

**ESKİ MEZOPOTAMYA TASVİR VE MÜHÜR SANATINDA HAYVAN
SEMBOLİZMİ**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı**

Aysel ATEŞ

Danışman: Prof. Dr. H. Hande DUYMUŞ FLORIOTI

Haziran 2024

DENİZLİ

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza:

Öğrenci Adı Soyadı: Aysel ATEŞ

ÖN SÖZ

İnsanoğlu var olduğu günden itibaren vahşi doğada yaşayan hayvanlarla bir arada yaşamıştır. Önceleri boyut ve görünüm itibarıyla kendisine benzemeyen çeşitli türdeki canlılardan korkan insanoğlu onları gözlemleyerek zaman içerisinde de hükmetmeye başlamıştır. Bununla birlikte insanoğlunun hayvanlarla olan ilişkisi başlangıçta mağara duvarlarında görülmektedir. Mağara duvarlarındaki hayvan tasvirlerine bakıldığında çoğunlukla iri cüsseli ve saldırgan türlerin resmedildiği görülmektedir. Nitekim bunların avın bereketli geçmesi amacıyla mı yapıldıkları ya da sembolik bir düşüncenin yansıması mı oldukları tam olarak bilinmemektedir. Ancak hayvanların sanattaki yolculuğunun Paleolitik Dönem mağara resimleriyle başladığı, bu gelişim seyrinin tarihi dönemlerle birlikte hız kazandığı ve günümüzde de çeşitli alanlarda kesintisiz devam ettiği görülmektedir. İnsanoğlunun hayvanlarla olan ilişkisinin Neolitik Dönem’de Yakın Doğu coğrafyasında bazı türlerin evcilleştirilmesiyle zirveye ulaştığı gözlemlenmektedir. Zira tarihte önemli bir dönüm noktası olarak nitelendirilebileceğimiz bu süreçle birlikte insan ve hayvan arasındaki münasebetlerin farklı bir boyuta taşındığı kabul edilmektedir. Bu dönemden itibaren insan düşüncesinde birçok hayvanın karakteristik özelliğini yansıtacak şekilde sembolik anlam kazandığı görülmektedir. Öte yandan Mezopotamya toplumlarının somut mirası olan damga ve silindir mühürler, heykeller, rölyefler, kudurrular gibi arkeolojik buluntular ile çivi yazılı vesikalar hayvanların sembol olarak yaygın kullanımını ortaya koymasından oldukça önemlidir. Bu minvalde ele alınan çalışmada arkeolojik verilere yansıyan ve çivi yazılı tabletlerde yer alan sembolik anlama sahip olduğu tespit edilen evcil ve yabani hayvan türleri incelenmiştir.

Çalışma sürecinde her daim kapısını çaldığım, samimi desteği ve nezih rehberliği ile katkı sunan danışman hocam Prof. Dr. Hanım Hande DUYMUŞ FLORIOTI’ye özellikle teşekkür ederim. Yine bu çalışmanın takibi ve tamamlanması hususunda kıymetli fikirleri ile ufkumu genişletip desteğini hissettiğim saygıdeğer hocam Prof. Dr. Yusuf KILIÇ’a minnettarım. Diğer yandan bu çalışmada bana yol gösteren kıymetli hocalarım Doç. Dr. Bilcan GÖKCE’ye, Doç. Dr. Pınar PINARCIK’a, Dr. Öğr. Üyesi Murat ORHUN’a şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu süreç boyunca motive ve destekleri ile yanımda olan tüm dostlarıma ve tabi ki biricik aileme her şey için en kalbi duygularıyla teşekkür ederim.

ÖZET

ESKİ MEZOPOTAMYA TASVİR VE MÜHÜR SANATINDA HAYVAN SEMBOLİZMİ

Ateş, Aysel

Doktora Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Hanım Hande DUYSUFLU FLORIOTI

Haziran 2024, xix+ 399 sayfa

Hayvanlar, var olduğu günden beri insanoğlunun hayatında önemli rol oynamıştır. İnsanoğlu başlangıçta kendisine karşı tehdit olarak gördüğü hayvanlardan korkmuş, tehlike olarak algılamış ve daha sonra onlara hükmederek yaşamına dâhil etmiştir. Zira insanoğlunun önce korktuğu ve zamanla üzerinde hâkimiyet kurduğu bu canlılar onun düşünce ve inanç dünyasında da yer almaya başlamıştır. Sembolik düşüncenin konusu olan hayvanlara dair ilk tasvirler Paleolitik Dönem yerleşimleri olan mağara duvarlarında görülmektedir. Akabinde Neolitik Dönem’de yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte bazı hayvanlar evcilleştirilerek gündelik yaşamın her alanında kendilerine yer edinmeye başlamışlardır.

Eski Çağ’da geçimini tarım ve hayvancılıkla sürdüren Mezopotamya toplumlarının dini ve kültürel yaşamında evcil ve yabani hayvan türleri oldukça önemli görülmüştür. Zira inanç bağlamında birden fazla anlamı bünyelerinde barındıran hayvanlar karakteristik özellikleri temelinde sembolleştirilerek tasvir edilmişlerdir. Çok tanrılı dini yapı arz eden Mezopotamya toplumlarında bazı hayvan türleri belirli tanrı-tanrıçalarla ilişkilendirilmiş olup çoğunlukla bu tanrı-tanrıçalarla bir arada tasvir edilmişlerdir. Hatta bazen simgesi oldukları tanrı-tanrıçaları temsilen tek başına betimlendikleri de görülmektedir. Ayrıca zaman zaman bir hayvan birden fazla tanrının kutsal simgesi olarak da yer almaktadır. Neolitik Dönem’den itibaren arkeolojik buluntular üzerinde betimlenen bu sembolik ilişkinin tarihsel dönemlerin başlangıcıyla birlikte damga ve silindir mühürler, rölyefler, kudurrular (sınır taşları) üzerinde sıklıkla tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda çivi yazılı belgelerde de evcil ve yabani hayvan türleri ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Nitekim Mezopotamyalıların tasavvurunda hayvanların doğurgan, vahşi, güçlü, kuvvetli olma gibi öne çıkan doğal ve fiziki yönleri gözlemlenmiş olup tanrılara da bu fonksiyonlarını yüklemişlerdir. Ayrıca sembolik özellikleri bulunan hayvanların çoğu kötülüğü önleyici (apotropaik) niteliklere sahip olmuş, geleneksel olarak da tapınak, saray ve evlerin koruyucu misyonunu üstlenmişlerdir.

Öte yandan hayvanlarla ilgili çivi yazılı belgelerde benzetme ve yakıştırmalar da yapılmıştır. Örneğin, krallar kendi kuvvetli ve güçlü yönlerini ortaya koymak için vahşi ve iri cüsseli hayvanlara gönderme yapmışlardır. Yani sahip oldukları hayvanların çeşitli özelliklerini ön plana çıkararak bu yönlerini sembolik anlatımda kullanmışlardır. Aynı zamanda hayvanlar kralı temsilen tasvirlerde sık sık betimlenmiştir. Tüm bunlardan hareketle bu çalışmada öncelikle bölgenin faunasında yer alan hayvanların Mezopotamya kültürü içerisinde sembol olarak kullanımı arkeolojik bulgular ve çivi yazılı kaynaklar dâhilinde incelenmiş olup simgesel anlama sahip olduğu anlaşılan evcil ve yabani türler belirli sembolik özelliklerine göre temel bir çerçeve doğrultusunda değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Mezopotamya, Evcilleştirme, Hayvan, Sembol

ABSTRACT**ANIMAL SYMBOLISM IN ANCIENT MESOPOTAMIAN DEPICTION AND SEAL ART**

Ateş, Aysel

PhD Thesis, Department of History

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Hanım Hande DUYMUŞ FLORIOTI

June 2024, xix+399 pages

Animals have played an important role in the lives of human beings since the day they came into existence. Mankind initially feared animals, which he perceived as a threat to him, perceived them as a danger and then included them in his life by dominating them. This is because these creatures, which mankind first feared and then dominated over time, began to take place in his world of thought and belief. The first depictions of animals, which are the subject of symbolic thought, can be seen on cave walls in Paleolithic Period settlements. Subsequently, with the transition to settled life in the Neolithic Period, some animals were domesticated and began to take their place in every aspect of daily life.

Domestic and wild animal species were considered very important in the religious and cultural life of Mesopotamian societies, which subsisted on agriculture and animal husbandry in ancient times. In the context of belief, animals, which have more than one meaning, were symbolized and depicted on the basis of their characteristic features. In Mesopotamian societies with a polytheistic religious structure, some animal species were associated with certain god-goddesses and were often depicted together with these god-goddesses. Sometimes they are even depicted alone, representing the god-goddesses they symbolize. In addition, an animal is sometimes depicted as a sacred symbol of more than one god. It is understood that this symbolic relationship, which has been depicted on archaeological finds since the Neolithic Period, was frequently depicted on stamp and cylinder seals, reliefs, kudurrus (border stones) with the beginning of historical periods. At the same time, cuneiform documents also contain information on domestic and wild animal species. As a matter of fact, in the Mesopotamians' imagination, the prominent natural and physical aspects of animals such as being fertile, wild, strong and powerful were observed, and they attributed these functions to the gods. In addition, most of the animals with symbolic characteristics had apotropaic qualities and traditionally assumed the protective mission of temples, palaces and houses.

On the other hand, animals were also used in cuneiform documents as metaphors and epithets. For example, kings referred to wild and large-sized animals in order to show their strength and power. In other words, they emphasized various characteristics of the animals they owned and used these aspects in symbolic expression. At the same time, animals were frequently depicted in the depictions representing the king. Based on all these, in this study, first of all, the use of animals in the fauna of the region as symbols in Mesopotamian culture has been examined within the scope of archaeological findings and cuneiform sources, and domestic and wild species that are understood to have symbolic meaning have been tried to be evaluated in line with a basic framework according to certain symbolic features.

Key Words: Ancient Mesopotamia, Domestication, Animal, Symbol

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
RESİMLER DİZİNİ	ix
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	xix
GİRİŞ	1
Sembolün Tanımı ve Kapsamı	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KARADA YAŞAYAN VE SEMBOL ANLAMLI OLAN HAYVANLAR

1.1. Karada Yaşayan Evcil Hayvanların Sembolik Anlamları	11
1.1.1. Sığır	19
1.1.1.1. Sığırın Evcilleştirilme Süreci	19
1.1.1.2. Güç Sembolü Olarak Sığır.....	21
1.1.1.3. Bereket-Verimlilik Sembolü Olarak Sığır.....	37
1.1.1.4. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Sığır	51
1.1.2. Koyun	64
1.1.2.1. Koyunun Evcilleştirilme Süreci.....	64
1.1.2.2. Bereket-Verimlilik Sembolü Olarak Koyun	66
1.1.2.3. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Koyun	79
1.1.3. Keçi.....	83
1.1.3.1. Keçinin Evcilleştirilme Süreci	83
1.1.3.2. Bereket-Verimlilik Sembolü Olarak Keçi	85
1.1.3.3. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Keçi	99
1.1.4. Domuz	104
1.1.4.1. Domuzun Evcilleştirilme Süreci.....	104
1.1.4.2. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Domuz.....	105
1.1.5. Köpek	109
1.1.5.1. Köpeğin Evcilleştirilme Süreci	109
1.1.5.2. Şifa Sembolü Olarak Köpek	113
1.1.5.3. Koruyucu Sembolü Olarak Köpek	122
1.1.6. Eşek	126
1.1.6.1. Eşeğin Evcilleştirilme Süreci	126
1.1.6.2. İtibar/Statü-Hediye Sembolü Olarak Eşek	129

1.1.7. At	139
1.1.7.1. Atın Evcilleştirilme Süreci	139
1.1.7.2. İtibar/Statü-Hediye Sembolü Olarak At	141
1.2. Karada Yaşayan Yabani Hayvanların Sembolik Anlamları	157
1.2.1. Yaban Sığırı	157
1.2.1.1. Güç Sembolü Olarak Yaban Sığırı	157
1.2.2. Aslan	170
1.2.2.1. Güç Sembolü Olarak Aslan	170
1.2.3. Geyik	193
1.2.3.1. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Geyik	193
1.2.4. Tavşan	207
1.2.4.1. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Tavşan	207
1.2.5. Maymun	220
1.2.5.1. İtibar/Statü-Hediye Sembolü Olarak Maymun	220
1.2.6. Deve Kuşu	231
1.2.6.1. İtibar/Statü-Hediye Sembolü Olarak Deve Kuşu	231
1.2.7. Akrep	244
1.2.7.1. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Akrep	244
1.2.7.2. Ölüm ve Öteki Dünya Sembolü Olarak Akrep	255
1.2.8. Yılan	258
1.2.8.1. Bereket-Verimlilik Sembolü Olarak Yılan	258
1.2.8.2. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Yılan	268
1.2.8.3. Şifa Sembolü Olarak Yılan	280

İKİNCİ BÖLÜM

KANATLI VE SEMBOL ANLAMI OLAN HAYVANLAR

2.1. Kanatlı ve Sembol Anlamı Olan Hayvanlar	288
2.1.1. Güvercin	288
2.1.1.1. Güvercinin Evcilleştirilme Süreci	288
2.1.1.2. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Güvercin	288
2.1.2. Akbaba	301
2.1.2.1. Ölüm ve Öteki Dünya Sembolü Olarak Akbaba	301
2.1.3. Kartal	314
2.1.3.1. Güç Sembolü Olarak Kartal	314

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**SUDA YAŞAYAN-AMFİBİ VE SEMBOL ANLAMI OLAN HAYVANLAR**

3.1. Suda Yaşayan-Amfibi Hayvanların Sembolik Anlamları.....	333
3.1.1. Balık	333
3.1.1.1. Bereket-Verimlilik Sembolü Olarak Balık.....	333
3.1.1.2. Koruyucu Sembolü Olarak Balık.....	343
3.1.2. Kurbağa	346
3.1.2.1. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Kurbağa	346
3.1.2.2. Koruyucu Sembolü Olarak Kurbağa	350
3.1.3. Kaplumbağa	354
3.1.3.1. Ölüm ve Öteki Dünya Sembolü Olarak Kaplumbağa	354
SONUÇ.....	366
KAYNAKÇA	366

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. Göbekli Tepe A ve C tapınaklarında bulunan dikilitaşlar üzerindeki hayvan kabartmaları. (J. Peters, K. Schmidt, <i>Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe.</i> , s. 195, 200.).....	23
Resim 2. Sayburç'taki insan ve hayvan kabartmaları. (E. Özdoğan, agm, s. 1602.).....	24
Resim 3. Tel Halaf Dönemi yerleşimlerinden Arpachiyah çanak-çömleği üzerinde boğa başı (bukranion) temsili. (M.E.L. Mallowan, J. Cruikshank Rose, agm, s. 154.).....	26
Resim 4. İnsan başlı boğa heykelciği. (Eva Strommenger, <i>The Art of Mesopotamia</i> , Thames and Hudson, London 1964, s. 145.).....	30
Resim 5. a) Akad Devleti Dönemi'ne ait üzerinde tanrısal tasvirlerin yer aldığı silindir mühür. (J. Oates, <i>age</i> , s. 38.), b) Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait boynuzlu başlıklı tanrı figürünü. (B. André-Salvini, agm, s. 23.)	31
Resim 6. Üzeri kabartmalı Naram-Sin'in zafer steli. (Kim Benzel, Sarah B. Graff, Yelena Rakic, Edith W. Watts, <i>Art of the Ancient Near East a Resource for Educators</i> , The Metropolitan Museum of Art, New York 2010, s. 36.).....	32
Resim 7. a) Ur Kraliyet Mezarlığı'nda bulunan boğa başlı lir. b) Kraliçe Puabi'nin mezarında ortaya çıkarılan boğa başlı lir. (https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1928-1010-1-a . Erişim tarihi: 14.03.2024)	35
Resim 8. Akad Devleti Dönemi'ne ait üzeri tasvirli silindir mühür. (J. Qates, <i>age</i> , s. 39.)	35
Resim 9. Yeni Babil Devleti Dönemi'nin başlarına ait kanatlı kahramanın boğa ve aslanla mücadelesinin tasvir edildiği silindir mühür. (https://www.themorgan.org/search/collection?f%5B0%5D=bundle%3Aar Erişim tarihi: 05.03.2024)	36
Resim 10. I. Nabukadnezar Dönemi (MÖ 1126-1105) kuduru taşı üzerindeki tanrısal semboller. (K. R. Nemet-Nejat, <i>age</i> , s. 262.).....	43
Resim 11. Ninhursag Tapınağı frizindeki süt sağım sahnesi. (F. McCormick, agm, s. 102.)	45
Resim 12. a) Uruk Dönemi'ne tarihlenen, Ur'da bulunmuş üzeri sığır ve tahıl başağı motifli steatit kâse. b) Uruk kentinde ele geçmiş tasvirli silindir mühür baskısı. (E. Strommenger, <i>age</i> , s. 86, 74.)	46
Resim 13. a) Orta Babil (Kassit) Devleti Dönemi'ne ait iki adet Hörgüçlü Zebu öküzüyle tarlanın sürülmesini gösteren mühür çizimi. (H. Velten, <i>age</i> , s. 99.), b) Saban ve öküz yardımıyla tarlanın sürülme sahnesi. (J. Qates, <i>age</i> , s. 204.)	47
Resim 14. a) Nippur'da bulunmuş beyaz taş levha, b) El-Ubeyd'de ele geçen boğa başı. (R. M. Van Dijk-Coombes, agm, s. 9.)	49
Resim 15. Mari'den duvar rölyefi. (R.M van Dijk-Coombes, agm, s. 7.).....	50
Resim 16. a) Ninova'da ortaya çıkarılan damga mühür, b) Buluntu yeri bilinmeyen tasvirli damga mühür. (T. Ornan, agm, s. 20)	50
Resim 17. a) Pileta Mağarası kadın jenital organının boynuzlu inek formuyla birlikte tasviri. (M. Ateş, <i>age</i> , s. 54.), b) Elinde bir bizon boynuzu tutan Laussel Venüsü. (M. Gimbutas, <i>Language of the Goddess.</i> , s. 142.)	52
Resim 18. Boğa/inek başına benzeyen jenital bölgenin ayrıntılı çizimi. (M. Gimbutas, <i>The Language of the Goddess.</i> , s. 265.)	53

Resim 19. Sütanne Takunai'nin mührü. (J. M. Asher-Greve, J. G. Westenholz, <i>age</i> , s. 392.)	57
Resim 20. İnek üreme sisteminin sırttan görünümü. (U. Steinert, <i>agm</i> , s. 207.).....	58
Resim 21. Uruk Dönemi Khafaje'den (Tutub) Sin II Tapınağı tasvirli silindir mühür. (C. Breniquet, <i>agm</i> , s. 149.)	59
Resim 22. Uruk Dönemi'ne ait silindir mühür baskısı. (B.L. Goff, <i>age</i> , lev. 271.).....	60
Resim 23. a) Buzağı emziren inek motifli silindir mühür baskısı. (D. G. Hogart, <i>age</i> , s. 62.), b) Fildişinden yapılmış buzağı emziren inek figürünü. (J.E. Curtis, J. E. Reade, <i>age</i> , s. 131.).....	62
Resim 24. Kraliçe Puabi'nin tacı üzerindeki hayvan ve bitki motifleri.	69
Resim 25. Kraliçe Puabi'nin mezarında bulunan tel süslemelerin görselleştirilmesi. (N. F. Miller, <i>agm</i> , s. 129, 132.).....	70
Resim 26. Uruk Vazosu. (E. Vila et al., <i>agm</i> , s. 3.).....	71
Resim 27. Akad Devleti Dönemi'ne tarihlenen tasvirli silindir mühür baskısı. (E. Douglas Van Buren, <i>Sheep and Corn</i> , s. 129.).....	72
Resim 28. Rahip-kral tarafından sürülerin beslenmesini gösteren mühür sahnesi. (E. D. Van Buren, <i>Representations of Fertility Divinities in Glyptic Art</i> , s. 377.)	74
Resim 29. Koyunların beslenmesini gösteren silindir mühür baskısı. (B. L. Goff, <i>age</i> , lev. 251.)	74
Resim 30. Uruk Dönemi'ne ait kült ve sürü bakımının yan yana gösterildiği silindir mühür çizimi. (O. Keel, <i>age</i> , s. 122.).....	77
Resim 31. Kassit Devleti Dönemi'ne tarihlenen üzeri tasvirli silindir mühür baskısı. (E.D.Van Buren, <i>Sheep and Corn</i> , s. 131.)	78
Resim 32. Kral Etana'nın kartal sırtında göğe yükselişi. (B.L. Goff, <i>age</i> , lev. 721.)	80
Resim 33. Akad Devleti Dönemi'ne ait sunum sahnesinin yer aldığı mührün çizimi. (J.M. Asher-Greve, <i>agm</i> , s. 176.)	80
Resim 34. Orta Asur Devleti Dönemi'ne (MÖ 1500-1000) ait Asur'da ele geçen yavrusunu emziren koyun betimli silindir mührün çizimi. (Simo Parpola, <i>Assyrian Prophecies</i> , Helsinki University Press, Helsinki 1997, s. 38.)	81
Resim 35. a, b) İran Hasanlu altın kasesi üzerindeki betimlemelerden birer kesit. (Irene J. Winter, "The 'Hasanlu Gold Bowl': Thirty Years Later", <i>Expedition</i> , Vol. 31, 1989, s. 90.; U. Winter, <i>age</i> , s. 878.).....	82
Resim 36. Akad Devleti Dönemi'ne tarihlenen Adda'nın mühür baskısı. (Samuel Noah Kramer, <i>Sümer Mitolojisi</i> , Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 71.).....	87
Resim 37. Kral Mesilim Dönemi'ne ait silindir mühür baskısı. (E. D. Van Buren, <i>The Fauna.</i> , s. 140.)	90
Resim 38. Ur Kraliyet Mezarlığı'nda ortaya çıkarılan ve "Çalılıktaki Koç" olarak adlandırılan figürün. (D. Collon, <i>Ancient Near Eastern Art</i> , s. 66.).....	90
Resim 39. Ur Kraliyet Mezarlığı'ndaki kraliçe Puabi'nin mezarında ele geçen deniz kabuğundan yapılmış levha. (D. Collon, <i>Ancient Near Eastern Art</i> , s. 65.).....	91
Resim 40. Kirman yakınlarındaki Şehdad yerleşiminde ortaya çıkarılan silindir mührün çizimi. (O. Keel, <i>age</i> , s. 122.)	91
Resim 41. Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait mezar 45'te ortaya çıkarılan üzerinde bitki ve hayvan motiflerinin olduğu fildişi kutunun çizimi. (M.A. Ataç, <i>age</i> , s. 159.).....	92
Resim 42. Yeni Asur Devleti Dönemi'ne ait silindir mühür baskısı. (D. Collon, <i>First Impressions.</i> , s. 166.)	93

- Resim 43.** Nimrud'da bulunan çalılıkta otlayan fildişinden yapılmış oyma figürin. (*Ancient Near Eastern Art*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Vol. XLI, No. 4, Spring 1984, s. 31.) 94
- Resim 44.** Asur kentinde ortaya çıkarılan üzeri tasvirli kabartma. (E. D. Van Buren, *Sheep and Corn*, s. 133.) 95
- Resim 45.** Ugarit'de bulunan fildişi yuvarlak kutu kapağı. (Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, *Beyond Babylon, Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium B.C.*, Yale University Press, New Haven and London 2008, s. 408.)..... 96
- Resim 46.** II. Asurnasirpal'in Nimrud kentindeki sarayında ortaya çıkarılan kabartma. (https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1849-0502-2 Erişim tarihi: 23.04.2024) 97
- Resim 47. a)** Ninova'da bulunan çömlek parçası. (B. L. Goff, *age*, lev. 576), **b)** Revadim'de ortaya çıkarılan kil levha. (T. Ornan, *Labor Pangs.*, s. 217.)..... 100
- Resim 48.** Mari kentinde ortaya çıkarılan üzeri motifli stelin çizimi. (İ. Ziffer, *agm*, s. 412.) 102
- Resim 49. a)** Lakiş Fosse Tapınağı buluntularından dekoratif kap. **b)** Sunu kâsesi. (İ. Ziffer, *agm*, s. 414-415.) 102
- Resim 50.** İsrail'in Tel Kaşış ve Megiddo yerleşimlerinde Son Tunç Çağı II (yaklaşık MÖ 1400-1150 yılları) tabakalarında ortaya çıkarılan çömlekler. (O. Keel, *age*, s. 130.) 103
- Resim 51.** Kral Sanherib'in Ninova Güneybatı Saray kabartmasındaki dişi domuz ve yavrularının tasviri. (G. Konstantopoulos, *agm*, s. 8.) 108
- Resim 52.** Eski Mısır Üçüncü Ara Dönem'e ait tılsım. (G.D. Thompson, *agt*, s. 106.) 108
- Resim 53.** Ain Mallaha'daki H.104 numaralı mezarda ortaya çıkarılan insan ve köpek yavrusu iskeleti. (Fabio Verginelli vd., *Mitochondrial DNA from Prehistoric Canids.*, s. 608.) 111
- Resim 54.** Dua sahnesinde bir köpeğin yer aldığı silindir mühür baskısı. (J. Oates, *age*, s. 96.) 118
- Resim 55.** Yeni Asur Devleti Dönemi silindir mührü üzerinde Tanrıça Gula. (T. Ornan, *The Goddess Gula*, s. 13.)..... 119
- Resim 56.** Yeni Asur Devleti Dönemi silindir mühür sahnesinde kulübe üzerinde köpek. (J. Z. Wee, *agm*, s. 33.) 120
- Resim 57.** Ninova'da bulunan kilden yapılmış köpek figürinleri. (C. E. Watanabe, *age*, s. 199.) 125
- Resim 58. a)** Göbekli Tepe D Tapınağı 21 numaralı dikilitaş üzerinde Asya yaban eşiği kabartması. (J. Peters, K. Schmidt, *Animals in the Symbolic World.*, s.202.), **b)** Umm Dabaghiyah duvarlarına resmedilen yaban eşiği betimleri. (D. Kirkbride, *agm*, s. 11.) 130
- Resim 59.** Ur standardı. (P. Mitchell, *age*, lev. 9) 134
- Resim 60.** Levant Bölgesi İlk Tunç Çağı yerleşimlerinde ortaya çıkarılan eşek iskeleti ile heykelcikleri. (I. Milevski, *agm*, s. 158.) 137
- Resim 61.** Lascaux Mağarası at tasviri, Dordogne, Fransa. (L. Kalof, *age*, s. 4.)..... 142
- Resim 62.** Lakiş'teki Akropolis Tapınağı'nda bulunmuş altın levhanın çizimi. (E. Stern, *age*, s. 902.) 147
- Resim 63.** Ninurta-Tukulti-Aşşur Dönemi'ne ait dağ keçisi avı tasvirli mührün çizimi. (Pauline Albenda, "Assyrian Royal Hunts: Antlered and Horned Animals from Distant

Lands”, <i>Bulletin of the American Schools of Oriental Research</i> , No. 349, 2008, s. 71.)	148
.....	148
Resim 64. II. Aurnasirpal’ın Kuzeybatı Sarayı’ndaki duvar kabartmasından bir detay. (P. Albenda, <i>Horses of Different Breeds.</i> , s. 330.).....	150
Resim 65. Balavat Kapısı’ndaki bronz banttın kesit.....	151
Resim 66. Kral II. Sargon’un huzuruna çıkan Doğulu elçiler. (V. Sevin, <i>age</i> , s. 128.)	152
Resim 67. Sanherib Dönemi’ne tarihlenen Maltai Kabartması üzerinde tanrılar ve kutsal hayvanları. (V. Sevin, <i>age</i> , s. 176.).....	153
Resim 68. Sanherib Dönemi saray kabartması. (<i>Ancient Near Eastern Art</i> , The Metropolitan Museum of Art, s. 18.)	154
Resim 69. Kral Sanherib’in Güneybatı Sarayı duvar kabartmasında Asurlu görevliler tarafından yönetilen Mısır cinsi büyük atların tasviri. (P. Albenda, <i>Horses of Different Breeds.</i> , s. 334.).....	154
Resim 70. MÖ 4. binyılın sonlarına ait Uruk’ta bulunan boğa avı tasvirli mühür baskısı. (E. C. Watanabe, <i>Mythological Associations.</i> , s. 1159)	161
Resim 71. a, b) II. Aurnasirpal’ın yaban boğası avı, b) boğa üzerinde libasyon (sunu) sahnesi. (E.C. Watanabe, <i>age</i> , s. 182.).....	164
Resim 72. Uruk kentinde ortaya çıkarılan kireçtaşı kap. (Z. Tarhan, <i>agm</i> , s. 86.).....	167
Resim 73. a) Girsu’da ortaya çıkarılan kâse. (W. Hartner, <i>agm</i> , s.1), b) Üzerinde aslan ve boğanın mücadele ettiği A21560 envanter numaralı silindir mühür baskısı. (D. Collon, <i>First Impressions</i> , s. 25).....	167
Resim 74. Morgan Müzesi Koleksiyonu’nda yer alan MS0604 Envanter numaralı silindir mühür baskısı. (http://www.themorgan.org/collection/ancient-near-eastern-seals-and-tablets/84232 . Erişim Tarihi: 19.10.2023)	168
Resim 75. Korsabad’da bulunan ve üzeri kabartma motifli MÖ 8. yüzyıla ait Asur bronz disk. Boston Güzel Sanatlar Müzesi. (W. Hartner, R. Ettinghausen, <i>agm</i> , s. 10.).....	169
Resim 76. Samariye’da ele geçen aslan ve boğa mücadelesinin yer aldığı fildişi levha. (I.J. Winter, <i>On Art in the Ancient Near East.</i> , s. 327.)	170
Resim 77. a) Chauvet Mağarası Son Oda Büyük Panel. (M. C. Atalay, E. Süle, <i>agm</i> , s. 741.), b) Göbekli Tepe Aslanlı Yapı’daki üzeri aslan tasvirli dikilitaş. (K. Schmidt, <i>age</i> , s. 289.).....	172
Resim 78. a) Tel Majnuna’da ele geçen mühür baskısı, b) Tel Majnuna’daki Alan TW’dan kafesli aslan mührü. (A. McMahon, <i>agm</i> , s. 117, 119.)	174
Resim 79. Uruk’ta bulunan Aslan Avı Steli. (C. E. Watanabe, <i>age</i> , s. 181.).....	176
Resim 80. Lagaş kralı Mesilim’in topuz başı. (Natalie Salive, <i>Lions and Kings: The Transformation of Lions as an Index of Power in the Middle East</i> , Thesis the Faculty of the College of Literature, Science, & Arts at the University of Michigan, The Degree of Bachelor of Arts, 2017, s. 13.)	177
Resim 81. a, b) Asur Kraliyet Mührü. (C. E. Watanabe, <i>age</i> , s. 183.).....	181
Resim 82. a, b) Aslan avı ve aslan üzerinde libasyon sahnesi. (I.J. Winter, <i>The Program.</i> , s. 18, 19.).....	184
Resim 83. Kral Asurbanipal’ın aslan avını gösteren kabartma. (K. Benzel, S. B. Graff, Y. Rakic, E. W. Watts, <i>age</i> , s. 38.)	185
Resim 84. Korsabad’da bulunan damga mühür üzerinde arka ayakları üzerinde dik duran aslanla mücadele eden Asur kralı tasviri. (P. Albenda, <i>Of Gods, Men and Monsters on Assyrian Seals</i> , s. 18.)	186

Resim 85. Korsabad'dan sırlı tuğlalarda aslan, kuş, boğa, ağaç ve saban. (I. L. Finkel, J. E. Reade, agm, s. 266.).....	187
Resim 86. Til Barsip Sarayı duvar kabartmalarındaki aslan avı sahneleri. (P. Albenda, <i>Lions on Assyrian Wall Reliefs.</i> , s. 25.).....	188
Resim 87. II. Nabukadnezar Dönemi'ne ait aslan tasvirli kabartma. (C.E. Watanabe, <i>The Symbolic Role Of Animals In Babylon.</i> , s. 216.).....	189
Resim 88. MÖ 8. yüzyıla ait Til Barsip Steli üzerinde aslanın sırtında duran Tanrıça İstar kabartması. (I. Cornelius, agm, s. 32.).....	193
Resim 89. Fransa'daki Teviec ve Hoedic mezarlığında ortaya çıkarılan buluntular. (M. Ateş, <i>age</i> , s. 58.).....	196
Resim 90. Tel Brak'ta ele geçen üzeri hayvan tasvirli iki gözlü idol. (M.E.L. Mallowan, agm, s. 34.).....	198
Resim 91. a) Kraliçe Puabi'nin diademi, Ur Kraliyet Mezarlığı, Mezar PG 800, MÖ 2600'lü yıllar, b) Stilize bir ağaca yaslanan geyik betimleri. (G. Kalla, agm, s. 882.).....	200
Resim 92. Mari levhası. (P. Steinkeller, agm, s. 980.).....	202
Resim 93. Akad Devleti Dönemi öncesine ait El-Ubeyd'deki Ninhursag Tapınağı kalıntılarında bulunan friz. (P. Steinkeller, agm, s. 997.).....	204
Resim 94. Girsu'da bulunan Er Hanedanlar Dönemi'ne ait üzeri tasvirli kral Entemena'nın gümüş vazosu. (H. Frankfort, <i>Early Dynastic Sculptured Maceheads</i> , s. 119.).....	204
Resim 95. a) Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait kalsedondan yapılmış silindir mühür, b) Kalhu'da (Nimrud) MÖ 8-7. yüzyıla ait otlayan geyik tasvirli fildişi panel. (G. Kalla, agm, s. 882.).....	205
Resim 96. Tel Brak'taki Göz Tapınağı'nda ortaya çıkarılan tavşan biçimli amulet örneği. (B.L. Goff, <i>age</i> , lev. 646.).....	211
Resim 97. a, b) Tavşanın yatay frizlerle temsil edildiği Eski Suriye silindir mühür baskıları. (S. Pizzimenti, agm, s. 174.).....	212
Resim 98. a) Tavşanın sahnede rastgele yerleştirildiği Eski Suriye silindir mührün baskısı, b) Tavşanın sunu nesnesi olduğu Eski Suriye silindir mührün baskısı. (S. Pizzimenti, agm, s. 175, 176.).....	213
Resim 99. a, b) Suriye bölgesi silindir mühür baskıları üzerinde akrep, kuş ve yabani tavşan betimlemeleri. (B. Teissier, <i>age</i> , s. 278.).....	215
Resim 100. a, b) Eski Suriye'ye ait yaban tavşanı ve güvercin betimli silindir mühür çizimleri. (O. Keel, <i>age</i> , s. 129.; U. Winter, agm, s. 59.).....	216
Resim 101. Ebla kentinde bulunan İstar Steli'nin kabartmalı dört paneli. (L. Nigro, agm, s. 32.).....	217
Resim 102. Ebla kentinde bulunan İstar Dikilitaşı'nın kabartmalı yüzü. (S. Pizzimenti, agm, s. 176.).....	218
Resim 103. Morgan Koleksiyonu'ndaki Eski Suriye sanatına ait üzeri betimli silindir mührün çizimi. (U. Winter, <i>age</i> , lev. 293.).....	218
Resim 104. a) Ur'daki PG 1054 numaralı mezarda ele geçen üzeri tasvirli silindir mührün çizimi. (M. Such-Gutiérrez, agm, s. 424.), b) Tel Taya'da bulunan maymun figürünü. (J. A. Reade, agm, s. 173.).....	222
Resim 105. a) Işçalı'da bulunan maymun heykelciği. (J. Qates, <i>age</i> , s. 64.), b) Işçalı'da bulunan ağaçtaki maymuna ok atan avcı kabartması. (D. Collon, <i>Ancient Near Eastern Art</i> , s. 104.).....	225

Resim 106. Nimrud'da bulunmuş Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait silindir mühür baskısı. (D. Collon, <i>Cataloge of the Western Asiatic Seals.</i> , lev. 27.).....	226
Resim 107. II. Aurnasirpal Dönemi'ne ait Nimrud'daki duvar rölyefinde haraç olarak getirilen maymunlar. (https://www.britishmuseum.org/collection/image/586126001 . Erişim tarihi: 22.03.2024)	227
Resim 108. a) III. Salmanasar Dönemi'ne ait Siyah Obelisk'in C yüzü. (O.S.M. Amin, agm, s. 12.).....	229
Resim 109. Maymun, antilop ve leopar derisi taşıyan fildişi Nubye'li heykelciği. (K. Benzel, S.B. Graff, Y. Rakic, E.E. Watts, <i>age</i> , s. 93.).....	230
Resim 110. Yeni Babil Devleti Dönemi'ne tarihlenen üzerinde flüt çalan maymunun tasvir edildiği silindir mühür baskısı. (K. Polinger Foster, <i>age</i> , s. 11.).....	230
Resim 111. Tello'da ortaya çıkarılan yabancı hayvanların tasvir edildiği silindir mühür baskısı. (Briggs Buchanan, <i>Early Near Eastern Seals in the Yale Babylonian Collection</i> , Yale University Press, New Haven and London 1981, s. 176.).....	234
Resim 112. Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait silindir mühür baskısı. (O.V. Popova, L. Quillien, agm, s. 239.).....	237
Resim 113. Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait bir silindir mühür baskısı. (O.V. Popova, L. Quillien, agm, s. 237.).....	238
Resim 114. Nimrud'da Kuzeybatı Sarayı'nın ZZ isimli odasında bulunan üzeri deve kuşu av sahnesi ile dekore edilmiş vazo. (M.E.L. Mallowan, <i>Nimrud and its Remains I</i> , s. 119.)	238
Resim 115. Dur-Katlimmu'daki G binası, B odasından deve kuşu tasvirli duvar resmi. (P. Albenda, <i>Ornamental Wall Painting.</i> , s. 28.).....	239
Resim 116. a) Muşşir kralı Urzana'nın silindir mührü üzerinde Tanrı Asur'un iki devekuşunu boğazlama sahnesi, b) Tanrı Marduk'un devekuşunu öldürme sahnesi. (B. Laufer, agm, s. 7.)	240
Resim 117. Kiş kentinde ele geçen deve kuşu yumurtası kabuğundan yapılmış kap. (B. Laufer, agm, s. 6.)	242
Resim 118. M. Gibbosus türü üzerinde rastgele yerleşim gösteren akrep yavruları. (Ö. Özkan, K.Z. Karaer, agm, s. 57.)	246
Resim 119. a) Akrebin bitkilerle birlikte betimi, b) Akrebin rozet, başak ve koyunlarla (veya koçlarla) tasviri. (S. Pizzimenti, A. Polcaro, agm, s. 316.)	247
Resim 120. Cemdet Nasr Dönemi'ne tarihlendirilen üzeri betimli polikrom vazo. (B. L. Goff, <i>age</i> , s. 412.).....	251
Resim 121. Dolanmış yılanlar ve iki akrep motifi. (B.L. Goff, <i>age</i> , s. 421.).....	252
Resim 122. Kutsal Evlilik ritüelinin sahnelendiği silindir mühür. (E.D. Van Buren, <i>The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion</i> , s. 13.).....	253
Resim 123. Asur Kraliçesi Hama'ya ait akrep betimli mühür baskısı. (H.H. Duymuş Florioti, <i>Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Akrep Sembölü</i> , s. 366.).....	254
Resim 124. Eşnunna kentinde ele geçen silindir mühür üzerinde tarımsal ekim sahnesi. (E.D. Van Buren, <i>The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion</i> , s. 15.)	255
Resim 125. Körtiktepe'de tüm gövdesi akrep ve yılanlarla bezenmiş mezar hediyesi olarak kullanılan bir klorit kap örneği. (V. Özkaya, A. B. Siddiq, agm, s. 5.)	256
Resim 126. Göbeklitepe D Yapısı'na ait 43 numaralı dikilitaş üzerinde hayvan kabartmaları. (K. Schmidt, <i>Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe</i> , s. 294.)	257

- Resim 127.** Tutub'da ortaya çıkarılan hayvan ve bitki tasvirli vazo. (D. Collon, *Ancient Near East Art*, s.69.).....261
- Resim 128.** Tel Asmar'da ortaya çıkarılan ve Tanrı(ça) Ningișzida'yı betimleyen silindir mührün çizimi. (E. D. Van Buren, *Entwined Serpents*, s. 57.)264
- Resim 129.** Morgan Koleksiyonu'nda bulunan silindir mühr baskısı. (Edith Paroda, "Why Cylinder Seals? Engraved Cylindrical Seal Stones of the Ancient Near East, Fourth to First Millennium B.C.", *The Art Bulletin*, Vol. 75, No. 4, 1993, s. 567.).....265
- Resim 130.** Irak Müzesi'nde bulunan 10759 envanter numaralı silindir mühr baskısı. (E. D. Van Buren, *Entwined Serpents*, s. 56.)266
- Resim 131.** Tel Asmar'da ortaya çıkarılan silindir mühr örneği. (H. Frankfort, *Gods and Myths on Sargonid Seals*, s. 13.)268
- Resim 132.** Girsu'da bulunan birbirine dolanmış yılanlarla dekore edilmiş kutu kapağı. (B. Andre-Salvini, *agm*, s. 443.)268
- Resim 133.** Yılan doğumunu gösteren 19. yüzyıl diyagramı. (D. Stutesman, *age*, s. 28).270
- Resim 134.** Kuzeydoğu İtalya'daki Neolitik Dönem'e ait üzeri yılanımsı formla şekillendirilmiş insan motifinin bulunduğu kemik nesne. (B. Mundkur, *age*, s. 184.)..270
- Resim 135.** Göbeklitepe A Tapınağı 1 nolu dikilitaş üzerindeki yılan kabartmaları. (K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, s. 176-177.).....273
- Resim 136. a)** Mezopotamya'da Samarra kültürüne ait çömlek üzerindeki betimlemeler. (S. Dönmez, *agm*, s. 424.), **b)** Yılan başlı kadın heykelciği. (J. Bottero, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, s. 45.).....275
- Resim 137.** Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait Larsa'da bulunan, tahıl sözleşmesinin kaydedildiği tablet üzerindeki mühr baskısı YBC 5638. (B. Buchanan, *agm*, s. 8.) ..276
- Resim 138.** British Müzesi'nde bulunan Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait üzerinde yılanlı tanrıça ve akrobat motifinin yer aldığı mühr baskısı. (B. Buchanan, *agm*, lev. Ie.)276
- Resim 139. a)** Asur İştar Tapınağı'nda bulunan pişmiş topraktan yapılmış figürin, **b)** İsrail'in Nahariyeh'teki bir tapınakta bulunmuş yılanlar ile ilişkili ve bacaklarında yılan benzeri çıkıntılar bulunan Aştarte'nin simgesi, **c)** Ugarit'te MÖ 1450-1365 yıllarına ait çıplak bereket tanrıçasını aslan, üçgen formlu jenital bölgesi ve yılanlarla birlikte gösteren altın kolye ucu. (B. Mundkur, *age*, s.186.)277
- Resim 140. a, b)** Antitetik kompozisyonların yer aldığı silindir mühr çizim ve baskı örnekleri. (B. L. Goff, *age*, s. 394, 421.).....279
- Resim 141.** Diyala Bölgesi'nde bulunan yılan dekorlu çömlek parçaları. (D. Krumholz McDonald, *agm*, s. 3.).....281
- Resim 142.** Günümüzde Paris'teki Louvre Müzesi'nde bulunan Lagaş Kralı Gudea için yapılmış yeşil steatit vazo üzerindeki sahne (MÖ 2200-2025). (H. Frankfort, *Gods and Myths on Sargonid Seals*, s. 10.)284
- Resim 143.** Sağdan sola Tanrı Ea, Ningișzida, Gudea ve bir Tanrıça. (E. D. Van Buren, *The God Ningizzida*, s. 72.)286
- Resim 144.** Eski Asur Devleti Dönemi'ne tarihlenen pişmiş topraktan yapılmış kuş evi (U. Winter, *agm*, s. 49.).....292
- Resim 145. a)** Tello, **b, c)** Susa'da ortaya çıkarılan pişmiş topraktan yapılmış kabartmalar. (O. Keel, *age*, s. 51.)294
- Resim 146. a)** Eski Asur Devleti Dönemi'ne ait Suriye Bölgesi'nde ele geçen üzeri motifli silindir mühr baskısı. **b)** Yeni Asur Devleti Dönemi'ne tarihlendirilen Tanrıça

İştar ve Fırtına Tanrısı Adad arasındaki aşkı simgeleyen silindir mührün çizimi. (M. Stol, <i>age</i> , s. 646.)	296
Resim 147. Mari kraliyet sarayındaki duvar freski. (U. Winter, <i>agm</i> , s. 61.)	296
Resim 148. a) Kültepe ATK Dönemi döküm kalıbı parçası üzerinde Tanrıça İştar ve güvercin betiminin çizimi, b) Alalakh'ta pişmiş topraktan yapılmış üzeri motifli rölyefin çizimi. (U. Winter, <i>agm</i> , s. 63.)	298
Resim 149. a, b) Alalah kentinde ortaya çıkarılan MÖ 1800-1650 yıllarına tarihlenen silindir mühr çizimleri. (U. Winter, <i>agm</i> , s. 67.)	299
Resim 150. a) Nevali Çori'deki totem direğinin rekonstrüksiyonu, b) Göbeklitepe D Tapınağı'nda bulunan 43 numaralı dikilitaş. (K. Schmidt, <i>Göbekli Tepe-The Stone Age.</i> , s. 244-248.)	304
Resim 151. Karahan Tepe'de sürdürülen kazı çalışmalarında bulunan akbaba heykeli. (https://arkeofili.com/gobeklitepe-ve-karahantepede-gercek-boyutlu-heykeller-bulundu/ Erişim tarihi: 30.09.2023)	305
Resim 152. Çatalhöyük tapınak duvarlarındaki akbaba ve başsız insan tasvirleri. (J.Mellaart, <i>age</i> , s. 92, 94.)	307
Resim 153. Çatalhöyük Tapınak VII.21'in rekonstrüksiyonu. (J. Mellaart, <i>age</i> , s. 82)	308
Resim 154. a) Tel Majnuna'dan MÖ 3900-3800 dönemine ait mühr baskısı, ölü keçi ile beslenen çapraz boyunlu akbabalar, b) Tel Majnuna MÖ 3900-3800 mühr baskısı, hayvan üzerinde tek akbaba. (A. McMahon, <i>The Encultured Vultures.</i> , s.172.)	309
Resim 155. a) Son Kalkolitik Dönem (MÖ 4200-3600) Tel Brak'ta bulunan şaman ve akbaba motifli damga mühr ve çizimi. b) Hacinebi Tepe'den (A Bölgesi) ele geçen üzeri şaman, akbaba ve boynuzlu hayvan (geyik, keçi) figürlü damga mühr çizimi. (A. McMahon, <i>The Encultured Vultures.</i> , s. 176)	310
Resim 156. Akbabalar Steli'nin arka yüzü, Akbabalar ve düşman başları, üst kısım detayı. (I.J. Winter, <i>On Art in the Ancient Near East Vol.2</i> , s. 46.)	312
Resim 157. Günümüzde Louvre Müzesi'nde bulunan Sargon Steli'nin çizimi. (L. Nigro, <i>agm</i> , s. 97.)	313
Resim 158. Nimrud'daki Kuzeybatı Sarayı'ndaki AB Odası'nda bulunan üzeri tasvirli bronz kâse. (J.E. Curtis, J.E. Reade, <i>age</i> , s. 140.)	314
Resim 159. Kalsit taşından yapılmış silindir mührün tasvirli sahnesi. (B. Buchanan, <i>age</i> , s. 92.)	316
Resim 160. Tello kentinde bulunan aslan başlı kartal baskılı tuğla. (M.T. Öğreten, <i>agm</i> , s. 1235.)	317
Resim 161. Lagaş kentinde bulunan Akbabalar Steli üzerinde Tanrı Ningirsu ve Anzu kuşu betimi. (S. Voegtle, <i>agm</i> , s. 121.)	318
Resim 162. Lagaş kralı Entemena'nın vazosu üzerindeki Anzu betiminin çizimi (W.H. Ward, <i>age</i> , s. 30.)	319
Resim 163. Tel Asmar'da bulunan aslan başlı kartal (Anzu) figürünü. (E.D. Van Buren, <i>Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments.</i> , s. 9.)	320
Resim 164. III. Ur Hanedanlığı Dönemi, Urdun isimli bir kişiye ait mührün çizimi. (W. H. Ward, <i>age</i> , s. 160.)	320
Resim 165. Kral Etana'nın kartalın sırtında gökyüzüne yükselişini gösteren silindir mühr çizimi. (W.H. Ward, <i>age</i> , s. 144.)	322
Resim 166. Orta Babil Devleti Dönemi'ne ait üzeri tasvirli silindir mühr ve baskısı. (R.B. Koehl, <i>agm</i> , s. 281.)	323

Resim 167. Kalhu Kuzeypatı Saray Kabartması, savaş sahnesi. (İ. Coşkun, agm, s. 148.)	326
Resim 168. II. Asurnasirpal'i Nimrud'daki Kuzeypatı Sarayı G Odası'ndan iki kanatlı kuş başlı apkallu arasında gösteren kabartma panel. (M.A. Ataç, age, s. 99.)	326
Resim 169. M 2. binyıla ait gövdesi delikli balta Baktriya-Margiana (Orta Asya). (K.Benzel, S.B. Graff, Y. Rakic, E.W. Watts, age, s. 75.)	327
Resim 170. a) Karahyk, b) Kültepe (R. zgan, agm, s.106.), c) Kültepe'de ele geçen Kt.g/t.280 envanter numaralı damga mühür baskısı. (T. ğreten, agm, s. 1238.).....	328
Resim 171. a) Boğazköy Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı A Odası kabartmaları, b) Alacahöyük Sfenksli Kapı yan süslemeleri. (R. zgan, agm, s. 109.)	330
Resim 172. Hitit Devleti Dönemi'ne ait üzeri tasvirli mühür çizimi. (W.H. Ward, age, s. 274.)	330
Resim 173. Elinde bereket vazosunu tutan ve etrafı mahfazalı Tanrı Enki tasvirli mühür baskısı. (D.P. Hansen, agm, s. 215.)	337
Resim 174. Akad Devleti Dönemi'ne tarihlenen Adda'nın mührünün baskısı. (S.N. Kramer, <i>Sümer Mitolojisi</i> , s. 71.).....	338
Resim 175. Eridu sazlığında yolculuk yapan Tanrı Enki. (S.N. Kramer, <i>Sümer Mitolojisi</i> , s. 117.).....	339
Resim 176. Akad Devleti Dönemi'ne ait şarkıcı Ur-Ur'un silindir mühür baskısı. (D. Collon, <i>Ancient Near Eastern Art</i> , s. 226.)	339
Resim 177. Girsu'da bulunan ve Yeni Sumer Dönemi'ne ait elinde akan vazo tutan Gudea heykeli. Paris, Louvre Müzesi. (N. Ataç, age, s. 59.)	341
Resim 178. a) Yeni Sumer Dönemi'ne tarihlenen ve Girsu'da bulunan kademeli akan vazo motifini gösteren Gudea steli parçası, b) Gudea'nın silindir mührü üzerinde oturan tanrının ellerinde tuttuğı içerisinde suların aktığı vazolardan oluşan bir ağı tasvir eden çizim. (N. Ataç, age, s. 60.)	341
Resim 179. İçerisinde Tanrı Enki ile balık-adamların yer aldığı antitetik kompozisyona ait silindir mühür baskısı, Ashmolean Müzesi. (E. D. Van Buren, <i>Esoteric Significance.</i> , s. 41.).....	343
Resim 180. a) Nimrud'dan kanatlı diskli balık-adamı betimleyen damga mühür çizimi. (M. Huxley, agm, s. 123.), b) Asur kentinde bir rahibin evinde bulunan balık-apkallu figürini. (C. Nakamura, agm, s. 20.)	345
Resim 181. I. Er Hanedanlar Dönemi'ne tarihlenen mühür baskısı. (B. Buchanan, age, s. 91.)	349
Resim 182. Dokuz kurbağa motifinin sahnelendiğı Kassit Devleti Dönemi'ne ait silindir mühür baskısı. (E. Wallis Budge, age, s. 89.).....	349
Resim 183. Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait akik taşından yapılmış kurbağa formlu tılsım objesi. (C.J. Gadd, agm, s. 8.)	353
Resim 184. a) Nies Babil Koleksiyonunda yer alan kurbağa formlu figürin, b) (E. D. Boston Müzesi'nde bulunan üzeri tasvirli silindir mühür baskısı. (E.D. Van Buren, <i>Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments.</i> , s. 33.)	354
Resim 185. zeri kaplumbağa ve yılan motifli silindir mühür çizimi. (E. D. Van Buren, <i>The Fauna.</i> , lev. 106.)	361
Resim 186. zeri kaplumbağa betimli silindir mühür baskısı. (D. Collon, <i>Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum Cylinder Seals III Isin-Larsa and Old Babylonian Periods</i> , s. 92.).....	362

- Resim 187.** Bahreyn, Hamad Kasabasında bir mezarda bulunan damga mührün çizimi.
(J.Fraizer, agm, s. 20.).....363
- Resim 188.** Kavuşan Höyük'teki in situ durumdaki insan ve kaplumbağa iskelet kalıntıları. (R. Berthon, Y. S. Erdal, M. Mashkour, G. Kozbe, agm, s. 116.).....364

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

age	adı geçen eser
agm	adı geçen makale
agt	adı geçen tez
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
bkz	bakınız
C.	Cilt
S.	Sayı
Vol.	Volume
s.	sayfa
Çev.	Çeviren
Eds.	Editör/Editörler
m	metre
cm	santimetre
vd.	ve diğerleri
vb.	ve benzeri
et al	et alie
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
TTKY	Türk Tarih Kurumu Yayınları
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
RIMA 2	The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, Vol. 2
RIMA 3	The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, Vol. 3
RIA	Reallexikon der Assyriologie

GİRİŞ

Sembolün Tanımı ve Kapsamı

İnsanoğlu var olduğu günden itibaren çevresinde bulunan canlı varlıklarla etkileşim içerisinde olmuştur. Burada canlı varlıklarla iletişim aracı olarak öncelikle dili kullanmıştır. Fakat dil ile iletişimin yetersiz kaldığı durumlarda ise “sembol” olarak adlandırılan başka araçlara başvurmuştur. Bunun yanı sıra çevresini anlamlandırma, tanımlama ve duygularını aktarmak için yine sembollere başvurmuştur. Ayrıca sembolün kökenine bakıldığında Grekçe *symbolon*, Latince *symbolum* olarak telaffuz edilmekte olup modern Avrupa dillerinde de *simbolo*, *symbol*, *symbole*, şeklinde geçmiştir. Ayrıca Türkçe’ye *sembol* olarak girmiştir¹. Yine *symbolon-symbolum*’un birçok manası bulunmakla birlikte en belirgin anlamı “bir araya getirmek olan” *sum-ballein* fiilinden türemiş bir isimdir². Şöyle ki sembol sözcüğü bütünü tanımayı sağlayan parçaların her birini ifade etmek için kullanılmaktadır. Buna göre Antik Dönemde sözleşme yapan kişiler arasında bir çömlek parçası ikiye bölünür ve bu iki parçanın her biri kendi aralarında iki kişiye verilmektedir. Sözleşme kapatılacağı an borçlu ya da borç veren kişilerin kendilerini tanıtmak amacıyla ellerindeki iki kırık parçayı (*sumballein*) tam olarak birbirine ekleyebilmeleri gerekmektedir. Böylece *symbolon* terimi, tekrardan bir araya getirildiklerinde ortak bir kökene sahip olan kırılmış bir nesnenin iki parçasını ifade etmek için kullanılmasının yanı sıra bir tanıma ve tanınma işareti niteliğinde olan nesneyi ifade etmektedir³.

Semboller, tarihin ilk dönemlerinden itibaren günümüze dek farklı anlamlarda ve alanlarda çeşitli biçimlerde kullanılmıştır. Dolayısıyla semboller mitolojiden dile, felsefeden sanata, edebiyattan dine varıncaya değin insan hayatının büyük bir kısmında yer almıştır. Bu kullanımlar sembolün ne olduğu konusuna dair çoğu bilim dalı içerisinde ilgili disipline göre incelenmiş ve bir tanım geliştirilmiştir. Bu nedenle sembolün tek bir cümle ile tanımını yapmak mümkün değildir. Burada, söz konusu kavram üzerine yapılan bazı tanımlamalara genel hatlarıyla değinilecektir.

¹ Peter T. Struck, “Symbol and Symbolism”, *Encyclopedia Of Religion*, Ed. Lindsay Jones, USA 2005, s. 8907; Erich Kahler, “The Nature of the Symbol”, *Symbolism in Religion and Literature*, Ed. Rollo May, 1961, s. 65-66.

² P. T. Struck, agm, s. 8907.; E. Kahler, agm, s. 65-66.; Düşselliğe ilişkin terimlerin kullanımında her zaman büyük bir karışıklık hâkim olmuştur. Bu doğrultuda “imge”, “işaret”, “alegori” “sembol”, “amblem”, “mesel”, “mit”, “figür”, “ikon”, “idol”, vs. gibi terimler birçok yazar nezdinde fark gözetilmeksizin birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bkz. Gilbert Durand, *Sembolik İmgelem*, Çev. Ayşe Meral, İnsan Yayınları, İstanbul 2017, s. 13.

³ Ramazan Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din: Mircea Eliade’in Din Bilimi Çalışmalarının Etimolojik Açısından Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2009, s. 83.

Sözlük anlamıyla sembol; “*Duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret, remiz, rumuz, timsal, simge.*” olarak tanımlanmaktadır⁴. Bir başka ifadeyle sembol; “*Bir düşünce, fikir ya da nesnenin yerini tutan, herhangi bir kavram veya düşünceyi belirten gözle görülür ve anlamı bilinir işaret*”tir⁵. Necmettin Ersoy’a göre; “*Belirli bir insan, nesne, grup ya da düşünceyi veya bunların birleşimini temsil eden ya da bunların yerine geçen iletişim ögesidir. Bir başka deyişle, bir nesnenin imajı olan veya soyut bir şeyi göz önüne seren bir nesne veya canlıdır. Örneğin köpek sadakatini, terazi adaletin sembolüdür.*”⁶ Galip Atasagun’a göre ise sembol; “*kendisinden başka bir realiteye dikkat çeken, bir şeyin yerine geçen ya da onu tasvir eden bir nesne, bir fiil veya insanlar tarafından yapılmış bir işarettir.*”⁷

Tüm bunlardan hareketle sembol görülemeyen şeyleri, onunla ilişkisi oranında görülebilir bir biçimde tasvir etmektedir. Dolayısıyla duygularla algılanamayan şeylerin, algılanabilir veya somut hale gelmesi semboller aracılığıyla sağlanmaktadır⁸. Toby Wilkinson, *Eski Mısır Uygarlığı* adlı kitabının bir yerinde sembol için, “*İdeoloji ve onun görsel ortağı ikonografi*” ifadesini kullanmıştır⁹. Buradan anlaşılacağı üzere semboller, insan düşüncesinin, ait olduğu toplumun ideolojisinin tasvir edilmiş, somutlanmış biçimleridir. Yani düşüncenin görsel olarak ifadesidir. Nitekim geçmişte yaşamış toplumların düşünce yapılarını anlamak için onların hangi sembollerini kullandıkları ve bu sembollere ne tür anlamlar yüklediklerine bakılması gerekmektedir¹⁰.

Ayrıca Mircea Eliade’ye göre, simgesel düşünme insanın özünün bir parçası olup dile ve yargılara dayalı düşünceyi öncelemektedir. Simge gerçeğin, diğer tüm bilgi araçlarına meydan okuyan yanlarını -en derin olanlarını- açığa çıkartmaktadır. İmgeler, simgeler, mitler psikenin sorumsuz yaratıları değildir. Bunlar bir gerekliliğe cevap verdiği gibi bir işlevi yerine getirmekte, ayrıca varlığın en gizli özelliklerini de açığa çıkartmaktadırlar¹¹. Eliade’nin tanımına göre sembol, bir ihtiyaçtan doğarak bir fonksiyona sahip olmasıyla birlikte idraki mümkün olmayan hususların ortaya çıkarılmasını sağlamaktadır. Bunun yanı sıra mitolojik anlatı insandan öte ilahi bir

⁴ *Türkçe Sözlük 2, K-Z*, Türk Dil Kurumu, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 1278.

⁵ Bkz. Ahmet Cevizci, “Sembol”, *Felsefe Sözlüğü*, 3. Basım, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999, s. 765.

⁶ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, Dönence Yayınları, İstanbul 2000, s. 12.

⁷ Galip Atasagun, “Sembol ve Sembolizm”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 7, 1997, s. 369.

⁸ Galip Atasagun, “Hristiyanlığın Tanıtımı, Yorumu ve Kurumsallaşmasında Sembollerin Yeri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 10, 2000, s. 181.

⁹ Toby Wilkinson, *Eski Mısır*, Çev. Ü.H. Yolsal, Say Yayınları, İstanbul 2010, s. 33.

¹⁰ H. Hande Duymuş Florioti, “Eki Yakınoğlu’da Nar Sembolizmine Dair: Bir Derleme Çalışması”, *Eski Yakınoğlu Üzerine Notlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 205.

¹¹ Mircea Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2020, s. 21.

yaratıcı tarafından yaratılarak şekillendirilmiş ve kutsallık arz eden metin olarak algılanmıştır. Bu algının temelinde ise, sembollerin mitolojik anlatının içerisinde gizlenmiş olduğu düşüncesi bulunmaktadır. Bu noktada mitoloji, semboller örgüsü içerisinde görünenin dışında görünmeyeni de açıklayan ve görünmeyeni sembollerle gizlemiş ilahi kaynaklı anlatılar manzumesi olarak tasavvur edilmelidir. Böylelikle mitolojilerin içerisine gizlenmiş olan dini sembolleri, kutsalın sembolü şeklinde söylemek mümkündür¹².

Semboller insanlığın en eski dönemlerinden itibaren bazı nesne, hayvan, bitki veya başka şekiller üzerinden kendini ifade etmektedir. Her sembolün farklı bir anlamı veya insanlar üzerinde bıraktığı ayrı bir etki olsa da hepsini anlamlandırmak mümkün değildir. Nitekim bir sembolün kendisinin ne olduğu değil, iletmek istediği mesaj önemlidir¹³. Bu anlamda modern psikolojinin kurucusu J. Lacan'da "*sembollerin yapısallaşmış bir dil olduğunu ve onların nereden geldiklerini değil ne anlatmak istediklerini çözmek gerektiği*"nden söz etmektedir¹⁴. Bu ifadeden hareketle sembollerin ne olduğundan çok ne anlattığına odaklanmak gerekmektedir. Yani insan düşüncesinde görünemeyen bazı şeylerin, onunla ilişkisi nispetinde görülebilir bir şekilde tasvir edilmesi de semboller vasıtasıyla gerçekleşmektedir¹⁵.

Öte yandan psikolog Allwohn'a göre, sembolün aslını mistik dünya görüşü oluşturmaktadır. Sembol, kutsal bir hakikati maddi bir surette temsil etmekten uzak kalır; onunla ifade ettiği hakikat arasında akıl ile idrak edilmeyen gayr-i mantıki bir ilişki mevcuttur. Hakiki sembol, görülen bir surette görülmeyen bir hakikate işaret ederek, ruhun derinliklerine, şuur altındaki sahalara kadar tesir edip birçok fikir ve duyguları uyandıracak kadar kuvvetlidir. Ayrıca sembol kutsal olanın iki tarafını; yani heybet ve korku uyandıran celali ile hayranlık ve zevk bahşeden cemali ihtiva etmektedir¹⁶. Buradan semboller ve sembolleştirmede bir takım mecazi anlamlar kastedildiği anlaşılmaktadır. Tüm bunların yanı sıra sembolün; yazı, glif, şekil ve resim ile bazı ortaklıkları ve farklılıkları bulunmaktadır. Bu ifadeleri açıklamak aradaki benzerlik ve farklılıkları görmek açısından yerinde olacaktır. Bunlardan ilki olan yazı; ağızdan çıkan seslerin, yani sözcüklerin gözle görülebilen ve bazen de el ile dokunulabilen işaretler halinde

¹² Yusuf Kılıç, Elvan Eser, "Eskiçağ Düşüncesi ve Kutsal Kitaplarda Yedi Sembolizmi", *Turkish Studies*, S. 11, C. 11, 2016, s. 82.

¹³ N. Ersoy, *age*, s.12.

¹⁴ Mehmet Ateş, *Mitolojiler ve Semboller*, Milenyum Yayınları, İstanbul 2012, s. 30-31.

¹⁵ William Benton, "Symbol", *Encyclopedia Britannica* (I-XXIII), Vol. XXI, Chicago-London 1965, s. 701.

¹⁶ A. Schimmel, *agm*, s. 70.

biçimlendirilmesidir. Yani belli değerdeki şekiller aracılığıyla dilin anlatımını mümkün kılan araçtır¹⁷. Glif ise piktogramdan harfe giden yolda belli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmış aşamayı yansıtır. Son yıllarda keşfedilen ve Neolitik Dönem'e tarihlendirilen Göbekli Tepe'de (Şanlıurfa) ortaya çıkarılan yekpare dikilitaşların bazıları üzerinde yer alan H ve C glifleri bu duruma iyi bir örnektir. Öte yandan glifleri ilk görüldüğü şekilleriyle kavramak mümkün değildir. Bu nedenle farklı anlamları da bünyesinde barındırmaktadır. Şekil ise, resimsel sembolün sadeleşmiş hali olup birçok kavramı da içine almaktadır. Örneğin bilinen ilk yazı şekillerden oluşmaktadır. Bir dereyi tasvir eden şekil (iki çizgi), hem su hem dere hem de içmek gibi anlamlara gelmektedir. Diğer bir örnek ise ayak betimi olup, ayakta durmak, yürümek, bir yerden bir yere götürmek vb. birkaç eylemi ifade etmektedir¹⁸. Resim ise, bir düşünceyi iletmesi amacıyla kullanılan görüntülerdir. Resimde genellikle doğadaki varlıkların görüntüleri kullanılır ve bu görüntülerin ilk halleri yardımıyla anlatım yoluna gidilir. Böylece iletilmek istenen düşünce doğrudan anlaşılabilir hale gelmektedir. Tüm bu kavramların ortak yönleri bir düşünceyi yansıtmaya aracı olarak kullanılmalarıdır. Ayrıca bunlar hayatın her alanına yerleşmişlerdir. Farklılıkları da sembolün görünenden ayrı görünmeyeni ifade etmek için kullanılmasıdır. Nitekim doğrudan ifadesi mümkün olmayan durumlarda sembollere başvurulmaktadır. Semboller anlama işaret etmek için somut nesnelere kullanılır. Özellikle dini anlamda semboller kutsalın açığa çıkmasında aracı olarak önem arz etmektedir.

Önemli bir başka husus ise, sembol ve işaret kavramlarının ayırt edilmesinin güçlüğü meselesidir. Zira günümüz bilim dünyasının çeşitli alanlarında sembollerin anlamlarına yönelik devam eden pek çok tartışma, sembollerin önemine ilişkin görünenin aksine başka bir boyut taşıdıklarını ve daha derin anlamlarının olduğunu ortaya koymaktadır. Lakin bilim dünyasının bu algılama çabasında karşısına çıkan en büyük sorun; işaret ve sembollerin birbirine karıştırılmış olan formlarıdır. Bazen sembol terimi, işaret kelimesinin eş anlamlısı olarak ele alınıyor olsa da esasında filolojik açıdan birbirinden farklıdır. Şöyle ki, işaretler kendilerinin ötesinde başka bir şeyi göstermektedirler. Bununla birlikte işaret ve sembol nitelemesinin ayrıştırılmasında belki de ilk izlenilecek yol kullanıldıkları terminoloji içerisinde niteledikleri kelimeye kattıkları anlam olmalıdır. Zira işaretler esas itibarıyla icra ettikleri işlevden ve iletmesi niyetlenen

¹⁷ Yusuf Kılıç, "Eski Ön Asya Toplumları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, 2009, s. 123.

¹⁸ Y. Kılıç, agm, s. 127.

şeyden daha fazlasını anlatamazlar. Oysaki semboller görünenlerinin aksine farklı ve daha kapsamlı bir mana boyutu taşımaktadırlar. Nitekim semboller bizzat kendilerinin ötesindeki başka bir şeye işaret etmektedir¹⁹. Bu anlamda bir işaret sadece orada bir şey olduğunu gösterirken, sembol ise temsil ettiği şeyin bir parçası haline gelmiş olup, onunla ilintili bir duyguyu uyandırmaktadır. Aynı zamanda semboller işaretlere benzemekle birlikte işaret ve sembollerin ortak noktasını kendilerinin ötesindeki başka bir şeye işaret etmeleri oluşturmaktadır. Fakat bunları birbirlerinden ayıran nokta da sembolize edilen gerçekliğe katılma sembolleri tanımlarken, “yönelinen” gerçekliğe katılmama olgusu ise işareti tanımlamaktadır. Diğer bir deyişle işaretler, işaret ettikleri şeyin gerçekliğine ve gücüne herhangi bir şekilde katılmaz iken semboller, sembolize ettikleri şeyle aynı olmamalarına rağmen, onun anlamına ve gücüne katılmaktadırlar²⁰. Özellikle dil, işaret ve sembol arasındaki farka iyi bir örnek oluşturmaktadır. Örneğin ‘sıra’ ifadesi oldukça farklı bir şeye, yani yazı yazmak için kâğıt konulan ya da üstüne oturarak etrafı seyredildiğimiz bir şeye işaret eden gösterge aracıdır. Bu şekilde sıra kelimesinin hiçbir önemi yoktur. Her dilde bunun birçok örneği mevcut olup onlar işaret ettikleri şeyin ötesine geçtiklerinde yani farklı çağrışımlar kazandıkları vakit, sembol olmaktadır²¹.

Tüm bu bilgilerden hareketle sembollerin, temsil ettikleri gerçekliğe katılması nedeniyle isteğe bağlı olarak değiştirilmeleri mümkün değildir²². Ayrıca semboller temsil ettikleri şeyin vekili değil, onun tasavvuruyla bütünleşen çok daha karmaşık ve köklü vasıtalar²³. Ne zaman gösterilen hiçbir şekilde tasvir edilemez olduğunda ve işaret algılanır bir nesneye değil de bir anlama gönderme yaptığında, nihayet tam anlamıyla sembolik imgeleme varmaktadır²⁴. Bununla birlikte simgeler psişik güncelliğini hiçbir zaman kaybetmezler; görüntüleri değişebilir, ama işlevleri aynı kalmaktadır.²⁵

Ayrıca kendinden başka bir şeyi temsil eden sembol, pay aldığı şeyin güç ve anlamının yerine geçmektedir. Bu özellik her sembolün bir işlevidir. Mademki semboller kendilerinin ötesinde başka bir şeyin yerine geçiyor, o halde neden “Sembollerin temsil ettiği şeye doğrudan doğruya sahip değiliz? Sembollere neden ihtiyaç duyarız? sorularını

¹⁹ Y. Kılıç, E. Eser, Eskiçağ Düşüncesi., s. 83.

²⁰ Paul Tillich, “Din Dilinin Doğası”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, C. 11, S. 2, 2002, s. 229.

²¹ P. Tillich, *Din Dilinin Doğası*, s. 229.

²² Paul Tillich, “Symbols of Faith”, *Religious Language and The Problem of Religious Knowledge*, Ed. R.E. Santoni, Bloomington-London 1968, s. 196; Sembollerin sembolize edilen hakikatin gücüne katılması onları “işaret”lerden ayırmaktadır. Bkz. Paul Tillich, “Varoluşsal Analizler ve Dini Semboller”, Çev: Aliye Çınar, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. X, No. 2, 2001, s. 270.

²³ G. Atasagun, agm, s. 379-380.

²⁴ G. Durand, *age*, s. 17.

²⁵ M. Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, s.26.

sormak sembolün asıl işlevinin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir. Simgeler, gizli kalan ve başka şekilde izahı mümkün olmayan gerçeklik seviyelerinin açıklanmasında veya ifşa edilmesinde devreye girmektedir²⁶. Her sembol, sembolik olmayan olguların açıklanmasının yetersiz kaldığı durumlarda ortaya çıkmaktadır. Sembolün manası ne kadar çok irdelenirse, onun gizli kalan birden fazla karakteristik yönleri sahip bir işlevinin olduğunu fark ederiz. Zira yaşamın her alanında yaygın halde bulunan semboller, birçok imgesel aktarımın yapılmasında önemli role sahiptir.

Amerikalı bilim insanı Bevan, “*Symbolizm and Belief*” isimli eserinde sembolü şeffaf ve şeffaf olmayan şeklinde iki kısma ayırmıştır: Bunlardan ilki olan şeffaf sembollerin “arkalarında ne olduğu görülebilir” ve onlar da başka sembollerin yerine geçebilirler. İkincisi yani şeffaf olmayan sembollerde ise “arkalarında ne olduğu görülemez” ve başkalarının yerine de kullanılamazlar. Buradan anlaşılacağı üzere bazı sembollerle gerçek anlamları arasındaki ilişki örgüsü sıkı oluşturulmuş ve onun yerine başka bir sembol koymak mümkün olmamıştır²⁷. Bu tür sembollerde değişikliğe gidilmesi zor olup özgün bir işlevi bulunmaktadır. Fakat söz konusu durum işaretler için geçerli değildir. Çünkü bir işaretin yerine başka bir işaret kullanılabilir. Örneğin, sarı ışığın, beyaz bir ışık kadar yeterli bulunmadığı durumda, hiçbir şeyi değiştirmeyip sadece beyaz bir ışığı yerleştirdiğimiz gibi. Ancak, sembole örnek “Tanrı” mefhumunda değişikliğe gidilmesi zordur. Zira kendi işlevini yerine getiren hiçbir sembolün yerini değiştirmek mümkün değildir, çünkü semboller çoğunlukla batini boyuta sahip olduklarından kendilerinden başka bir şeyin yerine geçmemekte ve bu sebepten sembollerin sahip olduğu şeye doğrudan doğruya vakıf olunmamaktadır²⁸.

Hayrettin Kızıl’ın Tillich’den aktardığına göre, semboller niyet edilerek oluşturulamamakta onlar tıpkı canlı varlıklar gibi doğmakta ve ölmektedirler. Yani semboller şartlar kendileri için olgunlaştığı zaman doğmakta, değiştiği zaman da ölmektedirler. Nitekim bir sembolü işaret ettiği şeyden pay aldığı için başka bir sembole değiştirmek imkansızdır. Yine semboller, bilimsel ya da pratik eleştiriden dolayı da yok olup gitmezler²⁹.

İnsanoğlunun düşünce dünyasına göz atıldığında sembollerin çok geniş bir yer kapladıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ilk yerleşim yerleri olan mağaraların

²⁶ P. Tillich, *Din Dilinin Doğası*, s. 230.

²⁷ A. Schimmel, *agm*, s. 73.

²⁸ Y. Kılıç, E. Eser, *Eskiçağ Düşüncesi.*, s. 83-84.

²⁹ Hayrettin Kızıl, “Özellikleri Açısından Sembol”, *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 4, 2018, s. 1316.

duvarlarına bakıldığında insan düşüncesinin sembolik yansımaları doğrudan görülmektedir. Ayrıca insan hayatının büyük bir bölümü de sembollerden oluşmaktadır. Genellikle gözümüzün gördüğü her şey, kulağımızın işittiği her ses sembol olma potansiyeline sahiptir. Bu da sembolizmin zengin bir malzemeye sahip olmasında etkili olmuştur. Buna göre, bir cisim, bir sözcük, bir hareket, bir olay, hayvan, yumurta, ağaç, su, dağ, mağara, lahit, ay, canlı ve cansız hemen her şey sembol olabilmektedir³⁰. Öyle ki insanın olduğu her yerde simgelerin varlığı mutlak bir gerçektir. Nitekim Carl Justav Jung'un da dediği gibi, simge ya da sembol, gündelik yaşantıda varlığından haberdar olunan ama alışlagelen, açık anlamına ek olarak özgün bağlantılar da sunan bir kavramdır. Nitekim sembolde belirgin olmayan, bilinmeyen ya da bizler için görünür olmayan bir şeyler mevcuttur³¹. Yani sembollerin gizemli yanlarının olduğunu da söylemek mümkündür.

Sembol, sembolik anlatım ve sembolik formlar tarih öncesi dönemlerden günümüze dek farklı ifade ediliş biçimleri ile ortaya konmuştur. Bu farklılık her dönemin ve toplumun kültürü, yaşam biçimi, dini, dili, bilim ve sanatı kavrayış ile paralellik arz etmiştir. Ancak sembolün anlaşılabilmesi başka bir deyişle okunabilmesi için ait olduğu kültürel sürecin bilinmesi gerekmektedir. Tarihi süreç içerisinde sembolün ortaya konuş şekli değişse de biçimin anlamı anlatması yönüyle tüm insanlığın ortak üretimi olmuştur. Yani sembolleştirme başlangıçtan günümüze dek insanın kendisini ifade etmede kullandığı evrensel bir dil olmuştur. Örneğin bir toplumda bir kavram "X" sembolü ise, bir başka toplumda aynı kavram "Y" sembolü şeklinde kendini göstermektedir. Diğer yandan sembol belli zıtlıkları ve düalizmi de bünyesinde taşımaktadır. İyi-kötü, bencil-fedakâr, ölüm-yaşam, aydınlık-karanlık, sevgi-nefret, güzel-çirkin, kutsal-kutsal dışı gibi zıtlıkların anlatımı, sembolün ana karakterini belirlemektedir³². Buradan hareketle bir imgenin geçmişten günümüze yaşamış kültürlerde zengin bir anlam çeşitliliğine sahip olduğu ve dinamik bir yapı arz ettiği anlaşılmaktadır.

İnsanın gündelik hayatının birçok alanında kullanılan sembollerin dini hayatta da yaygın olduğu gözlemlenmektedir. Gerçekten insan yaşamında dinî semboller diğer sembollerden daha fazla etki göstermektedir. Dinî sembollerin ortaya çıkışları tetkik

³⁰ Montgomery Watt, *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, Çev. Turan Koç, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 56.; "Semboller sözler, mimikler, drama, resimler, simgeler ya da bunların diğer birçok şekilde veya kombinezonlarında ortaya çıkarlar." Bkz. James L. Cox, *Kutsalı İfade Etme Din Fenomenolojisine Giriş*, Çev. Fuat Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 131.

³¹ C. Gustav Jung, *İnsan ve Sembolleri*, Çev. Ali Nahit Babaoğlu, Okyanus yayınları, İstanbul 2009, s. 20.

³² K. Özlem Alp, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Eflatun Yayınevi, Ankara 2009, s. 4.

edildiğinde ya bir din kurucusu tarafından belirlendikleri ya da tarihsel acılar ve çekilen sıkıntılar sonucu ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır. Ancak nasıl ortaya çıkmış olurlarsa olsunlar, insanlar için dinî semboller daima önem ifade etmektedir. Dinlerde kullanılan her mefhum esas itibariyle bir imge durumundadır, çünkü sembol, insan tarafından yaratılan, bundan dolayı da maddi dünyaya ait bir unsur olmakla birlikte insan, bu sembollerle tamamen ruhani bir hakikati ifade etmeye çalışmaktadır³³.

Tarih boyunca ortaya çıkmış dinler incelendiğinde, tümünde ilgililerin belli zamanlarda yerine getirmeleri gereken bazı ibadetlerin olduğu, ibadetlerin odağında belli başlı sembollerin olduğu görülecektir. Bu semboller, kutsala işaret etmekte, onu hatırlatmaktadırlar. Dinî sembollerin kutsalı hatırlatan özelliği onların, bir dindar için, dinî bir coşku verebilme ve kutsalla iletişime geçmede yardımcı olma potansiyeline sahip olduklarını göstermektedir. Yani dinî bir sırrı ifşa eden sembol aynı zamanda kutsalla iletişime geçmeye yardım etmekte, insanlığın sınırsız olarak kabul ettiği ile iletişim kurma yollarına gönderme yapmaktadır³⁴. Semboller yine sanatta, müzikte, dansa, bir toplumun sosyal organizasyon modellerinde, ayinlerinde veya bu eylemlerin birçok bileşiminde de görülmektedir³⁵.

Ayrıca semboller, insanoğlunun düşünce yapısını anlamamanın anahtarlarıdır. Zira nerede bir insan varsa orada sembollerin varlığından söz edilebilir. Buradan hareketle insanoğlunun yaşamında en büyük yardımcısı ve besin kaynağı olan hayvanların sembolik anlamlarıyla hayatın merkezinde yer aldıkları görülmektedir. Öyle ki hayvan sembolizminin tarihin en eski devirlerinden itibaren çoğu kültürde yaygın olarak kullanılageldiği anlaşılmaktadır. Burada hayvan sembollerinin kendisinden yola çıkılarak belirli bir işlevi veya soyut kavramları iletmek amacıyla tercih edildikleri gözlemlenmektedir. Varlığının ilk gününden itibaren insanoğlu doğaüstü güçlerin veya ruhsal varlıkların mevcudiyetine inanmış olup, bu görünmez varlıklar hakkındaki fikirlerini, gerçek dünyadaki belirli nesnelere üzerinden yansıtmışlardır. Başlangıçta bir nesne ile ifade edilmemiş bir düşünce arasındaki bağlantı semboller aracılığıyla kurulmuş, daha sonra düşünce süreçlerindeki diğer işlemler için kullanılabilir hale gelmiştir. Ayrıca birtakım hayranlık oluşturan olguların uyandırdığı duyguları iletmek içinde hayvanların özellikle seçildiği düşünülmektedir. Çünkü hayvanların koşma,

³³ G. Atasagun, *Sembol ve Sembolizm*, s. 375.

³⁴ Hayrettin Kızıl, "İşlevleri Açısından Dini Sembol", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, 2018, s. 34.

³⁵ J.L. Cox, *age*, s. 30.

algılama, saldırma, uçma ve karanlıkta görme gibi fiziki birtakım yetileri, insanoğlundan daha üstündür. Tüm bu özelliklerinden ötürü hayvanlara hayran olduğu gibi, onların insan hayatını tehdit etme potansiyellerinden de korkulmaktadır. Şayet böylesi bir “korku” durumu, insanoğlunun kendi kontrolü dışında gelişen ölüm, fırtına, deprem, sel gibi doğa olaylarıyla karşılaştıklarında da yaşanmaktadır. Zira hayret ve hayranlık uyandıran olayların arkasında yattığına inanılan doğaüstü bazı güçler hayvanlarla ilişkilendirilmiş olup, bunun temelinde ise ‘korku’ duygusuyla ilintili psikolojik tepki yatmaktadır. Tarih öncesi mağara sanatında hayvanların gerçeğe benzerlik derecesinde betimlendiği görülürken bu resimlerdeki şaşırtıcı derecedeki ustalık, insanoğlunun henüz sıfır derecesindeki açık hafızası ile korkup taptığı hayvanı çok iyi gözlemlemiş olduğunu ortaya koymaktadır. Burada hayvan tasvirlerindeki benzerlik ve benzetme önemli kavramlardır. İlk insan için öncelikle işlevselliğin önemli olduğu anlaşılmakta olup, yapıp yarattığı her şeyin, doğa verilerinden yola çıkılarak oluşturulan ürünler olduğu görülmektedir. Nitekim insanoğlunun henüz olmayan hayal gücünü ilk olarak doğada hazır bulunan nesnelere ve hayvanlar ile güçlendirip ilhamı ile zenginleştirdiği gözlemlenmektedir. Bu anlamda ilk betim ve nesnelere, doğal formlarından yola çıkılarak yapılmış olduğu anlaşılmaktadır³⁶. Buradan hareketle tarih öncesi dönemlere dek inen bir serüveni kapsayan “sembol” kavramı için en büyük ilham kaynağının doğanın kendisi olduğunu söylemek mümkündür.

Nitekim Mezopotamya³⁷ coğrafyasında sembol kullanımına dair izler Neolitik Dönem öncesine kadar gitmektedir. Bununla birlikte doğadaki nesnelere ve canlıların temel alınarak imgesel biçimde işlendiği sürecin en güzel örneğini Şanlıurfa’daki Göbekli Tepe, Karahan Tepe ve Sayburç gibi Neolitik Dönem yerleşimleri oluşturmaktadır. Söz konusu alanlar, Paleolitik Dönem’in gerçekçi-natüralist anlatımından sonra Neolitik Dönem’de soyutlamaya başlayan insanın düşüncesinin sembolik yansımalarını sunması bakımından son derece önemlidir. Gerçekten de bu döneme ait yerleşimlerde ele geçen maddi kültür öğeleri üzerindeki çeşitli betimler, özellikle hayvan tasvirleri gerçek ile

³⁶ K. Özlem Alp, *age*, s. 7.

³⁷ Mezopotamya, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan, günümüzdeki Irak topraklarının bir bölümünü tanımlamak için, *mesos* (orta) ve *potamos* (ırmak) sözcüklerinin birleştirilmesiyle türetilmiş coğrafi bir terimdir. Söz konusu bölgenin güney bölümü Sumer ve sonrasında ünlü Babil kentinden dolayı Babilonya, kuzeyi ise Asur ülkesi olarak ifade edilmiştir. Ünlü coğrafyacı Strabon (MÖ 1.-MS 1. yüzyıl), Fırat ve Dicle arasında kalan bu dar alanın kuzeyini Mezopotamya, güneyini de Babil olarak tanımlamıştır. Günümüzde ise Mezopotamya, kuzeyden Güneydoğu Toros Dağları, güneyden Basra Körfezi, doğudan Zagros Dağları, batıdan da Suriye Çölü tarafından çevrelenmektedir. Bununla birlikte Mezopotamya’nın kültürel sınırları da batıda Filistin ve Lübnan Dağları, güneyde Elam üzerinden doğuya doğru genişlemektedir. Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 12.

tasavvur birleşiminin insan düşüncesinde eriştiği aşamayı kanıtlamaktadır. Özellikle Göbekli Tepe'deki hayvan tasvirleri söz konusu dönemin ulaştığı yüksek bilinç düzeyini göstermektedir. Bunun yanı sıra Eski Mezopotamya'da hayvanların sembolik anlamda kullanımının tarihsel dönemde ve sonrasında kullanımının gelişerek devam ettiği bilinmektedir. Bu noktada en önemli kaynağı arkeolojik buluntular ve çivi yazılı belgeler oluşturmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KARADA YAŞAYAN VE SEMBOL ANLAMLI OLAN HAYVANLAR

1.1. Karada Yaşayan Evcil Hayvanların Sembolik Anlamları

Fiziki dünyanın bir parçası olan hayvan³⁸, insanoğlunun yaşamında ayrılmaz bütünü oluşturan bir unsurdur. İnsan ve hayvan arasındaki ilk ilişkiler başlangıçta görece sınırlı olup, temelde bazı hayvan türleriyle av-avcı ilişkisine dayanmaktadır. Bazı hayvan türleri, o dönemde mevcut olan imkânlar dâhilinde yakalanmış veya avlanmıştır. İnsanoğlu, kâinatın bir parçası ve ekolojik dengenin önemli bir unsuru olarak kabul edilen hayvanları avlayarak öncelikle besin ihtiyacını karşılamış, akabinde ise kürkü veya derisinden giyinmeye başlamıştır. Hayvanın bir besin kaynağı olması, insan-hayvan ilişkilerinde temel dönüştürücü faktör olmuş ve bu durumun etkileri tartışmasız eski çağlardan günümüze kadar devam edegelmiştir. Dolayısıyla insan ve hayvan etkileşiminin insanlık tarihi kadar eski olduğunu söylemek mümkündür. Ancak tarihi süreç içerisinde insan ve hayvan arasındaki münasebet, av-avcı ilişkisinin de ötesine geçerek daha da çeşitlenmiştir. Tarih öncesi dönemlere ait dünyanın çeşitli yerlerinde (Fransa, İspanya, Kuzey Afrika ve Avustralya gibi) keşfedilen mağara resimleri³⁹, hayvanın insan nazarında sadece besin kaynağı olmadığını, bunun da ötesinde önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir. G. Sauvet'in, Paleolitik Dönem mağara sanatı üzerine yapmış olduğu çalışmasında Paleolitik avcı-toplayıcıların temel inanç ve sanatsal ifadelerinde geniş bir bütünlük olduğu sonucuna ulaşmış olup, esas farklılıkların üslup ve tematik olduğunu tespit etmiştir. Söz konusu çalışmada son on yıl içerisinde keşfedilenler de dahil olmak üzere 18 mağara alanında 4700'den fazla hayvan tasvirinin analizine dayalı elde edilen veriler bunu kanıtlamaktadır. Sauvet, aynı zamanda bu çalışmada hayvanlar içerisinde en sık tasvir edilen türün at olduğunu ve devamında bir hiyerarşinin bulunduğunu da ileri sürmüştür. Akabinde betim sıklığına göre diğer hayvanları bizon,

³⁸ Arapça aslı "*hayevân*" olan kelime, diğer Sami dillerinde de yer alan "*hyy/hyv*" (yaşamak, canlı olmak) kökünden gelen "canlı, diri" demektir. "*Hyv*" kökünden gelmesi nedeniyle kelimenin aslı *hayevân* iken telaffuz kolaylığı için ikinci "yâ"nın "vâv"a dönüştürülmesiyle "*hayevân*" şeklinde telaffuz edilen kelime günlük konuşma diline "*hayvân*" olarak geçmiştir. Kürşat Demirci, "Hayvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, Ankara 2002, s. 81.

³⁹ Dünyada en çok hayvan tasviri bulunduran mağaralar arasında Fransa'daki Volp, Niaux, Chauvet, Lascaux ve İspanya'daki Altamira Mağarası gösterilebilir. Bu mağaralarla ilgili bilgi için bkz. James David Lewis-Williams, *Mağaradaki Zihin*, Yapı Kredi Yayınları, Çev. Tolga Esmer, İstanbul 2020, s.13-17.; Georges Bataille, *Lascaux: Or, the Birth of Art*, Skira 1955.; Roberto Ontañón-Peredo, José Adolfo Rodríguez-Asensio, "Cave Of Altamira And Palaeolithic Cave Art Of Northern Spain. Composition, Characteristics And Management", *Cuadernos de Arte Rupeste*, Vol. 7, 2014, s. 37-57.

geyik, yaban keçisi, mamut, yaban öküzü, ren geyiği, aslan, gergedan, ayı ve kuş türleri oluşturmaktadır⁴⁰. Nitekim mağara sanatında en fazla betimlenen canlı türler tarih öncesi dönemlerden itibaren insanların gündelik yaşamında en fazla karşılaştığı ve temas halinde olduğu hayvanlardır.

Ek olarak Paleolitik Dönem mağara resimlerindeki tasvirlerin, yalnızca hayvan betimlerinden ibaret olmadığı, avın bereketli geçmesi için düzenlenen birtakım ritüellerin temsilinin resmedildiği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra mağara duvarlarındaki hayvan tasvirlerinin estetik veya sembolik düşüncenin ifadesi olabileceği yönünde görüşler de mevcuttur. Buradan hareketle sanattaki hayvan temsillerinin farklı şekillerde animizm, totemizm ve dini sembolizm gibi alanlara dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Neolitik Dönem’de yani MÖ 10.000 yıllarında bazı hayvan türlerinin evcilleştirilmeye başlanmasıyla birlikte bu alanlar daha da çeşitlenmiştir⁴¹. Şöyle ki hayvan ve bitkilerin evcilleştirilmesiyle birlikte, insan toplulukları yerleşik hayata geçmeye başlamış, böylelikle köy yerleşimi evresi gelişerek kent devletleri yapısını doğurmuş ve nihayetinde bu durum modern toplumların ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Avcı-toplayıcılıkla yaşamını sürdüren insanoğlunun, düzeninde kalıcı değişiklikleri meydana getiren evcilleştirme hadisesi ile ilgili genel bilgiler vermek konunun sonraki aşamalarının anlaşılabilmesi nedeniyle önemlidir. Aynı zamanda evcil hayvanın genel tanımını yapmak da gerekmektedir. Şöyle ki J. Diamond’a göre evcil hayvan, üremesinden ve beslenmesinden sorumlu insanlar tarafından kullanılmak üzere seçilmiş, bir yere kapatılarak yetiştirilen, bunun sonucunda da yabani atalarından farklılaşmış hayvan demektir. Yani evcilleştirme yabani hayvanların insanlar için daha yararlı hale dönüşmesi olgusudur⁴². Bu görüşe göre evcilleştirme, bir hayvanın doğal davranışlarını (hareketini, üreme programını veya nüfus yapısını vb.) insan ihtiyaçlarına uyacak şekilde değiştirmek için farklı derecelerde çabanın olduğu, avcılıktan mühendisliğe uzanarak artan bir insan müdahalesinin sürekliliğini ifade etmektedir⁴³. Zira evcilleştirme sürecinde doğal yaşam alanından uzaklaşan ve konut yaşam alanına dahil

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Georges Sauvet, “The Hierarchy of Animals in the Paleolithic Iconography”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, Vol. 28, 2019, s. 1-9.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hacı Çoban, “Eskiçağ’da İlk Evcil Hayvanlar ve Deve”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, Vol. 4, No. 11, 2017, s. 554-560; M. Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, C. 53, S. 1-4, 1998, s. 73-94.

⁴² Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Çev. Ülker İnce, Pegasus yayınları, İstanbul 2018, s. 184.

⁴³ Melinda A. Zeder, “Central Questions in the Domestication of Plants and Animals”, *Evolutionary Anthropology*, Vol. 15, No. 3, 2006, s. 106.

olan hayvan zaman içerisinde insan hayatına uyum sağlamış ve birçok yönüyle katkı sağlamıştır.

Gerçekten, yiyecek toplayıcılığı ve avcılıktan, çiftçilik ve hayvan otlatıcılığına geçiş insanlık tarihinde önemli bir eşik olmuştur. Evcilleştirmeler ve bunlara dayalı tarım ekonomileri, toplumların radikal bir şekilde yeniden yapılandırılmasına yol açmıştır. Fakat bitkilerin ve hayvanların insan kontrolüne girdiği evcilleştirme sürecinin ne kadar sürdüğü henüz kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte hayvan ve bitki türlerinin evcilleştirilmesi hadisesinin birbirine paralel olarak, aynı zaman diliminde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Bu durum ise etinden, sütünden ve gücünden yararlanmak amacıyla bazı hayvanların evcilleştirilerek çeşitli amaçlar için kullanılmak üzere ehlileştirilmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda insanoğlu başlangıçta köpek gibi çöpçü hayvanları; ikinci aşamada koyun, keçi, ren geyiği gibi göçebe hayvanları; üçüncü aşamada yerleşik yaşamla beraber domuz, sığır; son olarak da yük hayvanı olan, binme ve çekme işleri için kullanılan eşek, at ve deveyi evcilleştirmiştir⁴⁴. Nitekim Neolitik Dönem süresince bu iki olgu birbirini destekleyerek ilerlemiştir. Gerçekten bitkilerin evcilleştirilmesiyle birlikte temel tüketim maddeleri olarak bilinen buğday ve arpa gibi tahılların ekimi, kalıcı ilk yerleşmeler olan köylerin oluşumuna neden olmuştur. Hem bitkilerin kültüre alınarak yetiştirilmesi hem de ilk köy yerleşimleri, temel gıda hayvanlarının evcilleştirilmesine giden süreç için başlangıç olmuştur⁴⁵. Bununla birlikte erken dönem tarım topluluklarında, yaşanan mevsimsel kıtlık dönemlerinde, ehlileşen hayvanların beslenmesini sağlamak amacıyla yem veya samanın varlığı evcilleştirme sürecini teşvik etmekle birlikte aynı zamanda kolaylaştırmıştır⁴⁶. Zira doğal yaşamda meydana gelen bu gibi koşullarda hayvanlar, insanların yerleşim alanlarına daha da yaklaşmış ve söz konusu durumlar insan ve hayvan arasındaki zamanla artacak ilişkilerin temellerini oluşturmuştur.

Evcilleştirme ile doğal yaşam alanlarından uzaklaşan bitki ve hayvanlar -doğal yaşama yeteneklerini kaybederek- zamanla soylarını devam ettirebilmek için insana bağımlı hale gelmişlerdir. Öte yandan insan etkisi altındaki bir bitki ile hayvanda önemli değişikliklerin meydana gelmesi için gereken süre farklılık göstermektedir. Netice

⁴⁴ Yusuf Kılıç, "Eskiçağda Kapadokya'da At Yetiştiriciliği", *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu*, C. VIII, Nevşehir Üniversitesi Yayınları, Nevşehir 2012, s. 191, 192.; M. M. Baskıcı, agm, s. 84.

⁴⁵ Charles A. Reed, "Animal Domestication in the Prehistoric Near East", *Science*, Vol. 130, No. 3389, 1959, s. 1632.

⁴⁶ Benjamin S. Arbuckle, "Animals in the Ancient World", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East Vol I*, Ed. D. T. Potts, Blackwell Publishing Ltd, Wiley-Blackwell 2012, s. 203.

itibariyle evcilleştirme hadisesinin insanın bir canlı varlığın beslenmesini, yetişmesini kontrol ettiği takdirde tamamlandığını söylemek mümkündür⁴⁷.

Ayrıca J. Diamond'a göre yeryüzündeki 148 yabani otobur memeli kara hayvanının -evcilleştirilmeye aday türlerin- yalnızca 14 tanesi evcilleştirilmiştir. Bunlardan 9 adedi (ataları tür olarak aynı kendileri cins olarak farklı olan Arap devesi ve Asya devesi, lama/alpaka, eşek, Ren geyiği, manda, yak, banteng, gaur) dünyanın belirli bölgelerinde yaşayan türler olup, geriye kalan 5 tanesi de (koyun, keçi, inek, domuz ve at) bütün dünya üzerinde yaygınlık göstermiş ve önem kazanmış memeli hayvanlardır. Yine Diamond, yabani ataları oluşturan türlerin sayı bakımından dünyadaki en geniş kara kütlesi olan Avrasya Bölgesi üzerinde yaşadığını ifade ederken, bunun nedenini bölgenin tropik yağmur ormanlarından, ılıman ormanlıklara, çöllere ve bataklıklara kadar çevresel ve iklimsel çeşitliliğe sahip olmasına bağlamıştır⁴⁸. Öte yandan yapılan son çalışmalar ise evcilleştirmenin Mezopotamya, Çin, Doğu Amerika, Orta Amerika, And Dağları, Sahra Afrikası, Etiyopya, Tropikal Batı Afrika ve Yeni Gine olmak üzere dokuz alanlarda birbirinden bağımsız gerçekleştiğini göstermektedir. Zira evcilleştirilen hayvanlar, zaman içinde bölgeler arasında gerçekleşen çeşitli insan ve hayvan hareketleriyle diğer bölgelere de yayılmıştır. Nitekim bu bölgelerde yapılan arkeolojik ve paleontolojik çalışmalar ilk evcilleştirme hadisesinin dünya genelinde yaklaşık 12 binyıl önce başladığını göstermektedir⁴⁹.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Eski Yakın Doğu'ya gelindiğinde ilk önce koyun ve keçi, ardından domuz ve sığırın evcilleştirildiği gözlemlenmektedir. Kronolojik olarak adı geçen coğrafyada evcilleştirme hadisesinin Son Buzul Dönemi'nin devamında gelen Genç Dryas (MÖ 11 000-9600) iklim krizini takiben nem seviyelerinin arttığı bir dönemde, yani iklimin günümüz koşullarına yaklaştığı bir zaman dilimine tekabül ettiği düşünülmektedir. Bu dönemde Levant ile Irak'ın doğusundan İran'ın batısını kapsayan Bereketli Hilal⁵⁰ olarak isimlendirilen Yakın Doğu coğrafyasındaki yerleşik çiftçi-avcı topluluklarının ortaya çıkmasına ve yayılmasına tanık olunmuştur. B. Arbuckle'ye göre yerleşik çiftçi-avcı topluluklar Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A MÖ 10.000-8800 olarak

⁴⁷ M. M. Baskıcı, *agm*, s. 76.

⁴⁸ Hayvanların evcilleştirilme süreciyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. J. Diamond, *age*, s. 182-205.

⁴⁹ Fabrice Teletchea, "Animal Domestication: A Brief Overview", *Animal Domestication, Intech Open*, 2019, s. 1.

⁵⁰ Dünya üzerinde evcilleştirmeye müsait, fazla ve oldukça değerli yabani bitki ve hayvan türünün ana vatanı, günümüzde Türkiye, Irak, İran, Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail'i kapsayan Güneybatı Asya coğrafyasıdır. Bu bölge eğimli, hilal ay şekline benzediğinden bu bölge Bereketli Hilal olarak adlandırılmıştır. J. Diamond, *age*, s. xv.

bilinen kültür evresinde ortaya çıkmış olsa da hayvanların evcilleştirmesine dair açık kanıtlar, bir sonraki yani Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B MÖ 8800-6500 tarihlerine kadar bulunamamıştır⁵¹. Zeder'e göre ise bu süreç MÖ 8000 yıllarında tamamlanmıştır⁵². Diamond ise, evcilleştirme tarihleriyle ilgili olarak arkeolojik kanıtlara sahip olunan bütün türlerin aşağı yukarı MÖ 8000 ila 2500 yılları arasında vuku bulunduğunu belirtmektedir⁵³. Nitekim tarihte önemli bir sıçrama olarak kabul edilen evcilleştirme ile ilgili çeşitli araştırmacılar tarafından farklı tarihler öne sürülmüş olmakla birlikte yukarıda verilen tarihlendirmeler salt çoğunluğun görüşlerini yansıtmaktadır. Ayrıca şu ana kadar yapılan arkeolojik çalışmalar doğrultusunda ortaya çıkarılan veriler de söz konusu görüşleri destekleyici nitelikler taşımaktadır.

Ehlileştirme hadisesinde dikkat çeken bir başka nokta ise, toynaklı veya tırnaklı hayvanları gütmeye çabalarının hayvan sürülerinin doğal yaşam alanlarında başlamış olmasıdır. Yani yabani koyun, keçi, sığır ve domuz gibi türler demografik olarak en kalabalık oldukları coğrafyalarda avlanmış, oralarda güdülmüş ve nihayet evcilleştirilmişlerdir. Başlangıçta avcılıkla birlikte sürdürülen ve evcilleştirme yolunda çeşitli uygulamaları içeren hayvan yönetimi, insan ve hayvan arasındaki ilişkilerde yepyeni bir dönemi simgelemektedir⁵⁴. Ayrıca yabani yaşamdan evcilleştirmeye geçen ilk türler olduğu bilinen besin hayvanlarının seçilmesinde, bazı durumların kolaylık sağladığı görülmektedir. Bazı küçükbaş hayvanların (koyun, keçi vb.) vücut boyutlarının nispeten küçük olması, kontrol ve taşıma kolaylığı, sevk-idare veya yönetim kolaylığı, sürü halinde yaşayabilmeleri, hiyerarşik yapılarının bulunması, genel beslenme gibi birtakım özellikler bu hayvanların evcilleştirilmesini kolaylaştırıcı faktörler olarak görülmektedir⁵⁵.

Diğer yandan hayvanları evcilleştirerek kendi yönetimi altına alan ilk toplumlar zamanla bazı hayvanların birden fazla ihtiyaca cevap verebilecek niteliklere sahip olduklarını keşfetmişlerdir. Şöyle ki bu hayvanlar et, süt, gübre, deri, yün sağlayarak ve saban çekerek insan yaşamını büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla evcil hayvanlar insanların protein kaynağı durumuna gelmiş ve yabani av hayvanlarının yerini almıştır.

⁵¹ B. S. Arbuckle, *Animals in the Ancient World*, s. 202.; C. A. Reed, *agm*, s. 1632.; M. A. Zeder, "Domestication and Early Agriculture in the Mediterranean.", s. 11598. Bu tarihlendirmeler ile ilgili farklı görüşler mevcut olup burada en çok kabul edilen tarihler verilmiştir.

⁵² Melinda A. Zeder, "The Domestication of Animals", *Journal of Anthropological Research*, Vol. 68, No. 2, 2012, s. 172.

⁵³ J. Diamond, *age*, s. 192.

⁵⁴ İzzet Çıvgın, "Bereketli Hilal'de Hayvan Evcilleştirme Sürecinin Evrimi ve Kültürlerarası Karşılaşmalar (M.Ö.10 000-7000)", *Social Sciences Studies Journal*, Vol. 4, No. 16, 2018, s. 1324.

⁵⁵ B. S. Arbuckle, *Animals in the Ancient World*, s. 203.

Ayrıca evcilleştirilmiş memeli hayvanların büyük çoğunluğunda süt ve süt ürünleri, yani tereyağı, peynir, yoğurt elde edilmiştir. Süt elde edilen evcil hayvanlar arasında koyun, keçi, inek, at, Ren geyiği, manda, yak, tek hörgüçlü ve çift hörgüçlü deve gibi türler mevcuttur. Aynı zaman bu memeli türlerin yaşadıkları süre içinde sağladıkları kalori miktarı, kesilip et olarak tüketildikleri zamana göre birkaç kat daha fazladır⁵⁶. Nitekim hayvanların evcilleştirilmesinden sonraki tarihsel dönemlere gelindiğinde Mezopotamya tarım toplumlarının temel ekonomik geçim kaynaklarından birisini hayvancılık oluşturmuştur. Aynı zamanda hayvanlar karbonhidrat, protein, yağ, giyecek, yük taşıma ve çekme-ulaşım gibi ihtiyaçları karşılamışlardır.

Evcil hayvanların yapısal özelliklerine bakıldığında yaygın olarak görülen birçok morfolojik özellik bulunmaktadır. Bu nitelikler arasında benekli tüyler, sarkık kulaklar, beyin boyutunun ve kafa yapısının genel olarak küçülmesi yer almaktadır. İkinci özellik ise köpeklerde ve domuzlarda evcilleştirmenin öncü işaretleri olarak sıklıkla görülen kısa ağız yapısı, diş çapraşıklığı ve diş boyutunda kısalma şeklindedir⁵⁷. Evcil türlerde yabani atalarına göre daha az gelişmiş duyu organları vardır, çünkü yabani ataları gibi yabani yırtıcılardan kaçmak için güvenebilecekleri daha gelişkin duyu organlarına artık gereksinimleri yoktur⁵⁸. Bununla birlikte evcilleştirilen hayvanların fiziki yapılarında da değişimlerin olduğu bilinen bir gerçektir. Buna göre, kedi, köpek, sığır, keçi ve domuz gibi bazı hayvanlar evcilleştirildikten sonra boyu küçülürken, bazıları da daha büyük boyutlara ulaşmış, bir kısmında ise deri, renk ve organ değişiklikleri gibi birtakım farklılıklar meydana gelmiştir⁵⁹.

Hayvanlar, insanoğlunun yeryüzünde var olduğu günden bu yana yaşam yolculuğunda ona eşlik etmiştir. Zira insanoğlu başlangıçta kimi hayvan türlerini yoldaş edinmiş, bazılarından korunmuş, bazılarından da vahşi ve saldırgan olmaları nedeniyle uzak durmuştur. Zaman zaman büyülü ya da sembolik olarak mağaraların duvarlarına bazı hayvanları resmetmiştir. Aynı zamanda onları bir besin kaynağı, hareket aracı ve tarımsal işlerde yardımcı olarak kullanmıştır. Nitekim evcilleştirmeye hayvanlar insanoğlunun günlük yaşamı ve işine eşlik ederek hayatını çeşitli yönlerde kolaylaştırmaya başlamıştır. Ayrıca insanoğlunun varlığının temel etmenlerinden biri

⁵⁶ J. Diamond, *age*, s. 93.

⁵⁷ M.A. Zeder, *Central Questions in the Domestication of Plants and Animals*, s. 109.

⁵⁸ J. Diamond, *age*, s. 185.

⁵⁹ M.M. Baskıcı, *agm*, s. 77.

olan hayvanlar, ekonomik yönünün yanı sıra sosyal, kültürel ve dini hayatta da önemli bir paya sahip olmuştur.

Geçmişten günümüze dünya üzerindeki hemen her toplumun hayatında birçok yönüyle merkezi konumda bulunan hayvanlar, sahip oldukları fizyolojik özellikleri nedeniyle çeşitli duygu, düşünce ve olguların aktarımında sembolik anlamlarıyla yer almışlardır. Örneğin aslan, boğa gibi iri cüsseli hayvanlar sosyal statüde gücün göstergesi sayılırken, koyun, keçi, yılan ve balık gibi hayvanlar ise verimlilik ve doğurganlıkla ilişkilendirilmişlerdir. Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere, hayvanların tarihin her döneminde çeşitli toplumlarda farklı sembolik anlamlarıyla ön plana çıktığı görülmektedir. Öyle ki hayvanlara atfedilen bu sembolik manalar hiçbir yerde Mezopotamya toplumlarındaki kadar çok yönlü ve zengin olmamıştır.

Gerçekten de tarih öncesi dönemlerde insanoğlu yaşadığı dünyada kendisi dışında yaşayan, hareket edebilen ve kendi gibi hayati özellikleri bünyesinde barındıran hayvanları birçok yönden incelemiştir. Bu anlamda, kendini başlangıçta hayvanlar âleminin bir parçası olarak görüp onların dünyasında yaşayan insan, zaman içerisinde kendisini hayvanlar âleminin dışına çıkararak, evrenin merkezine konumlandırmıştır. Daha sonrasında insan, hayvan tasvirleri aracılığıyla düşünce ve duygularını aktarmada onların imgesel özelliklerini ön plana çıkarmıştır. Hatta insanoğlu, hayvanların var olan fiziksel yönlerinin yanında onlara kutsiyet atfederek doğaüstü niteliklerinin olduğunu da tasavvur etmiştir. Şöyle ki zoomorfizm⁶⁰ ve antropomorfizm⁶¹ inanç yapısının gelişiminde önemli bir aşama olmuştur. Bu yapının ilk evresinde hayvanları tanrı olarak düşünen insan, ilerleyen zamanlarda tanrı vasfını kendine atfetmiştir. Bunun sonucunda, beşerî düşüncenin ürünü olan mitolojik öğelerin çoğunda hayvanlara önemli roller yüklenmiştir⁶².

Bunların yanı sıra Neolitik Dönem ile ilişkilendirilen tarım devrimiyle birlikte hayvanların evcilleştirilmesi hadisesi insan ile hayvan arasındaki münasebette farklı bir yaklaşımı da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda gerek Üst Paleolitik Dönem'in mağara resimleri, gerek Anadolu'daki Göbekli Tepe ve Çatalhöyük yerleşimlerinde ortaya çıkarılan arkeolojik bulgular üzerinde yer alan yaban boğası, yaban domuzu, aslan (Anadolu Leoparı), akrep, örümcek, yılan, akbaba, tilki gibi yabani hayvan tasvirleri

⁶⁰ Tanrıların hayvan biçiminde düşünülmesi.

⁶¹ Tanrıların insan biçiminde düşünülmesi.

⁶² Altan Armutak, "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi II. Sürüngenler, Balıklar, Kanatlılar ve Mitolojik Hayvanlar", *İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, C. 30, S. 2, 2004, s. 144.

insanın vahşi doğa karşısında üstün hale geldiğinin somut göstergesi olarak düşünülmektedir⁶³. Nitekim Neolitik Dönem'in, insan ile hayvan arasındaki sembolik ilişkilerinin ileri bir seviyeye geçmesinde atlama eşiği olduğunu söylemek mümkündür.

Öte yandan Eski Mezopotamya'da arkeolojik veriler ve çivi yazılı vesikalar sayesinde evcil ve yabani birçok hayvan türünün mevcudiyeti bilinmektedir⁶⁴. Burada ortaya çıkarılan çivi yazılı belgelerin yanı sıra damga ve silindir mühürler, steller, kudurrular (sınır taşı), saray kabartmaları, gündelik hayata dair objeler ve heykeller üzerinde hayvan motif veya ikonografileri resmedilmiştir. Söz konusu maddi kültür öğeleri üzerinde hayvan tasvirleri sıklıkla MÖ 4. binyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. Yine kraliyet ailesinin yaşam alanı olan saraylar ile tapınak ve kentlerin giriş kapılarına hayvan heykelleri yerleştirilmiştir⁶⁵. Özellikle kudurrular ve silindir mühürler üzerinde bol miktarda hayvan motiflerine rastlanmaktadır. Bu bağlamda mesele irdelendiğinde çivi yazılı belgeler ile görsel kaynaklardaki hayvan tasvirlerinin sembolik anlamlar barındırdığı, bunların gelişi güzel betimlenmediği ve bir hikâyenin ikonografik anlatımını içerdiği anlaşılmaktadır. Bu durum MÖ 2. ve 1. binyıla tarihlendirilen belirli işaretler ve onların gizemli anlamlarının yazıldığı çivi yazılı kehanet metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu çivi yazılı belgelere bakıldığında hayvanların türleri, hareketleri, iç organları ve görünüşleri arasında doğrudan bağlantı kurulan kehanetlerde hayvanların merkezde yer aldığı anlaşılmaktadır⁶⁶.

Ayrıca hayvanlar kendilerine özgü nitelikleri nedeniyle gerçek ve gerçek üstü evren arasında bir aracı olarak görülmüşlerdir. Nitekim Eski Mezopotamya kültüründe bazı hayvan türleri tanrı ve tanrıçalarla özdeşleştirilirken, hayvan ve insan karışımı varlıklara dair mitolojik anlatılar üzerinde farklı nitelik ve görünümlere sahip karma (hibrit) hayvan tasvirlerine de rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra hayvanların görünüşleri, çıkardığı sesler, içgüdülerinden kaynaklanan hal ve hareketleri ile güç, kudret, irade, ihtişam, bilgi ve hünerlerinin yanı sıra duygu yönetim alanları arasında sembolik bir ilişki

⁶³ Ian Hodder, "The Role Of Religion in the Neolithic of the Middle East and Anatolia with Particular Reference to Çatalhöyük", *Paléorient*, Vol. 37, No. 1, 2011, s. 111-122.

⁶⁴ Çivi yazılı belgelerde hayvan; Sumerce "Ú-MA-AM", Akadca "umāmu" kelimelerine karşılık gelmekte, dişi hayvanı tanımlamak için Akadca "umāmtu" ifadesi kullanılmıştır. Niek C. Veldhuis, "How to Classify Pigs: Old Babilonian and Middle Babylonian Lexical Texts", *De la domestication on au tabou: le cas des suidés dans le Proche-Orient Ancien*, Ed. B. Lion –C. Michel, Paris 2006, s. 26.

⁶⁵ Gökhan Kağnıcı, "Asur Kral Yazıtlarında Hayvanlar: Siyasi ve Edebi Kayıt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies*, Vol. 12, No. 6, 2020, s. 2896.

⁶⁶ Eski Mezopotamya kehanet olgusuna dair bkz. H. Hande Duymuş Florioti, "Eski Mezopotamya'da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış", *Eski Yakındoğu Üzerine Notlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s.55-69.; Fatih Erdem, *Eski Mezopotamya'da Kehanet Geleneği*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Denizli 2020, s. 9, 110-146.

kurulmaktadır⁶⁷. Bu ifadeden hareketle bazı hayvanlara, çok tanrılı Sumer, Akad, Babil ve Asur toplumlarında özel önem atfedildiği, çoğunlukla ilişkili oldukları tanrılarla bazen de tanrılarını temsilen tek başlarına betimlendiği görülmektedir

Öte yandan Eski Mezopotamya'nın Sumerce ve Akadca çivi yazılı metinlerinde hayvanlar, tür, cinsiyet, yaş grubuna göre çeşitli şekillerde isimlendirilmişlerdir. Her iki dilde de yabani türler, evcil türlerden ayırt edilmiş olup evcilleştirilmiş türler ise işlevlerine göre farklı kategorilere ayrılmış ve adlandırılmışlardır. Bununla birlikte söz konusu yazılı belgelerde isimleri sıkça geçen hayvanlardan bazılarının mitoloji ve inanç dünyasında farklı anlamlarda kullanıldığı yani birden fazla sembolik anlama sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada öncelikle arkeolojik verilere yansıyan ve çivi yazılı belgelerde yer alan imgesel özelliğe sahip olduğu tespit edilen hayvanlar ele alınmıştır. Bunların yerel dildeki isimleri, hangi sembolik manada kullanıldıkları ve simgesi oldukları tanrı-tanrıçalarla olan ilişkileri arkeolojik ve yazılı kaynaklar göz önüne alınarak kronolojik bir çerçevede içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Hatta bazı hayvanların birden fazla fonksiyonu olmasından dolayı onların adları konu kapsamı dâhilinde farklı alt başlıklarda açıklık getirilecek şekilde işlenmiştir. Bazı hayvanlar ise çivi yazılı belgede geçmesine rağmen arkeolojik verilerce desteklenmediğinden dolayı bu çalışmada ele alınmamıştır.

1.1.1. Sığır

1.1.1.1. Sığırın Evcilleştirilme Süreci

Evcilleştirilmiş bitki üretimi ve çiftlik hayvanlarının kullanılmaya başlanması insanlığın kültürel gelişiminde önemli bir başlangıç evresidir. Bu anlamda sığırlar, başarılı bir evcilleştirilme için gerekli koşulları sağlayan 14 yabani kara hayvanı içerisinde yer almaktadır. Otçul beslenme özelliğine sahip olan sığırlar, hızlı büyüyen, üreme yeteneğine sahip, aynı zamanda daha az saldırgan ve yönetimi kolay bir türdür. Nitekim sığırın evcilleştirilme süreci daha küçük ve sürü yönetimi kolay olan koyun ve keçinin evcilleştirilmesini takip etmiştir⁶⁸.

Sığırların evcilleştirilmesine ilişkin araştırmalar, modern sığırların (*Bos taurus* ve *Bos indicus*) genetik olarak en az iki yaban öküzü popülasyonundan (*Bos primigenius* ve *Bos nomadicus*) türediğine işaret etmektedir. Her iki türünde Son Buzul Çağı'nı (MÖ 12

⁶⁷ G. Kağnıcı, agm, s. 2897.

⁶⁸ Marles Feliuss, Marie-Louise Beerling, David S. Buchanan, Bert Theunissen, Peter A. Koolmees, Johannes A. Lenstra, "On the History of Cattle Genetic Resources", *Diversity*, Vol. 6, 2014, s. 706.

000) sonunda Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika'nın birçok yerine yayılmış olan yaban öküzünün (*Bos primigenius*) soyundan geldiği kaydedilmektedir. Buradan hareketle günümüz evcil sığırlarının (*Bos taurus*) atasının yaban öküzü (*Bos primigenius*) olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 1627'de Polonya'da yaşayan son yaban sığırı öldürüldüğünde bu türünün soyu tükenmiştir⁶⁹.

Diğer yandan yukarıda söz edilen yaban öküzü alt türlerinin birbirinden farklılaşma sürecine ilişkin son tahminler MÖ 350 000, MÖ 335 000 veya MÖ 147 000 yıl önce gerçekleştiği yönündedir. Ayrıca genetik çalışmalarda elde edilen veriler sığırın evcilleştirme hadisesinin farklı coğrafyalarda ve dönemlerde birbirinden bağımsız bir şekilde gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir. Sığırın evcilleştirilme bölgelerine bakıldığında, Yaban öküzünün MÖ 8500-8300 yıllarında Yakın Doğu coğrafyasında evcilleştirildiği ve daha sonra Avrupa'ya kadar yayıldığı ifade edilmektedir⁷⁰. Buna karşın Hörgüçlü Zebu sığırının evcilleştirilme hadisesi ile ilgili farklı görüşler de bulunmaktadır. İlk görüş, Hörgüçlü Zebu sığırlarının, Yabani öküzle aynı dönemde evcilleştirilip, arkeolojik bulgulara dayanarak günümüzden 6000 yıl önce Güney Asya coğrafyasına dağıldığı yönündedir⁷¹. Diğer bir görüş ise Hörgüçlü Zebu sığırının, Yaban öküzünün evcilleştirilmesinden yaklaşık iki bin yıl sonra yani MÖ 6000 yılında Hindistan Çölü'nün kıyısındaki İndus Vadisi'nde evcilleştirildiği şeklindedir⁷². Bunların yanı sıra üçüncü evcilleştirme bölgesi de Afrika'daki Sahra Bölgesi'nin güneydoğusu olup, burada Yakın Doğu'daki türün aynısı olan yaban öküzü evcilleştirilmiştir⁷³.

Tüm bunlardan hareketle insanlığın gelişiminde ona eşlik eden sığır zamanla toplumların ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Özellikle sığır et, süt, deri gibi yan

⁶⁹ Hans P. Uerpmann, *The Ancient Distribution of Ungulate Mammals in the Middle East: Fauna and Archaeological Sites in Southwest Asia and Northeast Africa*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1987, s. 71.; Lucia P. Pardal, Alejandro Sánchez-Gracia et al., "Legacies of Domestication, Trade and Herder Mobility Shape Extant Male Zebu Cattle Diversity in South Asia and Africa", *Scientific Reports*, Vol. 8, No. 1, 2018, s. 2.

⁷⁰ Ayrıca ortaya çıkarılan çömllekler üzerinde yapılan izotop analizleri sütün kullanımını ortaya çıkarmış ve bu da süt ürünlerinin MÖ 7. binyıllarında depolandığını göstermiştir. Anders Götherström, Cecilia Anderung, Linda Helborg, Rengert Elburg, Colin Smith, Dan G. Bradley, Hans Ellegren, "Cattle Domestication in the Near East was followed by Hybridization with Aurochs Bulls in Europe", *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, Vol. 272, No. 1579, 2005, s. 1.; Hannah Velten bu iki tür dışında evcilleştirilmiş başka bir sığır türünün (*Bos brachyceros*) bulunduğunu ve bunun farklı bir kafa yapısına ve daha kısa boynuzlara sahip bir hayvan olduğunu ileri sürmüştür. Velten'e göre bu tür evcilleştirilmiş *Bos primigenius*'lar ile arasında seçilenlerden türemiştir. Hannah Velten, *Cow*, Animal Series, Reaktion Books, London 2007, s. 21-22.

⁷¹ L.P. Pardal, A. Sánchez-Gracia et al., agm, s. 2.

⁷² Günümüz Pakistan'ın güneybatısındaki Belucistan'da bir Proto-İndus kültür bölgesi olan Mehrgarh'da Zebu sığırına ait olduğu kabul edilen fosil kalıntıları bulunmuştur. M. Felius, M.L. Beerling, D.S. Buchanan, B. Theunissen, P. A. Koolmees, J.A. Lenstra, agm, s. 709.

⁷³ H. Velten, *age*, s. 22.

ürünlerin yanı sıra gücünden istifade edilen en önemli evcil hayvan türü haline gelmiştir. Eski Mezopotamya toplumlarına ait arkeolojik buluntular ile çivi yazılı belgeler gibi maddi kültür öğelerine de bakıldığında sığırın, toplumsal ve dini birçok alanda önemli yerinin olduğu açıkça görülmektedir.

1.1.1.2. Güç Sembolü Olarak Sığır

İnsanoğlunun yaban öküzüyle olan temasının ilk izleri Paleolitik Dönem'e kadar uzanmakla birlikte Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde bulunan mağara duvarları veya kayalar üzerindeki görsellerden buna kanıt oluşturmaktadır. Şöyle ki Paleolitik Dönem mağara sanatına bakıldığında yaban öküzü veya sığırın en sık temsil edilen hayvanlarından biri olduğu görülmektedir. Bu türe ait betimlemeler çoğunlukla Fransa'nın güneybatısındaki Lascaux Mağarası'nda (MÖ 17 000) karşımıza çıkmaktadır. Burada yer alan Boğalar Salonu ile Eksenal Galeri'de inek ve boğa tasvirleri oldukça dikkat çekmektedir⁷⁴. Söz konusu yabani sığır tasvirlerinin neyi temsil ettiği halen belirsiz olmasına rağmen mağaraların merkezi alanlarına yerleştirilmiş olmaları onların önemli hayvanlar sınıfına dahil edildiklerini göstermektedir. Fakat burada bulunan sığır tasvirleri av zaferini temsil ettiği gibi dini ritüellerde özel önem atfedilen doğaüstü güçlerin sembolü konumunda olabileceğini de düşündürmektedir.

Öte yandan avcı-toplayıcı ve tarım toplumlarının gündelik hayatlarında daima önemli yere sahip olan sığır özellikle de boğa, Eski Çağ insanı için dinsel bir anlamı da bünyesinde barındırmıştır. Boğanın taşıdığı bu anlam daha çok tanrısallık sembolü olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda boğanın hangi dönemden itibaren sembolleştiği tam olarak bilinmemekle beraber Paleolitik Dönem'den itibaren boynuzlu hayvan figürlerinin tasvir edilmeye başlandığı gözlemlenmektedir⁷⁵. Öyle ki tarih öncesi dönemden itibaren bilinen ve mağara duvarlarında sıklıkla işlenen bir tema olan boğa güçlü, kuvvetli olmasından dolayı kutsallık kazanmış ve bir kült nesnesi olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bu hayvan, Paleolitik Dönem insanı için birer av hayvanı olarak görülmüş ve henüz evcilleştirilmediği için de bu tarz büyükbaş hayvanlar mağara duvarlarında etkileyici şekilde resmedilmiştir⁷⁶. Genel hatlarıyla bakıldığında bu

⁷⁴ H. Velten, *age*, s. 12.

⁷⁵ Yusuf Kılıç-Murat Turgut, "Eski Anadolu'da Bucrania Kültü ve Bu Kültürün Günümüz Bozkır'ına Yansımaları", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Bozkır Sempozyumu*, Isparta, 6-8 Mayıs 2016, s. 775.

⁷⁶ Mustafa G. Beydiz, *Mitolojiden Sanata Hayvan İmgesi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 103.

hayvanların dönem şartlarına göre oldukça gerçekçi ve ayrıntılı olarak tasvir edildikleri görülmektedir.

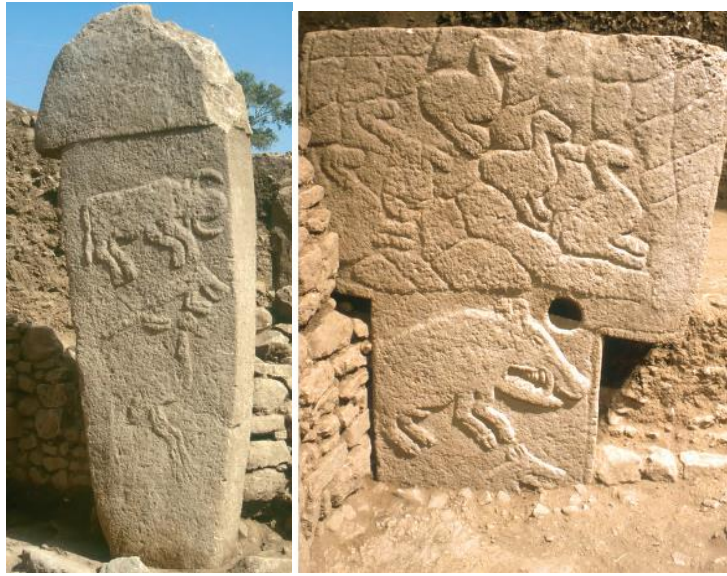
Eski Mezopotamya'nın tarih öncesi dönem yerleşmelerinde yürütülen arkeolojik kazı çalışmalarında bazı hayvan türlerine ait motiflerle karşılaşmıştır. Özellikle söz konusu coğrafyanın bilinen hayvanı olan sığır, sanatta da yoğun olarak işlenen bir tema olmuştur. Şanlıurfa ilinin 15 km kuzeydoğusunda yer alan ve UNESCO Dünya Mirası listesinde yer alan Göbekli Tepe⁷⁷'deki kült alanı olarak da kullanıldığı düşünülen dairesel yapılar içerisinde bulunan dikilitaşlar üzerindeki hayvan tasvirlerinin çeşitliliği göze çarpmaktadır. Göbekli Tepe'de yedi dairesel yapının merkezine konumlandırılan 12 T biçimli dikilitaş yer almakta olup bu dikilitaşlar yekpare 3 ila 5 m yüksekliğindedir. Ortalama 10 tona kadar ağırlığa sahip olan bu anıtsal dikilitaşların birçoğunun üzerinde semboller ve gliflerin yanı sıra hayvan kabartmaları bulunmaktadır. Hayvan betimleri içerisinde; yılan, yaban domuzu, su kuşu (kaz, ördek, turna, dodo), yaban sığırdığı, yabani koyun, Asya yaban eşiği, ceylan, leopar/aslan, boz ayı, akrep, tilki ile bazı tanımlanamayan türler mevcuttur. Bu tasvirler arasında yaban sığırdığına ait olanlar A ve D tapınak yapılarında yer almakta olup toplam üç adettir⁷⁸. Resmedilen hayvanlara bakıldığında bunların çoğunlukla vahşi ve saldırgan türler oldukları görülmektedir. Genel itibariyle Göbekli Tepe'de kullanılan sembol ve betimler, dönem insanının yüksek bir bilinç düzeyine sahip olduğunu göstermekte ve düşünce derinliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu cümleden olmak üzere söz konusu semboller ve hayvan figürlerinin tanrıların sembolü, kutsal hayvanı ve öteki dünya tasviri veya adı geçen dönem insanının mitolojik hikâyelerini oluşturduğu düşünülmektedir⁷⁹.

⁷⁷ Kilometrelerce öteden görülebilen geniş bir dağ silsilesinin en yüksek noktasında bulunan bu arkeolojik alan, 1963 ve 1964 yıllarında Chicago Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi'nin birlikte yürüttükleri ortak çalışma esnasında tespit edilmiştir. Neolitik Dönem'e tarihlenen Göbekli Tepe'deki sistemli kazılar ise, 1995 yılından bu yana İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Şanlıurfa Müzesi'nin ortak yürüttükleri proje kapsamında başlamıştır. Göbekli Tepe'de gerçekleştirilen kazılar sonucunda şimdiye kadar 7 ana yapıya (A, B, C, D, E ve F yapıları ile Aslanlı dikilitaş yapısı) rastlanılmıştır. Ancak 2003'te yapılan jeomanyetik bir araştırma neticesinde bu yapıların söz konusu höyüğün altında yatan yapıların çok küçük bir kısmını oluşturduğu tahmin edilmekle birlikte Schmidt'e göre on beş yapı daha bulunmaktadır. Böylelikle elde edilecek dikilitaş sayısı da 200'e ulaşacaktır. Göbekli Tepe'deki arkeolojik kazı çalışmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe the Stone Age Sanctuaries, New Results of Ongoing Excavation With a Special Focus on Sculptures and High Reliefs", *Documenta Praehistorica*, Vol. XXXVII, 2010, s. 239.; Joris Peters, Klaus Schmidt, "Animals in the Symbolic Word of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, South-Eastern Turkey: A Preliminary Assessment", *Anthropozoologica*, Vol. 39, No. 1, 2004, s. 180.; Andrew Collins, *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 77.

⁷⁸ Yusuf Kılıç, Elvan Eser, "Göbekli Tepe Ne Anlatıyor: Doğum, Ölüm ve Hayat Döngüsü", *III. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi 24-26 Ekim 2019*, İğdır, s. 754.; J. Peters, K. Schmidt, agm, s. 185.

⁷⁹ Ali Osman Kurt, "Anadolu'da İlk Tapınak: Göbeklitepe", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. 21, S. 2, 2017, s. 1124.

Neolitik Dönem'den itibaren yoğun olarak görülen ve Mezopotamya tarihi boyunca devam eden sanatta hayvanların tasvir edilmesi dünyanın sembolik bir algısını sunmaktadır. Öyle ki Göbekli Tepe örneğinde de bu Neolitik Dönem tasvirlerinin ne gibi anlamları ihtiva ettiği meselesi halen tartışılmaktadır⁸⁰. Şüphesiz insanı diğer tüm canlılardan ayrı kılan bir özellik olan simgeleri kullanma yetisini Göbekli Tepe'de ileri düzeyde görmek mümkündür. Nitekim dikilitaşlar üzerindeki hayvan motifleri, dönemin topluluklarının aktif bir bilinçle, içerisinde buldukları dünyaya ait görüş ve düşüncelerin görsel aktarımını yaptıklarını ortaya koymaktadır (**Resim 1**).

Resim 1. Göbekli Tepe A ve C tapınaklarında bulunan dikilitaşlar üzerindeki hayvan kabartmaları. (J. Peters, K. Schmidt, *Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe.*, s. 195, 200.)

Neolitik Dönem yaban sığırı tasvirinin bulunduğu önemli yerleşmelerden bir diğeri Sayburç'tur. Adı geçen yerleşimde yer alan bankın iç yüzünde tasvir edilmiş insan ve hayvan kabartmalarıyla birlikte, yapının boyutu ve yapısal özellikleri bu alanın özel toplantılar için kullanılan bir yer olması gerektiğini akla getirmektedir. Ana kaya üzerine oyulmuş bu kabartmalar iki insan ve üç hayvan betiminden oluşmaktadır⁸¹. Buradaki

⁸⁰ Catherine Breniquet, "Animals in Mesopotamian Art", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie Jean Collins, Brill 2002, s. 158.

⁸¹ Fırat Nehri'nin 60 km doğusunda, Şanlıurfa/Karaköprü ilçesi, Yoğunburç Mahallesi'nde bulunan höyükteki arkeolojik kazılar 2021 yılında başlamış olup Göbekli Tepe ile çağdaş yerleşmelerden biri olduğu tespit edilmiştir. Yerleşimdeki kazılar esnasında kuzeydeki yapıların arasında betonarme bir binanın temel yapısı altında bir yapı kalıntısına rastlanmıştır. Burada kireçtaşı ana kayaya oyulmuş, kısmen açığa çıkarılmış alan, 11 m çapında olup taştan örülmüş duvarlar zeminden yükselen bir seki üzerinde durmaktadır. Seki yaklaşık 0.6-0.8 m yüksekliğinde 0.6 m genişliğindedir ve duvar boyunca uzanan 0.4 m genişliğindeki bir dizi oyuk bu yapının sütunlarla bölünmüş olabileceğini düşündürmektedir. Eylem

kabartmalara ayrıntılı olarak bakıldığında bankın iç yüzünde ana kaya üzerinde bir pano şeklinde yan yana beş figür bulunduğu görülmektedir. Yüksek kabartma olarak işlenmiş bir erkek figürünün yanı sıra diğer figürler düz kabartma biçiminde işlenmiştir. Figürlerin yönü ve duruşu, birbirleriyle ilişkili iki sahnenin varlığına işaret etmektedir. Yüksek kabartma şeklindeki erkek figürü odanın içine doğru bakarken, diğer figürler birbirlerine doğru dönmüşlerdir. İlk sahnede sağdan ve soldan saldırır vaziyette olan profilden tasvir edilmiş iki leopar arasında sağ eliyle fallusunu tutmuş bir erkek betimi yer almaktadır. Bir perspektife sahip bu erkek figürünün özellikle üçgen biçimli kolye ya da boyun bandı dikkat çekmektedir. Leoparlardaki detaylara bakıldığında ise, ağızları açık, dişleri görünmekte ve uzun kuyrukları vücuda doğru kıvrılmıştır. Soldaki leopar fallusu ile tasvir edilirken, diğeri bu şekilde betimlenmemiştir. Diğer sahnede ise, ikinci bir erkek figürü boğa ile karşı karşıya olup hafif çömelmiş bir pozisyonda resmedilmiştir. Sol elini yukarı kaldırmış, sağ elinde ise yılan varı bir nesne tutmuştur. Boğanın gövdesi yandan tasvir edilmiş olmasına rağmen, başı sanki yukarıdan tasvir edilmiş gibi her iki boynuzu da net olarak görülmektedir. Neolitik Dönem'in üslup ve temalarıyla örtüşen bu kabartmalarda falluslar figürlerin cinsiyetini belirleyen tek unsur olmakta, ayrıca dişler ve boynuzlar gibi tehlikeli kısımların tasvir edilmesiyle de bu dönemin özelliği olan hayvanlar dünyasının yırtıcı ve saldırgan yönlerine vurgu yapıldığı düşünülmektedir⁸² (**Resim 2**).

Resim 2. Sayburç'teki insan ve hayvan kabartmaları. (E. Özdoğan, agm, s. 1602.)

Leoparların güç noktalarının diş ve pençe şeklinde ön plana çıkarıldığı yukarıdaki sahnede insanın phallusunu tutması onun hayvanlar üzerinde iktidar sahibi olduğunu yani yabani canlılara hükmettiğini göstermektedir. Kamusal bir özellik arz eden bu özel yapıda insan betiminin boyun ya da gövde bölümünün kuşakvari çizgisel motiflerle bezeli olması

Özdoğan, "The Sayburç Reliefs: A Narrative Scene from the Neolithic", *Antiquity*, Vol. 96, No. 390, s. 1600.

⁸² E. Özdoğan, agm, s. 1600-1601.

onun toplumda önem atfedilen biri olabileceği ya da eril gücün sembolik bir temsili olabileceğini akla getirmektedir. Bunun yanı sıra diğer sahnede yer alan yaban boğası ve insan betiminden hareketle bu kompozisyonun insanın hayvanlar üzerinde kurmuş olduğu hâkimiyetin göstergesi olarak yorumlamak mümkündür. Yan profilden gösterilen boğa kabartmasının da boynuzları üstten gözükecek şekilde resmedildiği görülmektedir. Bu sahnede boğanın önünde bulunan insan motifinin ellerini kaldırmış halde oturur biçimde tasvir edilmesi onun korkusuz olduğunu akla getirmektedir. İnsan ve hayvan ilişkisi bağlamında düşünüldüğünde, önceleri hayvanlar karşısında kendisini aciz hisseden ve korkan insanın Neolitik Dönem’le birlikte bu durumunun tersine bir dönüşümün olduğu anlaşılmaktadır⁸³. Zira son yılların önemli keşiflerinden olan Sayburç yerleşimindeki ana kaya üzerindeki betimlemeler, insan ve hayvan arasındaki hâkimiyet mücadelesinin büyük oranda insan lehine sonuçlandığının en güzel örneklerinden birisidir.

Yaban boğası tasvirinin yer aldığı bir diğer Neolitik Dönem yerleşimi ise Şanlıurfa’nın yaklaşık 65 km kuzeydoğusunda, bugünkü Siverek ilçe sınırları içerisindeki Başbük Mahallesi’nde yer alan Taşlı Tepe’dir. Söz konusu yerleşim, bölgede bulunan diğer Neolitik Dönem yerleşimleri gibi ana kaya üzerine oturtulmuştur. Burada boğa başı şeklinde yeşil dere taşından yapılmış bir boncuk bulunmuştur⁸⁴.

Ayrıca Şanlıurfa il sınırları içerisindeki Viranşehir yakınında Neolitik Döneme tarihlendirilen Sefer Tepe yerleşimde 2000-2003 yılları arasında yürütülen yüzey araştırmaları esnasında boğa olduğu düşünülen boynuzlu hayvan tasvirine rastlanmıştır. Söz konusu yerleşimde Göbekli Tepe’deki gibi yekpare iki adet dikilitaş ortaya çıkarılmış olup boğa tasviri de bu dikilitaşlardan birisinin üzerinde resmedilmiştir⁸⁵.

Tüm bunlardan hareketle boğanın tarih öncesi dönemin insan düşüncesinde farklı sembolik manalara sahip olduğu anlaşılacakla birlikte tasvir sanatında sık sık işlendiği görülmektedir. Gücün ve iktidarın ikonografik betimi olarak yorumlayabileceğimiz boğa, yukarıda görüldüğü üzere çeşitli şekillerde simgeleştirilerek Yakın Doğu toplumlarının hafızalarında yer alan kodların görsel yansımalarını ortaya koyacak niteliktedir.

Kuzey Irak’taki modern Musul yakınlarına lokalizasyonu yapılan Tel Arpachiyah, yerleşiminde El-Ubeyd ve Tel Halaf dönemlerine ait olduğu belirlenen çeşitli hayvanlardan koyun, keçi, domuz, inek ve hörgüçlü sığır gibi evcilleştirilmiş türlerin

⁸³ E. Özdoğan, agm, s. 1604.

⁸⁴ Bahattin Çelik, Mustafa Güler, Gül Güler, “Türkiye’nin Güneydoğusunda Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Yerleşim: Taşlı Tepe”, *Anadolu*, S. 37, 2011, s. 225-236.

⁸⁵ Bahattin Çelik, “A New Pre-Pottery Neolithic Site in Southern Turkey: Sefer Tepe”, *Neo-Lithics*, Vol. 1, No. 1, 2006, s. 23-24.

figürinlerine rastlanmıştır. Ayrıca bu döneme tarihlendirilen çanak-çömlekler üzerinde boğa tasvirlerine sıkça karşılaşılmaktadır. Mallowan ve Rise'ye göre buluntular üzerindeki boğa betimleri burada bir boğa (*bukranion*) kültürünün varlığını ortaya koymaktadır. Adı geçen yerleşimde boğa başının ilkel ve natüralist temsilini veren aşağıdaki çömlek parçası üzerindeki çizimde baş, kulak ve boynuzların stilize bir üslup gerekmeksizin resmedildiği görülmektedir. Bu boğa başı motifinin pembemsi-kahverengi bir kâsenin tabanına kırmızı boyayla yapıldığı aktarılmaktadır⁸⁶ (**Resim 3**). Bu cümleden olmak üzere Tel Arpachiyah'taki hayvan tasvirleri arasında yer alan boğa motifinin ön plana çıkarılması ona dini anlam yüklenerek kutsallık atfedildiğini akıllara getirmektedir.

Resim 3. Tel Halaf Dönemi yerleşimlerinden Arpachiyah çanak-çömleği üzerinde boğa başı (*bukranion*) temsili. (M.E.L. Mallowan, J. Cruikshank Rose, agm, s. 154.)

Bunlara ek olarak, boğa temsilleri taş, kemik, pişmiş toprak ve güneşte kurutulmuş kil levhalar üzerinde resmedilmiş olup aynı zamanda bufalo veya hörgüçlü öküz türü de *bukranion* kültüne dâhil edilmiştir. Bu bağlamda Ninova'da, El-Ubeyd Dönemi'ne (MÖ 5500-4000) karşılık gelen Ninova 3 tabakasında ele geçen bir kil çömlek üzerinde damga mühürle yapılmış hörgüçlü bir öküz baskısı ele geçmiştir. Akabinde Cemdet Nasr Dönemi'ne (MÖ 2900-2600) tekabül eden Ninova 4 tabakada da benzer bir başka bulguyla karşılaşılmıştır. Ayrıca Sumer kenti Uruk'da El-Ubeyd Dönemi'ne ait siyah çizgilerle boyanmış kilden küçük boğa heykelcikleri ile yeşil renkli kilden yapılmış boynuz ve kulak gibi boğaya ait parçalar ortaya çıkarılmıştır. Bunların Akad Devleti Dönemi'ne (MÖ 2350-2150) kadar yalnızca tasvirlerde görülen bufalo figürinine ait parçalar olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan Akad kralı Sargon'un kızının hizmetkârına ait olduğu anlaşılan bir silindir mühür üzerinde bizon tasvirine rastlanmıştır. Ayrıca bizona dair bir başka erken dönem tasviri ise Ur kentinde bulunmuştur⁸⁷. Siyah çizgilerle

⁸⁶ M.E.L. Mallowan, J. Cruikshank Rose, "Excavations at Tall Arpachiyah, 1933" *Iraq*, Vol. 2, No. 1, 1935, s. 80, 154-163.

⁸⁷ E. Douglas Van Buren, "Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments. Archaeological Remarks upon Landsberger's 'Fauna des alten Mesopotamien'", *Archiv für Orientforschung*, Vol. 11, 1936-1937, s. 6-7.

boyanıp şekillendirilmiş kil heykelcik buluntularının hepsi olağanüstü bir ustalıkla tasvir edilmişlerdir. Buna göre sığır türlerini genel itibariyle bukranon kültürünün temsilcisi olarak nitelendirmek mümkündür.

Eski Mezopotamya’da MÖ 3200’lerde Sumerliler tarafından icat edilen çivi yazısının gelişim seyrine bakıldığında, başlangıçta resim yazısı olarak ortaya çıktığı ve somut nesnelere betimi şeklinde kullanıldığı gözlenmektedir⁸⁸. Bununla birlikte özellikle de hayvan tasvirlerinin, çivi yazısının oluşum sürecinin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Mezopotamya’da Sumerliler’in gündelik hayatında en sık karşılaştığı hayvan türleri, ilk resim yazısının (piktografik) temelinde yer almaktadır. Örneğin Sumerliler sığırını ifade etmek için inek veya öküz kafasının stilize formunu kullanmışlardır⁸⁹. Benzer ideogramın Eski Mısır’da da sığırını tanımlamak için tercih edildiği bilinmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere piktografik yazının oluşumunda, gündelik hayatta sıklıkla karşılaşılan ve temas kurulan hayvanların esin kaynağı olduğu görülmektedir.

Ayrıca tarih öncesi dönemden günümüze kadar ki zaman aralığında sığırın insanla ilişkisinin yansımaları modern dünyanın yazı şeklinde de görmek mümkündür. Zira Latin Alfabesi’nin ilk harfi olan ‘A’ sesinin başlangıçta bir öküz kafası şeklinde betimlendiği gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra çivi yazılı Semitik dillerden Akadca’da da ilk ses olan “*alpu*”nun öküz başı şeklinde stilize edildiği görülmektedir. Söz konusu ifadenin Aramice ve Suryanice’de “*Ālap*”; İbranice’de “*Ālef*” ya da “*Eleph(ס)*”; Arapça’da ise “*Alif (ا)* veya *Elif*” biçiminde telaffuz edildiği anlaşılmaktadır⁹⁰. MÖ 1. binyıl dolaylarında Fenikeliler gerçekleştirdikleri deniz ticaretiyle birlikte bu Sami dil ve yazısını batı dünyası toplumlarına da aktarmışlardır. Buradan hareketle MÖ 8. yüzyılın sonlarından itibaren Grekler, Fenikeliler’den aldıkları alfabe üzerinde birtakım değişiklikler yaparak kullanmaya başlamışlardır⁹¹. Nitekim modern Arapça’nın ilk harfi olan ve sığır manasına gelen *Elif*’in köken olarak evcil öküzü tanımlamak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu sese karşılık gelen motifin zamanla şekli değişmiş olsa da ifade ettiği kavramın temel anlamını koruduğu düşünülmektedir. Tüm bunlar Eski Çağ’ın

⁸⁸ İrfan Albayrak, “Sembollerden Çiviyazına Geçiş ve Yazının Anadolu’ya Gelişi”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, C. 10, S. 2, 2017, s. 21.

⁸⁹ Yazı sisteminin ilk aşamasında hayvanların (memelilerin) başları, kuş veya balıkların tüm vücudu tasvir edilmiştir. Buna örnek olarak kuş (*MUŞEN*), balık (*HA*), domuz (*ŞAH*), köpek (*UR*), boğa ya da öküz (*GUD*) en verilebilir. Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 400.

⁹⁰ Andrew Robins, “The Alpha Hypothesis: Did Lateralized Cattle-Human Interactions Change the Script for Western Culture?”, *Animals*, Vol. 9, No. 638, 2019, s. 13.

⁹¹ Roger D. Woodard, *The Ancient Languages of Syria-Palestine and Arabia*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 85-86.

tarım toplumlarından günümüz modern yaşamına uzanan tarihi süreçte sığırın önemli bir rolünün olduğunu gözler önüne sermektedir.

Diğer yandan Eski Mezopotamya literatüründe bölgenin faunasına dair çeşitli konuları ihtiva eden çivi yazılı belgeler bulunmaktadır. Bunlar içerisinde *HAR-ra=hubullu* adı verilen ve yirmi dört tablet serisinden oluşan, Sumerce ile Akadca sözlük listelerini açıklayan belge grubu ilk sırada yer almaktadır⁹². Nitekim Eski Babil Devleti Dönemi'nde (MÖ 1850-1550) kâtiplik egzersizlerinde kullanılan serinin ismi birinci tabletteki ilk cümlesinden hareketle “faiz doğuran borç” ya da “faizli borç” anlamına gelmektedir⁹³. En uzun ve en kapsamlı hali MÖ 1. binyıla tarihlenen bu metnin 13-15. tabletleri hayvanları karada ve suda yaşayanlar ile kanatlılar şeklinde sistematik olarak sınıflandırmıştır⁹⁴. Hayvan adlarının sıralı bir envanterini içeren bu belgeler biyolojik sınıflandırmanın bilinen en eski yazılı kaynağı olarak tanımlanmaktadır⁹⁵. Bu serinin 13. tabletinde Sumerce “*GUD*”, Akadca “*alpu*”⁹⁶ veya “*alpi*”⁹⁷ terimleri çiftçilikte ve yük hayvanı olarak kullanılan evcilleştirilmiş boğa ya da öküzü ifade etmektedir. Bununla birlikte Akadca “*ummānu*”⁹⁸ ifadesi de pulluk için eğitilmiş öküz anlamına gelmektedir. Nitekim hemen her dönemde güç metaforu olarak görülen boğa, aynı zamanda bereket, bolluk ve çoğalma ile ilişkilendirilmiştir. Zira boğanın verimlilik ve üretkenlikle olan bağlantısı tasvirli eserler ve mühürler üzerinde sık sık karşımıza görülmektedir. Ayrıca burçlar kuşağında da yer alan boğa, Taurus takımyıldızıyla eşleştirilmektedir⁹⁹.

⁹² Irving Finkel, *The Ark Before Noah Decoding the Story of the Flood*, Doubleday, New York 2014, s. 198-202.

⁹³ Yirmi Dört tableten oluşan ve MÖ 1. binyıla tarihlenen *HAR-ra=hubullu* serisinin tabletleri: 1-2: Hukuki ve İdari (MSL V), 3: Ağaçlar (MSL V), 4-6: Ahşap Objeler (MSL V, MSL VI), 8-9: Kamış ve kamış nesnelere (MSL VII), 10: Kil ve çömlek (MSL VII), 11: Deri ve deri nesnelere (MSL VII), 12: Metaller (MSL VII), 13: Evcil Hayvanlar (MSL VIII/1), 14: Yabani Hayvanlar (MSL VIII/2), 15: Kesimlik hayvan (MSL IX), 16: Taşlar (MSL X), 17: Bitkiler ve sebzeler (MSL X), 18: Kuşlar ve Balıklar (MSL VIII/2), 19: Tekstil ürünleri (MSL X), 20-22: Coğrafi terimler (MSL XI), 23-24: Yiyecek ve İçecek (MSL XI) şeklinde gruplandırılmıştır. Sumerce ve Akadca hayvan adlarına ilişkin söz varlığı ile Sumerce-Akadca sözlük listesi *HAR-ra=hubullu* hayvan bölümleri temelinde incelenmiştir.

⁹⁴ Benno Landsberger, *Die Fauna Des Alten Mesopotamien Nach der 14. Tafel Der Serie HAR-RA=HUBULLU*, Leipzig 1934.; Benjamin R. Foster, “Animals in Mesopotamian Literature”, *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie Jean Collins, Brill 2002, s. 272.

⁹⁵ Sian Lewis, Lloyd Llewellyn-Jones, *The Culture of Animals in Antiquity*, Routledge, London and New York 2018, s. 11-12.

⁹⁶ CAD A1, s. 364.

⁹⁷ Benno Landsberger, *Materialien Zum Sumerischen Lexicon VIII/1, The Fauna of Ancient Mesopotamia First Part Tablet XIII*, Pontificium Institutum Biblicum, Roma 1960, s. 41.; Adı geçen sözlükte 281-284a. satırlarda *GUD.AM, ri-i-mu* “yabani boğa, bizon (yaban öküzü)”; *GUD.ĀB, mi-i-rum* “genç boğa”; *GUD.NĪNDA₂, bi-i-rum* “öküz (enenmiş boğa)”; *GUD, lu-ú* “boğa”; *GUD.U₅, rak-ka-bu* “sürmek” olarak geçmektedir.; Chikako E. Watanabe, *Animal Symbolism in Mesopotamia A Contextual Approach*, Institut für Orientalistik der Universität Wiens, Wien 2002, s. 57.

⁹⁸ CAD U/W, s. 108.

⁹⁹ Jeremy Black, Antony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar, İfritler, Semboller, Köprü Kitapları*, İstanbul 2017, s. 49.

Bunlara ek olarak güç, kuvvet ve heybetiyle dikkat çeken boğanın, Eski Yakın Doğu coğrafyasında yaşayan toplumların dini, sosyal ve siyasi yapısı içerisinde zengin bir sembolik manaya sahip olduğu bilinmektedir. Şöyle ki güçlü yönü ön plana çıkarılan boğa ve boynuzları genellikle gökyüzü temsilcisi tanrılar ile yeryüzü hâkimi krallarla ilişkilendirilerek ikonografilerde bu şekilde yer almıştır¹⁰⁰. Bu bağlamda boğa tasvirleri tanrı ve kralların sembolü olarak duvar kabartmaları, rölyef, stel, kuduru ve silindir mühürler üzerinde Sumerliler Dönemi'nden itibaren görülmeye başlanmıştır.

Ayrıca Eski Mezopotamya dini yapısında boğanın tanrılarla bağdaştırılmasının temel sebebi ise karadaki en güçlü hayvanlardan birisi olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Zira bölgenin önemli hayvanlarından olan boğanın, üstün fiziksel gücü, büyüklüğü, vahşiliği gibi özellikleri, güç sembolü olmasının doğal nedenlerindedir. Bunun yanı sıra avcı-toplayıcı dönemlerde bu hayvan türünün bir kişi tarafından değil de bir grup insan tarafından boyunduruk altına alması bu düşünceyi doğurmuştur. Nitekim insanın evcilleştirdiği sayılı türler arasında dizginlemekte zorlandığı hayvanların başında gelmektedir. Prehistorik Dönem'den itibaren fiziki özelliklerinden ötürü güç, kuvvet ve öfkeyle ilişkilendirilen boğa, Mezopotamya tanrılar panteonunda birçok tanrının sembolü olarak kullanılmıştır. Örneğin Sumerliler'e ait "Agade'nin Laneti: Öcü Alınan Ekur" adlı tarihsel metnin giriş kısmında Tanrı Enlil'le ilgili şu ifadeler yer almaktadır: "*Sonra Enlil çatılmış kaşlarıyla, Kiş halkını Gök Boğası gibi öldürüp, azametli bir öküz gibi Ereğ'in evini yerle bir ettikten sonra, vakti geldiğinde Agade Kralı Sargon'a yukarıdaki ülkelerden aşağıdaki ülkelere kadar hükümranlık ve krallık verdi.*"¹⁰¹. Benzer şekilde Sumerliler'in Akıl, Bilgelik ve Su Tanrısı Ea/Enki kendisini: "*Ben vahşi bir boğadan doğmuş iyi bir meniyim.*" şeklinde tarif etmektedir¹⁰². Nitekim her iki pasajda boğa metaforunun, tanrısal gücü ve seçkinliği tanımlamak için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca III. Ur Hanedanlığı'nın ikinci kralı Şulgi'nin Tanrı Enki için yazmış olduğu bir ilahi metninde kutsal me'lerin¹⁰³ ustası ve Anunna tanrılarının lideri olarak

¹⁰⁰ C. Breniquet, agm, s. 158.

¹⁰¹ Bu şiirsel metinde Akad'ın dağlardan gelen Gutiler tarafından istilası anlatılmıştır. Akad kralı Naram-Sin, Nippur'u yağmalamış ve Enlil tapınağına karşı her türlü saygısızlığı yapmıştır. Bu nedenle Tanrı Enlil'de Akad'ı yakıp yıkmaları ve tapınağının öcünü almaları için dağlık kavim Gutiler'e yönelerek onları dağlardaki ülkelerinden aşağıya doğru indirmiştir. Ayrıca Sumer panteonunun en önemli sekiz tanrısı da liderlerini yatıştırmak için Akad'ı ebediyen ıssız ve metruk kalmakla lanetlemişlerdir. S.N. Kramer, *Sümerler*, s. 90-91.

¹⁰²İlgili edebi metin için bakınız. Enki and World Order (ETCLS st.1-15), <https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/tr113.htm>. (Erişim tarihi: 29.04.2022)

¹⁰³ Sumer inancına göre tanrıların yönettiği evreni ve insan hayatının işleyişini sağlayan yasa, güç ve olgular olarak tanımlanmaktadır. Hande Koçak (Ed.) *Sümer Kral Destanları Enmerkar ve Lugalbanda*, Hasan Ali

tanımlanan Enki'yi “*Abzu'nun büyük boğası*”¹⁰⁴ şeklinde tarif etmiştir. Öte yandan III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nden (MÖ 2060-1960) itibaren Babil şehrinin koruyucu tanrısı olarak öne çıkan Tanrı Marduk'un ismi de “*güneşin küçük boğası*” anlamına gelmektedir¹⁰⁵.

Bunların yanı sıra MÖ 3. binyılın başlarından itibaren üzerinde üst üste dizilmiş en fazla yedi boğa boynuz çifti bulunan başlık, ilahiliğin yani tanrısallığın sembolü olarak kabul edilmektedir. Tanrısallığın ayırt edici nesnesi olan boğa boynuzlu başlık panteondaki önde gelen üç tanrının yani Anu, Enlil ve Ea'nın sembolü olmuştur. Daha sonra Yeni Asur Devleti Dönemi'nde (MÖ 1050-750) ise Tanrı Enlil'in yerini alan Tanrı Aşur'un simgesi haline gelmiştir¹⁰⁶. Bu yüzden tanrıların betimlendiği tasvir ve silindir mühürlerde boğa boynuzlu başlık oldukça sık kullanılmıştır¹⁰⁷. Buradan hareketle söz konusu toplumlarda boğayı temsil eden boynuz gücün, kuvvetin, kudretin ve dayanıklılığın sembolü olarak görülmüştür¹⁰⁸. Ek olarak Lagaş kralı Gudea Dönemi'ne tarihlendirilen tanrı veya insan başlı yatan boğa figürü, tanrıların tasviri olarak kabul edilmiştir¹⁰⁹ (**Resim 4**). Tunçtan yapılmış, karşı konulmaz gücün vücut bulmuş hali olan üç sıra boynuzlu başlık takmış söz konusu insan başlı boğa heykelinin duygusuz, soğuk ve vakur yüz ifadesinde tanrılara has nitelikler olan otorite, güç ve sert bir mizacın vurgulu olarak işlendiği görülmektedir.

Resim 4. İnsan başlı boğa heykelciği. (Eva Strommenger, *The Art of Mesopotamia*, Thames and Hudson, London 1964, s. 145.)

Yücel Klasikler Dizisi, Çev. Selim F. Adalı-Ali T. Görgü, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s. 5, dipnot 8.

¹⁰⁴ Peter Espak, *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology*, Doctoral Dissertation, Tartu University Press, Tartu 2010, s. 61.

¹⁰⁵ J. Black, A. Green, *age*, s. 200.

¹⁰⁶ E. Douglas Van Buren, *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*, Pontificium Institutum Biblicum, Roma 1945, s. 104.; J. Black, A. Green, *age*, s. 50-53.

¹⁰⁷ M. Şemsettin Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 477-478.

¹⁰⁸ Deniz Gezgin, *Hayvan Mitosları*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 53.

¹⁰⁹ Jean Bottero, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 111.

Ayrıca Akad Devleti Dönemi'ne tarihlenen silindir bir mühür üzerinde panteonun önde gelen tanrıları boynuzlu başlıklarla betimlenmişlerdir. Söz konusu sahnedeki mitolojik figürler arasında Güneş Tanrısı Şamaş iki dağın arasından yeni doğmuş biçimde görülmektedir. Solundaki dağın üstünde kanatlı Aşk, Savaş ve Doğurganlık Tanrıçası İstar tasvir edilmiş olup onun hemen yanında elinde yay tutan bir tanrı figürü yer almaktadır. Tanrı Şamaş'ın sağında ise omzunda su kaynağı çıkan ve içerisinde balıklar yüzen Su Tanrısı Ea belirirken onun hemen arkasında da Tanrı İsimud tasvir edilmiştir¹¹⁰ (**Resim 5. a**). Görseldeki beş tanrının her birinin başında birden fazla boynuz çiftine sahip başlıkları görülmektedir. Nitekim bu başlıklar üzerinde bulunan boynuzların sayısının az veya çok olması, başlığı kullanan tanrının panteon içerisindeki önem derecesinin göstergesi şeklinde yorumlanmaktadır. Ayrıca bu mühür üzerindeki sahnede tanrı Enki'nin bir bacağının altında yatar vaziyette bir boğa motifi yer almaktadır. Bunun yanı sıra Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait seramikten yapılmış, dört çift boynuzlu başlığı olan tanrı figürü bulunmuştur. Üst kısmı korunmuş olan bu tanrı heykelciğinin bir sandalyede oturur vaziyette betimlendiği görülmektedir¹¹¹ (**Resim 5. b**).

Resim 5. a) Akad Devleti Dönemi'ne ait üzerinde tanrısal tasvirlerin yer aldığı silindir mühür. (J. Oates, *age*, s. 38.), **b)** Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait boynuzlu başlıklı tanrı figürünü. (B. André-Salvini, *agm*, s. 23.)

Yukarıdaki bilgilerin yanı sıra gücü sembolize eden boğa yalnızca tanrılarla değil, tanrıçalarla da ilişkilendirilen bir hayvan olmuştur. Bu cümleden olmak üzere boğa, bazı tasvirli eserler üzerinde Tanrıça İstar'ın simgesi olarak görülmektedir¹¹². Zira çivi yazılı belgelerde de boğa söz konusu tanrıça ile bağdaştırılmaktadır. Şöyle ki Sumerliler'e ait "İnanna ve Şukaletuda" adlı mitsel anlatıda bir yaban öküzünün sırtında Tanrıça İstar'ın

¹¹⁰ Joan Oates, *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Arkadaş Yayınları, Ankara 2015, s. 38.

¹¹¹ Béatrice André-Salvini, "Babylon", *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium B.C.*, Eds. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, Yale University Press, New Haven and London, 2008, s. 23.

¹¹² Iman Lafta Hussein, "Bull Symbolism in Ancient Iraqi Thought", *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, Vol. 11, No. 2, 2020, s. 738.

gökyüzünden yeryüzüne iniş yolculuğu aktarılmaktadır. Söz konusu mitte bu durum şöyle geçmektedir:

“... Neler söylenmedi ki bunun üzerine!

Neler anlatılmıyor ki hala!

Güçlü Göksel Yabani Öküz'e binmiş Hanım'dı”¹¹³

Bu dizelerden hareketle Eski Mezopotamya'da boğanın güçlü tanrılarla özdeşleştirildiği hatta Aşk, Savaş ve Bereket Tanrıçası İstar'ın fiziki gücünü ortaya koymak amacıyla kullandığı anlaşılmaktadır. Zira kanatları bulunan bu tanrıçanın diğer bir adının “*Gökyüzünün Efendisi*”¹¹⁴ anlamına gelmesi, onun göğün hâkimi olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ancak bilindiği üzere gökyüzü ve göksel unsurlar genellikle tanrılarla ilişkilendirilmektedir. Diğer yandan yukarıda verilen pasaj, Paleolitik Dönem'den itibaren boğanın sembolik açıdan Ana Tanrıça rolündeki tanrıçalarla tasvir edilmesi geleneğinin tarihsel süreçte de devam ettiğini göstermektedir.

Resim 6. Üzeri kabartmalı Naram-Sin'in zafer steli. (Kim Benzel, Sarah B. Graff, Yelena Rakic, Edith W. Watts, *Art of the Ancient Near East a Resource for Educators*, The Metropolitan Museum of Art, New York 2010, s. 36.)

Öte yandan Eski Mezopotamya'da yaban boğasının boynuzlarından türetilmiş olan boynuzlu başlık, tanrılarının yeryüzündeki temsilcileri kabul edilen krallar tarafından da kullanılmıştır. Zira arkeolojik çalışmalardan elde edilen veriler üzerinde kralların boynuzlu başlıklarıyla betimlendikleri gözlenmektedir. Sami kökenli Akad kralı Naram-

¹¹³Jean Bottero, Samuel N. Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, Çev. Alp Tümertekin, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 290.

¹¹⁴J. Black, A. Green, *age*, s. 153.

Sin'in (MÖ 2254-2218), dağlık arazide yaşayan Lullubiler'e karşı kazanmış olduğu zaferini konu edinen stelinde, kralın ilk defa koruyucu tanrı simgeleri altında ordusunun önünde tasvir edildiği görülmektedir. Başında da tanrı-kral olduğunu gösteren boynuzlu başlık bulunmaktadır¹¹⁵ (**Resim 6**). Ayrıca bu kralın "Agade'nin Kralı" unvanının yanı sıra "Dört İklimin Kralı" ve "Evrenin Kralı" gibi sıfatları kullandığı, adının başına "Tanrı" determinatifini ekleterek kendisini tanrılaştırdığı anlaşılmaktadır¹¹⁶. Böylelikle kral Naram-Sin'in, kendisini tanrısallık mertebesine yükselterek ilahi tüm haklardan yararlanmayı hedeflediğini söylemek mümkündür. Genel olarak bakıldığında Yakın Doğu toplumlarında güç kavramının bilhassa boğayla sembolleştirildiği hem arkeolojik buluntular hem de çivi yazılı vesikalarla doğrulanmaktadır. Öyle ki Akad dilinde "boynuzu kırmak" ifadesi "gücü kırmak" manasına gelmektedir¹¹⁷.

Bunların yanı sıra Eski Mezopotamya'da kendilerini boğayla özdeşleştiren kralların kuvvetli yönlerini ön plana çıkarmak için inanç ve düşünce dünyalarında da boğaya yer verdikleri görülmektedir. Nitekim dönemin tasvir sanatında yer alan sahnelerin birçoğu bu durumu teyit etmektedir. Diğer yandan boğa metaforu ile Sumer çivi yazılı belgelerinde kralların güçlü yönleri vurgulanmakla birlikte onların fiziki özelliklerinin de ön plana çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Sumer efsanelerinden olan Gılgamış Destanı'nda, Uruk kenti kralı Gılgamış'ın yakın arkadaşı Enkidu'nun boynuz ve kuyruklu bir boğaya benzetildiği görülmektedir¹¹⁸. Diğer yandan "Gılgamış ve Huwawa (A metni)" adlı metinde, Gılgamış, Enkidu ve yanındakiler ile Sedir ormanlarını geçtikten sonra uykuya dalmışlardır. Burada derin uykusundan uyanan Gılgamış'ın uyanma hadisesi çivi yazılı pasajda "*büyük ülkedeki boğa gibi kalktı*"¹¹⁹ şeklinde aktarılmaktadır. Yine "Gılgamış ve Yaşayanlar Ülkesi" isimli belgede "*Koca yeryüzünün üzerinde bir boğa gibi doğruldu*"¹²⁰ ifadesinde Gılgamış'ın güçlü bir boğaya benzetildiği görülmektedir.

Ayrıca destanda kral Gılgamış ve yakın arkadaşı Enkidu'nun, Sedir Dağı'nın canavarı Humbaba'yı öldürdükten sonra Uruk'a döndükleri kaydedilmektedir. Akabinde Gılgamış'a âşık olan ve evlenme teklifinin reddedilmesine sinirlenen Tanrıça İştâr'ın,

¹¹⁵ Veli Sevin, *Assur Resim Sanatı II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 3-4.

¹¹⁶ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Yayınevi, Bursa 2012, s. 76.

¹¹⁷ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 105.

¹¹⁸ M. G. Beydiz, *age*, s. 112.

¹¹⁹ Selim F. Adalı, Ali T. Görgü (Çev.), *Gılgamış Hikâyeleri Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 32.

¹²⁰ Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 222.

Gök Tanrısı olan babası Anu'dan öfkesini dindirmek ve Gılgamış'ı alt etmek için Gökyüzü Boğasını Uruk'a göndermesini istediği ifade edilmektedir. Bunun üzerine Tanrı Anu'nun, tanrıçanın bu isteğini yerine getirdiği ve Tanrıça İstar'ın, Gökyüzü Boğasının dizginlerinden tutarak Uruk kentine götürdüğünden bahsedilmektedir. Burada burnundan solumaya başlayan boğanın üç defa homurdandığında toprağın üzerinde her seferinde yarıkların oluştuğu ve Uruklular'ın içine düştüğü aktarılmaktadır. Gılgamış ile Enkidu'nun Gökyüzü Boğasıyla mücadelesinin bahsedildiği pasajda boğayı öldürdükleri ve sonra yüreğini Güneş Tanrısı Utu/Şamaş'a sundukları anlaşılmaktadır¹²¹. Buradan da anlaşıldığı üzere her iki kahramanın doğaüstü güçlere sahip boğayı yenecek kadar kuvvetli oldukları görülmektedir.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, Eski Mezopotamya çivi yazılı belgelerinde evcil boğanın metafor ve benzetme unsuru olarak krallarla ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Zira krallar heybetli görünüşlerinden çok fiziksel güçlerini, cesaret ve kahramanlıklarını etkileyici bir şekilde anlattıkları belgelerde kendilerini boğayla özdeşleştirmişlerdir. Öyle ki hükümdarlar boğanın kuvvetini kendilerine mal ederek boğa olmuş, hatta bu hayvanı kraliyet sıfatlarında kullanmışlardır. Örneğin, Lagaş kentinden Sumerli bir kralın adı: "Lugal-gud-maḥ; 'kral güçlü bir boğadır.'" ¹²² şeklinde ifade edilmektedir.

Mezopotamya'nın müzik aletlerinden olan lirlerin de tanrısal gücü simgeleyen boğa sembolüyle süslenmiş oldukları görülmektedir. Zira ilahi gücü barındıran bu müzik aletlerinin ses kutuları boğa biçiminde yapılmıştır¹²³. Özellikle Er Hanedanlar Dönemi'ne (MÖ 2600) tarihlenen altın, gümüş ve lapis-lazuli gibi değerli madenlerle şekillendirilmiş lirler rastlanmıştır. Özenle süslenmiş bu lirlerin bazılarının göğüs kısmına motifler işlenmiştir. Aynı zamanda bunların bazıları da tam bir boğa vücudunu yansıtmaktadır (**Resim 7. a**). Bununla birlikte kraliçe Puabi'nin mezarında bulunan bir başka lir örneği de oldukça dikkat çekmektedir (**Resim 7. b**). Bunların mezarlarda ortaya çıkarılması, lirlerin hem cenaze ritüellerinde hem de öteki dünyaya adanan önemli nesnelere arasında olduğunu göstermektedir¹²⁴.

¹²¹ Jean Bottero, *Gılgamış Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, Çev. Orhan Suda, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 123-134.; Henrietta McCall, *Mezopotamya Mitleri*, Çev. Bircan Baykara, Phoenix Yayınevi, Ankara 2017, s. 63-65.

¹²² C. E. Watanabe, *age*, s. 58.

¹²³ C. Breniquet, *agm*, s. 160

¹²⁴ Yeşim Dilek, *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 378-379.; Linda Kalof, *Looking at Animals in Human History*, Reaktion Books, London 2007, s. 14-15.; Mert Yamaner, *Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Müzik*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2018, s. 50.

Resim 7. a) Ur Kraliyet Mezarlığı'nda bulunan boğa başlı lir. **b)** Kraliçe Puabi'nin mezarında ortaya çıkarılan boğa başlı lir.

(https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1928-1010-1-a. Erişim tarihi:

14.03.2024)

Resim 8. Akad Devleti Dönemi'ne ait üzeri tasvirli silindir mühür. (J. Qates, *age*, s. 39.)

Bunların yanı sıra Mezopotamya mühür sanatında yaygın olarak görülen temalar içerisinde efsanevi varlıklar ve kahramanlar arasındaki mücadele sahneleri ayrı bir yere sahiptir. Bilhassa Akad Devleti Dönemi silindir mühürleri üzerinde sakallı çıplak kahraman ile boğa-adamın¹²⁵ karşılaşma sahneleri bolca görülmektedir. Zira günümüzde Irak'ın güneydoğusundaki El-Amare yerleşimine lokalize edilen Tel Amar'da ortaya çıkarılmış olan ve Irak Müzesi'nde bulunan hematit taşından yapılmış bir silindir mühür sahnesinde çıplak kahramanın boğa-adamla mücadelesi resmedilmiştir¹²⁶ (**Resim 8**). Daha sonraki Yeni Babil Devleti Dönemi'nin (MÖ 625-539) başlarına tarihlenen silindir mühürler üzerinde de kanatlı bir kahramanın boğa ve aslanla olan mücadelesi sıkça

¹²⁵ Sumerce *GUD.ALİM*, Akadca *kusarikku*, insan kafası ve vücuduna sahip, boynuzları olan, vücudunun aşağı kısımları ve bacakları bir boğanın vücudu ile bacaklarından oluşan boğa-adam figürü ilk kez Sumer Er Hanedanlar Dönemi'nin ikinci safhasında ortaya çıkmıştır. İleri doğru çıkan tek boynuzlu olarak gösterilen boğa-adam, aynı zamanda yalnızca kafasının ya da vücudunun göğsünden yukarısının önden betimlemelerde çift boynuzlu olarak tasvir edilmiştir. Boğa-adam vahşi hayvanlarla mücadele ettiği gibi zaman zaman bir insan figürüyle mücadele ederken, daha sonraları ise kıvrıkcık saçlı bir kahramanla karşılaşırken resmedilmiştir. J.Black, A. Green, *age*, s. 66-67.

¹²⁶ J. Oates, *age*, s. 39.

görülmektedir. Bu bağlamda söz konusu döneme ait kızılımsı akik taşından yapılmış bir silindir mühür üzerinde kanatlı kahraman sol ayağıyla ön ayakları bükülmüş olan boğanın başını bastırırken, aynı zamanda bir eliyle de boğanın arka bacağından tutmaktadır. Bu sahnede arka ayakları üzerinde duran aslan bir pençesiyle boğayı arkadan yakalamaya çalışmakta diğer pençesini havaya kaldırmış şekilde betimlenmiştir. Bununla birlikte aslanın stilize pençeleri ve dişleri onun doğal yırtıcılığını ortaya koymaktadır¹²⁷(**Resim 9**). Bu kompozisyonlarda bir kişi veya kahramanın bir boğa ile aslansını canavarla yaptığı savaş sahnelerinin sayısı hatırı sayılır orandadır. Genel itibariyle estetik değeri yüksek bu sahnelerin bazılarında hayvanlar, insanlar gibi arka ayakları üzerinde durmaktadır. Nitekim bu mücadele sahnelerinde boğa adamın ve sakallı çıplak kahramanın karşı karşıya geldiği hayvanlar genellikle oldukça güçlü ve kuvvetli olan türlerdir. Nitekim tarihi devirlerden itibaren birçok toplumun sanatında yaygın halde kullanılan bu mücadele sahnelerinin tarih öncesi avcılık dönemlerinden kalma olduğu düşünülebilir.

Resim 9. Yeni Babil Devleti Dönemi'nin başlarına ait kanatlı kahramanın boğa ve aslanla mücadelesinin tasvir edildiği silindir mühür.

(<https://www.themorgan.org/search/collection?f%5B0%5D=bundle%3Aar> Erişim tarihi: 05.03.2024)

Öte yandan Yeni Asur kralları, tapınak, saray gibi çeşitli fonksiyonlara ve farklı büyüklüklere sahip yapıların giriş kapılarına koruyucu özellikleri olduğu düşünülen hayvan (melez/karma hayvanlarda dâhil) heykellerini koymuşlardır. Burada aslan ve boğa gibi hayvanlardan müteşekkil bu heykellerin veya düş ürünü güçlü ve korkutucu yaratıkların koruyucu özelliklerinden yararlanması düşünülmüştür. Kral yazıtlarında da söz konusu heykellerin varlığından bahsedilmiştir¹²⁸.

Mezopotamya dininde panteonun başındaki güçlü tanrıların simgesi olduğu bilinen boğa, başka toplumların inancında da önde gelen tanrıların kutsal hayvanı olarak görülmüştür. Şöyle ki Eski İran kültüründe Geus-Urvan adlı bir boğaya mitolojide büyük

¹²⁷ J. Oates, *age*, s. 138

¹²⁸ V. Sevin, *age*, s. 26-35.

önem atfedilmiştir. Zira Zerdüşt inancına göre, Tanrı Ahura-Mazda tarafından yaratılan ve daha sonra karanlıkların ruhu Ahriman tarafından öldürülen bu boğanın, bütün hayvanların ruhunu kendisinde topladığına ve yararlı hayvanların da ondan türediğine inanılmıştır¹²⁹. Nitekim göçebe-bozkır toplum yapısına sahip Eski İran'ın doğayla iç içe yaşam tarzının panteonun şekillenmesinde büyük etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Yakın Doğu'nun önemli ticaret merkezlerinden olan ve günümüzde Kuzey Suriye'de yer alan Ugarit (Ras Şamra) toplumunun literatüründe de boğa, en sık karşılaşılan hayvandır. Boğa, Ugarit panteonunun başında yer alan tanrılar El ve Baal'ın simgesel hayvanı olmuştur. Bu cümleden hareketle Ugarit mitolojisinde ırmakların çıktığı kaynakların başında bulunan, tanrıların babası veya baş tanrı olarak nitelendirilen Tanrı El, "Baal ile Sular Mitosu" isimli mitte "*Boğa El*" şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre boğa, Tanrı El'in güç ile kuvvetinin göstergesi olmakla birlikte zaman zaman diğer tanrıların ve hatta toplum liderlerinin, savaşçıların ve soyluların gücünü sembolleştirmiştir¹³⁰. Ugarit sanatında bakıldığında ise Tanrı El'in çoğunlukla boğa şeklinde gösterildiği anlaşılmaktadır.

1.1.1.3. Bereket-Verimlilik Sembolü Olarak Sığır

Tarih boyunca insanoğlunun yaşamı, insana sürekli değişim evreleri sunan çeşitli doğal olgular tarafından kuşatılmış olmakla birlikte kendisi de bunlardan etkilenmiştir. Öyle ki yağmur, fırtına ve gök gürültüsü gibi tabiat olaylarının boyutu ve kapsamı çok büyük olup insan kontrolünün ötesindedir. Bu yüzden doğa olayları, insana yeryüzünde meydana gelen birtakım değişikliklerin arkasındaki mekanizmayı kontrol eden doğaüstü güçlerin var olduğu düşüncesine sevk etmiştir. "Tanrılar" olarak karakterize edilen bu doğaüstü varlıkların inanç dünyasındaki kabulü, insanların bu tür olayları açıklamasını kolaylaştırmıştır¹³¹. Bunun devamında ise göksel güçleri temsil eden söz konusu tanrılar, doğada yaşayan belirli hayvanlarla ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda boğa sahip olduğu karakteristik özellikleri nedeniyle birçok kültürde verimlilik ve bereket bahşedici tanrılarla özdeşleştirilmiştir.

¹²⁹ Altan Armutak, Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi I. Memeli Hayvanlar", İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, C. 28, S. 2, 2002, s. 415.

¹³⁰ Oded Borowski, "Animals in the Literatures of Syria-Palestine", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie Jean Collins, Brill, Leiden 2002, s. 299.

¹³¹ C. E. Watanabe, *age*, s. 93.

Öte yandan tarım ve hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu coğrafyalarda yaşamış toplumların, boğaya huşu ve korkuyla baktıkları bilinmektedir. Nitekim boğa onlar için doğadaki erkeksi gücün ve vahşiliğin en üst örneği olmasının yanı sıra bolluk ve bereketin de özünü oluşturmuştur. Bu bağlamda boğanın, şiddetli gök gürültüsü ve yıldırım sağlayan, yaşam bahşeden yağmuru yeryüzüne indirdiğine inanılan tanrılarla bağdaştırılması erken tarım toplumlarının çoğunda görülmektedir. Söz konusu tanrılar, toprakları sulayarak verimli hale getiren, tarım veya kırsal halkları yaşatan ekinleri sağlayan Fırtına Tanrılarıdır. Tüm bu bilgilerden hareketle tarımla, dini inancın girift bir yapı arz ettiği Yakın Doğu toplumlarında boğa kutsallık kazanmış ve sembolü olduğu tanrılara da büyük bir önem atfedilmiştir.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Yakın Doğu coğrafyasının birçok noktasında, tarımın esas olarak yağışa dayandığı bölgelerde, fırtına tanrılarının panteonun önde gelen tanrıları arasında yer aldığı gözlemlenmektedir. Hatta söz konusu tanrılar hem panteonun hem de beşerinin hükümdarına krallık bahşeden ilahi krallar olarak kabul edilmişlerdir. Ancak Eski Mezopotamya toplumlarında fırtına tanrıları hiçbir zaman panteonda en yüksek konuma sahip olmasa da tarihin birçok döneminde “büyük tanrılar” grubuna dâhil edilmişlerdir¹³². Zira fırtına tanrılarının bereket kaynaklarını yönettiği, yeryüzüne bolluk ve bereketi getirdiğine inanılmıştır.

Daha önce de ifade edildiği üzere tarihi süreç içerisinde, tarım inançlarında boğa, Baş Tanrı veya Fırtına/Gök/Hava Tanrısının sembolü olma özelliğini kazanmıştır. Eski Mezopotamya’ya bakıldığında en önemli ipucu, Sumer kozmogonisi hakkında bilgi veren yazılı kaynaklardan elde edilmiştir. Söz konusu kaynaklarda tanrılar, insan (antropomorfik) biçiminde kişiselleştirildiğinde An (gök) eril, Ki (yer) dişil olarak düşünülmüştür. Onların birleşmesinden Tanrı Enlil’in meydana geldiği belirtilmiştir. Enlil, daha sonra An ile Ki’yi birbirinden ayırmıştır. Enlil’in Ki ile olan bu ilişkisinin tarihi devirlerde, Ninmah “Yüce kraliçe”, Ninhursag “(Kozmik) dağın kraliçesi”, Nintu “doğurgan kraliçe” gibi çeşitli isimler verilen tanrıçayla özdeşleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Gök yani Fırtına Tanrısı eril, yer yani toprak dişil olarak düşünülmüştür. Bu düşünceyi sembolik olarak tarıma uyguladığımızda toprak dişil, toprağı süren boğa ise eril formda görülerek zamanla onun Fırtına/Gök/Hava Tanrısının en önemli sembollerinden birisi haline gelmiş olabileceği düşünülmektedir¹³³.

¹³² M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 97.

¹³³ Y. Kılıç, M. Turgut, Eski Anadolu’da Bucrania Kültü, s. 776.

Eski Mezopotamya’da yazılı geleneğin başlatıcısı olan Sumerliler’in çok tanrılı yapıya sahip panteonunun en başında yer alan ve isminin anlamı “gökyüzü” manasına gelen Tanrı An yaratılışta ilk hareketi sağlayan gökyüzündeki muazzam güç olarak kabul edilmiştir. Sami toplumlarında Anu(m) adıyla bilinen bu tanrının göksel olayları yöneterek, yağmur yağdırdığına inanılmış olup ikonografide büyük bir boğa şeklinde tasavvur edilmiştir¹³⁴. Nitekim Mezopotamya’da en önemli tanrı olarak nitelendirilen Tanrı An’ın, Orta Babil (Kassit) ve Yeni Asur Devleti Dönemi’ne tarihlenen sanat eserleri üzerinde boynuzlu başlıkla temsil edildiği görülmektedir¹³⁵.

Mezopotamya tarihinde tanrılar panteonunun en önemli isimlerinden birisi olarak kabul edilen Gök Tanrısı An’ın zaman içerisinde bölgedeki etkisini giderek kaybetmesinden sonra zaman içerisinde onun yerini Sumerce Enlil ya da Akadca adıyla Tanrı Ellil almıştır. Sumer kozmogonisinde evreni oluşturan gök (An) ve yeryüzü (Ki) arasında *lil* yani rüzgâr, hava, nefes, ruh, kasvet ve karanlık olarak tanımlanan Hava Tanrısı Enlil, panteonun baş tanrısı olarak kabul edilmiştir. Erken dönem çivi yazılı vesikalarda “*tanrıların babası*”, “*göğün ve yerin kralı*” gibi çeşitli şekillerde tanıtılan Enlil üretkenliğin sağlayıcısı, ülkeye bolluk, bereket ve gönenç getiren tanrı olarak görülmüştür¹³⁶. Zira Sumerliler’in Tanrı Teslis’inde ikinci sırada yer alan Enlil, “*kendi kendine coşan bir sel*”, “*memleketi un gibi savuran, tahıl gibi biçen, kuvvetli bir kasırga*” şeklinde tanımlanmıştır¹³⁷. Aynı zamanda Nunamnir adıyla da bilinen Enlil’in isminin etimolojisine bakıldığında Sumerce EN “*bey*”, LİL “*rüzgâr, fırtına, karanlık*” terimlerinin birleşimiyle “*Rüzgârın Efendisi*” anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Söz konusu tanrı tahılın büyümesiyle, hatta gök ile yer arasındaki hava ve özle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda Enlil’in gücü edebi metinlerde şiddetli fırtınaya benzetilmiştir¹³⁸. Aynı zamanda Sumer edebiyatında fırtına, genellikle herhangi bir büyük tanrının gücünü tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. Bu cümleden olmak üzere panteonun önemli tanrılarından biri olarak görülen Tanrı Enlil için “*kızgın fırtına*” ve “*vahşi boğa*” gibi sıfatlar da kullanılmıştır. Tanrının kült merkezi Nippur’daki E-kur (Dağ Evi) Tapınağı’dır. Karısı ise Ninlil (ya da Sud) olup çocukları arasında tanrıça İnanna (İştâr), tanrılar İşkur (Adad), Nanna-Suen (Sin), Nergal, Ningirsu (Ninurta),

¹³⁴ Thorkild Jacobsen, *The Treasures of Darkness A History of Mesopotamian Religion*, Yale University Press, New Haven and London 1976, s. 95.

¹³⁵ J. Black, A. Green, *age*, s. 39.

¹³⁶ S. N. Kramer, *Sümerler*, s. 160.

¹³⁷ H. Schmökel, *agm*, s. 205.

¹³⁸ T. Jacobsen, *age*, s. 98-99.

Papilsag, Nusku, Utu (Şamaş), Ur-şa, Zababa ve Ennugi bulunmaktadır¹³⁹. Bunların yanı sıra Enlil, her türlü ağaç ve bitkiyi filizlendirmeyi, ülkeye bolluk, bereket ve refahı getirmek amacıyla Emeş (Yaz) ile Enten (Kış) kardeşleri yaratmış olup bunların her birine özel görevler vermiştir¹⁴⁰.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, Mezopotamya'da Tanrı Enlil'in oğlu Ningirsu'da çiftçilik yönüyle bağlantılı olarak Fırtına Tanrısı fonksiyonuna sahip olmuştur. Söz konusu bu tanrının fırtına, sel ve su ile ilişkisi genellikle Sumer devri çivi yazılı metinlerinde gözlemlenmekte olup bu ilişki aslanla sembolleştirilmiştir¹⁴¹. Buna karşın aynı tanrı genellikle savaşçı özellikleriyle ön plana çıkmıştır.

Daha önce ifade edildiği üzere Mezopotamya panteonunun önemli tanrıları gökyüzü, fırtına tanrıları olup bunlar içerisinde en bilineni Tanrı İşkur'dur. Sumerce yazılmış metinlerde bu tanrının fırtına, rüzgâr, şimşek, gök gürültüsü ve yağmurdan sorumlu olduğu kaydedilmiştir. Zira tanrının adı, Sumerce "İM" "rüzgâr, fırtına" anlamına gelen aynı yazı karakteriyle ifade edilmiştir. Er Hanedanlar Dönemi Fâra ve Tel Abû Şalābîh tanrı listelerinde adı geçen Tanrı İşkur, Karkar kentinin yanı sıra Lagaş ve Adab şehirlerinde de tapınım görmüştür¹⁴². Tanrı İşkur'un Sami kökenli Akadlar devrindeki karşılığı ise Adad, Addu veya Adda şeklindedir¹⁴³. Ayrıca erken dönem boyalı çanak çömlekler üzerindeki boğa başı betimlerinin Hava veya Fırtına Tanrısını simgelediği ifade edilmiş olmasına rağmen kesin bir kanıt mevcut değildir. Bunun yanı sıra Adad kültü, Sumerliler devrinde panteonda ikincil bir konumda iken, Sami etkisi altında gelişim göstermiş olup Eski Babil Devleti Dönemi'nden itibaren ön plana çıkmıştır¹⁴⁴. Genel olarak bakıldığında Tanrı Ninurta çiftçilerin yağmur, fırtına tanrısıyken, İşkur'da özellikle sığırtmaçlara yani çobanlara ilişkin bir fırtına tanrısı olma vasfını üstlenmiştir. Bu bağlamda Mezopotamyalıların dini inanışında Tanrı İşkur/Adad "bolluğun kralı", "yeşilliğin kralı" ve "çimenleri ve otları yaratıp büyüten kral" olarak da adlandırılmıştır¹⁴⁵.

¹³⁹ J. Black, A. Green, *age*, s. 100-101.

¹⁴⁰ S.N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 169.

¹⁴¹ E. C. Watanabe, *age*, s. 94.; Savaşçı özellikleriyle bilinen Tanrı Ningirsu/Ninurta, aynı zamanda tarım ve bitkilerin bereketiyle, sulama kanallarının düzenliliğiyle ve üretkenlikle ilişkilendirilmiştir. Kassit Devleti Dönemi kudurruları üzerindeki saban, simgesi olarak nitelendirilmiştir. Bu tanrının iki özelliği olan savaşçılık ve çiftçilik, Sumer şiiri "Lugale" de birleştirilmiştir. J. Black, A. Green, *age*, s. 216-217, 225.

¹⁴² Daniel Schwemer, "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies Part I", *Journal of the Ancient Near Eastern Religions*, Vol. 7, No. 2, 2008, s. 131.; Inas Mostafa Abd Elmohsen, "The Forked Lightning Bolt In Ancient Mesopotamia", *Egyptian Journals*, No. 29, 2018, s. 6.

¹⁴³ J. Black, A. Green, *age*, s. 159.

¹⁴⁴ E. D. Van Buren, *Symbols of the Gods.*, s. 35.

¹⁴⁵ T. Jacobsen, *age*, s. 135.

Mezopotamya sanatında Fırtına Tanrısı Adad'ın, elinde çoğunlukla şimşek ya da yıldırım demeti tutarken aslan-ejderha veya boğa üzerinde, kimi zaman da yanında durur vaziyette tasvir edildiği görülmektedir. Aslan-griffon olarak da adlandırılan bu karışık varlık MÖ 3. binyıl sanatında fırtına tanrısının sembolik hayvanı olmasına rağmen III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nin ikinci yarısından itibaren ise yerini boğa simgesi almıştır¹⁴⁶. Diğer yandan Eski Babil Devleti Dönemi'nden itibaren bazı tasvirlerde, tanrının kutsal hayvanı boğanın sırtında diğer tanrısal simgeleri olan iki ya da üç çatalı yıldırımını tek başına resmedilmiştir¹⁴⁷.

Ayrıca Mezopotamya krallarının hemen hepsi kendisini bereketin sağlayıcısı olarak belirtirken, bu vasıflarını tanrılardan aldıklarını çivi yazılı belgelerde ifade etmişlerdir. Örneğin, Lagaş kralı Gudea'nın B kitabesinde “*halk için bolluk ve bereket sağlayanlar*” şeklinde yer alan ifadenin Tanrı Ningirsu, eşi Bau ve kızları tarafından krala lütfedildiği aktarılmaktadır. Bunun yanı sıra III. Ur Hanedanlığı krallarından Şu-Suen bir ilahisinde, Tanrı Enlil'i “*Bolluğun Efendisi*” olarak tanımladıktan sonra kendisine tanrı tarafından “*bereketli yıllar*” bahşedildiği belirtilmektedir. Ek olarak çeşitli Sumer edebi metinlerinde boğayla ilişkilendirilen Enlil başta olmak üzere An, Ningirsu ve İşkur gibi tanrıların bolluk ve bereketi sağlayan ilahi unsurlar olduğu vurgulanmaktadır¹⁴⁸. Tüm bunlardan hareketle kralların adı geçen tanrılardan aldıkları bolluk ve bereket getirme gibi üstün meziyetlerini topluma aktarmaya gayret gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Fırtına tanrısı ve onun sembolik hayvanı boğanın Eski Mezopotamya toplumlarının ekonomik, kültürel, edebi, dini ve günlük yaşantısı üzerinde aktif rol üstlendiği bilinmektedir. Bu cümleden hareketle Mezopotamyalılar atmosferde gerçekleşen gök gürlemesi, şimşek, gökkuşağı, bulutlar, yağmur ve sis gibi hava olaylarını Tanrı Adad'ın insanlara olan mesajları olarak kabul etmişlerdir. Bu bağlamda gök gürültüsü ile Mezopotamya coğrafyasında Tanrı Adad'ın sesi eşleştirilmektedir. Özellikle bazı kehanetlerde gök gürlemesinin tekrar sayıları yorumlanmış olup bu kehanetlerde tanrının gürlemesi ve bağırması olmak üzere iki farklı sesleniş biçiminden

¹⁴⁶ Daniel Schwemer, “The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies Part II”, *JANER*, Vol. 8, No. 1, 2008, s. 33.; Dominique Collon, *First Impressions Cylinder Seals in the Ancient Near East*, The University of Chicago Press, Chicago 1987, s. 170.; Söz konusu fırtına tanrısının iki hayvanla birlikte tasvir edildiği örnek daha sonraki Yeni Asur kralı Sanherib dönemine tarihlendirilen Maltaı kaya anıtı üzerine işlenmiştir. Burada kutsal hayvanlar üzerinde yer alan yedi tanrıdan altıncısı olan bu tanrı hem aslan-ejderha hem de boğa üzerinde durmaktadır. V. Sevin, *age*, s. 176.

¹⁴⁷ I. M. Abd Elmohsen, *agm*, s. 20.

¹⁴⁸ Irene J. Winter, “Representing Abundance: A Visual Dimension of the Agrarian State”, *Settlement and Society: Festschrift Volume for Robert McCormack Adams*, Ed. E.C. Stone, University of California, Los Angeles 2007, s. 119-121.

bahsedilmektedir. Kehanet metinlerine göre gök gürlemesinin sesinin 1 ila 10 defa duyulması halinde: “*Adad’ın gürlediği*”, 6-19 defa duyulmasında da: “*Adad’ın bağırdığı*” belirtilmiştir. Yine başka bir örnekte ise: “*Eğer Adad iki defa gürlerse şehirdeki ticaret zayıflayacak. Eğer Adad dört defa gürlerse Adad ülkeye bolluk getirecek. Eğer Adad 15 defa bağırsa ülkedeki hasat üç yıl süresince iyileşecek. Eğer Adad 11 defa bağırsa sığırlar arasında bir salgın olacak.*”¹⁴⁹ Bu ifadeye göre Tanrı Adad’ın bağırma ya da gürlleme seslerinin sayısı kâhinlerce önemli görülmüş olduğu ve o nispetle birbirinden farklı manalara gelecek şekilde yorumlandığı görülmektedir. Ayrıca M. Eliade’ye göre, yukarıda da aktarıldığı gibi arkaik toplumlarda boğanın böğürmesi kasırgayla ve gök gürültüsüyle özdeşleştirilmektedir. Bu nedenle her ikisi de dölleyen gücün özü ya da temeli durumunda olup birçok toplumda gök tanrılarıyla ilgili ikonografilerde, ayinlerde, mitlerde karşılaşılmaktadır¹⁵⁰.

İki nehir arasındaki bereketli topraklarda bulunan çivi yazılı metinlerin yanı sıra çok sayıda arkeolojik veri üzerinde boğanın sembolü olduğu tanrıyla ilişkisini gösteren motiflerle sık sık karşılaşılmaktadır. Bu bağlamda Fırtına Tanrısı Adad ve boğa atribütlerine ilişkin betimlemeler Orta Babil (Kassit) Dönemi arazilerin sınırlarının belirlendiği kudurru taşları üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, kral I. Nabukadnezar Dönemi’ne (MÖ 1126-1105) tarihlenen bir sınır taşı üzerinde yer alan tanrısal semboller arasında Fırtına ve Hava Tanrısı Adad’ın boğasının, üzerinde yıldırım/şimşek demetiyle beraber betimlendiği görülmektedir¹⁵¹(**Resim 10**). Benzer şekilde kral Meli-Şi.ĦU’nun kudurru taşı üzerinde de Tanrı Adad’ın, şimşek ve boğa ile sembolize edildiği anlaşılmaktadır¹⁵².

¹⁴⁹ Farklı zamanlarda ve şekillerde meydana gelen bu hava olaylarının yorumlandığı meteorolojik kehanetlerin esasını *Enuma Anu Enlil Serisi* teşkil etmektedir. Gök gürlemesinin aylara göre yorumlandığı kehanetler *İqqur İpuş Serisi*’nde bir araya getirilmiştir. Fırtına Tanrısı Adad’ın mesajlarını taşıdığına inanılan gök gürlemesi, şimşek, gökkuşağı, bulutlar, yağmur ve sis gibi atmosferde gözlemlenen olaylara yer verilmiştir. Kehanetlerde genellikle hava olaylarının gerçekleşme zamanlarına, meydana geldikleri yer ve yöne göre yorumlar yapılmış olmakla birlikte gök gürlemesinin sesi, tekrar sayısı; gökkuşağının rengi, yağmur suyunun sıcaklığı ve rengi de yorumlanmıştır. Söz konusu yorumlara bakıldığında bu doğa olaylarının kimi zaman korkutucu felaketlerin habercisi olarak algılandığı görülmektedir. F. Erdem, *agt*, s. 74-78, s. 246.

¹⁵⁰ M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 104.

¹⁵¹ Karen Rhea Nemet-Nejat, *Daily Life In Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press, London 1998, s. 262.

¹⁵² Ursula Seidl, *Die babylonischen Kudurru-Reliefs: Symbole mesopotamischer Gottheiten*, Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, Freiburg, Schweiz 1989, s. 186.

Resim 10. I. Nabukadnezar Dönemi (MÖ 1126-1105) kudurru taşı üzerindeki tanrısal semboller. (K. R. Nemet-Nejat, *age*, s. 262.)

Eski Yakın Doğu'nun bölgeleri ve kültürleri arasında gerçekleştirilen çok yönlü temaslar aynı zamanda farklı çok tanrılı sistemlerin yakın ve bir arada var olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu durum farklı isimlere sahip tipolojik olarak benzer tanrılar arasında özdeşleşmelere ve bağdaştırmalara yol açmıştır. Hatta aynı tanrının yerel biçimlerine tek bir kültürel bağlamda çeşitli isimler veya sıfatlar altında da tapınılmıştır. Bu itibarla boğanın gök, yıldırım ve bereket tanrıları ile olan ilişkisi yalnızca Mezopotamya toplumlarında gözlemlenen bir olgu olmayıp, bu olguya diğer Yakın Doğu toplumlarında da rastlanmıştır. Bu bağlamda Fırtına Tanrısı Sami literatüründe Hadda, Haddu, Hadad, Adad, Addu olarak geçerken; Suriye Filistin bölgesinde Ba'lu (Ba'al); Hurriler'de Teşup, Humunna/i; Urartular'da Teişeba; Hattiler'de Taru; Hititler ve Luwililer'de de Tarhunt(a) gibi çeşitli isimlerle adlandırılmıştır¹⁵³.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Mezopotamya ve Mısır coğrafyaları arasında yer alan ve Sami dili konuşan halkların yaşadığı Kenan ülkesinin tanrılar panteonunda bulunan ırmakların çıktığı kaynakların başında oturan Baş Tanrı El'de "*Boğa El*" olarak tanımlanmıştır. Bunun yanı sıra onun oğlu, Şimşek ve Gök Gürültüsü Tanrısı Hadad/Baal ise, genellikle "*bulutların binicisi*" şeklinde de isimlendirilmiştir¹⁵⁴. Ayrıca MÖ 1. binyılda Doğu Anadolu bölgesinde, Van merkezli kurulan Urartu Devleti'nin de inanç yapısı çok tanrılı bir durum arz etmekte olup Urartu panteonunda ilk sırada bulunan üç büyük tanrıdan ikincisi de Fırtına Tanrısı Teişeba'dır. Zira bu tanrının adının çivi

¹⁵³ Daniel Schwemer, *The Storm-Gods I*, s. 125.; Batı dünyasına bakıldığında Eski Hellen panteonunun başında yer alan baş Tanrı Zeus kimi mitolojilerde boğa biçimini almıştır. Bu tanrı bereket kaynaklarını yöneten, yağmurun efendisidir. Yaratıcıdır, çünkü dölleyicidir. Yine Hellen mitolojisindeki deniz tanrısı Poseidon'un kutsal hayvanlarından birisi de boğa'dır. M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 96.; Özgür Turak, "Boğa ve Trident: Poseidon'un Kökeni Üzerine Bir İnceleme", *MASROP E-Dergi*, S. 12, N. 1, 2018, s. 35-48.

¹⁵⁴ Samuel Henry Hooke, *Ortodoğu Mitolojisi, Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları*, Çev. Alaaddin Şenel, İmge Kitabevi Ankara 2015, s. 99.

yazısında Mezopotamya'nın Fırtına Tanrısı Adad ideogramıyla yazıldığı bilinmektedir. Nitekim diğer toplumlarda olduğu gibi Urartular'ın Fırtına Tanrısı'nda ikonografide çoğunlukla kutsal sembolü olan boğa üzerinde tasvir edilmiştir¹⁵⁵.

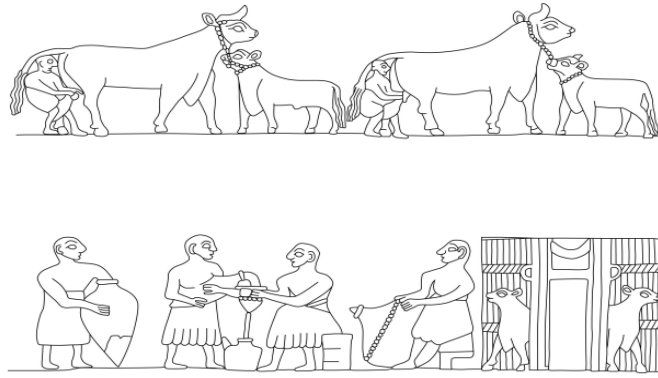
Öte yandan sığırların evcilleştirilmesinin en temel faydasının tarım arazilerini işleme kabiliyetleri olduğu şüphe götürmez bir gerçek olmasına rağmen yan ürünü olan sütünün¹⁵⁶ de erken dönemlerden itibaren tüketildiği bilinmektedir. Bu bağlamda inek sütünün Eski Çağ kültürlerinde ifade ettiği derinliği göz ardı etmemek gerekmektedir. Özellikle Mezopotamya'da MÖ 4. binyıldan itibaren sanatsal betimlerdeki süt sağma sahnelerinden yola çıkarak sütün temel bir ihtiyaç maddesi haline geldiği günlük yaşamda kıymet atfedilen bir ürün olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁷. Zira başlangıçta etinden, derisinden ve gücünden istifade edilen sığırın zaman içerisinde diğer yan ürünleri olan sütü ve tereyağı değer kazanmış olup aynı zamanda bu ürünlerin bolluk ve bereketle ilintili dini ritüellerde ön plana çıktığı gözlemlenmektedir. Sumerliler'in Doğurganlık ve Üreme ile ilişkili Ana Tanrıçası Ninhursag'ın, El-Ubeyd kentinde bulunan ve Er Hanedanlar Dönemi'ne (MÖ 2650-2300) tarihlenen tapınağında süt sağımı ile ilgili betimlemelere rastlanmaktadır. Söz konusu tapınağın frizindeki kabartmanın üst sahnesinde buzağları eşliğinde sağılan inekler görülürken alttaki sahnenin ise tereyağı yapımını resmettiği düşünülmektedir¹⁵⁸ (**Resim 11**). Burada bilinenin aksine ineklerin, keçi ve koyunlarda olduğu gibi arkadan sağıldığı görülmektedir. Nitekim bu sağma alışkanlığı evcilleştirme hadisesinde koyun-keçi gibi küçükbaş hayvanların, sığır-domuz büyükbaş hayvanlardan önce evcilleştirildiği bilgisini desteklemektedir.

¹⁵⁵ B. B. Piotrovskiy, "Urartu Dini", Çev. İsmail Kaynak, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 1-2, 1965, s. 43.

¹⁵⁶ Öte yandan süt, Kitab-ı Mukaddes'te bolluk ve bereketle bağlantılı olarak birçok metaforik anlamda kaşımıza çıkmaktadır. Yaratılış 18:8.; Zira Eski İsrail'de süt, misafirperverlik ritüelleriyle yakından ilişkilendirilmiş olup ev sahiplerinin misafirlerine düzenli olarak bir fincan taze süt ikram ettikleri ifade edilmektedir. Hatta İsrail "*toprakları süt ve bal akan ülke*" olarak tanımlanırken, bereket ve bolluğuna vurgu yapılmıştır. Yeremya 32:22.; Bunun yanı sıra Hz. Eyüp'ün hayatının başlangıcında, bereketin ve RAB'bin lütfunun sembolü olan sütle yıkanmış bir yolda durduğu da aktarılmaktadır. Eyüp 29:6.

¹⁵⁷ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 36.

¹⁵⁸ Detaylı bilgi için bakınız. Finbar McCormick, "Cow, Milk and Religion: the Use of Dairy Produce in Early Societies", *Anthropozoologica*, Vol.47, No. 2, 2012, s. 101-102.

Resim 11. Ninhursag Tapınağı frizindeki süt sağım sahnesi. (F. McCormick, agm, s. 102.)

Hayvancılık ve tarımın iç içe olduğu Mezopotamya toplumlarından Sumerliler başta olmak üzere dönemin diğer medeniyetlerinin tasvir sanatında evcilleştirilmiş hayvan ve bitki motiflerinin yan yana veya art arda tekrar eden bir düzende betimlendiği gözlenmektedir. Bu bağlamda Sumerliler'in Ur ve Uruk gibi yerleşimlerinde yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen taş kâse ile silindir mühürler üzerinde boğa ve tahıl başağı motifinin peş peşe devam ettiği görülmektedir. Nitekim bu kompozisyon tarımsal ve hayvansal üretkenliğin artışını sembolik olarak yansıttığı ifade edilmektedir¹⁵⁹ (**Resim 12. a, b**). Zira ekonomisi tarım ve hayvancılığa bağlı olan Mezopotamya toplumlarında, bereket ve bollukta sürekliliğin sağlanmasının birincil hedefi oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda çeşitli tasvirli eserler ve mühürler üzerinde temsil edilen evcil bitki ve hayvan motiflerinin sanatta çoğunluğu oluşturduğu gözlemlenmektedir. Örneğin Uruk Dönemi'ne ait Uruk Vazosu üzerinde yer alan tahıl başağı ile evcil hayvan türlerinin betimi bereket ve bolluğa yapılan vurguyu göstermesi açısından önemlidir. Ek olarak bazı mühürler ile taş vazolar üzerinde sığırlar otlakların yanında gösterilmiş olup bu da hayvansal ve bitkisel anlamda bereket ve bolluğa gönderme yapmaktadır¹⁶⁰.

¹⁵⁹ Eva Strommenger, *age*, s. 22.

¹⁶⁰ B. L. Goff, *age*, s. 121.

Resim 12. a) Uruk Dönemi'ne tarihlenen, Ur'da bulunmuş üzeri sığır ve tahıl başağı motifli steatit kâse. **b)** Uruk kentinde ele geçmiş tasvirli silindir mühür baskısı. (E. Strommenger, *age*, s. 86, 74.)

Yukarıdaki bilgilerden hareketle çivi yazılı belgelerde, silindir mühürlerde, ritüel eşyalarında ve kabartmalar üzerinde boğa veya inek motiflerinin çoklu biçimde tasvir edildiği örneklerin hayli fazla olduğu bilinmektedir. Bilhassa silindir mühürler üzerinde sığır motiflerinin sık sık işlendiği görülmektedir. Bu sığır betimlerinin tekrar etmesinin, estetik tercihten ziyade hem istenilen hem de ihtiyaç duyulan bolluğun bir göstergesi olabileceği ifade edilmektedir¹⁶¹. Buradan hareketle tarihi dönemlerden itibaren tarımsal ve sanatsal üretim arasındaki yakın ilişkiyi resmeden tasvirlerde değişiklikler meydana gelmiş olmasına rağmen bolluk ve bereket temasının kesintisiz devam ettiği görülmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere Eski Mezopotamya'nın tarım toplumlarında sığırın, günlük hayatın tüm alanlarında önemli bir yerinin olduğu çivi yazılı belgeler ve arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Birçok açıdan bolluk ve bereket sağlayan sığırların bu coğrafyada satın alınması ve bakımının hayli maliyetli olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Mezopotamya toplumlarında varlıklı mülk sahipleri doğrudan öküz veya inek edinebilme imkânına sahip olmuştur. Ancak halkın daha az varlıklı kimseleri ise, bu hayvanları varlıklı kişilerden ücret karşılığında kiralama yoluyla temin etmişlerdir. Bu nedenle zaman içerisinde borçlanmalar oluşmuş ve birtakım anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Anlaşmazlıkların çözülmesi ve hukuki düzenlemelerin yapılması adına Eski Babil kralı Hammurabi tarafından 282 maddelik kanun külliyatı oluşturulmuştur. Zira bu kanun külliyatı içerisinde yaklaşık 29 maddenin temelde öküzlere karşı işlenen suçlar, kiralama, bakım ve veteriner maliyetlerini düzenleyen temel kalemleri ele aldığı anlaşılmaktadır¹⁶². Örneğin bu kanun külliyatınının 246. maddesinde: “*Eğer bir adam, bir öküz kiralayıp ayağını kırar, boyun liflerini keserse, öküz sahibine öküz yerine öküz ödeyecektir.*” ifadelerine yer verilmiştir. Bir diğeri olan 250. madde de ise: “*Eğer bir öküz, sokakta giderken bir adama toslayıp ölümüne sebep olursa, o davada şikâyet yoktur.*”¹⁶³ ifadesinden hareketle bir öküzün zaman zaman sıradan bir insandan daha kıymetli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca sığır türünün sosyal hayatta ne derece

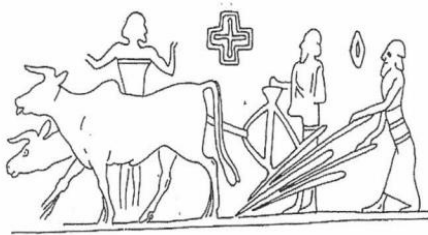
¹⁶¹ I. J. Winter, *agm*, s. 117-129.

¹⁶² H. Velten, *age*, s. 23.

¹⁶³ Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Yayınları, 1989 Ankara, s. 208-209.

önemli olduğunu kanun maddelerine bakarak da anlamak mümkündür. Nitekim tarımda ve ağır taşımacılıkta esas itici unsur ve çiftçiliğin en temel ihtiyacını karşılayan bu hayvan türü, Eski Çağ'ın tarım toplumlarında çeşitli özellikleri nedeniyle zenginliğin göstergesi sayılmıştır.

Mezopotamya sembolizminin anlaşılması noktasında ayrı bir yere sahip olan mühürler kültürel ve dini yaşama dair büyük kesitler sunması bakımında önemlidirler. Zira bu coğrafyada yaşamış toplumların tarıma yüklemiş oldukları değeri söz konusu mühürler üzerinde ayrıntılı biçimde görmek mümkündür. Buradan hareketle Orta Babil Devleti Dönemi'ne ait bir silindirik mühür çiziminde iki adet Hörgüçlü Zebu öküzünün çektiği tohumluklu sabanla tarlanın sürüldüğü görülmektedir. Hayvanların yanında üç insan motifinin de yer aldığı sahnede omzunda tohum torbası taşıdığı düşünülen ortadaki insan figürü, bir huni yardımıyla tohumluğa tohum yerleştirerek, sabanın açtığı çiziye tohum ekilmesini sağlamaktadır¹⁶⁴ (**Resim 13. a**). Bir başka mühür çiziminde ise bir insan betiminin iki kollu sabanla tarlayı sürdüğü sahne yer almaktadır. Diğer örnekten farklı olarak burada sabanın bereket sembolü olan öküz boynuzları üzerinde boyunduruğa tutturulduğu görülmektedir¹⁶⁵ (**Resim 13. b**). Bu mühürde boğa boynuzlarıyla ay tanrısının bolluk ve bereketle ilişkilendirilen cinsel yönüne vurgu yapıldığı düşünülmektedir. Nitekim bu mühür sahnesinde tarımsal verimliliğin boğa veya öküzlere koşulan sabanlar vasıtasıyla toprağa geçtiğine dair bir inancın varlığından söz etmek mümkündür.

Resim 13. a) Orta Babil (Kassit) Devleti Dönemi'ne ait iki adet Hörgüçlü Zebu öküzüyle tarlanın sürülmesini gösteren mühür çizimi. (H. Valtin, *age*, s. 99.), **b)** Saban ve öküz yardımıyla tarlanın sürülme sahnesi. (J. Qates, *age*, s. 204.)

Sumerliler güneş ile ayın hareketleri ve durumları, yeryüzündeki olaylar ve bilhassa insanların kismet ve mukadderatı arasında yakın bir ilişki gördüklerinden bunları temsil eden tanrıları panteonda ayrı bir yere koymuşlardır. Zira hayvansal verimlilik ile bitkilerin büyümesinde etkin olan güneş ve ayı temsil eden tanrılar ise boğa ile

¹⁶⁴ J. Oates, *age*, s. 204.

¹⁶⁵ H. Valtin, *age*, s. 99-101.

özdeşleştirilmiştir. Özellikle boğayla eşleştirilen ve sembolü hilal olan Ay Tanrısı'na ayrı bir değer atfedilmiştir¹⁶⁶. Bilindiği üzere boynuzlu ve iri cüsseli boğa, tarihin erken dönemlerinden beri güç ve üreme, toprak ve tarım üzerinde aktif role sahip olmuştur. Mezopotamya kozmolojisinde eril formdaki Ay Tanrısı Sumerliler'de *Nanna, Suen* veya *Nanna-Suen* şeklinde tanımlanmıştır. Ancak Sami kökenli Akadlılar'ın Mezopotamya'ya gelmesiyle birlikte Ay Tanrısı'nın Sîn adını aldığı anlaşılmaktadır¹⁶⁷. Söz konusu tanrı için parlak aya atıfta bulunan ve "ışık saçan" anlamına gelen *ašimbabbar*, "buzağı" anlamına gelen *amar* ve "tekne" anlamına gelen *má.gur*₈ gibi sıfatlar kullanılmıştır¹⁶⁸. Bunların yanı sıra Ay Tanrısı Nanna "gökyüzünün küçük, güçlü boğası" "göğün güçlü genç boğası", "Enlil'in en harikulade oğlu" veya "güçlü, sert boynuzlu boğa" ve "Enlil'in güçlü boğası"¹⁶⁹ şeklinde boğaya ait kavramlarla da tanımlanmıştır. Nitekim sığır sürüleriyle ve genel tarımsal bereketle ilişkilendirilen Tanrı Sin'e aynı zamanda çobanların koruyucusu olarak da tapılmıştır¹⁷⁰. Fara'daki Eski Sumer tanrı listelerinde adı geçen Tanrı Nanna'nın kült merkezi Ur kenti olup burada bulunan É-kišnugal Tapınağı'nda MÖ 2. binyılın ortalarından itibaren tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Tanrı Enlil ve Ninlil'in oğlu olan Nanna'nın eşi ise Ningal'dir¹⁷¹.

Sumer düşüncesine göre, gecenin gündüzü doğurduğu veya karanlığın yaratıcı potansiyele sahip olduğuna inanılmıştır. Zira birçok kültürde olduğu gibi Sumerliler'de Ay Tanrısı doğurganlık ve verimlilikle özdeşleştirilmiştir. Söz konusu tanrı hayvanların, özellikle de sığırların doğurganlığıyla yakından ilişkilendirilmiştir. Buradan hareketle M. Eliade sığırların doğurganlığı ile ay ilişkisini şöyle açıklamaktadır: "Açıkça öküzün boynuzu, Ay'ın bir simgesi oldu, çünkü onun şekli zihinlerde hilali çağrıştırır; bundan dolayı iki boynuz, iki hilal veya ayın durumunu temsil eder."¹⁷² Öte yandan III. Ur Hanedanlığı'nda düzenlendiği düşünülen "Nanna-Suen'in Nippur'u Ziyareti" adlı mitolojik şiirde Ay Tanrısı'nın verimlilik ve doğurganlıkla olan bağlantısının Sumer tarımının tüm yönlerini kapsayacak şekilde verildiği gözlemlenmektedir. Şöyle ki mitte babası Enlil'i ziyaret etmek amacıyla yola çıkan ve gemisini her türlü ağaç ve hayvan

¹⁶⁶ Ebru Uncu, Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2011, s. 12.

¹⁶⁷ J. Black, A. Green, *age*, s. 209-210.

¹⁶⁸ G. Leick, *age*, s. 126.; Iman Lafta Hussein, "Bull Symbolism in Ancient Iraqi Thought", *International Journal of Innivation, Creativity and Change*, Vol.11, No.2, 2020, s. 738.

¹⁶⁹ M. Eliade, *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, Çev. Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya 2005, s. 199.

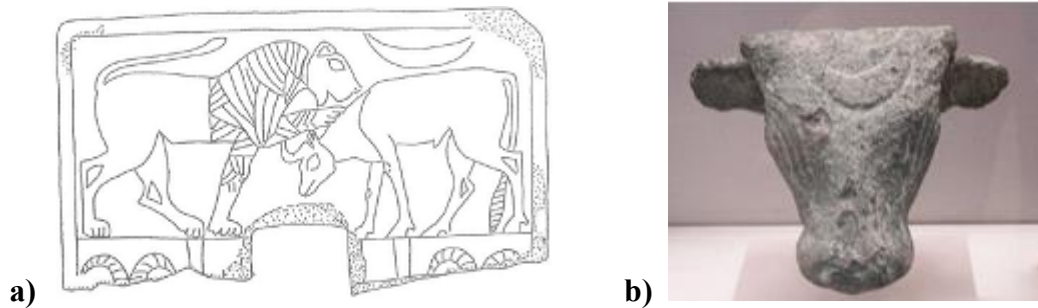
¹⁷⁰ T. Jacobsen, *age*, s. 124.

¹⁷¹ G. Leick, *age*, s. 126.

¹⁷² M. Eliade, *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, s. 199.

yükleyerek Nippur'a giden ve gösterdiği kadirşinaslık karşısında Tanrı Nanna'nın hem kentinin hem de ülkesinin bolluk ve zenginliğini sağlama alma isteği anlatılmaktadır. Bu istekler içerisinde tarımın ve yaşamın ilk koşulu olan su gelmekte olup akabinde tahıllar, hayvanlar vb. öteki tüketim ürünleri yer almaktadır¹⁷³. Bu mitten hareketle Ay Tanrısı Nanna ile bitkisel ve hayvansal verimlik arasında yakın bağlantının olduğu, bu meziyetlerini de babası Tanrı Enlil'den aldığı anlaşılmaktadır.

Mezopotamya Sumer ve Sami panteonlarının en önemli tanrılarında birisi olan Ay Tanrısı Nanna'nın çivi yazılı edebi belgelerde yaygın olarak yer almasına rağmen görsel ikonografisine nadiren tasvir edilmiştir. Söz konusu tanrının tasvirlerine Mezopotamya tarihi boyunca çoğunlukla silindir mühürler üzerinde rastlanmıştır¹⁷⁴. Söz konusu tanrının en önemli simgeleri ise hilal ve boğadır¹⁷⁵. Bu cümleden olmak üzere Ay'ın hilal biçimi ile adı "*Sin*" olmasına rağmen dolunay ile "*Nanna*", giderek büyüyen şekliyle de "*Aşimbabbar*" şeklini almıştır. Zira Tanrı Sin'in simgesi olan hilal motifini rölyefler, silindir mühürler vb. arkeolojik veriler üzerinde görmek mümkündür. Bunun yanı sıra Ay hilal şeklindeyken eril, dolunay biçimine geçtiğinde ise dişil özelliklere büründüğü anlaşılmakla birlikte hilal şekli ise boğayla özdeşleştirilmiştir¹⁷⁶. Buradan hareketle Tanrı Sin'in iki yönünün olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 14. a) Nippur'da bulunmuş beyaz taş levha, **b)** El-Ubeyd'de ele geçen boğa başı. (R. M. Van Dijk-Coombes, agm, s. 9.)

Eski Mezopotamya sanatında hilal, boğa ve Ay Tanrısı arasındaki ilişkinin bilinen ilk örneklerini Er Hanedanlar Dönemi'ne tarihlenen arkeolojik buluntular üzerindeki tasvirler oluşturmaktadır. Buradan hareketle Nippur kentindeki İnanna Tapınağı'nda bulunan beyaz taştan yapılmış bir levha üzerinde hilal motifi sığırları simgeleyen bir

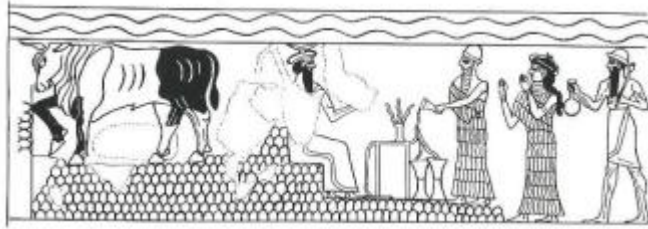
¹⁷³ Söz konusu mitolojik şiir ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. S.N. Kramer, J. Bottero, *age*, s. 141-156.

¹⁷⁴ Dominique Collon, "The Near Eastern Moon God." In *Natural Phenomena: Their Meaning, Depiction, and Description in the Ancient Near East*, Ed. D.J.W. Meijer, Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, New York, 1992, s. 22-27.

¹⁷⁵ J. Black, A. Green, *age*, s. 154.

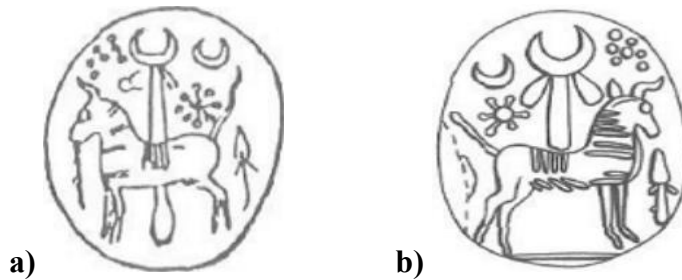
¹⁷⁶ Süheyla İrem Mutlu, Yusuf Albayrak, "Harran ve Soğmatar'da Sin Kültünün Varlığı", *Karadeniz*, C. 37, 2018, s. 145.

boğanın üzerinde resmedilmiş olup aynı zamanda boğa sürülerin düşmanı olan ve Eski Yakın Doğu sanatında bozkırları simgeleyen bir aslan tarafından saldırıya uğramaktadır. (**Resim 14. a**). Bunun yanı sıra boğa ve Ay Tanrısı arasındaki bağlantının Güney Mezopotamya'daki El-Ubeyd'de Ninhursag Tapınağı'nda bulunan, başında hilal betimi taşıyan bakır bir boğa heykelinde iyi bir şekilde yansıtıldığı görülmektedir. Nitekim bu da onların ay ile ve buna bağlı olarak Ay Tanrısı Sin'le ilişkili olduklarını göstermektedir¹⁷⁷ (**Resim 14. b**).

Resim 15. Mari'den duvar rölyefi. (R.M van Dijk-Coombes, agm, s. 7.)

Ayrıca Mari Sarayı'nın 132 numaralı odasındaki duvar rölyefinde, tahtta oturan ve başlığının ucundaki hilal motifiyle tanınan Ay Tanrısı Sin'in arkasında büyük bir boğa tasviri bulunmaktadır¹⁷⁸ (**Resim 15**). Bunun yanı sıra MÖ 8. veya 7. yüzyıla tarihlenen biri Ninova'da bulunan (**Resim 16. a**), diğeri ise kaynağı bilinmeyen (**Resim 16. b**) iki damga mühür sahnesinde boğanın üzerindeki kaidede Ay Tanrısı'nı temsil eden bir hilal tasvir edilmiştir. Nitekim kaide üzerindeki hilal motifi, Fırtına Tanrısı'nın sembolü olan şimşek demetinde olduğu gibi boğanın sırtında durmaktadır¹⁷⁹.

Resim 16. a) Ninova'da ortaya çıkarılan damga mühür, **b)** Buluntu yeri bilinmeyen tasvirli damga mühür. (T. Ornan, agm, s. 20)

Öte yandan MÖ 1. binyılda ise Anadolu'da, Geç Hitit ve Arami toplumlarında Ay Tanrısı Sin'in Harran (Şanlıurfa) kentinde tapınım gördüğü bilinmektedir. Zira Yeni Asur Devleti için birçok yönüyle değerli bir dini merkez olan söz konusu kente, Asur kralları

¹⁷⁷ R.M van Dijk-Coombes, agm, s. 7.

¹⁷⁸ R.M van Dijk-Coombes, agm, s. 8.

¹⁷⁹ Tallay Ornan, "The Bull and its Two Masters: Moon and Storm Deities in Relation to the Bull in Ancient Near Eastern Art", *Israel Exploration Journal*, Vol. 51, No. 1, 2001, s. 19-21.

oldukça ehemmiyet vermiş olup, kraliyet kadınları da burada rahibe olarak görev yapmışlardır. Krallığın yıkılış sürecinde, kısa bir süre kral ailesine ev sahipliği yapmış olan Harran'ın bu ayrıcalıklı durumunun dönemin stellerine de yansıdığı görülmektedir. Özellikle Anadolu coğrafyasında Tanrı Sin'i sembolize eden hilalin betimlendiği dört adet stel günümüze ulaşmıştır. Söz konusu stellerden ikisine Harran Ovası'ndaki Aşağı Yarımca ve Sultantepe'de rastlanmış olup aynı zamanda Fırat Nehri'nin batısındaki Pazarcık (Kahramanmaraş) ile Antakya ve Gökteş Steli üzerinde de Ay Tanrısı Sin'in tanrısallık sembollerinden olan hilal betimiyle karşılaşılmıştır. Bu stellerin yanı sıra Tanrı Sin'in hilali, Yukarı Dicle bölgesinde bulunan Ergani/Gisgis Kabartması (Diyarbakır) üzerinde Tanrı Şamaş ve İstar'la birlikte tasvir edilmiştir¹⁸⁰.

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Güney Mezopotamya sakinlerinin tarihin erken dönemlerden beri dolunay ile tarlalara ve tüm canlılara su sağlayan nehirlerin gelgiti arasında bir bağlantının farkında oldukları görülmektedir. Bu nedenle Ay Tanrısı, geceyi aydınlatma rolünün yanı sıra, sığır sürülerinden ve onların otladıkları bataklıklardan sorumlu bir bereket tanrısı olarak da görülmeye başlanmıştır. Zira Ay Tanrısı'nın bereket yönü, sürünün en güçlü ve cinsel kuvvete sahip üyesi olan ve tarlaları sürmek için kullanılan boğa imgesine yansımıştır. Nitekim Ay Tanrısı ile boğa arasındaki bağlantı Mezopotamya'nın çivi yazılı vesikaları ve arkeolojik verileri üzerinde sıklıkla işlenmiştir¹⁸¹.

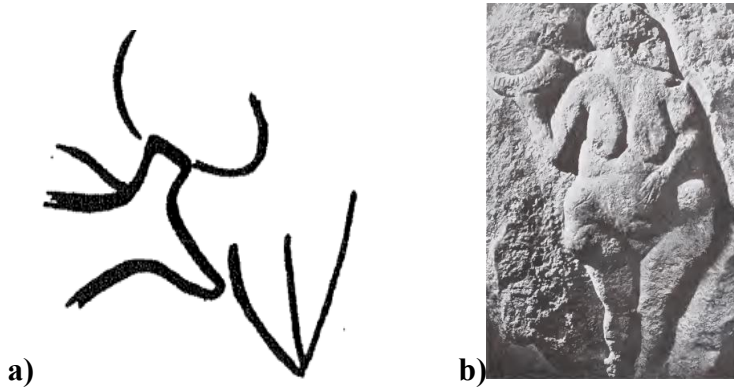
1.1.1.4. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Sığır

Üst Paleolitik Dönem sanatının eşsiz örnekleri olan mağaraların duvarlarında bazı hayvanların tasvirlerine rastlanmıştır. Bu tasvirlerle bakıldığında çoğunluğunu yaban sığırı, dağ keçisi, rengineyiği, mamut, at gibi genellikle iri cüsseli hayvanların oluşturduğu görülmektedir. Söz konusu bu hayvan motiflerinin gelişigüzel resmedilmediği her birinin ayrı bir anlam taşıdığı ve çeşitli mitolojik hikâyelerin sembolik anlatımlarını gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Olağanüstü ustalık eseri olarak görülen bu mağara resimlerindeki hayvan kompozisyonlarında M. Ateş, çoğunlukla eril-dişil düalitesine dikkat çekmiştir. Bu düalite bağlamında Üst Paleolitik Dönem'e tarihlendirilen Fransa'daki Pech-Merle Mağarası'nda başsız kadın tasvirleri yanında boynuzlu hayvan

¹⁸⁰ Kemalettin Köroğlu, "Anadolu'daki Yeni Asur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları", *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, Haz. Kemalettin Köroğlu-Selim Ferruh Adalı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 153-155.

¹⁸¹ T. Ornan, agm, s. 3.

başları resmedilmiştir. Fransa'nın bir başka yerleşimi olan Pileta Mağarası'nda da kadın genital organı boynuzlu bir inek formuyla eşleştirilmiştir¹⁸² (**Resim 17. a**). Buradan hareketle Üst Paleolitik Dönem mağara sanatında boynuzlu hayvanların kadınla resmedilmesinde, onun doğurganlık yönüne vurgu yaptığı söylenebilir. Bununla birlikte Fransa'nın Dordogne bölgesinde yer alan aşı boyalı Laussel Venüsü bir diğer duvar kabartması örneğidir. Nitekim kadın ve elindeki boynuz tasviri yine prehistorik dönemin kadın doğurganlığını ortaya koyan ilgi çekici buluntudur¹⁸³ (**Resim 17. b**). MÖ 29.000 ile MÖ 22. 000 yılları arasına tarihlenen bu kireçtaşı kabartma aynı zamanda en eski boynuz imgelerinden birisini teşkil etmektedir. Söz konusu kabartma sağ elinde bir bizon boynuzu tutan ve sol elini karnına ya da rahmine dayamış yüzü olmayan bir kadını tasvir etmektedir¹⁸⁴. Kadının vücut tipi ve yüzünün olmaması, Paleolitik Dönem'e ait birçok kadın imgesinin tipik bir özelliğidir.

Resim 17. a) Pileta Mağarası kadın genital organının boynuzlu inek formuyla birlikte tasviri. (M. Ateş, *age*, s. 54.), **b)** Elinde bir bizon boynuzu tutan Laussel Venüsü. (M. Gimbutas, *Language of the Goddess.*, s. 142.)

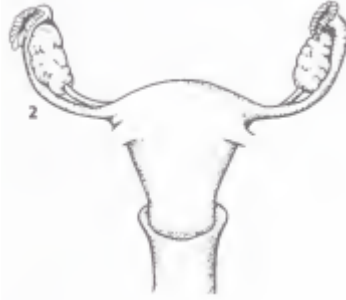
Daha sonra Neolitik Dönem'de yerleşik yaşama geçilmesiyle birlikte boynuzlar, bucranialar, boğa figürinleri ve boğa biçimli vazolar Eski Yakın Doğu başta olmak üzere birçok kültürün sanatında karşımıza çıkmaya başlamıştır. Peki, kültürel semboller içerisinde boğa başı, boynuzu ile boğalar neden bu kadar öne çıkmaktadır? Ve neden kadın ve sonrasında değinileceği üzere tanrıçalarla bu kadar yakın bir ilişki içerisinde? M. Gimbutas bu soruya “*kadın rahmi ve fallop tüplerinin bir boğanın başı ve boynuzlarına olağanüstü benzerliği*” şeklinde yanıtını vermektedir. Diğer bir ifadeyle bu sembolik düşüncenin temelini boğa başı ve boynuzunun kadın rahmiyle yakın benzerliği

¹⁸² M. Ateş, *age*, s. 52, 54.

¹⁸³ M. Ateş, *age*, s. 55-56.

¹⁸⁴ Marija Gimbutas, *The Language of the Goddess*, Harper & Row, San Francisco 1989, s. 140-143.

oluşturmaktadır¹⁸⁵ (**Resim 18**). Gerçekten bu dönemde boynuzlu ve iri cüsseli hayvanların baş veya boynuzlarının kadınlı ilişkisi bağlamında yan yana betimlenmiş birçok örneğiyle karşılaşılmaktadır. Ayrıca Neolitik Dönem'e tarihlenen Göbekli Tepe'de yer alan D Yapısındaki sığır boynuzuna benzer forma sahip C glifi tasviri bulunmaktadır. Söz konusu glifin Ay'ın hilal halinin temsili olduğunu ileri süren A. Collins, boynuz ile hilalin benzerliğine dikkat çekmekte ve sığır başının rahmin soyut bir sembolü olduğunu ifade etmektedir¹⁸⁶.

Resim 18. Boğa/inek başına benzeyen jenital bölgenin ayrıntılı çizimi. (M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, s. 265.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, kadın doğurganlığının boğa/inekle ve onun boynuzuyla olan bağlantısı daha sonraki Neolitik Dönem yerleşimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu cümleden olmak üzere söz konusu döneme tarihlendirilen, toplumun sosyal ve dini yaşamının imgesel yönünü ortaya koyan resim ve kabartmaların yer aldığı Çatalhöyük bu anlamda oldukça dikkat çekicidir. Burada çeşitli hayvan türlerinin resmedildiği tasvir ile kabartmalar içerisinde boğa/inek ve boynuz betimleri çoğunluğu oluşturmaktadır. Özellikle E.VI.8 numaralı alandaki duvar kabartmasında doğum yapmakta olan, karnı şiş ve bacakları ayırık bir kadın betimlenmiş olup duvarın, kadın bacakları altında kalan kısmında ise bir sıra boğa/inek boynuzu mevcuttur. Nitekim Çatalhöyük'te tanrıça kültünün varlığına dair izlere rastlanırken aynı zamanda doğum ve doğurganlık temasının yoğun olarak işlendiği görülmektedir. Bu anlamda kadının doğurganlık özelliğiyle ilişkilendirilen boğa/inek başı betimlerine sık sık rastlanmıştır¹⁸⁷. Ayrıca Üst Paleolitik Dönem'den gelen sığır kültürünün devamı noktasında oldukça önemli olan bu yerleşim yeri kabartmalarında betimlenen hayvanın cinsiyetinin bütün olarak verilmediği kaydedilmektedir. Zira burada hayvanın cinsiyetinden çok başında ve

¹⁸⁵ M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, s. 265.

¹⁸⁶ Andrew Collins, *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2014 s. 151-152.

¹⁸⁷ Lynn E. Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*, Çev. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2004, s. 46-50.

boynuzunda oluşan sembolik görüntünün asıl dikkat edilmesi gereken hususu oluşturduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda fresklerde rahmi temsil etmesi amacıyla hayvanın başının gövdesinden ayrı tutularak sembolik eşleştirme yapıldığı ve baş veya boynuzunda beliren formun esas alındığı anlaşılmaktadır¹⁸⁸.

Tüm bu bilgilerden hareketle boğa veya inek boynuzunun prehistorik dönemlerden itibaren şekilsel olarak rahime benzerliği nedeniyle doğurganlığın sembolü olarak nitelendirildiği anlaşılmaktadır. Zira doğum ve doğurganlık, insan neslinin devamlılığı noktasında geçmişten günümüze birçok toplum tarafından önemli bir olgu sayılmaktadır. Zira ilkçağ insanının tasavvurunda, kadın jenital organıyla benzer görünümlere sahip bazı hayvanların kutsandığı ve hatta onların doğum, verimlilik ve kadınla ilişkili olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle ilkçağ insanının zaman içerisinde bazı hayvanlarla arasında önemli bir bağın geliştiği inancı oluşmuş ve bu hayvanlar doğum olgusunun yardımcıları olarak algılanmışlardır. Şöyle ki bunlar içerisinde öne çıkan boğa/inek başı sembolik çizimlerde alından baş aşağı bir üçgenle temsil edilmiş, bu şekil ile rahim arasında da paralellik kurulmuştur¹⁸⁹. Nitekim bu ilişki edebi literatürde mitolojide ve en çok da sanatta karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan tarımın yanı sıra hayvancılığın gündelik hayatın merkezinde olduğu Mezopotamya coğrafyasına gelindiğinde sığırın önemli bir yerinin olduğu ve çeşitli sembolik kavramlara karşılık geldiği bilinmektedir. Bu kadim coğrafyanın hayvanlarından olan boğa güç, kuvvet, bereket, verimlilik ve doğurganlığı simgelemiş, aynı zamanda inek de yaşam, yenilenme, bolluk, üreme, beslenme ve anneliği temsil etmiştir. Dolayısıyla boynuzlu ve iri cüsseli sığırın tarih öncesi dönemlerden itibaren bu bölgede ortaya çıkmış toplumların kültürel hayatında merkezi bir konum üstlendiği, hatta inanç noktasında da büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmıştır. Bölgenin çeşitli yerleşim yerlerinde yürütülen arkeolojik çalışmalar neticesinde ele geçen buluntular ile daha sonraki çivi yazılı belgeler bu noktada zengin bir arşiv sunmaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Mezopotamya'da sığırın, tarihin erken dönemlerinden itibaren kadın üremesini sembolize ettiği ve tanrıçayla ilişkilendirildiği kabul edilmektedir. Bu bağlamda söz konusu hayvan türünün, ana tanrıça ile ilişkisini ortaya koyan arkeolojik bulguların bilinen ilk örneklerine El-Ubeyd kültüründe rastlandığı ifade edilmektedir. Bu kültürün ortaya çıktığı El-Ubeyd yerleşiminde pişmiş topraktan yapılmış çok sayıda boğa ve ana tanrıça figürinleriyle karşılaşmıştır. Bunlar

¹⁸⁸ M. Ateş, *age*, s.98.

¹⁸⁹ M. Ateş, *age*, s. 123.

içerisinde bazı tanrıça figürinlerinin oldukça zarif işlendiği, jenital bölgenin üçgen biçiminde şekillendirildiği ve göğüslerin belirgin olarak verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Sumerliler'in ilk dönemlerine ait bu çeşitli türden figürinlerin bir arada ele geçmesi bunlar arasında sembolik ilişkinin varlığını kanıtlamaktadır¹⁹⁰.

Eski Mezopotamya sembolizminde sığırın üremeye bağlantısı ele alındığında boğanın dölleyici, ineğin ise doğurgan ve besleyici olma gibi fizyolojik özelliklerinin dikkate alındığı gözlenmektedir. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde boğadan ziyade ineğin doğurganlığı incelenecek ve ineğin tanrıçalarla ilişkisi ele alınacaktır. Çivi yazılı belgelerde Sumerce “*ÁB*”, Akadca “*arḫu*”¹⁹¹ kelimeleri ineği tanımlarken, yazının gelişim seyri incelendiğinde “*ÁB*” ifadesinin ineğin başıyla temsil edildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra yaban ineği Sumerce “*SÚN*”, “*SÚN.KUR.RA*” Akadca “*rīmtu*”, “*ri-im-ti šadi*”¹⁹² şeklinde geçmekte yetişkin ineğin ise Akadca “*ummānatu*”¹⁹³ kavramına karşılık geldiği görülmektedir.

Mezopotamya'nın çivi yazılı belgeleri incelendiğinde çeşitli türden hayvanlarla ilgili anlatımlara sıkça yer verilmiştir. Ancak inek, boğanın aksine, metafor olarak daha az değinilmiş veya nadiren benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Bunlar içerisinde genel itibariyle inek doğurganlık ve bereketlilik simgesi olarak yer almıştır. Örneğin, bitkilerin, otların ve ağaçların doğuşunu anlatan Sumer dönemine ait mitolojik bir pasajdaki “*Tatlı yer, doğurgan inek, Gök'ün bol tohumuyla gebe kaldı*”¹⁹⁴ ifadesinden hareketle ineğin üremesine vurgu yapılmıştır. Söz konusu pasajda bitki örtüsü, gökyüzü ile yeryüzünün birleşmesinin bir ürünü olarak düşünülmüş ve ineğin doğurgan olma özelliğine dikkat çekilmiştir. Bunun yanı sıra Sumerliler'e ait bir kozmogoni metninin giriş bölümünde de toprağın verimliliği ineğin doğurganlığına benzetilmiştir¹⁹⁵. Ayrıca Ur kentinin eziyet çektiğini gören Tanrıça Ningal'in, “*bir ineğin buzağısı için yaptığı gibi*” kendini yerlere attığı aktarılmaktadır. Burada ineğin sevgi, merhamet ve annelik yönü benzetme ögesi olarak kullanılmıştır. Yine bir atasözünde de boş hayale kapılan bir insanın durumu “*Kısır inek gibi olmayan buzağını aramayı sürdürüyorsun.*” sözleriyle ifade edilmektedir¹⁹⁶.

¹⁹⁰ H. Schmökel, *Sumer Dini*, s. 200.

¹⁹¹ B. Landsberger, *MSL VIII/1*, s. 48.

¹⁹² CAD R, s. 358.; Simo Parpola (Ed.), *Assyrian English-Assyrian Dictionary*, The Neo-Assyrian Corpus Project, Helsinki 2007, s.169.

¹⁹³ CAD U/W, s. 102.

¹⁹⁴ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 365.

¹⁹⁵ J. Bottero, S. N. Kramer, *age*, s. 546-547.

¹⁹⁶ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 355.

Öte yandan Eski Mezopotamya toplumlarının kültüründe bazı tanrıçaların sembolü inek olmakla birlikte bu hayvanla temsil edilmişlerdir. Bu anlamda ineğin Sumerliler'in Doğum Tanrıçası Ninhursag'ın sembolü ve kutsal hayvanı olduğu kabul edilmektedir¹⁹⁷. Bu tanrıçanın ilahi konumuna bakıldığında panteondaki en üst düzeyde yer alan tanrılar arasında An ve Enlil'den sonra geldiği kaydedilmektedir. Bu tanrıçanın diğer isimleri; Nintu, Nintur, Ninmenna, Ninmah, Dingirmah, Aruru ve Akadca Bêlit-ilî ile Mama en bilinenleri arasındadır¹⁹⁸. Farklı dönemlerde çeşitli isimlerle adlandırılan tanrıçanın adları, Nintu “doğurgan kraliçe” Nintur “Doğumun Hanımı”¹⁹⁹; Ninmah “Büyük Hanım”, “Soylu/Kudretli Kraliçe”; Ningursag'da “Dağın Hanımı”²⁰⁰ veya “Dağlık Ülkenin Kraliçesi” gibi farklı manalara gelmektedir. Ana Tanrıça olarak da nitelendirilen Tanrıça Ninhursag, Sumerliler devrinde yukarıda değinildiği üzere birden fazla isme sahip olmuş ve bu isimler tanrı listelerinde kaydedilmektedir²⁰¹. Söz konusu isimlerin gerçek anlamlarının ana tanrıçanın karakteristik özellikleriyle örtüştüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca tanrıların insan (antropomorfik) biçiminde kişileştirildiği Sumer kozmogonisinde Tanrı An (gök) eril formdayken Ki (yer) dişil olarak düşünülmüş ve onların birleşmesinden Tanrı Enlil'in meydana geldiği belirtilmiştir. Daha sonra An ile Ki'yi birbirinden ayıran Tanrı Enlil'in Ki ile birleşmesi evrenin düzenlenmesini, insanın yaratılışı ve uygarlığın kuruluşunu başlatmıştır. Nitekim Mezopotamya'da inanılan en eski tanrılar arasında ilk sıralarda gelen Tanrıça Ninhursag'ın adının kökeninin Ki'den (Yer) geldiği ve onun tarihi dönemlerden itibaren yeryüzüyle yani toprak anayla ilişkilendirildiği düşünülmektedir²⁰².

¹⁹⁷ E. D. Van Buren, *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*, s. 36.

¹⁹⁸ T. Jacobsen, *age*, s. 104.

¹⁹⁹ Jean Bottero, *Religion in Ancient Mesopotamia*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2001, s. 54.

²⁰⁰ Jeremy Black, Graham Cunningham, Eleanor Robson, Gábor Zólyomi, *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford University Press, New York 2004, s. 164.; Gerçekten de dağlık coğrafyaların tanrıça Ninhursag'ın nüfuz alanı olduğu bilinmektedir. En temelde bu durumu tanrıçanın adında bile görmek mümkündür. “Sıradağların hanımı” anlamına gelen bu isim Sumerce *NIN* “hanımefendi”, ve *HUR-SAG* “sıradağ ya da sıradağlar”, tamlama olup, akabinde -ak iyelik eki gelmektedir. Piotr Steinkeller, “Text, Art and Archaeology: An Archaic Plaque From Mari and the Sumerian Birth-Goddess Ninhursag”, *de l'Argile Au Numerique: Melanges Assyriologiques En l'Honneur de Dominique Charpin*, Ed. Grégory Chambon, Michaël Guichard, Peeters, Paris 2019, s. 987.

²⁰¹ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 472, 473

²⁰² S. N. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s. 9.

Resim 19. Sütanne Takunai'nin mührü. (J. M. Asher-Greve, J. G. Westenholz, *age*, s. 392.)

Öte yandan Tanrıça Ninhursag'ın²⁰³ kabartmalar ve mühürler üzerindeki kimliği tartışmalı olmakla birlikte Akad Devleti Dönemi'ne ait sunum sahnesinin yer aldığı bir silindir mühür üzerinde esas egemenlik alanı olan sıradağlarla dekore edilmiş bir tahtta otururken görülmektedir. Söz konusu mühür sahibinin mesleğinin sütannelik olması, Tanrıça Ninhursag'ın besleyicilik yönüyle olan yakınlığına kanıt oluşturmaktadır²⁰⁴ **Resim 19**). Bunun yanı sıra Doğum Tanrıçası ile bağlantılı olduğu düşünülen bir başka sembol omega (Ω)'dır. Henry Frankfort'a göre ana tanrıçanın sembolü olarak tanımlanan bu omega motifi bir ineğin rahminin şematik temsili olarak görülmektedir²⁰⁵. Bu bağlamda Tanrıça Ninhursag'ın ineklerle ilişkisinin gerçekte omega-rahim benzerliğine dayandığından söz edilebilir. Şöyle ki aşağıdaki görselde verilen bir ineğin rahmiyle omega şeklinin görünüş itibarıyla oldukça yakın olduğu anlaşılmaktadır (**Resim 20**). Burada resmedilen ineğin rahmi (doğum kanalı), serviks, uterus ile yumurta kanalları ve yumurtalıklarda sonlanan iki koldan oluşmaktadır. Bu benzerlikler ışığında omega sembolünün bir ineğin tüm üreme sistemini temsil ettiği ve bunun da genel olarak dışı üreme organlarını (hem insan hem de hayvan) ifade ettiğini söylemek mümkündür²⁰⁶.

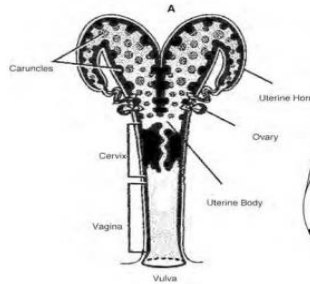
²⁰³ Tanrıça Ninhursag'ın kült merkezi Babil'in güneyindeki Keş kentidir. Kutsal bölgesi Keş olan Şarrākum, Er Hanedanlar Dönemi'nden Eski Babil Devleti Dönemi'ne kadar tanrıçanın esas tapınım merkezi olarak bilinmekle birlikte buradaki tapınağı E-Keş "Keş'in Evi" olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda El-Ubeyd, Girsu, Umma, Ur, Adab, Kiş, Mari ve Susa gibi kentlerde tapınım gördüğü bilinmektedir. Zira söz konusu tanrıçanın adı geçen kentlerdeki tapınakları *E₂-mah* "Yüce/Görkemli Ev" olarak isimlendirilmektedir. Bunun yanı sıra tanrıçanın bir başka tapınağı da Fırat Nehri'nin batısında yer alan Mari kentinde bulunmaktadır. E. Douglas Van Buren, "A Clay Relief in the Iraq Museum", *Archiv für Orientforschung*, Vol. 9, 1933-1934, s. 168.; Julia M. Asher-Greve, Joan Goodnick Westenholz, *Goddesses in Context: On Divine Powers, Roles, Relationships and Gender in Mesopotamian Textual and Visual Sources*, Academic Press, Fribourg/Göttingen 2013, s. 138.

²⁰⁴ J. M. Asher-Greve, J. G. Westenholz, *age*, s. 141.

²⁰⁵ Henri Frankfort, "A Note on the Lady of Birth", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.3, No.3, 1944, s. 200.

²⁰⁶Omega Sembolü ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ulrike Steinert, "Cows, Women and Wombs Interrelations Between Texts and Images from the Ancient Near East", *Studies in Iconography and Cultures*

Hatta bu görsel ineğin rahminin şekil yönünden koç ile sığır başıyla paralellik arz ettiğini de akla getirmektedir. Zira koç ve sığır başı da rahmi temsil etmesi bakımından doğurganlıkla özdeşleştirilmektedir.

Resim 20. İnek üreme sisteminin sırttan görünümü. (U. Steinert, agm, s. 207.)

Yukarıdaki bilgilerin yanı sıra Susa’da ele geçen kral Meli-Şipak Dönemi’ne tarihlenen bir kudurru taşı üzerinde yer alan tanrısal semboller arasında bir bıçak üzerinde omega motifi bulunmaktadır. Tanrıçanın bir başka imgesi olduğu ifade edilen ilkel tipteki bu bıçağın göbek bağını kesmek için kullanımı düşünüldüğünde doğum ritüelleri için büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır²⁰⁷. Bu nedenle bıçağı, yeni doğan bir bebeğe yaşam ve nefes bahşeden aracı olarak kabul etmek mümkündür.

Sumerliler’in bilinen efsanesi olan Gilgamiş Destanı’nın I. Tableti, Uruk kenti kralı Gilgamiş’in hem kahramanlık hem de başarılarını öven, ona kahramanlar ve krallar arasında onurlu bir yer veren önsözle başlamaktadır. Zira bu destanda gücün ve güzelliğin timsali olarak, diğer tüm insanlardan üstün görülen kral Gilgamiş “*Yüce İnek Ninsuna’nın evladı*”²⁰⁸ şeklinde tanımlanmaktadır. Yine bu destanda Gilgamiş’in en yakın arkadaşı Enkidu’yı biçimlendiren Tanrıça Aruru’nun, Sumer kültüründe Ninmah, Ninhursag ve Nintu adlarıyla bilinen büyük öneme sahip ana tanrıça olduğu kaydedilmektedir²⁰⁹.

Ayrıca Tanrıça Ninhursag’ın çivi yazılı belgelerde erken dönem Sumer krallarının annesi olarak görüldüğü kaydedilmektedir. Buna göre, Lagaş kralı Gudea’nın “*tüm çocukların anasıdır*” sözünden hareketle söz konusu tanrıça tüm insanların ve tanrıların anası olarak nitelendirilmektedir²¹⁰. Aynı zamanda tanrıçanın panteondaki önemine binaen Sumerli krallar “*Tanrıça Ninhursag’ın güvenilir sütüyle beslendiklerini*” belirtmişlerdir²¹¹. Örneğin, Uruk kralı Lugal-zagesi “*Ninhursag’ın göğsünden*

of the Ancient Near East in Honour of F.A.M. Wiggermann, Ed. David Kertai, Oliver Nieuwenhuyse, Ugarit-Verlag, Münster 2017, s. 207-208.

²⁰⁷ E. D. Van Buren, *A Clay Relief.*, s. 171.

²⁰⁸ J. Bottero, *Gilgamiş Destanı*, s. 66.

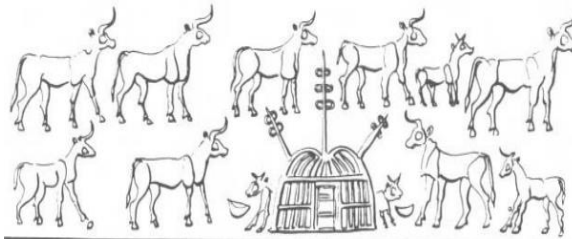
²⁰⁹ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 232.

²¹⁰ T. Jacobsen, *age*, s. 106-107.

²¹¹ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s.128.

emzirilmiş” olduğundan söz etmektedir²¹². Buradan hareketle Mezopotamya inanç dünyasında Tanrıça Ninhursag’ın yalnızca tanrıların değil kralların da annesi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca kralların tanrılarla yakınlığının metafor olarak verildiği mitolojik anlatılarda tanrıçalar tarafından şefkatle bakılma ayrıcalığına da sahip oldukları görülmektedir. Nitekim Sumer krallarının bu ifadelerinden Tanrıça Ninhursag’ın sığır ve sütçülükle ilişkili besleyici bir tanrıça olarak tasvir edildiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Diğer yandan Sumerliler’in “Lugalbanda Dağ Mağarasında” adlı destanda Kulab²¹³ kralı Enmerkar’ın Aratta’ya karşı gerçekleştirdiği sefer anlatılmıştır. Kral Enmerkar’ın savaş çağrısına karşılık Kulab halkının birlik olarak kralın ordusuna katıldığı şeklindeki girişte Kulab’ta yedi yiğit, kahraman gençten söz edilmiştir. İlgili dizeler ise: “(59-61) *O günlerde yedi genç vardı, yedi genç vardı, Yedi kişiydi Kulab’da doğan bu genç yiğitler, Yedisini de Bereket Tanrıçası Uraš doğurdu, ‘Yabani İnek’ emzirdi onları,*” şeklindedir²¹⁴. Burada bahsi geçen yedi gencin bir inek tarafından emzirilmesi mevzusunun, Eski Türk Mitolojisi’nde yer alan emziren kurt motifiyle ortak unsurlar barındırdığı gözlemlenmektedir. Benzer tema daha sonraki Roma Devleti’nin kuruluş efsanesinde karşımıza çıkmakta olup Romus ve Romulus kardeşlerin bir kurt tarafından emzirildiği anlatılmaktadır. Nitekim çeşitli toplumların destansı anlatılarında ve düşüncelerinde kahramanların herhangi bir hayvan tarafından emzirilmesi temasının sembolik bir anlam kazandığı anlaşılmaktadır.

Resim 21. Uruk Dönemi Khafaje’den (Tutub) Sin II Tapınağı tasvirli silindir mühür. (C. Breniquet, agm, s. 149.)

Uruk Dönemi’ne tarihlenen bir silindir mühür üzerindeki sahnede erkek veya dişi sığırlar, ahır olarak yorumlanmış bir yapı ile yakın ilişki içerisinde tasvir edilmiştir. Yapı

²¹² Finbar McCormick, “Cows, Milk and Religion: The Use of Dairy Produce in Early Societies”, *Anthropozoologica*, Vol. 47, No. 2, 2012, s. 102.

²¹³ Uruk’ta Tanrıça İnanna’ya ait Eana Tapınağı’nın bulunduğu özel mahallenin adı olarak tanımlanmaktadır. Sumer edebi geleneğinde Tanrıça’nın şehri Uruk ve Kulab yan yana geçmektedir. H. Koçak (Ed.) *Sümer Kral Destanları Enmerkar ve Lugalbanda*, s. 3.

²¹⁴ H. Koçak (Ed.) *Sümer Kral Destanları Enmerkar ve Lugalbanda*, s. 45.

içerisinden çıkan buzağı olarak da yorumlanan genç hayvanların gösterilmesinden ötürü bu sahnenin doğumu simgelediği öne sürülmüştür²¹⁵ (**Resim 21**). Yine Uruk Dönemi'ne tarihlenen bir başka silindir mühür görselinde bir aslan, doğum yapmakta olan bir ineğe saldırır pozisyonda resmedilmiştir. İneğin yanında yer alan çoban ise yabani yırtıcı tür olan aslanı mızrak ile inekten uzak tutmaya çalıştığı sahnenin arka planında boğa başı betimi bulunmaktadır. Bu mühür tasarımı buzağılayan inekten hareketle doğurganlığın önemine dikkat çekmekte olup geri planda yer alan boğa başından da anlaşılacağı üzere sonsuzluğun simgesi olan yaşam ve ölüm motiflerinin bir tezahürünü sunmaktadır²¹⁶ (**Resim 22**). Çoklu sembolik tasarımın olduğu bu mühür, sürülerin zaman zaman doğal tehditlerle karşı karşıya kaldığını gösterirken, doğum imgesinin de sürünün çoğalmasının temsili olarak yorumlamak mümkündür.

Resim 22. Uruk Dönemi'ne ait silindir mühür baskısı. (B.L. Goff, *age*, lev. 271.)

Sumerliler'den itibaren doğumların kolay geçmesi amacıyla sık sık başvurulan büyülerde boğa ile ineğin birleşmesi metaforik anlatımlarda yer almıştır. Örneğin inekle kadının özdeşleştirildiği bir büyü metninde bu durum şöyle geçmektedir: “Boğa inekle (kadınla) ahırda birleşti, kutsal sığır birleşti. İnsanlığın bereketli tohumlarını karnına döktü...”²¹⁷. Daha sonra doğurganlıkla bağlantılı Orta Babil, Orta Asur ve Yeni Asur Devleti Dönemlerine ait beş el yazmasından oluşan “Sin’in İneği” metninde, inek motifine “GÉME Sîn/Sîn'in kadın kölesi” figürüyle mecazi bir anlatımda yer verilmiştir. Söz konusu metin, Eski Mezopotamya'da doğumdaki kadınlara okunacak bir büyü olarak kullanılmıştır. Ay tanrısı Sîn ve ineği (Géme-Sîn) ile ilgili mitolojik bir hikâyenin anlatıldığı bu büyü metninde Ay Tanrısı Sîn, güzelliği ve çekiciliği nedeniyle ineğine âşık olmuş ve “bir vahşi boğa” kılığında onu hamile bırakmıştır. Fakat inek Géme-Sîn'in

²¹⁵ C. Breniquet, *agm*, s. 159.

²¹⁶ B. Laura Goff, *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*, Yale University Press, New Haven 1963, s. 65-66.

²¹⁷ Tuğba Sabuncuo, “Eski Mezopotamya'da Gebelik ve Doğum”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 3, 2020, s. 1830.

doğum zamanı gelip çatığında sancıları başlamış ve Tanrı Sîn’de gökyüzünden onun çığlıklarını duymuştur. Akabinde Tanrı Sin, Géme-Sîn’in doğum sancılarını hafifletmek ve doğumun kolaylıkla geçmesini sağlamaları için Tanrı Anu’nun iki kızını yeryüzüne göndermiştir. Doğan ineğin yavrusu ise “*būr šizbi/süt buzağısı*” olarak adlandırılmıştır. Büyü ise “*Bu kadın Géme-Sîn kadar kolay doğum yapsın.*”²¹⁸ şeklindeki bir duayla sona ermektedir. Netice itibariyle bu metinde Géme-Sîn adlı ineğin doğum yapan bir kadınla karşılaştırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim insan doğumunda bu büyü metninin okunduğu ve doğumun kolaylıkla geçmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca N. Veldhuis’da, inek ile doğum yapan kadın arasındaki bu karşılaştırmayla bağlantılı olarak, *littu* “inek” ve *ālittu* “doğurgan kadın”, *arḫu* “inek” ve *arḫu* “ay”²¹⁹ kelimeleri arasındaki fonetik bir benzerliğin olduğunu ifade etmektedir.

Yukarıda ana hatlarıyla değinilen “Sîn’in İneği” adlı büyü metninde geçen iki isim dikkat çekmektedir. İneğin adı Géme-Sîn ve doğan buzağının adı da Amar-ga’dır. Geme-Sin (Sin’in kölesi) adı aynı zamanda o dönemde tanınmış bir kadın ismi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu dönemde III. Ur krallarından Şulgi’nin eşlerinden birisi de bu ismi taşımaktadır. Bununla birlikte teofor isim geleneğinin bir devamı olarak kralın yeni doğan oğluna da Sumerce *AMAR.GA* “*süt buzağı*” adı verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim “Teomorfik doğum”la ilişkilendirilen bu büyü metni, kraliyet ideolojisinde inanç olgusunun etkisini açıkça göstermektedir²²⁰.

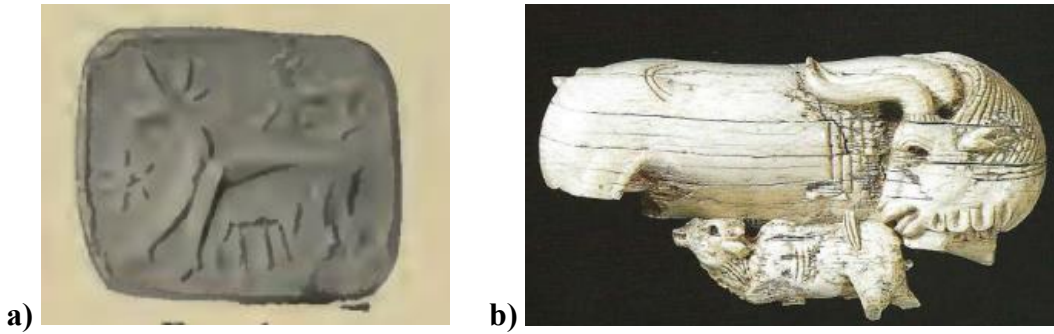
Eski Mezopotamya’nın tasvir ve mühür sanatında natüralist ve şematik temalardan birisi olan yavrusunu emziren hayvan motifleri doğurganlık ve besleyiciliğin öne çıktığı sahnelerdendir. MÖ 4. binyılın sonlarından itibaren görülmeye başlayan, boynuzlu dört ayaklı hayvanın yavrusunu emzirme sahnesi MÖ 2. binyıldan itibaren daha da yaygınlık kazanmıştır. Bu temaya konu olan hayvanlar arasında özellikle buzağısını emziren ineğin temsil edildiği örneklerin sayısının diğer türlere nazaran daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Örneğin, I. Ur Dönemi’ne tarihlenen bir silindir mühür üzerinde işlenmiş canlı bir sahne, emzirdiği buzağısıyla birlikte bir ineği ona saldırmaya çalışan bir aslandan uzaklaştıran bir kişiyi tasvir edilmiştir. Bunun yanı sıra Bismaya’da tapınak bölgesinde yürütülen kazılarda buzağısını emziren bir ineği tasvir eden bir kakma parçası ortaya çıkarılmıştır. Bu nesne, Mesilim yazıtıyla süslenmiş bir vazo parçasıyla birlikte bulunmuş

²¹⁸ Niek Veldhuis, *A Cow of Sin*, Styx Publications, Groningen 1991, s. 1-4.; T. Sabuncuo, agm, s. 1831.

²¹⁹ N. Veldhuis, *A Cow of Sin*, s. 22.

²²⁰ Marten Stol, *Birth in Babylonia and The Bible: Its Mediterranean Setting*, Styx Publications, Groningen 2000, s. 68.

olup muhtemelen aynı tarihlenmektedir²²¹. Bir diğer örnek Tel Basher (Gaziantep-Oğuzeli) yerleşiminde rastlanmış olmakla birlikte ele geçen bir damga mühür üzerindeki sahnede, oldukça yüzeysel işlenmiş bir inek ve emzirdiği buzağı tasvir edilmiştir. İneğin hemen önünde rozet şeklinde yıldız mevcut olup arka kısımda da küçük bir buzağı betimi bulunmaktadır²²² (**Resim 23. a**). Bunlara ek olarak, Nimrud'daki Kuzeybatı Sarayı'nda MÖ 9.-8. yüzyıllara tarihlenen omzunun üzerinden geriye bakan ve buzağısını emziren bir ineği gösteren mobilya dekorasyonunda kullanıldığı anlaşılan yüksek kabartma tekniğiyle yapılmış fildişinden bir obje bulunmuştur²²³ (**Resim 23. b**). Nitekim doğal bir görünüm arz eden yavrusunu emziren hayvan temasına ait görsel kompozisyonların, doğurganlığın, yeni yaşamın ve besleyiciliğin sembolik yansıması olduğu ifade edilmektedir²²⁴.

Resim 23. a) Buzağı emziren inek motifli silindir mühür baskısı. (D. G. Hogart, *age*, s. 62.), **b)** Fildişinden yapılmış buzağı emziren inek figürünü. (J.E. Curtis, J. E. Reade, *age*, s. 131.)

Bunların yanı sıra Mitanni Krallığı'nın başkenti Nuzi (Yorgantepe)'de MÖ 15. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen bir sarayın kapı üstünde, beyaz zemine pembe, kırmızı, gri ve siyah renkler kullanılarak yapılmış bir bezemede, mask şeklinde boğa, kadın ve kutsal ağaç motifleri kullanılmıştır²²⁵. Eski Yakın Doğu'nun bütün toplumlarında boğa motiflerinin günlük kullanım eşyalarına varıncaya kadar kendine yer bulduğunu görmekteyiz. Burada özellikle boğa, kadın ve motiflerinin birlikte nakşedilmesinden hareketle bu üçlü arasındaki sembolik ilişkiyi inanç olgusuyla bağdaştırmak mümkündür. Eski Mısır medeniyetine baktığımızda ise, Gökyüzü Tanrıçası Nut karnı yıldızlarla kaplı bir inek gövdesi ile sembolize edilmiştir, dört ayağı ise dünyanın dört köşesini temsil

²²¹ E.D. Van Buren, *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*, s. 36-38.

²²² D.G. Hogarth, *Hittite Seals with Particular Reference to the Asmolean Collection*, Oxford University Press, Oxford 1920, s. 62.

²²³ J.E. Curtis, J. E. Reade, *Art and Empire Treasures From Assyria in the British Museum*, The Trustees of the British Museum, London 1995, s. 131.

²²⁴ B. L. Goff, *age*, s. 121.

²²⁵ V. Sevin, *age*, s. 18.

etmektedir²²⁶. Yine Mısır’da inekle sembolize edilen bir başka Tanrıça Gök, Neşe ve Aşk Tanrıçası Hathor’dur. Mısır sanatında bu tanrıça çoğunlukla bir inek veya boynuzlu bir taç giymiş şekilde resmedilmiştir. Bunun yanı sıra tasvirlerde Tanrıça Hathor, (öne bakan formu hariç tüm formlarında) genellikle başının üstünde iki boynuz arasında duran bir güneş diski olan kadın/inek şeklinde karışık bir biçimde resmedilmiştir²²⁷. Burada Tanrıça Hathor’un bereket ve doğurganlıkla bağlantılı olarak dişilliğinin ön plana çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Mısır tasvir sanatında doğum yapan bir kadının her iki yanında yer alan Tanrıça Hathor betimleri, bu tanrıçanın doğurganlıkla bağlantısını doğrudan ortaya koymaktadır²²⁸.

Eski Hindistan’ın MÖ 7. yüzyıldan kalma dini, mitolojik destanı Brihadaranyaka Upanişad metninde ilk insan Atman’ın mutsuz yalnızlığı sonrası kendisinden ilk kadını yaratması olayı ve akabinde kadının ineğe dönüşme hadisesi anlatılmıştır. Söz konusu kadın dini metnin ilerleyen kısmında; “*O, beni kendisinden yarattı; benimle nasıl birleşebilir, kendimi gizleyeceğim.*” şeklinde düşünerek inek olmuştur. Bu durum karşısında Atman’da boğaya dönüşmüş, daha sonra onların birleşmesinden de (at, eşek, keçi, koyun, karıncaya dek) hayvanların doğduğu kaydedilmektedir²²⁹. Burada antik Hindistan toplumunun inancında insanın yaratılışından sonra ilk dönüştüğü canlının inek ve boğa olduğu, onlardan da diğer tüm hayvan çiftlerinin yaratıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu metinde inek ve boğa çiftinin üreme, doğurganlık ve çoğalmayla olan ilişkili özelliklerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunların yanında Hindistan toplumlarının inançlarında ve kültür hayatında ineğin Eski Çağ’lardan günümüze dek önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Mistik yönler barındırdığına inanılan ineğin her bir hareketi yorumlanarak, sembolik anlamlar çıkarılmış, fizyolojik olarak doğum yapabilmesinden ötürü yaşamın sembolü olarak kadınla özdeşleştirilmiştir²³⁰. Bunların yanı sıra Vedik

²²⁶ Ömer F. Harman, İsmail Taşpınar (Ed.), *Larousse Semboller Sözlüğü*, Çev. Beyza Akşit, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 302.

²²⁷ Danielle Basson, *The Goddess Hathor and the Women of Ancient Egypt*, The Degree MPhil in Ancient Cultures at the University of Stellenbosch, Stellenbosch 2012, s. 2.

²²⁸ D. Basson, agt, s. 8, 36.

²²⁹ Joseph Campbell, *Doğu Mitolojisi Tanrının Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, Ankara 1990, s. 18.

²³⁰ Örneğin Hint toplumunda Kalyan denilen bir geleneğe göre Aşvin ayının yani yağmur mevsimine tekabül eden aylardan birinin karanlık geçen iki haftasında gebe Hindu kadınları akşama kadar oruç tutarlar, ineğe tapınırlar, böylece doğumun kolaylaşacağına inanmışlardır. Hindistan’da inek kültü ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Kemal Çağdaş, “Hindistan’da İnek Kültü ve Bu Kültün Menşei Üzerine Bir Araştırma”, *AÜDTCF Dergisi*, C. 13, S. 1-2, 1955, s. 58.

literatüründe kadın, doğurganlık ve anneliğin önemli bir sembolü kabul edilen inek mitolojide de çeşitli tanrıçaların kutsal simgesi sayılmaktadır²³¹.

Genel olarak Yakın Doğu, Mısır, Hindistan toplumlarında ana tanrıçalarla özdeşleştirilen inek, Ugarit toplumunun mitolojisinde de tanrıçalarla eşleştirilmiştir. Baal mitoslarından biri olan “Anat ile Yaban Öküzü” destanında Fırtına Tanrısı Baal’ın kız kardeşi Tanrıça Anat arasındaki yaşadıkları birliktelik anlatılmaktadır. Söz konusu destanda Tanrıça Anat’ın bir inek kılığına girmiş olduğu ifade edilmektedir²³². Burada tanrıçanın hayvan olarak özellikle inekle ilişkilendirilmesi ve inek kılığına girmesi dikkat çekmektedir.

1.1.2. Koyun

1.1.2.1. Koyunun Evcilleştirilme Süreci

Toynaklı (*bovidae*) ve memeli hayvanlar familyasına ait olan koyun, dünya üzerinde geniş bir yayılım alanına sahiptir. Bu alan günümüzde Avrupa’dan Sibirya’ya ve Alaska’dan Güney Amerika’ya kadar uzanmaktadır²³³.

Modern tüm evcil koyunların (*Ovis aries*) Ural muflonundan ya da Asya yaban koyunundan (*Ovis orientalis*) türediği anlaşılmakla birlikte bu koyunun evcilleştirilme serüveninin Aral ve Hazar Gölleri dolayında, yani Orta Asya bozkırlarında gerçekleştiği kabul edilmektedir²³⁴. Ancak ilk evcilleştirilen çiftlik hayvanlarından birisi olduğu belirtilen evcil koyunla ilgili şimdiye kadar en eski arkeofaunal bulguların Eski Yakın Doğu coğrafyasında ortaya çıktığı kaydedilmektedir. Ayrıca koyunun evcilleştirilmesi hadisesinin farklı coğrafyalarda gerçekleştiği ile ilgili çeşitli görüşler de bulunmaktadır. Buna göre koyunun Güneydoğu Avrupa, Yakın Doğu ve Orta Asya coğrafyalarında

²³¹ Tanrıça Prithivi, ilahi bir inek olarak adlandırılmış ve tanrıların annesi olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda toprak ve tabiat ile özdeşleştirilen Tanrıça Aditi bir pasajda kozmik inek olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte Kamadhenu olarak da bilinen Tanrıça Surabhi, doğanın bolluğunu ve çoğalmasını simgeleyen ve bu nedenle hem anneliği hem de yenilenmeyi temsil eden, dilekleri gerçekleştiren Bereket İneği olarak nitelendirilmiştir. İneğin Vedalar’daki çeşitli tanrılarla, özellikle besin ve doğurganlık özdeşleştirilmiş olması, ineğin kutsalın sembolü haline geldiği göstermektedir. Günümüzde de bu önemini koruyan inek, Hinduizm dininde ve ritüellerinde, özellikle tanrıça Krishna’ya yapılan ibadetlerde önemli bir oynamaktadır. Deryck O. Lodrick, “Symbol and Sustenance: Cattle in South Asian Culture”, *Dialectical Anthropology*, Vol. 29, No. 1, 2005, s. 68.

²³² Detaylı bilgi için bkz. S. H. Hooke, *age*, s. 121.

²³³ C. M. Dwyer, “Environment and the Sheep Breed Adaptations and Welfare Implications”, *The Welfare of Sheep*, Ed. Cathy Dwyer, Springer 2008, s. 42.

²³⁴ Benjamin S. Arbuckle, “Pace and Process in the Emergence of Animal Husbandary in Neolithic Southwest Asia”, *Bioarchaeology of the Near East*, Vol. 8, 2014, s. 4.

birbirinden bağımsız bir şekilde ve farklı zaman dilimlerinde evcilleştirildiği olgusu kabul görmektedir²³⁵.

Yaban koyununun Eski Yakın Doğu coğrafyasındaki doğal yaşam sahasına bakıldığında, Güneybatı Türkiye'den başlayıp İran'a ve oradan Kuzey Mezopotamya ovası ile Suriye'nin orta kesiminde yer alan Palmira'ya (Tadmor) kadar uzanan Toros-Zagros yayı boyunca geniş bir alanı kapsadığı anlaşılmaktadır²³⁶. Nitekim coğrafi sınırlılıkları belirtilen bu toynaklı yaban türü üzerine yapılan araştırmalar, Buzul Dönem'in sonuna kadar Batı Toroslar'dan Zagros Dağları'na kadar olan hat boyunca avlandıklarını ortaya koymaktadır²³⁷.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle modern Irak sınırları içerisinde bulunan Şanidar Mağarası ve yakınındaki açık hava yerleşimi Zavi Çemi Şanidar'da yapılan çalışmalar esnasında, Neolitik Dönem öncesine tarihlenen, içerisinde evcil koyun türüne ait olanların da yer aldığı çok sayıda hayvan kalıntısına rastlanmıştır²³⁸. Zira ele geçen arkeofaunal verilerin incelenmesi sonucunda yaban koyununun MÖ 9. binyılın başında adı geçen mağara ve açık hava yerleşimlerinde evcil hale geldiği tespit edilmiştir. Nitekim bu tarihten itibaren koyun toplumsal gelişimde önemli bir rol oynamıştır²³⁹. Söz konusu bulguların ise koyunun bu bölgedeki evcilleştirilmesiyle ilgili ilk kanıtı oluşturduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

Eski Mezopotamya'da Neolitik Dönem'in önemli yerleşmelerinden birisi olan ve Braidwood tarafından 20. yüzyılın ortalarında kazılan Kuzey Irak'taki Jarmo'da (Cermo) evcil koyun kalıntıları tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra Tepe Gavra kazılarında da ortaya çıkarılan figürinler arasında en popüler olanların hayvanlara ait heykelcikler olduğu gözlemlenmiştir. Bunlar içerisinde en fazla işlenen hayvanın ise koyun olduğu anlaşılmış olup burada ele geçen erken dönem damga mühürler üzerinde de tasvir edilmiştir²⁴⁰.

²³⁵ M.M. Baskıcı, agm, s. 85; Alternatif olarak araştırmacılar, modern evcil koyunların muhtemel atasının, tüm evcil koyunlarla benzer sayıda kromozom sayısına (54) sahip olmasından ötürü muflon olduğu konusunda görüş birliğindedirler. Bkz. C. M. Dwyer, agm, s. 43.

²³⁶ B. S. Arbuckle, *Animals in the Ancient World*, s. 203.

²³⁷ B. S. Arbuckle, *Pace and Proces in the Emergence.*, s. 4.

²³⁸ Koyunun evcilleştirilmesi ile ilgili farklı tarih önerileri olmakla birlikte MÖ 9000-8000 yıllarında gerçekleştiği görüşü çoğunluktadır. Melinda A. Zeder, "Animal Domestication in the Zagros: A Review of Past and Current Research", *Paléorient*, 1999, Vol. 25, No. 2, s. 12.; Ayrıca bkz. Melinda A. Zeder, *Domestication and Early Agriculture in the Mediterranean Basin.*, s. 11597-11604.; Bu toplulukların analizi 1960'ların başında Dexter Perkins tarafından yapılmıştır. Bkz. Dexter Perkins, "Prehistoric Fauna from Shanidar Iraq", *Science*, Vol. 144, 1964, s. 1565-1566.

²³⁹ D. Perkins, agm, s. 1565-1566.

²⁴⁰ Yüksel Arslantaş, "Kuzey Mezopotamya'da bir Kavşak Noktası: Tepe Gawra", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, S. 2, 2013, s. 6, 23.

1.1.2.2. Bereket-Verimlilik Sembolü Olarak Koyun

Neolitik Dönem’de Yakın Doğu’da ilk evcilleştirilen çiftlik hayvanı olan koyunun, Eski Mezopotamya toplumlarının gündelik yaşamında ayrı bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Değerli bir besin kaynağı arz eden koyunun etinden, sütünden, yağından, yününden, derisinden, boynuzundan, kemiğinden ve gübresinden günümüze kadar istifade edilmiş olup, halen bu bölgede önemli geçim kaynağı olma özelliğini korumaktadır. Zira insan yaşamına çok yönlü katkılar sağladığı anlaşılan bu hayvanın, aynı zamanda tarih öncesi dönemlerden itibaren dini sembol olarak bolluk ve bereketle özdeşleştirildiği kabul edilmektedir.

Eski Mezopotamya toplumlarının inancına göre insanların tanrılara düzenli olarak sundukları kurbanlardan birisi koyun olmuştur²⁴¹. Çeşitli yerleşim yerlerinde erken dönemlerden itibaren koyunun kurban edildiğini gösteren arkeolojik buluntulara rastlanmıştır. Örneğin, Halaf Dönemi yerleşimi Tel Arpachiyah’ta dini bir törenle bağlantılı olduğu düşünülen geometrik süslemeli dört adet vazo, koyun kaburgalarıyla bir arada bulunmuştur²⁴².

Mezopotamya’nın önemli geçim kalemini oluşturan koyun yetiştiriciliğinde MÖ 4. binyıldan itibaren özellikle kuzey bölgelerde önemli bir artışın olduğu yapılan arkeofaunal çalışmalar neticesinde tespit edilmiştir. Söz konusu çalışmalar bu hayvanların daha önceki koyunlardan boyut olarak daha büyük olduklarını ortaya koymaktadır. Hatta boynuzları modern Levant ve Mısır koyunlarınıninkine benzer şekilde yatay kıvrımlar oluşturmaktadır. MÖ 3. binyılın başına gelindiğinde ise ortalama koyun boyutunun daha da küçüldüğü ve boynuzlardaki kıvrımların daha belirgin hale geldiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ilk dönemlerden itibaren ikonografik tasvirlerde iyi gelişmiş yünlü koyunların betimlerine sık sık rastlanmaktadır. Bununla birlikte söz konusu coğrafyanın hayvan çeşitliliğini ortaya koyan çivi yazılı gelenekte de koyun ile ilgili kayıtlar mevcuttur. Zira MÖ 3. binyılın başlarına tarihlenen çivi yazılı vesikalarda çeşitli türden koyunları adlandırmak için yüzden fazla sözcüğün kullanımından

²⁴¹ J. Black, A. Green, *age*, s. 100.

²⁴² B. L. Goff, *age*, s. 50.

bahsedilmektedir²⁴³. Öyle ki ekonomik açıdan en önemli koyunlardan başlıcaları besili koyunlar, kuyruğu yağlı koyunlar ve dağ koyunu gibi türlerdir²⁴⁴.

Genel itibariyle koyun çivi yazılı belgelerde Sumerce “UDU”, “U₈”²⁴⁵; Akadca “*immeru(um)*” ve Nuzi metinlerinde “UDU.MUNUS”²⁴⁶ şeklinde geçmektedir. Bunun yanı sıra koç ise Sumerce “UDU. (ú-a)AMAS”²⁴⁷, “UDU.NITA” ve Akadca “*puḫālu*”²⁴⁸ sözcükleriyle ifade edilmektedir. Pastoral yaşam düzenine sahip Mezopotamya toplumlarının düşüncesinde toynaklı bu hayvan türünün bolluk, bereket ve üremenin sembolü olarak nitelendirildiği, sanatta da çoğunlukla bu imgesel yönüyle temsil edildiği görülmektedir. Aynı zamanda yılda iki kez yavrulama özelliği gösteren koyunun, bu biyolojik yapısının ifade ettiği imgesel kavrama temel oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle silindir mühürler ile tasvirli eserler üzerinde koyunun daha çok bereket ve bolluk yönünün vurgulanmak istendiği söylenebilir.

Hayvancılığın oldukça önemli olduğu Mezopotamya’da kentlere yakın olan bölgelerdeki meralık alanların genellikle koyun, keçi ve sığır gibi hayvanların otlatılması için kullanıldığı gözlenmektedir. Fakat sürülerin insandan ve yırtıcı hayvan kaynaklı tehlikelerden korunması amacıyla geceleri şehir surlarının içine yerleştirildiği bilinmektedir. Şöyle ki sürülerin koruyuculuğunu üstlenen bazı kentlerin bu özelliklerini öne çıkaran çeşitli kavramlarla ifade edildikleri görülmektedir. Örneğin, Gılgamış Destanı’nın Babil ve Ninova’da bulunan Asur versiyonunda geçtiği gibi kral Gılgamış’ın şehrinin “*Koyun ağılı Uruk*”²⁴⁹ ya da “*Ağıllı Uruk*” gibi sıfatlarla tanımlandığı anlaşılmaktadır²⁵⁰.

Ayrıca Eski Mezopotamya’da metaforların edebi yazın geleneğinin esasını oluşturduğu bilinmektedir. Bu bağlamda betimlemeler birden fazla sembolik anlamı bünyesinde barındırmışlardır. Zira bazen bir kelimenin veya görselin tam açıklığıyla

²⁴³ Emmanuelle Vila, Philippe Abrahami, Moussab Albesso, Agraw Amane, Camille Bader, Rémi Berthon, Sofiane Bouzid, Daniel Bradley, Catherine Breniquet, Jwana Chahoud, Thomas Cucchi, Hossein Davoudi, Bea de Cupere, Gilles Escarguel, Oscar Estrada, Lionel Gourichon, Daniel Helmer, Wei Huangfu, Joséphine Lesur, Marjan Mashkour, Cécile Michel, Azadeh Mohaseb, Ludovic Orlando, François Pompanon, Jacqueline Studer, Manon Vuillien, “Evosheep: The Make up Pf Sheep Breeds in the Ancient Near East”, *Antiquity*, Vol. 95, No. 379, 2021, s. 3.

²⁴⁴ S. N. Kramer, *Sümerler*, s. 149.

²⁴⁵ B. Landsberger, *MSL VIII/1*, s. 7.

²⁴⁶ Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate, *A Concise Dictionary of Akkadian, 2nd printing*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2000, s. 128.

²⁴⁷ B. Landsberger, *MSL VIII/1* s. 8.

²⁴⁸ CAD P, s. 479.

²⁴⁹ Stephane Dalley, “The Natural World in Ancient Mesopotamian Literature”, *A Global History of Literature and the Environment*, Ed. John Parham, Louise Westling, Cambridge University Press, USA 2017, s. 24.

²⁵⁰ J. Bottero, *Gılgamış Destanı*, s. 80.

görüneni, bazen de görülemeyen soyut şeylerin ifadesinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yani koyunun hem çivi yazılı belgelerde hem de sanatta çeşitli simgesel aktarımlarda kullanıldığı görülmektedir. Buna göre Akıl ve Bilgelik Tanrısı Enki'nin Sumer ülkesinin yazgısını belirlediği “Enki ve Dünyanın Düzeni” adlı şiirinde “*Ey Sümer'in evi, ahırların çok olsun, ineklerin çoğalsın, ağılların bol, koyunun sayısız olsun.*”²⁵¹ sözleriyle bereket dileklerini ifade ettiği görülmektedir. Yine Sumerliler'e ait bir başka edebi metinde geçen “*koyun kadar çok*” benzetme ifadesinden hareketle koyunun bolluk ve verimlilik simgesi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Tüm bunlarla birlikte koyunun olumsuz durumların aktarımında kullanımına da rastlanmaktadır. Örneğin, keder içindeki Aratta²⁵² halkı “*dağılmış koyunlar*”²⁵³ benzetilmektedir. Ayrıca Sumer edebi metinlerinde koyun ve tahılın tanrılar tarafından yaratılma hadidesinden önce insanların yaşadığı ilkel koşulları tanımlamak için “*ot yiyen koyunlar gibi*”²⁵⁴ ifadesinin yaygın halde kullanıldığı görülmektedir. Keza Sumerliler'in Ay Tanrısı Nanna'nın karısı Tanrıça Ningal'in, Ur şehrinin düşmesi üzerine “*Ah kentim, masum bir koyun gibi kuzuların senden koparılıp götürüldü.*”²⁵⁵ sözleriyle ağıt yaktığı anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra Lagaş kenti kralı Gudea, Tanrısı Ningirsu için yazdığı bir yazıtta “*Güvenilir çobanı olmayan koyun gibi, bana yol gösterecek bir çobanım yok.*”²⁵⁶ demektedir. Zira burada kralın kendisini sahipsiz ve yol göstereni olmayan bir koyuna benzettiği açıkça anlaşılmaktadır. Öte yandan koyunun uysallığı ve kolay yönetilebilir olma özelliğinin Eski Mezopotamya destanlarına da ilham kaynağı olduğu gözlenmektedir. Şöyle ki Babil yaratılış destanı Enûma Eliş'te yer alan bir pasajda “*adı Nibiru olacak, onun ortasında duran; sürdürsün koşularını gökteki yıldızların. Gütsün koyunlar gibi tüm tanrıları*”²⁵⁷ ifadeleriyle koyunun bu yönüne vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle çivi yazılı edebi metinlerde koyun, bereket ve bolluğun timsali olarak gösterilmiş hatta duygu ve düşüncelerin ifadesinde metafor olarak kullanılmıştır. Ayrıca söz konusu hayvan tarihi dönemin başlarından itibaren saray mensubu kişilere ait objeler üzerinde de resmedilmiştir. Bunun en güzel örneğine ise MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlendirilen ve L. Woolley tarafından 1920'li yıllarda kazılan

²⁵¹ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 125-126.

²⁵² İran'da yeri şimdilik saptanamamış bir kent devletidir. S. N. Kramer, *Sümerler*, s. 57.

²⁵³ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 355.

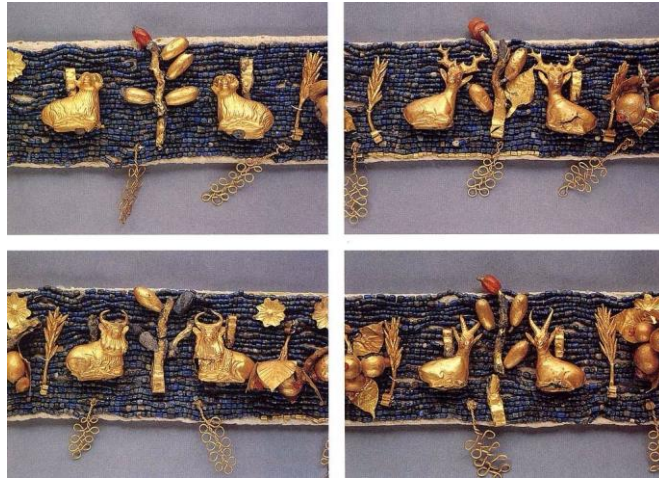
²⁵⁴ Alexandra Kleinerman, *Education in Early 2nd Millenium BC Babylonia, The Sumerian Epistolary Miscellany*, Brill 2011, s. 132.

²⁵⁵ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 355.

²⁵⁶ A. Kleinerman, *age*, s. 183.

²⁵⁷ Alexander Heidel, *Enûma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, Çev. İsmet Birkan, Ayraç Yayınları, Ankara 2000, s. 87.

Ur'daki Kraliyet Mezarlığı'nda yer alan kalıntılar içerisinde rastlanmıştır. Zira yapılan incelemeler neticesinde kraliçe Puabi'ye ait mezar odasının (Mezar PG 800) buluntu bakımından hayli zengin olduğu anlaşılmıştır. Burada ele geçen buluntular arasında en fazla dikkat çekenini kraliçeye ait taç teşkil etmektedir. Diadem olarak da isimlendirilen bu başlık üzerinde hayvan ve bitki figürleri yer almakta olup bunlar arasında koyun/koç betimleri doğrudan görülmektedir. Bunun yanı sıra diadem üzerindeki boğa, geyik/keçi ve hurma, elma motifleri ile rozet tasvirleri de oldukça dikkat çekmektedir (**Resim 24**). Zira Ur kraliçesinin mezarında ele geçen bu taca nakşedilen bazı hayvan, bitki ve çiçek motifleri bolluk ve bereketi sembolize etmektedir. Ek olarak, Naomi F. Miller'in Cohen'den aktardığına göre, diadem üzerindeki süslemeler daha önce ifade edildiği gibi bolluk ve bereketi simgelemekte, bu durum Dumuzi ile İnanna'nın kutsal evliliğiyle ilişkilendirilmektedir²⁵⁸. Nitekim kraliçe Puabi'nin tacı üzerinde yer alan öğelerin gelişmiş güzel yerleştirilmediği ve her birinin verimlilikle bağlantılı sembolizme karşılık geldiğini söylemek mümkündür.

Resim 24. Kraliçe Puabi'nin tacı üzerindeki hayvan ve bitki motifleri.

([https://www.ethnicjewelsmagazine.co.uk/article-puabi/#!jig\[1\]/ML/1639](https://www.ethnicjewelsmagazine.co.uk/article-puabi/#!jig[1]/ML/1639) Erişim tarihi: 18.04.2024)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Naomi F. Miller, kraliçe Puabi'ye ait eserler grubunda yer alan bükülmüş tel kolyelerin, analogik olarak koyunların sağımı esnasında onları bağlayan ipi sembolize ettiğini öne sürmektedir. Zira adı geçen araştırmacı, bu görüşünü modern Türkiye ve Suriye'nin kırsal bölgelerinin gündelik pratiklerinde yer alan koyunların sağımını kolaylaştıran bir düzeneğe, yani sağrıları dışa bakacak şekilde baş başa bağlanması yöntemine dayandırmaktadır. Nitekim ipi simgeleyen tel formların

²⁵⁸ Naomi F. Miller, "Symbols of Fertility and Abundance in the Royal Cemetery at Ur, Iraq", *American Journal of Archaeology*, Vol. 117, 2013, s. 127-128.

üretken bir sürünün sembolü olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca hayvan sürüleri de Tanrıça İnanna'nın eşi Dumuzi'nin sembolik varlığını ortaya koymaktadır.²⁵⁹ (Resim 25). Buradan hareketle Ur Kraliyet Mezarlığı buluntuları değerlendirildiğinde Sumerliler'in ölüm karşısında bile bereket ve bolluğa verdikleri değeri göstermektedir.

Resim 25. Kraliçe Puabi'nin mezarında bulunan tel süslemelerin görselleştirilmesi. (N. F. Miller, agm, s. 129, 132.)

Bolluk ve verimliliğin timsali olan koyunun, tarih öncesi dönemlerden beri, genellikle bitkilerle ilişkili olarak tasvir edildiği bilinmektedir. Bunu özele indirgemek gerekirse bu bitkinin, esas itibarıyla tahıl olduğu anlaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere temelde hayvancılık ve tarımla geçimini sürdüren Eski Mezopotamya toplumlarının ikonografisinde sık sık karşılaşılan, bolluk ve bereketi temsil eden tahıl başağı ile koç/koyun arasında inanç noktasında simgesel ilişkinin varlığından söz etmek mümkündür. Zira koyun/koçta olduğu gibi E. D. Van Buren'de, tahıl başağının tanrısallık sembolü olarak görüldüğünü belirtmektedir²⁶⁰. Ayrıca koyun/koçun, tahıl başağı ilişkinin benzer şekilde halka direk²⁶¹ arasında da olduğu düşünülmektedir. Buradan hareketle koyun/koçun hem tahıl başağı hem de halka direk ile olan verimlilik ilişkisini Uruk

²⁵⁹ N. F. Miller, agm, s. 129, 131.

²⁶⁰ Tarihi dönemin başlangıcıyla birlikte ikonografide de resmedilen tahıl başağı Sumerliler'de Tanrıça İnanna ve Dumuzi'yle özdeşleştirilmiştir. Özellikle III. Ur Hanedanlığı Dönemi anıtlarında sıklıkla görülen tahıl başağı her iki tanrıyla resmedilmiş olup bazen de tek başına betimlenmiştir. III. Uruk Dönemi mühürlerinde ortaya çıkan bu imgenin bereket vurgusu daha çok Akad Devleti Dönemi mühürlerinde görülmektedir. Bu döneme ait bir silindir mühür örneğinde bereket tanrıları olarak temsil edilen ve birbirlerine dönmüş tanrıça ve eşinin omuzlarından yukarıda tahıl başağı çıkmaktadır. Bunların yanı sıra Fırtına Tanrısı İškur'un eşi Tahıl Tanrıçası Šala'nın da simgesi tahıl başağı olmuştur. Kassit kralı Meli-Ši.ĪU Dönemi'ne tarihlendirilen kudurruda yatmış bir koç üzerinde tahıl başağı tasviri Tanrıça Šala'yı temsilen resmedilmiştir E. D. Van Buren, *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*, s. 13.; U. Seidl, *age*, s. 138, 147.

²⁶¹ Çoğunlukla üzerinde flamalar bulunan, tarihi dönemin ilk zamanlarında ve genellikle Uruk'ta görülen halka başlı direk, Sumer Tanrıçası İnanna'nın simgesi olarak bilinmektedir. Birçoğu sazlardan yapılmış bir kapı direği olarak veya bir demet sazın birbirine bağlanmasıyla oluşturulmuş bir nesnedir. Söz konusu bu nesnenin, genellikle çiftler halinde sunaklara, tanrıçanın koruması veya mülkü olan koyun ve sığır ağlarının üzerinde simge olarak yerleştirildiği veya tek başına tasvir edildiği görülmektedir. J. Black, *A. Green, age*, s.130; E. D. Van Buren, *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*, s. 44-47.

kentindeki Sumer Tanrıçası İnanna'nın Eanna Tapınağı'nda ele geçen ve MÖ 3. binyılın başına tarihlendirilen kaymaktaşından yapılmış bir vazo yüzeyinde resmedilen frizlerde doğrudan görmek mümkündür. Modern literatürde Uruk veya Warka Vazosu adıyla bilinen bu kült nesnesi üzerinde üç kabartmalı friz mevcuttur. Yaklaşık 1 m uzunluğundaki bu vazo üzerindeki betimlemeler, halka direk sembolü önünde Tanrıça İnanna'ya bölge ürünlerinin sunuşu şeklinde yorumlanmaktadır. Vazonun tabanındaki frizde yatay kıvrımlı boynuzlu ve yelesi koçlar²⁶² ile koyunlar tek sıra halinde ilerlerken gösterilmektedir. Onun hemen altında da tahıl başakları ile suyun tasvir edildiği bir friz bulunmaktadır. Söz konusu vazo üzerinde yer alan koyun ile başağın bölgedeki tarım ve hayvancılığı temsil ettiği düşünülmektedir²⁶³ (**Resim 26**).

Resim 26. Uruk Vazosu. (E. Vila et al., agm, s. 3.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, koyun ile tahıl başağı bağlantısının Uruk Dönemi'nin sonlarından Eski Asur Devleti Dönemi'ne (MÖ 2000-1700) kadar ki zaman aralığına ait figüratif anıtlar üzerinde sık sık resmedildiği gözlemlenmektedir. Bunların yanı sıra dönemin bazı silindir mühür sahneleri, tahıl ve hayvan sürüleri ile tanrı arasındaki yakın ilişkiyi göstermekte olup bunlar tanrının hayvanlar ile bitkiler dünyasına bereket bahşedici yönünü ortaya koymasından dikkat çekmektedir²⁶⁴.

Bunların yanı sıra Akad Devleti Dönemi'ne ait bir silindir mühür üzerinde tahıl başağı ve koç bütünleşmesinin bir başka örneği görülmektedir. Bu sahnede, her biri adak olarak getirilen hayvanları taşıyan iki tapınan ile tahtta oturan sakallı ve elinde tahıl başağı tutan ve Dumuzi olduğu düşünülen bir tanrı tasvir edilmiştir. Aynı zamanda bir yaban

²⁶² E. Douglas Van Buren bu koyunun günümüzde Kuzey Afrika'nın kayalık dağlarına özgü Berberi koyunu olarak da adlandırılan *Mahnenscaf* türü olabileceğini öne sürmüştür.

²⁶³ Marc Van de Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, Çev. Sinem Gül, Homer Kitabevi, İstanbul 2018, s. 25.

²⁶⁴ E. D. Van Buren, "Sheep and Corn", *Orientalia*, Vol. 5, 1936, s. 127.

koçu ise oturan bu tanrının dizleri üzerine ön ayaklarıyla dayanmış şekilde resmedilmiştir (**Resim 27**). Zira tahıl başağına ulaşmak için tanrının dizlerinin üzerine ön ayaklarını koyan bu hayvan ile tasvirde yer alan tanrı arasında yakın bir ilişkinin olduğu düşünülmektedir. Morfolojik görünümü itibariyle söz konusu hayvan, bazı araştırmacılar tarafından yaban keçisi olarak tanımlanmaktadır. Boynuz ve yeleleri dikkate alındığında ise bu türün “Mähnenschaf” olarak isimlendirilen Berberi Koyunu olduğu da öne sürülen iddialar arasındadır²⁶⁵. Bu görüşlerin yanı sıra mühürde resmedilen hayvanın esasında Toros sıradağlarında yaşadığı bilinen yaban koyunu türüne ait olması daha olasıdır. Nitekim Mezopotamya'nın güneyinin keçiden ziyade koyun türünün yaşamına elverişli olduğu bilinmektedir. Ayrıca daha önce de değinildiği üzere tanrılarla ilişkilendirilen küçükbaş hayvan türleri içerisinde koyun/koç daha önceliklidir.

Resim 27. Akad Devleti Dönemi'ne tarihlenen tasvirli silindir mühür baskısı. (E. Douglas Van Buren, *Sheep and Corn*, s. 129.)

Öte yandan bereket ve bolluğu sağlayan ya da arttıran bir güç anlayışı Eski Çağ insanının yüce ve ilham verici inançlarından birisi olmuştur. Bu inancın özünde, insanın varoluşu için, günlük yiyeceğini sağlayan ve yeryüzünün ürünlerini verebilecek doğüstü bir varlığa bağlılık vardır. Böyle bir varlığın iyi niyetini kazanmak esas amaç olup inanan insan bu yüksek güçle temas kurabilmek, dileklerini yerine getirebilmek ve aldığı lütufların karşılığı olarak da sunu yapabilmek amacıyla kült oluşturmuştur. Şöyle ki bu inancın ilk nüvelerinin toprağın işlenmeye başladığı dönemle eşzamanlı geliştiği düşünülmektedir. Dölleme veya verimli kılma gücüne sahip ilahi varlık imajı oluşturmanın en belirgin yöntemi ise elinde bitki tutan ya da bitkilerle donatılmış bir figür tasvir etmektir. Eski Mezopotamya'da başlangıçta ellerinde tahıl başakları, sazlar vb. olan ilahi figürler resmedilmiş olup bu ilahi varlıkların hayat bahşedici gücünü ortaya koymak amacıyla da kol, omuz ya da giysilerinin uçlarından bitkiler filizlenirken gösterilmiştir. Zira başarılı tarımsal ekim ilkel bir topluluğun varlığı için elzem olduğundan, en eski dini ritüellerin çoğunlukla bereketi arttırıcı ayinler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim oldukça

²⁶⁵ E. D. Van Buren, *Sheep and Corn*, s. 129.

erken bir tarihte, tüm topluluğun ibadetinin bir araya getirildiği ve Yeni Yıl Festivali'nde alegorik olarak ortaya konduğu bir ritüel geliştirilmiştir. Bu ritüel bölgenin yüksek tanrısının ilahi bir eşle gerçekleşen kutsal evliliğinin temsili olarak uygulanmıştır. Bu birleşmenin ise hayvansal, bitkisel bereket getireceğine ve bu bereketin sembolik olarak topluluğun her bir bireyine hatta toplumların tümüne yayılacağına inanılmıştır²⁶⁶.

Politeist bir inanç yapısına sahip Mezopotamya'da önceleri her bölgede daha sonra her şehir devletinde baş tanrı, bir anlamda kırsal yaşamın faaliyetlerini gözeten ve aynı zamanda topluluğun diğer tüm ihtiyaçlarını karşılayan bir tanrı olarak görülmüştür. İlerleyen zamanlarda bile büyük tanrıların çoğunun tipik niteliklerine ek olarak bereket yönlerinin olduğuna inanılmıştır²⁶⁷. Nitekim bu tanrıların bakımı ve beslenmesinin Uruk toplumunun en önemli figürü olan rahip-kralın sorumluluğunda olduğu ve bu rahip-kralın tanrıların evcil sürülerini bitkilerle beslediği düşünülmüştür. Bu düşüncenin resimsel olarak somutlaştırılmış şekli III. Uruk Dönemi'ne tarihlenen bir silindir mühür üzerinde sembolik olarak tasvir edilmiştir (**Resim 28**). Söz konusu mühür sahnesinin merkezinde biri sağa, diğeri sola dönük halka direk ile mührün sağ kenarında sola dönük bir başka halka direk görülmekle birlikte bunlar Tanrıça İnanna'yı simgelemektedir. Sol kenarda ise başlıklı ve ağsı örgülü yarı saydam etek giymiş, rahip-kral olarak tanımlanan sakallı erkek figürü tasvir edilmiştir. Bu erkek figürünün ortalama bel hizasında tuttuğu her iki elinde bulunan dallar yine Tanrıça İnanna'nın imgesi olan rozet şeklindeki bir çiçekle sonlanmaktadır. Hemen önünde bitkileri yemek için yaklaşan iki koyun mevcut olup, arkadaki diğer iki koyun halka direkler arasında yer almaktadır. Tanrıça İnanna'nın eşi Dumuzi'nin alegorik temsili olarak yorumlanan bu sahne, tanrıçanın kutsal koyun sürülerini elinde tuttuğu bitkilerle sembolik olarak beslediği şeklinde yorumlanmıştır²⁶⁸.

²⁶⁶ E. Douglas Van Buren, "Representations of Fertility Divinities in Glyptic Art", *Orientalia*, Vol. 24, No. 4, 1955, s. 345-346.

²⁶⁷ E. D. Van Buren, *Representations of Fertility Divinities in Glyptic Art*, s. 347.

²⁶⁸ E. D. Van Buren, *Representations of Fertility Divinities in Glyptic Art*, s. 347.; Donald P. Hansen, "Art of the Early City-States", *Art of the First Cities The Third Millenium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, Ed. Joan Aruz, Yale University Press, New Haven and London, 2003, s. 40.; Othmar Keel, *Goddesses and Trees, New Moon and Yahweh Ancient Near Eastern Art and the Hebrew Bible*, Sheffield Academic Press, England 1998, s. 20.

Resim 28. Rahip-kral tarafından sürülerin beslenmesini gösteren mühür sahnesi. (E. D. Van Buren, *Representations of Fertility Divinities in Glyptic Art*, s. 377.)

Bunların yanı sıra Sumerliler'in Uruk Dönemi tasvir ve mühürlerinde yukarıdaki örnekte olduğu gibi tapınak sürülerinin rahip-kral figürleriyle beslendiğini gösteren betimsel temaların sayısı hayli fazladır. Bu gibi görseller çeşitli türden hayvan çiftlerinin şematik olarak bir sürüyü temsil ettiği düşünülen ritüelistik bir eylemin tasviri kabul edilmektedir. Örneğin bu döneme ait tasvirlerde çoğunlukla bir veya birkaç insan figürü sekiz yapraklı rozet ya da tahıl başaklarını koyun çiftlerine uzatır vaziyette resmedilmekte iken, kimi zamanda koyunların arkasında birbirine ters biçimde duran halka direk yer almaktadır (**Resim 29**). Fakat zamanla bazı mühürlerde insan figürlerinin tahıl başağı uzattığı hayvan sayısı azaltılarak sürülerin yerini onları temsilen halka direğin aldığı görülmektedir. Tüm bu bilgiler sürünün beslenmesinin yalnızca ritüelistik bir faaliyet olmadığını, sürünün çoğalmasını sağlayan bir yöntem olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla sürünün bereketi ile toplumun zenginliği ve gönenci bu tür sahnelerle aktarılmaktadır. Ayrıca hayvanların kapatıldığı bir ahırın resmedildiği tasvirlerdeki sürülerde de benzer düşünce bulunmaktadır. Bu temaya ait örneklerde bulunan halka direk, Uruk Dönemi insanları için hayvanların tutulduğu etrafı çevrili kapalı ve korunaklı alanın kutsal bir yer olduğunu ortaya koymaktadır²⁶⁹.

Resim 29. Koyunların beslenmesini gösteren silindir mühür baskısı. (B. L. Goff, *age*, lev. 251.)

Ayrıca Mezopotamya'nın kent sisteminde önemli bir ekonomik kurum olan tapınak, toplumun gündelik yaşamında kült faaliyetlerinde olduğu kadar tarımsal üretim, hayvancılık, uzun mesafeli ticaret ve zanaat üretimini başlatan, dağıtımını sağlayan kolektif bir yapı arz etmektedir. Zira Mezopotamya kent ekonomisinin büyük ölçüde hayvancılığa, özellikle de koyun ve sığır çobancılığına dayandığı bilinmekle birlikte pastoral yaşamın güneydeki kentsel yapılanmada ve bunların resimsel temsilleri üzerinde

²⁶⁹ B. L. Goff, *age*, s. 62.

önemli etkisinin olduğu düşünülmektedir. Aynı şekilde Güney Mezopotamya'daki Uruk Dönemi'nin sonlarına tarihlenen mühür baskıların, anıtsal taş kâselerin ve mimari dekorasyonların zengin görsel repertuar oluşturduğu, hatta tapınakların mekânsal olarak sık sık sürülerle temsil edildiği ve edebi yazınla da örtüşen bir imge külliyatı oluşturduğu görülmektedir. Zira bu döneme tarihlenen mühür ve mühür baskılarının birçoğunda sürülerin, ilgili yapılar ile özel giysisiyle kral figürünün sürülerle bir arada resmedildiği anlaşılmaktadır. Bu sahnelerdeki söz konusu yapılar genellikle tapınak ve depo olarak yorumlanmaktadır. Yine Uruk Dönemi'nin sonlarına ait silindir mühürlerde, Ur ve Tutub'da İlk Tunç Çağı'na ait oyma taş kâseler üzerinde içlerinden kuzu ve buzağların çıktığı, yanında Tanrıça İnanna'nın halkalı direği bulunan kamış yapı tasvirlerine sıkça rastlanmaktadır. Zira Güney Mezopotamya bataklıklarındaki bu kamış yapıların hem bolluk ve kentsel refahla hem de Tanrıça İnanna kültürüyle ilişkilendirilen idealize edilmiş ilkel bir mimari tipe işaret ettiği belirtilmektedir²⁷⁰.

Öte yandan Eski Mezopotamya'nın ilk yerleşimcilerinin çeşitli şehir tanrıları, şehirlerin kurulduğu bölgenin özelliklerini yansıtan temel ekonomik karaktere sahip olmuşlardır. Daha açık bir ifadeyle bölgenin güneyinin sularla kaplı bataklık alan olması nedeniyle burada kurulan kentlerin temel geçim kaynağı balıkçılık olmuş ve kentin tanrısı da suyla ilişkilendirilmiştir. Benzer şekilde daha kuzeyde yer alan ve kalabalık koyun sürülerine sahip Uruk kentinde hem Çoban Tanrısı hem de İnanna'nın kocası olarak bilinen Tammuz/Dumuzi'ye tapınılmıştır²⁷¹. Sumerliler'in bereket ve bolluk tanrısı olan ve hayvan sürüleriyle bağlantılı olan Tanrı Dumuzi aynı zamanda tarımla da özdeşleştirilmiştir. Öyle ki Er Hanedanlar ve Akad Devleti Dönemi sanatında yer alan çeşitli türdeki bitkiler ile koyunlarında içerisinde olduğu hayvan sürüleri onun sembolleri olmuştur²⁷². Zira çeşitli rölyef ve silindir mühür sahnelerinde hayvan sürüleri üzerinde tahıl başakları betimlenmiş olup bunlar, Tanrıça İnanna'nın amblemi olan kamış demeti bulunan ve tapınak olduğu anlaşılan bir binaya doğru ilerlerken tasvir edilmiştir. Nitekim bu sürüler ebediyen genç kalmanın ve bereketin sembolü olan kutsal sürülerdir. Fakat burada Tanrıça İnanna'nın sürülerini koruyan, yiyeceklerini veren Çoban Tanrısı Dumuzi'nin kanat gerdiğine inanılmıştır. Sumerliler sonrası dönemde Dumuzi için

²⁷⁰ Ömür Harmanşah, "The Cattlepen and The Sheepfold: Cities, Temples and Pastoral Power in Ancient Mesopotamia", *Heaven on Earth Temples, Ritual and Cosmic Symbolism in the Ancient World*, Ed. Deena Ragavan, The Oriental Institute of University of Chicago, Chicago 2013, s. 383-384.

²⁷¹ T. Jacobsen, *age*, s. 25.

²⁷² Henri Frankfort, *Cylinder Seals: A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East*, MacMillan and Co., London 1939, s. 17.

“Kahraman”, “Cengâver”, “Çoban Kulübesinin Sahibi” veya “Ağıl Sahibi” gibi dini kasidelerin oluşturulduğu kaydedilmektedir. Bu kasidelerin birçok yerinde ise ağsı giysili rahip-kral olarak tanımlanan Tanrı Dumuzi’nin sığırlara, koyunlara ve keçilere başak uzatırken veya stilize edilmiş hayat ağacının dallarını aşağı sarkıtırken betimlendiği ifade edilmektedir²⁷³.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak günümüzde Berlin Müzesi’nde bulunan ve Uruk kenti kazılarında ele geçen bir mühür sahnesinde halka direk sembolleri arasındaki iki koça bitkiler yediren bir figür görülmekte olup onun hemen solundaki koçun altına iki kâse kabartması yerleştirilmiştir (**Resim 30**). H. Frankfort, kutsal tapınak sürüsünün beslenmesini ritüelistik olarak sembolize eden bu sahnedeki figürün ise rahip-kralı temsil ettiğini ifade etmektedir. Zira buradaki sürünün kutsallığını Tanrıça İnanna’nın sembolü ve işareti olan halka direk motifi ortaya koymaktadır. Bu temaya ait sahnelerde tanrıçanın varlığının delili sayılan diğer motifler arasında tahıl başağı ve rozet yer almaktadır. Nitekim bunlar genel olarak sürünün beslendiği bitki örtüsünü sembolize eden motiflerdir²⁷⁴. Ayrıca bu sahnenin kurban töreniyle ilgili sembolik bir anlatı olabileceği de düşünülmektedir. Söz konusu silindir mühür sahnesi, kurban ritüeli ile sürünün bakımını birleştirmesi açısından oldukça dikkat çekmektedir. Nitekim ayrıntılı şekilde tasavvur edilen hayvanların kurban edilmek için beslendiğine işaret eden bu mühür sahnesinin ölüm ve yaşamı bir arada sembolize ettiği düşünülmektedir²⁷⁵.

²⁷³ Ayrıca Çoban Tanrısı Dumuzi/Tammuz’un hayvanları korumak amacıyla aslanla nasıl savaştığını ve sürüleri onun saldırısından nasıl koruduğunu gösteren sahnelerde “Ağ elbise içindeki adam” olarak görülmektedir. Daha sonraları bu sahne sembolikleşerek, kutsal çoban sığırları bağrına basmakta ve onları hücum eden arslana karşı korumaktadır. Dolayısıyla Dumuzi yaşamı sonlandıran güce karşı, “Boğa İnsan” olarak savaştığıdır. Çoban tanrı Dumuzi bazen hurma ağacı şekline girerek üzerine doğru sıçrayan ve yapraklarını yiyen iki keçi arasında durmaktadır. Kimi zaman da bizzat Tanrıça İnanna’nın kendisi asıl eş olarak hayat ile ölüm arasındaki mücadeleye katılmakta ve önünde diz çöken kutsal kahramanı pençeleri ile parçalamak isteyen aslanı, kuyruğundan tutup geriye doğru çekmektedir. Hartmuth Schmökel, “Sumer Dini”, Çev. M. Turhan Özdemir, *AÜDTCF Dergisi*, C.XIX, 1953, s. 200-201.

²⁷⁴ H. Frankfort, *Cylinder Seals*, s. 18-21.; O. Keel, *age*, s. 20.

²⁷⁵ B. L. Goff, *age*, s. 65.

Resim 30. Uruk Dönemi'ne ait kült ve sürü bakımının yan yana gösterildiği silindir mühür çizimi. (O. Keel, *age*, s. 122.)

Bunların yanı sıra koyunun, Rüya Tanrıça Geştinanna ve Çoban Tanrısı Dumuzi'nin annesi Tanrıça Duttur (veya Sirtur) ile ilişkilendirildiği ifade edilmektedir²⁷⁶ Aynı zamanda Sumer Tanrıçası Gaa'u'nun da koyun ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir²⁷⁷.

Genel olarak silindir mühürlere baktığımızda, özellikle Cemdet Nasr Dönemi'ne tarihlendirilenlerde sığır, keçi ve koyun sürüleri tapınakların yanında tasvir edilmişlerdir. Bu mühürler üzerindeki bazı sahnelerde Sumerliler'in Aşk, Bereket ve Doğurganlık Tanrıçası İnanna'nın sembolü bulunmaktadır. Bununla birlikte zaman zaman tapınağın yanında bir ağaç, tekne, aşağıya akan bir akarsu görülmekte, tasvir edilen hayvanların yanı sıra bunlara balıklar veya nadiren de akrepler eklenmiştir. Cemdet Nasr Dönemi'ne ait tapınak alanlarında yapılan arkeolojik kazılarda kireçtaşı ve mermerden yapılmış söz konusu temaya sahip mühür örneklerine rastlanmıştır²⁷⁸. Nitekim bu ağıl hayvanı motiflerinin her biri erken dönemlerde Mezopotamya'da ibadet edilen bereket ve verimlilik tanrılarıyla ilişkilendirilmiştir. Diğer yandan Akad Devleti Dönemi'ne ait başka bir silindir mühür üzerindeki sahnede türü tam olarak belirgin olmasa da koç olduğu tahmin edilen çift tırnaklı küçükbaş hayvanın tanrıyla olan bağlılığı görülmekte ve bu hayvan tanrı figürünün omuzlarından çıkan tahıl başaklarına ulaşmaya çalışırken resmedilmiştir²⁷⁹.

Akabinde Orta Babil Devleti Dönemi'nde ise inanç noktasında önemli bir yere sahip olduğuna inanılan tanrı, koyun ve tahıl başağı kültürünün yeniden canlanmaya başladığı görülmektedir. Zira bereket tanrısı kültürünün kurulduğu Eşnunna kentinin tanrılarını, Lugalbanda ve Ninsun'un hizmetkârı bahçıvan Apil-Marduk'un oğlunun silindir mührü üzerindeki görmek mümkündür. Nitekim bu mühür sahnesinde sağ elini selamlar vaziyette kaldırmış tanrı betimi yer alırken, onun hemen önünde üç büyük tahıl

²⁷⁶ J. Black, A. Green, *age*, s. 113; "Dumuzi'nin Ölümü" adlı metinde ölümünün yakın olduğu içine doğan Dumuzi daha sonra uykusunda gördüğü kötü rüyayı kız kardeşi Geştinanna'ya anlatmıştır. Kötü olayların habercisi rüyayı yorumlayan Geştinanna, yer altı cinleri yani *galla*'ların onu aradığını ve saklanması gerektiğini söylemektedir. Metnin ilerleyen kısımlarında üçüncü kez cinlerden kaçan Dumuzi, Güneş Tanrısı'nın onu ceylana çevirmesinden sonra ilk olarak bitkiler arasına, ikincisinde Şuburila adlı bir yere ve son olarak da kız kardeşinin koyun ağılına saklanmaktadır. Fakat koyun ağılında yakalanan Dumuzi burada *galla* cinleri tarafından öldürülmektedir. S. N. Kramer, *Sümerler*, s. 206-211.

²⁷⁷ Douglas R. Frayne, Johanna H. Stuckey, *A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East Three Thousand Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia, Assyria and Elam*, Eisenbrauns, Pennsylvania 2021, s. 107.

²⁷⁸ H. Frankfort, *Cylinder Seals*, s. 33.

²⁷⁹ E. D. Van Buren, *Sheep and Corn*, s. 129.

başağı yükselmekte ve bunların üzerinde de söz konusu tanrıya dönmüş yatan bir koyun bulunmaktadır. Tanrının arkasında ise, eşkenar dörtgen olarak tanımlanan üç çift şekil üzerinde yatmış pozisyonda bir hayvan figürü mevcut olup, bu hayvanın da koç olması muhtemeldir.²⁸⁰ (**Resim 31**).

Resim 31. Kassit Devleti Dönemi'ne tarihlenen üzeri tasvirli silindir mühür baskısı. (E.D.Van Buren, *Sheep and Corn*, s. 131.)

Ayrıca akikten yapılmış bir başka silindir mühür üzerinde koç ve ağaç motifinin yan yana olduğu bir sahne betimlenmiştir. Bu sahnede sol tarafa dönük oturur biçimde bir tanrı betimi mevcut olup bir elinde büyük bir tahıl başağı vardır. Tanrının karşısında ise bir tanrıça durmaktadır. Üst kısmı bir tür ana çizgi ile bölünmüş olan alanın üzerinde hayat ağacı olarak tanımlanan bir ağacın her iki yanında, birisinin koç olduğu bilinen iki tane çift tırnaklı hayvan türü bulunmaktadır²⁸¹. Bolluk ve bereketle ilişkilendirilen koçun, sonsuzluğun simgesi olan hayat ağacı ile olan birlikteliği düşünüldüğünde bu sahnede ebedi bir bolluk olgusunun tasavvur edildiğini söylemek mümkündür. Tahıl başağı tutan tanrının bu tasviri, Eski Anadolu'da Geç Hitit Beylikleri Dönemi'ne ait İvriz Kaya Kabartmasında (Konya) bir elinde üzüm salkımları diğer elinde de tahıl sapını tutan bolluk ve bereketle ilişkilendirilen Tanrı Tarhunda tasvirini akla getirmektedir. Dolayısıyla bu iki kabartmanın ortak yönler barındırdığı söylenebilir. Fakat bu iki tanrının benzerlikleri dikkate alındığında mühür üzerindeki hayat ağacı motifinin yanındaki diğer hayvanında boğa olabileceği ihtimal dâhilindedir.

Diğer yandan bolluk ve verimlilik yönlerine ek olarak koyun veya koçun kafa formunun da inanç dünyasında ilahi simge olarak kullanıldığı gözlemlenmektedir. Zira Eski Babil Devleti Dönemi'nden Pers hâkimiyetine kadar uzanan süreçte, tanrısallık göstergesi olan koçbaşı asalar, Orta Babil ve Asur yazıtlarından elde edilen bulgulara göre Tanrı Ea'yla özdeşleştirilmiştir. Hatta bazı Yeni Asur Devleti Dönemi silindir mühür

²⁸⁰ E. D. Van Buren, *Sheep and Corn*, s. 130-131.

²⁸¹ E. D. Van Buren, *Sheep and Corn*, s. 132.

sahnelerinde zaman zaman Tanrı Ea koçbaşı asanın küçük bir biçimi olan değneği taşıırken gösterilmiştir²⁸².

Babil kentinde yapılan kazılar esnasında, mermerden ya da steatitten yapılmış kıvrımlı boynuzlu koçlar ile bir koyuna ait çok sayıda heykelcik keşfedilmiştir. Ayrıca MÖ 1. binyıla ait Asur'da da krem renkte belirgin hatlara sahip ve kıvrımlı boynuzlu kilden yapılmış çok sayıda koç motifi bulunmuştur. Bunların ise ritonların alt kısımlarını süslemek için kullanıldığı düşünülmektedir²⁸³. Öte yandan Yeni Asur krallarından III. Salmanassar'ın Siyah Obelisk olarak adlandırılan dikilitaşı üzerinde boynuzları yanlara doğru genişleyen ve kıvrılan, göğsü yelesi koyunlar tasvir edilmiştir²⁸⁴.

1.1.2.3. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Koyun

Eski Çağ'da yaşamış toplumların sembolik düşüncesinde, insan doğumunun gerçekleştiği organik öğelere benzer görünümlere sahip bazı hayvanların kutsandığı bilinmektedir. Doğumla bağlantılı sembolizmde bu hayvanların, bereket, kadın, yumurta ve doğumun doğal temsilci olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle de Eski Çağ insanının bazı hayvanlarla gizli ve önemli bir bağ kurdukları kabul edilmektedir. Buna göre boğa/ineğin yanı sıra koç başının rahmi temsil etmek amacıyla gövdesinden koparılarak sembolik eşleştirme yapıldığı ve burada baş veya boynuzunda beliren formun esas alındığı anlaşılmaktadır²⁸⁵. Buradan hareketle doğum temasında ilk akla gelen hayvanlardan birisi olan koyun/koç, Eski Mezopotamya'da herhangi bir tanrıya zaman zaman fedakârlık yapmanın en tipik hayvanı görülmüş²⁸⁶ Sumerliler'de tanrıların koyun sevdiği düşünülerek bu hayvan törenlerle kurban edilmiştir²⁸⁷.

²⁸² J. Black, A. Green, *age*, s. 281.

²⁸³ Elizabeth Douglas Van Buren, *The Fauna of Ancient Mesopotamia as Represented in Art*, Pontifium Institutum Biblicum, Roma 1939, s. 68.

²⁸⁴ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 64-65.

²⁸⁵ M. Ateş, *age*, s. 122-123.

²⁸⁶ JoAnn Scurlock, "Animals in Ancient Mesopotamian Religion", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie J. Collins, Brill 2002, s. 397.

²⁸⁷ Suzan Akkuş Mutlu, "Eski Mezopotamya'da Beddua ve Felaketlerden Korunma Ritüelleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S. 9, 2014, s. 281.

Resim 32. Kral Etana'nın kartal sırtında göğe yükselişi. (B.L. Goff, *age*, lev. 721.)

Öte yandan Eski Mezopotamya'da birçok mitolojik sahnenin silindir mühürler üzerindeki tasvirleri ile karşılaşılmaktadır. Bunun en bilinen örneğini, Sumer Kral Listeleri'nde adına rastlanan Kiş kenti kralının efsanesinin anlatıldığı “Etana ile Kartal Mitosu”nun daha sonraki Akad Devleti Dönemi'ne ait bir silindir mühür üzerindeki betimlemesi oluşturmaktadır. Söz konusu silindir mühür sahnesinde yerden yükselen kartalın sırtında bir insan silüeti mevcut iken, aynı sahnede köpek, çoban ve koyun sürüsünün otladığı görülmektedir. Temelinde doğum ritüelinin bulunduğu bu mitolojik anlatıda kartal, çoban kral Etana'yı doğum otunu elde edebilmek için Tanrıça İstar'ın tahtına götürmektedir²⁸⁸(**Resim 32**). Yine aynı döneme tarihlenen bir başka silindir mührün Aşk, Savaş ve Üreme Tanrıçası İstar'a yapılan sunum sahnesinde, tanrıçanın hemen önündeki sunak üzerinde koyun/koç başı motifi görülmektedir²⁸⁹ (**Resim 33**).

Resim 33. Akad Devleti Dönemi'ne ait sunum sahnesinin yer aldığı mührün çizimi. (J.M. Asher-Greve, *agm*, s. 176.)

Yukarıdaki bilgilerin yanı sıra tasvir ve mühür sanatının popüler temalarından biri olan emzirme motifi, üremenin yanı sıra anne ile yavrusu arasındaki yakın bağı sembolize etmektedir. Orta Asur Devleti Dönemi'ne (MÖ 1500-1000) tarihlenen bir silindir mühür üzerinde kuzusunu emziren koyunun tasviri yer almaktadır. Zira söz konusu mührün üzerinde yavrusunu emziren bu koyun aynı anda önündeki bitkiyi yemek için uzanırken resmedilmiştir. Natüralist görünüm sergileyen bu mührde doğurganlık ve besleyicilik temaları ön plana çıkarken, koyunun Tanrıça İstar'ın zoomorf bir temsili olduğu düşünülmektedir. Hayvanın üzerindeki tanrısallık belirteci olan *DİNGİR* determinatifi bu durumun kanıtını oluşturmaktadır²⁹⁰ (**Resim 34**). Nitekim bu motif Eski Mezopotamya ekonomisinin inanç üzerindeki tesirini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Zira sanatta Tanrıça İstar'ın, emziren anne olarak zaman zaman hayvan ve insan formunda

²⁸⁸ “Etana ve Kartal Mitosu” ile ilgili detaylı bilgi için bkz. S. H. Hooke, *age*, s. 72-74.

²⁸⁹ A. Greve, J. M. Westenholz, J. Goodnick, *age*, s. 175.

²⁹⁰ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 80.

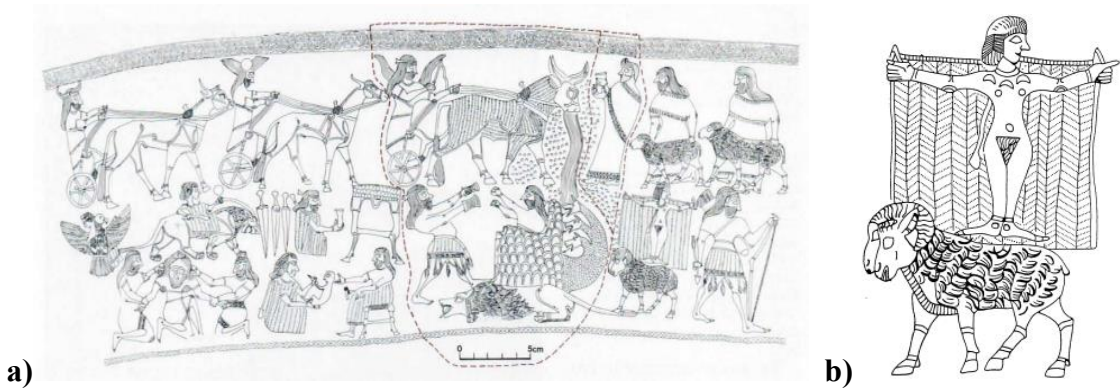
resmedilmesi buna kanıt oluşturmaktadır. Bu mühür sahnesinde besleyicilik ve üremenin simgesel yönüne vurgu yaptığı, hatta yaşamın doğal akışını resmettiği gözlenmektedir.

Resim 34. Orta Asur Devleti Dönemi'ne (MÖ 1500-1000) ait Asur'da ele geçen yavrusunu emziren koyun betimli silindir mührün çizimi. (Simo Parpola, *Assyrian Prophecies*, Helsinki University Press, Helsinki 1997, s. 38.)

Ayrıca İran'ın kuzeybatısında yer alan tarihi yerleşimlerden Hasanlu'da 1958 yılı kazı çalışmaları esnasında Kale Höyüğü'ndeki Yanmış Batı Binası I adı verilen yapının kalıntıları arasında modern literatürde "Hasanlu'nun altın kâsesi" adı verilen eşsiz bir buluntuya rastlanmıştır. Adı geçen kâse, binanın güneydoğu köşesinde bulunan 9 numaralı odada üç erkek cesediyle birlikte ortaya çıkarılmıştır. Bu cesetlerden birisinin elleri arasında keşfedilen kâsenin, yıkıntının etkisiyle doğal formunun bozulduğu ve yassılaştığı tespit edilmiştir. Yaklaşık 20 cm yükseklik, tabanı 15 cm ve ağız kenarı da ortalama 18 cm olan kâsenin ağız kenarları hafifçe dışa doğru çıkıntılıdır. Sanatsal açıdan oldukça dikkat çeken bu kâsenin üzerinde tanrısal ve hayvansal betimlerin yer aldığı ve hareketliliğin olduğu bir kompozisyon tasvir edilmiştir²⁹¹ (**Resim 35. a, b**). H. Frankfort, Hasanlu kâsesindeki motiflerin homojen bir görünüm sergilemediğini ve figürlerin rastgele bir araya getirilmesinden oluşan bir karışım olmadığını ifade ederken, söz konusu kâse üzerindeki imgelerin sanatsal açıdan Oxus Uygarlığı ile ilişkili olarak su merkezli bereket imgesinin odak merkezi olduğunu ifade etmiştir. Nitekim günümüzde İran'daki Bastan Müzesi'nde sergilenen bu kâsenin alt tarafında çıplak bir tanrıça iki koçun sırtında dururken betimlenmiştir.

²⁹¹ Robert H. Dyson, "Hasanlu Golden Bowl", *The Circle of Ancient Iranian Studies*, s. 1-2. https://www.cais-soas.com/CAIS/Art/hasanlu_bowl.htm. (Erişim tarihi: 26.01.2023).

Resim 35. a, b) İran Hasanlu altın kasesi üzerindeki betimlemelerden birer kesit. (Irene J. Winter, “The ‘Hasanlu Gold Bowl’: Thirty Years Later”, *Expedition*, Vol. 31, 1989, s. 90.; U. Winter, *age*, s. 878.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, Hasanlu altın kâsesi üzerinde resmedilen sahnede verimlilik, çoğalma ve doğurganlık temalarının hem stilize yan yana koçlar ile hem de tanrıça vasıtasıyla simgesel olarak aktarıldığı anlaşılmaktadır²⁹². Aynı zamanda tanrıçanın boynunda üç adet hilal motifinin yer aldığı bir kolye görülmektedir. Zira dönemin sembolizminde ve mitolojisinde hilal, doğurganlık, çoğalma ile bereketi simgelemekte olup bunlar tanrıçanın üreme ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra tanrıçanın dişiliğini öne çıkartan üçgenimsi formda verilen jenital bölge ve göğüsler de söz konusu düşünceyi pekiştirmektedir.

Tüm bunların dışında Eski Mısır toplumunda da belirli özelliklere sahip çeşitli hayvanlara saygı duyulmuş, hatta bazı tanrı ve tanrıçalar belirli hayvanlarla özdeşleştirilmiştir. Şöyle ki pastoral bir yaşam biçimine sahip Mısır’da, toprağa tohum ekilmesinden ürünlerin yetişmesine kadar geçen süreç doğurganlık ve üreme ile özdeşleştirilmiş bu nedenle bazı hayvanlara özel önem atfedilmiştir. Bu hayvanlar içerisinde ayrı yere sahip koyun/koç bereket ve doğurganlık tanrılarıyla eşleştirilmiştir. Panteondaki koç başlı bu tanrılar ise Herakleopolis’li Heryshef, Mendes’li Banebdjed, Esna ve Elephantine’li Khnum ve Teb’li Amun-Ra’dır. Adı geçen bu tanrılar arasında ilahi doğum sahnelerinde üretken gücü sağlayan Amun-Ra ile Khnum insanların, hayvanların ve tanrıların yaratıcısı olarak görülmüştür. Ayrıca eril güç, doğurganlık, yenilenme ve yeniden doğuşla bağdaştırılan Banebdjet ile Amun-Ra’da zaman zaman ikonografide de dört koç başıyla temsil edilmiştir²⁹³. Ayrıca cenaze ritüelleriyle bağlantılı

²⁹² Henri-Paul Francfort, “A Note on the Hasanlu Bowl as Structural Network: Mitanni-Arya and Hurrian?”, *Bulletin of the Asia Institute*, Vol. 22, 2008, s. 171-188.

²⁹³ Detaylı bilgi için bkz. M. Stephen Treasure, “Four Faces on one Neck”: *The Tetracephalic Ram as an Iconographic Form in New Kingdom Egypt*, The Degree of Master of Arts, The American University in Cairo, AUC Knowledge Fountain, 2021, s. 85, 130.

olarak mezar yapıları içerisinde özellikle kadın mezarlarında küçük boyutlu koç başı biçimindeki figürinlere rastlanmıştır. Süs veya tılsım nesnesi olması muhtemel koç başlarının gündelik hayatta muska olarak kullanıldığı, özellikle gebe ve emziren kadınları koruduğuna inanılmakta ve o dönemde doğumu kolaylaştırdığı düşünülmektedir²⁹⁴.

Ayrıca ölü gömme ritüelleriyle de ilişkilendirilen koçun boynuzunun profilden spiral görünümü, ruhun sonsuzluğa giderken çizdiği rotayı simgelemektedir. Belki de yer ve zaman olarak uzak görülmesine rağmen Eski Türk sanatında ve kültüründe de koç ve koyun ölümün sembolleri sayılmaktadır. Bu bağlamda Orta Asya'da Göktürk Devleti Dönemi'nden itibaren koyun ve koç başı motiflerinin mezar taşı süslemelerinde kullanıldığı bilinmektedir²⁹⁵.

1.1.3. Keçi

1.1.3.1. Keçinin Evcilleştirilme Süreci

Keçi, insan hayatına katılarak birçok yönden katkı sağlayan ve ilk evcilleştirilen tırnaklı memeli türlerdendir. Arkeolojik çalışmalar, keçilerin ilk defa Bereketli Hilal Bölgesi'nde günümüzden 10.000 yıl önce evcilleştirildiğini ortaya koymaktadır²⁹⁶. Bununla birlikte genetik bulgular evcil keçilerin (*Capra hircus*), yaban keçisinden veya Asya yaban keçisinden (Bezoar) (*Capra aegagrus*) türediğini göstermektedir. Yaşam alanının Türkiye'nin doğusu ve İran başta olmak üzere Eski Yakın Doğu'nun farklı bölgelerini kapsadığı tahmin edilmektedir²⁹⁷. Yaban keçileri daha yüksek rakımlarda ve engebeli arazilerde yaşama eğiliminde iken, Buzul ve Holosen Dönem'de yaşam alanlarının Toros-Zagros Dağ silsilesi boyunca yayıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca söz konusu bölgenin diğer bir türü ise, Güney Ürdün ve İsrail'e özgü Nübye Dağ Keçisi (*Capra nubiana*)'dir²⁹⁸. Nübye Dağ Keçisi yayılımına bakıldığında ise Güney Levant, Arabistan ve Kuzeydoğu Afrika'nın nispeten kurak dağlık bölgelerini içine almaktadır. Adı geçen bu hayvanın önden basık ve enine kabartılı belirgin boynuz yapısı onu diğer

²⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Campbell Bonner, *Studies in Maical Amulets Chiefly Graeco-Egyptian*, The University of Michigan Press, London 1950, s. 85.; Benzer durum Eski Hindistan'da da mevcut olup Vedik inancında Hava Tanrısı Indra dölleyici olarak koç (*Meşa*) olarak da adlandırıldığı anlaşılmaktadır. M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 103.

²⁹⁵ Hasan Bugrul, "Reflections of Horse and Ram Beliefs on the Tombstones in the East Region of Turkey", *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 20, 2016, s. 135.

²⁹⁶ Melinda A. Zeder-Brian Hesse, "The Inital Domestication of Goats (*Capra Hircus*) in the Zagros Mountains 10.000 Years Ago", *Science*, Vol. 287, No. 5461, 2000, s. 2254.

²⁹⁷ B. S. Arbuckle, *Animals in the Ancient World*, s.204-205.; J. Clutton-Brock ise tüm evcil keçilerin atası, Batı Asya'nın Bezoar *Capra aegagrus*'tan türeme olduğunu öne sürmüştür. Bilgi için bkz. Juliet Clutton-Brock, "The Process of Domestication", *Mammal Review*, Vol. 22, No. 2, 1992, s. 81.

²⁹⁸ B. S. Arbuckle, *Animals in the Ancient World*, s. 205.

yaban keçi türlerinden ayırmaktadır. Fakat ana hatlarıyla bakıldığında her iki türün benzer iskelet yapılarına sahip olması onların ayırt edilmesini bir hayli zorlaştırmaktadır²⁹⁹.

Eski Yakın Doğu coğrafyasında yapılan arkeofaunal çalışmalar neticesinde evcilleşmiş keçilerle ilgili elde edilen veriler iki yerleşim bölgesine işaret etmektedir. Bu yerlerden ilki İran'ın batısına lokalize edilen günümüzde Ganj Dareh olarak bilinen Neolitik Dönem yayla yerleşimidir. İkincisi ise bu alanın tam tersi yani bir ova konumunda bulunan İran'ın güneybatısında yer alan Ali Koş'dan gelmektedir³⁰⁰. Yine İran sınırları içerisindeki Hulailan Vadisi'nde bulunan Tepe Güran yerleşim sahasında da MÖ 8500-7700 yıllarına tarihlenen çok sayıda evcil keçi kalıntısına rastlanmıştır³⁰¹. Bununla birlikte Ürdün'deki Jericho (Eriha) ile Kerkük'ün 55 km doğusunda bulunan Qal'at Jarmo yerleşimlerinde bulunan kemik bulgularının detaylı analizi sonucu hemen hemen aynı zaman diliminde keçilerin evcilleştirildiği kabul edilmektedir³⁰². Bunların yanı sıra Eski Mezopotamya'da çiftliklerde keçi yetiştiriciliğine dair şimdiye kadar ele geçen en eski yazılı vesikalar III. Ur Hanedanlığı Dönemi tarihlendirilen Umma ve Ur şehirlerinde ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletlerdir³⁰³.

Bunların yanı sıra geçmişte olduğu gibi günümüzde de keçilerin dünya üzerindeki yayılım alanı oldukça geniştir. Nitekim keçi, Sibiryaya bölgesinden, Afrika çöllerine ve tropikal iklim kuşağına kadar geniş alana yayılmış hayvan türlerinden birisidir³⁰⁴. Ayrıca evcilleştirilmiş diğer çiftlik hayvanlarında olduğu gibi keçi de toplumların yaşamında derisi, sütü, eti, kılı ve gübresi ile büyük katkı sağlamıştır. Birden fazla özelliğiyle dikkat çeken bu hayvana, eski çağlardan itibaren birçok toplumun kültürel, sosyal ve dini yaşantısında birtakım simgesel manalar yüklenmiştir. Bu bağlamda, çivi yazılı belgeler ve arkeolojik veriler özellikle Eski Mezopotamya toplumları nezdinde büyük önem atfedildiğini, hatta bereket ve verimlilikle ilintili olarak birtakım sembolik anlamlar verildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Eski Mezopotamya'nın çeşitli yerlerinde ortaya çıkarılan görsel sanat eserleri ile mühürler üzerindeki motifler bu durumu açık bir şekilde göstermektedir.

²⁹⁹ Allan S. Gilbert, "The Flora and Fauna of the Ancient Near East", *Civilizations of the Ancient Near East Vol I*, Ed. Jack M. Sasson, Charles, Scribner's Sons, New York 1995, s. 169.

³⁰⁰ M.A. Zeder, B. Hesse, agm, s. 2255.

³⁰¹ M. A. Zeder, *Animal Domestication in the Zagros.*, s. 16.

³⁰² C. A. Reed, agm, s. 1634.

³⁰³ Y. Hatziminaoglou, Joan Boyazoglu, "The Goat in the Ancient Civilisations: From the Fertile Crescent to the Aegean Sea", *Small Ruminant Research*, Vol. 51, 2004, s.126.

³⁰⁴ Gordon Luikart, Ludovic Gielly, Laurent Excoffier, Jean D. Vigne, Jean Bouvet, Pierre Taberlet, "Multiple Maternal Origins and Weak Phylogeographic Structure in Domestic Goats", *PNAS*, Vol. 98, No. 10, 2001, s. 5927.

1.1.3.2. Bereket-Verimlilik Sembolü Olarak Keçi

Bilindiği üzere Eski Yakın Doğu çiftlik hayvanlarının ilk evcilleştirildiği coğrafyalardandır. Burada evcilleştirilen çiftlik hayvanları içerisinde keçi, ikinci sırada yer almakla birlikte kayalık ve engebeli araziye uyum sağlamış, çalılık ve ağaçlarla beslenen küçükbaş hayvan türlerindedir. Başlangıçta eti için beslenen keçinin, zaman içerisinde yararlı birçok özelliği de keşfedilmiştir. Özellikle Eski Mezopotamya toplumlarınca bereket ve bolluk sembolü olarak değer atfedilen keçi, gündelik yaşamda birden fazla yönüyle ön plana çıkmaktadır. Ayrıntılandırılacak olur isek yerleşik yaşamla birlikte hayvanlardan maksimum seviyede yararlanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda insanlar yerleşik hayatı benimsemekle birlikte keçinin eti, sütü, derisi, kılı ve gübresinden istifade etmişlerdir. Mezopotamyalıların hayatının nerede ise tüm aşamasında güçlü bir etkiye sahip olan keçi, inanç dünyasında da kendine yer bularak tanrılara adak olarak sunulmuş hatta tanrıların yanında ibadet edilen kutsal bir varlık olarak kabul edilmiş, mit ve efsanelere de konu olmuştur. Bu anlamda keçi, Eski Mezopotamya’da yaşamış toplumlara ait arkeolojik veriler ile çivi yazılı belgelerde çoğunlukla doğurganlık, bolluk ve bereket gibi temalarla ilişkili bir metaforik unsur olarak görülmüştür.

Tüm bunlarla birlikte Eski Yakın Doğu’nun tarih öncesi dönemlerinden kalma seramikler üzerinde de dağ keçisi motifleri yer almaktadır. Ayrıca Samarra Dönemi³⁰⁵ ile daha geç evreye ait El-Ubeyd Dönemi renkli seramiklerini süsleyen motifler arasında keçi betimlerine ulaşılmıştır. Ek olarak İran’da Tepe-Sialk III, Tepe Hisar I ve Bakun buluntuları arasında renkli seramikler üzerinde stilize keçi tasvirlerine rastlanmıştır³⁰⁶.

Eski Mezopotamya çivi yazılı arşiv belgelerinde keçi, Sumerce “*mul*ÜZ”³⁰⁷, Akadca “*enzu(m)*” şeklinde tanımlanırken, Nuzi belgelerinde “*en.zu.MEŠ*”³⁰⁸ keçiler, Sumerce “*SÚ-lum*”, Akadca “*mašgallu*”³⁰⁹ erkek keçiyi (teke) ifade etmektedir. Bunların

³⁰⁵ Hasuna ve Samarra kültürleri (MÖ 7. binyıl), kendine özgü boyalı çanak çömlek tipolojileri ile karakterize edilen Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Mezopotamya toplumlarına ait kültür evreleri olarak bilinmektedir. İlk olarak 19. yüzyılın başında Irak’ın orta kesiminde yer alan Samarra Bölgesi’nde Alman hafirler tarafından keşfedilmiş daha sonra ise Tel Es-Sawwan’ın 3-5. tabakalarında geniş çapta belgelenen Samarra Kültürü, üçlü ev planı ile de karakterize edilmektedir. Joan Oates, “Southern Mesopotamia”, *A Companion to the Archaeology of Ancient Near East*, Ed. D.T. Potts, Wiley-Blackwell, Oxford 2012, s. 471-476.

³⁰⁶ Uğur Silistreli, “Köşk Höyük’te Bulunan Kabartma İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezeli Vazolar”, *Belleten*, C. 53, S. 206, 1989, s. 369.

³⁰⁷ C. Watanebe, *age*, s. 39.

³⁰⁸ J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 74.; CAD E, s. 180.

³⁰⁹ CAD M1, s. 364.

yanı sıra *HAR-ra=hubullu* serisinin 14. tabletinde Sumerce “*DÀRA*”, Akadca “*turāhu*”³¹⁰ terimlerinin de yaban keçisini tanımlamak için kullanıldığı görülmektedir.

Eski Mezopotamya görsel sanatlarında yer alan motiflerde morfolojik yapıya göre (boynuz şekli, tüy, kuyruk ve sakalı) birkaç farklı keçi türünün varlığı anlaşılacakla birlikte bunlardan bazılarında tasvirlerde daha az rastlanmaktadır. Başlangıçta tasvir sanatında ve ikonografide yaban keçisi (*Capra aegagrus*) ile evcil keçilerin (*Capra hircus*) çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. Daha sonra ise, kendi ekseni etrafında kıvrılıp sarmal biçiminde geriye doğru uzanan burma/burgu boynuzlu (*Capra falconeri*) veya Markhor Keçisi denilen yabani türün tasvirleriyle karşılaşılmaktadır. Ayrıca antik Şuruppak kentinde yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları esnasında bu türe ait olduğu düşünülen iki tane bakırdan yapılmış keçi kafası ele geçmiştir. Bunların yanı sıra betimlerde karşılaşılan diğer bir tür ise uzun tüyler ile hafif bir şekilde geriye ve uçlara doğru yukarı kıvrılan boynuzlu keçidir. Van Buren, söz konusu keçi türünü kılıç boynuzlu (*Capra pircax adametz*) olarak tanımlamıştır. Ek olarak geriye doğru kavisli ve düz boynuzlu keçi türleri de tasvirlerde yer almaktadır. Örneğin Mezopotamya’nın doğusundaki Diyala Bölgesi’nde yer alan Tell Agrap’ta bir çömlek üzerinde küçükbaş hayvana ait bir motif ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu çömlek parçası üzerinde yer alan küçükbaş hayvan kırmızı ve siyah renkle boyalı olup boynuzları yatay ve uzundur. Ayrıca adı geçen hayvana ait diğer bir örnek ise, Tutub’da ele geçen küçük bir vazo parçası üzerindeki betimlerdir.³¹¹ Buradaki betimlerde görülen hayvana bakıldığında arkaya doğru kıvrımlı kuyrukları onların keçi olduğunu düşündürmektedir.

Mezopotamya panteonunda yer alan Bozkırın ve Dağ Eteklerinin Tanrısı olarak görülen tanrı Şakkan/Sumuqan’ın keçi ile ilişkilendirildiği düşünülmektedir. Nitekim Er Hanedanlar Dönemi’nden itibaren yabani hayvanların koruyucusu ve onların doğurganlıklarından sorumlu bu tanrı keçiler ile çobanlarını gözetip, kolladığı gibi kimi zamanda sığırlarla da bağdaştırılmaktadır. Ayrıca keçiyile ilişkilendirilen Tanrı Şakkan bazen sürülerin çobanı olarak da düşünülmüştür³¹². Ek olarak Güney Mezopotamya’da ana tapınım merkezi Eridu kenti olan Tanrı Ea/Enki bereket ve çoğalmanın tanrısı olarak görülürken, “yaşam suları” ile “dipsiz derinlik”lerin de efendisidir³¹³. Yine Sumerliler’in “Ea/Enki ve Dünya Düzeni” adlı mitolojisinde adı geçen tanrının bataklıklarda

³¹⁰ B. Landsberger, *Die Fauna Des Alten Mesopotamien*, s. 12.

³¹¹ D. E. Van Buren, *The Fauna.*, s. 57-61.

³¹² D. R. Frayne, J. H. Stuckey, *age*, s.319.

³¹³ Samuel Noah Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, s. 8.

“Abzu’nun Dağkeçisi” adı verilen *magur* teknesiyle seyahat ettiği anlatılmaktadır³¹⁴. Diğer taraftan Akad Devleti Dönemi’ne ait ele geçen bir silindir mühür incelendiğinde Tanrı Ea/Enki ile çift yüzlü Tanrı Usmû betimleri yer almakta ve Tanrı Ea/Enki’nin ayakları altında bir keçi motifi görülmektedir³¹⁵ (**Resim 36**). Bunlardan hareketle keçinin, Tanrı Şakkan/Sumuqan ile Tanrı Ea/Enki’nin bereketle ilişkilendirilen tasvir sahnelerinde ve edebi metinlerinde kendine yer edindiği görülmektedir. Burada söz konusu tanrılarla ilişkilendirilen keçinin zaman zaman metaforik bir unsur olduğu gözlemlenirken görsel sahnelerde doğrudan tanrıların yanında yer alması ayrıca dikkat çekmektedir.

Resim 36. Akad Devleti Dönemi’ne tarihlenen Adda’nın mühür baskısı. (Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 71.)

Ek olarak modern edebiyat anlatıları arasında yer alan fablın tarihteki ilk örneklerini altı bin yıl öncesine kadar geriye götürmek mümkündür. Buradan hareketle Sumer bilgelik belgelerinde büyük rol oynayan fabllarda evcil ve yabani türden hayvanlarla ilgili çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür. Öğretici niteliğe sahip bu fabllarda hayvanların doğalarına ilişkin gözlemlerin aktarıldığı görülmektedir. Bu bağlamda ormanların kralı olarak nitelendirilen aslanın, keçinin zekâsı ve kurnazlığına yenildiğine dair söylemler mevcuttur. Söz konusu fablda; “*Aslan çaresiz bir dişi keçi yakalamıştı. “Bırak beni gideyim, (dedi dişi keçi) sana arkadaşlarımdan birini, bir koyun veririm!”... ağıla vardıklarında aslan kükredi: “Şimdi ağıla geldim, seni serbest bırakacağım!” (O zaman) (çitin?) öteki tarafından keçi şöyle dedi: “İşte beni bıraktın! (Gerçekten) akıllılık mı ettin? (Sana söz verdiğim) koyunu (vermeyi) bırak, ben bile buralarda durmam!”*”³¹⁶ ifadeleriyle aslanın, keçi tarafından kandırıldığı aktarılmaktadır.

³¹⁴ S. N. Kramer, *Sümerler*, s. 227.

³¹⁵ M. G. Beydiz, *age*, s. 183.

³¹⁶ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 164.; Aynı eserdeki diğer hayvan fablları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız, s. 159-167.

Öte yandan III. Ur Hanedanlığı krallarından Şulgi; “*Sığınağına koşan bir dağ keçisi gibi... Ekişnugal’e girdim*”³¹⁷ şeklindeki ifadesinden kendi hızıyla övündüğü anlaşılmaktadır.

Tüm bunların yanı sıra hava, su ve toprak kadar hayati öneme sahip olduğu düşünülen ağaç, insanoğlunun inanç dünyasında üreme, yiyecek, şifa ve tanrılar ile irtibatı kurma gibi aracı rolleri üstlenmiştir. İnsanoğlunun inanç dünyasında yer alan ağaç, yeryüzündeki çeşitli kültürlerde, yağmurun yağması, hayvanların üremesi ve kadınların kolayca doğum yapmasına vesile olan canlı bir varlık olarak düşünülmüştür. Ayrıca ağacın geçmişten günümüze neredeyse bütün toplumlarda hayat, sonsuzluk, bilgelik, yer altı ve yer üstü âlemleri birbirine bağladığına dair izlenimlere rastlanmaktadır. Nitekim Türk inanç dünyasında kutsal ağaç motifi sürekli karşılaşılan kültür öğelerinden birisi olmuştur³¹⁸. Zira faunada olduğu gibi flora türleri üzerinde de coğrafyadan coğrafyaya değişiklik gösteren iklimsel özellikler belirleyici unsurdur. Şöyle ki Orta Asya Türk topluluklarına baktığımızda kayın ağacı kutsal ağaç olarak ön plana çıkarken, Yakın Doğu uygarlıklarında hurma ağacı, Levant ve Hindistan dolaylarında ise sedir ağacı tanrının ağacı olarak görülmektedir. Ayrıca M. Eliade, dünyanın çeşitli kültürlerinde üç kozmik düzenin -yeraltı, yeryüzü, gökyüzü- birbiriyle iletişim halinde olduğuna dair bir inancın varlığına işaret etmektedir. Söz konusu iletişim evrensel bir bütünlük imgelerken, bazen kutsal ve ulu dağ, bazen de yaşam kaynağı olarak görülen hayat ağacı olmuştur³¹⁹. Üç katmanlı bir evreni birleştirme gibi birincil bir fonksiyona sahip ağaca hemen hemen her kültürde kutsallık veya tanrısallık vasfı yüklenmiştir.

MÖ 4. binyılın sonlarından itibaren Mezopotamya toplumlarının inaniş ve düşüncesinde ağaç, saygı ve tapınım nesnesi haline gelmiştir. Bununla birlikte yaşamın kaynağı olarak kabul edilen ağaç, çeşitli yönleriyle doğurganlık, bolluk ve beslenme sembolleri olarak tasarlanmıştır. Bundan dolayı ağaçlar birtakım tanrıçalarla ilişkilendirilmiştir³²⁰. Kozmik ağaç olarak da ifade edilen kutsal hayat ağacı motifine Eski Mezopotamya toplumlarının mitolojilerinde, silindir mühür ve tasvirlerinde yer yer

³¹⁷ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 354.

³¹⁸ Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s.25-26.

³¹⁹ Üç kozmik düzey -yeryüzü, gökyüzü, alt bölgeler- birbirleriyle iletişim haline geçmişlerdir. Biraz önce gördüğümüz üzere, iletişim bazen evrensel bir sütun imgesiyle ifade edilmektedir, *Axis mundi* adını taşıyan bu sütun hem Gökyüzü ve Yeryüzünü taşımakta hem de bunları birleştirmektedir ve kaidesi aşağı dünyaya sapanmış durumdadır (“*Cehennem*” adı verilen dünya). Böylesine bir kozmik sütun ancak evrenin bizatihi merkezinde yer alabilir, çünkü meskün dünyanın tümü onun etrafında uzanmaktadır. Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 1991, s. 17.

³²⁰ Irit Ziffer, “Western Asiatic Tree-Goddess”, *Egypt and the Levant*, Vol. XX, 2010, s. 411.

rastlanmıştır³²¹. MÖ 4. binyılda Eski Mezopotamya’da stilize edilmiş hayat ağacı motifi Yeni Asur Krallığı’nın yükselişiyle beraber tüm Yakın Doğu’ya yayılmış ve MÖ 1. binyılın sonuna kadar belirgin olarak görülmeye devam etmiştir. Bu dönemde çeşitlilik arz eden hayat ağacı betimi temelde palmet, çam kozalakları veya nar şekilli görseller ve kesişen çizgiler ağıyla çevrili bir palmet tacının bulunduğu gövdeden oluşturulmuştur. Genellikle silindir mühür sahnelerinin ortasında yer alan hayat ağacı, hayvan (keçi, boğa, kuş vb), insan veya doğaüstü figürlerle birlikte görülmektedir³²².

Yukarıdaki ifadeden hareketle Mezopotamya tasvirlerinde ağacın, hayvanlarla birlikte resmedilen örneklerin bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Özellikle bereket ve verimlilik simgesi olarak kabul edilen keçi motifinin ağaçla birlikte betimlenmesinin sonsuz bolluk ve gönenci sağladığı düşünülmektedir. Örneğin Sumer kenti Ur’daki Kraliyet Mezarlığı’nda ele geçen silindir mühür sahnesinde, bir ağacın her iki yanında keçi motifi yer almaktadır. Benzer şekilde kral Mesilim Dönemi’ne (MÖ 2600-2500) ait aşağıdaki silindir mühür baskısında da keçi ve ağaç betimi bir arada görülmektedir. Yine Van Buren, uzun ve kalın tüyleri ile geriye doğru kıvrılıp uçlarda hafif bir biçimde yukarıya dönen boynuzlu bu keçi türünün ‘kılıç boynuzlu *capra prisca adametz*’ olduğunu belirtmektedir. Nitekim keçi ile ağaç, Mesilim Dönemi’nde ve daha sonraki Er Hanedanlar Dönemi tasvirlerinde kullanımı giderek artan bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır³²³ (Resim 37).

³²¹ Sumerliler’in Gılgamış Destanı’nın 12. Tabletindeki “*Gılgamış ve Huluppu Ağacı*” mitolojisinde kutsal ağaç unsuru yer almaktadır. Bu mit, bir nevi kutsal davul *pukku*’nun kökenini ve törensel kullanımını etimolojik olarak açıklamaktadır. Söz konusu mite göre Tanrıça İnanna, Fırat kıyısında bir Huluppu ağacı alıp, tahtasından karyolasını ve sandalyesini yapmak için bahçesine dikmiştir. Düşmanları ise, onun bu amacını engellemeye çalışınca, Gılgamış tanrıçanın yardımına gelmiştir. Tanrıça İnanna’da bu yardıma karşılık teşekkür etmek için Gılgamış’a bir *pukku* ve *mikku* hediye etmiştir. *Pukku* ağacın tabanından; *mikku* da tepesinden yapılmıştır. Adı geçen buiki nesne alanın uzmanlarınca, sihirli davul ve sihirli davul tokmağı şeklinde yorumlanmıştır. Nitekim destandaki davul (*pukku*) ve tokmağın (*mikku*) Tanrıça İnanna tarafından gönderilmesi ağacın kutsallığını yani tanrısallığını ortaya koymuştur. S. H. Hooke, *age*, s. 68.

³²² Abdulhamit Kavak, “Yeni Asur Döneminde Silindir Mühürler Üzerinde Çizgisel Üslupta Betimlenen Mücadele, Hayat Ağacı, Savaş Arabası Ziyafet Sahneleri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, No. 101, 2020, s. 139.

³²³ E D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 58, 59.

Resim 37. Kral Mesilim Dönemi'ne ait silindir mühür baskısı. (E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 140.)

Ayrıca Ur'daki Kraliyet Mezarlığı'nda ortaya çıkarılan ve MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlendirilen “Çalılıktaki Koç” şeklinde tanımlanan figürin Mezopotamya sanatını yansıtan en iyi örneklerden birisidir (**Resim 38**). Mezopotamya faunası üzerine çalışmaları bulunan Van Buren, burada yer alan heykelciğin *capra girgentana*³²⁴ türüne ait olduğunu ifade etmektedir³²⁵. Nitekim İran'daki Zagros Dağları'ndan Toros'lar ile Alp sıradağlarına kadar uzanan geniş alanın keçinin anavatanı olduğu bilinmektedir. Hâlihazırdaki görselden hareketle bu hayvanın, koç olamayacağı koçun morfolojik özelliği gereği keçi gibi ağaçlara tırmanamaması ve sarp arazilere uyum sağlayamaması gibi faktörler göz önüne alındığında bu hayvanın koçtan ziyade adı belirtilen keçi türü olması kuvvetle muhtemeldir. Boynuzlarını çalılıkların arasına sokan bu hayvanın, çobanların ve sürülerin temsilcisi Tanrı Dumuzi/Tammuz'un iktidarını veya hakimiyetini sembolize ettiğini söylemek mümkündür.

Resim 38. Ur Kraliyet Mezarlığı'nda ortaya çıkarılan ve “Çalılıktaki Koç” olarak adlandırılan figürin. (D. Collon, *Ancient Near Eastern Art*, s. 66.)

Ek olarak, daha önce de belirtildiği üzere keçi-ağaç motifini, eski Yakın Doğu sanatının hemen her döneminde yaygın bir kompozisyon olarak görmek mümkündür. Buradan hareketle keçi-ağaç betimleri çoğunlukla silindir mühürler üzerinde işlenmiş olup, tasvirlerde nadiren bulunmaktadır. Bu anlamda aşağıdaki resimde de görüldüğü üzere Woolley tarafından kraliçe Puabi'nin mezarında yürütülen arkeolojik kazılar

³²⁴ Girgentana keçisi, günümüzde Sicilya'nın Agrigento çevresindeki bölgeye özgü bir ırk olarak bilinmektedir. Irkın kökeni büyük olasılıkla Afganistan ve Himalaya bölgelerine dayanmaktadır. Baldassare Portolano, Raffaella Finocchiaro et al., “Demographic Characterization and Genetic Variability of The Girgentana Goat Breed by the Analysis of Genealogical Data”, *Italian Journal of Animal Science*, Vol. 3, 2004, s. 42.

³²⁵ E.D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 57.

esnasında ele geçen deniz kabuğundan yapılmış levha üzerinde yer alan keçi-ağaç motifi oldukça dikkat çekmektedir³²⁶ (**Resim 39**).

Resim 39. Ur Kraliyet Mezarlığı'ndaki kraliçe Puabi'nin mezarında ele geçen deniz kabuğundan yapılmış levha. (D. Collon, *Ancient Near Eastern Art*, s. 65.)

Bunun yanı sıra İran'ın Kirman şehri yakınlarındaki Şehdad yerleşim yerinde MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlenen bir silindir mühür üzerinde tanrıçanın kolu, omuzu ve başından bitkiler filizlenmektedir. Görselin solunda üçü boynuzlu olduğu anlaşılan dört hayvan mevcut olup sağında ise insan formunda ikinci bir tanrıça bulunmaktadır (**Resim 40**). Söz konusu tanrıça temsillerini Akad Devleti Dönemi (MÖ 2350-2150) mühürlerindeki omuzlarından ağaç dalları filizlenen bereket tanrıları-tanrıçalarıyla ilişkilendirmek mümkündür³²⁷. Sonuç itibarıyla tanrıçalarla bir arada verilmiş olan ağaç-hayvan tasvir ve motiflerinin yüksek verimlilik, bolluk ve gönenci simgelediği düşünülmektedir. Nitekim Mezopotamya ve çevresine bakıldığında temel geçim kaynağı olan bitki ve hayvanların dini inanışta da önemli bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür.

Resim 40. Kirman yakınlarındaki Şehdad yerleşiminde ortaya çıkarılan silindir mühürün çizimi. (O. Keel, *age*, s. 122.)

Öte yandan Orta Asur Devleti Dönemi'ne tarihlendirilen bir mezarda (Mezar 45) ortaya çıkarılan fildişinden yapılmış silindirik kutu üzerinde yer alan tasvirler Asur bahçe sahnelerinin en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır. Bu kutu üzerindeki sahnede,

³²⁶ Dominique Collon, *Ancient Near Eastern Art*, University of California Press, Los Angeles 1995, s. 65.

³²⁷ O. Keel, *age*, s. 21.

doğurganlığı sembolize etmektedir. Diğer bir deyişle mühür üzerindeki betimin bereketli ve uzun bir yaşamın görsel yansımasını oluşturduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan genel olarak sıcak iklimlerde yetişen hurma ağacının Yakın Doğu coğrafyasında önemli bir yere sahiptir. Nitekim Mezopotamya toplumları arasında yer alan Asur toplumunda hurma ağacı, kutsal ağaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Yakın Doğu toplumlarında gerek Mısır tanrıçası Hathor gerekse Mezopotamya tanrıçası İştâr görsel sanatta Hurma (Palmiye) ağacı ile iç içe temsil edilmiştir. Burada hurma ağacı metaforunun cennet yaşamını sembolize ettiği düşünülmektedir. Bunların yanı sıra zaferin de sembolü olarak görülen Hurma ya da Palmiye Ağacı'nın zaman içerisinde Akdeniz Havzası toplumlarına ait tasvirlerde önemli bir yerinin olduğu görülmektedir³³¹.

Resim 42. Yeni Asur Devleti Dönemi'ne ait silindir mühür baskısı. (D. Collon, *First Impressions.*, s. 166.)

Ek olarak Nimrud kraliyet sarayında bulunan oyma fildişi mobilya tasarımları dekore edilmiş birçok bitki ve hayvan formunu içermektedir. Aşağıdaki resimde arka ayakları üzerinde duran bir keçi iç içe geçmiş dallardan oluşan ağacın yapraklarını yer biçimde resmedilmiştir. Yaprakları ve dallarıyla hayali biçimde şekillendirilen bu bitki formu, Nimrud, Kuzeybatı Sarayı'nın MÖ 9. yüzyıla ait kabartmalarında sıklıkla işlenmiştir. Nitekim her zaman popüler bir figür olarak karşımıza çıkan kutsal ağaç, bitkisel yaşamın ve bereketin simgesi olmuştur. Bu yönüyle de Eski Yakın Doğu sanatında çoğu bitki motif ve tasarımlarının önem atfedilen bir konusu haline gelmiştir³³² (**Resim 43**).

³³¹ Daniel N. Pienaar, "Symbolism in the Samaria Ivories and Architecture", *Acta Theologica*, Vol.28, No.2, 2009 s. 59; Hurma ya da palmiye ağacı tanrıça İştâr'ın sıfatlarından biriydi ve kendisine "güzellerin en güzeli, akik ağacından bir hurma" olarak hitap edilmekteydi. Yeni Asur kralı Asurbanipal'ın Ninova'lı İştâr'a yazdığı bir ilahinin başlangıç dizesi şöyledir: "Ey hurma ağacı, Ninive'nin kızı, toprakların geyiği!". I. Ziffer, agm, s.420.

³³² Ancient Near Eastern Art, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. XLI, No.4, Spring 1984, s.32. (1-60)

Resim 43. Nimrud'da bulunan çalılıkta otlayan fildişinden yapılmış oyma figürin. (*Ancient Near Eastern Art, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Vol. XLI, No. 4, Spring 1984, s. 31.*)

Ayrıca Asur kentinde keşfedilen bir kireçtaşı kabartmada sert bir mizaca sahip merkezdeki tanrı figürünün cepheden tasvir edildiği görülmektedir. Levhaya detaylı olarak bakıldığında söz konusu tanrının başlığındaki ve eteğindeki bindirmeler onun bir dağ tanrısı olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bereket tanrısı olma vasfına sahip bu ilahi figür her iki elinde henüz filizlenmeye başlayan bitki sapı tutmakta olup bel hizasında da benzer iki bitki gövdesi bulunmaktadır. Bereketle özdeşleştirilen bu dağ tanrısının her iki omuz hizasında yer alan keçiler, bitkilerin tomurcuklarını yemek için arka ayakları üzerinde dik pozisyonda resmedilmiştir. Burada verilen ve tomurcuklu olduğu ifade edilen bitkilerin tahıl başağı olduğu yönünde görüşler çoğunluktadır. Zira dağlık bir topluma ait olduğu düşünülen bu tanrı görünüş itibariyle Sumerliler'in bitki ve hayvan sürülerinin Çoban Tanrısı Dumuzi'yle özdeşleştirilmektedir³³³(**Resim 44**). Netice itibariyle anatomik özellikleri belirgin olan ve özensiz bir biçimde işlenmiş keçiler ile bitki ve tanrı üçlemesinde bolluk ve bereket vurgusunun yapıldığını söylemek mümkündür.

³³³ E. D. Van Buren, "Sheep and Corn", s. 132-134.

Resim 44. Asur kentinde ortaya çıkarılan üzeri tasvirli kabartma. (E. D. Van Buren, *Sheep and Corn*, s. 133.)

Diğer yandan MÖ 14. yüzyıla tarihlendirilen ve Suriye kıyı kenti olan Ugarit Limanı Minet el-Beida’da yapılan kazı çalışmaları esnasında fildişinden yapılmış bir kutu kapağı keşfedilmiştir. Bu kapak üzerinde bir tanrıça ile her iki yanında arka ayakları üzerinde birer keçi motifi işlenmiş olup, bunlar tanrıçanın iki elinde havada tuttuğu tahıl başaklarına ulaşmak için yükselmektedir. Kayalık bir zemin üzerindeki tanrıçanın saçları kendine özgü bir biçimde başının arkasında toplanmış, çıplak göğsü ve ince beli çevresinden yanlara doğru kabarmış biçimdeki gösterişli eteği, Girit ve Miken sanatına ait unsurlar barındırmaktadır³³⁴ (**Resim 45**). Nitekim fildişinden yapılmış bu kutu kapağı Mykenai sanatının izlerini taşımaktadır. Fakat esasında Eski Yakın Doğu’da yaygın olan dini inançların bazılarının Girit ve Miken’e aktarıldığı, oradan da dönüştürülerek Yunan sanat ve düşünce hayatına yansıdığı gözlenebilir. Ayrıca tahıl başağının koyun ve tanrı-tanrıçalarla olan ilişkisinin bir başka versiyonu keçi ve tanrı-tanrıça olarak karşımıza çıkmaktadır.

³³⁴ E. D. Van Buren, *Sheep and Corn*, s. 134-135.; O. Keel, *age*, s. 31.

Resim 45. Ugarit’de bulunan fildişi yuvarlak kutu kapağı. (Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, *Beyond Babylon, Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium B.C.*, Yale University Press, New Haven and London 2008, s. 408.)

Ayrıca Yeni Asur krallarından II. Asurnasirpal’in Nimrud’taki sarayında ortaya çıkarılan kabartmada tahıl ve keçi motifi bir arada görülmektedir. Bu kabartmada kanatlı bir varlığın bükülmüş sol kolunda bir keçi, yukarıya doğru kaldırdığı sağ elinde de büyük bir tahıl başağı tuttuğu görülmektedir³³⁵ (**Resim 46**). Nitekim tarihi geçmişi çok eskilere dayandırılan bu ve benzeri sembollerin halen varlığını devam ettirdiği anlaşılmakta olup MÖ 9. yüzyılda Asur’un zenginlik ve bereketini göstermektedir. Ayrıca III. Tiglat-Pilaser’in sarayında bulunan duvar kabartmaları arasındaki betimlemeler içerisinde fethedilen yerlerden ele geçirilen ganimetin bir parçası olarak keçi tasvirleri de yer almaktadır³³⁶.

³³⁵ E. D. Van Buren, *Sheep and Corn*, s. 137.

³³⁶ E. D. Van Buren, *The Fauna*, s. 59.

Resim 46. II. Asurnasirpal'in Nimrud kentindeki sarayında ortaya çıkarılan kabartma. (https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1849-0502-2 Erişim tarihi: 23.04.2024)

Kadim Mezopotamya'nın dini geleneklerine ait bazı unsurlarının söz konusu coğrafyada korunageldiği anlaşılma ile birlikte bu kültürel unsurların daha sonraları Sasani Devleti'nin (MS 224-651) sanatına sirayet ettiği de arkeolojik verilerce teyit edilmektedir. Buna göre krallık sarayının dış kaplamaları üzerinde yer alan bir ağacın her iki tarafında ön ayakları ağaca yaslanmış arka ayakları üzerinde duran keçi motifi bunun bilinen en iyi örneğini teşkil etmektedir³³⁷. Buradan da anlaşılacağı üzere Sasani Devleti Dönemi'ne ait tasvir sanatlarında görülen ağaç ve keçi betimlemelerinin de yine müreffeh bir yaşamın sembolik görüntüsünü oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Tüm bunlarla birlikte keçiler, kehanette geleceği tahmin etmenin önemli bir unsuru olarak görülmüştür. Bu bağlamda diğer hayvanlarda olduğu gibi keçilerin de hareketleri gözlemlenmiş ve bu doğrultuda çıkarımlar yapılmıştır. Özellikle Mezopotamya kehanet derlemelerinden birisi olan *Šumma Alu Serisi*'nin 41. tabletinde keçilerle ilgili kehanetler yer almaktadır. Bu kehanet metninin sonunda keçilerin insanların kıyafet, ayakkabı ve saçlarını yemesi “hastalık” ve “kıtlık” getirebileceği şeklinde yorumlanmaktadır³³⁸. Buradan hareketle keçi ve ağaç motifleri çoğunlukla bolluk ve bereket unsuru olarak görülürken bu durumun tam tersi bir hal aldığı gözlenmektedir. Bununda yegâne sebebini tasvirlerin yeri ve zamanına göre yapılan yorumlamalarında aramak gerekmektedir.

Öte yandan keçi, Eski Çağ'ın birçok toplumu tarafından “günah keçisi” ritüeli olarak bilinen insan veya bir topluluğun günah ve kötülüklerinin yüklenicisi şeklinde kullanıldığı bilinmektedir. Bu geleneğin izleri oldukça eskiye dayanmaktadır. Buna göre Eski Mezopotamya'da yıllık ritüellerin önemlilerinden olan *Akitu* bayramında *Nisannu*'nun (Nisan) ilk on iki gününe dağılmış ritüellerden oluşan bu bayramın beşinci gününde bir koç kurban edilerek, ölüsü tapınak içerisinde sürüklenmekte ve hayvanın ölüsü Fırat Nehri'ne atılıp böylece arınma işlemi gerçekleştirilmektedir. Koçla yapılan bu arınma ritüeline *kuppuru* adı verilmekte olup, daha sonraki Yahudilik'te “günah keçisi” ya da *Yom Kippur (kefare)* ritüeli de muhtemelen sözü edilen uygulamanın devamı niteliğindedir³³⁹. Benzer olarak Anadolu'da da Hitit Devleti Döneminde salgın hastalık,

³³⁷ G. Kalla, agm, s. 893.

³³⁸ F. Erdem, agt, s. 129.

³³⁹ K. Demirci, age, s. 66.

bela ve musibetlerden kurtulmak için bir hayvan veya herhangi bir nesne seçilmektedir. Seçilen hayvan veya nesneye bütün kötülükler görevliler tarafından aktarıldıktan sonra seçilen nesnelere yakılır veya gömülerek ortadan kaldırılırken, hayvanlar (koç, koyun veya keçi) ise memlekettin dışına çıkarılmak suretiyle bela ve musibetlerden bertaraf olunmaktadır. Söz konusu bu uygulamanın temelinde de günah ve bütün olumsuzluklara vekiller atanmakta olduğu bu işlemlerinin akabinde memleket veya kişilerin kurtuluşu erdiği düşünülmektedir.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Yahudi geleneğinde *Tişri* ayının³⁴⁰ ilk günü *Roş ha-Şana* ile başlayıp onuncu günü *Yom Kippur* ile sona eren dönem inananların bir iç muhasebe yaparak pişmanlık duydukları, günahlarından dolayı af ve merhamet diledikleri bir dönemdir. Tövbe, tefekkür ve nefis muhasebesiyle geçirilen bu on günlük süre Yahudi takviminin en kutsal günü kabul edilen kefaret gününe hazırlık mahiyeti taşımaktadır. Zira herkesin günahları nispetinde akıbeti ve kaderiyle ilgili bütün bilgilerin yazıldığı defterler “hüküm günü” olarak da isimlendirilen *Yom Kippur*’da mühürlenmektedir³⁴¹. *Yom Kippur* arifesinde icra edilen *kapparat* kefaret ritüeli uygulaması kişinin günahlarının sembolik olarak bir hayvana yüklenmesi geleneği olarak tanımlanmaktadır³⁴². Şöyle ki ritüelde kişi başına gelmesi muhtemel felaket ve musibetlerden kurtulmak için kendisine vekil olarak atadığı hayvana günahlarını aktarmaktadır. *Kapparat*’un aslında Tevrat’ta geçen ve mabedin ayakta olduğu dönemlerde icra edilen günah keçisi ritüelinin bir canlandırılması olduğu düşünülmektedir³⁴³. Bu ritüeldeki esas amaç keçinin İsrailoğullarının günahlarını çöle götürmesi, insanları ve memleketi gınahtan arındırmasıdır. O gün orada hazır bulunanlar, günahlarının affedildiğinin bir işareti olarak vekil hayvana bağladıkları kırmızı kurdelenin beyaza dönmesini beklemektedir³⁴⁴. *Kapparat* töreninin temel amacının ise özelde Azazel genelde şeytan veya ifritlere kurban sunarak onları hoşnut ederek

³⁴⁰ Tevrat’a göre aslında Yahudi yılının başlangıcı Mısır’dan çıkış ayı olan Nisan ayıdır (Çık. 12: 1-2). Ancak Ezra bunu değiştirerek Babil’den çıkış anısını hatırlatan *Tişri* ayını yılın ilk ayı yapmıştır. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar Yayınları, İstanbul 2002, s.116.

³⁴¹ Mürsel Özalp, “Yahudilikte Tartışmalı bir Ritüel: Kapparat”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 44, 2021, s. 330-331.

³⁴² Avigdor Dagan, “Kapparat”, *Encyclopaedia Judaica Vol.11, JA-KAS*, Ed. Fred Skolnik-Michael Berenbaum, Macmillan Reference USA, Detroit 2007, s. 781-782.

³⁴³ Levioğulları 16: 7-10’da bu durum şu şekilde ifade edilmektedir. Harun kefaret gününde: “İki keçiyi alacak ve onları Yehova’nın önüne, Toplanma Çadırının girişine getirecek. Harun, biri Yehova için, diğeri Azazel için iki kura çekecek. Harun kurada Yehova’ya çıkan keçiyi getirecek ve onu günah sunusu yapacak. Fakat kurada Azazel için çıkan keçi canlı olarak Yehova’nın önünde durdurularak onun için kefarette bulunulacak ve Azazel için çöle saliverilecek.”

³⁴⁴ Mişna, Yoma 6: 4

rızalarının yeniden kazanılmasıdır. Buna göre bazı Yahudiler eski zamanlarda Azazel'e günahlarının kefareti için *kapparat* ritüelinde bir keçi kullanmışlardır. Bu ritüelde şeytana benzettikleri için çoğu zaman keçiyi seçtikleri düşünülmektedir³⁴⁵. Tüm bunlardan da anlaşılacağı üzere Eski Mezopotamya'da genellikle bolluk ve bereketle ilişkilendirilen keçinin zaman ve mekâna göre toplumların kötülüklerinin yüklenici misyonunu da üstlendiği gözlenmektedir.

1.1.3.3. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Keçi

Keçi, evcilleştirildiği günden itibaren insanoğlunun yaşamının merkezinde yer almıştır. Zira bu hayvan Eski Mezopotamya'da gündelik hayatta birden fazla yönüyle fayda sağlamış, hatta ritüellere ve sembolizme bile konu olmuştur. Buna paralel olarak insanoğlunun imgesel dünyasına da giren keçi, o dönemden günümüze değin zeka, kurnazlık, inatçılık, verimlilik timsali olarak görülmüştür. Bunların yanı sıra fizyolojik açıdan ele alındığında bu hayvan, Eski Mezopotamya düşüncesinde üreme, canlılık, bitmeyen enerji ve anne bakımıyla özdeşleştirilmiştir. Nitekim çalışmanın bu bölümünde keçinin üreme özelliği mevcut veriler çerçevesinde incelenecektir.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle, güneydeki Cemdet Nasr Dönemi ile aşağı yukarı çağdaş olan Kuzey Mezopotamya'daki Ninova Dönemi'ne tarihlenen Ninova, Nuzi, Billa, Tepe Gavra, Grai Resh, Tel Brak, Shaghir Bazar, Nimrud ve Tel ath-Thalathat gibi yerleşimlerde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde çeşitli eserler ortaya çıkarılmıştır. Bu kültür evresinde Ninova'da bulunan bir çanak çömlek parçası üzerinde yaşam veya doğurganlıkla bağlantılı olarak bir keçinin yavrusunu emzirdiği motife rastlanmıştır³⁴⁶ (**Resim 47. a**). Nitekim söz konusu buluntu Mezopotamya'da erken dönem sanatında keçinin üreme özelliğinin yakından incelendiğini ortaya koymaktadır.

³⁴⁵ Yüşa. 34: 14; Lev. 17: 7; M. Özalp, agm, s. 331-338.

³⁴⁶ B. L. Goff, *age*, s. 160.

Resim 47. a) Ninova’da bulunan çömlek parçası. (B. L. Goff, *age*, lev. 576), **b)** Revadim’de ortaya çıkarılan kil levha. (T. Ornan, *Labor Pangs.*, s. 217.)

Bunun yanı sıra modern İsrail’in güneyinde yer alan Revadim yerleşimindeki bir taş ocağında üzeri tasvirli kilden yapılmış dikkat çekici bir levha ortaya çıkarılmıştır. Son Tunç Çağ’a ait söz konusu levha üzerinde doğurganlık ve dişiliğin etkileyici bir şekilde işlenmiş olduğu bir çıplak tanrıça/kadın motifi yer almaktadır. Saçları göbeğine kadar inen bu tanrıça/kadın figürünün elleri jenital bölgesinde resmedilmiş olup göğüs hizasında ise kolları yukarı kalkmış iki bebek betimi görülmektedir. Tanrıçanın/kadının her iki üst bacak kısmında da yönü jenital bölgeye bakan stilize ağaca uzanmış iki keçi figürleri bulunmaktadır. Zira keçiler jenital bölgenin hemen yanında bulunan ağaçların tepelerinden beslenmektedir. Bunun yanı sıra figürün iki bileğinde de üçer adet bilezik biçiminde halka ve boynunda da hilali temsil ettiği düşünülen bir kolye mevcuttur³⁴⁷. Sözü edilen hilal şeklindeki kolye ise Akadca *inbu*³⁴⁸ “*meyve ağacı, meyve, çocuk, cinsel çekicilik*” manasındaki büyüyen ay ile ilişkilendirilmektedir. Ayrıca bu kavramın ayın periyodik olarak kendi kendini doğurmasını (yenilemesini) ifade ettiği dolayısıyla adet döngüsünü ve rahmin meyvesi olan çocuk ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir³⁴⁹ (**Resim 47. b**). Genel olarak doğurganlığın ve cazibenin ön plana çıkarıldığı bu levhada tanrıça/kadın, keçi ve ağaç birlikteliği üremeyi sembolize etmektedir. Zira tasvirlerde görülen ağaçlar ve dağ keçileri ile tanrıçanın/kadının jenital organı arasındaki sembolik bağ, onun insan ve hayvan doğurganlığı ile olan bağlantısının somut bir göstergesidir. Ayrıca Revadim levhası üzerindeki tanrıça/kadın tasvirinde dikkat çeken detay ise, hilal betimi ile temsil edilen Ay Tanrısı’dır. Nitekim Ay Tanrısı’nın en önemli fonksiyonunun doğurganlığı sağlamak olduğu bilinmekle beraber bu tür levhalar üzerinde onun üreme üzerindeki etkisini doğrudan görmek mümkündür. Tüm bunlardan hareketle tasvirli eserlerin tehlikeli bir hamilelikte ya da doğum esnasında ilahi koruma ve yardımı sağlamak amacıyla tılsım olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir.

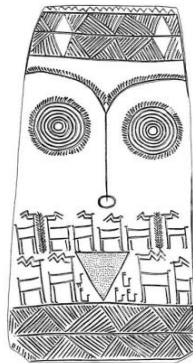
Ayrıca yukarıdaki Revadim levhasındaki kadın ve ağacın olduğu kompozisyonda her iki canlı türünün olmayan bir şeyi yoktan meydana getirebilme yani var edebilme gibi ortak özelliklere sahip olması nedeniyle bunlar üreme, verimlilik, besleyicilik ve dünyevi

³⁴⁷ Othmar Keel, Christoph Uehlinger, *Göttinnen, Götter und Gottessymbole, Neue Erkenntnisse zur Religionsgeschichte Kanaans und Israels aufgrund bislang unerschlossener ikonographischer Quellen*, Tübingen, Germany 2010, s. 82.

³⁴⁸ CAD I-J, s. 144.

³⁴⁹ Tallay Ornan, “Labor Pangs: The Revadim Plaque Type”, *Bilder als Quellen Images as Sources Studies on Ancient Near Eastern artefacts and the Bible Inspired by the work of Othmar Keel*, Ed. Susanne Bickel, et al., Academic Press Fribourg, Göttingen 2007, s. 227.

aşkın sembolleri olarak yorumlanmıştır. Zira ağaç, MÖ 4. binyılın sonlarından itibaren Eski Yakın Doğu'da saygı ve tapınım nesnesi olmuş, hatta tanrıçalarla özdeşleştirilmiştir³⁵⁰. Buradan hareketle ağacın, dişiliğin sembolik tezahürü olduğunu söylemek mümkündür. Ağaç, keçi ve kadın ilişkisine dair günümüze ulaşan erken buluntulardan bir diğeri yine İsrail sınırları içerisinde yer alan Hulah Vadisi'ndeki HaGoshrim'deki Neolitik Dönem'e ait bir sit alanında bulunmuştur. Burada ele geçen kemik levhada stilize üçgen formunun üzerinde palmiye (hurma) ağacının yanında bir keçi tasvir edilmiştir. İ. Ziffer, bu kemik levhanın görsel açıdan MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlenen Mari kentindeki Ninhursag Tapınağı'nda ortaya çıkarılan kaymaktaşı stel üzerindeki betimlerin öncülü olduğunu ifade etmektedir³⁵¹. Mari levhası üzerindeki tasvire bütünsel olarak bakıldığında bunun Sumerliler'in Doğum Tanrıçası Ninhursag'ın yüzü olduğu ifade edilirken, aynı zamanda tanrıçanın bedeninin temsili olduğu da öne sürülmektedir. Zira tanrıçanın bedeni olarak yorumlandığında bu levha üzerindeki kabartmada göğüsler ve jenital bölgenin oldukça belirgin olduğu anlaşılmaktadır. P. Steinkeller, levhanın alt kısmındaki jenital bölgede, üstte altı, altta dört olmak üzere iki sıra halinde görülen stilize hayvan çizimlerinin tanrıçanın kutsal hayvanı geyik olabileceğini belirtmektedir³⁵² (**Resim 48**). Söz konusu tanrıçanın dağlık bölgelerle olan ilişkisi dikkate alındığında bunların dağ keçisi olması da muhtemeldir. Nitekim boynuz ve kuyruk yapısı itibariyle her iki türün birbirine oldukça benzer olduğu bilinmektedir. Üst sırada birbirine dönük tasvir edilen hayvanların önünde yer alan ağaç motifleri ile boyutlarının alt sıradakilere göre daha küçük olması bunların keçi olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bilindiği üzere Mezopotamya sanatında her iki tür doğurganlığı sembolize ederken bu levha üzerinde söz konusu temayı öne çıktığı anlaşılmaktadır.

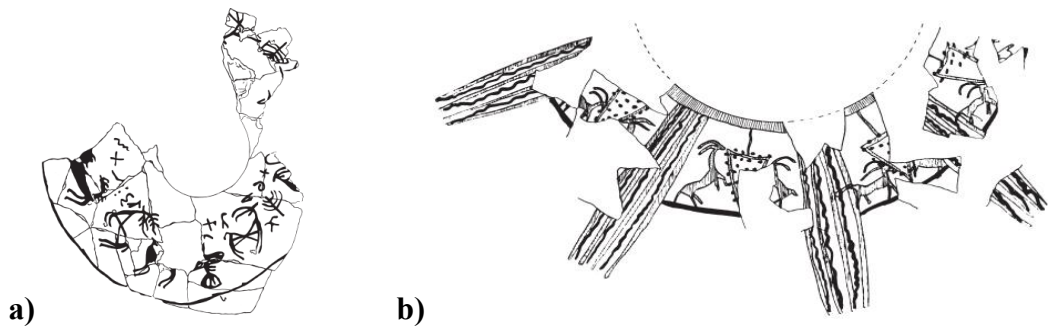
³⁵⁰ I. Ziffer, agm, s. 411.

³⁵¹ I. Ziffer, agm, s. 411; T. Ornan, Labor Pangs., s. 227.

³⁵² P. Steinkeller, agm, s. 985-987, 996.

Resim 48. Mari kentinde ortaya çıkarılan üzeri motifli stelin çizimi. (İ. Ziffer, agm, s. 412.)

Yine İsrail'in bir başka yerleşimi olan Lakiş kentinde MÖ 13. yüzyıla ait Fosse Tapınağı'nda ortaya çıkarılan iki çömlek kap üzerinde stilize hayvan ve ağaç motifleri bulunmaktadır. Bu çömleklerin ilkinde soldan sağa *mtn šy [l] [rb]ty 'lt* sessizlerinden oluşan ve “*Mattan, hanımın 'Elat'a bir adak*” şeklinde tercümesi yapılan yazıtın hemen altında bir aslan ve alageyik türünün her iki cinsi ile kanatları açık bir kuş ve etrafı keçilerle çevrili ağaç motifi görülmektedir (**Resim 49. a**). Alanın bazı uzmanları, çömlek üzerindeki yazıttan da anlaşılacağı üzere, kabın tanrıça Elat'a (Aşhera) ithaf edildiğini ve ağaç motifinin adı geçen tanrıçanın bir temsili olduğunu öne sürmektedir. Yine aynı tapınağın dışında keşfedilen bir diğer çömlek üzerinde keçi çiftleri, bazı araştırmacıların ağaç olarak yorumladığı bazılarının da tanrıçanın jenital bölgesi olduğunu ifade ettiği üçgen bir şeklin her iki tarafında yer almaktadır. Zira bu motif, su akıntılarını resmeden dalgalı dikey şeritlerle birbirinden ayrılmış metoplar içerisinde tekrarlanmaktadır. Nitekim her iki örnek keçiyle bağlantılı doğurgan kadın/ağaç düşüncesini aktarması bakımından dikkat çekmektedir³⁵³ (**Resim 49. b**). Söz konusu buluntular üzerindeki keçi, jenital bölge ve ağaç kompozisyonunun sonsuz bereket ve çoğalmayı temsil ettiği anlaşılmaktadır.

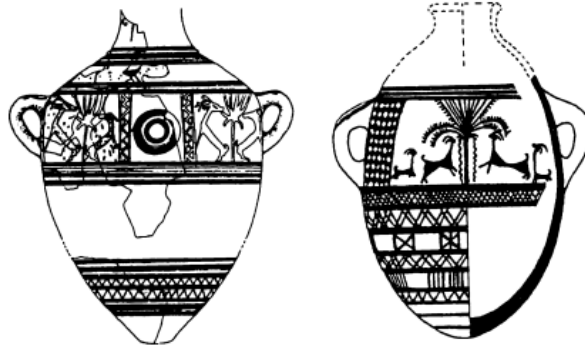

Resim 49. a) Lakiş Fosse Tapınağı buluntularından dekoratif kap. **b)** Sunu kâsesi. (İ. Ziffer, agm, s. 414-415.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, İsrail'in Tel Kaşış ve Megiddo yerleşim alanlarında da tanrıçanın keçilerle çevrelendiği ya da keçilerin yaprak ve meyvelerine ulaşmak için ön ayaklarını uzatarak palmiye (hurma) ağacına tırmandığını gösteren tasvirli çömlek parçaları bulunmuştur. Her iki yerleşimde ele geçen parçalar Son Tunç Çağı II (MÖ 1400-1150) yıllarına tarihlenen tabakalarda ortaya çıkarılmıştır. Bilindiği üzere dönemin sembolizminde hurma tanrıçalarla özdeşleştirilen bir ağaç olmuştur. Zira buradaki

³⁵³ İ. Ziffer, agm, s. 414-415.

ağaçların yaprak ve dallarının keçilerin ulaşamayacağı kadar yüksekte resmedildiği görülmektedir. Genel itibariyle Eski Yakın Doğu’da MÖ 3. binyıldan itibaren tanrıçayla bağlantılı olan ağacın, Son Tunç Çağı’nda çoğunlukla tanrıçayı temsilen keçilerle bir arada resmedildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Zira hurma ağaçlarıyla pek bağlantısı olmayan keçiler, bu kutsal ağacın hayat veren gücünü ortaya koymaktadır. Ayrıca tanrıçanın antropomorfik temsilinin keçi ve palmye (hurma) ağaçlarıyla bir arada tasvir edildiği bazı örnekler bulunmaktadır³⁵⁴ (**Resim 50**).

Resim 50. İsrail’in Tel Kaşış ve Megiddo yerleşimlerinde Son Tunç Çağı II (yaklaşık MÖ 1400-1150 yılları) tabakalarında ortaya çıkarılan çömlekler. (O. Keel, *age*, s. 130.)

Öte yandan doğum yapan bir kadını/tanrıçayı gösteren tasvirlerle Eski Yakın Doğu sanatında nadiren karşılaşılmaktadır. Şöyle ki modern İran’ın Luristan eyaletinde ele geçen bir iğnenin topuz kısmında doğum yapan ve aynı zamanda göğüslerini tutan bir kadın tasviri bulunmaktadır. MÖ 8.-7. yüzyıla tarihlendirilen bu buluntu üzerindeki doğum sahnesinde, kadının her iki tarafında iki keçi betimi yer almaktadır. Söz konusu sahenin alt ve üst kısmında ikişer adet palmet çiçeği motifi bulunmaktadır. Nitekim geleneksel motiflerin bazı yeni düşüncelerle birleşmesini karakteristik olarak ortaya koyan bu tasvir, aynı zamanda “Hayvanlar Hâkimi”³⁵⁵ temasını da anımsatmaktadır³⁵⁶.

³⁵⁴ Detaylı bilgi için bkz. O. Keel, *age*, s. 35.

³⁵⁵ Eski Mezopotamya sanatında MÖ 3. binyıldan itibaren karşılaşılan hayvanlar hâkimi betimi temelde sahenin merkezinde çıplak bir kahramanın veya fantastik bir yaratığın aslan, leopar, boğa, keçi gibi hayvanlarla mücadelesi olarak tanımlanmaktadır. Bu temaya ait tasvire bölgede egemenlik sürmüş olan Er Hanedanlar, Akad, Asur ve Babil Dönemlerine ait mühür ve mühür baskıları ile nadiren de olsa duvar kabartmalarında rastlanmaktadır. Bilcan Gökçe, “Urartu Sanatında Hayvanlar Hâkimi Betimi”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, C. 8, S.21, 2017, s. 2.

³⁵⁶ Urs Winter, *Frau und Göttin Exegetische und Ikonographische Studien zum Weiblichen Gottesbild im Alten Israel und in Dessen Umwelt*, Florian Lippke, Tübingen Germany 1983, s. 377.

1.1.4. Domuz

1.1.4.1. Domuzun Evcilleştirilme Süreci

Dünyadaki en yaygın memeli hayvanlardan birisi olan domuz, çiftlik hayvanları içerisinde de geniş paya sahiptir. Domuzgiller (*Suidae*) familyasının 5 cins³⁵⁷ ve 15 farklı türü mevcuttur. Bu 5 cinsten biri olan yaban domuzu (*Sus suidae*) içerisindeki en yaygın tür ise, *sus scrofa*'dır. Nitekim günümüzde dünyadaki hemen her evcil domuzun yabani atasını bu tür oluşturmaktadır³⁵⁸. Zira doğal yaşam alanı oldukça geniş olan domuzun yabani atalarının, Yeni Gine ile Avrasya'nın Pasifik bölgelerinden batıda Avrupa ve Kuzey Afrika'dan Atlantik'e kadar uzanan alana yayılım gösterdiği bilinmektedir. Buna karşın arkeofaunal bulgular yaban domuzunun evcilleşme hadisesinin Yakın Doğu'da MÖ 7. binyılın ilk yarısında gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu coğrafyada evcilleşen domuzun tarihi dönemlerden itibaren önem atfedildiği anlaşılmaktadır³⁵⁹. Neolitik Dönem'de domuzun evcilleşmesiyle ilgili arkeolojik buluntulara bakıldığında ise Hallan Çemi (Batman), Çayönü (Diyarbakır) ve Gürcütepe (Şanlıurfa) yerleşimleri ön plana çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Hayaz Tepe (Adıyaman) ve Tel Halula (Kuzey Suriye/Menbiç) gibi Son Neolitik yerleşimlerden elde edilen veriler de domuzların bu dönemde evcilleştiği iddialarını desteklemektedir³⁶⁰.

Diğer yandan domuzların evcilleşme hadisesinin köpeklerde olduğu gibi türün yiyecek arama alışkanlığıyla ilintili olduğunu söylemek mümkündür. Zira çöpçü hayvanlar kategorisinde yer alan köpek gibi yaban domuzlarının da insan artıklarıyla beslenmesinden dolayı tarihi süreç içerisinde yabaniliğini yitirip evcilleştiği düşünülmektedir.

Yüksek derecede uyum sağlama kabiliyetine sahip bu hayvan türü günümüzde halen Avrasya'nın çok geniş bir bölümünde yayılım göstermektedir. Fiziki özelliklerine bakıldığında ise vücudunun sert ve yoğuna yakın ölçüde kıllarla kaplı olduğu, hortumsu burnu, ağızından dışarı doğru kıvrılarak uzayan dişleri ve çift tırnaklı ayaklarıyla karakterize edilmektedir. Henüz 1 yaşına gelmeden üreme kabiliyetine erişen dişi yaban

³⁵⁷ İçlerinde en yaygın tür olan yaban domuzu (*Sus scrofa*) dışında sakallı yaban domuzu (*Sus barbatus*), Filipin yaban domuzu (*Sus philippensis*), Cava yaban domuzu (*Sus verrucosus*) ve Vietnam yaban domuzu (*Sus bucculentus*) gibi sayısı artırılabilir çok sayıda yaban domuzu türü ve alttür bulunmaktadır.

³⁵⁸ Greger Larson, Thomas Cucchi, Keith Dobney, "Genetic Aspect of Pig Domestication", *The Genetics of the Pig*, 2nd Edition, Ed. Max F. Rothschild-Anatoly Ruvinsky, Oxfordshire 2011, s. 14.

³⁵⁹ M. M. Baskıcı, agm, s. 85.; B.S. Arbuckle, *Animals in the Ancient World*, s. 208.; Bazı araştırmacılar yaban domuzunun evcilleşmesinin oldukça yavaş ilerlediğini MÖ 8000 ile MÖ 7000 yılları arasındaki süreçte gerçekleştiğini öne sürmektedirler. Umberto Albarella, Keith Dobney, Peter Rowley-Conwy, "The Domestication of the Pig (*Sus scrofa*) New Challenges and Approaches", *Documenting Domestication: New Genetic and Archaeological Paradigms*, University of California Press, Berkeley 2009, s. 222.

³⁶⁰ U. Albarella, K. Dobney, P. Rowley-Conwy, agm, s. 222.

domuzu tek seferde 6-7 yavru doğurabilmektedir. Farklı ekolojik koşullara kolayca uyum sağlayan domuz, beslenme açısından seçici olmaması yani hepçil (hem otobur hem de etobur) olması türün en önemli özelliğidir. Öte yandan vücudunda ter bezlerinin bulunmaması bu canlının sürekli çamurlu, bataklık ve nispeten su kaynaklarına yakın yerlerde yaşamasını gerektirmektedir³⁶¹. Bu türün yaşam alanları yoğun bitki örtüsünü içeren yerler olup ıslak ortamları tercih etmektedirler. Söz konusu hayvan tüm yabani toynaklı veya tırnaklı hayvanlar arasında, kendi yaşam sahalarında insan müdahalesine en az boyun eğen tür olarak bilinmektedir³⁶².

Yapılan araştırmalar doğrultusunda diğer toynaklıların aksine, yaban domuzunun, Atlantik'ten Pasifik kıyılarına kadar ılıman Avrasya'yı içeren eski dağılım aralığını günümüze kadar koruduğu bilinmektedir. Bu anlamda geçmişte Yakın Doğu genelinde yaygın bir biçimde varlık gösteren iri cüsseli yaban domuzlarının, günümüzde de bu özelliğini koruduğu görülmektedir. Günümüzde Türkiye'nin hemen her bölgesi ile Kuzey ve Batı İran'da yaşayan yaban domuzlarının varlığı, Karadeniz ve Hazar Denizi kıyılarındaki ormanlık alanlarda da yüksek yoğunluğa ulaşmaktadır. Ayrıca Eski Çağ'da Mezopotamya'nın nehir vadileri boyunca yayılım gösteren bu hayvana, halen Levant Bölgesi'nin birçok yerinde rastlamak mümkündür. Hatta İran'ın güneyindeki Sistan'dan Hindukuş Dağları'na (İran) kadar olan coğrafyadaki akarsu vadilerinde yer alan çalılıklarda yaban domuzunun varlığı mevcuttur³⁶³.

1.1.4.2. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Domuz

Tarihsel süreçte insan-hayvan ilişkileri açısından domuz belki en ikonik ama aynı zamanda paradoksal evcil hayvanlardan birisi olmuştur. Zira bu hayvan belirli özellikleri nedeniyle hem olumlu hem de olumsuz kavramlara karşılık gelmiştir. Şöyle ki doğurgan yapıya sahip domuz her şeyi yiyebilmesinden ötürü övülmüş olmasına rağmen, diğer yandan da kirli kabul edilmiştir. Günümüzde birçok toplumda olumsuz bir anlama sahip olan domuzun, tarih öncesi dönemlerden beri önem atfedilen hayvan olduğu ve Eski Çağ toplumlarının sembolizminde belirgin bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Özellikle dışı

³⁶¹ Güven Şahin, "Türk Dünyasında Domuz Yetiştiriciliği ve Türk Kültüründe Domuz", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 9, 2020, s. 106.

³⁶² A. S. Gilbert, *The Flora and Fauna of the Ancient Near East*, s. 170.

³⁶³ H.P. Uerpman, *age*, s. 41-42.

domuz tek seferde çok sayıda yavru doğurması nedeniyle üreme, cinsellik ve bereketle ilişkilendirilmiştir³⁶⁴.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Eski Mezopotamya kültüründe yiyecek olarak domuzun, koyun, keçi ve sığır gibi çiftlik hayvanlarından sonra sık tercih edilen tür olduğu bilinmektedir. Zira bu hayvanın genellikle eti, yağı başta olmak üzere derisi ve kıllarından faydalanılmak için yetiştirildiği kabul edilmektedir. Çeşitli yerleşimlerde ortaya çıkarılan faunal veriler incelendiğinde domuz kalıntılarının diğer çiftlik hayvanlarına nazaran az olduğu tespit edilmiş olup bu durum domuz yetiştiriciliğinin kısıtlı yapıldığını göstermektedir³⁶⁵. Bunların yanı sıra Güney Mezopotamya’da Sumer toplumunda domuzların, önemli bir gıda hayvanı olduğu arkeolojik bulgular ile çivi yazılı metinlerden anlaşılmaktadır³⁶⁶. Özellikle domuzlarla ilgili bilgiler Sumerli III. Ur Hanedanlığı Dönemi’ne tarihlendirilen Ur, Umma, Lagaş, Puzriş-Dagan/Drehem gibi kentlerde ortaya çıkarılan ekonomi içerikli vesikalarda yer almaktadır³⁶⁷. Söz konusu bu çöpçü hayvan insan yönetimine girdiği günden beri et tüketiminde önemli bir paydayı oluşturmuş, bu özelliğini günümüze dek koruya gelmiştir.

Eski Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı belgelerde domuz Sumerce “*ŠAH₂*”, Akadca “*šahû(m)*”³⁶⁸ kavramlarına karşılık gelmektedir. Bununla birlikte *HAR-ra=hubullu* serisinin 14. tabletinde domuzlar için çok sayıda sözcüğün kullanıldığı anlaşılmakta, bu durum bölgede birçok farklı domuz türünün bilindiğini ve domuz yetiştiriciliğinin pastoral yaşamın önemli bir geçim kaynağı olduğunu ortaya koymaktadır³⁶⁹.

Ayrıca önemli bir besin kaynağı olarak görülen domuzun dikkat çeken bir başka yönü ise kısa sürede pek çok yavru doğurma özelliğine sahip olmasıdır. Zira bu hayvan türü, ortalama 120-140 gün süren gebelik döneminden sonra 4-8 arası yavru doğurabilmektedir. Gerçekten Sumerli III. Ur Hanedanlığı Dönemi’ne ait domuzların çiftleştirilmesine ilişkin bir kayıttta, 5 dişi bataklik domuzunun, 17 dişi domuz ve 14 erkek

³⁶⁴ David Fontana, *The Secret Language of Symbols A Visual Key to Symbols and Their Meanings*, Chronicle Books, San Francisco 1993, s. 93.; Jürg Egger, “Swine (Palestine/Israel)”, *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, 2009, s. 1/6.

³⁶⁵ Brigitte Lion, “Pigs, Ancient Near East”, *The Encyclopedia of Ancient History*, First Edition, Ed. Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craig B. Champion, Andrew Erskine, Sabine R. Huebner, Blackwell Publishing, 2013, s. 1.

³⁶⁶ C.A. Reed, agm, s. 1636

³⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Esmâ Öz Kiriş, “Eski Mezopotamya’da Domuz, Domuz Yetiştiriciliği ve Domuzun Ritüel Metinlerinde Kullanımıyla İlgili Çeşitli Kayıtlar”, *Oannes*, 2023, s. 190.

³⁶⁸ J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 347.

³⁶⁹ Domuz türleri ile ilgili bakınız. B. Landsberger, *Die Fauna des Alten.*, s. 12-14.

domuz doğurduğu kaydedilmektedir³⁷⁰. Nitekim domuzların yıl içerisinde birden fazla doğum yapabilmesi ve bir batında çok sayıda yavru meydana getirme özelliğinin domuzları sembolik açıdan oldukça değerli hale getirdiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Öte yandan Mezopotamya'nın çeşitli yerleşim yerlerinde farklı zaman dilimlerine ait kilden yapılmış domuz figürinlerine rastlanmıştır. Örneğin, güneydeki Kiş ve Nippur kentlerinde ele geçen kil kabartmalar üzerinde yavrularını emziren bir domuz tasviriyle karşılaşmıştır³⁷¹. Buradan hareketle söz konusu buluntular domuzun doğurganlığını doğrudan ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca Eski Mezopotamya toplumlarının kehanet geleneği ile ilgili ayrıntılı bilgilerin yer aldığı *Šumma İzbu Serisi*'nin ikinci tabletinde yenidoğan bir bebek ile hayvanlar arasında kurulan benzerliklerden bahsedilmektedir. Benzerliğin yalnızca bir bölge ile sınırlı tutulduğu tablette aslan, kurt, köpek, maymun gibi hayvanların başına sahip bir çocuğun doğma durumu olumsuz yorumlanırken, bu hayvanlar içerisinde çocuğun domuz başıyla doğması ise uğurlu kabul edilmiştir. Buna göre, yenidoğan çocuğun başının domuza benzeme durumu, ailenin sahip olduğu hayvanların çoğalmasının işareti olarak sayılmıştır³⁷². Nitekim bu kehanette domuzların üreme yönüne vurgu yapılmıştır.

Eski Mezopotamya'da domuzun sanatsal temsillerine erken dönemlerden itibaren rastlanmasına rağmen daha çok MÖ 1. binyılda tasvir edildiği görülmektedir. Bu cümleden hareketle Yeni Asur kralı Sanherib'in Ninova kentindeki sarayının duvar kabartmasında resmedilen bir domuz betimi bu dönemin eserleri içerisinde bütün olarak tasvir edilen tek örneği şeklinde yorumlanmaktadır. Bu kabartmada doğal yaşam alanı olan sazlıklarla kaplı bir bataklıkta yedi yavrusuyla ilerleyen bir dişi domuz motifi görülmektedir (**Resim 51**). Asur saray kabartmasındaki bu dişi domuzun belirgin göğüsleri beraberindeki yavruları emzirdiğine kanıt oluşturmaktadır³⁷³. Nitekim Mezopotamya'da aynı anda bir ya da iki yavru doğuran evcil ya da yabani hayvanlarla karşılaştırıldığında, bir batında en az altı yavru doğurma özelliğine sahip domuzun yavruları çoğalmanın yanı sıra bereket ve bolluğun açık bir göstergesidir.

³⁷⁰ E. Öz Kiriş, Eski Mezopotamya'da Domuz, *Domuz Yetiştiriciliği*, s. 190.

³⁷¹ E. D. Van Buren, *The Fauna*, s. 81.

³⁷² F. Erdem, *agt*, s. 157.

³⁷³ Gina Konstantopoulos, "Pigs and Plaques: Considering Rm.714 in Light of Comparative Artistic and Textual Sources", *Iraq*, 2018, s. 6.

Resim 51. Kral Sanherib'in Ninova Güneybatı Saray kabartmasındaki dişi domuz ve yavrularının tasviri. (G. Konstantopoulos, agm, s. 8.)

Tüm bunlarla birlikte Eski Mısır'da da domuzun üreme özelliğini ortaya koyan arkeolojik veriler gün yüzüne çıkarılmıştır. Buradan hareketle Üçüncü Ara Dönem'e (MÖ 1069-715) tarihlendirilen domuz biçimli tılsımlar keşfedilmiştir. Kötülüğü savuşturucu misyona sahip olduğuna inanılan bu dişi domuz heykelcikleri, bacakları arasında ya da arkasında yürüyen yedi veya sekiz domuz yavrusuyla birlikte tasvir edilmiştir. Çoğunlukla mezarlar içerisinde bulunan bu domuz figürinlerinin Mısır Ana/Gökyüzü Tanrıçası İsis veya Nouth ile bağlantılı olduğu düşünülmüştür. Hatta bu domuz figürinlerinin kullanan kişiye doğurganlık bahşedeceğine inanılmıştır³⁷⁴ (**Resim 52**).

Resim 52. Eski Mısır Üçüncü Ara Dönem'e ait tılsım. (G.D. Thompson, agt, s. 106.)

Ayrıca Eski Yakın Doğu toplumlarında olduğu gibi Hititler'de hastalığı dışarıdan gelerek insan vücuduna çeşitli yollarla girip, yayılan ve burada kendine yer bulup farklı ağrıları tetikleyen zararlı doğaüstü güç olarak algılamışlardır. Özellikle bunun hastanın düşmanları tarafından kendisine yapılan kara büyü, lanetler veya hastanın kendisinin yapmış olduğu uygunsuz davranışlar nedeniyle vuku bulduğuna inanılmıştır. Bu hastalıkların tedavisinde büyü ve ritüel sıklıkla kullanılmıştır. Bununla birlikte toplumda

³⁷⁴ Gail D. Thompson, *A Comparative Study of Near Eastern and Aegean Glyptic Art 2000-1400 B.C.: Combat, Hunt, Chariot, Boar, Goat, Bird and Bull Scenes*, 2013, s. Buffalo University, Degree of Doctor of Philosophy, New York 2013, s. 106.

veya doğada meydana gelen sapmalar, kuraklık, şiddetli fırtınalar, suç eylemleri, aile sorunları, doğal afetler vb. durumlarda normalliğin yeniden tesis edilmesinde analogi (benzetme) ritüelleri en sık başvurulan metot olmuştur. Analogi yani taklit yoluyla gerçekleşmesi istenilen şeyin büyüğü sözle ifade edilmesi veya sembolik bir eylemin yerine getirilmesi ya da her ikisinin birlikte icra edilmesi yoluyla doğada gözlemlenen durumlarla benzerlik kurularak olumsuzluk uzaklaştırılmaya diğer bir deyişle ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır³⁷⁵. Bu bağlamda Hititler de analogik ritüellerde hayvanlar özellikle benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Bu cümleden hareketle; “*tek bir domuzun birçok domuz yavrusu doğurması gibi, bu bağın her bir dalı domuz gibi birçok üzüm salkımı versin.*”³⁷⁶ ifadesinde domuzların doğurganlıkla ilişkisi benzerlik yoluyla olumsuz durumun giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra doğurganlığın sembolü olan domuza ait figürinlerin, topluluğun refahını güvence altına almak amacıyla binaların temellerine yerleştirildiği tespit edilmiştir³⁷⁷.

1.1.5. Köpek

1.1.5.1. Köpeğin Evcilleştirilme Süreci

Köpeğin, ilk evcilleştirilen hayvan olduğuna dair genel bir kanaat söz konusudur. Fakat bu durum, günümüze kadar tartışılmalı hususlardan birisi olmuştur. Evcilleştirme tarihi ile ilgili kaleme almış olduğu bir makalesinde M. Murat Baskıcı, köpeğin ilk evcilleştirilen hayvan olduğu görüşünü destekleyen yeterli kanıtın olmadığından söz etmiştir³⁷⁸. Bu görüşün aksine genel kanı ise insanın tarihsel değişim sürecinde önemli etkiye sahip olan köpek, evcilleştirme de ön sırada gelmektedir. Bu ifadeden hareketle köpeğin evcilleştirme sürecinin başladığı andan itibaren, insanoğlu bu yeni arkadaşının beslenmesi, üremesi ve sağlığı gibi tüm yaşamsal faaliyetleri üzerinde kontrolü hızla ele geçirmiş ve böylelikle de kalıcı bir insan-köpek bağı oluşmuştur. Bunun yanı sıra arkeolojik veriler de insanoğlunun en kadim hayvan dostunun köpek olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim köpeğin evcilleştirilmesi hususunda yapılan araştırmalar, evcil

³⁷⁵ Hilal Kutlu Alancı, “Hitit Sağlıkta ve Arındırma Ritüellerinde Anaoljiler”, *Archivum Anatolicum*, Vol. 15, No. 1, 2021, s. 98-100.

³⁷⁶ Billie Jean Collins, “Animals in the Religion of Ancient Anatolia”, *A History Of The Animal World In The Ancient Near Easts*, Brill, Ed. Billie Jean Collins, 2002, s. 322.

³⁷⁷ Orta Hitit Devleti Dönemi’nde kraliçe tarafından doğum tanrıçaları Hannahanna (*NIN.TU*), Gulşeş ve Tetewatti’ye yapılan kurbanlar içerisinde domuz ve yavrusunun adının sıkça geçmesi bu hayvanın doğurganlığı vesilesiyle söz konusu doğum tanrıçaları ile ilişkilendirildiği düşünülmektedir. Billie Jean Collins, “Pigs at the Gate: Hittite Pig Sacrifice in its Eastern Mediterranean Context”, *JANER*, Vol. 6, 2006, s. 162,170.

³⁷⁸ Bkz. M.M. Baskıcı, agm, s. 84.

köpeğin (*Canis lupus familiaris*), yabani atasının Kurt (*Canis lupus*) olduğunu ortaya koymaktadır³⁷⁹.

Köpeğin evcilleştirilme sürecinin ne zaman ve nerede başladığı konusunda çok az fikir birliği olmasına karşın dünyanın çeşitli bölgelerindeki alanlarda yürütülen çalışmalar neticesinde kalıntıların bulunması, köpeğin evcilleştirilmesi olgusunun farklı bölgelerde ve çeşitli tarihlerde birbirinden bağımsız olarak gerçekleşmiş olabileceğini akla getirmektedir³⁸⁰. Fakat yaygın görüşe göre, ilk evcil hayvan olarak kabul edilen köpek Avrasya olarak adlandırılan Avrupa ile Asya kıtasını kapsayan coğrafi bölgenin kurtlarından türemiştir³⁸¹. Arkeofaunal buluntular neticesinde ortaya koyulan bilimsel tahminlere göre bu sürecin MÖ 30.000 ila MÖ 15.000 yılları arasında gerçekleşmiş olabileceği öne sürülmüştür³⁸². Kurdu evcilleştirilmesi hadisesinin olası başlangıcı için bu kadar eski tarihler ortaya koyulmasına karşın, köpeklerin ilk ortaya çıkışının çok daha sonraki yıllarda gerçekleştiği tespit edilmiştir. Dünya üzerinde en eski köpek kalıntıları, Orta Rusya Ovası'ndaki Magdalenian Dönemi (MÖ 17.000-13.000) Eliseyevichi 1'de iki kafa kemiği³⁸³ ve Bonn-Oberkassel'de iki insan mezarının yanında ortaya çıkarılmıştır. Bunların yanı sıra Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde de köpek bulgularına rastlanılmıştır³⁸⁴. Erken köpek kalıntılarının ortaya çıkarıldığı bir diğer önemli bölge ise, Hegau Jura'da bulunan ve Magdalenian Dönemi'ne tarihlendirilen Almanya'daki Kesslerloch'tur³⁸⁵.

Köpeğin, Avrasya kurdundan türediğini ya da bazı bölgelerde evcilleştirildiği görüşlerine ek olarak onun esas ana yurdunun Yakın Doğu coğrafyası olduğuna dair de

³⁷⁹ Simon J.M. Davis, Franccedilois R.Valla, "Evidence for the Domestication of the Dog 12,000 Years Ago in the Natufian of Israel", *Nature*, Vol. 276, 1978, s. 608.; M.M. Baskıcı, agm, s. .84; C.A. Reed, agm, s. 1633.

³⁸⁰ Fabio Verginelli, Cristian Capelli, Valentina Coia, Marco Musiani, Mario Falchetti, Laura Ottini, Raffaele Palmirota, Antinia Tagliacozzo, Iacopo De Grossi Mazzorin and Renato Mariani-Costantini, "Mitochondrial DNA from Prehistoric Canids Highlights Relationship Between Dogs and South-East European Wolves", *Molecular Biology and Evolution*, Vol. 22, No. 12, 2005, s. 2541.

³⁸¹ Bu erken köpeklerin Gri veya Boz kurttan (*Canis lupus*) türemiş olduğu fikri çoğunluktadır. F. Verginelli vd., *Mitochondrial DNA from Prehistoric Canids.*, s. 2541.

³⁸² Chris Baumann, Saskia Pfrengle, Susanne C. Münzel, Martyna Molak, Tatiana R. Feuerborn, Abigail Breidenstein, Ella Reiter, GerdAlbrecht, Claus-Joachim Kind, ChristianVerjux, Charlotte Leduc, Nicholas J. Conard, Dorothee G. Drucker, Liane Giemisch, Olaf Thalmann, Hervé Bocherens & Verena J. Schuenemann, "A Refined Proposal for the Origin of Dogs: The Case Study of Gnrishöhle, a Magdalenian Cave Site", *Scientific Reports*, Vol. 11, No. 5137, 2021, s. 2.

³⁸³ Fabio Verginelli vd., "Mitochondrial DNA from Prehistoric Canids.", s. 2541.

³⁸⁴ Chris Baumann, et al., agr, s. 2.

³⁸⁵ Chris Baumann, et al., agr, s. 2.; Tübingen Üniversitesi öncülüğünde yürütülen bir çalışmada Avrupa'daki kurtların evcilleştirilmesinin başlangıcı incelenmiştir. Araştırmacılar, Güneybatı Almanya'nın Baden Württemberg'in güneyindeki Magdalenian Dönemi'ne ait iki odalı bir mağara yerleşimi olan Gnrishöhle'de birkaç adet köpek kalıntısını analiz etmişlerdir. Söz konusu çalışmalar, Avrupa'da yabani kurtlardan evcil köpeklere geçişin bu bölgede 16.000 ve 14.000 yıl önce gerçekleşmiş olabileceği sonucuna varmışlardır. Bkz. <https://phys.org/news/2021-03-european-domestic-dog-southwestern-germany.html>. (Erişim tarihi: 20.01.2023)

kuvvetli tezler bulunmaktadır. Buna göre araştırmacılar, köpeğin Eski Yakın Doğu'nun ilk evcil hayvanı olduğunu kabul etmişlerdir. Zira hem arkeolojik hem de genetik veriler, bu bölgede köpeğin Neolitik Dönem'den (MÖ 10.000) önce evcilleştirilen tek hayvan olduğunu göstermektedir. Bu duruma kanıt olarak şimdiye kadar bilinen en eski köpek buluntuları Yakın Doğu'da Paleolitik'ten Neolitik Döneme geçiş süreci olarak adlandırılan Epipaleolitik Dönem'e ait bir kültür olan ve MÖ 12.000-10.000 yıllarına tarihlendirilen Natufian'dan gelmektedir. Modern İsrail'in kuzeyinde yer alan Hula Vadisi'ndeki Ain Mallaha (Eynan)'da³⁸⁶ ve Hayonim'in yüksek düzlüğünde Natufian Kültürü'ne ait üç köpek buluntusu ortaya çıkarılmıştır. Ain Mallaha buluntuları genel itibariyle bir insanla birlikte gömülü yavru köpek iskeleti ile küçük bir köpek dişi ve çene kemiğinden oluşmaktadır³⁸⁷ (**Resim 53**). Nitekim burada insanla yan yana köpek yavrusu iskeletinin bulunması, her iki canlı türü arasındaki arkadaşlığın erken örneği olması bakımından önemlidir.

Resim 53. Ain Mallaha'daki H.104 numaralı mezarda ortaya çıkarılan insan ve köpek yavrusu iskeleti. (Fabio Verginelli vd., Mitochondrial DNA from Prehistoric Canids., s. 608.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Turnnbill ve Reed tarafından modern İran ve Irak topraklarında uzanan Zagros Dağları'nda bulunan Palegawra Mağarası'nda yapılan çalışmalarda Zarzian Kültürü'ne³⁸⁸ yani MÖ 12.000 yıllarına tarihlenen çene kemiği bulgusunun bir köpeğe ait olduğu öne sürülmüştür³⁸⁹. Yine Zagros Bölgesi'nde ele geçen

³⁸⁶ Ain Mallaha yerleşimi, Yukarı Ürdün Vadisi'nde eski Huleh Gölü yakınında yer almaktadır. 1955'ten beri kazısı sürmekte ve Natufian kültürüne ait iki yerleşim tabakası ortaya çıkarılmıştır.

³⁸⁷ S.J.M. Davis, F.R. Valla, agm, s. 608.

³⁸⁸ Yakındoğu'da Epi-paleolitik Dönem'e ait iki kültür bulunmaktadır. İlki Levant geleneğine ait olup Kebaran, Geometrik Kebaran ve Natufian kültürleri bu grup içerisinde gelişmiştir. Diğerleri ise Zagros geleneği olup Zarzian ve Zawi Çemi Şanidar-Karim Şahir kültürleri ile temsil edilir.

³⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Priscilla F. Turnbull, Charles A. Reed, "The Fauna from the Terminal Pleistocene of Palegawra Cave, A Zarzian Occupation Site in Northeastern Iraq", *Anthropology*, 1974, Vol. 63, No. 3, s. 81-146.

beş kurt çenesi ile söz konusu dağ silsilesinin eteklerinde bulunan tarih öncesi yerleşim yeri Jarmo'da da çeşitli köpek kalıntılarına rastlanmıştır³⁹⁰.

Tüm bunlar köpeğin evcilleştirme tarihinin 30.000 yıl öncesine kadar uzandığını göstermektedir. Fakat bu hayvan türünün evcilleşmesinin dünya üzerinde çeşitli bölgelerde MÖ 17.000-13.000 yıllarına, Yakın Doğu'da ise MÖ 12.000 yıllarına kadar gittiğini ifade edilmektedir. Ancak birçok çalışmaya göre kurdun köpeğe evrilmesi yani evcilleşmesi hadisesi incelenmiş olsa da bu sürecin coğrafi ve zamansal kökeni hala tartışılmaktadır.

En erken evcilleşen tür olduğu düşünülen köpeğin, evcilleştirme sürecinde çok farklı bir yol izlenmiştir. Zira kurdun, avcı-toplayıcılarla ve onların yerleşim yerleriyle yakın temaslar kurması sonucu kendi evcilleşmesinin ilk aşamasını başlattığı öne sürülmüştür. Sonunda, bu popülasyonun bazıları insan yerleşimlerine yaklaşarak evsel alana katılmış ve evcilleştirme, yoğun sosyalleşme ve popülasyonun ayrılması yoluyla kurt atalarından uzaklaşmıştır³⁹¹. Bununla birlikte köpek güvenlik amacı ile avlanmaya yardımcı olması ve daha sonra zaman içerisinde sürülere eşlik etmesinin yanında bazı toplumlarda nadiren yiyecek kaynağı olarak tutulmuştur³⁹².

Tüm bunlardan hareketle Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı Eski Mezopotamya coğrafyasında en erken evcilleştirilen hayvan olan köpeğin insanın hem yakın arkadaşı hem de av yardımcısı olarak kullanıldığı kabul edilmektedir. Sadece bu bölgede değil, tüm dünyada Eski Çağlardan itibaren bu hayvanın (büyük olasılıkla kurdun), yaşadığı bilinen yerleşim yerlerindeki toplumların kültüründe, dininde ve hatta ikonografisinde ayrı bir yere sahip olduğu görülmektedir.

³⁹⁰ P. F. Turnbill, C.A. Reed, agm, s. 100; Ayrıca, kurt ve köpek fosilleri Eski Yakın Doğu'da Ksar' Akil (Lübnan) Üst Pleistosen Dönem, Tabun B (İsrail) Moustreian MÖ 45.000-40.000, Ein Gev IV (İsrail) Geometrik Kebaran MÖ14.000-13.000, Jericho (Filistin) MÖ 10.000-4.000, Anadolu'da Çayönü (Diyarbakır), Doğu Anadolu'da Korucutepe (Elazığ)'de ele geçmiştir. S. J.M. Davis-F. R. Valla, agm, s. 610.

³⁹¹ B. Arbuckle, *Animals in the Ancient World*, s. 210.

³⁹² Billie Jean Collins, "Animals in Hittite Literature", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie J. Collins, Brill, Leiden 2002, s. 249.; Doğu Hint Adaları'ndan Buro ve Aru adalarındaki erkekler, savaşta cesur ve hızlı olabilmek için köpek eti tüketmektedir. Bkz. James George Frazer, *Altın Dal*, Çev. Mehmet H. Doğan, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 290.

1.1.5.2. Şifa Sembolü Olarak Köpek

Köpek³⁹³, Eski Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı metinlerde, Sumerce “*mulUR.GI₇*”, “*UR/UR.GI₇*”, Akadca “*kalbu(m)*” ve Mari metinlerinde “*UR.GI₇.RA*”³⁹⁴ terimleri ile gösterilmiştir. Bunun yanı sıra *HAR-ra=hubullu* serisinin 14. tabletinde köpek Sumerce “*UR*”, Akadca “*kalbu(m)*” şeklinde ifade edilmiştir³⁹⁵. Ayrıca Akadca “*kalbutu(m)*” terimi de dişi köpeği tanımlamak için kullanmıştır³⁹⁶. MÖ 3. ve 1. bin yılları kapsayan köpek ile bilgilerin kayıt altına alındığı Sumerce ve Akadca çivi yazılı metinler içerisinde köpek imgesinin çoğunlukla olumlu olduğu görülmektedir. Öte yandan günümüze kadar ulaşmış rölyefler, steller ve silindir mühür baskıları gibi somut kalıntılar üzerinde de köpek motifleri resmedilmiştir³⁹⁷. Buradan hareketle köpeklerden maddi ve manevi açıdan istifade edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Tarihi süreç içerisinde kuşaktan kuşağa aktarılan tıp uygulamalarının gelişim seyrine baktığımızda, halk tıbbı kendi içerisinde iki dala ayrılmaktadır. Birincisi, insanın doğaya ilk tepkilerinden birini temsil eden ve hastalığı tedavi etmede çeşitli bitkiler, madensel ve hayvansal maddelerden yararlanan “doğal halk tıbbı”dır. İkincisi ise, hastalık tedavisinde muska, kutsal sözler ve benzeri işlemlerden yararlanan “dinsel-büyüsel tıp”tır³⁹⁸. Halk tıbbı Eski Çağlardan günümüze kadar süregelen, farklı coğrafyalarda ve farklı kültürlerde benzer amaçları paylaştığı halde kullanılan malzemeler ve teknikler yönünden birbirinden ayrılmaktadır³⁹⁹.

Eski Mezopotamya dikkate alındığında köpeğin hem doğal halk tıbbında hem de dinsel-büyüsel tıpta rol oynadığı görülmektedir⁴⁰⁰. Bu bağlamda köpek, salyasıyla yaraları yalayarak iyileştirici etkiye sahiptir. Gerçekten de yapılan çalışmalar, köpeğin salyasının iyileşmeyi hızlandırma ve yalama yoluyla yaraların bakteriyel bulaşmasını azaltmadaki etkisini ortaya koymaktadır⁴⁰¹. Söz konusu köpek, özellikle insana

³⁹³ Köpek kelimesinin etimolojik kökenine bakıldığında Eski Türkçe’deki “*şişmek, kabarmak*” anlamında kullanılan “*köp-*” fiilden “*-ek*” fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. Bu nokta da “Göbek” kelimesinin de aynı kökle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Burhan Paçacıoğlu, “Sözlerin Soyağacı” Üzerine Bazı Notlar”, *TÜBAR*, S. XV, 2004, s. 286.

³⁹⁴ J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 142.

³⁹⁵ B. Landsberger, *Die Fanua Des Alten Mesopotamien.*, s. 6.

³⁹⁶ J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 142.

³⁹⁷ Gökhan Kağnıcı, Eski Mezopotamya Çivi Yazılı Metinlerde Kuduz”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz*, Ed. Ç. Büke-Ş. Köse-F. Çakmak-E. Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 32.

³⁹⁸ Don Yoder, “Halk Tıbbı”, *Folklorla Doğru*, S. 43, 1975, s. 23.

³⁹⁹ Melike Kaplan, Seda Karaöz Arıhan, “Antikçağdan Günümüze Bir Şifa Kaynağı: Zeytin ve Zeytinyağının Halk Tıbbında Kullanımı”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, C. 52, S. 2, 2012, s. 10.

⁴⁰⁰ H. Hande Duymuş Florioti, “Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: Eski Mezopotamya Örneği”, *Eski Yakındoğu Üzerine Notlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 41.

⁴⁰¹ Barbara Böck, *The Healing Goddess Gula*, Brill, Leiden 2014, s. 38.

yaklaşarak evcilleşen bir hayvan olduğu için, bu özelliği çok erken dönemde fark edilmiş ve böylece çeşitli şifa ritüellerine dâhil edilmiştir⁴⁰². Köpeğin salyası dışında dışkısı, kılları, dili, iç organları, tırnakları, üzerindeki pireleri ve çeşitli uzuvları bazı hastalıkların tedavisinde yapılan ilaç ya da merhemlerde kullanılmıştır⁴⁰³. Diğer yandan yalama yöntemiyle, hastalığın insandan köpeğe transfer edildiği de düşünülmüştür⁴⁰⁴. Köpek mezarları ve şifa tanrılarının bu hayvanla ilişkisine bakıldığında Mezopotamya ile sınırlı olmadığı, aynı zamanda Levant ve Hellen anakarasında da bulunduğunu ortaya koymaktadır⁴⁰⁵. Ayrıca Hristiyanlığın kutsal kitabı İncil’de de köpeğin yaraları yalmasına dikkat çekilmiştir⁴⁰⁶.

Gerçekten köpek, Mezopotamya sanatında çeşitli sembolik anlamlara sahip hayvanlardan birisi olmuştur. Çalışmanın bu bölümünde söz konusu hayvanın şifa verici özelliği, Tanrıça Gula ile olan ilişkisi, çeşitli tasvirler ve mühürler üzerindeki tasvirleri ele alınacaktır.

Tanrıça Gula’ya ait *Dgu.la*, şeklinde yazılı ilk atıflar, Er Hanedanlar Dönemi’ne (yaklaşık MÖ 2600–2450) tarihlenen Fara ve Abu Salabikh yerleşimlerinden gelmektedir. III. Ur Hanedanlığı Dönemi’nde Gula’nın başlıca kült yeri Umma şehir devletinde bulunmakta olup, aynı zamanda bu şifa tanrıçasına diğer şehirlerde de yerel olarak tapınılmaktadır⁴⁰⁷.

Tanrıça Gula’nın adı “büyük” anlamına gelmektedir⁴⁰⁸. Eski Mezopotamya’da Ninisina, Baba veya Bau, Nintinuga, Ninkarrak gibi isimlerle tanımlanan bu tanrıçanın⁴⁰⁹ Eski Hellen Asklepios, Hekate ve Levant’ta da Eşmun adıyla tapınım gördüğü anlaşılmaktadır⁴¹⁰. Özellikle Mezopotamya’da Gula ile eşleştirilen bazı isimlere çivi yazılı edebi kompozisyonlarda rastlamak mümkündür. Zira “hekim” ve “kara başlı

⁴⁰² Tallay Ornan, “The Goddess Gula and Her Dog”, *Israel Museum Studies in Archaeology*, Vol. 3, 2004, s. 18.

⁴⁰³ Detaylı bilgi için bakınız: Joan Scurlock, *Sourcebook for Ancient Mesopotamian Medicine*, SBL Press, Atlanta, Georgia 2014.

⁴⁰⁴ B. Böck, *agm*, s. 4.

⁴⁰⁵ Leslie Preston Day, “Dog Burials in the Greek World”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 88, 1984, s. 21–32.

⁴⁰⁶ “Zengin bir adam vardı. Mor, ince keten giysiler giyer, bolluk içinde her gün eğlenirdi. Her tarafı yara içinde olan Lazar adında yoksul bir adam bu zenginin kapısının önüne bırakılırdı; zengini sofrasından düşen kırıntılarla karnını doyurmaya can atardı. Bir yandan da köpekler gelip onun yaralarını yalardı.” Luka 16: 19-21.

⁴⁰⁷ B. Böck, *age*, s. 9.

⁴⁰⁸ J. Black, A. Green, *age*, s. 125.

⁴⁰⁹ Aaron Shaffer, “Enlilbani and the ‘Dog House’ in İsin”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 26, No. 4, 1974, s. 253.

⁴¹⁰ Helen Dixon, “Late 1st Millenium B.C.E. Levantine Dog Burials as an Extension of Human Mortuary Behavior”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 379, 2018, s. 24.

insanların doktoru” şeklinde tanımlanan Tanrıça Baba’nın, MÖ 3. binyılın sonlarından itibaren şifacı rolünü üstlenmesiyle birlikte bu sıfatlarının edebi metinlerin yanı sıra kişi ve yer adlarında kullanıldığı görülmektedir⁴¹¹. Sumerliler’in ilk dönemlerinde Baba, Lagaş’ın başkenti ve dini merkezi Girsu kentinin tanrıçası olarak kabul edilmiştir. Eşi tanrı Ningirsu olmuştur. Tanrı An’ın kızı olan Baba, başlangıçta Uruk kültürle bağlantılı olarak görülmüştür⁴¹². Fakat Sumer öncesi döneme ait olabilecek bu tanrıçanın isminin okunuşu ve anlamı net değildir⁴¹³. Ayrıca Nintinuga adı ise “*Ölülere hayat veren kadın*” anlamına gelmektedir. Ana tapınım yeri Sumerliler’in önde gelen dini merkezlerinden biri olan Nippur şehridir. Söz konusu bu tanrıçanın adı, oldukça erken tarihlerde yani Er Hanedanlar Dönemi tanrı listelerinde ve adak yazıtlarında geçmektedir⁴¹⁴. Bu tanrıçanın şifacı yönü SEpM 20. (B18, 5.7.2) envanter numaralı “*Nintinuga’ya Bir Köpek Adağı*” adlı Sumerce adak yazıtında ve İnanaka tarafından tanrıçaya yazılan SEpM 19. (B17, 3.3.10) envanter numaralı çivi yazılı tablette bahsedilen Sumerce “*Inanaka’dan Nintinuga’ya*” dua mektubunda anlatılmakla birlikte, bu metinlerin her ikisi Eski Babil okul egzersiz tabletlerinden bilinmektedir⁴¹⁵.

Ancak diğer tanrıçaları gölgede bırakan ve önde gelen Şifa Tanrıçası olan Gula’dır. Tapınımının MÖ 3. binyılın sonlarına doğru başladığı ve zaman içerisinde doruk noktasına ulaştığı, Gula adına yazılmış çivi yazılı metinlerde görülmektedir. Zira MÖ 1400-700 yıllarına tarihlendirilen Bulluṣsa-rabi’nin Tanrıça Gula’ya ithafen yazdığı “*Bulluṣsa-rabi’nin Gula İlahisi*” isimli iki dilli ilahi metni bu duruma örnek verilebilir. Ayrıca bu ilahide tanrıçanın diğer Nintinuga, Ninkarrak, Ninisina ve Baba gibi isimlerinden bahsedilmektedir⁴¹⁶.

Tanrıça Gula/Ninkarrak çivi yazılı metinlerde “*^Dgu-la, ^Dgú-la, ^Dgú-lá, ^DME.ME* (logographic); *^Dnin-kar-ra-ak, ^Dnin-kar-ra-ak-a*” şeklinde geçmektedir⁴¹⁷. Yeni Babil Devleti Dönemi’nde söz konusu tanrıçanın adının “*Meme*” olduğu Sippar’dan ele geçen

⁴¹¹ Manuel Ceccarelli, “Einige Bemerkungen zum Synkretismus BaU/Ninisina”, *Dallo Stirone al Tigri, dal Tevere all’Eufrate. Studi in onore de Claudio Saporetti*, Ed. P. Negri Scafa-S. Viaggio, Aracne (AIO 477), Roma 2009, s. 34-35, 39.

⁴¹² B. Böck, *age*, s. 5.

⁴¹³ Detaylı bilgi için bakınız. Gianni Marchesi, “On the Divine Name ^dBA.Ú”, *Orientalia*, Vol. 71, No. 2, 2002, s. 161-172.

⁴¹⁴ B. Böck, *age*, s. 10-11.

⁴¹⁵ A. Kleinerman, *age*, s. 171-177.

⁴¹⁶ İlahinin detayları için bakınız. Wilfred G. Lambert, “The Gula Hymn of Bulluṣsa-rabi”, *Orientalia*, Vol. 36, No. 2, 1967, s. 105-132.

⁴¹⁷ <https://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/gulaninkarrak/index.html>. (Erişim tarihi: 22.01.2021)

bir heykel yazıtından anlaşılmaktadır⁴¹⁸. Tanrıça Ninkarrak'ın adı ilk olarak Er Hanedanlar Dönemi (MÖ 2500-2350) kült merkezi Tel ed-Der (Sippar) kenti olmakla birlikte tanrı listelerinde ve idari belgelerde tapınım yeri Sippar kenti olarak geçmektedir⁴¹⁹.

Şifa Tanrıçası Gula, insanı canlandıran ve hayatı koruyan bir tanrı olarak kabul edilmektedir. Bu, özellikle Lagaş şehrinde tespit edilen Eski Sumer dönemine (yaklaşık MÖ 2500–2350) ait kişi isimlerinde açıkça görülmektedir⁴²⁰. Mezopotamya'luların hayatında şifa tanrıçası olan Gula, aynı zamanda *muballiḫat mīti* “ölüleri dirilten”, *nādinat balāḫi* “hayat veren” ve *qā'īṣat napiṣti balāḫi* “hayatı önemseyen”, *azugallatu* “büyük hekim” olarak adlandırılmaktadır⁴²¹. Adı geçen tanrıça bazı geleneklere göre Tanrı An ve Uraş'ın kızı, Ninurta (Nippur'da), Papilsag'ın (İsin'de) karısı ve Damu ve Ninazu'nun annesidir. Bütün bu ifadelerde MÖ 3. binyıl gibi erken dönem çivi yazılı vesikalarda varlığı kanıtlanan Gula'nın kültü, Helenistik Dönem'e dek Mezopotamya toplumlarının inancında yerini korumuştur⁴²².

Diğer yandan Mezopotamya tanrılar sisteminde her tanrının nitelikleri ile eşleştirilen simgesel hayvanlarının olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda Şifa Tanrıçası olma vasfını üstlenen Gula ile özdeşleştirilen hayvan, köpektir. Gerçekten de Tanrıça Gula'nın, bir köpekle olan bağlantısı onun en ilgi çekici özelliklerindedir. Tanrıça ve onun sembolik hayvanı arasındaki yakın ilişkiye bakıldığında, Eski Mezopotamya coğrafyasında yaygınlık kazandığı ve bu durumun iki bin yıl boyunca yazılı ve arkeolojik kaynaklarda açık bir şekilde görülmektedir⁴²³. Ayrıca sanatın önemli öğelerinden olan silindir mühürler üzerinde yer alan sahnelerde, şifa tanrıçası zaman zaman elinde bir neşterle de betimlenmiştir.

Şifa tanrıçasının köpekle olan ilişkisine ilişkin en erken kanıt, MÖ 3. binyılın sonlarından ve özellikle Puzriş-Dagan'daki hayvancılık arşivinin III. Ur Hanedanlığı Dönemi'ne ait idari metinlerinden gelmektedir. Bu metinler, Tanrıça Gula ile bağlantılı olarak köpekler için yapılan hayvan bağışlarını ayrıntılı olacak şekilde aktarmaktadır.

⁴¹⁸ J. Black, A. Green, *age*, s. 177.

⁴¹⁹ B. Böck, *agm*, s. 6.

⁴²⁰ Barbara Böck, “Ancient Mesopotamian Religion: A Profile of the Healing Goddess”, *Religion Compass*, Vo. 1, No. 8, 2015, s. 3.

⁴²¹ B. Böck, *age*, s. 15.

⁴²² Alan Lenzi, *Reading Akkadian Prayers&Hymns An Introduction*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2011, s. 243.

⁴²³ B. Böck, *age*, s. 39.

Örneğin çivi yazılı bir belgede yer alan; “*Gula için düzenli bağış ((sa₂-du₁₁ d Gula)*” ifadelerinden köpeğin tanrıça ile olan ilişkisi açıkça görülebilmektedir⁴²⁴.

Şifa tanrıçası Gula, MÖ 2. binyıla kadar, Bağdat’ın yaklaşık 200 km güney-güneydoğusunda bulunan günümüzde İsan al-Bahrıyat’a (Irak) lokalize edilen İsin şehrinin koruyucu tanrısı Ninisina “*İsin’in Hanımı*” adıyla tapınım görmüştür⁴²⁵. Ayrıca 1973 yılında Alman araştırmacılar tarafından bu kentteki Gula Tapınağı kalıntılarında yapılan çalışmalar sonucu otuz MÖ 2. binyılın ortalarına ve sonlarına tarihlenen üç köpek iskeleti ile figürinleri ortaya çıkarılmıştır. Nitekim paleozoolojik incelemelerle buradaki köpek iskelet bakiyelerinin yaş dağılımı tayin edilmiş olup, hemen her yaş grubundan köpeğin olduğu anlaşılmıştır⁴²⁶. Tapınak kompleksinde ortaya çıkarılan faunal bulgular köpeklerin, tapınağa çeşitli rahatsızlıkları nedeniyle gelen hasta kişilerin tedavisinde kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Öte yandan Tanrıça Gula’nın kültü ayrıca Eski Babil Devleti Dönemi’nde İsin şehrinin daha güneyindeki Lagaş, Ur, Nippur, Sakhariyah, Uruk ve Adab gibi kentlerde,⁴²⁷ aynı zamanda kuzeyde yer alan Kiş, Asur ve Babil şehirlerinde de yayılmıştır. Bu bilgilere ek olarak, söz konusu tanrıçanın Mezopotamya’nın güneyindeki Babil kentindeki tapınağının ise kral Sumuabum tarafından yaptırıldığı bilinmektedir⁴²⁸. Nitekim Gula’ya ait bu kompleks yapılar dini fonksiyonlarının yanı sıra hekimlik meslekleriyle ilgili çivi yazılı metinlerin saklanması ve kopyalanması için bir merkez rolünü üstlenmişlerdir⁴²⁹.

Aynı şekilde İsin Hanedanlığı’nın onuncu kralı Enlilbani, İsin’de Tanrıça Ninnisina için É-ur-gi7-ra “*köpek tapınağı*” adı verilen bir tapınak yaptırmıştır. Burada ele geçen “*Nippur’da bütün her şeyi bereketli kılan çoban, Ur’a kaliteli tahıl getiren çiftçi, Eridu’nun dini törenlerini kutsal kılan, Uruk’un sevgilisi, kudretli kral, İsin’in kralı, Sümer ve Akad kralı, İnanna’nın seçilmiş eşi Enlilbani, onun için Köpek Tapınağı’nı inşa etti.*”⁴³⁰ yazılı adak metni de bunu doğrulamaktadır. Bu metne göre bazı hükümdarların tanrıçanın hoşnutluğunu kazanmak amacıyla, onun adına tapınaklar yaptırdıkları anlaşılmaktadır.

⁴²⁴ Christina Tsouparopoulou, “The Healing Goddess, Her Dogs and Physicans in Late Third Millenium BC Mesopotamia”, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, Vol. 110, No. 1, 2020, s. 17.

⁴²⁵ T. Ornan, The Goddes Gula and Her Dog, s. 13.

⁴²⁶ B. Böck, *age*, s. 44.; Max D. Price, Jacqueline Meier, Benjamin S. Arbuckle, “Canine Economies of the Ancient Near East and Eastern Mediterranean”, *Journal of Field Archaeology*, Vo. 46, No. 2, 2020, s. 2.

⁴²⁷ A. Greve, J. M. Westenholz, J. Goodnick, *age*, s. 82.

⁴²⁸ A. Greve, J. M. Westenholz, J. Goodnick, *age*, s. 86.

⁴²⁹ A. Lenzi, *age*, s. 243.

⁴³⁰ A. Shaffer, *agm*, s. 252-253.

Daha önce de ifade edildiği üzere Tanrıça Gula'nın sembolik hayvanı hem sanatsal tasvirlerden hem de çivi yazılı metinlerden köpek olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Mezopotamya tasvir ve mühürlerinde Gula ile özdeşleştirilen Ninisina'nın köpeklerle erken temsili, Larsa'lı Sumu-ilu tarafından tanrıçaya ithaf edilen Tello'da rastlanmıştır ve MÖ 1894-1866 yıllarına tarihlenen steatit taşından yapılmış bir köpek heykelciği örneğine dayanmaktadır⁴³¹. Bununla birlikte Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait tahtta oturan Tanrıça Gula'nın ayaklarının yanında köpekle birlikte olan tasvirleri en bilinenler arasındadır. Yine aynı döneme tarihlendirilen Tanrıça Gula'nın sembolik hayvanı köpek ve yavrularının tasvir edildiği bir kil levha ortaya çıkarılmıştır⁴³². Şifa Tanrıçası ile köpeğine ait betimlemelerin daha sonraki Orta Babil (Kassit) Devleti Dönemi kudurruları (sınır taşı) üzerinde de sıklıkla işlenmiş olduğu görülmektedir⁴³³. Diğer yandan Kassit kralı Burnaburiaş'ın bir görevlisine ait, akik taşından yapılmış bir silindir mühür baskısı üzerinde tapınma sahnesi yer almaktadır. Burada diz çökerek dua eden bir insan figürü ile köşede, Tanrıça Gula'nın simgesi bir köpek görülmektedir⁴³⁴ (**Resim 54**). Bu tanrıçanın Mezopotamya sanatında köpekle temsil edilmesi, onun köpeklerle ilişkisinin tartışmasız kanıtını oluşturmaktadır.

Resim 54. Dua sahnesinde bir köpeğin yer aldığı silindir mühür baskısı. (J. Oates, *age*, s. 96.)

Yazılı metinlerde Tanrıça Gula'nın adı, dua-beddua ifadelerinin bulunduğu cümlelerde sıklıkla yer almaktadır⁴³⁵. Mezopotamya toplumlarına göre hastalığın tanrılar tarafından cezalandırılması olarak görülmekte olup, sağlık büyük bir nimet, hastalık ise büyük bir felaket sayılmaktaydı. Hammurabi devri mektuplarında: “*Şamaş ve Gula sana*

⁴³¹ Dominik Bonatz, “Dog”, *Iconography of Deities and Demons: Electronic pre-publication*, last revision 2008, s. 2.

⁴³² J. Oates, *age*, s. 76.

⁴³³ U. Seidl, *age*, s. 143.

⁴³⁴ J. Oates, *age*, s. 96.

⁴³⁵ H. H. Duymuş Florioti, *Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı.*, s. 46.; A. Lenzi, *age*, s. 243.

sıhhatler ihsan etsinler” cümlesiyle sık sık karşılaşılmaktadır. Asurlular döneminde de hükümdara yazılan mektuplarda: “*Ninib ve Gula hünkârım efendime sıhhat ve saadet bahşetsinler*” ifadesi kesin olarak kullanılmıştır. Öte yandan Eski Babil Devleti’nin altıncı kralı Hammurabi, koyduğu kanunları değiştirecek kimseye yaptığı bedduada: “*Sin onun vücudunu bir elbise gibi cüzzamla kaplasın! Gula onun vücuduna şifasız bir zehir akıtsın!*”⁴³⁶ ifadesi yer almaktadır.

İsrail Müzesi koleksiyonunda sergilenen ve Yeni Asur Devleti Dönemi’ne tarihlenen bir silindir mühür örneği üzerinde Tanrıça Gula motifi resmedilmiştir. Söz konusu mühürdeki sahnede, Tanrıça Gula sakallı bir ibadet eden kimseye dönük olarak tasvir edilmiştir. Arkasında, yine sola bakan ikinci bir tanrıça durmakta; bu tanrıçanın önünde küçük, dört ayaklı, buzağı olduğu düşünülen bir hayvan vardır. Nitekim MÖ 9. ve 8. yüzyıla ait Asur devri silindir mühürlerinin çoğunda olduğu gibi, ana kompozisyona çeşitli tanrıların sembolleri eşlik etmektedir⁴³⁷ (**Resim 55**).

Resim 55. Yeni Asur Devleti Dönemi silindir mührü üzerinde Tanrıça Gula. (T. Ornan, *The Goddess Gula*, s. 13.)

Gula’nın köpeğine dair bilinen örneklerden bir diğeri de Yeni Asur Devleti Dönemi’ne ait bir silindir mühür üzerinde yer alan tasvirdir. Mühürde bir kulübe olduğu düşünülen dikdörtgen içerisinde yatağında uzanmış bir hastaya şifa vermek için kulübe üzerinde bekleyen köpek sahnesi yer almaktadır⁴³⁸ (**Resim 56**).

⁴³⁶ Doktorların hükümdarlara yazılmış mektupları arasında benzer örnekler bulmak mümkündür. Bu mektuplar MÖ 7. ve 8. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Kral Asarhaddon’un doktoru Arad-Nanay’ın mektubu: “*Arad-Nanay’dan Efendim Hükümdarıma. Hizmetkarın Arad –Nanay’dan Efendim Hükümdarıma sıcak selamlar. Ninutra ve Gula Efendim Hükümdarıma mutluluk ve sağlık ihsan etsinler.*” ifadeleriyle başlamaktadır. Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK, Ankara 1991, s. 417, 421, 422.

⁴³⁷ T. Ornan, agm, s. 13.

⁴³⁸ John Z. Wee, “Lugalbanda Under the Night Sky: Scenes of Celestial Healing in Ancient Mesopotamia”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 73, No. 1, 2014, s. 33-35.

Resim 56. Yeni Asur Devleti Dönemi silindir mühür sahnesinde kulübe üzerinde köpek. (J. Z. Wee, agm, s. 33.)

Diğer yandan Eski Anadolu toplumlarından olan Hititler’de köpeğe çeşitli yararlılıkları nedeniyle önem verilmiştir. Çeşitli şifa ritüellerinde, bilhassa yavru köpekler bazı hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır⁴³⁹. Bu hayvanın kendi karakteristik özelliği nedeniyle organlarını yalayarak iyileştirdiğinin görülmesi dolayısıyla köpek, salyasının iyileştirici gücü olduğuna inanılmıştır. Şayet bu durumun insan vücudu üzerinde de aynı etkiyi yapacağı düşünülmüştür. Köpeğin yaralı bölgeye yalıtılması uygulaması, başlangıçta Eski Mezopotamya’da Babil metinlerinde karşımıza çıkmakta, bu uygulamanın Kizzuwatna üzerinden Anadolu’ya geçmiş olması muhtemeldir⁴⁴⁰. Benzer şekilde Orta Anadolu’nun büyük devleti olan Hititler’de köpek dışkısı çeşitli bitki çiçekleriyle karıştırılmasıyla elde edilen macun çeşitli yaraların tedavisinde kullanılmıştır⁴⁴¹. Eski Mezopotamya ve Anadolu toplumlarında sağlıkla ilişkilendirilen köpekler aynı zamanda şifa ritüellerinde insanlar üzerindeki hastalıkların veya günahlarının taşıyıcısı rolünü de üstlenmiştir. Zira köpekler insanın üzerindeki hastalık ve olumsuzlukların aktarımında kullanılmış olup, daha sonra bu kişilerin arınması ve iyileşmesi için kurban edilmiştir⁴⁴².

Mezopotamya toplumları dışında bazı eski kültürlerde de köpek, şifa kültürle ilişkilendirilmiştir. Buna göre antik dönemde Kıbrıs’ın güney kıyısında yer alan Kition şehrinde MÖ 5. yüzyılda Fenike şifa kültürünün bir parçası olarak köpeklerin bir tapınağın çevresinde dolaştıkları belgelenmiştir. Öte yandan İsrail’de yürütülen arkeolojik çalışmalarda MÖ 5. yüzyıla tarihlenen bir mezarlıktan 1500’den fazla yavru ve yetişkin köpek gömüleri tespit edilmiştir. Bu köpeklerin, açılmış olan çukurlar içerisine özenli bir şekilde ve yan yatırılarak yerleştirildikleri anlaşılmıştır. P. J. King ve L. E. Stager’e göre,

⁴³⁹ Billie Jean Collins, “The Puppy in the Hittite Ritual”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 42, No. 2, 1990, s. 211.

⁴⁴⁰ B. J. Collins, *The Puppy in the Hittite Ritual*, s. 215.

⁴⁴¹ Leyla Murat, “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum*, Vol. 4, No. 2, 2003, s. 101.

⁴⁴² M. Price, J. Meier, B.S. Arbuckle, agm, s. 2.

Aşkelon'daki Fenikeliler tarafından şifa kültü ile olan bağlantıları nedeniyle köpekleri kutsal saymış oldukları varsayılmıştır⁴⁴³. Ayrıca İsrail'in Aşdod kentinde ve Tel Gezer bölgesinde daha küçük gruplar halinde ve modern Tel Aviv bölgesinde bulunan Tel Qasile'de tek bir köpeğe ait mezar bulgusuna rastlanmıştır⁴⁴⁴.

Öte yandan Eski Helen dünyasında köpeğin salyasının hastalıkların tedavisinde şifa kaynağı olarak görüldüğüne dair bazı belirtiler bulunmaktadır. Özellikle hekim tanrı Asklepios'un şifa tapınaklarında, bu tanrıyı temsil eden bazı kutsal hayvanlar bulunmaktadır. Bu hayvanlar yılan, köpek ve horoz olup, hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Asklepios'un şifa kültüründe, bilhassa kör kişilerin gözlerinin köpeğe yalatılmasıyla açılacağına inanılmıştır⁴⁴⁵. Sanatta hekim tanrı olarak büyük bir üne sahip olan Asklepios'un yanında kimi zaman köpek bulunur⁴⁴⁶. Örneğin MÖ 350 yıllarında Epidaurus'da gün yüzüne çıkarılan bir gümüş sikke üzerinde Asklepios'la birlikte yılan ve köpek betimlemesi mevcuttur⁴⁴⁷. Asklepios'un Basura (hemoroid) karşı geliştirdiği bir ilaç "*inek deri, köpek başı külü ve yılan derisinin sirke ve gül balı içinde oda sıcaklığında özlendirilmesi*" şeklinde hazırlanmıştır. Yine Yaşlı Plinius'un Asklepios tarafından hazırlandığını ifade ettiği bir başka ilaç, siğile karşı az etkili olmayan "*beyaz köpek pisliği külü ve gül balı karışımı*"dır⁴⁴⁸. Köpekler, eski Helen'in şifa kültüründe önemli bir rol oynamış, adak levhalarında ya Asklepios'un ayaklarının dibinde ya da sandalyesinin altında oturur biçimde tasvir edilmiştir. Gerçekten de köpeğin hem Eski Mezopotamya hem de Eski Helen uygarlığının iyileştirici tanrılarıyla ilişkisi söz konusu olduğunda, Gula ve Asklepios kültü arasında da bir bağlantının olduğu söylenebilir. Öte yandan köpek doğum tanrıçası Eileithyia ile de ilişkilendirilmiştir⁴⁴⁹.

Ayrıca Anadolu toplumunun inanç dünyasına bakıldığında köpek kemiği büyü, tütsü veya ilaç yapmak amacıyla kullanılmıştır. Özellikle köpek kemikleri daha çok sıtmanın giderilmesinde kullanılmıştır⁴⁵⁰.

⁴⁴³ Philip J. King, Lawrence E. Stager, *Library of Ancient Israel*, Westminster John Knox Press, London 2002, s. 83.; Lawrence E. Stager, "Why Were Hundreds of Dogs Buried at Ashkelon?", *Biblical Archaeology Review*, Vol. 17, No. 3, 1991, s. 39.

⁴⁴⁴ L. E. Stager, agm, s. 39.

⁴⁴⁵ Margaret L. Stretch Wells, *The Greek Language of Healing from Homer to New Testaments Times*, PhD Thesis, University of Tasmania, Tasmania 1993, s. 30.

⁴⁴⁶ B. Cömert, age, s. 94.

⁴⁴⁷ Bathel Hrouda, *Isn-Işan Bahriyat: I. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1973-1974, Veröffentlichungen der Kommission zur Erschließung von Keilschrifttexten Serie C/2 Stück*, Bayerische Akademie der Wissenschaften München 1977, s. 140.

⁴⁴⁸ Zeki Tez, *Tıbbın Gizemli Tarihi*, Hayykitap, İstanbul 2010, s. 11.

⁴⁴⁹ B. J. Collins, "The Puppy in the Hittite Ritual, s. 216.

⁴⁵⁰ İsmet Zeki Eyüpoğlu, *Anadolu İnançları Anadolu Üçlemesi I*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1998, s. 191.

1.1.5.3. Koruyucu Sembolü Olarak Köpek

Eski Mezopotamya’da Şifa Tanrıçası Gula ve köpeğinin iyileştirme fonksiyonunun yanı sıra kötülüklerden koruyucu bir misyon üstlendiği bilinmektedir. Özellikle tanrıçanın, bebeğin anne karnına düşmesinden itibaren sağlıklı bir doğumun gerçekleşmesine kadarki tüm süreci gözetleyip, koruduğuna inanılmaktadır. Bu bağlamda Tanrıça Gula/Ninkarrak’ın adı, genellikle kadınların hamilelik ve doğum ritüelleri esnasında okunan büyülerde zikrolunmaktadır. Hem annenin hem de yeni doğan bebeğin hayatını tehdit eden dişi iblis Lamaštu’ya karşı Tanrıça Gula’nın, köpeğiyle birlikte mücadele içerisinde olduğu belirtilmektedir⁴⁵¹. Eski Mezopotamya toplumlarının inancında yeni doğum yapmış bir annenin ilk sütünün kirli olduğu düşünülmektedir. Bu düşüncenin temelinde ise Lamaštu’nun sütanesi rolüne bürünmesi ve kurbanını zehirli sütüyle veya boğarak öldürmesi yatmaktadır. Bu nedenle amuletler/ tılsımlar üzerinde tasvir edildiği gibi dişi iblis Lamaštu yeni doğan bebeklerin yerine bir köpek ve domuzu emzirmektedir⁴⁵². Kadınlar tarafından hayvanların emzirilmesi geleneğinde, kötü olduğuna inanılan ilk sütün hayvanlara verilerek bebek için gerekli olan saf sütün gelmesi amaçlanmaktadır. Nitekim köpek ve domuz bu uygulamada en sık kullanılan hayvanlardır.⁴⁵³ Bu yalnızca Mezopotamya toplumlarına has bir uygulama olmayıp birçok toplumda örneklerine rastlanmaktadır. Buna göre Eski Türk kültüründe de ilk sütün uzaklaştırılması için bir köpek yavrusunun emzirilmesi gerektiğinden söz edilmektedir⁴⁵⁴.

⁴⁵¹ B. Böck, *age*, s. 43.; Mezopotamya çivi yazılı belgelerinde Sumerce “*d*DİM.ME”, Akadca “*Lamaštu*” olarak bilinen bu dişi ifrit Tanrı Anu’nın kızı olup, bir tanrıça olarak görülmüştür. Sıradan kötü ifritlerin üzerinde bir konuma sahip olan Lamaštu, tanrıların emirleri doğrultusunda hareket eden ifritlerden farklı olarak kendi çıkarı için ve inisiyatifıyla henüz doğmamış veya yeni doğmuş bebeklere kötülük yapmıştır. Aynı zamanda yazılı belgelerde bu ifritin, gebe bir kadının evine sızarak bebeği öldürmek için kadının karnına yedi kez dokunduğu ya da çocuğu sütanneden alıp kaçırdığı belirtilmiştir. Tuğba Sabuncuo, Yusuf Kılıç, “Eski Mezopotamya Çivi Yazılı Kaynaklarında Kısırlık ve Çocuk Düşür/t/me”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 1, 2020, s. 12.

⁴⁵² F.A.M., Wiggermann, “Dogs, Pigs, Lamaštu, and the Breast-Feeding of Animals by Women”, *Von Göttern und Menschen. Beiträge zu Literatur und Geschichte des Alten Orients. Festschrift für Brigitte Gronenberg*, Vol. 41, Ed. D. Shehata- F. Weierhäuser-K.V. Zand, Brill, Leiden-Boston 2010, s. 408.

⁴⁵³ Osman Emre Köse, “Doğum Sonrası Bazı Kültürel Uygulamalar ve Arkeoloji”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 26, S. 1, 2017, s. 178.

⁴⁵⁴ Eşref bin Muhammed, ilk süt ve emzirme için görüşlerinde ağız sütünün uzaklaştırılmasına “*Anası bir it enüğüne göğsündeki sütünü emzirmek gerek. Şöyleki hiç kalmıya. Andan emceğini (memesini) dibinden ballı suyla uyular. Andan cehd edeler kim evvel oğlanın midesine anası sütü gire. Zira yad kişi sütü anası karnındaki gidasına muhaliftir. Eğer şöyle olursa ki anasının hastalığı var ola, emzirmek olmaya, ya süt yaramaz ola.*” sözleriyle değinmektedir. Orkun Tolunay, “Türk Tıp Tarihinde Emzirme”, *Lokman Hekim Dergisi*, C. 4, S. 3, 2014, s. 8.

Öte yandan modern Bağdat'ın doğusunda, Dicle'nin bir kolu olan Diyala Nehri üzerinde yer alan Tutub'da Cemdet Nasr Dönemi'ne (MÖ 2900-2600) tarihlenen Sin Tapınağı'nda tılsım olarak kullanılmış olduğu düşünülen ve kuyrukları sırtlarına doğru kıvrılmış dalgalı tüylere sahip köpek heykelticiklerine rastlanmıştır. Bu heykellerin perdahlanmış sabuntaşından yapılmış olduğu anlaşılmıştır⁴⁵⁵. Aynı zamanda Bağdat'ın batısındaki Aqar Quf (Dur-Kurigalzu) kenti ile İsin yerleşiminde dikkat çekici niteliğe sahip benzer bulgularla karşılaşılmıştır. Şöyle ki her iki kentte çok sayıda köpek figürünü ile insan vücut parçalarının kilden yapılmış modelleri ortaya çıkarılmıştır. İnsan figürlerinin birçoğuna bakıldığında bunlar hastalıkların yerini belirtiyormuşçasına belirli vücut kısımlarını yani sırt, karın, ağız, boğaz, baş ve gözleri temsil ettiği görülmektedir⁴⁵⁶. Köpek figürlerinin kilden parçalar ile yan yana bulunması, bunların temsil ettikleri vücut bölgelerine musallat olan hastalık ve kötülüklerle karşı koruyucu veya defedici bir misyon üstlenmiş olabileceklerini akla getirmektedir.

Eski Mezopotamya coğrafyasının kazı yapılan alanlarının çoğunda Erken Hanedanlık Dönemi'nden (MÖ 2600-2450) İsin-Larsa Dönemi'ne (MÖ 2000-1800) kadar uzanan ve özellikle MÖ 1. binyılda sıkça rastlanan kilden yapılmış köpek figürinleri bulunmuştur. MÖ 1. binyıl öncesi figürinleri oldukça kaba olup, bunların köpek olarak tanımlanmasında genellikle sivri ağız ve kulak, yukarı doğru kıvrılan kuyruk ile dört ayaklı, küçük boyutlu olmaları yardımcı olmuştur⁴⁵⁷. Öte yandan Orta Babil (Kassit) Devleti Dönemi'ne gelindiğinde ise Sumer kent Nippur'da Şifa Tanrıçası Gula'ya atfedilen tapınak yapısında çok sayıda köpek heykeli gün ışığına çıkarılmıştır⁴⁵⁸. Bu köpek heykellerinin bazıları doğaları gereği kötülüğü savuşturucu niteliğe sahip olup, bazıları da tanrıça Gula'ya adak sunusu olarak yerleştirilmişlerdir⁴⁵⁹.

MÖ 1. binyılın ilk yarısında Yeni Asur ve Yeni Babil'de genellikle ev ve tapınak gibi yapıların tabanlarının altında, güneşte kurutulmuş kilden veya pişirilmiş topraktan ya da metalden yapılmış kabartmalı küçük figürinlere rastlanılmıştır. Koruyucu niteliğe sahip olduğuna inanılan bu figürinler, ritüelleri anlatan metinlerde de belirtildiği üzere, yapıları kötü varlıklardan ve kötülüklerden korumak, onları uzaklaştırmak amacıyla

⁴⁵⁵ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 16.

⁴⁵⁶ B. Böck, *age*, s. 114.

⁴⁵⁷ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 17.

⁴⁵⁸ B. Böck, *agm.*, s. 4.

⁴⁵⁹ A. Lenzi, *age*, s. 243.

zeminlerin altına konulmuştur⁴⁶⁰. Yeni Asur ve Yeni Babil dönemlerinde koruyucu bir figür olarak kullanıldığı anlaşılan oturan veya ayakta duran köpek figürlerinin kilden yapılmış örnekleri, çeşitli renklerde boyanmış, beşli gruplar halinde girişin her iki yanına koruyucu olarak yerleştirilmiştir⁴⁶¹. Muhafız olduğu anlaşılan ve kapı eşiklerinin altına gömülen kil figürler, köpeğin sonraki dönemlerde de sadece Şifa Tanrıçası Gula'nın sembolü olmadığına tanıklık etmektedir⁴⁶². Ayrıca vücudunda gerçek siyah köpek tüyü ve bir keçinin tüyünden yapılmış bir kuyruk ile kaplanmış köpeklerin dişi iblis Lamaštu'ya karşı da etkili oldukları düşünülmüştür⁴⁶³.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, arkeolojik kazı çalışmalarında Yeni Asur Devleti Dönemi'ne ait yapıların altına gömülmüş, genellikle tekli, ikili beşli ya da yedili gruplar halinde bulunan ve efsanevi varlıkları -tanrılar, hayvanlar ve çeşitli melez türleri- tasvir eden kil figürler içeren buluntular ele geçmiştir. Özellikle kutular içerisine konulan bu figürler genellikle kapı girişlerinin her iki tarafına, duvar diplerine, köşelere, eşiklere ve odaların ortasına olmak üzere belirli alanların altına yerleştirmiştir. Asur, Nimrud, Ninova, Kiş, Ur ve Babil kentlerinde ortaya çıkarılan bu türden buluntular çeşitli ritüel metinlerinde kaydedilen uygulamalarla da örtüşmektedir. Bu metinler, ritüelin bireyler ve binaları hastalıklardan ve kötü güçlerden arındırmaya ve korumaya hizmet ettiğini ve eğitilmiş bir uygulayıcı tarafından gerçekleştirilen uzun süren bir dizi ayrıntılı tören ve eylem gerektirdiğini göstermektedir⁴⁶⁴.

Yeni Asur Devleti Dönemi başkentlerinden Ninova'daki sarayın kazı çalışmaları esnasında, sarayın girişinde beş köpek figürinine rastlanmıştır. Pişmiş topraktan yapılmış bu köpek figürinleri, *ugallu* (aslan-demon) adı verilen bir çift büyülu figürün tasvir edildiği kabartma levhanın tabanındaki nişin içine yerleştirildikleri tespit edilmiştir⁴⁶⁵. Söz konusu köpek figürinlerinin esas işlevi saray yapısını kötü etkilerden korumaktadır. Figürinlerin bulunduğu kapı, kral Asurbanipal'ın Kuzey Sarayı'ndaki S Odası'nın 'Batı Kapısı' olarak adlandırılan ana girişini oluşturmaktadır. Aşağıda görselde verilen bu köpek heykelciklerinin üzerlerinde isimleri yazılı olup, her biri beyaz, siyah, kırmızı,

⁴⁶⁰ Antony Green, "Figures Neo-Assyrian Apotropaic Figures: Figurines, Rituals and Monumental Art, with Special Reference to the Figurines from the Excavations of the British School of Archaeology in Iraq at Nimrud", *Iraq*, Vol. 45, No. 1, 1983, s. 87.

⁴⁶¹ J. Black-A. Green, *age*, s. 178.

⁴⁶² U. Seidl, *age*, s. 143.

⁴⁶³ J. Scurlock, *Animals in Ancient Mesopotamian Religion*, s. 364.

⁴⁶⁴ Carolyn Nakamura, "Dedicating Magic: Neo-Assyrian Apotropaic Figurines and the Protection of Assur", *World Archaeology*, Vol. 36, No. 1, 2004, s. 14.

⁴⁶⁵ R. D. Barnett, *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668-627 B.C.)*, *The Trustees of the British Museum*, London 1976, s. 50.; F.A.M. Wiggermann, *Mesopotamian Protective Spirits the Ritual Texts*, Styx&Pp Publications, Groningeni 1992, s. 169-172.

yeşilimsi mavi ya da kırmızımsı kahverengi benekli beyaza boyandığı tespit edilmiştir. Buna göre, beyaz köpeğin adı “*Düşünme, ısır!*” Akadca (*e tamtallik epuṣ paka (kontrol et)*), siyah köpeğin adı “*Havlaması güçlüdür*” Akadca (*dān riḡiṣṣu*), kırmızı köpeğin adı “*Düşmanın üstesinden gelen*” Akadca (*kāšid aiiābī*), yeşilimsi mavi köpek “*Düşmanını ısıran*” Akadca (*munašṣiku gārīṣu*), kırmızımsı kahverengi benekli olan beyaz köpek ise “*kötülüğü kovan*” Akadca (*muṣēṣu lemnūti*) anlamına gelmektedir⁴⁶⁶ (**Resim 57**). Nitekim bu isimlerin köpeklerin karakteristik saldırgan özelliklerini ön plana çıkarıcı nitelikte olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Bunların çoğunluğu görselden de anlaşılacağı üzere saldırmaya hazır bir pozisyonda işlenmişlerdir.

Resim 57. Ninova’da bulunan kilden yapılmış köpek figürinleri. (C. E. Watanabe, *age*, s. 199.)

Benzer şekilde Nimrud’daki Kuzey Batı Sarayı’nda farklı cinslerde oturan ve ayakta duran yedi adet bakır veya bronz metallere yapılmış köpek heykelleri bulunmuştur. Bir kuyu içerisinde ele geçen bu metal heykelciklerin genel itibariyle kötü büyüü savuşturduğu, kötü ruhlardan ve şeytandan koruduğuna inanılmıştır⁴⁶⁷. Bunun yanı sıra yapıları kötü etkilerden korumak için eşiklerin altına köpek figürinleri gömme geleneği Yeni Babil kralları tarafından da devam ettirilmiştir. Bu bağlamda kral II. Nabukadnezzar, Gula Tapınağı olan Esabad’ın girişine “*uzuvları güçlü, iri yapılı iki altın köpek, iki gümüş köpek, iki bronz köpek*” gömdüğünden bahsetmiştir. Aynı zamanda Ur kentinde Yeni Babil’in son kralı Nabonidus’un, kızı olan yüksek rahibe Bèl-šalti-nannar için yaptırdığı sarayda, iki odada bronzdan iki adet, iki adet içerisinde yer alan odaların ikisinde hem bronzdan ve hem de yüzü altın kaplamalı dört adet köpek heykelciği bulunmuştur⁴⁶⁸.

⁴⁶⁶ C. E. Watanabe, *age*, s. 119.

⁴⁶⁷ A. Green, *Figures Neo-Assyrian Apotropaic Figures*, s. 94.

⁴⁶⁸ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 18.

Eski Mezopotamya toplumlarının yanı sıra çeşitli kültürlerde de köpek, kötülükleri savuşturucu role sahip olmuştur. Bu cümleden hareketle MÖ 2. binyılda Anadolu'da yaşamış olduğu bilinen Hitit toplumunda yavru köpeklere arınma ritüellerinde ve günlük yaşamda kötülüğü önleyici bir misyon yüklenmiştir⁴⁶⁹.

1.1.6. Eşek

1.1.6.1. Eşeğin Evcilleştirilme Süreci

Eşek (*Equus asinus*), tek tırnaklılar (*Equidae*) familyasının *Equus* cinsine bağlı üç yabancı -atlar (*Equus ferus*), Asya yaban eşekleri (*Equus hemionus*) ve Afrika yaban eşeği (*Equus africanus*)- türünden birisidir. Bu türler içerisinde yalnızca atlar (*Equus caballus*) ve eşekler (*Equus asinus*) evcilleştirilmiştir⁴⁷⁰. Zira evcilleşen tek tırnaklılar insan etkisiyle dünya genelinde oldukça geniş bir yayılım alanına sahip olmasına rağmen yabancı türler, genellikle Doğu Afrika'da ve Yakın Doğu'dan Moğolistan'a kadar olan coğrafi bölgede yayılış göstermektedir⁴⁷¹.

Eşeğin evcilleştirilme süreci, arkeofaunal, etnografik ve yakın tarihli genetik veriler incelendiğinde henüz netlik kazanmamış olup tartışmalar devam etmektedir. Bunun yanı sıra eşeğin evcilleştirme bölgeleri ve evcilleştirilen türler tam manasıyla bilinmemekle birlikte araştırmacılar tarafından farklı iddialar öne sürülmektedir. Buradan hareketle Levant Bölgesi ve Arap Yarımadası'nda Afrika yaban eşeğine (*Equus africanus*) ait olduğu varsayılan kalıntıların tanımlanması nedeniyle eşeğin Batı Asya'da evcilleştirildiği düşünülmektedir⁴⁷². Şöyle ki Suriye, Suudi Arabistan'ın doğusu, Umman, Irak ve İran'ın Zagros eteklerindeki bölgelerde elde edilen kemik bulguların da kanıtladığı gibi Afrika yaban eşeği (*Equus africanus*) yayılımının Kuzey Afrika ile sınırlı olmadığı kabul edilmektedir⁴⁷³. Bununla birlikte bazı araştırmacılar, günümüzde varlığını sürdüren evcil eşekler (*Equus asinus*) üzerinde gerçekleştirilen mitokondriyal DNA analizlerinden elde edilen genetik verilerden yola çıkarak, bunların Kuzeydoğu Afrika'da coğrafyasında Afrika yaban eşeği (*Equus africanus*)'nden türediği şeklinde değerlendirmek yapmaktadırlar. Buna göre evcilleştirilen Afrika yaban eşeğinin (*Equus*

⁴⁶⁹ B. J. Collins, *The Puppy.*, s. 211-226.

⁴⁷⁰ Caroline Grigson, "Donkeys and Horses in the Preshistory of the Southernmost Levant", *Paléorient*, Vol. 38, No. 1/2, 2012, s. 185.

⁴⁷¹ Osman İbiş, "Türkiye Anadolu Eşeği (*Equus asinus*)'nin Mitogenom Karakterizasyonu ve Filogenetik İlişkileri", *Türkiye Tarımsal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 3, 2019, s. 257.

⁴⁷² O. İbiş, agm, s. 258.

⁴⁷³ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 148.

africanus) ise, Nubya yaban eŖeđi (*Equus africanus africanus*), Somali yaban eŖeđi (*Equus africanus somaliensis*) Ŗeklinde alt tŖrleri bulunmaktadır⁴⁷⁴.

Eski Mısır'da MÖ 5. binyılın sonları ya da MÖ 4. binyılın baŖlarına tarihlendirilen ve evcil eŖeđe (*Equus asinus*) ait olduğu dŖŖnŖlen en eski kemik kalıntıları Ŗlkenin çeŖitli bŖlgelerinde bulunmuŖtur. SŖz konusu kalıntılara bakıldığında Nil Deltası'nın doğu ucundaki El-Omari buluntuları MÖ 4600-4400 tarihlendirilirken, AŖađı Mısır bŖlgesine lokalize edilen Maadi yerleŖimindeki kalıntılar MÖ 4000-3500 yıllarına ve Yukarı Mısır'daki Hierakonpolis buluntularının ise MÖ 3600'lere ait olduğu tespit edilmiŖtir⁴⁷⁵. Arkeolojik verilerden hareketle alanın uzmanları bilinen en eski eŖek kalıntılarının Nil Vadisi dolaylarında bulunması nedeniyle, ilk evcilleŖtirmenin de bu coğrafyada kırsal bŖlgelerde yaŖayan insanlar tarafından, insan ve eŖya taŖımada kullanılmak amacıyla gerçekteŖtirildiđi kanısına varmıŖlardır⁴⁷⁶.

Yukarıdaki bilgilerin yanı sıra Afrika dıŖındaki bazı bŖlgelerde potansiyel evcilleŖtirme merkezleri olarak Ŗne sŖrŖlmektedir. SŖz konusu bŖlgeler Yakın Doğu coğrafyası ile Arap Yarımadası (Yemen)'dir⁴⁷⁷. Yemen'deki Ash Shuman tarih Ŗncesi yerleŖiminde ele geçen evcil eŖek kalıntıları MÖ 6500'lere dayandırılmaktadır⁴⁷⁸. Genel olarak bakıldığında her iki coğrafi bŖlgeyi kapsayan aralıkta Asya yaban eŖeđi veya yaban eŖeđi (*Equus hemionus*)⁴⁷⁹ kemik kalıntılarının tarihsel olarak Orta Paleolitik DŖnem'e

⁴⁷⁴ Birgitta Kimura, Fiona B. Marshall, Shanyuan Chen, Sonia Rosenbom, Patricia D. Moehlman, Noreen Tuross, Richard C. Sabin, Joris Peters, Barbara Barich, Hagos Yohannes, Fanuel Kebede, Reade Teclai, Albano Beja-Pereira, and Connie J. Mulligan. "Ancient DNA from Nubian and Somali wild Ass Provides Insights into Donkey Ancestry and Domestication", *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, Vol.278, No.1702, 2010, s. 51.; Nubya Yaban EŖeđi, Kuzeybatı Sudan'da bulunan Atbara BŖlgesi ve Kızıldeniz Tepeleri BŖlgesinde yaŖamıŖ olup, son gŖrŖlen Ŗrneđi 1970 yılına aittir. GŖnŖmŖzde bu tŖrŖn neslinin yok olduğu dŖŖnŖlmektedir. Somali Yaban EŖeđi'nin gŖnŖmŖzde yaŖadıđı bŖlge ise GŖney Eritre, Etiyopya ve Somali'dir. YaŖayan Ŗrneklelerinin sayısı sadece 600 civarında olup, yok olma tehlikesi altında olan canlılar arasında yer almaktadır. Orhan Yılmaz, Mehmet Ertuğrul, "EŖeđin (*Equus asinus*) EvcilleŖtirilmesi", *Iğdır Ŗniversitesi Fen Bilimleri EnstitŖ Dergisi*, C. 1, S. 3, 2011, s. 114.

⁴⁷⁵ Nubya yaban eŖeđi, Kuzeybatı Sudan'da bulunan Atbara BŖlgesi ve Kızıldeniz Tepeleri BŖlgesinde yaŖamıŖ olup, son gŖrŖlen Ŗrneđi 1970 yılına aittir. GŖnŖmŖzde bu tŖrŖn neslinin yok olduğu dŖŖnŖlmektedir. Somali yaban eŖeđinin gŖnŖmŖzde yaŖadıđı bŖlge ise GŖney Eritre, Etiyopya ve Somali'dir. YaŖayan Ŗrneklelerinin sayısı sadece yaklaşık 600 olup, yok olma tehlikesi altında olan canlılar arasında yer almaktadır. O. Yılmaz, M. Ertuğrul, agm, s. 113.

⁴⁷⁶ Fiona Marshall, Lior Weissbrod, "Domestication Process and Morphological Change: Through the lens of Donkey and African Pastoralism", *Current Anthropology*, Vol. 52, No. S4, 2011, s. S402.

⁴⁷⁷ Ianir Milevski, Liora Kolska Horwitz, "Domestication of the Donkey (*Equus asinus*) in the Southern Levant: Archaeozoology, Iconography and Economy", *Animals and Human Society in Asia Historical, Cultural and Ethical Perspectives*, Eds. Rotem Kowner et al., Te Palgrave Macmillan Animal Ethics Series, 2019, s. 98.

⁴⁷⁸ Evelyn T. Todd, Laure Tonasso-Calviere et al., "The Genomic History and Global Expansion of Domestic Donkey", *Science*, Vol. 377, 2022, , 2022, s. 1.

⁴⁷⁹ Genel olarak bakıldığında Asya yaban eŖeđinin (*Equus hemionus*) coğrafi dağılımı Akdeniz'de doğuya, Yakın Doğu'dan Hindistan'a ve Orta Asya içlerine kadar uzanmaktadır. SŖz konusu tŖre ait diğer alt tŖrler ise; Hint yaban eŖeđi, Moğol yaban eŖeđi, İnan yaban eŖeđi ve TŖrkmen kulanı'dir. Bkz. E. Andrew Bennett,

kadar uzandığını ve yapılan incelemeler bu türün av hayvanları arasında önemli bir yerinin olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu hayvanın kemik kalıntıları çoğunlukla Güney Levant dağlarının doğu yamaçlarından İran ve Pakistan yaylarına kadar olan alanda karşılaşılmaktadır⁴⁸⁰.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak alanın uzmanları Suriye’de yaklaşık MÖ 4300’de ve İran’ın dağlık bölgelerinde yaklaşık MÖ 4800’de evcil eşeklerin varlığına dair kanıtların bulunduğunu ileri sürmektedirler⁴⁸¹. Mezopotamya ve Suriye’de evcil eşeklerin mevcudiyetine ilişkin osteolojik⁴⁸² kanıtlar Son Uruk döneminde (MÖ 3600-3100) Uruk, Tel Rubeidheh ve Habuba Kabira’da ortaya çıkarılmıştır. Bunlara ek olarak evcil eşekleri yaban eşeklerinden ayıran morfolojik karakterlere sahip kemik bulguları Hassek Höyük (Şanlıurfa) ve Arslantepe Höyüğü’nde (Malatya) ele geçmiştir. Bunların yanı sıra Suriye’deki Palmira’nın kuzeydoğusunda, Al-Sukhnah yakınlarında yer alan El Kowm-2 Caracol arkeolojik alanında ortaya çıkarılan 23 kemiğin evcil eşeğe, 35’inin ise yaban eşeğine ait olduğu tespit edilmiştir⁴⁸³. Alanın bazı uzmanları eşek kalıntılarında hareketle bunların yabani mi yoksa evcil mi olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürmektedir. Fakat bölgedeki ticaret yol güzergâhları üzerindeki eşeklere ait arkeofaunal verilere göre, bunların evcil olduğu düşünülmekte olup özellikle ticarete yük taşımada kullanılmış olabileceği yönündeki görüşler çoğunluğu oluşturmaktadır. Güney Mezopotamya’daki Uruk’ta ortaya çıkarılan bazı arkaik kil tabletler üzerindeki çivi yazısı işaretlerinin gösterdiği gibi MÖ 4. binyılın sonlarında Mezopotamya’da eşeklerin varlığını epigrafik veriler de desteklemektedir⁴⁸⁴.

Sophie Champlot, Joris Peters, Benjamin S. Arbuckle, et al., “Taming the late Quaternary phylogeography of the Eurasiatic Wild Ass Through Ancient And Modern DNA”, *PLoS ONE*, Vol. 12, No. 4, 2017, s. 2.

⁴⁸⁰Yaban eşeği veya Asya yaban eşeğine (*Equus hemionus*) ait tarih öncesi dönem kemik kalıntıları Orta-Üst Paleolitik Dönem Paleo-gavra (Irak), Ezrak (Ürdün), Keberah Mağarası (İsrail), Kaldar Mağarası (İran), Skhul (İsrail), Tamtama Mağarası (İran), Yabroud (Suriye); Neolitik Dönem Umm Dabaghiyah (Irak), Yarim Tepe (Irak), Balakot (Pakistan), Çayönü (Diyarbakır), Tel Labweh (Lübnan), Jarmo (Irak) gibi yerlerde ortaya çıkarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Uerpmann, *age*, s. 21-22.

⁴⁸¹ Carles Vilà, Jennifer A. Leonard, Albano Beja-Pereira, “Genetic Documentation of Horse and Donkey Domestication”, *Documenting Domestication: New Genetic and Archaeological Paradigms*, Eds. M.A. Zeder, D.G. Bradley, e. Emshwiller, B.D. Smith, University of California Press, Berkeley and London 2006, s. 344.

⁴⁸² Kemikbilim.

⁴⁸³ Emmanuelle Vila, “Interpreting the Faunal Remains of El Kowm 2-Caracol (IVth Millenium BC, Syria)”, *Archaeozoology of the Near East III. Proceedings Of The 3rd International Symposium on the Archaeozoology of South-Western Asia and Adjacent Areas*, Eds. H. Buitenhuis, L. Bartosiewicz, A.M. Choyke, ARC-Publicaties 18, Groningen, The Netherlands 1998, s.123.

⁴⁸⁴ C. Grigson, *agm*, s. 189.

1.1.6.2. İtibar/Statü-Hediye Sembolü Olarak Eşek

Eşek (*Equus asinus*), küçük fiziki yapısı, uzun kulakları, uzun tüy tutamıyla biten kuyruğu, ince bacakları, zarif ayakları ve tırnakları ile attan ayrılmaktadır⁴⁸⁵. Tarih öncesi dönemde evcilleştirilerek insan yönetimine giren eşeğin, Eski Yakın Doğu toplumlarının ekonomik ve kültürel gelişimine hız kazandırdığı kabul edilmektedir. Kurak iklim koşullarında yaşamaya uyum sağlamış bu hayvan türü engebeli, kayalık, dağlık ulaşılması zor bölgelerde başlıca ulaşım aracı olmuş ve uzun mesafeli kara yolculuklarında ağır yükleri taşımaları nedeniyle erken dönemlerden beri çeşitli toplumlarda önemli bir yere sahip olmuştur. Günümüzde yerini modern ulaşım araçları olsa da birçok kırsal yerleşim yerinde gündelik yaşamın hemen her alanında halen varlık göstermektedir.

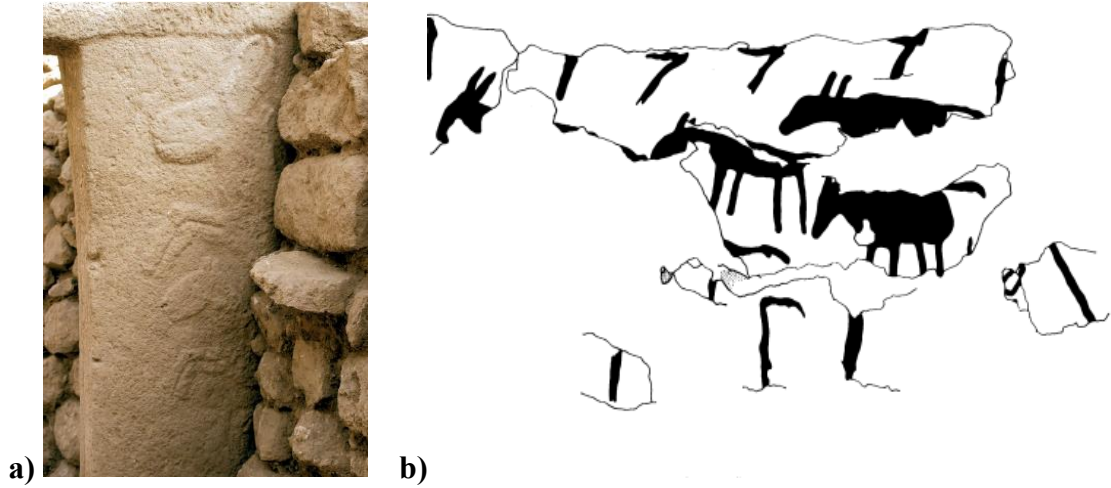
Son yıllarda Yakın Doğu coğrafyasında yapılan çalışmalar neticesinde yabani eşeğin avlanarak etinden ve derisinden istifade edildiği, hatta çeşitli kaya, taş ve duvarlara tasvirlerinin yapıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu hayvanı temsil eden tasvirlere bakıldığında bunların ilki, Neolitik Dönem'e tarihlendirilen Göbekli Tepe'de karşımıza çıkmaktadır. Hayvan kalıntıları ve betimleri açısından zengin Göbekli Tepe'deki D yapısı içerisindeki 21 numaralı dikilitaş üzerinde Asya yaban eşeği (*Equus hemionus*) olduğu düşünülen bir hayvan tasviri bulunmaktadır (**Resim 58. a**). Burada ele geçen kemik buluntuları arasında yaban eşeği kalıntıları ortaya çıkarılmıştır⁴⁸⁶. Bunun yanı sıra Musul'un güneybatısındaki MÖ 7. binyılın sonları ile MÖ 6. binyılın başlarına tarihlendirilen Umm Dabaghiyah duvarlarında siyaha boyanmış Asya yaban eşeği (*Equus hemionus*) tasvirleri keşfedilmiştir⁴⁸⁷ (**Resim 58. b**). Söz konusu köy yerleşiminde hayli miktarda yaban eşeği kemiği de ele geçmiş olup bu kalıntılar Umm Dabaghiyah sakinlerinin günlük diyetinde eşeğin önemli yerinin olduğunu göstermektedir⁴⁸⁸. Gerek betimlemeler gerekse kemik kalıntıları Göbekli Tepe ve Umm Dabaghiyah sakinleri için eşeğin simgesel bir manasının olduğuna işaret etmektedir. Zira bu hayvanın kültürel yaşamda sahip olduğu konuma ilişkin yeterli düzeyde kanıt, kemik buluntularıyla da sağlanmaktadır.

⁴⁸⁵ D. E. Van Buren, *The Fauna.*, s. 34.

⁴⁸⁶ J. Peters, K. Schmidt, *Animals in the Symbolic Word.*, s. 185, 183.

⁴⁸⁷ Çok sayıda kemiğin ele geçmesi buradaki köylülerin yaban eşeği derilerini işleyerek geçimlerini sağladıklarına işaret etmektedir. Stephen Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Facts on File, New York 2003, s. 34.

⁴⁸⁸ Diana Kirkbride, "Umm Dabaghiyah 1974: A Fourth Preliminary Report", *Iraq*, Vol. 37, No. 1, 1975, s. 3-10.

Resim 58. a) Göbekli Tepe D Tapınağı 21 numaralı dikilitaş üzerinde Asya yaban eşiği kabartması. (J. Peters, K. Schmidt, *Animals in the Symbolic World.*, s.202.), **b)** Umm Dabaghiyah duvarlarına resmedilen yaban eşiği betimleri. (D. Kirkbride, *agm*, s. 11.)

Ayrıca Yakın Doğu'nun kadim uygarlıklarından biri olan Mısır'da da Birinci ve İkinci Hanedan krallarının Nil Vadisi'nde yer alan mezar yapıları içerisinde özenli bir şekilde yerleştirilmiş eşek iskelet bakiyelerine ulaşılmıştır. Bu dönemde daha çok kraliyet ailesinin ulaşabildiği henüz halk kesimine inmediği bilinen eşeklerin kraliyet veya yüksek tabaka mensubu ölen kişilerle yan yana gömülmesi adı geçen hayvanların prestij ve statü göstergesi olduklarını göstermektedir⁴⁸⁹. Fakat daha önceki Erken Hanedanlık Dönemi'ne tarihlenen eşek gömüleri incelendiğinde ise, bunların yalnızca yük hayvanı olarak değer görmediği, başlarının güneşin doğduğu yöne doğru çevrilmiş olması nedeniyle -atalar inancıyla bağlantılı olduğu düşünülen- güneş ritüeliyle de ilişkili oldukları düşünülmektedir. Öyle ki eşek, Nil'in ötesinde kurak topraklardaki karanlık güçlerin bertaraf edilmesinde sembolik bir değer olarak görülürken, bu da onun dini fonksiyonunun olduğu inanç modeline işaret etmektedir⁴⁹⁰.

Hammadde açısından yoksun bir bölge Eski Mezopotamya'nın gerekli emtiaları çeşitli komşu bölgelerden sağladığı bilinmektedir. Henüz deniz ticaretinin gelişmediği bu erken dönemlerde bölgede bulunmayan ağaç, taş, maden vs. gibi maddelerin temini için çıkılan yolculuklarda eşeğin en önemli taşıyıcı konumunda olduğu görülmektedir. Zira kurak iklime uyumlu olarak her çeşit bitkiyle beslenebilen ve oldukça dayanıklı karakteristik yapıya sahip eşeğin dağlık alanlardaki uzun yol hatlarında kervan sahiplerince çoğunlukla istifade edilen bir tür olduğu anlaşılmaktadır⁴⁹¹. MÖ 3. binyılım

⁴⁸⁹ Peter Mitchell, *The Donkey in Human History*, Oxford University Press, New York 2018, s. 40-42.

⁴⁹⁰ P. Mitchell, *age*, s. 44.

⁴⁹¹ Y. Arslantaş, *agm*, s. 415.

başlarından itibaren arkaik tabletlerde hem piktografik hem de çivi yazısıyla gösterilen bu hayvanın adı geçen bölgede önde gelen ulaşım ve taşıma vasıtası olduğu kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra eşeğin tarım ile beslenme alışkanlıklarında olumlu manada değişikliklere yol açtığı dolayısıyla hem statü göstergesi hem de dini bir motif olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle kral, tüccar gibi seçkinler tarafından binme ve çeki hayvanı olarak gündelik hayatın tüm alanlarında aktif olarak kullanılan eşekler, zaman zaman elit kimselerle birlikte mezarlara gömülmüşlerdir⁴⁹².

Zamanının hızlı tankı olarak da nitelendirebileceğimiz eşek, tarihi dönemle birlikte çivi yazılı literatürde yer almaya başlamıştır. Bu bağlamda Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı vesikalarda eşek, Sumerce “ANŞE”, “DÛR”, Akadca “*imēru(m)*” ve Nuzi belgelerinde “ANŞE.NİTA”⁴⁹³ şeklinde geçmektedir.⁴⁹⁴ Eşeğin ehlileşmesiyle birlikte uzun mesafelerde ve zorlu arazilerde taşımanın daha kolay ve ucuz hale geldiği, böylelikle emtiaların maliyetini olumlu yönde etkilediği gözlemlenmektedir. Kuzey Suriye’nin önemli ticari merkezlerinden birisi olan Ebla’nın MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlenen arşiv belgelerinde eşeğin önemli bir yerinin olduğu ve bir statü sembolü olarak nitelendirildiği kaydedilmektedir⁴⁹⁵. Nitekim İlk Tunç Çağı’ndan itibaren Yakın Doğu’da hatırı sayılır bir şekilde görülmeye başlayan eşek (ve daha sonra at) prestij ve zenginlik sembolleri olmuş, daha önce de ifade edildiği üzere seçkin kişilerin cenaze törenlerinde mezarlara ölen kişiyle birlikte yerleştirilmişlerdir. Gerçekten de çeşitli yerleşimlerdeki çalışmalarda ulaşılan bulgular üzerinde yapılan patolojik incelemeler bu türün erken tarihlerden itibaren seçkin kişilerin yük hayvanları olarak işlev gördüklerini kanıtlamaktadır⁴⁹⁶.

Ayrıca Mezopotamya tarihinin farklı dönemlerinde ifade edilmek istenen ancak anlaşılması zor olan duyumsal ve düşünsel durumların ifadesinde eşeğin fizyolojik özelliklerine bağlı kişileştirmelere başvurulduğu, bazen ilahi ve saygıdeğer, bazen şeytani ve kötü olanı simgeleyen bir metafor olduğu gözlemlenmektedir. Bu cümleden olmak üzere Sumer bilgeliğinin önemli bir türü olan hayvan fabllarında eşeğin, köpek ve evcil

⁴⁹² Haskel J. Greenfield, Tina L. Greenfield, Itzhaq Shai, Shira Albaz and Aren M. Maeir, “Household Rituals and Sacrificial Donkeys: Why Are There So Many Domestic Donkeys Buried in an Early Bronze Age Neighborhood at Tell eş-Şâfi/Gath?”, *Near Eastern Archaeology*, Vol. 81, No. 3, 2018, s. 202.

⁴⁹³ J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 128.

⁴⁹⁴ B. Landsberger, *MSL VIII/1*, s. 50.

⁴⁹⁵ Itzhaq Shai, Haskel J. Greenfield, Annie Brown, Shira Albaz, Aren M. Maeir, “The Importance of the Donkey as a Pack Animal in the Early Bronze Age Southern Levant: A Wiev from Tell eş-Şâfi/Gath”, *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins*, Vol. 132, 2016, s. 2.

⁴⁹⁶ B. S. Arbuckle, *Animals in the Ancient World*, s. 214.

sığırdan sonra üçüncü sırada geldiği anlaşılmaktadır⁴⁹⁷. Fakat genel olarak bakıldığında çivi yazılı belgelerde eşeğin büyük bir iştahı olan, şehvet düşkün, inatçı/tembel, gürültülü, aptal, yavaş ve kötü kokulu gibi olumsuzlukların ifadesinde sembol olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır⁴⁹⁸. Diğer yandan bu hayvanın yazılı literatürde benzetme unsuru olarak kullanıldığı: “*Elamlılar ve Subarlar (Sumer’in düşman komşuları) her türden malı, heybeleri dolu bir eşek gibi (Agade’ye) taşıdılar.*”⁴⁹⁹ ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Öte yandan Lagaş kralı Ur-Bau’nun heykelindeki yazıtında geçen: “*Ningirsu’nun eşek çobanı Ensignun için onun “ödüllü eşek” evini yaptırdım.*”⁵⁰⁰ sözlerinden sürülerin yönetimi için eşek çobanlarının varlığı anlaşılmaktadır. Bir diğer Lagaş kralı Gudea’nın Silindir A kitabesinde Tanrı Ningirsu tarafından talep edilen tapınağın (Eninnu) inşasının haber verildiği ve “*Efendimin sağında bir eşek benim için toprağı eşeliyordu*” şeklinde gördüğü ilk rüyasında kral Gudea iş hayvanı eşekle eşleştirilmiştir⁵⁰¹. Burada eşeğin sembolik anlamı oldukça dikkat çekicidir. Çünkü eşek hükümdarı temsil etmekte olup bu hayvanın toprağı eşelemesi ise tapınak inşası için çalışmaya hazır yetenekli bir iş hayvanı olarak olumlu bir şekilde tasvir edilmiştir. Dolayısıyla kral Gudea burada deyim yerindeyse “canını dişine takmış” olarak betimlenmiştir⁵⁰².

Eski Mezopotamya’da günlük hayatta eşeğin yanı sıra erkek eşek ile yabani dişi bir atın çiftleştirilmesinden meydana gelen melez tür olan katırın da yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Zira MÖ 3. binyıldan itibaren çivi yazılı vesikalarda Sumerce “*ANŞE.ŞÚ.MUL*”⁵⁰³ ya da “*ANŞE.KUNGA*”, Akadca “*parû(m)*”⁵⁰⁴ kavramlarıyla tanımlanan katırın mevcudiyeti aynı zamanda ikonografik ve arkeolojik verilerle kanıtlanmaktadır. Çivi yazılı metinlerde katırın bir eşeğe göre altı kat daha pahalı ve 5 mina gümüş değerinde olduğu ifade edilmektedir. Gerçekten de eşeğe kıyasla daha güçlü

⁴⁹⁷ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 159.

⁴⁹⁸ İncil literatüründe yük hayvanı eşek için şehvet düşkün, inatçı/tembel ve aptal şeklindeki nitelendirmeler kullanırken, Tevrat’ta ise bu gibi olumsuz tanımlamalar bulunmamaktadır. Fakat Tevrat’ta bulunan ancak eski Yakın Doğu metinlerinde bulunmayan tek tanımlama ise sadakattir. Kenneth C. Way, *Donkey in the Biblical World: Ceremony and Symbol*, Penn State University Press, Eisenbrauns 2011, s. 199.

⁴⁹⁹ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 356.

⁵⁰⁰ S. N. Kramer, *Sümerler*, s. 424.

⁵⁰¹ Ömer Kahya, *Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya’da Rüya*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2019, s. 132, 196.

⁵⁰² K. C. Way, *age*, s. 93.

⁵⁰³ CAD P; s. 206.; Yukarıdaki bilgilere ek olarak, çivi yazılı metinlerde Sumerce “*ANŞE.GİR.NUN.NA*” katır, “*ANŞE.GİR.NUN.NA.NITÁ*” erkek katır ve “*ANŞE.GİR.NUN.NA.SAL.AL.LÁ*” dişi katır tanımlanmaktadır. Y. Kılıç, *Eskiçağda Kapadokya’da At Yetiştiriciliği*, s. 193.

⁵⁰⁴ J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 267.; CAD P, s. 206.

ve hızlı niteliklere sahip olduğu bilinen bu melez hayvanın maliyetinin yüksek olması nedeniyle, çoğunlukla Mezopotamya'da kralların ve soyluların muhitinde yer aldığı genellikle kral, haberci, asker, vali ve tüccar gibi üst tabakaya mensup kişilerin yük ve savaş arabalarını çekmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Kuzey Suriye'deki Nagar'da yüksek kaliteye sahip katırların yetiştirildiği ve bölgenin çeşitli yerlerine ihtiyacın karşılanması için birçok katırın buradan gönderildiği çivi yazılı belgelerden öğrenilmektedir. Örneğin Kuzey Suriye'deki Eski Ebla hükümdarları hem kendileri kullanmak hem de diğer devlet krallarına veya elit kimselere hediye etmek amacıyla Nagar'dan sürekli bu melez hayvanlardan gönderilmesini istemektedir⁵⁰⁵. Nihai olarak yukarıdaki bilgiler katırın en az eşek kadar önem verilen ve kraliyeti simgeleyen yüksek statülü bir hayvan olduğunu gözler önüne sermektedir.

Bunların yanı sıra Tel el-Madā' kenti kazılarında ele geçen çivi bir yazılı belgede, Akad Devleti öncesi dönemde Lagaş'ın hükümdarı olan En-metena'nın (MÖ 2700-2350) Girsu'nun yaklaşık 33 km güneyinde bulunan Pa-tibira kentindeki E-muş Tapınağı'nı inşa ettirdiği bilgisi yer almaktadır. Ayrıca bu belgede adı geçen kralın tapınağın inşası esnasında É-durzile yani "*Soylu erkek eşekler-evi*" denilen bir kompleks yaptırdığı aktarılmaktadır. Bu metindeki ifadenin bir tapınağın ya da tapınağa ait bir bölümünün tanımlanmasında hangisine karşılık geldiği tam olarak belirlenememekle birlikte çeşitli iddialar mevcuttur. Buna göre söz konusu ifadenin tapınağın adı olmasının, orada tapınılan tanrının simgesinin eşek olduğu veya tapınağın çok değerli tek tırnaklılar familyasının yetiştirildiği bir yer olabileceği ifade edilmektedir. Ancak bu tanımlama, eşeklerin (ya da eşek tasvirlerinin) buradaki tanrıya hediye olarak sunulduğu anlamına da gelebilir⁵⁰⁶. Nitekim öne sürülen iddialar burada eşeklere kutsallık atfedildiğini ortaya koyarken, ayrıca kral, vali, tüccar gibi toplumun daha seçkin kişileriyle ilişkisini vurgulaması açısından oldukça dikkat çekicidir.

MÖ 2600'lere tarihlenen ve Sumerliler'in Ur kentindeki Kraliyet Mezarlarının birinde ortaya çıkarılan Ur Standardı'nın barış sahnesi olarak isimlendirilen yüzünde, zafer sonrası ele geçirilen ganimetlerin götürülüşü betimlenmiştir. Diğer yüzünde ise tasvir edilen savaş sahnesinde, tek tırnaklılardan olduğu düşünülen hayvanların çektiği savaş arabaları ile bu hayvanların altındaki ölü düşman askerleri resmedilmiştir. Buradaki hayvanların tek tırnakların hangi türü temsil ettiği noktasında görüş birliği

⁵⁰⁵ Jill Ann Weber, "Elite Equids: Redefining Equid Burials of the Mid-to Late 3rd Millenium BC From Umm El-Marra, Syria", *Archaeozoology of the Near East VIII*, 2005, s. 514.

⁵⁰⁶ K. C. Way, *age*, s. 96-97.

sağlanamamıştır. Zira Kiriş'in A. Hyland'dan aktardığına göre, Ur standardında harp arabasını çeken hayvanların atgillerden olması muhtemeldir⁵⁰⁷ (**Resim 59**). Bununla birlikte K. A Hayland'la aynı görüşte olan K. Balkan'da, Ur Standardı'nda betimlenen tek tırnaklıların, MÖ 3. binyılın ilk yarısında atın savaş arabasına koşulduğunun ispatı olarak açıklamaktadır⁵⁰⁸. Bu görüşlerin dışında bazı araştırmacılar da paneldeki savaş arabalarını çeken tek tırnaklıların eşek veya katır olabileceğini belirtmişlerdir⁵⁰⁹. Nitekim söz konusu tasvirli eser dönemde bu hayvanların gündelik hayatın yanı sıra fiziki özelliklerine uygun olarak askeri sistemde kral ve maiyetini taşımak amacıyla kullanılmaya başladıklarını göstermesi açısından önemlidir.

Resim 59. Ur standardı. (P. Mitchell, *age*, lev. 9)

Öte yandan eşekler, özellikle katırlara ait kalıntılar MÖ 3. binyıl Mezopotamya'sındaki elit mezarlarında bulunmuştur. Özellikle bazı yerleşimlerde genelde bir çift hayvanın (bazen de bir tane), dizgin halkaları veya tekerlekli araba parçalarıyla birlikte içerisine sahibiyile birlikte gömüldüğü mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Buradan hareketle Sumerliler'in Kiş (Tel al-Uhaymir) kentinde yürütülen arkeolojik çalışmalar esnasında yaklaşık MÖ 2700-2600 yıllarına tarihlendirilen bir mezar içerisinde iki tekerlekli araba, tek tırnaklılara ait kemik bakıyeleri ile zengin mobilya parçaları ele geçmiştir. Benzer örnekler yine günümüzde Irak sınırlarındaki Tel Madhur ve Abu Salabih yerleşimlerinde de karşımıza çıkmıştır. Bunun yanı sıra yerel seçkinlerin yaban eşeği etine düşkün olduğu Tel Razuk'ta (Irak) ise MÖ 2300 yıllarına tarihlendirilen bir mezarda yan yana yerleştirilmiş iki tektırnaklı hayvan çifti ortaya çıkarılmıştır⁵¹⁰.

⁵⁰⁷ Esmâ Öz Kiriş, "Eski Mezopotamya'da At, At Yetiştiriciliği ve Binicilik", *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 8-14 Eylül 2014)*, C. 2, 2019, s. 686.

⁵⁰⁸ Kemal Balkan, "At Kültürü ile İlgili M.Ö. 14. Yüzyıldan Nippur'da Bulunmuş Akatça Metinlerin Tercüme ve İzahı", *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 9, S. 1-2, 1951, s. 85, 1951.

⁵⁰⁹ P. Mitchell, *age*, s. 214.; C. Grigson, *agm*, s. 189.; Veli Sevin, *Assur Resim Sanatı*, TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 3.

⁵¹⁰ P. Mitchell, *age*, s. 90.; Günümüzde Kuzey Suriye'de Halep'in doğusunda bulunan Tel Umm el-Marra 'da MÖ 2500-2200 yıllarına tarihlenen mezar kompleksinde yaklaşık 30 adet katır olduğu iddia edilen tek tırnaklılara ait hayvan gömüleri tespit edilmiştir. Mezarlar içerisindeki altın, gümüş, bronz ve lapislazuli

Dolayısıyla bu hayvanların savaş ve yük arabalarıyla birlikte elit mezarlarına gömülmesinin temelinde öteki dünyada ulaşım ve yük taşımada kullanılabileceği düşüncesi yatmaktadır.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, çivi yazılı metinlerden eşek veya katırların yüksek tabakadan ölen kişilerle birlikte mezarlar içerisine kurban olarak yerleştirildikleri öğrenilmektedir. Bu cümleden hareketle Sumer şehri Adab'da bulunan bir belgede Billala adlı kimse ve eşi öldüğünde “*iki tekerlekli bir arabada boyunduruğa koşulmuş bir tektırnaklılar takımıyla*” birlikte gömülmesi gerektiğini ifadeleri geçmektedir. Bunun yanı sıra Lagaş şehir devletinin başkenti Girsu'dan ele geçen bir başka vesikada, yerel hükümdar Lugal-en-da'nın gelininin cenazesine: “*şimşir ağacından yapılmış bir kızak (ve) bir takım (dört) dişi [yabani at-eşek] melezinden oluşan bir takım*” dahil ettiğini bilgisi yer almaktadır⁵¹¹. Daha sonraki III. Ur Hanedanlığı'nın (MÖ 2112-2095) kurucusu Ur-Nammu'nun cenaze töreni esnasında kralın eşekleriyle birlikte mezara yerleştirildiği aktarılmaktadır⁵¹². Tüm bunlar Eski Mezopotamya'da yönetici kesimi temsil eden eşek ya da katırın ölümler diyarında yaşayan tanrılara adak olarak sunduklarını akla getirmektedir.

Son yıllarda İsrail'in güneyindeki Tel es-Şâfi/ Gath yerleşiminde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde çeşitli alanlarda eşek kalıntlarına ulaşılmıştır. İlk Tunç Çağı'na tarihlenen söz konusu yerleşimin doğusundaki E Bölgesi'nde yürütülen çalışmalar esnasında tüccarların konut veya ofis bölgesi olabileceği öne sürülen çeşitli yapıların tabanları altında 4 adet iskelet bütünlüğü bozulmamış evcil eşek kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Burada yer alan tüm gömüler üzerinde yapılan incelemelerde eşeklerin gelişigüzel yerleştirilmediği aksine dikkatli ve özenli bir şekilde bırakıldığı tespit edilmiştir. Kronolojik olarak birbirleriyle hemen hemen eş zamanlı olan gömüler farklı şekillerde konumlandırılmış olmasına rağmen hepsinin doğuya yani güneşin doğduğu yöne dönük olduğu anlaşılmıştır. Tamamı dişi olan hayvanların yaş aralığının ise ağır yük taşıma kapasitelerinin yüksek olduğu üç ila altı yaş arasında olduğu tespit edilmiştir. Kalıntıların konutların tabanlarında bulunması eşeklerin, yapılar inşa edilirken kurban edilmiş edildiklerini ve böylesi kıymetli hayvanların dini açıdan tanrıları yatıştırmak ve

gibi değerli eşyalara rastlanması bu mezar yapısının elit bir kişiye ait olduğunu göstermiştir. Bkz. P. Mitchell, *age*, s. 92.

⁵¹¹ P. Mitchell, *age*, s. 90.

⁵¹² K. C. Way, *age*, s. 95; “Ur-Nammu'nun ölümü (A Versiyonu)” metninin transkripsiyon ve tercümesi için bkz. <https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.2.4.1.1#>. (Erişim tarihi: 25.05.2023)

konut sakinlerini korumak gibi ritüel amaçlı semboller olduğunu göstermektedir⁵¹³. Ayrıca E Bölgesi'ndeki çalışmalarda fildişinden yapılmış bir silindir mühür, iki adet seramik eşek figürünü parçası ve gömü alanları içerisinde kıymetli nesnelere keşfedilmiş olup bu buluntular, E Bölgesi sakinlerinin orta-üst düzey veya tüccar sınıfına mensup kişiler olabileceğine işaret etmektedir. Nitekim buradaki eşek iskeletleri, onların ritüel, iş, ticaret ve ulaşım dahil çeşitli faaliyetlerde kullanıldıklarını kanıtlamaktadır⁵¹⁴. Nitekim tüccarların bölge içi ve bölgeler arası ticarete faal oldukları düşünüldüğünde ve eşeklerin günlük yaşam alanlarına gömülmesi durumu Tel es-Şāfi/ Gath toplumu nezdinde eşeklerin oldukça kıymetli olduğu anlaşılmaktadır.

Bunların yanı sıra Güney Levant'ta eşeklerin yük taşımacılığında kullanımının oldukça eskiye dayandığı bilinmekle birlikte sırtında eşya taşıyan bir eşeği temsil eden bilinen en eski figürinler Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir. Fakat İlk Tunç Çağı'ndan itibaren Hirbet ez-Zeraqōn, Tel Arad, Tel el-Qāḍī/Dan, Khirbet Yermuk, Azor, Khirbet Ras Ed Daliya, Lakiş gibi çeşitli yerleşimlerde en az 23 eşek heykelciği ele geçmiş olup ilerleyen süreçte de bunların görülmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunlar çoğunlukla küp, kap vb. nesnelere taşırken veya eyer ya da koşum takımlarıyla yüklü biçimde tasvir edilmişlerdir (**Resim 60**). I. Milevski'ye göre, bu figürinler, tüccar veya diğer insanların bulunduğu bir kütle ilgili sembolik nesnelere dir. Buna göre, heykelciklerin totem olarak lonca veya tüccar aileleri gibi belirli gruplar arasında dolaşımında sokulduğunu belirtmekle birlikte tüccarların, kervan sürülerine liderlik eden kişilerden daha yüksek bir statüde olabileceklerine işaret etmektedir⁵¹⁵. Genel itibariyle bakıldığında pişmiş topraktan imal edilmiş bu yüklü eşek figürinleri bölgenin ticari kapasitesini yansıtmakta ve tüccarların sembolik olarak eşeklere verdikleri önemi kanıtlamaktadır. Ayrıca İlk Tunç Çağı'nda popüler olan yüklü eşek figürinlerinin daha sonraki dönemlerde nadiren rastlanması eşeğin ticaret ve ulaşımındaki etkisinin giderek azaldığını göstermektedir⁵¹⁶. Dolayısıyla tarihsel süreçte eşeğin itibarının azalmasında atın evcilleştirilme hadisesinin en büyük payı oluşturduğunu söylemek mümkündür.

⁵¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Haskel J. Greenfield, et. al., agm, s. 203-2099.

⁵¹⁴ I. Shai, et. al., agm, s. 18.

⁵¹⁵ Ianır Milevski, "Local Exchange in the Southern Levant During the Early Bronze Age: A Political Economy Viewpoint", *Antiguo Oriente*, Vol. 7, 2009, s. 136-138.

⁵¹⁶ I. Shai et al., agm, s. 14-16.

Resim 60. Levant Bölgesi İlk Tunç Çağı yerleşimlerinde ortaya çıkarılan eşek iskeleti ile heykelcikleri. (I. Milevski, agm, s. 158.)

Eşeklerin en faal olduğu zaman dilimi ise, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi (MÖ 1975-1723)'dir. Söz konusu dönemde Kuzey Mezopotamya'daki Asur Devleti'nin başkenti ve Orta Anadolu'daki Kültepe arasında gerçekleştirilen uzun mesafeli ticari faaliyetlerde başlıca ulaşım ve yük hayvanı olarak kullanıldıkları çivi yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde ele geçirilmiş ve transkripti yapılmış olan belgelerde Sumerce "ANŞE", Akadca karşılığı ise *imērum* veya *imērum šallamum* "kara eşek" şeklinde geçen merkeplerin Asur'dan Anadolu'ya emtia taşıyan tüccarlar için çok önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu dönemde Asur şehri ile Anadolu arasında emtiaların naklinde başlıca ulaşım ve taşıma aracı olarak kullanılmışlardır. Nitekim eşekler, ticaretin nakli hususunda temel unsuru teşkil etmişlerdir⁵¹⁷. Adı geçen belgeler doğrultusunda kara eşeklerin yanı sıra katır da Sumerce "ANŞE.GİR.NUN.NA" bu dönemde hem taşımacılıkta hem ulaşımında çok yaygın olmamakla beraber kullanılmıştır⁵¹⁸. Ticari emtia taşıyan bir kervan günde yaklaşık 30 km yol alabilmekte iken, Anadolu ile Asur arasındaki 1000 km aşkın uzun mesafeyi ortalama 6 haftada gitmektedir. Ayrıca eşeklerin, her biri 60 ile 90 kg civarında yük taşıma kapasitesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden dayanıklı olduğu bilinen eşekler genellikle taşımacılıkta tercih edilmişlerdir⁵¹⁹.

Eski Yakın Doğu toplumlarının inancında eşeklerin yer aldığı önemli bir ritüel biçimi de kurban alanıdır. Zira eşek kurbanı ile ilgili bilgiler Mari ve Ugarit belgelerinde

⁵¹⁷ Lütfü G. Gökçek, "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (MÖ 1975-1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti", *Archivum Anatolicum*, C. 7, S. 1, Ankara 2004, s. 70-71.

⁵¹⁸ Hatçe Baltacıoğlu, "Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında Hattuşa ve Arinna Arasındaki Uzaklık", *Archivum Anatolicum*, C.7, S.2, Ankara 2004, s. 18.

⁵¹⁹ Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, İkinci Baskı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2017, s. 99.

görülmektedir⁵²⁰. Fırat Nehri'nin batısında bulunan Mari saray arşivindeki birkaç çivi yazılı vesikada yazılı “*erkek eşeğin öldürülmesi*” ifadesinden hareketle eşeklerin diplomatik antlaşmaları pekiştirmek amacıyla kurban edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin kral Zimri-Lim'in memuru Ibal-El'in, Orta Fırat bölgesindeki Hana Krallığı ve Yukarı Habur'a lokalize edilen Ida-Maraş Ülkesi arasında yapılan ve kendisinin de kralı temsilen katıldığı antlaşma ile ilgili bilgi verdiği belgede antlaşmanın için iki tarafın yanlarında getirdikleri keçi ve köpek yavrusunun değil de eşeğin kurban edilmesini ısrar ettiğini özellikle belirtmektedir. Dolayısıyla kurban için eşeğin tercih edildiği ve bunun kral Zimri-Lim'i onurlandırmak için yapıldığı aktarılmaktadır⁵²¹. Buradan hareketle Mari kraliyet ailesinin özel önem atfettiği eşeğin diplomatik antlaşmaların geçerli kabul edilmesi için kurban edilen hayvanlar içerisinde ilk sıralarda yer aldığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca Suriye'nin liman kenti Ugarit'te eşek panteondaki bazı tanrıların binek hayvanı olmuştur. Özellikle de Fırtına/Hava Tanrısı Addu ile Deniz Kıyısı Tanrıçası Ana tanrıça Aşherah-Athirat bu hayvanla ilişkilendirilmiştir⁵²². Zira bu bilgiler bize, Tunç Çağı'nda tanrıların ve seçkin kimselerin düzenli olarak ata binip ve sürmeden önceki dönemlerde eşeklere verilmiş olan önemin bir başka kanıtını sunmaktadır. Bu durum, MÖ 3. binyıl öncesi itibar ve statü sembolü eşeğin, atın gelmesiyle eski önemini yitirdiğini göstermektedir.

Netice itibariyle eşek Eski Yakın Doğu toplumlarında atın gelişinden önce yük ve çeki hayvanı olarak kullanılmıştır. Özellikle MÖ 3. binyılın başlarından itibaren, Yakın Doğu'da eşeğe ait veriler, hayvan kalıntılarının bulunduğu hemen hemen tüm bölgelerde ortaya çıkmaktadır. Mal taşıyan kervanlarının kullanımı, uzun mesafeli ticaretin kurulmasının temel dayanağı olmuş, ancak bugüne kadar olduğu gibi, elbette sahiplerinin günlük yaşamında da pek çok sıradan iş için kullanılmışlardır. Ticaretle uğraşan seçkinler, krallar tarafından kullanılan eşekler çoğu zamanda sahipleriyle birlikte gömülmüşlerdir. Ayrıca Eski Çağ insanının yaban eşeği olarak tanımladığı at ile evcil eşeğin birleşmesinden daha güçlü ve dayanıklı melezler olan katırları türetmişlerdir. Nitekim eşek coğrafi koşulların zorlu olduğu yerlerde geçmişte olduğu gibi halen daha prestijini korumaya devam etmektedir.

⁵²⁰ K. C. Way, *age*, s. 102.

⁵²¹ P. Mitchell, *age*, s. 96.; Ugarit (Ras Şamra) kentinde bulunan RS 1.002 envanter numaralı metinde, Mari'de uygulanan eski bir geleneğin, yani toplumlar arasındaki siyasi anlaşmayı pekiştirmek amacıyla eşeğin kurban olarak sunulduğu kaydedilmiştir. Dennis Pardee, “Divinatory and Sacrificial Rites”, *Near Eastern Archaeology*, Vol. 63, No. 4, 2000, s. 234.

⁵²² P. Mitchell, *age*, s. 98.

1.1.7. At

1.1.7.1. Atın Evcilleştirilme Süreci

Koyun, keçi, sığır ve domuzdan oluşan Yakın Doğu çiftlik hayvanlarının evcilleştirilmesinin ardından ve yeni evcil hayvan grupların ortaya çıkmasından önce uzun bir duraklama süreci yaşanmıştır. Bununla birlikte Yakın Doğu ve çevresinde Kalkolitik ve Tunç Çağ'larında önemli evcil hayvanların ortaya çıkmasına yol açacak süreçler de işlemekteydi. Bunlardan etkileyici ve önemli olanı, söz konusu coğrafyanın ekonomilerinde, savaşlarında ve siyasi sistemlerinde köklü değişikliklere neden olan atgiller ya da tek tırnaklılar familyasının evcilleştirilmesi olmuştur⁵²³.

Atın evcilleştirme serüvenine gelmeden önce bu hayvanın sözlük anlamına kısaca değinmek yerinde olacaktır. Bu cümleden hareketle at, Latince “*Equus ferus/caballus*”, adıyla tanımlanan binme, yük çekme, taşıma gibi hizmetlerde kullanılan erkeğine aygır, dişisine kısarak denilen tek tırnaklı, kafasına oranla küçük kulaklı, uzun kıllı kuyruk ve yeleye sahip olan hayvan olarak tanımlanmaktadır. Genel hatlarıyla atın tanımını yapan G. Karauğuz, evcil at ile ilgili ilk kalıntılara Orta Asya coğrafyasında Buzul Dönem'in sonlarına tarihlendirilen Kelteminar MÖ 5000-3000 ve Anav Kültür evrelerinde rastlanmış olduğunu ifade etmiştir. MÖ 4000'lerde ise atın Güney Ukrayna, Botay (Kazakistan), Güney Türkmenistan ile Moğolistan steplerinde görüldüğünü ve evcilleştirildiğini belirtmiştir⁵²⁴ Aynı şekilde J. Zarins'te atın, erken evcilleştirilmesi hadisesinin Ukrayna'da MÖ 4000'lerin ortalarında gerçekleştiğine işaret etmiştir⁵²⁵. D.W. Anthony ve D.R. Brown'a göre, gem sayesinde kontrolü kolaylaşan at, MÖ 4000 civarında bölgede ilk defa evcilleştirilmiştir. Zira bölgedeki kazılarda ele geçen at diş kalıntıları üzerinde yapılan incelemeler sonucu gem izleri tespit edilmesi de bu yargıya ulaşılmasını sağlamıştır⁵²⁶. Bu görüşler doğrultusunda atın evcilleştirilme evresinin bozkır coğrafyasının farklı bölgelerinde (Doğu Asya'dan Batı Asya uçlarına varıncaya değin) eş zamanlı olarak gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

⁵²³ B. S. Arbuckle, *Animals in the Ancient World*, s. 213.

⁵²⁴ Güngör Karauğuz, *Hitit At Eğitimi Kil Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 18.

⁵²⁵ Jurins Zarins, “The Domesticated Equidae of Third Millennium B.C. Mesopotamia”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 30, No. 1, 1978, s. 17.

⁵²⁶ M. M. Baskıcı, agm, s. 89.

Diğer yandan günümüz evcil atların yabani atası olan ve Güney Rusya'da bulunan, artık soyu tükenmiş olan yaban atlarının, farklı bir alt türü olarak tanımlanan Przewalski (*Equus ferus przewalskii*) atı halen varlığı sürdürmektedir⁵²⁷.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere atın, ilk olarak Bozkır coğrafyasında yaşayan insanlar tarafından evcilleştirildiği yönündeki ortak görüşler çoğunluktadır. Zira bozkır topluluklarında atın binek hayvanı olarak gündelik yaşama dâhil olması ile biniciliğin yaygın hale gelmesi oldukça eskiye dayanmaktadır. Bu bağlamda insanlık tarihindeki en önemli aşamalardan birisini, atın evcilleştirilmesiyle çeşitli alanlarda kullanılması oluşturmaktadır. Bozkır kavimlerinin savaş meydanlarında kullandığı at, söz konusu kavimler arasındaki askeri üstünlüğü belirleyen bir araç olmasıyla da önem arz etmektedir⁵²⁸. Gerçekten de söz konusu hayvanın evcilleştirilmesi hadisesiyle savaşların şekli de değişmeye başlamıştır. Hatta atlar sahiplerine yaya olarak gidebileceklerinden çok daha uzak yerlere gidebilme, birden saldırıya geçme ve karşı taraf savunma gücünü toparlamadan evvel önce kaçma olanağı sağlamıştır⁵²⁹.

Tüm bu bilgilerin yanı sıra Mezopotamya'da alüvyon ovasında atın ne zaman evcilleştirildiği ile ilgili kesin bir görüş bulunmamaktadır. Alanın çalışmacılarından J. Zarins'e göre, Mezopotamya'da ve çevresindeki bölgelerde, MÖ 3000 gibi erken bir tarihte tüm at türleri bilinmektedir. Bunun yanı sıra muhtemelen MÖ 2400'lere gelindiğinde ilk melez türleri ortaya çıkmıştır⁵³⁰. Mezopotamya'nın hem İran hem de Kuzey Mezopotamya ile yakın bağları olduğundan, atın alüvyonlu bölgedeki erken varlığı bu anlamda şaşırtıcı olmamalıdır. Zira Mezopotamya'nın çeşitli yerlerinde ele geçen MÖ 3000 ve 2000 yıllarına ait çivi yazılı metinlerdeki ifadeler ve arkeolojik malzemeler atın söz konusu tarihlerde evcilleştirildiğini göstermektedir⁵³¹. Nitekim evcil atlar ilk olarak binicilik, et ve süt için kullanıldıkları Batı Avrasya bozkırlarında ortaya çıkmış, MÖ 3000 yılında da Yakın Doğu coğrafyasına yayılmıştır⁵³².

Eski Mezopotamya coğrafyasında İlk Tunç Çağı'nda yaygın halde bulunmayan eşek ve atlar muhtemelen prestij ve zenginlik sembolleri olarak görülmüşlerdir. Daha önce de değinildiği üzere atın henüz evcil olmadığı dönemde yük taşımacılığında kullanılan ve çoğunlukla seçkinlerin sahip olabildiği eşekler zaman zaman elit kişilerle

⁵²⁷ J. Diamond, *age*, s. 63.

⁵²⁸ Y. Kılıç, *Eskiçağda Kapadokya'da At Yetiştiriciliği*, s. 192.

⁵²⁹ J. Diamond, *age*, s. 26.

⁵³⁰ J. Zarins, *agm*, s. 4.; B.S. Arbuckle, *Animals in the Ancient World*, s. 213.

⁵³¹ Y. Kılıç, *Eskiçağda Kapadokya'da At Yetiştiriciliği*, s. 193.

⁵³² B. S. Arbuckle, *Animals in the Ancient World*, s. 213.

birlikte mezarlara gömülmüşlerdir. Daha sonra atın evcilleşmesiyle birlikte her iki tür yaygın hale gelmiş olmasına rağmen eşeğin zaman içerisinde yerini ata bıraktığı ve uzun mesafeli yollarda kervan ticaretinde kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Mezopotamya’da savaş tekniklerinin gelişmesiyle birlikte melezlerin çektiği dört tekerlekli arabaların yerini atların çektiği hızlı, iki tekerlekli arabaların aldığı bilinmektedir. Aynı zamanda atların savaş aracı olduğu, yük taşıma ve araba çekmede kullanıldığı hem çivi yazılı belgelerde hem de çeşitli abide niteliğindeki eserlerde görülmektedir⁵³³. Böylece söz konusu dönemden itibaren bu bölgede atların askeri sistemde oynamış oldukları rol bakımından savaşların hızlı araçları ve tankları olarak nitelendirildiğini söylemek mümkündür.

1.1.7.2. İtibar/Statü-Hediye Sembolü Olarak At

Tarihsel süreçte insan ve at arasındaki ilişkiler Neolitik Dönem’den daha geriye gitmektedir. At-insan etkileşimine dair bilinen en eski kanıtlar mağara duvarlarında karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Fransa’nın Dordogne Bölgesi’ndeki Lascaux Mağarası’nda tasvir edilen duvar resimlerinde at tasvirlerine rastlanmıştır (**Resim 61**). Bu mağara duvarlarındaki kabartmalar incelendiğinde, at betimlerinde diğer av hayvanlarına nazaran belirgin farklılıkların olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca büyük boyutlu at tasvirlerinin diğer hayvan türlerine göre oldukça yüksekte yer aldığı gözlemlenmiştir. Nitekim bu durum, atın evcilleştirilmeden önceki dönemlerde insanların ilgisini çektiğini ve yaşamlarında ayırt edici özelliğe sahip olduğu düşüncesini beraberinde getirmiştir. Bunun yanı sıra Üst Paleolitik Dönem’e tarihlenen Dordogne Bölgesi’nde bulunan bir başka mağara yerleşimi olan Rouffignac Mağarası’nın tavanında yaklaşık 2,70 metrelik at figürü resmedilmiş olup onun hemen altında da diğer av hayvanları betimlenmiştir⁵³⁴.

⁵³³ Y. Arslantaş, agm, s.415.; B. S. Arbuckle, *Animals in the Ancient World*, s. 214.

⁵³⁴ Erva Eser, Serkan Erat, “Domestication and Origins of the Modern Horse Breeds”, *Bahri Bağdaş Hayvancılık Araştırma Dergisi*, C. 11, S. 1, 2022, s. 55.; Bunların yanı sıra Fransa’daki Ariège Bölgesi’nde yer alan Niaux Mağarası’da at imgelerinin olduğu diğer mağara yerleşimleri arasındadır. J. D. Lewis-Williams, *age*, s. 14, 17.

Resim 61. Lascaux Mağarası at tasviri, Dordogne, Fransa. (L. Kalof, *age*, s. 4.)

Bunların yanı sıra Üst Paleolitik Dönem'e ait Fransa'nın Ardèche Bölgesi'ndeki Chauvet Mağarası'nda da yaklaşık 420 hayvan tasviri tespit edilmiş olup bunlar içerisinde at betimleri ön plana çıkmaktadır. Nitekim mağara sanatçıları birtakım teknikler kullanarak bu av hayvanları gerçeğe yakın bir şekilde resmetmişlerdir. Gölgeleme ve perspektifin kullanıldığı bu betimlemelerde hayvanların vücut hareketleri, hızı, gücü ve kuvvetini aktaracak şekilde tasvir edildiği gözlemlenmiştir⁵³⁵. Şöyle ki mağara sanatında en sık tasvir edilen hayvanlar arasında yer alan at motifleri, konumları, boyutları ve estetik özellikleri itibariyle oldukça dikkat çekmektedir. Zira alanın bazı araştırmacıları at betimlerinin yapılmasını onun övülesi, resmi veya heykeli yapılacak kadar önemli bir varlık olduğunu ifade etmektedir. Gerçekten de mağara kompozisyonlarına konu olan atlar, Paleolitik Dönem'den itibaren insanın zamanla vazgeçilmez dostu olmuştur⁵³⁶.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, at tarih öncesi dönemin taşınabilir sanat nesnelere üzerinde de en fazla temsil edilen hayvanlardan birisi olmuştur. Örneğin, Almanya Vogelherd'de yaklaşık 35.000 yıl öncesine tarihlenen mamut dişinden incelikle oyulmuş bir at figürinine rastlanmıştır. Yine Orta Magdaleniyen'de Les Espélugues'de (Hautes-Pyrénées) mamut dişinden yapılmış bir at heykeli bulunmuştur⁵³⁷. Akabinde Landes Bölgesi'ndeki Duruthy'de dizleri üzerine çökmüş kumtaşından yapılmış at heykelciği ele geçmiştir olup bunun şu ana kadar yapılan en büyük at figürini olduğu düşünülmektedir.

⁵³⁵ L. Kalof, *age*, s. 3.; Bunların yanı sıra İspanya'nın Asturias Bölgesi'ndeki Candamo Mağarası'nda yerden birkaç metre yüksekte erişilmesi zor oyukta, aşağıdan bakıldığında süzülüyormuş gibi görünen büyük bir at motifi resmedilmiştir. Hautes-Pyrénées'lerdeki Labastide Mağarası'nda 1.90 m uzunluğundaki yüksek bir kayanın üzerine de at figürü işlenmiştir. Bir başka örnek ise İspanya'daki Tito Bustillo Mağarası'nda yürütülen çalışmalarda tespit edilmiştir. Burada ilk bakışta atların, ren geyiklerinin ve ince gravürlerin ayırt edilebildiği geniş kırmızı bir alan görünmektedir. Buradaki en dikkat çekici unsur, kırmızı kütlelerin içerisinde çıkıyormuş gibi görünen iki büyük at motifi oluşturmaktadır. Zira bunlar diğer figürler içerisinde en büyük ve belirgin olanlardır. G. Sauvet, *agm*, s. 1-5.

⁵³⁶ L. Kalof, *age*, s. 3.; J. Edward Chamberlin, *At*, Çev. Uğur Peçe, İstanbul 2007, s. 130.

⁵³⁷ Hacı Ören, *Eski Yakın Doğu'da Fildişi Kullanımı ve Ticareti (MÖ 5. Yüzyıla kadar)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Denizli 2024, s. 45.

Son olarak da Güneybatı Fransa ile İspanya'nın Cantabria Bölgesi'nde bulunan hayvan kemikleri üzerinde at motifleri tespit edilmiştir⁵³⁸. Buradan olmak üzere çeşitli maddelerden yapılan söz konusu at figürinleri tarih öncesi dönemlerde ata duyulan saygıyı açıkça ortaya koymaktadır.

Öte yandan Eski Yakın Doğu'nun çeşitli tarih öncesi yerleşmelerinde yaban atı ile ilgili arkeolojik materyaller bulunmuştur. Bunlardan bazılarını bakıldığında ise Son Buzul Dönem'e ait yaban atı ile ilgili kemik buluntuları modern İsrail'deki Karmel Dağı Mağaraları, Shuqba ve Keberah, Irak'taki Palegavra Mağarası ve İran'daki Tamtama Mağarası'nda ele geçmiştir. Benzer şekilde Lübnan'daki Ksar' Akil, Ürdün'deki Petra yakınlarında yer alan Mdamagh kaya sığınağı ve Suriye'deki Yabroud yerleşimlerinde de yaban atına dair kalıntılar ortaya çıkarılmıştır⁵³⁹.

Bunların yanı sıra Anadolu'da Karain Mağarası'nda yürütülen kazılarda Orta Paleolitik Dönem'den kalma yaban atı kemiklerine rastlanmıştır⁵⁴⁰. Yine Anadolu'da Neolitik Dönem sonlarına tarihlenen Tülintepe (Elâzığ), Norşun Tepe (Elazığ), Pulur Höyük'te (Erzurum) ve Tunç Çağı'na ait Demirci Höyük'te (Eskişehir) yaban atı ile ilgili zooarkeolojik buluntular ortaya çıkarılmıştır. İran'da ise, Orta ve Üst Paleolitik Dönem'e ait Warwasi ve Tamtama Mağarası yerleşmelerinde yaban atı ile ilgili verilere ulaşılmıştır⁵⁴¹. Tüm bu bilgiler atın yabani atasının Yakın Doğu'nun geneline yayılmış olduğunu göstermektedir.

Eski Mezopotamya'ya gelindiğinde ise, çivi yazılı belgelerde at, Sumerce “ANŞE.KUR.RA”, Akadca “*perdum*” kelimeleriyle tanımlanmaktadır. Sumerce yazılışıyla belgelerde karşımıza çıkan atın, MÖ 3. binyılda Sumerliler tarafından bilindiği ve Sumerce “ANŞE” terimiyle gösterilen eşekten sonra bu coğrafyanın toplumlarınca tanınıp kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu cümleden olmak üzere Sumerce ANŞE kelimesi eşek sözcüğüne karşılık kullanılıyorsa, “ANŞE.KUR.RA” ifadesi de dağ eşeği veya yabani eşek anlamına gelmelidir. Nitekim atı tanımlamak amacıyla kullanılan Sumerce “ANŞE.KUR.RA” tabirinin Sumerce kökenli olması, Mezopotamya'da Sumerliler döneminden itibaren bilindiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca Sumerce “ANŞE.GİR.NUN.NA” katır, “ANŞE.GİR.NUN.NA.NITÁ” erkek katır ve “ANŞE.GİR.NUN.NA.SAL.AL.LÁ” dişi katır tanımlayan ifadeler Sumerliler'de ehil

⁵³⁸ G. Sauvet, agm, s. 6.

⁵³⁹ Yakın Doğu'daki yaban atının (*Equus ferus/caballus*) çeşitli dönemlerde faunal kalıntılarının ortaya çıkarıldığı diğer yerler için bkz. H. Uerpmann, *age*, s. 15-19.

⁵⁴⁰ G. Karauğuz, *age*, s. 17-18.

⁵⁴¹ H. Uerpmann, *age*, s. 15.

atların varlığının delilidir. Nitekim katırın olması için onu doğuracak kısrağın olması gerekmektedir⁵⁴². Netice itibariyle tarihin bu dönemlerinde Mezopotamya'da atın bulunduğu fakat ulaşım, yük taşıma ve savaşlarda yaygın olarak kullanıldığına dair herhangi bir yazılı veya görsel veriye ulaşılamamıştır.

Eski Mezopotamya'da ele geçen çivi yazılı belgelerin yanı sıra arkeolojik buluntular, bu bölgede at yetiştiriciliği, biniciliği ve kullanımına dair önemli veriler sunmaktadır. Zira atların genellikle tekerlekli araçlarla bağlantılı olarak tasvir edildiği görülmektedir. Bu hayvan türü çoğunluğu Mezopotamya'dan, bazısı da İran'dan olmak üzere mühürler, rölyef, taş kabartmalar ve vazolar betimlemelerinin yanı sıra metal ve pişmiş toprak eserler üzerine resmedilmiştir. Ancak buluntular üzerindeki at motiflerinin birçoğu belirsiz, şematik ve kaba olarak temsil edilmiş olup bu durum tanımlanmalarını zorlaştırmaktadır⁵⁴³. Ayrıca yetiştirilmesi meşakkatli olan ve her coğrafyada bulunmayan atın ticaretinin yapılmadığı daha çok kraliyetle veya yüksek tabakayla bağlantılı olduğu bilinmektedir. Zira hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklar atın, toplumun statüsü kesimine mensup olduğunu kaydetmektedir. Hatta yazılı vesikalar bu türün genellikle savaş arabalarına koşulduğunu, süvari birliğine katıldığını ve av faaliyetlerinde krallar tarafından binek hayvanı olarak tercih edildiği ortaya koymaktadır. Özellikle konunun ilerleyen kısımlarında ayrıntılı olarak değinilecek olan Asur krallarının saraylarındaki duvar kabartmalarında betimlenen savaş sahnelerinde, zafer kutlamalarında, savaş arabalarıyla geçit törenleri ile av tasvirlerinde at motiflerinin sıklıkla yer aldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra atın, savaşlarda veya vassal krallıklardan ganimet olarak alındığını, hatta hediye olarak da diğer ülkelerin krallarına gönderilen değerli bir meta konumuna sahip olduğunu anlaşılmaktadır. Zira Asur kral yıllıklarında, çeşitli bölgelerin fethedilmesinden sonra bu bölgelerden elde edilen kıymetli ganimetler arasında bol miktarda farklı türden atlardan da bahsedilmektedir⁵⁴⁴.

Atın Sumerliler'deki varlığına bakıldığında arkeolojik veriler içerisinde tasvirli buluntuların sayısının oldukça az olduğu anlaşılmaktadır. Zira Sumerliler'e ait çivi yazılı belgeler ve arkeolojik verilerde bu noktada yetersiz kalmaktadır. Ancak MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlendirilen, Ur Kraliyet Mezarlığı'nda ortaya çıkarılan Ur Standardı'nın savaş sahnesinin betimlendiği yüzünde, tek tırnaklılardan yani atgillerden olduğu tahmin

⁵⁴² Y. Kılıç, Eskiçağda Kapadokya'da At Yetiştiriciliği, s. 193.

⁵⁴³ M.A. Littauer, J.H. Crouwel, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, Brill, Leiden/Köln 1979, s. 26.

⁵⁴⁴ E. Öz Kiriş, Eski Mezopotamya'da At, At yetiştiriciliği ve Binicilik, s. 685.

edilen hayvanların çektiği savaş arabaları ile atgillerin altında ölü düşman askerleri tasvir edilmektedir. Bazı araştırmacılara göre, Ur Standardı üzerinde arabayı çeken hayvanların atgillerden olabileceği ifade edilmektedir. Söz konusu eserdeki atgiller MÖ 3. binyılın ilk yarısında Eski Sumer devletleri zamanında Babil’de atın savaş arabasına koşulduğuna kanıt oluşturmaktadır⁵⁴⁵. Buna karşın savaş arabalarını çeken hayvanların eşek veya katır olabileceği de düşünülmektedir⁵⁴⁶.

Ayrıca Eski Mezopotamya’da atın, ilk görüldüğü andan itibaren MÖ 2. binyıla kadar daha çok saray erkanı ve yüksek tabakaya ait prestij malı olduğu, halk tabanına inmediği, ekonomi alanında da yer almadığı bilinmektedir. Fakat Kassitler’in Babil’e hâkim oldukları MÖ 14. yüzyıla gelindiğinde ise, atın bu dönemde daha alt tabakadan kimselerinde sahip olabildiği bir mülk haline geldiği Nippur tabletlerinde at ve harp arabasından sık sık söz edilmesinden anlaşılmaktadır. Söz konusu “At listeleri” Nippur valisinin sarayında yazılmış listelerdir⁵⁴⁷. Nippur at listelerinde geçen at isimleri, renkleri ve bazı koşum takımı malzemelerinin Kasça isimlerle belirtilmesi Kassitler’in Mezopotamya’daki at kültürüne yapmış oldukları katkıyı göstermektedir. Bunun yanı sıra Irak’ın doğusunda MÖ 2. binyıla tarihlenen Tel al-Hadad yerleşiminde Kassit Devleti Dönemi’ne tarihlenen bir çift at gemi keşfedilmiştir⁵⁴⁸. Nitekim Nippur’daki bu çivi yazılı belgeler ile arkeolojik buluntular Kassitler’in at yetiştiriciliği yaptıklarını tüm gerçekliğiyle ortaya koymaktadır. Bunlara ek olarak, Nippur’un güneydoğusundaki Drehem (Puzriş-Dagan) kentinde bulunan III. Ur Hanedanlığı Dönemi’ne ait atgillerin yetiştirilmesi, beslenmesi ve kullanımı hakkında kapsamlı bilgiler veren idari belgeler, esasında Nippur kenti ve çevresinde tek tırnaklıların yetiştiriciliğinin daha eskilere dayandığını kanıtlamaktadır⁵⁴⁹.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Mezopotamya’da öküzün sabana bağlanması gibi, ata binmek ve at sürmek büyük sosyal ve kültürel dönüşümlere yol açmıştır. Atın insan yaşamındaki merkezi konumuna bakıldığında, tarih öncesi dönemde birincil besin

⁵⁴⁵ E. Öz Kiriş, Eski Mezopotamya’da At, At Yetiştiriciliği ve Binicilik, s. 686.; K. Balkan, agm, s. 85.

⁵⁴⁶ P. Mitchell, *age*, s. 214.; C. Grigson, agm, s. 189.

⁵⁴⁷ K. Balkan, agm, s. 85-86.; Söz konusu Nippur at listeleri, atların taşıdığı Kasça isimler, at soyları, renkleri ve kültürü ile ilgili bilgiler içermektedir. Zikrolunan listelerde adına en sık rastlanılan Kasça at renkleri ilk olarak “*sirpi*” doru; “*minzir*” kula; “*pirmah, pirmuh, purmah*” az bulunan ve makbul olan; “*laga(s)tak(k)as*” zemin üzerine serpilmiş yıldızlı, ak veya al benekli renkler olup buradaki terimlerin hangi renklere karşılık gelebileceğini Kemal Balkan tarafından ileri sürülmektedir. Fakat bu renkler haricinde yine hangi rengi temsil ettiği tespit edilemeyip farklı renkleri tanımlıyor olabileceği düşünülen “*alzibadar*” renkli at; “*burzaras*” renkli at; “*timiras*” renkli at gibi başka terimlerde listelerde kayıtlıdır. K. Balkan, agm, s. 96-98.

⁵⁴⁸ E. Öz Kiriş, agm, s. 689.

⁵⁴⁹ M.A. Littauer, J.H. Crouwel, *age*, s. 42.

kaynağı iken, tarihi dönemlere gelindiğinde özellikle MÖ 2. binyıldan itibaren temel ulaşım aracı haline gelmiştir. At, şehir devletlerinin yöneticileri için hız ve dayanıklılık kaynağı olmakla kalmamış, aynı zamanda uzun mesafeli ticaret ve yabancı toprakların fethi için de önemli bir role sahip olmuştur⁵⁵⁰. Netice itibariyle uygarlığın oluşumunda sığır ne kadar önemliyse, at da gelişmekte olan şehir devletleri için o kadar önemli görülmüştür.

Ayrıca Eski Mezopotamya toplumlarıyla at arasındaki ilişkinin, kültür unsurlarından olan destanlara da yansıdığı görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere Sumerliler'in Gılgamış Destanı'nda Tanrıça İnanna'nın gördüğü bir atı sevdiği ve bu hayvanı tutsak alarak yarışlara mahkûm ettiği, annesi Silili'yi de yas içerisinde bıraktığı aktarılmaktadır⁵⁵¹. Bu mitolojik hikâyeye göre atın, tanrılar katında hayranlık duyulan bir hayvan olduğu ve fiziki gücüne uygun olarak yarışlara tabi tutulduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Eski Yakın Doğu literatüründe Amarna Dönemi (MÖ 1390-1322), Mısır'ın Akdeniz ile Mezopotamya'daki siyasi güçlerle ve kendisine bağlı vasallarla yoğun diplomatik ilişkiler gerçekleştiği süreci kapsamaktadır. Söz konusu dönemde Mısır krallarının, irili ufaklı pek çok devletin kraliyet ailesi ile onların yönetim kademesindeki kişilerle arasındaki yazışmaları içeren çivi yazılı tabletler içerisinde çok çeşitli konular yer almaktadır. Amarna mektuplarına bakıldığında atlara ve savaş arabalarına sık sık değinildiği gözlemlenmektedir. Özellikle mektuplarda kraliyet ailesine, soylu kimselere yapılan selamlamalar ile iyi dileklerin bulunduğu giriş kısmında atlara ve savaş arabalarına yer verildiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda diplomatik hediyeleşmeler içerisinde atlar önemli paya sahip olmuştur. Zira bu dönemde Kassit'lerin atlarıyla ünlü olduğu bilinmekte olup bu durumun diğer devletlerle olan ilişkilere de yansıdığı görülmektedir. Babil Kralı Kadaşman-Enlil'in (MÖ 1374-1360) Mısır kralı III. Amenhotep'e (MÖ 1370-1353) yazdığı EA 2 numaralı mektupta iyi atlar gönderdiğinden söz edilmektedir⁵⁵². Tüm bunlar söz konusu dönemde atların, krallar ve soylu kimseler nezdinde oldukça değerli olduğunu ve Mısır ülkesine gönderilen kıymetli hediyelerden sayıldıklarını kanıtlamaktadır. Ayrıca Amarna'dan sonraki süreçte Hitit Devleti kralı III. Hattuşili'nin, Babil'li II. Kadaşman-Enlil'e (MÖ 1263-1255) yazdığı mektubunda ülkedeki atların bol olma durumuyla ilgili şöyle demektedir: "... sizin ülkenizde

⁵⁵⁰ L. Kalof, *age*, s. 17-18.

⁵⁵¹ J. Bottero, *Gılgamış Destanı*, s. 127.

⁵⁵² Cemal Yılmaz, *Amarna Mektupları Işığında Akdeniz Dünyası'nın Siyasi ve Sosyal Görünümü*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Denizli 2020, s. 153, 270.

samandan çok at var... ". Bu ifadeden hareketle Kassit Devleti Dönemi Babil’inde atların çok olduğu ve bunların diplomatik yazışmalarda önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır⁵⁵³.

Eski Mezopotamya’da atın tanrılarla ilişkine bakıldığında Sumerliler’de Utu Akad dilinde Šamaš adıyla bilinen Güneş Tanrısının sembolü olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Asur tasvir sanatında kanatlı at ya da kanatlı güneş kursunun Tanrı Šamaš’ın simgesi olarak betimlendiği ifade edilmektedir⁵⁵⁴. Atın bu tanrıyla muhtemel bağlantısı Kassit kralı I. Nabukadnezar’ın (MÖ 1125-1104) hükümdarlık dönemine tarihlenen bir kuduru üzerinde yer almaktadır. Tanrısal sembollerin bulunduğu bu sınır taşı üzerinde boyun ve omuz kısmı olan at başı betimindeki dizgin ve başlık bu hayvanın yabani olmadığını göstermektedir⁵⁵⁵. Ayrıca atın, yalnızca tanrıların değil tanrıçaların da simgesel hayvanı olduğu bilinmektedir. Buna göre modern İsrail’in Lakiş kentindeki Akropolis Tapınağı kalıntılarında yapılan çalışmalarda Son Tunç Çağı’na ait altın bir levhaya rastlanmış olup üzerinde bir atın sırtında, her iki elinde lotus çiçekleri tutan Kenanlı Tanrıça Anat tasviri yer almaktadır⁵⁵⁶ (**Resim 62**).

Resim 62. Lakiş’teki Akropolis Tapınağı’nda bulunmuş altın levhanın çizimi. (E. Stern, *age*, s. 902.)

Ayrıca Mezopotamya tasvir ve mühürleri irdelendiğinde atın farklı biçimlerdeki tasvirleriyle karşılaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere göğsünden üst kısmı insan olan, alt kısmı ise bir atın vücudu ile dört bacağından müteşekkil “sentör” adı verilen kanatlı melez varlıkların, Kassit ve Orta Asur Devleti Dönemlerinde damga ve silindir mühürler ile kudurrular üzerinde tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Bazen bir akrep kuyruğuna sahip olan bu figürün insan olan kısmı çoğunlukla diğer hayvanları avlamak için bir yay veya değnekle silahlanmış olarak gösterilmektedir. Nitekim Helenistik

⁵⁵³ C. Yılmaz, *agt*, s. 271.

⁵⁵⁴ J. Black, A. Green, *age*, s. 42.

⁵⁵⁵ E. Douglas Van Buren, *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*, s. 36.

⁵⁵⁶ Ephraim Stern (Ed.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 3, The Israel Exploraiton Society, Jerusalem, 1993, s. 902.

Dönem'e kadar varlığını sürdürmüş bu melez yaratığın, söz konusu dönemde Tanrı Papilsag'ı simgelediği belirtilmektedir⁵⁵⁷.

Öte yandan Mezopotamya'da örgütlü ve güçlü bir devlet yapısının ortaya çıktığı Orta Asur Devleti Dönemi, ordunun sistematik düzene oturtulduğu bir süreci teşkil etmektedir. Asur'un askeri gücünün yükselişi ve genişlemesi durumu çok sayıda at edinilmesini gerektirmiştir. Çünkü atlar savaş arabalarını hareket ettirmek, silah ve asker taşımak için tek aracı sağlayarak askeri organizasyonun ayrılmaz bir unsuru olmuştur. Savaş arabalarını çeken atların Orta Asur Dönemi'ne ait tasvirleri, Asur kentinde bulunan ve MÖ 13. yüzyıla tarihlenen taştan yapılmış bir disk parçasında, Ninurta-Tukulti-Aşur'un (MÖ 1134-1133) hükümdarlık yıllarına ait bir mühür baskısında (**Resim 63**) ve muhtemelen I. Asurnasirpal Dönemi'ne (MÖ 1049-1031) tarihlenen Beyaz Dikilitaş üzerinde resmedilmiştir. Bu örnekler üzerindeki at tasvirlerinde ilgi çeken nokta, hayvanın hızlı hareket ettiğini gösteren ve boyundan uzanan yeleleridir⁵⁵⁸. Ninurta-Tukulti-Aşur Dönemi'ne ait iki tekerlekli savaş arabası sahnesinin örneği olan bu tablet üzerindeki tasvirde, iki at tarafından çekilen araba ile iki takım dizgini bulunmaktadır. Bunlardan biri atın omzundan yönetilirken, diğeri atın ağzı ile aynı seviyede tutulmaktadır⁵⁵⁹.

Resim 63. Ninurta-Tukulti-Aşur Dönemi'ne ait dağ keçisi avı tasvirli mühürün çizimi. (Pauline Albenda, "Assyrian Royal Hunts: Antlered and Horned Animals from Distant Lands", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 349, 2008, s. 71.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, Orta Asur Dönemi'nde ordunun ve savaş arabalarının vazgeçilmez ögesi olan at ihtiyacının karşılanması amacıyla ilk dönemlerde krallar tarafından sürülerin kolayca bulunabildiği kuzey ve doğu bölgelerine askeri seferler düzenlendiği kraliyet yıllıklarından takip edilebilmektedir. Kral I. Salmanassar'ın

⁵⁵⁷ J. Black, A. Green, *age*, s. 187.

⁵⁵⁸ Pauline Albenda, "Horses of Different Breeds: Observations in Assyrian Art", *Nomades et sédentaires dans le Proche-orient ancien: compte rendu de la XLVIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 10-13 juillet 2000)*, Amurru 3, 2004, s. 321.

⁵⁵⁹ E. Öz Kiriş, *agm*, s. 691.

(MÖ 1274-1245) Uruatri/Urartu'dan aldığı haraçlar içerisinde atlarında olduğu tahmin edilmektedir. Adı geçen Asur kralının Urartu ve Kudmuhu toprakları arasında kalan Qutu'larla yaptığı savaş sonrası Asur şehrine getirilen sürüler ve esaret altındaki yabancı hayvanlar içerisinde atların olabileceği düşünülmektedir⁵⁶⁰. Bununla birlikte I. Tiglat-pilaser (MÖ 1114-1076) atların alınmasından açıkça söz eden ilk Asur kralı olarak tanımlanmaktadır. Vassal Subartu memleketine gelen adı geçen kral, daha önce kenti ele geçiren ve burada bulunan Hitit birliklerinden 120 savaş arabası ile koşum atı aldığından söz etmektedir. Söz konusu Asur kralı tarafından Urmiye Gölü'nün batı kesiminden Diyarbakır'a kadar uzanan alana yani Nairi ülkesine yapılan askeri seferler esnasında krallardan 120 savaş arabasını teçhizatıyla birlikte ele geçirdiği ve bu ülke krallarına 1200 atlık haraç yüklediği aktarılmaktadır⁵⁶¹.

Mezopotamya'nın askeri ekonomi yapısına sahip Yeni Asur Devleti Dönemi'ne geldiğinde hayvan popülasyonunun yeterli olmadığı ve bu sorun karşısında ihtiyaçların büyük bir kısmının kısmen Orta Asur Devleti Dönemi'nde olduğu gibi gerçekleştirilen askeri seferlerle giderildiği arkeolojik ve çivi yazılı verilerden takip edilebilmektedir. Zira sömürü politikasının takip edildiği bu süreçte ele geçirilen yeni topraklardan ve yıl içerisinde yapılan seferler esnasında yağmaya tabi tutulan bölgelerden ganimet olarak içerisinde atların da olduğu çeşitli hayvan türlerinin alındığı anlaşılmaktadır. Bu cümleden hareketle kral II. Tukulti-Ninurta Dönemi (MÖ 890-884) yazıtlarında, Nairi ülkesine gerçekleştirilen askeri seferler esnasında atlar ve hayvan sürülerinin ganimet olarak alındığı aktarılmaktadır. Söz konusu kralın yapmış olduğu seferlerde 2702 adet at topladığı yıllıklarında kaydedilmektedir. Yazıtlarda adı geçen kralın, Nairi topraklarında yer alan Bit Zamani'li Amme-baal'i mağlup ederek ondan at ve katırlar aldığı, hatta düşmanlarına da at temin etmemesi için Amme-baal'e yemin ettirdiği belirtilmektedir⁵⁶². Bu yemin, Nairi topraklarında bulunan Bit-Zamani'nin (Diyarbakır) önemli bir at ticaret merkezi olduğunu göstermektedir. Bu kraldan sonra tahta çıkan kral II. Asurnasirpal (MÖ 883-859), III. Salmanassar (MÖ 858-824) ve II. Sargon Dönemi'nde de (MÖ 722-705) koşumlu atların ve savaş arabalarının ganimet olarak alınması geleneğinin devam ettiği

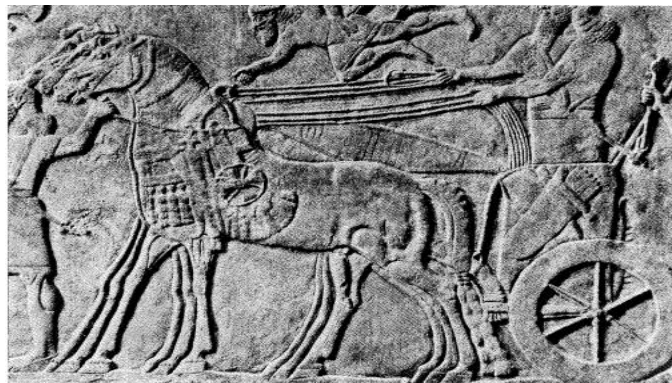
⁵⁶⁰ P. Albenda, *Horses of Different Breeds.*, s. 322.

⁵⁶¹ A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I (MÖ 1114-859)*, RIMA 2, University of Toronto Press, London, 1991, s. 17, 21-22.

⁵⁶² Detaylı bilgi için bkz. Sercan Coşgun, Okay Pekşen, "Yeni Asur Devleti'nin Askeri Seferlerinde Ganimet Alınan Hayvanlar ve Bölgeleri", *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 12, S. 4, 2022, s. 2585-2586.

yine kral yıllıklarından anlaşılmaktadır. Özellikle Hıbuškia⁵⁶³ ülkesine yapılan seferlerde çeşitli hayvanlarla birlikte atın haraç olarak alındığı aktarılmaktadır. Nitekim Asur krallarının bölgeden at üzerinden haraç alması oldukça dikkat çekici bir durum arz etmekte olup bu durum bölgede çok iyi cins atların olduğuna kanıt oluşturmaktadır⁵⁶⁴. Bunun yanı sıra Geç Hitit Beylikleri Dönemi'nde (MÖ 1200-700) Anadolu'da önemli bir yerleşim yeri olan ve genel hatlarıyla Kayseri, Nevşehir ve Niğde illerini içerisine alan Tabal beyliğinin, Yeni Asur Devleti'ne vergi verdiği ve kral Asurnasirpal'in hükümdarlık yıllarında Tabal beyi olan Mugallu'nun yıllık vergiyi at şeklinde ödediği söz konusu kralla ait yıllıklarda geçmektedir. Zira bu dönemde Kapadokya bölgesinde at yetiştiriciliğinin oldukça yaygın olduğu ve ününün Asur coğrafyasına kadar ulaştığını söylemek mümkündür⁵⁶⁵.

Yeni Asur krallarından II. Asurnasirpal'in Nimrud'daki Kuzeybatı Sarayı'nın duvar kabartmalarında yer alan tasvirler içerisinde konuyla bağlantılı olarak savaş arabasını çeken atların tasvir edildiği görülmektedir. P. Albenda, bu kabartma üzerinde hareket halinde resmedilen hayvanın fiziki detaylarına bakıldığında oldukça büyük ve güçlü bir at cinsinin tercih edildiğini ileri sürmektedir. Zira MÖ 9. yüzyıldan itibaren artan askeri seferler ve savaşlarla birlikte savaş arabası tipinin geliştiği, bu dönemle birlikte daha önceki zamanların atlarından daha iri ve kuvvetli atların kullanılmaya başlandığı ifade edilmektedir⁵⁶⁶ (**Resim 64**). Nitekim bu gelişmeler askeri seferler ve savaşlarda galip olunmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Resim 64. II. Asurnasirpal'in Kuzeybatı Sarayı'ndaki duvar kabartmasından bir detay. (P. Albenda, *Horses of Different Breeds.*, s. 330.)

⁵⁶³ Yeri tam olarak tespit edilemeyen Hıbuškia, araştırmacılar tarafından Van Gölü ile Urmiye Gölü arasına yerleştirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Suzan Akkuş Mutlu, "Asur Devleti'nin Anadolu Politikasında Hıbuškia Ülkesi'nin Rolü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 5/17, 2018, s. 130-152.

⁵⁶⁴ Suzan Akkuş Mıtlu, Asur Devleti'nin Anadolu Politikasında Hıbuškia Ülkesinin Rolü, s. 137-144.

⁵⁶⁵ Y. Kılıç, Eskiçağda Kapadokya'da At yetiştiriciliği, s. 197.

⁵⁶⁶ P. Albenda, *Horses of Different Breeds.*, s. 323.

Ayrıca kral II. Asurbasirpal'in Musul'un 25 km güneydoğusundaki Balavat (İmgur-Enlil) kentinde Düşler Tanrısı Mamu için yaptırdığı tapınağın kapıları onun icraatlarının anlatıldığı, görkemli tasvirleri içeren tunç bantlarla kaplanmıştır. Akabinde bu teknik ve üslubu geliştirerek sürdüren oğlu ve halefi kral III. Salmanasar'a (MÖ 858-824) ait daha iyi durumdaki kabartmalar üzerinde de yapılan savaşlar, kazanılan zaferler ve savaş esirlerinin huzura kabulü ve elde edilen ganimetlerin nakli gibi konular yer almaktadır (**Resim 65**). Bu kralın hükümdarlık yıllarına tarihlenen Balavat Kapısı'ndaki tunç kabartmalarda ordunun ana aktörlerinden olan büyük bir at sürüsü görülmektedir. Kapı frizlerinin her biri üzerinde çivi yazılı kısa notlar kaydedilmiş olup bu kabartmalarda Urmiye Gölü'nün batı kıyısında bulunan Gilzânu üzerine seferlerin düzenlendiği ve hayvanların haraç olarak alındığı bilgisi aktarılmaktadır⁵⁶⁷. Diğer yandan uzun boyunları üzerindeki küçük başları, yüksek eğimli omuzları ve uzun bacakları üzerindeki ince gövdeleriyle dikkat çeken Balavat atlarının fiziki yapı bakımından II. Asurnasirpal Dönemi'ne ait duvar kabartmalarında resmedilen atların yapısıyla örtüştüğü ifade edilmektedir. Buradan hareketle MÖ 9. yüzyıl Asur ve Gilzânu atlarının, günümüz Ahal Teke gibi Doğu Anadolu ve Orta Asya kökenli ırklarla ilişkili bir at türünü temsil ettiği düşünülmektedir. Zira bu atın, Türkmen atının yaşayan bir türü olduğundan söz edilmektedir. Tarihsel açıdan bakıldığında, Türkmenistan ve diğer Doğu ülkelerinde bilinen Ahal Teke, geniş bozkır ve çöl alanlarına sahip kurak bölgelerden gelen gerçek bir çöl atı olarak tanımlanmaktadır⁵⁶⁸.

Resim 65. Balavat Kapısı'ndaki bronz banttaki kesit.

⁵⁶⁷ Daniel David Luckenbill, *Ancient Record of Assyria and Babylonia, Vol. 1*, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois 1926, s. 224-225.; Burada adı geçen Gilzanu'nun Urmiye Gölü yakınında bulunan bugünkü Hasanlu yerleşimi olduğu kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nezahat Ceylan, "Kuzeybatı İran'da Önemli bir Yerleşme: Hasanlu", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, S. 9, s. 190.(189-221)

⁵⁶⁸ P. Albenda, *Horses of Different Breeds.*, s. 323.

(https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_Rm-1041 Erişim tarihi:

26.04.2024)

MÖ 8. yüzyılda Asur'un rakibi olan Urartu krallığı güçlenmiş ve Asur'un Urartu kontrolündeki topraklardan atları ganimet olarak almasını engellemiştir. Böylece daha sonraki Asur kralları, Medler'in topraklarının da içerisinde bulunduğu Batı Zagros Dağları'nın daha güneyindeki ve uzak bölgelerden haraç ve fetih yoluyla at elde etmek durumunda kalmışlardır. İran'da bulunan ve MÖ 737 yılına tarihlenen bir stelde III. Tiglat-pilaser'in, Med krallarının adlarını verdiği bir listede toplamda 1500'den fazla atı haraç olarak aldığı bilgisi yer almaktadır⁵⁶⁹. Daha sonra kral II. Sargon'un, MÖ 714 yılındaki sekizinci seferi esnasında karşılaştığı yerlerin ayrıntılı tasvirlerinde, Med ülkesi dahil Zagros bölgesinden 4609 at ve katırdan oluşan bir haraç aldığı aktarılmaktadır. Aynı zamanda bu kralın Medler'e yıllık at vergisi de koyduğu anlaşılmaktadır⁵⁷⁰. Ayrıca kral III. Tiglat-Pilaser ve II. Sargon'un batıya yaptıkları seferler esnasında özel bir at türü olan Kuşi atlarını aldıkları yıllıklarda geçmektedir. Kral II. Sargon bir yazıtında MÖ 716 yılında Mısır dolaylarına yaptığı askeri seferi esnasında Mısır kralı Şilkanni'den (IV. Osorkon) 12 büyük at aldığını ve bunların benzerlerine Asur'da rastlanmadığından söz etmektedir⁵⁷¹.

Resim 66. Kral II. Sargon'un huzuruna çıkan Doğulu elçiler. (V. Sevin, *age*, s. 128.)

Yukarıdaki bilgilerin yanı sıra II. Sargon'a ait Korsabad Sarayı'ndaki duvar kabartmalarında Asur sanatı açısından büyük önem taşıyan bir başka tema işlenmiş olup bunlar üzerinde bir akarsu ya da denizde tomruk halinde kerestelerin at başlı gemilerle nakli resmedilmiştir⁵⁷². Bununla birlikte adı geçen kralın, sarayının kraliyet bölümü duvarları tek figürlü temsili ya da çift kuşaklı öyküsel kabartmalarla bezenmiştir. Bu bezemelerde Yeni Yıl Bayramı'nda doğulu elçilerin II. Sargon'a atların haraç ve armağan

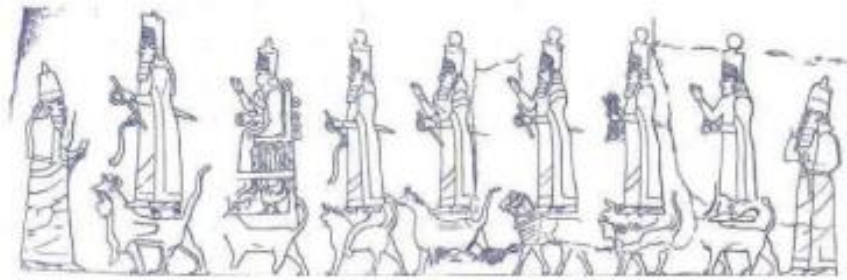
⁵⁶⁹ P. Albenda, *Horses of Different Breeds.*, s. 323.

⁵⁷⁰ Daniel David Luckenbill, *Ancient Record of Assyria and Babylonia, Vol. II*, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois 1927, s. 11.

⁵⁷¹ Hayim Tadmor, "The Campaigns of Sargon II of Assur. A Chronological-Historical Study", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 12, 1958, s. 77-78.

⁵⁷² M. G. Beydiz, *age*, s. 39- 41.

olarak sunusu tasvir edilmiştir. Koyun postundan pelerin ve kıvrık uçlu uzun ve bağcıklı ayakkabılarıyla dikkat çeken kişilerin üzerindeki kıyafetlere göre bunların Zagros'un dağlık alanlarında veya daha kuzey ve doğusunda yaşayan kişileri betimlediği ifade edilmiştir. Heyetin lideri ise, elinde kent maketi taşıyan bir sakallı olup bu kişi de belirli bölgenin yöneticileri olmalıdır⁵⁷³ (**Resim 66**). Bunların yanı sıra kral Sanherib Dönemi'ne (MÖ 704-680) tarihlendirilen Maltai Kabartması'nda⁵⁷⁴ da kutsal hayvanları üzerinde yedi tanrı tasvir edilmiştir. Bu tanrılar içerisinde beşinci sırada yer alan Güneş Tanrısı Şamaş, simgesel hayvanı at üzerinde durur vaziyette betimlenmiştir (**Resim 67**).

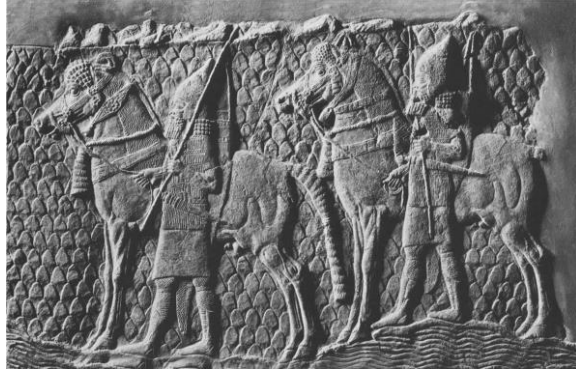
Resim 67. Sanherib Dönemi'ne tarihlenen Maltai Kabartması üzerinde tanrılar ve kutsal hayvanları. (V. Sevin, *age*, s. 176.)

Yeni Asur kralı Sanherib'nin Ninova'daki sarayının duvarlarında, onun zaferlerini tasvir eden temalar işlenmiş olup bu savaş sahnelerinin çoğu kanlı ve dramatik bir şekilde resmedilmiştir. Oldukça gerçekçi bir izlenim uyandıran bu sahneler içerisinde bir kabartma üzerinde yürüyüş halindeki birlikler tasvir edilmiştir (**Resim 68**). Burada iki süvari askeri miğfer, zırh ve çizme giyerken gösterilmiş olup mızrak, kılıç ve yay gibi savaş aletlerini taşıırken gösterilmiştir. Gerçeğe uygun şekilde engebeli arazide askerler, atlarıyla birlikte yürürken betimlenmiştir. Vücut detayları ayrıntılı şekilde verilen atlara süs olarak püsküller ve saldırı esnasında korkunç ses çıkarması amacıyla da çanlar takılmıştır⁵⁷⁵. Nitekim kabartmalar yalnızca tarihi olaylar hakkında bilgi vermekle kalmayıp, aynı zamanda dönemin savaş teçhizatı ve giysileri ile ilgili ayrıntılı bilgiler sunması bakımından önemlidir.

⁵⁷³ V. Sevin, *age*, s. 130.

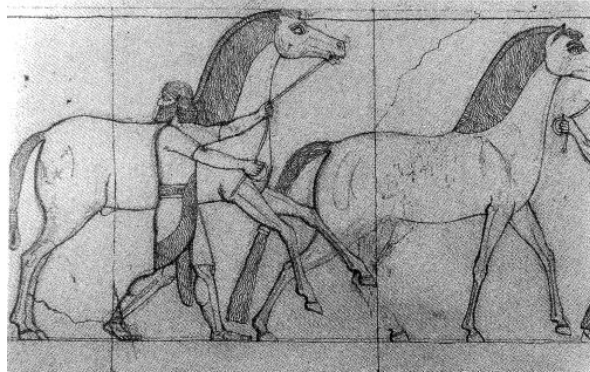
⁵⁷⁴ Assur ülkesinden Yukarı Zab vadisine uzanan yol boyundaki Dehuk Vadisi'nin güney yamaçlarında Maltai'de bulunan kaya anıtı üzerinde görülen tanrılar soldan sağa şu şekilde sıralanmaktadır: İki karışık ejderha üzerinde Tanrı Asur, aslan üzerinde tahta oturmuş Asur'un eşi Ninlil, boynuzlu aslan ejderha üzerinde Sin, yılan ejderha üzerinde Nabu ya da Enlil, at üzerinde Şamaş, aslan ejder ve boğa üzerine Adad ile aslan üzerinde Tanrıça İstar tasviri yer almaktadır. V. Sevin, *age*, s. 176.

⁵⁷⁵ *Ancient Near Eastern Art*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Vol. XLI, No. 4, 1984, s. 18.

Resim 68. Sanherib Dönemi saray kabartması. (*Ancient Near Eastern Art*, The Metropolitan Museum of Art, s. 18.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak kral Sanherib'in Güneybatı Sarayı kabartmalarında, büyük Mısır cinsi atların tasvir edildiği görülmektedir. Zira bu Kuşi atları eğimli duvar boyunca tek sıra halinde tırıs gitmektedir. Her atın alt çenesine bir ip takılmış olup bu atlar görevliler tarafından yönetilmektedir. Büyük boyuta sahip bu atlar, iri gövdeleri, ince uzun bacakları ve Asur sanatında ilk kez boyun çizgisinin üzerinde uzanan ve boynun yan tarafına düşen tam yeleleri ile ayırt edilmektedir. Yelenin bu son detayı, kral Asurbanipal dönemine tarihlenen kabartmalarda resmedilen Mısır'a özgü atlarda da görülmektedir⁵⁷⁶ (**Resim 69**).

Resim 69. Kral Sanherib'in Güneybatı Sarayı duvar kabartmasında Asurlu görevliler tarafından yönetilen Mısır cinsi büyük atların tasviri. (P. Albenda, *Horses of Different Breeds.*, s. 334.)

Tüm bunların yanı sıra Yeni Asur Devleti Dönemi çivi yazılı belgeler ile duvar kabartmalarında farklı türdeki atların çeşitli renklerle tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Asur'un önemli eyalet merkezi olan günümüz Suriye sınırlarındaki Til Barsip (Tel Ahmar) sarayı duvar kabartmalarında aslan avı sahnesindeki atların kırmızı ve mavi renge boyandıkları aktarılmaktadır. Atın rengine ilişkin Orta Asur Devleti

⁵⁷⁶ P. Albenda, *Horses of Different Breeds.*, s. 326-327.

Dönemi'ne ait bir pasaj kral I. Aşur-uballit'in (MÖ 1365-1330) diplomatik mektubunda yer almaktadır. Burada kral, Mısır kralına bir kraliyet arabası ve iki beyaz at bulunan hediyeler gönderdiğinden bahsetmektedir⁵⁷⁷. Söz konusu mektupta bu durum şöyle geçmektedir: “*Biraderim, Mısır kralı büyük Napkhororia'ya (IV. Amenofis) biraderin büyük kral Asur kralı Aşur-uballit şöyle söyler. Senin elçini gördükten sonra çok mutlu oldum. Sana hediye olarak iki beyaz at ile birlikte bir at arabası, bir tane teçhizatsız at arabası ve çok güzel bir mühürlü taş gönderiyorum...*”⁵⁷⁸ Bunun yanı sıra Asur sözleşme belgelerinin cezai maddelerinde, *harbakkannu* atlarıyla birlikte beyaz atların da tanrılara adak olarak verildiği belirtilmektedir⁵⁷⁹. Daha sonra III Tiglat-pilaser'in yıllıklarında Manna'lı⁵⁸⁰ Iransu (Iranzu)'dan beyaz, doru ve harşiyan atları aldığı aktarılmaktadır⁵⁸¹.

MÖ 550-330 yıllarında hakimet gösteren Persler'de atın ayrı bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Zira İran halklarında olduğu gibi Persler'de de uzun bir at yetiştirme geleneğinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda krali, sivil, askeri, dini yaşamda ve ulaşımda önemli role sahip olduğu görülen atların sanat ve görsel mimari alanında da tasvirleriyle sık sık karşılaşılmaktadır⁵⁸². Ayrıca Persler'in zaman zaman ihtiyaç duyulan at gereksinimini çeşitli bölgelerden vergi yoluyla giderdiği kayıtlardan öğrenilmektedir. Bu cümleden olmak üzere Persler zamanında Orta Anadolu'daki Kapadokya bölgesinin at ve katırlarının meşhur olduğu, ününün Babil'e kadar yayıldığından söz edilirken, bu bölgenin Yeni Asur krallarına olduğu gibi Pers krallarına da yıllık vergi olarak büyük miktarlarda at ve katır verdiklerinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla Kapadokya adının Eski İran dilinde “Güzel Atlar Ülkesi” manasına gelen “*Katpatuka*” ifadesinden geldiği ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra tarihçi Heredotos ise Persler'in bölgenin halkına bu ismi verdiklerinden bahsetmektedir⁵⁸³.

Ayrıca daha önceki Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi Pers toplumunda at sahibi olmak soyluluk ve sosyal statü göstergesi kabul edilmiş, hatta at biniciliği iyi bir

⁵⁷⁷ P. Albenda, *Horses of Different Breeds.*, s. 327.

⁵⁷⁸ L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 82.

⁵⁷⁹ Theodore Kwasman, Simo Parpola, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I*, Helsinki University Press, Helsinki 1991, s. 14, 32, 45, 86.

⁵⁸⁰ Urmiye Gölü'nün güneyi ile Zağros Dağları'nın kuzeyine lokalize edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Suzan Akkuş Mutlu, “Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hakimiyet Politikası”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 4, S. 11, 2017, s. 227.

⁵⁸¹ Hayim Tadmor, Shigeo Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglat-pileser III (744-722 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), King of Assyria*, *The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period Volume I*, Wiona Lake, Eisenbrauns 2011, s. 84.

⁵⁸² Hatice Değirmencioğlu, “Persler'de At ve Atın Kullanım Alanları”, *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*, Ed. Pınar Pınarcık vd., Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017, s. 547-548.

⁵⁸³ Y. Kılıç, *Eskiçağda Kapadokya'da At Yetiştiriciliği*, s. 190-191, 197.

Persli olmanın faziletleri arasında sayılmıştır. Pers soyluları için atın önemini gösteren verilerden birini kral I. Darius'un Nakş-i Rüstem'deki mezarında bulunan yazıt oluşturmaktadır. Söz konusu yazıtta kral I. Darius kendisini şöyle tanımlamaktadır: “..... *ve bu da bedenimin sahip olduğu çeviklik yeteneğidir... .., hem ellerim hem de ayaklarım açısından eğitildim, bir binici olarak, ben iyi bir biniciyim, bir okçu olarak hem yaya hem de at üstünde iyi bir okçuyum, bir mızrakçı olarak, hem yaya hem de at üstünde iyi bir mızrakçiyim.....*”⁵⁸⁴. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere kral I. Darius niteliklerini sıralarken iyi bir binici olduğunu dile getirmiş hem yaya hem de at üstünde iyi bir şekilde ok ve mızrak kullanabildiğini belirtmektedir. Öte yandan Heredot eserinde, Persler'de üst tabakaya mensup kişilerin çocuklarına beş yaşından yirmi yaşına kadar gelene kadar ki süreçte ata binmeyi, ok atmayı ve doğruyu söylemeyi öğrettiklerini kaydetmektedir⁵⁸⁵. Ayrıca Perslerin askeri ve krali sivil yaşamında olduğu gibi dini yaşamında da özel bir yere sahip olan atlar, Zerdüştlük inancının itikadına uygun bir şekilde kurban olarak sunulmuşlardır. Özellikle toplumun varlıklı kişilerinin kurban olarak deve ve öküzün yanında atları, fakir kimselerin ise çoğunlukla yaban tavşanı gibi daha küçük boyutlu hayvanları sundukları anlaşılmaktadır. Buradan hareketle dini gerekliliklerin yapılması noktasında toplumun kendi içerisinde sınıflara ayrıldığı ve at kurbanının yalnızca elit kişilere has bir durum olduğunu söylemek mümkündür⁵⁸⁶.

Nitekim başlangıçta mağara sanatında karşımıza çıkan atın evcilleştirilmesiyle birlikte insan hayatına dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Mezopotamya'da tarihsel dönemde kent devletlerinin oluşumuyla birlikte atın önem kazanmaya başladığı gözlemlenmektedir. Zira önceleri yaygın halde bulunmayan at, kralların, asillerin ve zenginlerin sahip olabildiği bir hayvan olmuştur. Bu nedenle atın zenginliğin, soyluluğun gücün ve statünün sembolü kabul edilmektedir. Bunların yanı sıra Asur Devleti'nde atlar ordunun sistematik düzene oturtulmasında en temel aracı olmuş, yük taşımada, savaş arabası çekmede kullanılmışlardır. Hatta yayılcı politika takip eden Asur kralları yıllıklarında, topraklarına dahil ettikleri bölgelerden haraç veya ganimet olarak belirli sayılarda atları aldıklarından söz etmişlerdir. Kültürel ve tarihsel açıdan güç ve statü figürü olarak nitelendirilmiş atlar savaş ve kaos gibi ortamlarda hayatta kalabilmesiyle ve toplumların sürekliliğine yardımcı olmaları açısından teknoloji çağına kadar önemlerini korumuşlardır.

⁵⁸⁴ H. Değirmencioglu, Persler'de At ve Atın Kullanım Alanları, s. 547-548.

⁵⁸⁵ Heredotos I, 136.

⁵⁸⁶ H. Değirmencioglu, agm, s. 550.

1.2. Karada Yaşayan Yabani Hayvanların Sembolik Anlamları

1.2.1. Yaban Sığırı

1.2.1.1. Güç Sembolü Olarak Yaban Sığırı

Eski Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı belgelerde Sumerce “AM”, “GUD.AM” Akadca “rīmu”, “rēmu”⁵⁸⁷ terimleri evcilleştirilmemiş yabani sığırı (*Bos primigenius*) tanımlamaktadır. Bununla birlikte yabani inek ise Sumerce “SÚN”, Akadca “rīmtu” sözcükleriyle gösterilmektedir⁵⁸⁸. Aynı zamanda dağların ve ormanların hayvanı olan yaban öküzü için işareti kullanılırken, evcil boğa için de işaretinin kullanıldığı bilinmektedir. Burada yaban öküzü için kullanılan üçgen içerisindeki daha küçük üçgen şekillerin dağ işareti olduğu dolayısıyla bu işaretin dağlarda yaşayan yabani boğa anlamına geldiği gözlenmektedir⁵⁸⁹.

Eski Mezopotamya’da krallar, tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olarak görülmüş olmakla birlikte doğaüstü güçlere sahip oldukları düşünülmüş, hatta zaman zamanda tanrısallaştırılmışlardır. Öyle ki krallığın tanrılar tarafından verilmesi, onları diğer insanlardan ayrıcalıklı kılmış, diğer bir deyişle onları seçkin kişiler konumuna getirmiştir. Özellikle krallar adına yazılan kitabeler, hukuk metinleri, edebi belgeler ve kral yıllıklarında kralları tanımlayan sıfat ve unvanlarda sıklıkla abartılı ifadeler yer verildiği görülmektedir. Kralların yüceltildiği belgelerde övgüler de mevcut olup aynı zamanda onların yiğitlikleri, savaşçı yönleri ve fiziki güçleri abartılarak ortaya koyulduğu anlaşılmaktadır⁵⁹⁰. Öyle ki vahşi veya yabani sığır/boğa metaforu çivi yazılı belgelerde kralların güçlü, kuvvetli ve saldırgan yönlerini tanımlamak için sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin III. Ur kralı Şulgi kendisini: “*olağanüstü güçte vahşi bir boğa*”, “*büyük bir vahşi boğa olarak doğmuş*” ve “*ben görkemli kavisli boynuzlarla süslenmiş, büyük bir vahşi boğa olarak doğmuş, yükselen/şahlanan vahşi bir boğa gibiyim*” şeklinde tanıtmıştır⁵⁹¹. Nitekim kral Şulgi güçlü ve kudretli yönlerini ön plana çıkarırken yabani boğaya ve onun

⁵⁸⁷ CAD R, s. 359.

⁵⁸⁸ E.C. Watanabe, *age*, s. 57.; *HAR-ra=hubullu* serisinin 14. Tabletinde de Sumerce “AM”, yaban boğasını tanımlamak için kullanılırken, Sumece “SUMUN₂” ifadesi de yaban ineği için kullanılmaktadır. “Reflections on the Pivotal Role of Animals in Early Mesopotamia”, *Animals and their Relation to Gods, Humans and Things in the Ancient World*, Ed. Rajia Mattila, Sanae Ito, Sebastian Fink, Springer, Wiesbaden 2019, s. 37.

⁵⁸⁹ W.H. Ward, *age*, s. 414.

⁵⁹⁰ Esmâ Öz, İrfan Albayrak, “Çivi Yazılı Belgelerde Kralları Tanımlayan Unvan ve Sıfatlar”, *History Studies*, Vol. 7, No. 1, 2015, s. 139.

⁵⁹¹ E. C. Watanabe, *age*, s. 60.

boynuzlarına gönderme yapmıştır. Zira krala atfedilen bu özelliklerin, ona güçlü, vahşi hayvan gibi davranma yeteneği kazandırdığı anlaşılmaktadır.

III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nden sonra Akadca yabancı boğa metaforları şu şekilde ortaya çıkmaktadır. Örneğin İsin Hanedanlığı'nda kralı İşme-Dagan: “*boynuzlayan vahşi boğa*” ve kral Lipit-İştar'da “*sınırı geçen yabancı boğa*” olarak nitelendirilmektedir. Yine Eski Babil Devleti Dönemi'nde Mari kralı Iahtum-Lim: “*güçlü kral, kralın vahşi boğası*” biçiminde tanımlanırken, Eski Babil Kralı Hammurabi'nin savaşçı yönü “*düşmanlara saldıran vahşi boğa*” cümleleriyle ortaya koyulmaktadır. Buradan hareketle ilk örnekte söz konusu hayvanın saldırgan ve örtücü yönünü öne çıkararak boynuzlama eylemine gönderme yapılmaktadır. Kral Hammurabi'yi tanımlayan ikinci örnekte ise yabancı boğanın korkusuz doğasına vurgu yapılmaktadır. Nitekim boynuzlama eylemi bu hayvanın yapabileceği en vahşi saldırı yöntemlerinden birisi olup dolayısıyla bu durum herhangi bir kişinin yaralanabileceği hatta ölebileceğine işaret etmektedir. Zira boğanın saldırgan ve başkalarına zarar verme gibi içgüdüsel özellikleri bu ifadede düşmanlara karşı yöneltilmiş olup kralın düşmanlarına karşı üstün gelmesi ve onları dağıtması boynuzlayan vahşi boğa metaforuyla aktarılmaktadır⁵⁹². Nitekim söz konusu hayvanın boynuzlama eyleminin gerçek etkisine paralel olarak kralın askeri faaliyetlerine ilişkin kavramları çağrıştırmaya amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra yabancı boğanın saldırganlığı boynuzlama eylemiyle ortaya çıkmakta ve krallığa atfedilen vahşilik kavramlarıyla ilişkilendirilmektedir. Aynı zamanda kralın kahraman olma durumu sınırı geçen yabancı boğayla ifade edilmekte, burada düşman topraklarına karşı ilerleyen kral imgesi, söz konusu hayvanın doğal yönüyle sembolik olarak temsil edilmektedir. Son olarak hayvanın güçlülüğü Iahtum-Lim'i betimleyen metaforla vurgulanmakta, burada kralın güçlü özellikleri, yabancı boğanın kuvvetli olmasıyla özdeşleştirilmektedir.

Bununla birlikte Sumer edebi metinlerinde boğayla ilgili benzetmelerin ve yakıştırmaların yapıldığı görülmektedir. Örneğin, “*Yabancı öküz*” veya “*dağ boğası*” ifadeleri Sumer şairlerinin sıklıkla kullandıkları ifadelerdir. Nitekim söz konusu edebi metinlerde Sumerliler'in dini merkezlerinden birisi olan Nippur'daki Ekur Tapınağı'nın Kiur'u parlayan boynuzlarını “*yabancı bir öküz gibi*” gibi Sumer'in üstüne kaldırdığı aktarılmaktadır. Ayrıca kral İşme-Dagan ise “*yaban öküzü gibi*” kalın ensesi olduğu ile övünmektedir. Yine metinlerde gelecek endişesi taşımayan insanın durumu için “*yabancı*

⁵⁹² E. C. Watanabe, *age*, s. 61.

bir öküz gibi” ifadesiyle eğretilen yapılmaktadır. Gücünün doruğunda olduğu günlerde Ur kentinin durumu: *“güvenle ilerleyen ve sağlığını koruyan bir yaban öküzü”* olarak ifade edilmektedir. Kral Şulgi’de kendisini: *“koca bir yaban öküzünden doğma, yiğit bir yaban öküzünükiler gibi görkemli boynuzlarla süslü”* olarak tanımlanmaktadır. Bunların yanı sıra büyük bir yaban öküzünü öldürmek için oldukça fazla sayıda avcının gerekliliği Tanrı Ninurta’nın: *“birçok adam tarafından öldürülen büyük yaban öküzü gibi parçalara ayrılсын”* sözleriyle ettiği bir bedduada kaydedilmektedir⁵⁹³. Ayrıca Babil kralı Hammurabi 282 maddelik kanun külliyatının prolog kısmının III. Kolon 7. Satırında kendisini *“vahşi boğa”* olarak tarif etmektedir⁵⁹⁴.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Sumerliler’in önemli şehirlerinden birisi olan ve İnanna Tapınağı’nın yer aldığı Uruk kenti, “Enmerkar ve Aratta Kralı” isimli destanda: *“Gök’ün ihtişamlı boğası, büyük gurur veren ve görenleri dehşete düşüren şehir (Uruk)”* şeklinde tarif edilmektedir⁵⁹⁵. Aynı zamanda “Lugalbanda Dağ Mağarası’nda” adlı mitin 176-177. satırlarında Tanrıça İnanna’nın görünüşünün heybetli ve göz alıcılığı: *“Ay Tanrısı Suen’in kızı İnanna, (Lugalbanda’nın) önünde boğa gibi dikildi, Parlıyordu, oğlu kutsal Şara gibi”* sözleriyle ön plana çıkarılmaktadır. Yine aynı mitin 201-202. satırlarında da: *“Karanlık çorbayı içen boğa, ‘Kutsal Buzağı’ yıldızı nöbeti devraldı,”* ifadesiyle Ay Tanrısı’nın boğa ile özdeşleştirildiği anlaşılmaktadır⁵⁹⁶. Bu destanın 351-356. satırlarında ise Lugalbanda’nın uykuya daldığı ve rüyasında Rüya Tanrısı Zangara’yı gördüğünden söz edilmektedir. Buna göre: *“Kim benim gibi yabani bir boğayı kesmek ister, Kim yağını benim için eritmek isterse, O benim kalaylı tunç baltamı almalı, Demir hançerimi almalı, Dağların kızıl yabani boğasıyla pehlivan gibi kapışsın, onu bir kahraman gibi devirsin, (Boğanın) gücü çekilecek, doğan güneşin huzurunda onu kurban olarak sunduğu zaman, ...”* şeklindeki sözleriyle rüyadan uyanan Lugalbanda’nın tunç baltasını ve demir hançerini alarak dağların yabani kızıl boğasıyla pehlivan gibi kapıştığı, onu bir pehlivan gibi devirdiği, boğanın gücünün çekildiği ve doğan güneşin huzurunda onu kurban olarak sunduğu bahsedilmektedir. Daha sonra Lugalbanda hazırlamış olduğu ziyafet sofrasına panteonun önemli tanrılarından Enlil, An, Enki ve Tanrıça Ninhursag’ı davet ettiği belirtilmektedir⁵⁹⁷. Öte yandan Sumer edebiyatının mitolojik anlatılarının başında gelen Gilgamiş Destanı’nın betimleme ve benzetmelerinde de boğa adına sık sık

⁵⁹³ S. N. Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, s. 353.

⁵⁹⁴ M. Tosun, K. Yalvaç, *age*, s. 183.

⁵⁹⁵ H. Koçak (Ed.) *Sümer Kral Destanları Enmerkar ve Lugalbanda*, s. 3.

⁵⁹⁶ H. Koçak (Ed.) *Sümer Kral Destanları Enmerkar ve Lugalbanda*, s. 49-50.

⁵⁹⁷ H. Koçak (Ed.) *Sümer Kral Destanları Enmerkar ve Lugalbanda*, s. 54-55.

rastlanmaktadır. Söz konusu destanın ilk tabletinde Gılgamış'tan bahsedilirken, yaratıldıktan sonra tüm ülkeleri dolaştığı ve Uruk kentine ulaştığında caddelerde yabancı bir boğa gibi böğürdüğü anlatılmaktadır⁵⁹⁸. Ayrıca çivi yazılı belgelerde, Akad kralı Naram-Sin, günümüzde Suriye'deki Jebel Abdülaziz olduğu düşünülen ve Tibar adı verilen bölgeye gittiğinde burada “*vahşi bir boğayı öldürdüğü*” kaydedilmektedir⁵⁹⁹.

Öte yandan Eski Mezopotamya toplumlarında avcılık faaliyetinin genellikle saraya özgü bir spor olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda kralların avladıkları hayvanların başında öncelikle aslan ve boğa gelmektedir. Zira krallar, güçlü ve tehlikeli hayvanları öldürdükleri oranda cesaretli ve güçlü addedilmişlerdir⁶⁰⁰. Nitekim söz konusu bölgede avcılığın, krallığın doğal unsuru olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacılar, kraliyet aslan ve yabancı boğa avı temalarında düzen ve kaos arasında bir mücadelenin tasavvur edildiğini ifade etmektedirler. Zira kabartma ve silindir mühürler üzerinde kralın bir aslan veya boğayla olan mücadelesi kralın avcılıktaki önemli rolünü göstermektedir. Örneğin aslan veya yabancı boğa, kaos ve dünyanın düzenini tehdit eden Tiamat gibi mitolojik tehlikelerin vücut bulmuş hali olarak görülmekte olup çoban kralında onları öldürerek düzeni inşa ettiği ve tanrısal emirleri yerine getirdiği düşünülmektedir⁶⁰¹.

Bunların yanı sıra tabiatın güçlü ve kuvvetli hayvanlarından kabul edilen yabancı sığırları alaşağı etmek veya hükmetmek üstün başarı göstergesi olarak sayılmıştır. Bu nedenle de yenilen ve hâkimiyet altına alınan yabancı sığırlar zaman içerisinde kraliyet için önemli bir güç sembolü haline gelmiştir. Zira bu iri cüsseli ve saldırgan hayvanla mücadelenin amacı yalnızca bu hayvanı öldürmek olmamış, aynı zamanda vahşi doğada bulunan diğer hayvanlar üzerinde de hâkimiyet kurmak istenmiştir. Bu bağlamda sanatsal betimlemelerde kraliyet yabancı boğa avının en erken tasviri Uruk Dönemi'nden kalma bir silindir mühür üzerinde resmedilmiştir. Söz konusu temaya ait mühür üzerinde diz hizasında oldukça sade ve rahat av kıyafeti giymiş bir avcı kral ile ikisi tahrip olmuş dört boğa figürü betimlenmiştir. Burada avcı kral, sakallı ve beline dolgulu bir kemerle tasvir edilmiş, aynı zamanda saçları arkada bir demet haline getirilmiş, başında da bir başlık

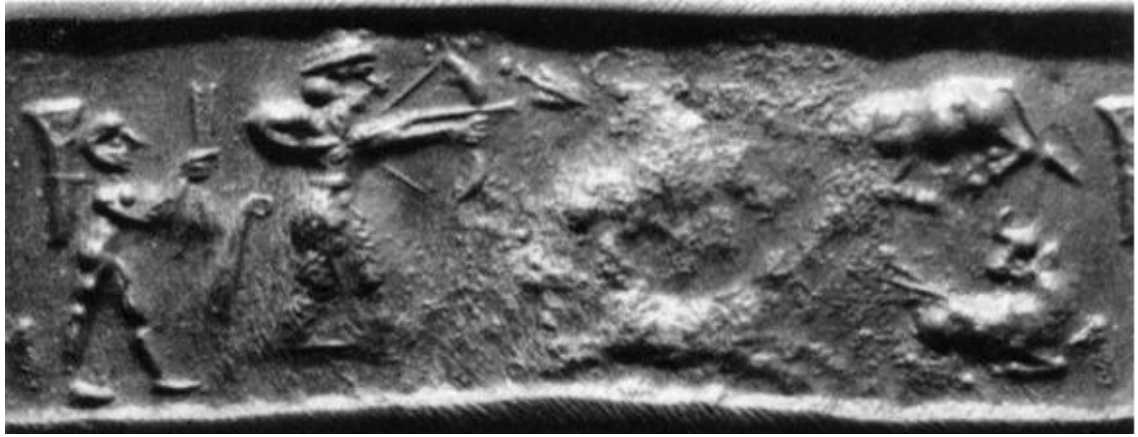
⁵⁹⁸ Gılgamış destanı hakkında bkz. E.A. Wallis Budge, *The Babylonian Story of The Deluge As Told By Assyrian Tablets From Niniveh*, London 1920, s. 40-57.; Muzaffer Ramazanoğlu (Çev), *Gılgamış Destanı*, MEB Yayınları, Ankara 2001, s. 19-26,52-59.; J. Bottero, *Gılgamış Destanı*, s. 30 vd.

⁵⁹⁹ Benjamin R. Foster, *The Age of Agade Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, Routledge, London and New York 2016, s. 99.

⁶⁰⁰ Esma Öz Kiriş, “Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Buluntular Işığında, Mezopotamya'nın Erken Dönemlerinden Yeni Asur Devri Sonuna Kadar Kralların Av Faaliyetleri”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, No.45, 2016, s. 145.

⁶⁰¹ Mattias Karlsson, *Early Neo-Assyrian State Ideology Relations of Power in the Inscriptions and Iconography of Ashurnasirpal II (883–859) and Shalmaneser III (858–824)*, Upsala Universitet, Sweden 2013, s. 120.

betimlenmiştir. Mühür sahnesinde kral boğaları avlamak üzere hazır bir şekilde ok ve yay tutarken gösterilmiştir. Elindeki oklar ise açık “V” şeklinde olup, bunlar muhtemelen Şulgi İlahisi’nde kralın boğa avında özel olarak kullanıldığından söz edilen dikenli özelliğe sahip sivri oklardır. Avcı kralın hemen arkasında ise Tanrıça İnanna’nın flamalı direği ile elinde bir çift yedek ok tutan görevli resmedilmiştir⁶⁰² (**Resim 70**. Sonuç itibariyle bu mühür sahnesinde kralın doğanın güçlü hayvanlarından olan boğaların yakınında saldırmaya hazır betimlenmesi, onun tek başına dört kuvvetli hayvana karşı oldukça cesaretli, korkusuz, güçlü ve kuvvetli olduğunu göstermektedir.

Resim 70. MÖ 4. binyılın sonlarına ait Uruk’ta bulunan boğa avı tasvirli mühür baskısı. (E. C. Watanabe, *Mythological Associations*., s. 1159)

Buların yanı sıra Yeni Asur krallarının kahramanlık ve başarılarının kaydedildiği yazıtlara gelindiğinde ise yabancı boğa avı ile ilgili hayli miktarda veri yer aldığı görülmektedir. Söz konusu yıllıklara bakıldığında; II. Aşurhaddan (MÖ 934-912) tarafından 1600 adet vahşi boğanın⁶⁰³, II. Adad-nirāri (MÖ 911-891) tarafından 240 adet vahşi boğanın⁶⁰⁴, II. Asurnasirpal (MÖ 883-859) tarafından 370 adet yabancı boğanın⁶⁰⁵ ve III. Salmanassar (MÖ 858-824) tarafından da 373 yabancı boğanın⁶⁰⁶ öldürüldüğü kaydedilmektedir. Aynı zamanda II. Asurnasirpal’ın yıllıklarında savaş arabasından 390 adet yabancı boğayı öldürdüğü ve 50 adette canlı yakaladığından söz etmektedir⁶⁰⁷. Nitekim II. Aşur’dan’ın yıllıklarında, avlanan vahşi boğa sayısındaki ani artış, avın diğerlerine nazaran çok daha büyük ölçekte gerçekleştiğini göstermektedir.

⁶⁰² Chikako E. Watanabe, “Mythological Associations Implied in the Assyrian Royal Bull Hunt”, *Studi Sul Vicino Oriente Antico*, Estatto, Napoli 2000, s. 1151.

⁶⁰³ A.K. Grayson, *RIMA 2*, s. 135.

⁶⁰⁴ A.K. Grayson, *RIMA 2*, s. 154.

⁶⁰⁵ A.K. Grayson, *RIMA 2*, s. 226.

⁶⁰⁶ A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II (858-745 BC)*, *RIMA 3*, University of Toronto Press, London 1996, s. 41.

⁶⁰⁷ A.K. Grayson, *RIMA 2*, s. 291.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak kral III. Salmanassar'ın hükümdarlığının yirminci yılında (MÖ 838) kaydedilen kraliyet yazıtında, kraliyet boğa avının iki ayrı anlatımıyla karşılaşılmaktadır. Bunların ilkinde, kralın on yedinci saltanat yılında 63 yabancı boğa öldürdüğü ve 4'ünü canlı yakaladığı belirtilmekte, ikincisinde ise on dokuzuncu hükümdarlık yılında 10 yabancı boğa ve 2 buzağı öldürdüğü kaydedilmektedir. Bu durum söz konusu yazıtta şöyle geçmektedir: *“On yedinci yılımda Fırat'ı geçtim (ve) Hatti ülkesinin krallarından haraç aldım. Sedir kütükleri kestim (ve) kentim Assur'a getirdim. Amanos (Gümüş) Dağı'ndan dönerken Fırat'ın o (batı) yakasındaki Zuqarru kentinde güçlü, boynuzlu, 63 yabancı boğa öldürdüm. 4 (vahşi boğayı) ellerimle canlı olarak yakaladım. On dokuzuncu yılımda Fırat'ı on yedinci kez geçtim (ve) Hatti ülkesinin krallarından haraç aldım. Amanos Dağı'na çıktım, sedir ve ardıç kütükleri kestim (ve) kentim Assur'a getirdim. Amanos Dağı'ndan dönerken Fırat'ın o (batı) yakasındaki Zuqarru kentinde güçlü, boynuzlu, kusursuz 10 yaban boğası ve 2 buzağı öldürdüm.”*⁶⁰⁸ Bu ifadelerden hareketle kralın her iki avını sedir ağaçlarını kestiği Amanos Dağı'ndan dönüşünde Fırat Nehri'nin batı yakasında yer alan Zuqarru şehrinde gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Söz konusu yazıtta kraliyet avı ve ağaçların kesilmesiyle ilgili ayrıntılı kısmın, Sumerliler'in Gılgamış Destanı'nda anlatılan ünlü hikâyeyi anımsattığı düşünülmektedir. Adı geçen destanda Gılgamış'ın, arkadaşı Enkidu'yla birlikte ağaçlarını kestiği sedir ormanının koruyucusu Humbaba'ya karşı zafer kazandıktan sonra Gökyüzü Boğasını öldürdüğünden bahsedilmektedir. III. Salmanassar'ın yıllıklarında kaydedildiği şekliyle olay dizisi-önce sedir ağaçlarının kesilmesi, ardından yabancı boğaların yakalanması ve öldürülmesi- Gılgamış Efsanesi'nin anlatı yapısını izlemektedir. Nitekim bu durum Asur kralının eylemleriyle mitolojik kahraman Gılgamış'ın eylemleri arasında bir paralellik olduğuna işaret etmektedir⁶⁰⁹. Ayrıca Yeni Asur krallarının yıllıklarında güçlü ve kuvvetli yönlerini ortaya koymak amacıyla yabancı boğayı benzetme unsuru olarak kullandıkları görülmektedir. Örneğin, III. Salmanassar'ın, Urartu kralı Aramu'nun (Arramu) kraliyet şehri Arzaşku'ya düzenlediği seferini anlattığı yıllığında bu düşman topraklarını vahşi bir boğa gibi çiğnediği ve şehirlerini yerle bir ettiği aktarılmaktadır⁶¹⁰.

Ayrıca yabancı boğa avı temasının Orta Asur Devleti Dönemi'nin sonlarına tarihlenen bir örneği, kral I. Aurnasirpal Dönemi'ne ait Beyaz Dikilitaş üzerinde tasvir

⁶⁰⁸ A.K. Grayson, *RIMA 3*, s. 54-78.

⁶⁰⁹ C. E. Watanabe, *Mythological Associations Implied in the Assyrian Royal Bull Hunt*, s. 1154.

⁶¹⁰ A. K. Grayson, *RIMA 3*, s. 20.

edilmiştir. Öte yandan Yeni Asur Devleti Dönemi sanatında kralların av faaliyetleriyle ilgili tasvirlerin önceki dönemlere nazaran oldukça fazla olduğu görülmekle birlikte bunlar içerisinde boğa avının sıklıkla işlenen tema haline geldiği anlaşılmaktadır. Söz konusu tasvirlerde kraliyet boğa avının, kralın üzerinde durduğu bir savaş arabasından, ya yay ve oklarla hayvana nişan alarak ya da bir kılıç saplayarak gerçekleştiği gözlemlenmektedir.⁶¹¹. Zira bu dönemdeki kraliyet avı temasının en bilinen örneğini kral II. Aurnasirpal'in (MÖ 883-859) Nimrud'daki (Kalhu) Kuzey Batı Sarayı duvar kabartmasındaki betimlemeler oluşturmaktadır. II. Aurnasirpal'in sarayının Taht Odası (B Odası) olarak adlandırılan odanın duvarında aslan avını gösteren sahnenin hemen yanında kralın boğa avı kabartması yer almaktadır (**Resim 71. a**). Sözü edilen bu sahnede kral, avını kılıçla öldürmek için savaş arabasının içinde arkası dönük bir şekilde durmaktadır. Oklarla öldürülmüş bir başka boğa ise, dört nala koşan savaş arabasını çeken atların altında yerde yatmaktadır. Bu av kabartmasının altında da bir libasyon (sunu) ritüeli tasviri bulunmaktadır. Sağ elinde libasyon kabı ve sol elinde bir yay tutan kralın ayaklarının dibinde yabancı boğanın ölüsü uzanmaktadır. Burada kral hemen yanındaki ölü boğa üzerine müzik eşliğinde şarap dökerek av tanrıları Ninurta ve Palil için sunu gerçekleştirmektedir⁶¹²(**Resim 71. b**). Nitekim yukarıda bahsedilen kralın Taht Odası'ndaki duvar kabartmaları kraliyet yazıtlarının görsel bir sunumu olmakla kalmayıp, askeri niteliğe sahip devletin ve onun lideri olan kralın ideolojisini de resmetmesi bakımından oldukça önemlidir. Buradan hareketle kraliyet avı temasının kralların başarılarının görsel anlatımında ilk sırada olması, hatta askeri niteliğe sahip anlatımlardan sonra yer alması, avcılığın krallık kavramının ayrılmaz bir unsuru olduğunu ortaya koymaktadır. Buna ilave olarak, Mezopotamya'da kralın avını temsilen yabancı boğa ile aslanın seçilmesi Asur krallık ideolojisinde bu avlara özel önem verildiğini göstermektedir⁶¹³. Nitekim bu kabartma levhanın esasında odanın doğu tarafında yer alan taht kaidesinin hemen sağındaki duvara yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle kraliyet av sahnesinin Taht Odası'ndaki uzun duvar kabartmaları dizisinin tüm anlatı şeması içerisinde ilk sırada okunmasının amaçlandığı söylenebilir.

⁶¹¹ C. E. Watanabe, *Mythological Associations Implied in the Assyrian Royal Bull Hunt*, s. 1151.

⁶¹² Irene J. Winter, "The Program of the Throneroom of Assurnasirpal II", *Essays on Near Eastern art and archaeology in honor of Charles Kyrle Wilkinson*, Eds. P.O. Harper & H. Pittman, The Metropolitan Museum of Art, New York 1983, s. 17-19.; E. C. Watanabe, *age*, s. 69.; V. Sevin, *age*, s. 35-36.

⁶¹³ C.E. Watanabe, *age*, s. 70.; J.E. Curtis, J.E. Reade (Ed.), *Art and Empire Treasures From Assyria in the British Museum*, British Museum Press, London 1995, s. 52-55.

Resim 71. a, b) II. Asurnasirpal'in yaban boğası avı, b) boğa üzerinde libasyon (sunu) sahnesi. (E.C. Watanabe, *age*, s. 182.)

Ayrıca II. Asurnasirpal'in kraliyet boğa avı kabartmasındaki tasvirde, boğanın öldürülme şekli, Sumerliler'in ünlü Gılgamış Destanı'nın bir bölümüyle de paralellik göstermektedir. Buna göre II. Asurnasirpal bir eliyle hayvanın boynuzlarından birini tutmakta, bir taraftan da boynuzlarının arkasından boğanın boynuna kılıç saplamaktadır. Söz konusu tema Gılgamış'ın Gökyüzü Boğasını öldürme biçimiyle tam olarak örtüşmekte olup Gılgamış Destanı'nın Akadca versiyonunda bu durum şu şekilde geçmektedir: “*Gılgamış [sapladı] bıçağını, boğanın boynuyla boğazları ve [ensesi(?)] arasına!*”⁶¹⁴ Dolayısıyla bu benzerlik, Asur kraliyet yabani boğa avı ile Gılgamış'ın Gökyüzü Boğasını öldürdüğü kahramanlık bölümü arasında bağlantının olabileceğini akla getirmektedir. Zira II. Asurnasirpal'in Taht Odası'ndaki kabartmalarda kralın başarılarının anlatılması için seçilen kraliyet yabani boğa ve aslan avı motifleri, kralın yalnızca vahşi doğadaki en güçlü hayvanlarla savaşırken gösterdiği cesareti temsil

⁶¹⁴ J. Bottero, *Gılgamış Destanı*, s. 133.

etmediği, aynı zamanda kralın Gılgamış gibi mitolojik kahramanlarla eşleştirildiğini göstermektedir. Tüm bunlar kralın kahraman olma özelliği ile bu eylemlerinin mitolojik temele dayandırıldığını, dünyevi hükümdarlığın ise doğaüstü güçler tarafından kabul edildiğini ortaya koymaktadır⁶¹⁵. Nitekim Asur kraliyet yazıtlarında kralın av anlatılarından önce avdaki dini yükümlülüğünü belirten ifadelerin yer alması da bunun kanıtıdır. Örneğin bir yazıtta; “*Rahipliğimi seven Ninurta ve Nergal, bana bozkırın vahşi hayvanlarını verdiler ve avlanmamı emrettiler.*” şeklindeki ifadeden dünyanın, sevilen krala emir veren doğaüstü varlıklar tarafından yönetildiği veya kontrol edildiği bir sosyal yapıyı benimsetmek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kralın eylemlerini meşrulaştırmak amacıyla tanrıların, av anlatılarının kaydedildiği yazıtlara dahil edildiği açıkça görülmektedir⁶¹⁶.

Ayrıca kral II. Asurnasirpal ve oğlu III. Salmanassar’ın krali ikametgâh olarak kullandıkları Kuzey Irak’taki Balavat (eski İmgur-Enlil) kentinde Düşler Tanrısı Mamu için inşa edilen tapınağın ahşap kapı kanatları kabartmalı tunç şeritlerle süslenmiştir. Palmeterle alttan ve üstten ayrılmış frizlerin üzerindeki kompozisyonlarda Balık ve Fırat Nehri kıyılarındaki aslan ve yaban boğası avları resmedilmiştir⁶¹⁷. Buradan hareketle daha önce de ifade edildiği üzere av sahnelerinin yıllıklarda kaydedilen metinsel betimlemelerin aksine, kralların başarılarının görsel anlatımında ilk sırada olması ve askeri başarılarından sonra yüksek başarı olarak sayılması av faaliyetlerinin krallıkla yakın ilişkisini ortaya koymaktadır. Netice itibarıyla kralın avını temsilen boğa ve aslan avı, Asur kraliyet ideolojisinde bu avlara ne denli önem atfedildiğini göstermektedir.

Yeni Babil kralı Nabukadnezar tarafından Aşk ve Savaş Tanrıçası İstar adına yaptırılan ve kentin girişinde bulunan İstar Kapısı, duvarlarında çeşitli hayvan motiflerinin bulunduğu eşsiz ihtişam ve güzelliğe sahip sanat eserlerindedir. Bu kapı, söz konusu kral tarafından iktidarlık suresi içinde üç kez olmak üzere tekrar tekrar inşa ettirilmiştir. Uzunluğu 23 m üzerinde olduğu düşünülen kapının duvarları, Tanrıça İstar’ın hayvanı aslan, Marduk’un ejderhası ve Fırtına Tanrısı Adad’ın simgesi olan boğa kabartmaları ile bezenmiştir. Duvar fonu parlak mavi, hayvan figürleriye sırasıyla sarı ve beyazdır.⁶¹⁸ Buradaki hayvanlar genel itibarıyla büyük boyutta güçlü yapıya sahip, saldırgan özellikleri ön plana çıkan ve dışarıdan gelen kimselerde korku uyandırabilen

⁶¹⁵ C. E. Watanabe, *Mythological Associations Implied in the Assyrian Royal Bull Hunt*, s. 1156.

⁶¹⁶ C.E. Watanabe, *age*, s. 70.

⁶¹⁷ V. Sevin, *age*, s. 65-66.

⁶¹⁸ J. Oates, *age*, s. 160-164.

türlerdir. Bu hayvanlar içerisinde Mezopotamya kültürünün bir parçası olan boğa ayrıca dikkat çekmektedir.

Diğer yandan yabani hayvanların tehlikeli, güçlü olduğu düşünülen boynuz, kanat ve pençe gibi özelliklerine duyulan ilginin kökeninin oldukça eskiye dayandığı bilinmektedir. Söz konusu durumun Yakın Doğu sanatındaki ilk örneklerinin tarihi ise Neolitik Döneme kadar uzanmaktadır. Bu bağlamda Neolitik Dönem yerleşimlerinde boğa ve aslan gibi vahşi hayvan figürlerinin resmedildiği bilinmektedir. Buna göre birçok hayvan ve bitkiyi ilk evcilleştiren Eski Yakın Doğu toplumlarının, temsil etmeyi seçtikleri şeyin kontrollü ve evcilleştirilmiş iç dünya değil, dış yani vahşi dünya olduğunu söylemek mümkündür. Zira genel olarak bakıldığında Uruk Dönemi sanatında aslan ve boğa özellikle öne çıkmış olup bunlar başlangıçta hükümdarların gücünü ifade eden imgelerde kullanılmaya başlanmıştır. Hatta bu hayvanlara kötülüklerden koruyucu misyonda yüklenmiş, bu nedenle kraliyet ve ritüel alanlarına geçiş yollarını korumak için çiftler halinde yerleştirilmişlerdir. Ayrıca Eski Yakın Doğu sanatında yabani boğa ve aslanın birbiriyle mücadele ettiği sahnelerde sık karşılaşılan temalar arasında yer almaktadır⁶¹⁹. Bu cümleden olmak üzere iki ya da daha fazla güçlü hayvan arasındaki mücadele sahneleri doğadaki vahşi yaşamın yansıması olarak görülmüş, yabani karşıt güçleri temsil ettiği düşünülmüştür. Bu sahne ilk kez Mezopotamya’da Uruk Dönemi’ne (yaklaşık MÖ 3400-3000) ait silindir mühürler ve çeşitli kaplar üzerinde görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Sumerliler’in Uruk kentinde bulunan ve günümüzde Londra’daki British Müzesi’nde muhafaza edilen kireçtaşından yapılmış aşağıdaki kült kabı bir boğa ve iki aslanla süslenmiş olup, aslanlardan biri iki ön ayağıyla boğaya saldırır biçimde verilmiştir⁶²⁰ (**Resim 72**).

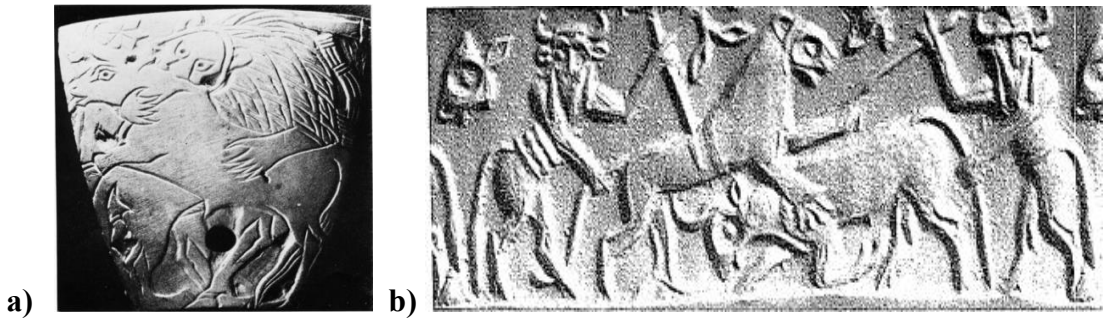
⁶¹⁹ Hartner ve Ettinghausen’e göre, Mezopotamya sanatındaki boğa ve aslan mücadelesi kompozisyonu aynı zamanda Eski İran sanatında görülmektedir. Özellikle İran dünyasında aslan ve boğa mücadelesinin astrolojide çeşitli yıldızları temsil ettiği gibi bazı tabiat olaylarını da simgelediği ifade edilmektedir. Yani aslan ve boğa takımyıldızları kış gündönümünden sonra tarımsal faaliyetlerin başladığı ilkbaharı yani toprağın sürülmesi ve ekim zamanına işaret etmektedir. Diğer bir deyişle esasında bu mücadele kış ve yaz mevsim döngüsünün görsel bir ifadesini oluşturmaktadır. Netice itibarıyla zaferi elde eden aslan boğayı yok etmekte, böylece güneşin yeniden ortaya çıkmasını ve baharın gelmesini sağlamaktadır. Willy Hartner, Richard Ettinghausen, “The Conquering Lion, the Cycle of a Symbol”, *Oriens*, Vol. 17, 1964, s. 163

⁶²⁰ Zozan Tarhan, “Origin, Diffusion and Significance of the Scene of the Lion-Bull Combat”, *Orpheus Journal of Indo-European and Thracian Studies*, Vol. 26-27, 2019-2020, s. 77.

Resim 72. Uruk kentinde ortaya çıkarılan kireçtaşı kap. (Z. Tarhan, agm, s. 86.)

Bunun yanı sıra bir aslanın saldırısına uğrayan boğa sahnesi Er Hanedanlar Dönemi'nde de tasvir edilmeye devam etmiştir. Özellikle bu dönemde, aslanın saldırısına uğrayan boğanın yer aldığı sahnelerin sayısı oldukça artmış⁶²¹ ve bunlar Eski İran topraklarında da görülmeye başlanmış, hatta Yakın Doğu'nun diğer bölgelerine de yayılmıştır. Motifin en sık kullanıldığı arkeolojik materyaller içerisinde silindir mühürler başta gelmekte olup aynı zamanda bu kompozisyonlar damga mühürler ve taş kaplar üzerinde resmedilmiştir⁶²². Aslan ile boğa karşılaşmasının bir örneği, Güney Mezopotamya kentlerinden Girsu'da ortaya çıkarılan bir kap üzerinde betimlenmiştir. Aşağıda görülen söz konusu tasvirde aslanın, ön ayaklarıyla boğayı hem boğazından hem de sırtından kavramış olduğu görülmektedir⁶²³ (**Resim 73. a**).

Resim 73. a) Girsu'da ortaya çıkarılan kâse. (W. Hartner, agm, s.1), **b)** Üzerinde aslan ve boğanın mücadele ettiği A21560 envanter numaralı silindir mühür baskısı. (D. Collon, *First Impressions*, s. 25).

⁶²¹ Bu döneme ait bir başka örnek Nippur kentindeki İnanna Tapınağı'nda ortaya çıkarılan bir taş adak levhasında görülmektedir. Levhada aslan, üzerinde hilal tasviri yer alan bir boğaya önden saldırırken resmedilmiştir. Ağız açık aslan sağ pençesiyle boğanın boynuna atılır pozisyonda resmedilmiştir. T. Ornan buradaki hilal motifinin Ay Tanrısı'nın simgesi olduğunu ve boğanında sığır sürülerini simgelediğini ifade etmektedir. T. Ornan, agm, s. 4.

⁶²² Z. Tarhan, agm, s. 77.

⁶²³ Willy Hartner, "The Earliest History of the Constellations in the Near East and the Motif of the Lion Bull Combat", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 2, 1965, s. 1.

İlerleyen dönemlerde aslan ve boğa mücadelesinin tasvir edildiği sahnelerde ana figürler dışında farklı figürlerin dâhil olduğu örnekler de görülmektedir. Buradan hareketle modern Irak sınırları içerisinde bulunan Tel Agrab'ta ele geçen A21560 envanter numaralı silindir mühür üzerindeki detaylar daha önceki örneklere göre farklılık göstermektedir. Sahnenin solunda boğa bacaklı, belden yukarısı insan gövdeli ve boğa boynuzlu mitolojik bir varlığın tasviri yer almaktadır. Bu figür sağ eliyle aslanın kuyruğundan tutarken, sol eliyle bir hançer/kılıç ile aslana (dişi?) saldırmaktadır. Boğanın sağındaki aynı tipteki figür ise, sol eliyle boğanın kuyruğunu tutmakta ve sağ eliyle tuttuğu hançer/kılıcı aslana doğrulttuğu görülmektedir⁶²⁴ (**Resim 73. b**). Bunun yanı sıra Orta Asur Dönemi'ne ait MS0604 envanter numaralı silindir mühür üzerinde de aslanın saldırısına uğrayan boğa kompozisyonu işlenmiştir. Sahnede aslanın arka ayakları üzerinde durduğu, boğaya önden saldırdığı ve ön ayak pençeleriyle boğayı hem kafasından hem de çenesinden kavradığı görülmektedir. Bu duruma karşılık üzerinde bir hilal tasviri bulunan ve ön ayakları üzerine düşen boğanın yenilmemek için de direndiği anlaşılmaktadır⁶²⁵ (**Resim 74**).

Resim 74. Morgan Müzesi Koleksiyonu'nda yer alan MS0604 Envanter numaralı silindir mühür baskısı. (<http://www.themorgan.org/collection/ancient-near-eastern-seals-and-tablets/84232>. Erişim Tarihi: 19.10.2023)

Yukarıdaki bilgilerin yanı sıra E. Paroda, Eski Mezopotamya'nın tasvir ve mühürleri üzerinde işlenen kompozisyonlardan olan aslan ve boğa mücadelesi motifi kraliyet gücünün bir sembolü olarak nitelendirmektedir. Zira genellikle kraliyetle ilişkilendirilen bu sahne türünde aslan kralı temsil ederken, boğada çoğunlukla yenilen düşmanı resmetmektedir. Günümüzde Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenen ve Yeni Asur kralı II. Sargon'a (MÖ 721-705) ait olduğu ileri sürülen bronz bir disk, kraliyet şehri Korsabad'da bulunmuştur. Aşağıda görseli yer alan disk üzerindeki betimlemede aslan kuvvetli ve yırtıcı pençeleriyle doğanın diğer güçlü hayvanı olan yabani boğaya

⁶²⁴ D. Collon, *First Impressions*, s. 24.

⁶²⁵ <http://www.themorgan.org/collection/ancient-near-eastern-seals-and-tablets/84232> (Erişim tarihi: 19.10.2023)

üstten saldırmış olup onu tümüyle kavramıştır. Burada her iki hayvanın anatomisinin detaylı bir şekilde işlendiği görülmekte ve yüz ifadeleri olayın ne derece gerçekçi bir şekilde verildiğini ortaya koymaktadır. Boğa ise yenilginin verdiği çaresizlikle, aslanın gücü, saldırganlığı karşısında korkmuş ve ayaklarını bükmüş, yatar pozisyonda adeta sonunu beklemektedir. Nitekim bu tasvirde kraliyeti simgeleyen aslan, galibiyeti, başarıyı, sembolize etmektedir⁶²⁶. **(Resim 75)** Savaş aletine ait bir parça olan disk üzerindeki bu eşsiz tasarım, güçlü sembolik anlam yansıtmakla birlikte onu kullanan kişinin de sıradan bir kimse olmadığını ortaya koymaktadır.

Resim 75. Korsabad'da bulunan ve üzeri kabartma motifli MÖ 8. yüzyıla ait Asur bronz disk. Boston Güzel Sanatlar Müzesi. (W. Hartner, R. Ettinghausen, agm, s. 10.)

Öte yandan Suriye-Filistin bölgesindeki Samariye yerleşiminde aslan ve boğanın mücadele sahnesinin yer aldığı fildişi bir levhaya rastlanmıştır. Bu yamuk biçimli levha üzerinde aslan boğanın boğazına alttan saldırmış olup bir pençesiyle de sırtından kavramaktadır. Buna karşılık boğa dili dışarıda sakin bir tavır sergilemektedir. Her iki hayvanın gözleri kakma şeklindedir. Bununla birlikte Suriye-Filistin bölgesindeki Samariye'de ele geçen bu levha Hadatu (Arslan Taş) örnekleri ile benzerlik göstermektedir⁶²⁷ **(Resim 76)**. Tüm bu örnekler, coğrafyanın yakınlığına paralel olarak kültürel etkileşimin derecesini de göstermektedir.

⁶²⁶ W. Hartner, R. Ettinghausen, agm, s. 168.

⁶²⁷ I. J. Winter, *On Art in the Ancient Near East Vol.1*, s. 296.

Resim 76. Samariye’da ele geçen aslan ve boğa mücadelesinin yer aldığı fildişi levha. (I.J. Winter, *On Art in the Ancient Near East.*, s. 327.)

1.2.2. Aslan

1.2.2.1. Güç Sembolü Olarak Aslan

İnsanoğlu, tarih öncesi dönemde hem doğayla hem de doğanın içerisinde bulunan canlılarla sürekli etkileşim halinde olmuştur. Evrende vahşi bir ortamda yaşayan insanoğlu, hayatının en önemli unsurlarından olan hayvanlar âleminden bazı hayvanlar üzerinde güç dengesini kurabilmek ve alaşağı edebilmek amacıyla onlarla mücadele etmiştir. Özellikle bunlar içerisinde aslan, Eski Çağlardan itibaren birçok kültürde güç sembolü olarak kullanılmış ve doğal yaşam alanında üstünlük kurma özelliğiyle diğer hayvanlardan ayrılmıştır. Bu yönüyle “Ormanların Kralı” olarak adlandırılan aslan, gruplaşan ve grup içi yönetim ruhuna sahip hayvan olmasıyla bilinmektedir.

Kedigillerden aslan (*Panthera leo*), iri yapılı, güçlü, kestane renginde, kükremesi korkunç, 3 m’ye kadar uzayabilen, 150-200 kg civarında ağırlığa ve bir ev kedisinden 30 kat daha güçlü ısırığa sahip oldukça güçlü memeli türü bir hayvandır. Dişi ve erkek aslan arasındaki temel farklar; yele, boyut ve davranış biçimlerinde ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki erkek aslanlar dişilerine nazaran daha çok kükremekte ve daha alfa bir tutum sergilemektedir. Genellikle etobur beslenme biçimine sahip aslanlar, gruplar halinde yaşamaktadırlar⁶²⁸.

Yapılan araştırmalar neticesinde tarih öncesi döneme ait olduğu anlaşılan aslan motifli arkeolojik buluntularla karşılaşmıştır. Buradan hareketle “Löwenmensch heykelciği” veya “Hohlenstein-Stadel” adıyla da bilinen Aslan Adam, 35.000-41.000 yıl önce mamut dişinden oyulmuş olan ve 1939’da Güney Almanya’da Hohlenstein-Stadel mağarasında keşfedilmiş bir heykelin adıdır. Bu Aslan Adam heykelciği insanoğlunun dini inançlarına dair kanıt oluşturan, gerçek fiziksel formu olmayan ancak doğüstü

⁶²⁸ Orhan Tutaysalgır, Sevgi Arı, “Aslan Motifinin Tarihsel Yolculuğu ve Güncel Logo Tasarımlarında Kullanımı”, *Motif Vakfı*, C. 16, S. 41, 2023, s. 435.

hakkında fikirleri sembolize eden bir varlığın bilinen en eski temsilidir. Heykel, Aurignacian'ın Üst Paleolitik kültüründen gelmekte ve insanlığın en eski sanat ve el sanatlarından birini teşkil etmektedir. Avrupa'nın bu bölgesinden diğer nesnelere de bulunan söz konusu motifin, orada yaşayan insanlar için özel bir anlama sahip olduğunu söylemek mümkündür. Fiziksel olarak insan özelliklerini bir hayvanın, muhtemelen bir kedinin özellikleriyle birleştiren 31 cm yüksekliğinde, 5,6 cm genişliğinde ve 5.9 cm kalınlığındaki bu eşsiz heykelcik "Aslan Adam" olarak isimlendirilmiş olmasına rağmen, bazı araştırmacılar onun bir kadını temsil ettiğini de düşünmektedir. Aslan Adam, şimdiki nesli tükenmiş olan o zamanın en büyük kara hayvanı olarak bilinen mamutun dışından yapılmakla kalmayıp, modern bir Afrika aslanından yaklaşık 30 santim daha uzun olan ve hiç yelesi olmayan en vahşi avcıyı tasvir etmektedir. Belki de Aslan Adam adlı bu melez varlık, insanların doğadaki konumlarını daha derin, dini düzeyde veya bir şekilde onu aşmak ya da yeniden şekillendirmek için kullanmalarına yardımcı olmaktadır. Aslan Adam'ın bulunduğu Stadel Mağarası, kuzeye baktığı ve güneş almadığından yaşamak için de iyi bir yer değildir. Karanlık bir iç odada rastlanılan, bu figürünün yanı sıra birkaç delikli kutup tilkisi dişi ve bir ren geyiği boynuzu da ele geçen buluntulardandır. Tüm bu özellikler, Stadel Mağarası'nın zaman zaman insanların bir ateş etrafında toplandıkları, inançların dile getirildiği, heykelde sembolize edilen ve ritüellerde yer alan belirli bir anlayışı paylaşmak için buldukları yer olarak kullanıldığını akla getirmektedir⁶²⁹. Söz konusu yarı insan yarı aslan karışımı bu figüratif varlığın güncel logolardaki kullanımına "dünyanın en eski otomobil amblemi" olarak bilinen Peugeot araba markasının sembolü örnek olarak verilebilir⁶³⁰.

Bunun yanı sıra Fransa'nın Üst Paleolitik Dönem sanatını ortaya koyan Fransa'nın Ardèche Bölgesi'ndeki Chauvet Mağarası'nda da aslan tasvirleri bulunmaktadır. Söz konusu mağaranın son odasının Büyük Paneli olan ve Aslan 2 adıyla anılan panelde toplamda 16 adet aslan betimi yer almaktadır. Bunlar içerisinde 1 aslan hariç hepsinin yönü sola dönük olup aralarında yalnızca bir tanesi sağa bakmaktadır. Genel olarak bakıldığında hepsi siyah olan aslanların oldukça basit ve gerçekçi biçimde resmedildikleri anlaşılmaktadır. Tam bir açıyla bizonların olduğu bölüme bakan aslanların kontur çizgisiyle yapılmış oldukları, bazı yerlerde çizgilerin kalınlaştığı ve hatta bazı yerlerde de

⁶²⁹ Nicholas J. Conard, "Palaeolithic Ivory Sculptures from Southwestern Germany and the Origins of Figurative Art", *Nature*, Vol. 426, 2003, s. 830-831.; Sibylle Wolf, Nicholas J. Conard, "Personal Ornaments Of The Swabian Aurignacian" *Palethnology*, 2015, s. 9-10.

⁶³⁰ O. Tutaysalır, S. Arı, agm, s. 445.

inceldiği gözlemlenmektedir. Böylece anatomik detaylar daha etkiyici bir izlenim uyandırmaktadır. Fakat bu aslanların hangi amaçla yapıldıklarını kesin olarak bilmek mümkün olmamakla birlikte bu tasvirlerin dini bir ritüeli gerçekleştirdikleri ya da av büyüsunü temsil ettikleri düşünülmektedir⁶³¹ (**Resim 77. a**).

Resim 77. a) Chauvet Mağarası Son Oda Büyük Panel. (M. C. Atalay, E. Süle, agm, s. 741.), **b)** Göbekli Tepe Aslanlı Yapı'daki üzeri aslan tasvirli dikilitaş. (K. Schmidt, *age*, s. 289.)

Eski Yakın Doğu coğrafyasının Neolitik Dönem yerleşimlerinden Göbekli Tepe'nin II. Tabakasında, doğu-batı yönündeki uzanan ve “Aslanlı Dikilitaş Yapısı” adı verilen yapının merkezinde bulunan iki dikilitaş üzerinde aslan kabartmaları yer almaktadır⁶³² (**Resim 77. b**). Nitekim buradaki aslanların dişleri görünecek şekilde ağzı açık olup avına saldırmaya hazır biçimde tasvir edildikleri görülmektedir.

Yaban kedileri hariç, Eski Yakın Doğu'daki kedigillerin çoğunun nesli ya tükenmiş ya da tehlike altındadır. Aslanlara günümüzde Afrika ve Hindistan ülkeleri dışında rastlanmamasına karşın Eski Çağlarda nehirler ve bataklıklar boyunca yoğun bitki örtüsüne sahip habitatlarda yaşadıkları bilinmektedir. Nitekim tarihi kayıtlar, yirminci yüzyılın başlarına kadar aslanların, çiftlik hayvanları ve insanlar için ciddi bir tehdit oluşturduklarını ortaya koymaktadır. Fakat Eski Çağ'ın sanat ve edebiyatında gücün sembolü olarak sıkça görülmeleri, bu hayvanların güçlerine ve vahşiliklerine karşı ciddi bir saygının olduğunu ortaya koymaktadır⁶³³.

⁶³¹ Mustafa Cevat Atalay, Esen Süle, “Paleolitik Dönem ve Chauvet Mağarası'nın Son Odasındaki Aslan Panelinin Estetik Yapısına Dair Bir İnceleme”, *Ulakbilge*, C. 41, 2019, s. 741.

⁶³² A. Collins, *age*, s. 18-19.

⁶³³ Allan S. Gilbert, “The Native Fauna of Ancient Near East”, *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie J. Collins, Brill, Leiden 2002, s. 28.

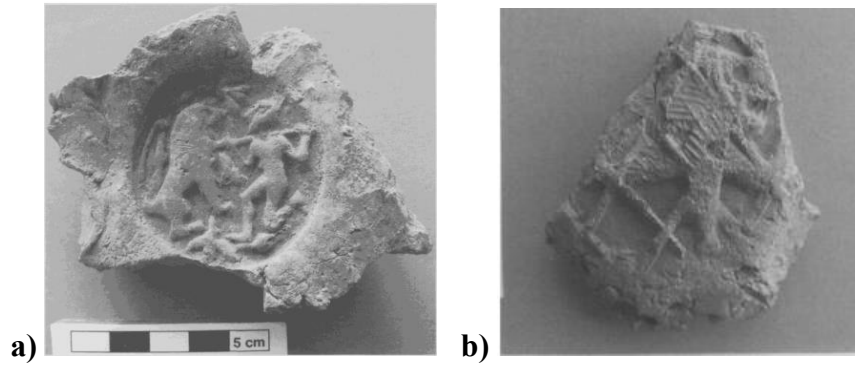
Erken dönemlerden itibaren temsil edilen hayvanlardan olan aslanın, gücü, kuvveti, asaleti ve güzelliğiyle toplumların hafızalarında ayrı bir yeri bulunmaktadır. Özellikle Eski Mezopotamya sanatına bakıldığında aslanların, tarih öncesi dönemlerden itibaren sıklıkla resmedildiği gerek kralların gerekse tanrısal varlıkların insanüstü niteliklerini mecazi olarak tanımladıkları anlaşılmaktadır. Genel itibariyle sanatta aslan avı temasının özel bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. MÖ 3. binyıl öncesine ait bu tür sahnelerde kraliyet figürleri aslanı öldürürken gösterilmektedir. Zaman içerisinde gelenek halini alan bu sembolik temada ise genellikle kral yaya olarak bir aslanla yüz yüze gelmektedir. Nitekim bu sahnede aslanlar, bir kralın kontrol etmekle yükümlü olduğu vahşi doğa güçlerini temsil etmektedir. Dolayısıyla aslanların öldürülmesinin sadece kraliyet mensuplarına mahsus olduğu anlaşılmaktadır⁶³⁴.

Modern Musul sınırları içerisinde bulunan Tel Arpachiyah (Tepe Reşva) yerleşiminde ele geçen Halaf Dönemi'ne ait bir vazo üzerindeki bacakları bükük yere eğilmiş avcı insan figürünün dişi aslanla mücadele sahnesi, Mezopotamya'nın tarih öncesi sanatını ortaya koymasından bakımdan oldukça önemlidir⁶³⁵. Bunun yanı sıra Kuzey Mezopotamya'da Fırat'ın batı yakasında bulunan Tel Brak yerleşim yerinin çevresindeki küçük ölçekli höyüklerden olan ve Son Kalkolitik Dönem 2 (MÖ 3800-3600) yıllarına tarihlenen Tel Majnuna'da çeşitli buluntular ortaya çıkarılmıştır. 2007-2008 yıllarında höyüğün güneybatı bölgesinde yürütülen çalışmalarda çöplük olarak kullanıldığı tespit edilen açmalarda yaklaşık bin adet damga mühür ve baskılarına rastlanmıştır. Burada ele geçen mühür baskıları üzerindeki tasvirler oldukça çeşitlilik göstermekte olup büyük çoğunluğu hayvan mücadele sahnelerini temsil etmektedir. Özellikle bir insanla yakından mücadele eden aslan ve kafeslenmiş aslan imgeleri dikkat çekmektedir. Her iki tema, erken dönem Mezopotamya liderliğinin hem ikonografisi hem de ideolojisinde önemli etkiye sahiptir. Tel Majnuna'da kafese kapatılmış aslan motifini taşıyan yedi mühür bulunurken, aynı zamanda birisinde mızrak, diğerinde hançer kullanan insan figürünün bir aslanla yakın mücadelesini gösteren sahnelerin ise sekiz ayrı mühürde tasvir edildiği gözlemlenmektedir. Söz konusu temaların ilkinin resmeden aşağıdaki mühür baskısı üzerinde arka ayakları üzerinde dik duran aslan ve tam karşısında ona mızrak saplayan bir insan tasviri görülmektedir. Çıplak olduğu düşünülen bu insan figürü muhtemelen erkektir. Bu figür sağ bacağını öne doğru hafifçe bükmüş, sol ayağını da arkaya doğru kaldırmış olup, bu pozisyon mızrak fırlatma ya da koşma hareketini ortaya koymaktadır.

⁶³⁴ J.E. Curtis, J. E. Reade, *age*, s. 51.

⁶³⁵ C. Breniquet, *agm*, s. 151.

İnsan figürünün büyük göz, burun ve küçük sivri sakal (ya da çene) gibi detayları yüzünü belirginleştirmektedir. Mühür sahnesinin kenarlarına dolgu motifi olarak kuşların yerleştirilmiş olduğu görülmekte, insan ve aslan arasında leke şeklindeki belirgin işaretin ise aslanın yaralanmasıyla akan kanı temsil ettiği ifade edilmektedir. Nitekim bu sahnede aslan ve insan figürlerinin boyutları neredeyse eşit olup, başları aynı seviyededir⁶³⁶ (**Resim 78. a**). Dolayısıyla boyut ve görünüş itibarıyla eşitlik, sahnede aslana karşı insanın güçsüz olarak algılanmasını engellemektedir.

Resim 78. a) Tel Majnuna’da ele geçen mühür baskısı, **b)** Tel Majnuna’daki Alan TW’den kafesli aslan mührü. (A. McMahon, agm, s. 117, 119.)

Tel Majnuna’da ortaya çıkarılan ikinci tema ise, kafesli aslan betimli damga mühür baskılarıdır. Kafesli aslanın en etkileyici tasviri Alan TW’deki 19. Tabakadaki kalıntılarda ele geçmiştir. Kafes parmaklıklarının, aslanın üzerinde silik ve açık alanlarda çok derin olan eğik kesişen çizgilerle belirginleştirildiği görülmekle birlikte bu da başta söz konusu çizgilerin devamında aslanın oyulduğunu düşündürmektedir. Aslanın kabarık yelesi çeşitli açılarda ince çizgi gruplarıyla belirtilmiş, göz büyük dairesel bir boşluk şeklinde ve ağız açık olup sivri dişler doğrudan görülebilmektedir⁶³⁷ (**Resim 78. b**). Mühür üzerindeki kafes, aslan-insan etkileşiminin doğasını yansıttığı gibi eşit ama zıt güçlerin karşı karşıya gelişini, yani savaşın bitmesi ve zaferin elde edilmesini stilize bir şekilde aktarmaktadır. Bilindiği gibi aslan Eski Mezopotamya’da güç ve kontrolsüz saldırganlığı çağrıştırmaktadır. Ayrıca sonraki tasvirlerde nadiren karşılaşılan kafes bir kontrol aracı olarak çağrışım yapmakta, hatta tahakküm ve tam hâkimiyet, özellikle bir kuvvet üzerindeki kontrolü vurgulamaktadır. Nitekim söz konusu tema da bunu gözler önüne sermektedir.

⁶³⁶ Augusta McMahon, “The Lion, The King and the Cage: Late Chalcolithic Iconography and Ideology in Northern Mesopotamia”, *Iraq*, Vol. 71, 2009, s. 116-118.

⁶³⁷ A. McMahon, *The Lion, The King.*, s. 118.

Öte yandan elitler tarafından gücü korumak için bilinçli bir yaratım olarak kabul edilsin veya bilinçsizce kabul edilmiş kültürel inançlar olsun ikonografiyi ideolojinin görsel bir ifadesi olarak yorumlamak mümkündür. Bu cümleden hareketle hem insan-aslan mücadelesinin hem de kafesli aslan mühürlerinin teması gerek aktif mücadelede eşit olsunlar gerekse hayvan mağlup edilmiş olsun lider ile güçlü bir hayvan arasındaki çatışmayı doğrudan temsil etmektedir. Zira yukarıda bahsedilen her iki sahnede aslan güçlü, soyut doğal veya fiziksel gücü temsil edebileceği gibi, yenilmiş ya da yenilecek bir düşmanı da tasvir etmiş olabilir. Burada dikkat çeken bir başka nokta ise, aslanın yakın mesafeden korkusuzca öldürülmesi olup, bu da lideri yücelten kahramanca bir eylem olarak yorumlanmaktadır. Bunun yanında yaşayan bir aslanın tuzağa düşürülmesi ve kafese konulması da yine tam hâkimiyeti resmetmektedir⁶³⁸.

Diğer yandan Eski Mezopotamya’da aslan korkunç ve vahşi tür olarak görüldüğünden onu alt etmek veya boyun eğdirmek büyük bir başarı göstergesi sayılmaktadır. Bu nedenle mağlup edilen aslan kraliyet için mükemmel bir güç sembolü haline gelmiştir. Aslana saldırmanın amacı sadece hayvanı yok etmek değil, aynı zamanda hayvanlar üzerinde hâkimiyet sağlamak olmuştur⁶³⁹. Şimdiye kadar, Güney Mezopotamya sanatında aslanla mücadelenin anlatıldığı (rahip) kralın bilinen en eski temsili, Sumerliler’in Uruk kentinde bulunan ve MÖ 3300’den daha eskiye tarihlendirilen bazalttan yapılmış “Aslan Avı Steli”dir. Stelde diz hizasında oldukça sade ve rahat bir av kıyafeti giymiş (rahip) kral aslan avlarken gösterilmiştir. Söz konusu kral, sakallı ve beline dolgulu bir kemer ile başına başlık takmış olup saçları arkada bir demet haline getirilmiştir. Stelin alt ve üstteki iki sahnesinde kral avına mızrak, ok ve yay gibi çeşitli silahlarla saldırırken tasvir edilmiştir⁶⁴⁰ (**Resim 79**). Aslana ok atarken gösterilen kral, aslanın oldukça yakınında resmedilmiştir. Gerçekten de kralın cesaretini göstermek için olsa gerek aslanla neredeyse yüz yüze tasvir edilmiştir. Ayrıca bu tema, sonraki Yeni Asur sanatında resmedilen avcılık sahnelerinde daha detaylı bir biçimde görülmektedir. Netice itibarıyla Uruk Aslan Avı Steli’nde ok ve yay, kralla bütünleşen av silahı olarak ön plana çıkartılmaya çalışılıncasına, bilindik avcılık betimlemelerinde olmadığı kadar büyük boyutta resmedilmiştir⁶⁴¹.

⁶³⁸ A. McMahon, *The Lion The King.*, s. 122.

⁶³⁹ Krzysztof Ulanowski, “The Metaphor of the Lion in Mesopotamian and Greek Civilization”, *Mesopotamia in the Ancient World, Proceedings of the Seventh Symposium of the Melammu Project Held in Oberurgl, Austria, November 4–8, 2013*, Ed. Robert Rollinger, Erik van Dongen, Ugarit-Verlag, Münster 2015, s. 258.

⁶⁴⁰ C. E. Watanabe, *age*, s. 42-43.

⁶⁴¹ A. McMahon, *The Lion, The King.*, s. 121.

Resim 79. Uruk'ta bulunan Aslan Avı Steli. (C. E. Watanabe, *age*, s. 181.)

Aslanın krallık kavramıyla olan ilişkisi, başlı başına krallıkla bağlantılı bir sembolik araç olan topuzda da doğrudan görülmektedir. Diğer yandan topuzun kraliyetle olan bağlantısı mesleki unvanların kaydedildiği çivi yazılı listelerden de anlaşılmaktadır. Bununla birlikte MÖ 3300'lü yıllara ait bazı topuz başlarının aslan motifiyle süslenmiş olması kral ve aslan arasındaki ilişkiyi doğrudan ortaya koyması açısından önem arz etmektedir⁶⁴². Buradan hareketle Lagaş'ta bulunan ve kral Mesilim tarafından Tanrı Ningirsu'ya ithaf edilen oyulmuş topuz başı aslan figürleriyle dekore edilmiş, üstünde aslan başlı kartal yani Anzu kuşu tasviri bulunmaktadır. Yine Lagaş'lı hükümdar Eannatum tarafından kentin tanrısı Ningirsu'ya adanmış topuz başında da iki aslan ve bir Anzu kuşu motifi görülmektedir (**Resim 80**). Bunun yanı sıra Tutub'da ortaya çıkarılan ve Tanrıça İnanna'ya adanmış oyulmuş bir topuz başının üst kısmında yatmış pozisyonda iki aslan betimi yer almaktadır⁶⁴³. Söz konusu topuz, nesnelere yok edebilen ve insanları öldürebilen, dolayısıyla yıkıcı güç kavramlarını aktaran bir silahtır. Zira güç kavramı, fiziksel ve askeri alanlardan, kavramsal ve politik alanlara kadar çeşitli durumlarda krala atfedilmektedir. Adı geçen kavramın çağrışımına bakıldığında ise topuzun bir şeyi parçalayan ya da ezen işlevsel yönü, krallığı temsil eden sembolik yönünden ayrılmamaktadır. Yıkıcı özellikleri ise topuz başında sembolik olarak hayvan figürüyle temsil edilen aslanın özelliklerine karşılık gelmektedir. Şöyle ki aslanın doğasında ve davranışlarındaki benzer niteliklerin uyandırdığı etkiler topuzun yıkıcı yönünü vurgulamaktadır⁶⁴⁴. Nitekim topuz ve aslanın birleşimiyle uyandırılan vahşi ve korkutucu niteliklerin, daha sonraki kraliyet veya krallarla ilişkilendirilerek onların imajını oluşturmak amacıyla sık sık tercih edildiği bilinmektedir.

⁶⁴² C. E. Watanabe, *age*, s. 43.

⁶⁴³ Daha fazla aslan motifli topuz başı için bkz. E. D. Van Buren, *Symbols of Gods in Mesopotamia Art*, s. 166-176.

⁶⁴⁴ C. E. Watanabe, *age*, s. 43-44.

Resim 80. Lagaş kralı Mesilim'in topuz başı. (Natalie Salive, *Lions and Kings: The Transformation of Lions as an Index of Power in the Middle East*, Thesis the Faculty of the College of Literature, Science, & Arts at the University of Michigan, The Degree of Bachelor of Arts, 2017, s. 13.)

Topuzun yanı sıra, Lagaş'ta ele geçen bronzdan yapılmış bir mızrağın uç kısmı, profilden gösterilmiş bir aslan figürüyle bezenmiş olup aslanın üzerinde “*Kiş kralı Lugal....*” şeklinde bir yazıt bulunmaktadır. Burada da üç ayrı kavramın etkileşim halinde olduğunu görmek mümkündür. Şöyle ki mızrağın delme işlevi, aslanın avını ölümcül dişleriyle veya pençeleriyle yaralamasını çağrıştırmakta, böylece aslanın özellikleri ön plana çıkarılmaktadır. Zira bu durum krallığa veya krala atfedilen nitelikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim topuz ve mızrak ucunun aslan figürü ile Mezopotamya tarihinin erken dönemlerinden itibaren krallığa atfedilmesi bu silahların ve hayvanın çağrıştırdığı kavramların krallığın temel yönünü oluşturduğunu göstermektedir⁶⁴⁵.

Öte yandan IV. Uruk Dönemi'nden itibaren silindir mühürler üzerindeki hayvan grupları arasında sıklıkla resmedilen aslanların, yine Cemdet Nasr Dönemi'nde ve daha sonraki dönemler boyunca kesintisiz bir şekilde tasvir edildiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra çeşitli yerleşimlerde üst kısmı aslan şeklinde oyulmuş damga mühür buluntularına rastlanmıştır. Gerçekten Mezopotamya sanatında sembolik manası yüksek aslanların silindir mühürler, taş, kâse ya da gaga ağızlı kaplar üzerinde alçak kabartma olarak işlenmiş olduğu arkeolojik verilerce teyit edilmiştir. Ek olarak, çeşitli taş ve madenlerden yapıldığı anlaşılan ayakta duran ya da yatan pozisyonda çok sayıda aslan figürünü de ele geçmiştir⁶⁴⁶.

Ayrıca Er Hanedanlar Dönemi sanatında hayvan mücadele sahnelerinin sevilen temalardan birisi olduğu bilinirken, bu konuyla ilgili kompozisyonlarda saldırgan

⁶⁴⁵ C. E. Watanabe, *age*, s. 44-45.

⁶⁴⁶ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 4.

hayvanın genellikle aslan olduğu görülmektedir. Nitekim bu tür sahnelerin çoğunlukla silindir mühürler üzerinde temsil edildiği anlaşılmaktadır⁶⁴⁷. Örneğin Er Hanedanlar IIIa Dönemi'ne (MÖ 2600-2500) tarihlendirilen bir silindir mühürde, aslan, geyik gibi yabancı hayvanları avlayan ve çıplak oldukları düşünülen avcı betimleri yer almaktadır. Bu avcılarının ellerinde av aleti olarak ok ve yay gibi bilinenlerin aksine mızrağa benzer bir alet bulunmaktadır⁶⁴⁸. Ayrıca Ur Kraliyet Mezarlığı'ndaki kraliçe Puabi'nin (MÖ 2600) mezarında ortaya çıkarılan eşyalar arasında değerli madenlerden yapılmış süs eşyalarının yanı sıra gümüşten yapılmış dişi aslan başları keşfedilmiştir⁶⁴⁹.

Bunların yanı sıra El-Ubeyd yerleşimindeki tapınak yapısının ön cephesinde dört adet aslan başına rastlanmış olup bunların koruyucu olarak girişin iki yanına yerleştirildikleri düşünülmektedir. Bu düşünceye göre, söz konusu heykeller daha sonraki Asur tapınak ve saraylarının girişlerini muhafaza eden büyük heykellerin öncüleri durumundadır. El-Ubeyd'de keşfedilen bu aslanların, bitüm ya da bittim (Yabancı Antep Fıstığı) çekirdeği üzerine bakırdan yapılmış gözleri beyaz kabuktan olup gözbebeklerinin de lapis-lazuli kapaklara yerleştirilmiş sert kırmızı kumtaşından olduğu anlaşılmaktadır. Çıkıntılı dilin kırmızı kumtaşından, dişlerinse kabuktan imal edildiği gözlemlenmektedir. Akad Devleti Dönemi'ne gelindiğinde ise silindir mühürler üzerinde hayvan mücadele sahnelerine daha az yer verildiği bilgisine ulaşılmaktadır. Bununla birlikte bu dönemde mücadele sahnesinde yeni bir temanın ortaya çıktığı bilinirken genellikle çıplak kahraman ya da aslanla mücadele eden boğa adam figürünün oldukça natüralist formda betimlendiği anlaşılmaktadır⁶⁵⁰.

Tüm bu bilgilerin yanı sıra Eski Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı belgelerde aslan Sumerce “*mulUR.GULA*”, “*UR.MAH*” (büyük köpek); Akadca “*nēšu (m)*”, “*lābu(m)*”⁶⁵¹ gibi kavramlar ile gösterilmiştir. Bunun yanı sıra dişi aslan ise Sumerce “*SAL+UR*”, Akadca “*ni-eš-tum*”⁶⁵² kelimeleriyle tanımlanmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere Yakın Doğu'da aslan görkemli görünümü, vahşiliği ve gücüyle

⁶⁴⁷ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 5.

⁶⁴⁸ Esmâ Öz Kiriş, “Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Buluntular Işığında..”, s. 145.; Suriye'nin kuzeydoğusundaki Tel Brak'ta yapılan arkeolojik kazılarda bölgenin alt höyüklerinden birisi olan Son Kalkolitik Dönem III'e (MÖ 3800-3600) tarihlenen Tel Majnuna'nın güneybatısında çöplük olarak kullanıldığı anlaşılan açmalar içerisinde çeşitli arkeolojik bulguların yanı sıra kil mühür baskıları da ele geçmiştir. Sayısı ortalama bini bulan damga mühürlerin büyük çoğunluğu hayvan mücadele sahnelerini göstermekte, genellikle aslanlar tek başlarına çiftler veya sürüler halinde ya da ceylan, keçi veya geyik gibi memeli hayvanlara saldırırlar. A. McMahon, “The Lion, The King..”, s. 115-116.

⁶⁴⁹ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 9.

⁶⁵⁰ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 5.

⁶⁵¹ J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 175.; E. C. Watanabe, *age*, s. 39, 45.

⁶⁵² B. Landsberger, *Die Fauna Des Alten Mesopotamien.*, s. 6.

hayranlık uyandırmış ve bu bakımdan kralların güçlü yönlerini ön plana çıkararak yaygın bir sembol haline gelmiştir. Nitekim vahşi doğadaki en yüksek rütbeyi temsil ettiği düşünülen aslanın konumu, toplumların lideri olan kralların konumuyla özdeş tutulmuştur.

Sumer bilgelik edebiyatı kapsamındaki fabl ve atasözlerinin bulunduğu çivi yazılı vesikalar içerisinde yabani hayvanlardan adına sıklıkla rastlanılan türler aslan ve yaban öküzüdür. Buradan hareketle atasözleri ve fabllara göre “çalılık” olarak nitelendirilen, ağaç ve kamışlarla kaplı alanlar aslanın yaşam alanını oluşturmaktadır. Fakat epeyi kırık ve anlaşılması zor olduğu belirtilen iki fablda bozkırlar da aslana atfedilmektedir. Zira bu fablda “çalılık” alanlar aslana koruyucu bir örtü sağlarken, insanın da kendisini ondan korumak için bu hayvanın alışkanlıklarının öğrenmesi gerektiği ifade edilmektedir. Örneğin bir fablda bu durum şöyle aktarılmaktadır: “*Ey aslan, sık ‘çalılık’ senin dostundur!*” ve “*‘Çalılıkta’, onu tanıyan insanı yemez aslan!*”. İlâveten birkaç fablda da aslanın en yırtıcı hayvan olarak doğal rolüne gönderme yapılırken koyun, keçi ve “çalı” domuzu başlıca avları olarak gösterilmektedir. Bu durum: “*Aslan ağla geldiği zaman, köpek eğrilmiş yünden tasma takarmış!*” ve “*Aslan bir ‘çalı’ domuzu yakalamış, onu ısırma hazırlanırken şöyle diyordu: Etin henüz ağzımı doldurmadı, ama keskin çığlıkların kulaklarımı tırmaladı!*”⁶⁵³ cümleleriyle ifade edilmektedir. Netice itibarıyla Sumer edebi metinlerinin aslanların vahşi ve saldırgan doğasını doğrudan yansıttığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Sumerliler’in bilinen efsanelerinden Gılgamış Destanı’nın 10. Tabletinde Uruk kralı Gılgamış’ın, dağların geçitlerinde aslanları öldürdüğünden söz edilmektedir.⁶⁵⁴ Yine bu destanın 7. Tabletinde Gılgamış’ın geleceğini öngören Güneş Tanrısı Utu/Şamaş’ın aslan postuna bürünerek bozkırda dolaşacağı aktarılmaktadır⁶⁵⁵.

Öte yandan aslan ve krallık arasındaki bağlantı kişi adlarında karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki krallar güçlü yönlerini ortaya koymak amacıyla aslanın adını kendi isimlerinde veya sıfatlarında kullanmışlardır. Buradan hareketle kralın aslanla özdeşleştirildiği kişi adlarına Er Hanedanlar Dönemi’nden III. Ur Hanedanlığı Dönemi’ne kadar ki zaman aralığında rastlamak mümkündür. Buna göre, Sumerce “*LUGAL PİRİĞ*”, Akadca “*Šarru-laba*” terimleri “kral bir aslandır” manasına gelirken, Sumerce “*LUGAL-PIRİĞ-BANDA*” “kral vahşi bir aslandır” ile Sumerce “*ŠULGI-*

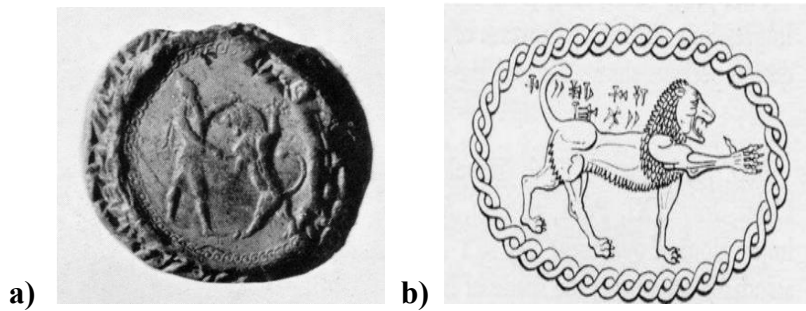
⁶⁵³ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 159,163.

⁶⁵⁴ J. Bottero, *age*, s. 172.

⁶⁵⁵ J. Bottero, *age*, s. 143.

PİRİG “Şulgi bir aslandır” şeklinde güç ve cesaret gibi aslanın doğasını tanımlayan kavramlar kişi adlarında nadiren geçmektedir⁶⁵⁶.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, Eski Mezopotamya çivi yazılı belgelerinde aslanın hem metafor hem de benzetme unsuru olarak krallarla ilişkilendirildiği bilinmektedir. Gerçekten kralların heybetli görünüşlerinden çok fiziksel güçleri, cesaret ve kahramanlıklarının etkileyici bir şekilde anlatıldığı belgelerde krallar kendilerini aslanla eşleştirmektedirler. Hükümdarlar, aslanın vahşiliğini kendilerine mal ederek aslan olmuş, bu hayvanı kraliyetin ve gücün temsili olarak kullanmışlardır. Bunu örneklendirecek olursak; III. Ur kralı Şulgi’ye ait bir yazıtta kral: “*Şulgi; ana karnında savaşçıdır, doğduğu günden kudretli bir adamdır; tanrısı Nanna ona “savaşçılık” ve tapınağına kudret vermiştir. Enlil ona “azametli kol” vermiştir. Her zaman ordusunun önünde yer alan güçlü bir kraldır o, bir aslan olarak doğmuş kudretli bir savaşçıdır o; “savaşçılığını” hep pekiştiren, gücünü ve kudretini şarkılarda yücelten üstün güçlü kraldır.*” sözleriyle tanımlanmaktadır⁶⁵⁷. Yine III. Ur kralı Şulgi’nin dış görünüşü ve cesaretine verilen önem kraliyet ilahilerinde zengin düş gücü ve simgeleştirmeyle ortaya çıkmaktadır. Öyle ki aslan metaforları kralı şu şekilde tanımlamaktadır: “*gücünden hiçbir şey kaybetmeyen, sağlam duran aslan*”, “*ağzını kocaman açmış aslan*”, “*öfkeli bir aslanın gücü*”, “*korku uyandıran gözlere sahip aslan*” ve “*pençesini kaldırmış aslan*”. Başka yerde İsin kralı Lipit-İştari, “*rakibsiz aslan*” olarak ifade edilirken, Eski Babil Devleti Dönemi kralı Hammurabi’de “*vahşi aslan*” şeklinde nitelendirilmektedir. Hatta Akadca “*ben bir aslanım*” benzetme ifadesi Yeni Asur Devleti Dönemi’nde II Adad-nirari ve II Asurnasirpal’in kraliyet yıllıklarında geçmekte ve Esarhaddon kendisini “*vahşi aslan*” olarak izah etmektedir⁶⁵⁸. Netice itibarıyla kralların özelliklerinin aktarılmasında sembolik manada bu yırtıcı ve güçlü hayvanın fiziki niteliklerinin önemli role sahip olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁵⁶ C. E. Watanabe, *age*, s. 45.

⁶⁵⁷ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 336.

⁶⁵⁸ Chikako E. Watanabe, “The Lion Metaphor in the Mesopotamian Royal Context”, *Topoi. Orient-Occident, Supplément 2*, 2000 s. 400.

Resim 81. a, b) Asur Kraliyet Mührü. (C. E. Watanabe, *age*, s. 183.)

Bunlara ek olarak, krallığa ilişkin aslan metaforları ve benzetmelerinde ifade edilen kavramlar, özel bir mühür baskı türü olan “Asur kraliyet mührü” üzerinde de tasvir edilmektedir. Bu tür mühür baskıları çoğunlukla Yeni Asur yerleşimlerinden çıkarılmış çeşitli damga mühürler üzerinde betimlenmiş olup, bunlar bir aslanı öldüren kral motifliyle dairesel damga formu göstermektedir. Stilistik açıdan iki tipe ayrılan mühürlerin ilkinde; kralın vahşi bir aslanla mücadelesi gösterilirken (**Resim 81. a**), ikincisinde ise yalnızca aslan figürü yer almaktadır (**Resim 81. b**). Genellikle bir yazıt ya da guilloche⁶⁵⁹ bordürle çevrelenmiş bu mühürlerin kimisin etrafı bulla üzerine yazılmış metinlerle çevrelenmiştir. Baskının bordüründe yer alan yazıtta göre, mührün kralın sarayındaki malvarlığını işaretlemek veya belgelemek için kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Nitekim bu kraliyet mühürlerine kimlerin sahip olabileceği ve kullanabileceği net olmasa da tasvir edilen motifler, şüphesiz kraliyet otoritesinin işareti olarak kabul edilmektedir⁶⁶⁰. Yukarıda soldaki görseldeki mühürde kral sol kolunu uzatarak kendisine bakan aslanın başının üst kısmını kavramaktadır. Sağ elinde ise aslanın göğsüne saptığı bir hançeri tutmaktadır. Her iki mühürde ise kuyruğu yukarı doğru kıvrılmış aslanın sağ ön pençesini kaldırmış ve ağzını sonuna kadar açmış olarak gösterilmesi dikkat çekmektedir. Burada aslanın sunduğu özelliklerin, daha önce III. Ur kralı Şulgi’de olduğu gibi krallara atfedilen hayvana ait vahşiliğin görsel temsili olarak görmek mümkündür. Kralın kendisi de maksimum tehlikeyi temsil eden aslan kadar vahşidir. Gerçekten kralın savaşçı olarak vahşi ve saldırgan yönü, karşı karşıya geldiği ve öldürdüğü aslanla açık bir biçimde somutlaştırılmaktadır.

Öte yandan Yeni Asur Devleti Dönemi kraliyet yıllıklarında kralların aslan avına dair çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Kralların başarılarının kaydedildiği bu yıllıklara bakıldığında hayli miktarda aslanın avlandığı görülmektedir. Örneğin, kral I. Tiglat-pilaser (MÖ 1114-1076) tarafından 800 aslan⁶⁶¹, Aşur-bēl-kala (MÖ 1073-1056) tarafından 300 aslan⁶⁶², II. Aşurhaddān (MÖ 934-912) tarafından 120 aslan⁶⁶³, II. Adad-

⁶⁵⁹ Guilloche’un temel motifi, iki veya daha fazla şerit veya çizginin sarmal örgüsüdür. MÖ 4. ve 3. binyılda sanat eserlerinde sık sık tasvir edilen bu motifin birbirine dolanmış çiftleşen yılanları temsil ettiği ve bereketle ilişkili olduğu ifade edilmektedir. Aynı zamanda guilloche sarmalının bir başka bereket sembolü olan su olabileceği de ileri sürülen görüşlerdendir. Adelheid Otto, “Much More Than Just a Decorative Element: The Guilloche as Symbol of Fertility”, *Subartu*, Ed. Marc Lebeau et al, Brepols, Turnhout, 2016, s. 379-393.; Pauline Albenda, *Ornamental Wall Painting in the Art of the Assyrian Empire*, Brill, Leiden, 2005, s. 101-106.

⁶⁶⁰ C. E. Watanabe, *age*, s. 54.

⁶⁶¹ A. K. Grayson, *RIMA 2*, s. 26.

⁶⁶² A. K. Grayson, *RIMA 2*, s. 93.

⁶⁶³ A. K. Grayson, *RIMA 2*, s. 135.

nirāri (MÖ 911-891) tarafından 360 aslan⁶⁶⁴, II. Asurnasirpal (MÖ 883-859) tarafından 450 aslan öldürüldüğü belirtilmektedir. Aynı zamanda 399 ve 3 adet aslanında sırasıyla III. Salmanassar (MÖ 858-824)⁶⁶⁵ ve Şamşi-Adad (MÖ 823-811)⁶⁶⁶ tarafından avlandığı yıllıklarda belirtilmektedir. Bu sayede krallar vahşi doğanın en güçlü hayvanlarından olan aslanı bertaraf ederek kendilerini daha güçlü göstermek istemişlerdir. Hatta hayvanlar âlemine de hükmettiklerini açık bir şekilde ifade eden krallar av sayılarını belirtmiş oldukları yazıtlarında devletin ve kralın gücünü ön plana çıkarmışlardır. Fakat MÖ 1. binyılda Asur çevresinde aslanlar artık yaygın olmayıp düzenlenecek bir av için sayıları yeterli oluncaya kadar yakalanıp kraliyet hayvanat bahçelerinde tutulmak zorunda bırakılmışlardır⁶⁶⁷. Bu bağlamda kral II. Asurnasirpal'e ait bir yazıtta, kralın dağlardan ve ormanlardan topladığı hayvanları ve yavrularını saraya getirdiği bilgisine ulaşılmaktadır. Şöyle ki başta yavru aslanlarında bulunduğu avlanan vahşi hayvan yavrularının saraya götürüldüğü, beslenip büyütüldüğü ve sonrasında halka gösterildiği yazılı verilerce aktarılmaktadır. İlgili pasaj şu şekildedir: "... *Dağlardan ve ovalardan 150 güçlü aslan yakaladım. 50 yavru aslanı alıp götürdüm. Onları Kalah'ta, sarayımın içindeki kafeslerde topladım. Onların çok sayıda yavrularını besledim. Canlı kaplanlar yakaladım. Yabani boğalar, filler, aslanlar, deve kuşları, erkek maymunlar, dişi maymunlar, yabani eşekler, geyik, ayalu-geyiği, dişi ayılar, leoparlar senkurru tuşēnu sürülerini ve dağların canavarlarını topladım. Memleketimin bütün insanlarına onları/hayvanları gösterdim/teşhir ettim.*"⁶⁶⁸ şeklindedir.

Yukarıdaki bilgilerin yanı sıra Mezopotamya'da kralların av faaliyetleri ile ilgili tasvirler çoğunlukla Yeni Asur Devleti Dönemi sanatında karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak bu sanat eserlerine bakıldığında hayvanlar ve insan portreleri oldukça gerçeğe yakın bir şekilde betimlenmiş, kas sistemi gibi anatomik detaylar ayrıntılı olarak resmedilmiştir. Daha önce bahsedilen avcı (rahip) kral tasviri de aynı tipte olup, kral av hayvanlarıyla oldukça yakın mesafede, yüz yüze, ayakta, savaş arabasında ya da at üstünde ok atarken temsil edilmiştir. Bununla birlikte kralların savaş arabası üzerinde ok atarak, aslan, yaban boğası ve diğer hayvanları avlama sahneleri çoğunlukla saray rölyeflerinde ve çeşitli arkeolojik buluntular üzerinde tasvir edilmiştir⁶⁶⁹. Buradan

⁶⁶⁴ A. K. Grayson, *RIMA 2*, s. 154.

⁶⁶⁵ A. K. Grayson, *RIMA 3*, s. 41.

⁶⁶⁶ A. K. Grayson, *RIMA 3*, s. 187.

⁶⁶⁷ Dominique Collon, "Eski Yakındoğu'da Rahip ve Rahibe Tasvirleri", Çev. Fatma Sevinç, *AÜDTCF Dergisi*, C. 44, S. 2, 2004, s. 81.

⁶⁶⁸ A.K. Grayson, *RIMA 2*, s. 226.

⁶⁶⁹ E. Öz Kiriş, *Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Buluntular.*, s. 146.

hareketle II. Asurnasirpal'in (MÖ 883-859) Nimrud'daki (Kalhu) Kuzey Batı Sarayı'nın duvar kabartmasında bulunan av sahneleri, kraliyet avının Asur krallığı ile ilişkisinin sembolik anlamı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Zira sarayın Taht Odası (B Odası) olarak adlandırılan bölümünün duvarında iki av sahnesi bulunmakta olup, birisinde boğa, diğesinde ise kralın aslan avı tasviri görülmektedir (**Resim 82. a**). Aslan avı sahnesinde kral bir arabanın içerisinde ok ve yay ile bir aslanı vurmaya çalışırken, bir başka aslan ise arabayı çeken atların ayaklarının altında yatmaktadır. Aynı zamanda av kabartmalarının her birinin altında bir libasyon ritüeli tasviri bulunmaktadır. Buna göre sağ elinde bir libasyon kabı ve sol elinde bir yay tutan kralın ayaklarının dibinde avının ölüsü uzanmaktadır⁶⁷⁰ (**Resim 82. b**). Tüm bunlara bakıldığında kraliyet avını, kralların yıllıklarında kaydedilenlerin görsel bir temsili olarak yorumlamak mümkündür. Ancak Taht Odası'ndaki duvar kabartmasının sanatsal şeması yalnızca kral yıllıklarının görsel bir yansıması olmayıp, krallığın ve onun lideri olan kralın ideolojisini ortaya koymaktadır. Söz konusu kraliyet av sahnelerinin kralların askeri anlatımlarından sonraki başarılarının görsel anlatımının başına yerleştirilmiş olması, av faaliyetlerinin krallığın önemli bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Nitekim kralın avını temsilen aslan ve yaban boğası gibi güçlü ve gösterişli hayvanların seçilmesi, Asur krallık ideolojisinde bu avlara özel önem verildiğinin kanıtını oluşturmaktadır.

⁶⁷⁰ I. J. Winter, *The Program.*, s. 15-31.

b)

Resim 82. a, b) Aslan avı ve aslan üzerinde libasyon sahnesi. (I.J. Winter, *The Program.*, s. 18, 19.)

Ayrıca Yeni Asur Devleti Dönemi kraliyet avının anlamı ve amacı hakkında çeşitli yorumlar bulunmaktadır. Örneğin P. Albenda, aslan avı sahnesini, kralın başarılı avının ardındaki ilahi gücün bir ifadesi olarak değerlendirmiş, aynı zamanda bunun kralın düşmanlarına karşı yürüttüğü başarılı seferleriyle ilişkili olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte kral II. Aurnasirpal'in aslan avı kabartmasında, avdan sonra gerçekleştirilen libasyon ritüelini ilahi gücün yüceltilmesi ve bu başarılı avdaki ilahi rolün yeniden doğrulanması olarak yorumlamıştır⁶⁷¹. Watanabe'nin Cassin'den aktardığına göre, Asur kraliyeti aslan avını kralın en asil faaliyeti- hem de dini bir yükümlülüğü- olarak görmektedir, zira avlanma Asur yıllıklarında kaydedildiği şekliyle tanrıların emrinde gerçekleşmektedir. Ona göre kral, çetin bir karşılaşma olarak gerçekleştirilen kraliyet mücadelesinde aslanla karşı karşıya gelmiştir. Aslana karşı kazanılan zaferle birlikte kralın gücünün uygar dünyanın ötesine, vahşi doğaya uzandığına inanılmaktadır, zira bu güç, hiyerarşide en yüksek yeri işgal eden aslan tarafından temsil edilmektedir⁶⁷². Weissert ise, aslan avındaki sanatsal ifadeler ile Asur kral yazıtlarındaki mücadele anlatımlarını karşılaştırmış ve ardından aslanların düşmanlarla özdeşleştirilebileceğini öne sürmüştür. Şöyle ki kendisini “sadık çoban” olarak nitelendiren kralın aslanları avlaması, halkını ve hayvanlarını zararlı hayvanlardan korumak için Mezopotamya kralının geleneksel yükümlülüğünü yerine getirdiğini belirtmiştir⁶⁷³.

Daha önce de belirtildiği üzere erken dönemlerden itibaren tasvirlerde aslanlar hükümdarla ilişkilendirilmektedir. Gerçekten kralların güçlü ve vahşi yönü çoğunlukla

⁶⁷¹ Pauline Albenda, “Ashurnasirpal II Lion Hunt Relief BM 124534”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.31, No.3, 1972, s. 167-178.

⁶⁷² Chikako E. Watanabe, “Mythological Associations Implied in the Assyrian Royal Bull Hunt”, *Studi Sul Vicino Oriente Antico*, Estratto, Napoli 2000, s. 1150.

⁶⁷³ C. E. Watanabe, *Mythological Associations Implied.*, s. 1150.

aslanlarla mücadele ederken ya da onları katlederken gösterilmektedir. Özellikle kraliyet hünerlerini sergileyen Yeni Asur kralları kabartmalarda, mühürlerde ve diğer sanat eserlerinde kendilerini sıklıkla aslan avlarken göstermişlerdir. Buna  rnek olarak kral Asurbanipal'ın (M  668-627), Ninova'daki Kuzey Sarayı kabartmalarında arka ayakları üzerinde duran aslanı bir eliyle boğazından tutarken aynı anda diğer eliyle de hanęerle öldürdüğü sahne verilebilir. Kralın hemen arkasında ise bir görevli oklarla hazır şekilde beklemektedir⁶⁷⁴ (**Resim 83**). Burada kralla yüz yüze gelen aslanın,  n ayaklarını havaya kaldırarak sıçraması ve bu ayaklarını ileri doğru uzatması bu sahneye daha fazla canlılık kazandırmaktadır. Söz konusu temanın Asur krallarının mühürlerinde sıklıkla kullanıldığı ve kral III. Salmanasar Dönemi'nden itibaren damga mühürler üzerinde de betimlendiği anlaşılmaktadır⁶⁷⁵. Nitekim bu kabartma ile kralın aslan kadar güçlü bir hayvanı öldürerek gücünü ispatlamaya çalıştığı ve böylelikle halkına güven, düşmanlarına da korku vermek istediği anlaşılmaktadır.

Resim 83. Kral Asurbanipal'ın aslan avını gösteren kabartma. (K. Benzel, S. B. Graff, Y. Rakic, E. W. Watts, *age*, s. 38.)

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Asur rölyeflerinde aslanı öldürmesine müsaade edilen kişinin yalnızca kral olduğu görülmektedir. Hizmetk rları ise, kral bu iş için hazırlanıncaya kadar, aslanı uzak tutmakla vazifelendirilmişlerdir. Bunun yanı sıra arka ayakları üzerinde dik duran bir aslanla mücadele eden kral motifinin, M  9. yüzyıldan itibaren Asur krallarının veya kraliyet mühürlerinin sıklıkla kullanılan teması haline geldiği tespit edilmektedir⁶⁷⁶. Bu konuya dair Korsabad'da (Dur-Őarrukin) bulunan ve M  8.

⁶⁷⁴ K. Benzel, S. B. Graff, Y. Rakic, E. W. Watts, *age*, s. 36.

⁶⁷⁵ Pauline Albenda, "Lions on Assyrian Wall Reliefs", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 6, 1794, s. 9.

⁶⁷⁶ D. Collon, *Eski Yakındoğu'da Rahip ve Rahibeler*, s. 81.

yüzyıla ait aşağıdaki damga mühürü örnek olarak vermek mümkündür. Söz konusu mühür üzerinde kral sağ ayağını öne atmış, arka ayakları üzerinde dik duran vahşi bir aslanı yelesinden tutmakta ve aynı zamanda hayvanın göğsüne bir hançer saplamaktadır⁶⁷⁷ (**Resim 84**). Nitekim kraliyet konutlarının duvarlarını süsleyen taş kabartmalar arasında daha ayrıntılı olarak resmedilen bir tema olan mücadele sahneleri, Yeni Asur krallığının doğasında var olan kudreti yücelttiği gibi kralın tüm vahşi hayvanlara karşı kahraman yönünü ön plana çıkarmaktadır.

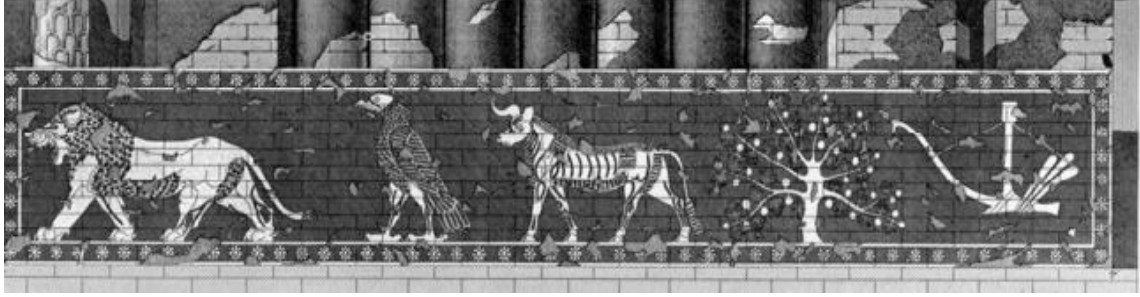

Resim 84. Korsabad’da bulunan damga mühür üzerinde arka ayakları üzerinde dik duran aslanla mücadele eden Asur kralı tasviri. (P. Albenda, *Of Gods, Men and Monsters on Assyrian Seals*, s. 18.)

Kralın aslanla özdeşliği, Yeni Asur Devleti Dönemi’nde oluşturulan ve “Asur hiyeroglifleri” olarak adlandırılan bazı sembolik metinlerde de karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu Asur hiyerogliflerinde stilize hayvan ve bitki formlarının doğrudan/dolaylı piktogramlar olarak kullanımı çeşitli arkeolojik buluntularla teyit edilmektedir. Örneğin, Korsabad kentinde bulunan kral II. Sargon Dönemi’ne (MÖ 721-705) tarihlenen Sin, Şamaş ve Nabû tapınak yapılarının dışında ele geçen ve aşağıda görselde verilen sırlı panelde kral figürünün arkasında sırayla bir aslan, kuş, boğa, incir ağacı bir saban ve elinde mızrak tutan başka bir insan tasviri görülmektedir (**Resim 85**). Bu bağlamda “*Sargon, büyük kral, Asur ülkesinin kralı*” olarak yorumlanan bu figürler içerisinde aslan betiminin kralı temsil ettiği düşünülmektedir. Dolayısıyla aslan burada, kralın sahip olduğu gücü, kudreti ve asaleti sembolize etmektedir. Ayrıca Nimrud’da ele geçen taş ve cam kaplar üzerinde kral II. Sargon’un isminden hemen önce aslan figürü kabartma

⁶⁷⁷ Pauline Albenda, “Of Gods, Men and Monsters on Assyrian Seals”, *The Biblical Archaeologist*, Vol.41, No.1, 1978, s. 18.

şeklinde işlenmiş olup bu durum söz konusu hayvanın kraliyetle yakın ilişkisinin bir başka kanıtını oluşturmaktadır⁶⁷⁸.

Resim 85. Korsabad'dan sırlı tuğlalarda aslan, kuş, boğa, ağaç ve saban. (I. L. Finkel, J. E. Reade, agm, s. 266.)

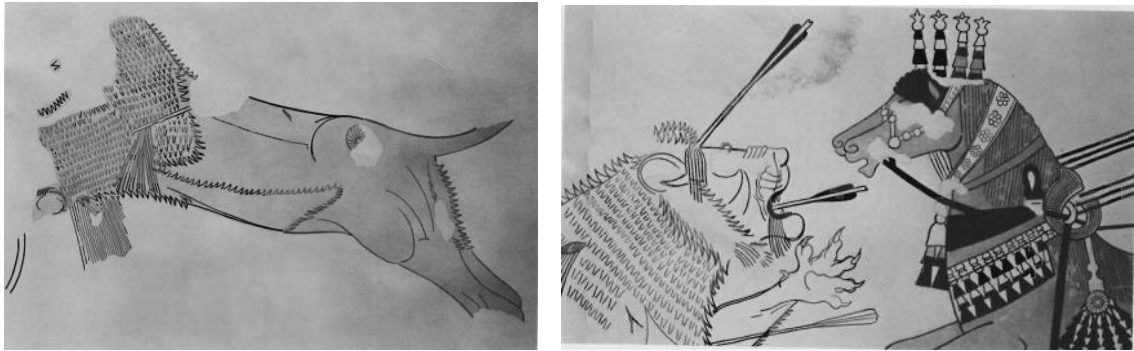
Yukarıdaki bilgilere ilave olarak kral II. Sargon Dönemi'nde kurulmuş olan Korsabad kenti buluntuları, Asur saray sanatını yansıtan eşsiz örneklerdendir. Buradaki sarayın taht odasında Sumer kabartmalarından bilinen Gılgamış betimi bulunmaktadır. Şöyle ki elinde bir aslan tutan heybetli Gılgamış kabartmasının, Asur krallarının kadim Mezopotamya mirasının tek hâkimi olduklarını gösterme çabasının bir ürünü olduğu ifade edilmektedir⁶⁷⁹.

Ayrıca Asur'un önemli eyalet merkezlerinden biri olan günümüz Suriye sınırları içinde kalan ve Fırat'ın sol yakasında yer alan Til Barsip (Tel Ahmar) sarayının duvar resimleri Asur sanatının önemli eserlerinden birini oluşturmaktadır. Adı geçen sarayın XXVII envanter numaralı odasındaki kabartmalarda aslan avı sahnesi yer almaktadır. Til Barsip av sahnesi fresklerindeki aslanların dikkat çeken özelliği kafa yapılarıdır. Bunları, göz bölgesinin üzerindeki belli belirsiz şişlik ve küçük çıkıntılı bir burun deliği ile diğer örneklerden ayırt etmek mümkündür. Buradaki aslanlarda belirgin büyük alt çene, burun hizasının ötesine de geçmektedir. Yüzü çerçeveleyen geniş boyun yeleleri arasında yuvarlak kulakları vardır. Çentikli, süslü yeke ile karın bölgesi üzerinde bulunan tüyleri belirtmek içinde pürüzlü bir kontur çizgisi kullanılmıştır. Arka bacak kısmında görülen halkalı daire formu ise alışılmadık bir dekorasyon biçimini yansıtmaktadır (**Resim 86**). Buradan hareketle Til Barsip aslanlarının üslup özellikleri bakımından kral II. Sargon'un aslanlarıyla benzerlik gösterdiği ve bunların da aynı döneme ait olabileceği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra XXIV envanter numaralı odada rastlanan sunum sahnesini betimleyen bir başka tasvirde ise, aslanın vücudunun yarısı kral olduğu tahmin

⁶⁷⁸ Irving L. Finkel, Julian E. Reade, "Assyrian Hieroglyphs", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete bzw. und Vorderasiatische Archäologie*, Band.86, 1996, s. 244-268.; K. Ulanowski, agm, s. 260.

⁶⁷⁹ İsmail Coşkun, Dilara Demirtaş, "Yeni Asur Saray Sanatı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S.4, 2020, s. 2117.

edilen bir insan figürünün ayaklarının hemen yanında resmedilmiştir. Kral II. Asurnasirpal'in hükümdarlık yıllarına tarihlenen benzer bir sahne, bu bölümün başarılı bir avdan sonraki ritüeli temsil ettiğini akla getirmektedir. Hayvan vahşi yüz ifadesiyle ayırt edici olup, tamamıyla açılmış ağzında alt ve üst dişleri doğrudan görülebilmektedir. Ayrıca profilden verilen yüz haricinde yele belirtilmiş olup bunun ötesinde hiçbir şey görülmemektedir⁶⁸⁰.

Resim 86. Til Barsip Sarayı duvar kabartmalarındaki aslan avı sahneleri. (P. Albenda, *Lions on Assyrian Wall Reliefs.*, s. 25.)

İlave olarak, Asurlular'da aslanın kraliyetle ilişkisi taş veya metalden yapılmış aslan formlu (zoomorfik) ağırlıklarda da karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Yeni Asur Devleti Dönemi'nde Nimrud'daki kraliyet sarayının girişinde yıkılmış boğa heykellerinden birisinin altında, aslan biçiminde boyutlarına göre gruplandırılmış ağırlıklara rastlanılmıştır. Kral III. Tiglat-pilaser'den Sanherib Dönemi'ne kadar ki zaman aralığına ait oldukları tespit edilen bu ağırlıkların üzerlerinde yer alan yazıtlardan kullanılan birimin krala ait ölçü birimi olduğu açıkça anlaşılmaktadır⁶⁸¹. Muhtemelen o dönemde aslanın kraliyet hayvanı olarak kabul edilmesi nedeniyle bu ağırlıklar özel olarak bu hayvanın formunda dökülmüşlerdir. Ayrıca Nimrud'da Yanık Saray olarak adlandırılan yapıda 1950 yılının ikinci sezonunda Mallowan idaresinde yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında dişi bir aslan tarafından boğazından ısırılan bir Nubye'liyi tasvir eden levha keşfedilmiştir⁶⁸². Zikrolunan eser Eski Mezopotamya'da ele geçen fildişinden yapılmış objeler arasında en güzellerinden birisidir.

Öte yandan Yeni Babil kralı II. Nabukadnezar'ın (MÖ 605-562) Babil'de inşa ettirdiği ünlü yapılar arasında, İştâr Kapısı ve Tören Yolu olarak adlandırılan yolu

⁶⁸⁰ P. Albenda, *Lions on Assyrian Wall Reliefs.*, s. 5-6.

⁶⁸¹ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 6.

⁶⁸² Henrietta McCall, "Max Mallowan at Nimrud", *New Light on Nimrud Proceedings of the Nimrud Conference 11th-13th March 2002*, Eds. J.E. Curtis, H. McCall, D. Collon, L. Al-Gailani Werr, The British Museum, London 2008, s. 68.

çevreleyen duvarlar yer almaktadır. Söz konusu duvarlar üç önemli hayvanın motifleriyle bezenmiş olup bunlar; aslan, boğa ve mitolojik yaratık olan muşhuşu-ejderhasıdır. Kentin merkezinden güneyden kuzeye, Güney Sarayı'nın doğu yakası boyunca İstar Kapısı'na ve oradan da surların ötesindeki Akītu Tapınağı'na düz bir hat üzerinde uzanan Tören Yolu'nun duvarlarında yaklaşık 120 yürüyen aslan tasvir edilmiştir. Aşağıdaki görselde görüldüğü üzere renkli sırlı tuğlalardan yapılmış bu aslanlar tek tip halinde resmedilmiş olup, ya koyu turuncu yeşil beyaz renkte ya da mavi yeşil koyu turuncu renkte yapılmışlardır. Genel itibarıyla açık ya da koyu mavi bir arka plan üzerine yerleştirilmiş ağızları açık tasvir edilmiş aslanların dişleri ise vahşi doğalarını vurgulamaktadır⁶⁸³ (**Resim 87**). Ayrıca burada resmedilen hayvan türlerinin belirli tanrıları sembolize ettiği düşünülmektedir. Bu cümleden olmak üzere aslan Aşk, Bereket ve Savaş Tanrıçası İstar'ı simgelemektedir⁶⁸⁴. Nitekim hem genel hatlar hem de renk açısından ahenk oluşturan bu sanat eserleri, canlı ve natüralistik bir görünüme sahip olup, ihtişamıyla izleyenler üzerinde güçlü bir etki bırakmaktadır.

Resim 87. II. Nabukadnezar Dönemi'ne ait aslan tasvirli kabartma. (C.E. Watanabe, *The Symbolic Role Of Animals In Babylon.*, s. 216.)

Ayrıca aslanlar gözleri açık olarak uyuma özelliğine sahip hayvan türüdür. Bu nedenle Mezopotamyalı toplumlar tarafından taht, tapınak ve saray gibi kraliyet yapılarının girişlerine kötülüklerden koruması amacıyla yerleştirilmişlerdir⁶⁸⁵.

Tüm bunların yanı sıra bilindiği üzere Mezopotamya'da insan yaşamı daima dış istilaların yanı sıra iç isyanların da tehdidi altında olmuştur. Şöyle ki MÖ 3. binyılda

⁶⁸³ Chikako E. Watanabe, "The Symbolic Role Of Animals In Babylon: A Contextual Approach to The Lion, The Bull and the Muşhuşu", *Iraq*, Vol. 77, 2015, s. 215.

⁶⁸⁴ Tallay Ornan, *The Triumph of the Symbol Pictorial Representation of Deities in Mesopotamia and the Biblical Image Ban*, Akademik Press Fribourg, Vandenhoeck&Ruprecht Göttingen 2005, s. 113.

⁶⁸⁵ C. Breniquet, agm, s. 161.

Sumer şehir devletleri arasında askeri çatışmalar yaşanmaya başlamış ve Akad Devleti Dönemi'nden itibaren egemen hanedanlar ve krallıklar askeri seferler yoluyla bölgede egemenliklerini kurmuşlardır. Bunlar nüfuzlarını ya askeri yollarla ya da diplomatik anlaşmalarla yabancı topraklara yayma eğilimine sahiptir. Emperyalist olarak adlandırılan bu yönetim tarzı genellikle MÖ 1. binyılda Yeni Asur ve Yeni Babil dönemlerinde en yüksek noktasına ulaşmıştır. Zira güçlü askeri kuvvetler bu sistemin vazgeçilmezi olup, askeri kuvvetlerin varlığı müzakerelerde önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle askeri faaliyetlerini koruyarak halkları adına hareket eden Mezopotamya tanrılarında savaşçı özellikler oldukça arzu edilmiştir. Düşman güçlere karşı savaş kültürü düzeni korumak ve kaotik güçlerin tehdidini tanrılarının yardımıyla bastırmak olarak algılayan Mezopotamyalılar askeri kahramanlığa büyük önem vermişlerdir. Buradan hareketle birçok Mezopotamya tanrısına savaşçı nitelikler atfedilmiştir⁶⁸⁶. Özellikle Mezopotamya dininde kahraman addedilen Tanrı Ningirsu/Ninurta, Nergal ile Tanrıça İnanna/İstar'ın savaşçı ve güçlü yönlerini vurgulamak amacıyla aslanla ilişkilendirildikleri anlaşılmaktadır⁶⁸⁷.

Bunlardan ilki ve en bilineni Sumerler'in yarattığı Tanrıça İnanna, toplumun önde gelen şehirlerinden olan Uruk kentinin de baş tanrıçası olarak kabul edilmiştir. Sumerliler'in kadınlarda izledikleri ve görmek istedikleri bütün vasıflar onun şahsında bir araya toplanmış olup, bu tanrıça güzelliğin şefkatin, hırsın, kavganın, kurnazlığın ve en önemlisi de bereket ve çoğalmanın sembolü olmuştur. Bununla birlikte tanrıçanın aşkıyla insanlara, doğaya yenilenme ve çoğalma gücü verdiği de inanılmıştır. Aynı zamanda ülkede bereketi ve doğurganlığı sağladığı düşünülen tanrıçanın, Sami toplumlarına İstar olarak geçişle birlikte savaşlara da yön verdiği de inanılmaya başlanmıştır. Gerçekten de Babil ve Asur ordularına savaşta yardım eden ve ordunun başarı elde etmesini sağlayan da odur. Zira bu tanrıça düşman askerlerinin içerisine de fesat sokarak yenilgiye uğramalarına neden olmuştur⁶⁸⁸. Ayrıca Mezopotamya'nın en önemli tanrılarında birisi olan Tanrıça İstar hem tanrılarının hem de insanların kalbine korku salan, vahşi ve güçlü bir karaktere sahiptir. Pek çok yerde her iki yönünden biri ya

⁶⁸⁶ C. E. Watanabe, *age*, s. 89.

⁶⁸⁷ K. Ulanowski, *agm*, s. 272.

⁶⁸⁸ Yusuf Kılıç, Ebru Uncu, "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar Aphrodite Örneği) *History Studies*, Vol. 3, No. 1, 2011, s. 188.

da her ikisi altında tapınım görmüştür. Nitekim daha sonra Asurlular ona bir savaş tanrıçası olarak saygı göstermiş ve onu baş tanrıları Asur'un eşi yapmışlardır⁶⁸⁹.

Gerçekten Eski Mezopotamya panteonunun yedi büyük tanrısından biri olan ve tüm dönemlerde önde gelen Tanrıça İstar aslanla en sık ilişkilendirilen tanrı olarak bilinmektedir. Aynı zamanda Akadca *labbatu/nešutu(m)* yani dişi aslan olarak nitelendirilen İstar genellikle ikonografide yedi aslan tarafından çekilen bir arabaya binen muzaffer Savaş Tanrıçası olarak tasvir edilmektedir⁶⁹⁰. Ayrıca çivi yazılı edebi literatürde adı geçen tanrıçanın aslanla eşleştirildiği görülmektedir. Buradan hareketle Uruk kralı Utuhegal'e ait bir dua metninde kral, Tanrıça İnanna'ya; “*Kraliçem, bütün yabancı (ülkelere) saldıran savaşın dişi aslanı!...*”⁶⁹¹ şeklinde hitap etmekte, böylelikle söz konusu tanrıçanın savaşçı ve vahşi yönünü ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Mezopotamya kehanet literatüründeki *Šumma Alu Serisi*'nin 44. tabletinde aslan, kutsal hayvanı olduğu Aşk ve Savaş Tanrıçası İstar'ın eril ve savaşçı kimliğine oldukça yakın biçimde bahsedilmektedir⁶⁹². Bunun yanı sıra doğum kehanetlerinin derlendiği *Šumma İzbu Serisi*'nde de aslanlar ile ilgili 140 doğum kehanetine rastlanmaktadır. Örneğin; “*Eğer saraydaki bir kadın doğum yaparsa ve (çocuk) bir aslan yüzüne sahipse kralın rakibi olmayacaktır.*”⁶⁹³ şeklindeki koşul ifadesinin işaret ettiği hususun kral ve güçle alakalı olduğu anlaşılmaktadır.

MÖ 2. binyılda Aşk, Savaş ve Bereket Tanrıçası İstar kültürünün Mezopotamya'dan Kenan, Suriye, Filistin, Fenike ve Arabistan'a kadar Yakın Doğu'da hızla yayılmış olduğu bilinmektedir. Söz konusu tanrıçanın adı Hierapolis'te (Bambyke-Suriye) Atargatis, Arabistan'da ise Astar olarak geçmektedir. Özellikle Kenan coğrafyasında Astar(t), Astoret, Astarot ve Astarte olarak tanımlandığı ifade edilmektedir⁶⁹⁴. Öte yandan İstar ile eş tutulan Elam Tanrıçası Narundi aslanla özdeşleştirilmektedir. Bu tanrıçanın altı aslan tarafından çevrelenmiş heykeli sözü edilen vahşi hayvanla ilişkisini kanıtlamaktadır⁶⁹⁵.

Ayrıca III. Ur Dönemi'nden itibaren Tanrıça İstar tasvirlerde elinde çift başlı aslan figürlü topuzla resmedilmeye başlanmıştır. Örneğin Tel Asmar'da bulunan MÖ 18.

⁶⁸⁹ Nanette B. Rodney, “Ishtar, The Lady of Battle”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol.10, No.7, 1952, s. 211.

⁶⁹⁰ K. Ulanowski, agm, s. 271.

⁶⁹¹ S. N. Kramer, *Sümerler*, s. 423.

⁶⁹² F. Erdem, agt, s. 135.

⁶⁹³ K. Ulanowski, agm, s. 276.

⁶⁹⁴ Miroslav Marcovich, “From Ishtar to Aphrodite”, *The Journal of Aesthetic Education*, Vol. 30, No. 2, 1996, s. 45.

⁶⁹⁵ T. Ornan, *age*, s. 35.

yüzyıla tarihlendirilen bir silindir mühür sahnesinde aslan üzerinde duran tanrıçanın sağ elinde çift başlı bir aslan topuzu tasvir edilmiştir⁶⁹⁶. Yine aynı yerde bulunan Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait kahverengi taştan yapılmış bir silindir mührün sağında kurban edilecek bir yavruyu Güneş Tanrısı Şamaş'a getiren bir duacı betimlenmiştir. Solunda ise, "aslanlı asa" ve palasıyla, savaşçı edasında Tanrıça İstar tasvir edilmiştir⁶⁹⁷.

Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait silindir mühürler üzerinde savaşçı Tanrıça İstar olduğu düşünülen bir tanrıça, aslan üzerinde durmaktadır. Bunun örnekleri kral I. Tiglat-pilaser'in hükümdarlık dönemlerinde Asur ve Tel Billa kentlerinde ele geçen baskılar üzerinde yer almaktadır. Her iki figürün de aslan üzerinde tasvir edilmiş olması İstar'la özdeşleştirildiklerini gösterirken tanrıçanın elinde yıldızlı bir asa tuttuğu örnek de bunu doğrulamaktadır⁶⁹⁸.

Asur'un Suriye'deki önemli eyalet merkezlerinden Til Barsip'te üzerinde Kār-Salmanassar'ın valisi Aššur-dūr-pānīa tarafından Arbela'lı İstar'a ithaf edilmiş yazıtın yer aldığı bir stel keşfedilmiştir (**Resim 88**). MÖ 8. yüzyıla ait kırmızımsı breş taşından yapılmış bu stel üzerinde sembolik hayvanı aslan sırtında duran Tanrıça İstar'ın elinde bir halka mevcut olup sol elini selamlamak amacıyla kaldırmış şekilde resmedilmiştir. Üzerinde tanrısalığının göstergesi olan yüksek konik formlu boynuzlu bir başlık takmış tanrıçanın bir bacağı açık olup dizlerine kadar bir elbise üzerinde, boydan bir giysi giymiştir. Sırtında ise küre uçlu iki çapraz sadak, yay ve yanında bir kılıç vardır. Kuzey Suriye geleneğini yansıtan söz konusu stelde betimlenen silahlarla birlikte üzerinde durduğu vahşi aslan tanrıçanın savaşçı yönünü vurgulamaktadır⁶⁹⁹

⁶⁹⁶ I. Cornelius, agm, s. 21-22.

⁶⁹⁷ J. Qates, age, s. 184,

⁶⁹⁸ T. Ornan, age, s. 35.

⁶⁹⁹ Izak Cornelius, "Aspect of the Iconography of the Warrior Goddess İstar and Ancient Near Eastern Prophecies", *Images and Prophecy in the Ancient Eastern Mediterranean*, Ed. M. Nissinen-C.E. Carter, Vandenhoeck&Ruprecht 2009, s. 32.

Resim 88. MÖ 8. yüzyıla ait Til Barsip Steli üzerinde aslanın sırtında duran Tanrıça İstar kabartması. (I. Cornelius, agm, s. 32.)

Ayrıca Yeni Asur kralı Sanherib Dönemi'ne (MÖ 704-681) tarihlendirilen Maltai Kabartması'nda kutsal hayvanlar üzerinde resmedilen yedi tanrıdan ikincisi aslan üzerinde tahta oturmuş Tanrı Asur'un eşi Ninlil/Mulissu görülmektedir⁷⁰⁰. Bunların yanı sıra Yeni Babil Devleti Dönemi'ne ait bir silindi mühür üzerinde başlık takan Tanrıça İstar, Eski Babil prototiplerini anımsatan bir şekilde kutsal hayvanı aslanı üzerinde tasvir edilmiştir⁷⁰¹.

Bunların yanı sıra aslanla ilişkilendirilen bir başka tanrı Yeraltı dünyası ilahı Nergal'dir. Nergal'in en önde gelen kült merkezi Babil'deki Kutha şehrinde bulunan ve “*Ölüler Diyarının Savaşçısı*” manasına gelen E-meslam Tapınağı olup bu tanrının bazen “*Meslam'dan gelen*” anlamındaki *Meslamta-ea* adıyla da anıldığı bilinmektedir. Diğer kült merkezleri ise Maşkan-sāpir (Tel Abu Dhawari),⁷⁰² Api'ak, Marad ve Mê-Turnat (Diyala Nehri üzerinde) kentidir. Ölüler diyarına ilişkin bağlantılarına ek olarak, Nergal hastalık ve vebanın yanı sıra orman yangınlarıyla ilişkilendirilmektedir. Aynı zamanda bu tanrı savaşçı özellikleriyle de ön plana çıkmaktadır. Akadca Erra ile özdeşleştirilen Tanrı Nergal, ilk olarak Er Hanedanlar Dönemi tanrı listelerinde görülürken, daha sonraları sözlük belgelerinde de yer aldığı anlaşılmaktadır. Adı geçen tanrı, Yeraltı Dünyası Tanrıçası Ereşkigal'in kocası olarak bilinmekte, Enlil ve Ninlil'in ya da Belet-ili'nin oğlu olarak kabul edilmektedir. İkonografide Nergal genellikle uzun, açık bir giysi giymiş, genç bir savaşçı olarak temsil edilmekte ve çoğunlukla öne çıkmış bir bacağı kaide ya da askere basmış olarak resmedilmektedir. Tanrısal simgeleri arasında üç başlı bir topuz, pala veya aslan başlı asa bulunmaktadır⁷⁰³.

1.2.3. Geyik

1.2.3.1. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Geyik

İlk geviş getiren memeli hayvan türlerine dünya genelinde, Orta Eosen Dönemi'nde (yaklaşık 50 milyon yıl önce) Asya'da rastlanmıştır. Küçük boyutta ve boynuzsuz ilk geyikgillere (*Eumeryx* ve *Ibomeryx* cinsleri) ait türlerin kalıntıları ise, Orta Asya'da Oligosen Dönem'e (yaklaşık 25 milyon yıl önce) tarihlenmektedir. Bu türlerin

⁷⁰⁰ V. Sevin, *age*, s. 176.

⁷⁰¹ Dominique Collon, *Western Asiatic Seal in the British Museum Cylinder Seals V Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Period*, The British Museum Press, London 2001, s. 129.

⁷⁰² J. Black, A. Green, *age*, s. 213.

⁷⁰³ D. R. Frayne, J. H. Stuckey, *age*, s. 230-232.

Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yayılışları, İlk Miyosen Dönem'de (yaklaşık 20 milyon yıl önce) gerçekleşmiştir⁷⁰⁴.

Çeşitli kıtalarda yaşam alanlarına sahip olan geyikgillerin (*Cervidae*), günümüzden yaklaşık 5 milyon yıl önce Amerika kıtasında, Sibirya ormanlarında ve Asya'da yaşadıkları tespit edilmiştir. Geyikler, günümüzde, Avrupa ormanlarıyla Asya'nın bazı bölgelerinde, Kuzey, Güney Amerika ve Afrika'nın Kuzeybatı kesimlerinde, Yeni Zelanda ve Avustralya'da yayılım alanına sahiptirler. Güncel bilgilere göre, bugün dünyada yaşayan türler arasında; Kızıl, Ren, Karibu, Ala, Benekli, Muncak, Karaca, Misk, Mus, Kanada, Virginia, Çin, Havlıyan, Bataklik geyiği bilinen türleridir. Dünyanın en büyük geyiği "sığın" en küçüğü "pudu" adlı geyik türüdür. Sığınlar Kuzey Avrasya ve Kuzey Amerika'da, pudular ise Güney Amerika'da yaşamaktadırlar⁷⁰⁵. Ayrıca 19. yüzyıldan itibaren çeşitli nedenlerden dolayı dünya genelinde bulunan geyik türlerinin hızlıca tükenmeye başladıkları kaydedilmektedir. Günümüzde dünya üzerinde 19 geyik türü ve bunların da 60 farklı alt türleri yaşamaktadır⁷⁰⁶.

Bilindiği gibi hayvan motiflerinin kaya, mağara, kemik, taş vb. arkeolojik bulgular üzerinde tasvir edilmesi geleneğinin ilk izleri Paleolitik Dönem'e kadar gitmektedir. Buradan hareketle geyik⁷⁰⁷, insan düşüncesinin meydana getirmiş olduğu sanatta av ve büyüdü apotropaik⁷⁰⁸ ritüeller bağlamında ilk betimlenen hayvanlar arasında yer almaktadır. Buna göre özellikle erken dönem Şamanistik inançlarda geyiğe büyük saygı gösterilmiş olmakla birlikte geyik derisi, dişleri ve boynuzlarının Eski Çağ toplumlarının dini ritüellerindeki kıyafetlerini oluşturduğu görülmektedir⁷⁰⁹. Bunun yanı sıra tarih öncesi dönemlerden itibaren söz konusu hayvana ve boynuzlarına sembolik anlam atfedildiği de bilinmektedir. Fakat birçok sembolik özelliği bünyesinde barındıran hayvanlardan biri olan geyiğin temsil ettiği çeşitli imgelerin anlamları da zaman ve mekâna göre değişiklik göstermektedir. Bu nedenle bazı hayvanlarda olduğu gibi geyiğin

⁷⁰⁴ Vedat Beşkardes, Yaşar Burak Uslu, Burçin Uslu, "Geyik ile İlgili Bazı Türkçe Terimler Üzerine Düşünceler", *Avrasya Terim Dergisi*, C. 2, S. 1, 2014, s. 18.

⁷⁰⁵ Nihal Uzun, *Başlangıcından MÖ II. Bin Yıl Sonuna Kadar Anadolu'da Geyik Tasvirleri*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2019, s. 4.

⁷⁰⁶ N. Uzun, agt, s. 4.

⁷⁰⁷ Fransa'nın Ariège Bölgesi'nde yer alan ve Üst Paleolitik Dönem'e tarihlendirilen Volp Mağaralarında oldukça yüksek bir çıkıntıda, iki yana açılmış geyik boynuzlarıyla belli belirsiz şekilde bir yarı hayvan yarı insan biçiminde karışık bir figür görülmektedir. Yine bu döneme ait geyik gravürleri; Lascaux Mağarası, Dordogne'deki Gabillou Mağarası'nda da bulunmaktadır. J.D. Lewis-Williams, *age*, s. 13, 216, 234.

⁷⁰⁸ Apotropaik kelimesi, Eski Helence'deki *apotropaios*'tan (kötülükleri uzaklaştıran) türetilmiştir. Kötü etkileri başka hedeflere yönlendirmek için yapılan ritüeller ve bu özelliğe sahip nesnelere tanımlamak için kullanılmaktadır. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*, Kocabalı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 12.

⁷⁰⁹ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 296.

de tek bir sembole karşılık gelmediği, hatta olumlu ve olumsuz birden fazla manayı bünyesinde taşıdığı gözlenmektedir. Özellikle erkek geyiğin boynuzları her yıl sonbaharda kendiliğinden düşmekte ve takip eden ilkbaharla birlikte yeni dallarla tekrardan ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle geyik, tarihsel süreç boyunca yaratılış, uzun ömür, dayanıklılık, döngüsellik ve yenilenme sembolü olarak kabul edilmiştir⁷¹⁰.

Yukarıdaki bilgilerin yanı sıra doğma/yeniden doğma düşüncesi Üst Paleolitik Dönem insanının en önemli tutkularından birisi olmuştur. Zira bu düşüncüyü yansıtan sembolik kompozisyonları gerek mağara duvar resimleri gerekse mezar buluntularında görmek mümkündür. Aynı zamanda Üst Paleolitik Dönem'de yaşayan insanlar geyik, ağaç, boncuk, kuş, inci, istiridye, ay, spiral kırmızı renk gibi simgeleri doğum olgusunun aktif öğeleri saymışlar ve bunları günlük yaşamın sembolik dilinde sık sık kullanmışlardır⁷¹¹. Şöyle ki boynuzlu hayvan türlerinden olan geyik erken dönemlerden itibaren kadın ve dişilikle ilişkilendirilmiş olup çeşitli dönemlerde yürütülen arkeolojik çalışmalarda söz konusu düşüncüyü destekleyici buluntularla karşılaşmıştır. Örneğin Güney Almanya'daki Nördlingen am Riesrand yakınlarındaki Ofnet Mağarası'nda 1908 yılı kazı çalışmalarında Paleolitik tabakalar içerisinde aşı boyası ve kül ile karıştırılmış insan kafataslarının olduğu birbirine oldukça yakın olan iki tekne bulunmuştur. Büyük grupta yirmi yedi, küçük grupta ise altı adet insan kafatasına ulaşılmıştır. Buradaki kadın kafataslarının iki yüz tane delinmiş geyik dişi ve yaklaşık dört yüz tane salyangozla birlikte gömüldükleri tespit edilmiştir⁷¹². Aynı zamanda Fransa'nın güneybatısındaki Ariège Bölgesi'nde yer alan Mas D'Azil'de Üst Paleolitik Dönem'e tarihlendirilen bir mezarda genç bir kız, geyik boynuzu üzerine yatırılmış ve kafatası da bir bizon boynuzuna bakar durumda bulunmuştur. Benzer şekilde Teviec ve Hoedic mezarlığında kadın cesetlerinin kırmızıya boyandığı ve geyik boynuzları ile istiridye kabuklarıyla birlikte defnedildiği anlaşılmıştır (**Resim 89**)⁷¹³. Bunlara ek olarak, Fransa'daki Fontales (Torn-et-Garonne) Üst Paleolitik yerleşim yerinde ele geçen bir levhada birisinin üzerinde daireye benzeyen şekil bulunan 2 kadın çizimi, kaz başı ve geyik başı birlikte tasvir edilmiştir⁷¹⁴. Nitekim Avrupa'nın çeşitli yerlerindeki mezar alanlarında kadın cesetlerinin yanında geyik boynuzu, kaz, salyangoz tasvir veya arkeolojik buluntularının

⁷¹⁰ John Fletcher, *Deer*, Reaktion Books, London 2014, s. 148.

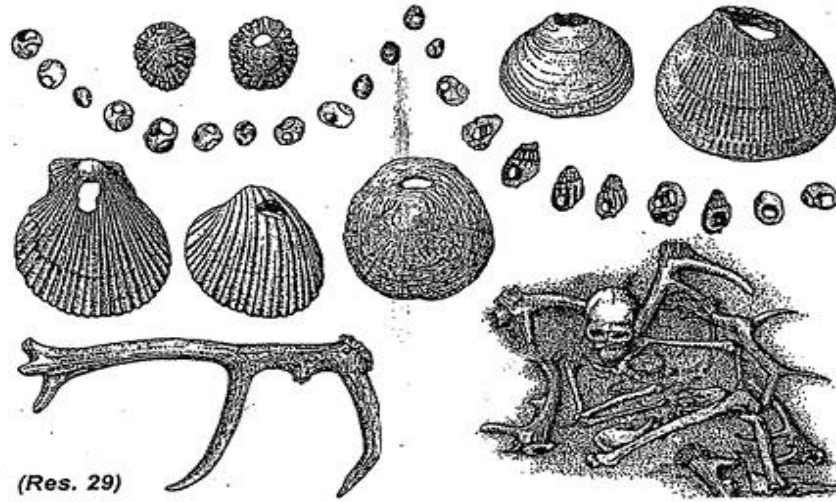
⁷¹¹ M. Ateş, *age*, s. 65.

⁷¹² Klaus Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, Çev. Rüstem Aslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 48-49.

⁷¹³ M. Ateş, *age*, s. 58.

⁷¹⁴ M. Ateş, *age*, s. 75.

ele geçmesi, bunların sadece kadının doğurganlığını temsil etmediği aynı zamanda ölen kişinin kadın olduğunu gösterdiğini söylemek mümkündür.

Resim 89. Fransa'daki Teviec ve Hoedic mezarlığında ortaya çıkarılan buluntular. (M. Ateş, age, s. 58.)

Eski Yakın Doğu'ya gelindiğinde ise çeşitli geyik türlerinin varlığı ve dağılımı, kemik buluntuları, tasvirler ile modern çalışmalardan elde edilen sonuçlar yardımıyla bir dereceye kadar belirlenebilmektedir. Bu cümleden olmak üzere Mezopotamya'da yaşadığı bilinen geyik türleri şunlardır: Bunların ilki, Avrupa'nın kızıl geyiğine benzeyen ve uzun dallı boynuzları olan lekesiz tür veya maral geyiği/kızıl geyik (*Cervus elaphus*)'dir. Yaşam alanı Avrasya'nın büyük bir bölümünü kapsamakla birlikte günümüzde Türkiye, Kafkasya ve Kuzey İran'ın ormanlık alanlarında varlığını sürdürmektedir. Arkeolojik kanıtlar, bu türün Buzul Dönem'in hemen sonrasında İsrail'in güneyine kadar yayıldığını göstermektedir. Kızıl geyiğin oldukça büyük, altı veya daha fazla çatala sahip boynuzları vardır. İkinci tür, Yakın Doğu'nun en küçük geyikleri olarak nitelendirilen, yaşam alanları ve coğrafi dağılımları kızıl geyiklerinkiyle yakından örtüşen karaca (*Cervus capreolus*)'dır. Gözleri ve kulakları diğer türlere nazaran daha büyük olup kısa, çatallı ve pürüzlü boynuzlara sahiptir. Üçüncüsü ise boynuzları kürek veya avuç içi şeklinde karakterize edilen alageyik (*Cervus dama*) türüdür. Günümüzde alageyiklerin Yakın Doğu'daki ana popülasyonu Türkiye'de yaşamakta ve çok azı Huzistan'daki (İran) Dez Nehri Yaban Hayat Sığınağı'nda bulunmaktadır. Mezopotamya coğrafyasında yaygın halde bulunan ve sanatta sıklıkla tasvir edilen geyik türü olan alageyik fiziki açıdan orta büyüklükte olup, post rengi olarak koyu benekli yapıya sahiptir. Bu desen mevsimlere göre değişmekte ve kışın daha gri ve daha az benekli hale gelmektedir. Bu tür iki alt türe ayrılmaktadır. Bunlar; İran alageyiği (*Dama dama Mesopotamica*) ve

Avrupa/Anadolu alageyiği (*Dama dama dama*)'dir⁷¹⁵. İran alageyiğinin boynuzları tabanda kemikli düğümlerden müteşekkil bir halkaya sahip olmakla birlikte üzerinde dışa ve hafifçe yukarıya dönük dişler veya dallar itibariyle diğer türlerden kolayca ayırt edilebilmektedir. Boynuzların büyüklüğü ve oluşumu hayvanın hem yaşının hem de sağlığının göstergesidir. Mezopotamya'nın çeşitli yerlerinde sürdürülen çalışmalarda bu türe ait fazla miktarda arkeolojik veriye rastlanmıştır⁷¹⁶. Nitekim Yakın Doğu coğrafyasında yaşayan geyik popülasyonu ana hatlarıyla yukarıdaki gibidir. Bundan sonraki aşamada söz konusu hayvan türünün Eski Mezopotamya'nın çeşitli arkeolojik buluntuları üzerindeki tasvirleri ile simgesel anlamı ele alınacaktır.

Mezopotamya'nın tarih öncesi kültürlerinden kendine has üslup özellikleri barındıran Halaf Dönemi'ne (MÖ 5600-5000) ait mühürler üzerinde geometrik desenler ile çoğunluğunu boynuzlu vahşi türlerin oluşturduğu hayvan tasvirleri görülmektedir⁷¹⁷. Aynı zamanda bu dönemin çanak çömlek bezemelerinde kuş, yılan, balık kılçığı, boğa başı, eşek, keçi ve geyik gibi çeşitli hayvan motifleri oldukça sık yer almaktadır⁷¹⁸. Bunun yanı sıra Tepe Gavra XIII. tabakada, Tel Halaf kültürüne ait çanak çömlek parçalarının olduğu yığının altında yanmış bir damga mühür baskısı bulunmuş olup bu mühür baskısı üzerinde epeyi küçük fakat olağanüstü güzellikte işlenmiş bir geyik betimi mevcuttur⁷¹⁹. Bunun yanı sıra Tel Arpachiyah Höyüğü'nde Tel Halaf'tan sonraki bir döneme ait güneşte kurutulmuş üzeri mühür baskılı kil parçaları ele geçmiştir. Sözü edilen baskılar içerisindeki hayvan motiflerinin bazısının geyiği temsil ettiği düşünülmektedir⁷²⁰.

Mezopotamya'nın dışında Kuzey Suriye'nin Son Kalkolitik Dönem (MÖ 3900-3600) yerleşimlerinden Tel Brak (Eski Nagar)'ta M.E.L. Mallowan tarafından 1937-1938 yıllarında gerçekleştirilen kazılarda göz idollerine rastlanmıştır. Kentin dini yapısı içerisinde üzerinde göz betimlemelerinin bulunduğu çok sayıda idolün bulunması

⁷¹⁵ E. D. Van Buren, *The Fauna*, s. 37.; A. S. Gilbert, *The Native Fauna*, s. 24-26.; Trudy S. Kawami, "Deer in Art, Life and Death in Northwestern Iran", *Iranica Antiqua*, Vol. XL, 2005, s. 109.

⁷¹⁶ Yakın Doğu'da yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde Paleolitik Dönem'in sonlarına ait olduğu tespit edilen Mezopotamya alageyiğine ait veriler Ubeidiya (İsrail), Benot Ya'akov (İsrail), Latamne (Suriye), Karmel Dağı (Nahal Me'arot-İsrail), Tabun, el-Wad, Skhul, Kebera, Oum Qutafa (İsrail), Kafzeh (İsrail), Ksar 'Akil (Lübnan) ve Kıbrıs Adası'nın çeşitli yerlerinde ortaya çıkarılmıştır. Giuseppe di Stefano, "The Mesopotamian Fallow Deer (*Dama*, *Artiodactyla*) in the Middle East Pleistocene", *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie-Abhandlungen*, Vol. 199, No. 3, 1996, s. 296-299.; Hubert J. Pepper, "The Persian Fallow Deer", *Oryx*, Vol. 7, No. 6, 2009, s. 291-294.

⁷¹⁷ Holy Pittman, Joan Aruz, *Ancient Art in Miniature: Near Eastern Seals from the Collection of Martin and Sarah Cherkasky*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1987, s. 18.

⁷¹⁸ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2011, s. 44.

⁷¹⁹ E. D. Van Buren, *The Fauna*, s. 37

⁷²⁰ M.E.L. Mallowan, J. C. Rose, agm, s. 98-99.

nedeniyle bu yapı “Göz Tapınağı” olarak adlandırılmıştır⁷²¹. Göz Tapınağı’nda ele geçen bir göz idolünün gövdesinin ön tarafına bir geyik kabartması işlenmiş olup bu hayvanın sırtında da kuş olduğu düşünülen küçük bir canlı durmaktadır (**Resim 90**). Bununla birlikte aşağıda çizimi verilen ve hayvan figürü bulunan bu yekpare idolün yanı sıra aynı tabakada ortaya çıkarılan birçok hayvan formlu tılsımın alt kısımlarında da benzer tasvirlerin olduğunu ifade edilmektedir. Zira bu nesne göz idollerinin, tılsımlara benzer bir fonksiyona sahip semboller olabileceğini akla getirmektedir⁷²². Buna karşın genel kanı ise, bu idollerin “Ana Tanrıça” ile ilişki olduğu yönündedir. Aynı zamanda bu idollerin “Göz Tanrısı”nı temsil eden ritüel nesnesi olarak tasarlandığı da düşünülmektedir. Söz konusu göz idollerinin birçok farklı bölgede, her şeyi gören, gözleyen, kollayan tanrıça inancını yansıttığı düşünülmektedir⁷²³. Ancak söz konusu idol üzerinde geyik olarak tanımlanan hayvan, boynuz yapısı itibariyle yabani keçiye de benzemektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere, boynuzlu hayvanlar ile kuşa dair simgeler Ana Tanrıça’yı sembolize etmekte ve tanrıçayla ilişkili tasvirlerde sıklıkla bu hayvanlar temsil edilmektedir. Nitekim burada hayvanın türünden ziyade, yansıttığı sembolik düşünceyle ön plana çıktığını söylemek mümkündür.

Resim 90. Tel Brak’ta ele geçen üzeri hayvan tasvirli iki gözlü idol. (M.E.L. Mallowan, agm, s. 34.)

⁷²¹ Bu idoller iki farklı tipte işlenmiştir. Bunlardan biri, şematik başın tamamını kapsayan bir çift badem biçimli gözün kenarları kalın ve derin yivle belirginleştirilip göz bebeği küçük yuvarlak sığ ya da derin yiv şeklinde gösterilmiştir. Gövdeleri yassı dörtgen formdaki bu idoller “Göz İdoller” olarak adlandırılmıştır. Diğer tipte ise bir çift göz önceki grupta olduğu gibi şematik başın tamamını kapsamakta, gözlerin birer delik olarak biçimlendirilmesi de farkı oluşturmaktadır. Dörtgen ya da şişkin kubbemsi alt yarıya sahip olan bu tip idoller ise, “Gözlüklü İdoller” olarak nitelendirilmiştir. Her iki türden idoller Tel Brak’taki yapı içerisinde ele geçmiştir. Bu tür idoller; Mezopotamya’da Tepe Gavra, Choga Mish, Susa, Ur, Lagaş, Kiş, Tel Umm Qseir, Hacımebi Tepe, Tel Billa, Grai Resh, Tel al Hawa, gibi çeşitli yerleşim yerlerinde bulunmuştur. Serap Yaylalı, “Göz İdoller ve Piroit Höyük Örneği”, *Cedrus*, S. 2, 2014, s. 2.; Ayrıca göz idollerinin işlevleri konusunda farklı görüşler de mevcuttur. İlki, idollerin sembolik anlamının olmadığı, günlük yaşamda kullanılan işlevsel bir alet olarak yapılmış olduğudur. İkinci ve daha yaygın olarak kabul gören görüş ise, idollerin inanç sistemiyle ilişkilendirilen ritüel bir nesne olduğu şeklindedir. Öznur Özmen Bathhan, Metin Bathhan, “Ritüelleştirilmiş Bir Nesne Olarak Göz İdoller”, *Arkeoloji’de Ritüel ve Toplum*, Yayına Hazırlayan: Çiğdem Atakuman, Ege Yayınları, İstanbul 2019, s. 218.

⁷²² M.E.L. Mallowan, “Excavations at Brak and Chagar Bazar”, *Iraq*, Vol. 9, 1947, s. 34.

⁷²³ S. Yaylalı, agm, s. 3.

Öte yandan Eski Mezopotamya faunası üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen Van Buren, çeşitli tasvir ve mühürler üzerinde geyiğin diğer hayvan türlerine nazaran daha az betimlendiğini belirtmektedir⁷²⁴. Buradan hareketle Güney Mezopotamya'daki Uruk yerleşiminde genellikle kızıl geyiği temsil ettiği düşünülen boynuzlu bir hayvan başının tasvir edildiği veriler ortaya çıkarılmıştır. Zira arkaik kil tabletler üzerine kazınmış piktografik işaretlerden dal şeklinde boynuzlara sahip hayvan başı motifinin bu geyik türüne ait olduğu kabul edilmektedir⁷²⁵. Ayrıca Kuzey Mezopotamya'daki Ninova'da gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar esnasında Cemdet Nasr Dönemi'nin başlangıcına tarihlenen bir geyiğin dişleri, çenesi ve boynuzu ortaya çıkarılmıştır. Bu arkeofaunal buluntuların kızıl geyik türüne ait olduğu anlaşılmaktadır⁷²⁶. Yine bu döneme ait bir çanak çömlek üzerinde ince kahverengimsi siyah lüster tekniğiyle yatan bir geyik resmedilmiştir. Aynı zaman dilimine ait beyaz mermer bir silindir mühür sahnesinde uzun boynuzlu iki geyik sağ tarafa doğru yürürken tasvir edilmiştir⁷²⁷.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, Uruk'taki Eanna Tapınağı bölgesindeki arkaik tabakalarda taş malzemeden yapılmış çok sayıda hayvan figürinine rastlanmıştır. Bunlar içerisinde beyaz taştan yapılmış sırtı benekli alageyiği temsil eden heykelcik ortaya çıkarılmıştır. Benzer şekilde Tel Agrab'da kemikten yapılmış koşar vaziyette yani hareketli olarak şekillendirilmiş üzeri benekli geyik figürü bulunmuştur. Aynı zamanda Kiş'te "Y" Mezarlığı'nda bakırdan geyik figürüyle süslenmiş bir dizgin halkası ele geçmiştir. Hatta çok sayıda mezar eşyasının ortaya çıkarıldığı Ur'daki Er Hanedanlar Dönemi'ne tarihlenen Kraliyet Mezarlığı'nda alageyik tasvirli nesnelere ulaşılmıştır⁷²⁸. Bunlar içerisinde PG 800 envanter numaralı mezarda yürütülen arkeolojik çalışmalar neticesinde kraliçe Puabi'ye ait ünlü diadem üzerinde koyun/koç, boğa, ceylan gibi hayvanların yanı sıra geyiklerin altından yapılmış figürleri resmedilmiştir⁷²⁹ (**Resim 91. a**). Diadem üzerindeki hayvan figürleri Mezopotamya toplumlarının pastoral bir yaşam düzenine sahip olduğunu apaçık göstermektedir.

⁷²⁴ E. D. Van Buren, "Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments.", s. 22.

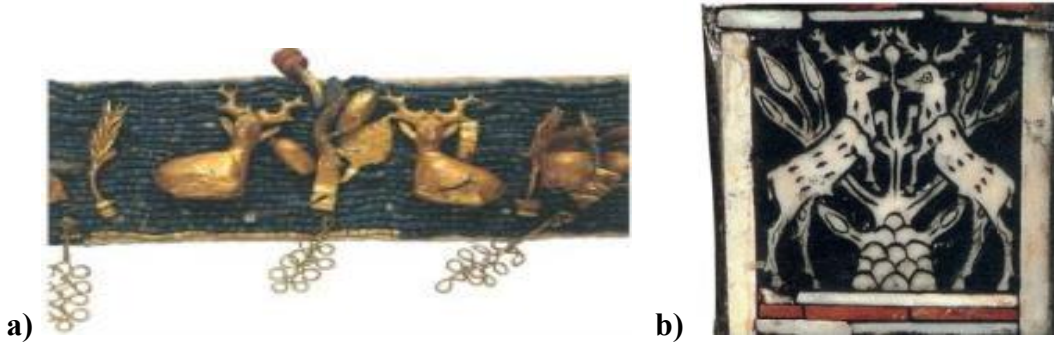
⁷²⁵ Kızıl geyik türünü tasvir eden arkeolojik bulgularla ilgili detaylı bilgi için bkz. E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 37-40.

⁷²⁶ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 22.

⁷²⁷ E. D. Van Buren, "Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments.", s. 22.

⁷²⁸ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 40-41.

⁷²⁹ G. Kalla, agm, s. 881.

Resim 91. a) Kraliçe Puabi'nin diademi, Ur Kraliyet Mezarlığı, Mezar PG 800, MÖ 2600'lü yıllar, **b)** Stilize bir ağaca yaslanan geyik betimleri. (G. Kalla, agm, s. 882.)

Yukarıdaki bilgilerin yanı sıra Ur Kraliyet Mezarlığı'nda bulunan mozaik kakmalı müzik aleti olan lir üzerinde stilize bir dağın tepesinde duran “kutsal ağaç” ya da “yaşam ağacı”na ön ayaklarıyla dayanmış iki geyik betimi görülmektedir (**Resim 91. b)**)⁷³⁰. Nitekim Mezopotamya sanatının yangın bir temasını temsil eden bu sahnede sonsuz bereket ve bolluğa vurgu yapılmaktadır.

Diğer yandan Eski Mezopotamya toplumlarının inanç ve düşünce dünyasında sembolik mana atfedilen hayvanlardan birisi olan geyik, çivi yazılı literatürde Sumerce “*DÀRA.MAŠ*” Akadca *aialu*⁷³¹, *naialu*⁷³² terimleriyle gösterilmektedir. Bununla birlikte *ĦAR-ra=ĥubullu* serisinin 14. tabletinde yer alan Sumerce “*LU.LİM*”, “*Sİ.MUL*”; Akadca “*lu-lim-mu*”, “*a-a-ri*” ifadeleri geyiği tanımlamaktadır⁷³³. Ayrıca geyik, Sumerliler'in Doğum Tanrıçası Ninhursag'la ilişkilendirilmiştir. Çeşitli yerleşimlerde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ele geçen tasvirli buluntular da bunu kanıtlamaktadır. Öte yandan tanrıça ile geyik arasındaki bağ, onunla sıradağlar arasında var olan bağla tamamıyla aynı nitelikte olup söz konusu hayvan Mezopotamya'nın Ana Tanrıçası Ninhursag'ın sembolü olmuştur. Aynı zamanda tanrıçanın ana kült merkezi Keş kentindeki tapınağını yücelten bir ilahi metninde bu tanrıçanın, geyiğin yanı sıra yaban

⁷³⁰ İlk olarak Er Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıkan ve farklı zamanlarda çeşitli şekillerde tasvir edilen bu temanın Sasani Dönemi'ne kadar Yakın Doğu'da popüler bir konu olduğu gözlenmektedir. Buradan hareketle son derece önemli bir ikonografik şema olan bu sahnelerde, iki geviş getiren hayvanın simetrik bir düzende stilize bir ağaca doğru yönelmektedir. Arp, lir, oyun tahtaları ve kutular üzerinde yer alan sahnelerde stilize ağaç, genellikle yaban keçisi, boğa olmak üzere yaygın halde bulunan hayvanlarla, bazen de yukarıda değinildiği üzere geyikle bir dağın tepesinde durmaktadır. Söz konusu eserler üzerinde aslanlar bu hayvanlara saldırırken betimlenmiş olup burada ölüm sembolizmine gönderme yapılmaktadır. Özellikle bu eserlerde bolluk ve bereket, ölüm ve yok oluş temaları hayvanların yer aldığı antitetik bir kompozisyon içerisinde verilmektedir. G. Kalla, agm, s. 883.

⁷³¹ CAD A1, s. 225.

⁷³² Inass Mostafa Abd Elmohsen, “The Horns: Symbol of Power An Iconographical Study in Mesopotamian Art”, *Journal of the Faculty of Archaeology*, Vol. 25, 2022, s. 256.

⁷³³ B. Landsberger, *Die Fauna Des Alten Mesopotamien.*, s. 11.

keçisi ve sığır gibi hayvanlarla ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır⁷³⁴. Zira bu tanrıçanın dağlık alanlarda yaşayan söz konusu hayvanlarla ilişkisi Keş'teki Ninhursag Tapınağı'nı yücelten bir ilahi metninde bahsedilmektedir. Bu metnin 47-49. satırlarında tanrıçanın tapınağı aşağıdaki şekilde tasvir edilmektedir: “*Tapınak, tepesine doğru bir bizon, dibine doğru bir kızıl geyik, tepesine doğru bir alageyik, dibine doğru bir yaban keçisi, tepesine doğru benekli bir alageyik, dibine doğru güzel bir yaban keçisidir.*”⁷³⁵ Tüm bunların yanı sıra Eski Türk sanatında geyiğin “hayvan ana” olarak saygı gördüğü ve bazı Türk toplumlarında bu hayvanın kutsal sayıldığı hatta “tanrıça” olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki bu anlayış “ana tanrıça” anlayışının bir uzantısı olarak addedilmiştir⁷³⁶. Örneğin İskit-Sibirya toplumlarında (MÖ 8. yüzyıllar), geyik kutsal hayat ağacıyla birlikte, yaratıcı tanrıça olarak kabul edilmiştir. Zira arkeolojik buluntulardaki geyik betimleri Eski Çağlarda kozmosun kökeni ve gelişimi ile özdeşleştirilmiş, klanın başlangıcı ve bitişi olarak görülmüştür. Böylece kutsal varlıklar, nehirler ve dağlarda olduğu gibi başlangıçlar, bitişler, dirilme/yenilenme hepsi geyik ile özdeşleştirilmiş ve geyik hayvan ana olarak kabul edilmiştir⁷³⁷. Bu bilgilerden hareketle Eski Mezopotamya sanatı ile Türk sanatı arasında bazı benzerliklerden söz edilebilir.

Fırat Nehri'nin batısında bulunan Mari kentinde Ninhursag Tapınağı'nda kaymaktaşıdan yapılmış bir levhaya rastlanmıştır (**Resim 92**). Bazı araştırmacılar, MÖ 2900-2800 yıllarına tarihlenen bu levha üzerindeki tasvire bütünsel olarak bakıldığında iki farklı kompozisyonu barındırdığını belirtmektedir. İlk görüşe göre levha, Tanrıça Ninhursag'ın yüzünü temsil etmektedir. İkinci görüş ise levha üzerindeki şekiller söz konusu tanrıçanın bedenini resmetmektedir. Şöyle ki P. Steinkeller, levha üzerindeki üçgen formun tanrıçanın jenital bölgesini, iç içe geçmiş dairelerin de göğüslerini betimlediğini aktarmaktadır. Zira dönemin sembolizmde ve mitolojide daire; yaratılışı, oluşumu, yaşam yolunu, sonsuzluğu ve ebediyeti simgelemektedir. Nitekim levha üzerindeki motiflerin bir tanrıça veya kadını yansıttığı her iki görüşün ortak noktasını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra levhanın alt kısmına bakıldığında ise jenital bölgenin sağında ve solunda dört adet, üstte de altı adet olmak üzere iki sıra halinde geyik olduğu düşünülen boynuzlu hayvanlar ile ağaç betimleri bulunmaktadır. Hatta alt sıradaki

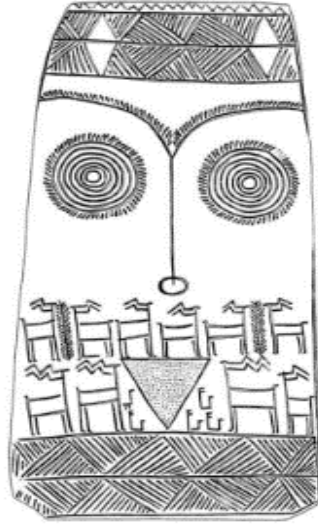
⁷³⁴ P. Steinkeller, agm, s. 994.

⁷³⁵ P. Steinkeller, agm, s. 995.

⁷³⁶ Yaşar Çoruhlu, Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınları, Konya 2014, s. 16.

⁷³⁷ Nilgün Dalkesen, “Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü”, *Milli Folklor*, Yıl. 27, S. 106, 2005, s. 59.

geyiklerin önünde de kuş olduğu tahmin edilen çok daha küçük beş hayvan temsili yer almaktadır⁷³⁸.

Resim 92. Mari levhası. (P. Steinkeller, agm, s. 980.)

Ayrıca bu levha üzerindeki görselin tanrıçayla ilişkisine dair, P. Steinkeller tarafından farklı bir yorum daha getirilmiştir. Buna göre daha önce tanrıçanın yüzü veya çıplak bedeni olarak belirtilen tasvirler zaman içerisinde doğal manzara haline dönüşmüştür. Hatta bu doğal manzara iki dağ sırasıyla sınırlandırılmış bir platodan oluşmaktadır. Alt ve üst kısımlarda bulunan tanrıçanın saç ve boynu olarak analiz edilen çift sıra çapraz çizgili üçgenlerin sıradağlar olduğu ifade edilmiştir. Plato olarak tanımlanan yüzün hemen aşağı kısmında bölünmüş iki ayrı sırada yer alan geyikler iki ağaç veya çalıyla beslenmektedir. Alt sırayı oluşturan geyiklerin önünde, kuş olması kuvvetle muhtemel hayvan temsilleri vardır. Tüm grup daha önce vulva olarak tanımlanan üçgen etrafında merkezlenmiştir⁷³⁹. Betimlerin dağlık bir manzaranın temsili olarak okunabilmesi, levhanın genel anlamını yorumlamak açısından son derece önemlidir. Zira Mezopotamya’da Ninhursag’ın dağlık alanlar ve yaban hayvanlarıyla bağlantılı bir tanrıça olduğu bilinmektedir⁷⁴⁰. Bu bağlamda söz konusu tanrıçanın bu yabani hayvanlar içerisinde geyik, yaban keçisi gibi boynuzlularla sembolize edilmesi doğayla ve canlılarla olan bağlantısını ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak levha üzerinde yer alan boynuzlu hayvanların dağ keçileri olabileceği de öne sürülen iddia arasındadır. Fakat geriye kıvrılan boynuzların zikzak şeklindeki uzantıları, bunların dağ keçilerinden ziyade Mezopotamya’nın geyik

⁷³⁸ P. Steinkeller, agm, s. 979-985.

⁷³⁹ P. Steinkeller, agm, s. 986-987.

⁷⁴⁰ T. Jacobsen, *age*, s. 105.

türleri olabileceğini akla getirmektedir⁷⁴¹. Ayrıca W. Heimpel’de, adı geçen levhanın taban kısmındaki boynuzlu hayvanların, Eski Mezopotamya Doğum Tanrıçası Ninhursag’ın sembolik hayvanlarından geyiğe ait tasvirler olduğunu ifade etmektedir⁷⁴². Bu izahlardan hareketle söz konusu hayvan motiflerine dikkatle bakıldığında levhanın tabanındaki alt ve üst kesitlerde çizgisel olarak gösterilen hayvanların boyut ve boynuzlarının uzunluğu gibi hususlarla birbirlerinden ayrıldıkları görülmektedir. Şöyle ki yabani veya evcil keçiler, geyiklerden daha küçük, boynuzları da daha kısadır. Geyiklerin ise boynuzları yanlara doğru açılmakta ve ağaç dalını andırmaktadır. Bu özellikler göz önüne alındığında üst sıradaki hayvanların keçiyi, alt sıradakilerin ise geyiği temsil ettiği söylenebilir. Zira üst sahnede birbirine dönük boynuzlu hayvanların ortasında yer alan ağaç olduğu düşünülen betim, bu sıradaki hayvanların dağ keçisi olasılığını güçlendirmektedir. Alt sırada da böyle bir detayın olmaması burada tasvir edilen hayvanların geyik olduğunu akla getirmektedir.

Öte yandan Er Hanedanlar Dönemi’yle birlikte geyik boynuzları dekoratif amaçla kullanılmaya başlanmıştır⁷⁴³. Ayrıca bu hayvana ait tasvirler kil, taş kabartmalar üzerinde resmedilmiş olup aynı zamanda altın gibi çeşitli madenlerden yapılmış figürinlerine de rastlanmıştır. Bunların yanı sıra Tanrıça Ninhursag ve geyik arasındaki ilişkinin dolaylı olarak sanata yansıdığı veriler de mevcuttur. Buna göre Akadlı Sargon öncesi döneme ait geyik, ceylan veya yaban keçilerinin Ningirsu’nun kompozit hayvanı olan aslan başlı kartalla yan yana tasvir edildiği görülmektedir. Aynı zamanda Tanrı Ninurta, Doğum Tanrıçası Ninhursag’ın oğlu sayıldığından, bu temsillerde geyik, ceylan ve dağ keçilerinin tanrıçayı sembolize ettiğini açıkça ifade etmek mümkündür. Zira bunun en güzel örneğini El-Ubeyd kentindeki Ninhursag Tapınağı’nda bulunan iki geyiğin sırtında duran Anzu kuşu kabartmalı friz oluşturmaktadır⁷⁴⁴ (**Resim 93**). Van Buren’e göre frizdeki geyik figürleri kızıl geyiği (*cervus elaphus*) temsil etmektedir⁷⁴⁵. Nitekim Akad Devleti Dönemi öncesine ait bu friz tanrıçanın geyiklerinin, Tanrı Ninurta’nın sembolik hayvanı olan aslan başlı kartal ile bir arada resmedildiği eşsiz örneklerdendir.

⁷⁴¹ P. Steinkeller, agm, s. 986 dp. 27, 995-996.

⁷⁴² Wolfgang Heimpel, “Hirsch”, *RIA*, 1972-1975, s. 420.

⁷⁴³ Kemikten daha sert yapıya sahip boynuzlar Neolitik Dönem insanları tarafından taşa şekil vermek için matkap, balyoz, keski, çekiç, keser, kabza veya bıçak sapı gibi farklı aletler üretmek için tercih edilmiştir. Aynı zamanda dişler, toynaklar ve çene kemikleri de Neolitik yerleşimlerinde ritüel ve mezar eşyaları gibi dekoratif, sembolik ve süs malzemeleri yapımı için sık sık tercih edilmiştir. Abu Bakar Siddiq, *Tarihöncesi Toplumlarında İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası*, Çizgi Kitabevi, Konya 2019, s. 137.

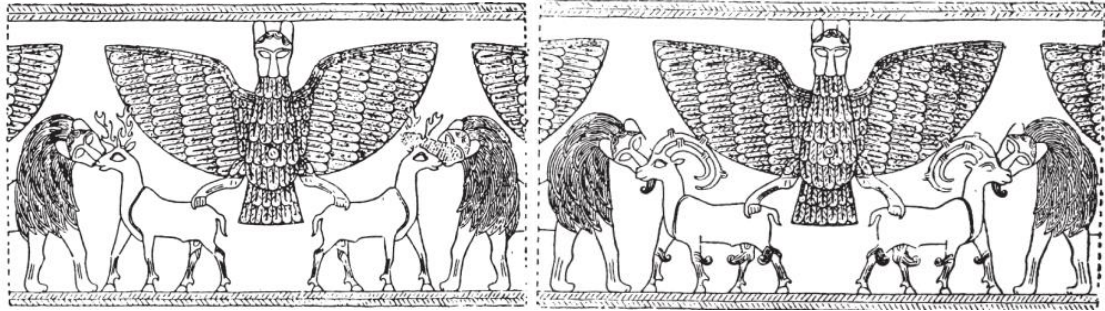
⁷⁴⁴ P. Steinkeller, agm, s. 996.

⁷⁴⁵ E. D. Van Buren, “Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments..”, s. 22.

Resim 93. Akad Devleti Dönemi öncesine ait El-Ubeyd'deki Ninursag Tapınağı kalıntılarında bulunan friz. (P. Steinkeller, agm, s. 997.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, geyiğin aslan başlı kartalla birlikte olduğu benzer bir sahne Tel Asmar'da bulunan bir adak heykelinin kaidesinde yer almaktadır. Kabartma biçiminde işlenmiş bu eserde aslan başlı kartalın yanında, bitkilerle beslenen iki boynuzlu hayvan (dağ keçisi ya da geyik) motifi yer almaktadır⁷⁴⁶. Ayrıca Girsu'da ortaya çıkarılan ve Er Hanedanlar Dönemi'ne tarihlenen Entemena'nın ünlü gümüş vazosundaki ana frizde, her biri simetrik bir çift hayvanı sırtından kavrayan dört adet Anzu tasviri görülmektedir⁷⁴⁷ (**Resim 94**). Bu yırtıcı kuşun pençeleriyle tuttuğu hayvanlar arasında aslan, geyik ve yaban keçisi bulunmaktadır. Zira aslanlar, geyiklerin ve dağ keçilerinin o kadar yakınında ki neredeyse başlarına dokumaktadırlar. Hatta aslanların boynuzlu hayvanlara saldırmak yerine onlara dostça temas ettiği görülmektedir. Nitekim bu betimlemelerde Doğum Tanrıçası Ninursag ile oğlu Ninurta arasındaki bağın sembolik manada sanata da yansdığı anlaşılmaktadır.

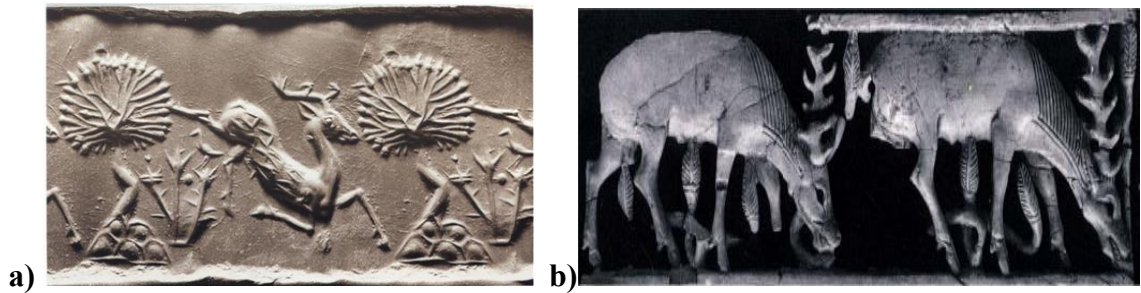

Resim 94. Girsu'da bulunan Er Hanedanlar Dönemi'ne ait üzeri tasvirli kral Entemena'nın gümüş vazosu. (H. Frankfort, *Early Dynastic Sculptured Maceheads*, s. 119.)

⁷⁴⁶ Henri Frankfort, *Sculpture of the Third Millennium B.C. from Tell Asmar and Khafājah*, OIP 44, Chicago, 1939, s. 13-16.

⁷⁴⁷ Henri Frankfort, "Early Dynastic Sculptured Maceheads", *Miscellanea orientalia: dedicata Antonio Deimel annos LXX complenti, Analecta Orientalia* 12, Rome 1935, s. 105-121.

Öte yandan Orta Babil (Kassit) Devleti Dönemi'ne ait bir silindir mühür sahnesinde üstte bir çift geyik, altta da sağa doğru ilerleyen dört geyik betimlenmiştir. Ayrıca MÖ 13. yüzyıla yani Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait bir silindir mühürde doğal manzara içerisinde sıçrayan bir geyik resmedilmiştir. Sahnenin arkasında bir tepenin üzerinde yapraklı ağaç durmakta, yanında da çiçekli bitkilere bir kuş tünemiştir. Hareket halinde gösterilen geyiğin, bu durumu oldukça gerçekçi verilmiştir. Vücudu üzerine kazınan stilize desenler derisini tasvir etmekte, aynı zamanda boyun kasları dâhil beden ayrıntıları açıkça belirtilmiştir. Bu da mührü yapan kişinin hayvanın zarafetine ve asaletine epeyi aşına olduğunu ortaya koymaktadır⁷⁴⁸ (**Resim 95. a**). Daha sonraki Yeni Asur Devleti Dönemi'ne ait fildişinden oyulmuş bir kabartmada bir geyik akarsudan su içerken tasvir edilmiştir. Söz konusu temaya ait örnekler birkaç farklı yerde bulunmuştur⁷⁴⁹. Ayrıca otlayan geyik motifi, Suriye'deki bir atölyenin MÖ 8-7 yüzyıl fildişi oymaları üzerine sıklıkla görülmektedir⁷⁵⁰ (**Resim 95. b**).

Resim 95. a) Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait kalsedondan yapılmış silindir mühür, **(b)** Kalhu'da (Nimrud) MÖ 8-7. yüzyıla ait otlayan geyik tasvirli fildişi panel. (G. Kalla, agm, s. 882.)

Bunun yanı sıra Mezopotamya'da geyiğin boynuzları hastalıkların tedavi edilmesinde merhem ve tütsü yapımında da kullanılmıştır⁷⁵¹. Ayrıca cinsel iktidarsızlığı sağaltma amacıyla yapılan *ŠÀ.ZI.GA/ Nīš Libbi*⁷⁵² ritüel metinlerinde yapılması reçete edilen eylemler içerisinde bazı hayvanların, cinsel organlarından elde edilen seksüel güç

⁷⁴⁸ Jean M. Evans, "The Middle Assyrian Period", *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium B.C.*, Eds. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, Yale University Press, New Haven and London 2008, s. 211.

⁷⁴⁹ E. D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments.*, s. 23.

⁷⁵⁰ G. Kalla, agm, s. 883.

⁷⁵¹ J. Scurlock, *age*, s. 327, 332, 380, 381, 458.

⁷⁵² Eski Mezopotamya toplumlari, erkekteki belirli bazı cinsel problemleri çözmek ve ona cinsel gücünü geri kazandırmak için Sumerce'de *ŠÀ.ZI.GA* olarak geçen ve Akadca'ya *nīš libbi* "kalbin kabarması" şeklinde tercüme edilen bir dizi büyü ritüeli uygulamışlardır. Cinsel gücü arttırmak için yapılan söz konusu ritüeller ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulgani Kaçar, "Eski Mezopotamya'da Cinsel İktidarsızlığı Sağaltmak için Yapılan Büyü Ritüelleri: *ŠÀ.ZI.GA/ Nīš Libbi*", *Archivum Anatolicum*, C. 13, S. 2, 2019, s. 123-133.

ile güçlendirilmiş çeşitli nesnelere de kullanılmıştır. Bu tür bir güce sahip olduğu varsayılan bu nesnelere özellikle cinsel güce sahip olduğu düşünülen bir hayvandan elde edilebileceğine inanılmıştır. Bu bağlamda söz konusu ritüellerde cinsel olarak istekli erkek bir geyiğin kılları, spermeleri kullanılmış olup ritüellerde kullanılan bu şeylerin etkisini arttırmak amacıyla, kullanılmadan önce üzerlerine çeşitli büyü sözleri okunmuştur⁷⁵³. Söz konusu düşüncenin devamını günümüzde de görmek mümkündür.

Geyiğin tanrıçayla yakın ilişkisi MÖ 2. binyılda Anadolu'da yaşamış olan Hitit toplumunda da karşımıza çıkmaktadır. Hititlerin çivi yazılı belgelerinde Baş Tanrıça ve Arinna Kenti'nin Güneş Tanrıçası'nın geyikle eşleştirildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu tanrıçanın bu hayvanla ilişkisini göstermesi bakımından “[Kr]al ayakta durur Arinna'nın güneş tanrıçasını, (tanrıla)rı büyük geyik [biçimli kabı]'ndan (bir?) defa içer.” şeklindeki pasaj dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra Arinna'yla özdeşleştirilen Alacahöyük'ün girişinde yer alan sfenksli kapı batı kulesine ait geyik tasvirli kabartmalı ortostatlar da buradaki geyik kültürünü ortaya koymasına bakımından önem arz etmektedir. Yine Alacahöyük'te yapılan kazılarda Hitit Devleti Dönemi'ne ait çok sayıda boynuz ve kemik kalıntısına rastlanmıştır. Öte yandan Hatti geleneğinin bir devamı olarak görülen geyik inancına dair kanıtları MÖ 3. ve 2. binyıla ait kült nesnelere üzerindeki geyik betimleri oluşturmaktadır⁷⁵⁴. Aynı zamanda Luvi inançlarında ^dLAMMA ideogramı ile gösterilen ve genel adı Kurunta olarak bilinen koruyucu tanrının simgesel hayvanı da geyiktir. Bir başka koruyucu tanrı “LU-LIM-MI” adının Akadca “lu-lim-mu” ‘geyik’ kelimesi ile ilişkili olduğu ileri sürülmektedir. Yine Alacahöyük ve Horoztepe'deki önemli mezar hediyeleri içerisinde geyik eserleri ele geçmiştir. Bu eserler arasında en bilineni ise, ayakların uzantılarını oluşturan dört kollu bir çubuğa yerleştirilmiş geyik heykelciğidir. Heykelin ağzı gümüş veya elektronla kaplı olup, gövdesinde de aynı metalden kakma daireler mevcuttur. Genel olarak kadını, sonsuzluğu ve yaşam ile ölüm döngüsünü simgeleyen daire, bu geyik heykeli üzerinde dairesel bezemelerle gösterilmiş ve kadın sembolleştirilmiştir. Nitekim geyik kültürü Anadolu'da MÖ 3. binyıl ortalarından, MS 3. yüzyıla değin kesintisiz varlığını sürdürmüştür⁷⁵⁵.

⁷⁵³ A. Kaçar, agm., s. 128.; W. Heimpel, agm, s. 420.

⁷⁵⁴ Özlem Sir Gavaz, “MÖ 2. Bin yıl Bazı Gelenek ve Halk Motiflerinin Günümüze Yansıyan Örnekleri”, *TÜBA-AR*, S.19, 2016, s. 81-85.; Helen mitolojisinde Zeus ile Leto'nun kızı, Apollon'un kız kardeşi Ay ve Av tanrıçası Artemis'in (Roma'da ise Diana) kutsal hayvanının dişi bir geyik olduğu bilinmektedir. Altın boynuzlu, tunç toynaklı söz konusu geyiğin, yandan çıkan bir oktan daha hızlı olma kabiliyetine sahip olduğu da belirtilmektedir. Şefik Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994, s. 66, 169.

⁷⁵⁵ Anadolu'da yaygın görülen bir hayvan olan geyik motifinin tarihsel süreci Neolitik Döneme kadar gitmekte ve bir av tanrısı kültürüne işaret etmektedir. Özellikle de Anadolu'daki Tunç ve Demir Çağı toplumlarında ayrı bir yere sahip olduğu arkeolojik ve yazılı kanıtlarla da açık bir biçimde ortaya

Diğer taraftan bazı Eski Çağ yerleşimlerinin Semitik yer adlarının çeşitli hayvanların isimlerinden oluştuğu bilinmektedir. Genel olarak bakıldığında geyik, yaban eşeği, kertenkele, leopar, tilki vb. yabani hayvan isimlerinin yer adı olarak kullanımının buzağı, kuzu, at, köpek gibi evcil hayvanlara nazaran daha fazla olduğu görülmektedir. Hayvan isimlerinden müteşekkil yer adlarının kullanımının nedenini belirlemek zor olsa da bu noktada farklı görüşler bulunmaktadır. Ortak görüş, bir yerleşimin isim seçiminde doğal çevre, fauna (dağlar, tepeler ve çöl) ve yaşam tarzı (genel olarak kırsal hayat) gibi özelliklerin dikkate alındığı şeklindedir. Örneğin 'Ayyālōn "küçük geyik" manasındaki yer adına Yahudiler'in Kutsal Kitabı Tevrat'ta da rastlanmaktadır⁷⁵⁶. Söz konusu yerleşimin, Amarna mektuplarında *Aiiāluna* (EA 273) olarak geçtiği görülmektedir⁷⁵⁷. Tüm bunlardan hareketle söz konusu yer adlarının verilmesi noktasında yerleşimlerin hayvanlarla olan bağlantısının gözetildiğini söylemek mümkündür.

Netice itibarıyla tarih öncesi mağara sanatından günümüze ulaşan sembollerden olan geyik, genellikle kadın ve onun doğurganlığıyla ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda geyik, Eski Mezopotamya'nın yanı sıra diğer Yakın Doğu toplumlarının tanrıçalarıyla özdeşleştirilmiştir. Gerek çivi yazılı belgeler gerekse arkeolojik buluntular bu durumu kanıtlamaktadır.

1.2.4. Tavşan

1.2.4.1. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Tavşan

Tavşanlar, omurgalılar grubu, memeliler sınıfı *Lagomorpha* (tavşanımsılar) takımının *Leporidae* (tavşangiller) familyasında yer alan küçük otçul memeli türüdür. Bu familyada bulunan başlıca yabani tavşanlar ise; Avrupa tavşanı (*Oryctolagus Cuniculus*), Amerikan tavşanı (*Lepus Americanus*), Alp tavşanı (*Lepus Timidus*) ve Esmer tavşan (*Lepus Europeus*)'dır. Günümüz evcil tavşan ırkının kökenini ise *Oryctolagus Cuniculus*

konmaktadır. Evin Özgül, *Eski Anadolu Toplumlarında Tanrıça Tasvirleri (MÖ 2. Binyılın Sonuna Kadar)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2023, s. 214, 363.

⁷⁵⁶ Yeşu 10:12; Hakimler 12:12.

⁷⁵⁷ Nadav Na'aman, "The Shephelah According to the Amarna Letters", *The Fire Signals of Lachish. Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*, Eds. I. Finkelstein & N. Na'aman, Winona Lake, Eisenbrauns 2011, s. 291.; Diğer örnekler ise, yine Yeşu'da geçen 'Eprōn "geç geyik, geyik yavrusu" Şeria Irmağı'nın doğusunda bir kasaba ve dağ ismi olarak iki yer adıdır. Bir diğeri ise Sodom yakınlarındaki Şəbō 'im "kademe, geyik" yer adı geyik manasına gelmektedir. Ayrıca diğer örnekler için bkz. Hekmat Dirbas, "Animal Names in Semitic Toponyms", *Fierce Lions, Angry Mice and Fat-Tailed Sheep Animal Encounters in the Ancient Near East*, Eds. Laerke Recht & Christina Tsouparopoulou, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, UK 2021, s. 105-110.

denilen Avrupa tavşanı teşkil etmektedir⁷⁵⁸. Bu cümleden hareketle evcil türün, eski dünya tavşanı olarak da isimlendirilen yabancı atası Avrupa’da özellikle de İberya ve Güney Fransa’da yaygın halde bulunmuştur. Avrupa kır tavşanı olarak da bilinen bu iri cüsseli hayvan, dünya genelinde oldukça sık görülen yabancı tavşan türünü teşkil etmektedir⁷⁵⁹.

Gruplar halinde yaşama eğiliminde olan evcil tavşanlar genellikle yeraltı sığınaklarında yuva yapmayı severken, yaban tavşanları ise daha yalnızdır ve yer üstünde yuva yapmaktadır. Her ikisinin de yırtıcıları hızlı bir şekilde tespit edebilmesini sağlayan uzun kulakları, hızlı koşmalarını ve yükseğe zıplamalarını sağlayan güçlü arka bacakları bulunmaktadır. Evcil tavşanlar en çok şafak vakti ve alacakaranlıkta aktifken, yaban tavşanı ise genellikle gececidir. Bu nedenle de dünya üzerindeki birçok kültürde tavşan ay ile ilişkilendirilmektedir⁷⁶⁰.

Tavşan sembolünün analizi, öncelikle hayvanın kendisinin fizyolojik ve karakteristik özelliklerinin analizini gerektirmektedir. Dolayısıyla ilk temel anlam tavşanın kendi doğasıyla ilgilidir. Açık alanların ve çölün hayvanı olarak nitelendirilen tavşan etkileyici üreme kapasitesine sahiptir. Bu hayvan türünün genel gebelik süresi 30-33 gün olup bazen de 34 gün sürebilmektedir. Evcil bir tavşan yılda 6-8 kez doğum yapmakta olup, ortalama 4-12 yavru yavrulayabilmektedir. Bahsi geçen bu hayvan türünün tek seferde çok sayıda yavru doğurabilmesi akrep ve domuzlarla benzerlik göstermektedir⁷⁶¹. Nitekim tavşanın bu özelliği *süperfetasyon*⁷⁶² durumuna iyi bir örnek oluşturmaktadır⁷⁶³. Zira gebe tavşanın tekrar gebe kalmasına ve doğurganlığına Herodot, eserinde şu cümlelerle dikkat çekmektedir: “*Tavşan diyelim, hayvan, kuş, insan hepsi onun peşindedir ve dölü bereketlidir. Bütün hayvanlar içinde gebeyken, doğurmadan önce gene gebe kalan tek hayvan dişi tavşandır, o kadar ki, ananın karnında tüylenmiş*

⁷⁵⁸ Sabiha Ünal, “Tavşanların Beslenmesi”, *Lalahan Hayvancılık Araştırma Enstitü Dergisi*, C. 26, S. 1-4, 1986, s. 34.

⁷⁵⁹ S. Lewis, L. Llewlyn-Jones, *age*, s. 372.

⁷⁶⁰ Victoria Dickenson, *Rabbit*, Reaktion Books, London 2014, s. 7-29.; S. Lewis, L. Llewlyn-Jones, *age*, s. 372.

⁷⁶¹ S. Ünal, *agm*, s. 36.

⁷⁶² “*Süperfetasyon*” terimi Latince “*superfetatio*” (süper: aşırı; fetus, fetura: döllemek, doğurganlık, yavru) kelimesinden gelmektedir. Bu kelimenin anlamı ‘tekrar gebe kalma’ veya ‘süpergebelik’ manasına gelmektedir. Söz konusu kelime üreme durumu devam eden, sağlam bir gebelik esnasında gerçekleşen başka bir döllemeyi ifade etmektedir.

⁷⁶³ Katleen Roellig, Brandon R. Menzies, Thomas B. Hildebrandt, Frank Goeritz, “The Concept of Superfetation: A Critical Review on a ‘Myth’ in Mammalian Reproduction”, *Biological Reviews*, Vol. 86, No. 1, 2011, s. 77-78.

yavrularla birlikte tüysüz, daha yeni biçimlenmiş ve yeni gebe kalınmış yavrular da bulunur. İşte tavşanlar böyledir."⁷⁶⁴

Öte yandan Yakın Doğu'nun tarih öncesi veya yazısız döneminin simgesel betimine dâhil edilen hayvanlardan olan tavşana ait tasvirler nadiren karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte modern Türkiye'nin güneydoğusundaki Şanlıurfa il sınırları içerisinde bulunan Neolitik Dönem'e ait Karahan Tepe ve Göbekli Tepe yerleşimlerinde gün yüzüne çıkarılan anıtsal dikilitaşlar (C Yapısı P27 numaralı dikilitaş ve D Yapısı P22 numaralı dikilitaş) üzerinde tavşan olduğu düşünülen hayvan kabartmaları yer almaktadır⁷⁶⁵. Ancak bunların herhangi bir sembol anlamı taşıyıp taşımadıkları bilinmemektedir.

Diğer taraftan tavşan tasvirlerine daha sonraki dönemlerde söz konusu coğrafyanın çeşitli yerlerinde ortaya çıkarılan damga ve silindir mühürler, figürinler ile çeşitli kabartmalar üzerinde rastlanmaktadır. Yukarıda bahsedilen arkeolojik veriler üzerinde yer alan bu tavşan tasvirlerinin, coğrafyanın yerli hayvanı olan kahverengi tavşan veya çöl tavşanı olarak da adlandırılan yaban tavşanına (*Lepus capensis*) ait olduğu ileri sürülmektedir. Söz konusu hayvan türünün, Eski Mezopotamya'nın kuzeyi ile Suriye coğrafyasında antik Roma Dönemi'ne kadar ki zaman aralığında yoğun olarak görüldüğü ifade edilmektedir⁷⁶⁶. Tüm bunların yanı sıra faunal zenginliğe sahip Mezopotamya'nın tarih öncesi arkeolojik buluntuları incelendiğinde yaban tavşanı motiflerinin diğer türlere nazaran oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Zira bunlar içerisinde Mezopotamya'nın kuzeyindeki Musul dolaylarında bulunan Tepe Gavra yerleşiminde Ninova Dönemi'ne tarihlenen mühürde tavşan betimine rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra Chagar Bazar (Şagir Bazar)'da da yine aynı döneme ait ele geçen bir mühür baskısında yabani kır tavşanı gerçekçi bir şekilde temsil edilmiştir⁷⁶⁷.

Ayrıca tavşan kelimesi etimolojisi ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Tuncer Gülensoy tavşan sözcüğünün kökeninin Eski Türkçe'de "*taw-* (*sıçramak, zıplamak*) -*rı-ş-gan*" şeklinde olduğunu ifade etmekle birlikte, "*tabış-/taviş-* (*koşmak, kıvıldamak, atlamak, sıçramak*)" fiilinden, "*-gan* (*zıplayan, sıçrayan*)" fiilden isim yapma eki

⁷⁶⁴ Herodot III, 108.

⁷⁶⁵ E. Bingöl, agt, s. 235.

⁷⁶⁶ Sara Pizzimenti, "A Hare in the Land of Lions Analysis and Interpretation of the Leporid Symbol in the Old Syrian Glyptic", *Studia Eblaitica Studies on the Archaeology, History, and Philology of Ancient Syria I*, Ed. Paolo Matthiae, Harrossowitz Verlag 2015, s. 166.

⁷⁶⁷ B. L. Goff, *age*, s. 147, 149.

getirilerek “*tabıŝgan*” şeklinde türetilmiştir⁷⁶⁸. Öte yandan Eski Mezopotamya’nın çivi yazılı literatüründe tavşan Sumerce “*KA.EDİN.NA*” ya da “*GÚ.EDİN.NA*”, Akadca “*arnabu(m)*” kelimelerine karşılık gelirken, dişi tavşan Sumerce “*SAL.MIN*” Akadca “*arnabtu(m)*”⁷⁶⁹ terimleriyle ifade edilmektedir.

Tavşan, Güney Mezopotamya bölgesinde yaşamış Sumer toplumunun ikonografisinde oldukça nadir görülen hayvanlardan birisidir. Ur kentinde ortaya çıkarılan Er Hanedanlar veya Cemdet Nasr Dönemi’ne tarihlenen bir silindir mühür baskısında, çıplak bir erkek figürü iki tavşanı arka ayaklarından tutarken tasvir edilmiştir. Üremeye bağlantılı olduğu düşünülen sahnede iki adet rozet motifi de resmedilmiştir⁷⁷⁰. Bunun dışında MÖ 2. binyılın ilk yarısına kadar ki zaman diliminde oldukça az betimlenen tavşan, Suriye etkisi altında gelişen silindir mühürler grubunda favori bir motif haline gelmiştir. Söz konusu grubun ilk mühür örneklerinde tavşan genellikle ana temanın bir tarafında üst üste gelecek şekilde yerleştirilmiş hayvanlardan birisidir. Öte yandan Sumer tesirinin giderek azaldığı daha geç tarihli mühürlerde, hepsi birbirine tıpatıp benzeyen bir dizi tavşan, sahnenin üstünde veya altında friz benzeri bir sınır oluşturacak şekilde betimlenmiştir. Ayrıca mitolojik bir sahnenin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu bir mühür örneğinde, yerden yükselen ve kolunda bir tavşan taşıyan bir tanrı tasviri mevcuttur. Bu mührün arka planında diğer iki tavşan bir grifon ile bir aslandan kaçmaya çalışmaktadır. Yine Babil’de kırmızı kilden yapılmış ve oturmuş bir tavşanı temsil eden bir heykelcik günümüzde Berlin Müzesi’nde sergilenmektedir⁷⁷¹.

İlave olarak, Mezopotamya faunası üzerine çalışmalar yapan Van Buren güneydeki tavşan temasının, Mezopotamya’nın kuzeyindeki bölgelerin dini ve sanatsal kültüründen alınmış olduğunu ifade etmektedir. Zira MÖ 2. binyılın başlarında silindir mühürlerde nadiren görülen tavşanın sembolik manaya sahip esas figür olmaktan ziyade, ikincil ya da dolgu motifi olarak sıkça görüldüğünü belirtmektedir⁷⁷². Silvia Schroer’de konuyla ilgili bir çalışmasında tavşanın şimdiye kadar kültik bir tapınım görmediğini ve

⁷⁶⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDKY, Ankara 2007, s. 870.; Tavşan kelimesinin etimolojik kökeni ile ilgili farklı görüş ve yaklaşımlar için bakınız. Hakan Sartıken, “Tavşan Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine”, *Asia Minor Studies Journal*, Vol. 7, No. 1, 2019, s. 130-135.; B. Paçacıoğlu, agm, s. 284.

⁷⁶⁹ CAD A2, s. 294.; J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 24.; Aynı zamanda *ĦAR-ra=hubullu* serisinin 14. tabletinde tavşan Sumerce “*GÚ.EDİN.NA*” Akadca “*ar-na-bu*”; dişi tavşan ise, Sumerce “*SAL.EDİN.NA*”, Akadca “*ár-nab-t[um]*” şeklinde gösterilmektedir. B. Landsberger, *Die Fauna Des Alten Mesopotamien.*, s. 12.

⁷⁷⁰ Leon Legrain, *Ur Excavations Archaic Seal-Impressions Volume III*, Great Britain at the University Press, Oxford 1936, s. 10.

⁷⁷¹ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 27.

⁷⁷² E. D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments.*, s. 23.

herhangi bir tanrıyı da temsil etmemiş olabileceğini kaydetmektedir⁷⁷³. Nitekim her iki düşünce şu ana kadarki çeşitli buluntularda az miktarda görülen tavşan motiflerinin nedeni olarak gösterilebilir. Bu görüşlerin aksine hızlı koşma yeteneğine sahip bu hayvan, Mezopotamya panteonunun önde gelen tanrılarından olan Aşk, Savaş ve Bereket Tanrıçası İstar'la özdeşleştirilmektedir. Öyle ki doğurgan olma vasfına sahip tavşanın adet görme özelliği ayın döngülerini temsil etmekte ve bu döngüler de söz konusu tanrıçanın döngülerini yansıtmaktadır. Bu yönüyle tavşanın Eski Çağlardan itibaren tanrıçayla bağlantılı imgesel metafor olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır⁷⁷⁴. Nitekim tanrıçayla bu hayvan arasındaki sembolik ilişkinin özellikle MÖ 3. bin yılın ortalarından itibaren tarih sahnesine çıkmaya başlayan Samiler'in etkisiyle gelişmiş olması muhtemeldir.

Daha önce ifade edildiği üzere İlk Tunç Çağı'nda Mezopotamya coğrafyasında tavşana ait arkeolojik buluntular nadir olmasına rağmen, Suriye'deki Yukarı Habur Bölgesi'ndeki Tel Brak (Nagar) kentinde arkeolojik verilerle karşılaşmıştır. Buradaki Göz Tapınağı olarak adlandırılan yapının kalıntıları arasında damga mühürler ile tavşan biçiminde fayans taşından yapılmış yüzden fazla muska veya tılsım nesnesine rastlanmıştır⁷⁷⁵ (**Resim 96**). Nitekim tavşanın doğası gereği ürkek bir hayvan olması onu tehditlere karşı verdiği tepkiyi hassas hale getirmektedir. Bu nedenle de görme ve duyma duyuları oldukça gelişkindir. Aynı zamanda gözleri açık uyuması ile uyanık olma özelliği, tavşanın koruyucu role sahip olmasındaki temel kriterlerdir⁷⁷⁶. Ayrıca çömelmiş bir tavşanı temsil eden Babil'de ortaya çıkarılan kırmızı kilden yapılmış bir figürün günümüzde Berlin Müzesi'nde bulunmaktadır⁷⁷⁷.

Resim 96. Tel Brak'taki Göz Tapınağı'nda ortaya çıkarılan tavşan biçimli amulet örneği. (B.L. Goff, *age*, lev. 646.)

⁷⁷³ Silvia Schroer, "Hare", *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, 2006, s. 1.

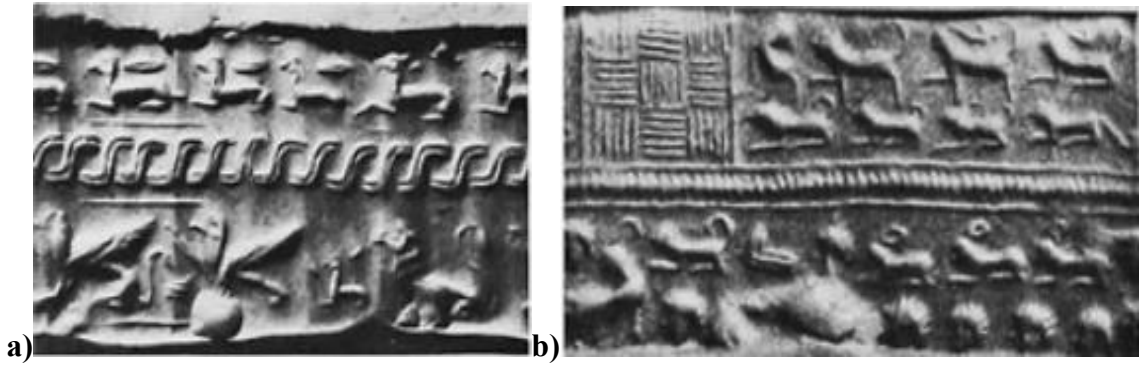
⁷⁷⁴ Erhan Bingöl, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgeçiliği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2018, s. 237.

⁷⁷⁵ M.E.L. Mallowan, *Excavations at Brak and Chagar Bazar*, s. 106, 108.; B.L. Goff, *age*, s. 150.

⁷⁷⁶ E. Bingöl, *agt*, s. 237.; S. Schroer, *agm*, s. 1.

⁷⁷⁷ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 27.

Daha önce de ifade edildiği gibi tavşan, Eski Mezopotamya'nın yanı sıra Suriye bölgesindeki silindir mühürler üzerinde MÖ 2. binyılın ilk yarısından itibaren sıklıkla betimlenen bir motif olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁷⁸. Ancak bu hayvan Batı Suriye mühürlerinde nadiren görülmekle birlikte, Kuzey Suriye silindir mühürlerinde ve Levant kıyılarında ele geçen arkeolojik buluntular üzerindeki betimlemelerde keçi-koyun ve aslandan sonra en yaygın görülen türdür. Bu bilgilere ek olarak tavşanın boğa, grifon, güvercin ve maymun gibi hayvanlarla bir arada resmedildiği örnekler de bulunmaktadır. Hatta yabancı tavşan veya ona ait baş formları, silindir mühürlerin üst ya da alt kenarlarına yerleştirilmiş olup, bunlar çoğunlukla birbirine zıt düzende bir friz oluşturmaktadır⁷⁷⁹.

Resim 97. a, b) Tavşanın yatay frizlerle temsil edildiği Eski Suriye silindir mühür baskıları. (S. Pizzimenti, agm, s. 174.)

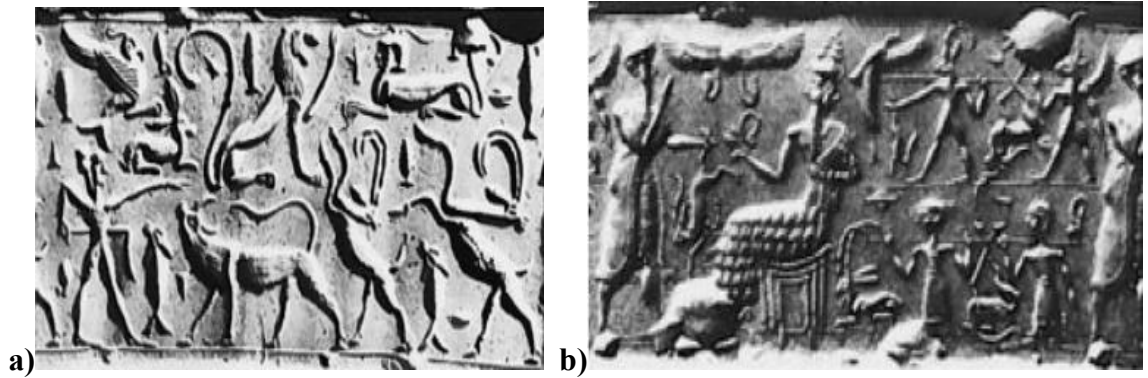
Yabancı tavşanın, Eski Suriye coğrafyasında ele geçen silindir mühürler üzerindeki varlığı incelendiğinde beş farklı sahnede yer aldığı görülmektedir. Bunlar içerisinde en sık rastlanan ve ilk sahne grubunda tavşan, bir sarmal (guilloche), basit bir çizgi ya da her ikisiyle de ayrılmış olabilen uzun yatay bir frizin parçasını teşkil etmektedir. Zira bu sahnede tavşanın kendisi frizde gösterilen tek hayvan olabildiği gibi (**Resim 97. a**) keçi-koyun, kuş, akrep gibi hayvanların yanı sıra sfenks ve grifon gibi kompozit varlıklarla birlikte temsil edilmektedir (**Resim 97. b**). Bunun yanı sıra bazen tavşan motifi, insan başlarıyla birlikte betimlenmektedir. Nitekim bazen frizler silindir mührün tüm yüzeyini kaplayabildiği gibi ana anlatıya eşlik eden ikincil bir dekoratif sahne olabilmektedir⁷⁸⁰. İkinci sahne grubunda tavşan, tek başına ya da keçi-koyun, kuş, akrep, aslan, maymun gibi hayvanlarla ya da sfenks ve grifon gibi kompozit varlıklarla birlikte bir sütunda resmedilmektedir. Sütunlar, ilk sahnedeki gibi mührün tüm yüzeyini kaplayan ya da ana anlatıya eşlik eden ikinci bir sahne olan basit ya da “kare” çizgilerle bölünmektedir.

⁷⁷⁸ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 27.

⁷⁷⁹ S. Schroer, agm, s. 1.

⁷⁸⁰ S. Pizzimenti, agm, s. 167.

Üçüncü sahnede de tavşan sütunlara veya frizlere dâhil edilmemiş, ancak mührün hem üst hem de alt kısmında sahneye serbestçe yerleştirilmiş sembolik bir unsur durumundadır⁷⁸¹(**Resim 98. a**). Bunlara ek olarak dördüncü ve beşinci sahnelerin yer aldığı silindir mühürler üzerinde tavşan motifi daha az temsil edilmektedir. Dördüncü sahnede tavşan, bir adak nesnesi olarak daima ön ayaklarından tutulmakta veya tanrısal sembol olarak mühür üzerindeki ana sahnenin aktif bir ögesini oluşturmaktadır. Bazı mühürler üzerinde tavşan, tanrının elinde tuttuğu bir hayvandır veya tanrının üzerinde durduğu kaide durumundadır (**Resim 98. b**). Son olarak beşinci sahnede ise tavşan, bir kartalın veya aslan başlı kartalın pençeleriyle kavradığı daha karmaşık bir sembolik grubun parçasını oluşturmaktadır. Bu durumda, Er Hanedanlar Dönemi'nden itibaren Mezopotamya imgelerinde mevcut olan ve iyi bilinen bir ikonografiye göre düzenlenmiş sembolik grup, ikincil ve tamamlayıcı bir sahnede yer almaktadır⁷⁸². Nitekim tavşan imgesinin mühürlerde bulunan diğer sembolik unsurlarla ilişkisine bakıldığında ilk üç sahneyi yansıtan mühürlerde tavşanın hayvanlar dünyasına (aslan, keçi-koyun, kuş, maymun, boğa, balık ve akrep), gerçekdışı dünyaya (sfenks ve grifon) ve son olarak da insanlar dünyasına (insan başları ve elleri) ait sembollerle birlikte resmedildiği görülmektedir. Fakat tavşanın çoğunlukla hayvanlar dünyasına ait sembollerle ilişkili tasvir grubunda yer aldığı görülmektedir. Söz konusu hayvanlar içerisinde en fazla temsil edilen türler koyun ve keçiler olup, hemen ardından aslanlar ve kuşlar gelmektedir. Son sahne grubunda ise hayvanlar dünyasına ait sembollerden sonra insan dünyasına ve gerçek dışı dünyaya ait olanlar takip etmektedir⁷⁸³.

Resim 98. a) Tavşanın sahnede rastgele yerleştirildiği Eski Suriye silindir mührün baskısı, **b)** Tavşanın sunu nesnesi olduğu Eski Suriye silindir mührün baskısı. (S. Pizzimenti, agm, s. 175, 176.)

⁷⁸¹ S. Pizzimenti, agm, s. 167.

⁷⁸² S. Pizzimenti, agm, s. 167.

⁷⁸³ S. Pizzimenti, agm, s. 168.

Eski Suriye coğrafyasında keşfedilen ve yukarıda ana hatlarıyla değerlendirilen silindir mühürlerde tavşanın kendisi ile temsil edilen diğer sembolik unsurlar arasındaki ilişki dikkate alındığında aslanın, kuşun, akrebin ve son olarak da keçi-koyun gibi hayvanların varlığı ve sıklığı dikkat çekmektedir. Tavşanla bağlantılı olan bu sembollerin her biri incelendiğinde, hepsinin farklı şekillerde aynı tanrıçayla, yani Eski Yakın Doğu'nun Ana Tanrıçası olan Aşk, Savaş ve Bereket Tanrıçası İstar'la ilişkili semboller olduğu anlaşılmaktadır⁷⁸⁴. Zira çalışmanın şimdiye kadar gelinen aşamasında yukarıda adı geçen hayvanların Tanrıça İstar'la özdeşleşmiş oldukları çivi yazılı belgeler ve arkeolojik verilerce doğrulanmıştır.

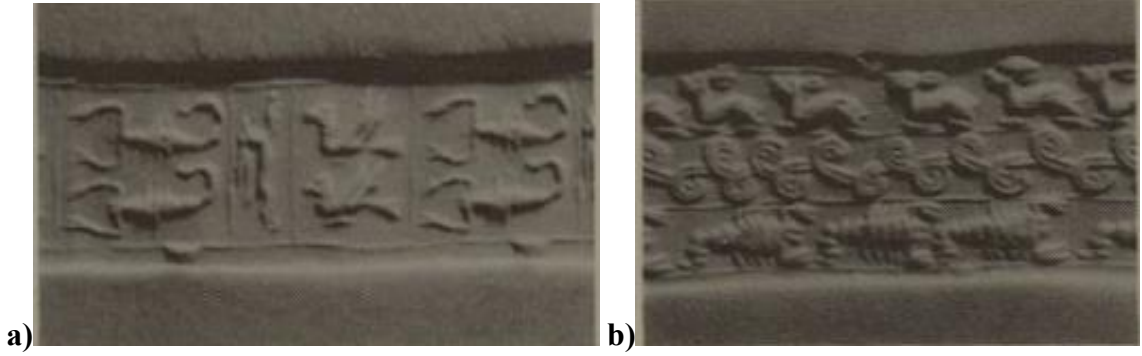
Öte yandan Eski Yakın Doğu kültürlerinde akrep ve kuş üreme ve bereket imgesi olarak bilinmektedir. Adı geçen her iki hayvanın bazı mühürler üzerinde doğurganlıkla bağlantılı olarak yabani tavşanla birlikte resmedildiği mühür örnekleri de mevcuttur. Buradan hareketle Suriye coğrafyasına ait MÖ 1850-1720 yıllarına tarihlendirilen bir mühür baskısı üzerinde soldan sağa iki akrep, iki kuş ve bir tavşan motifi bir arada verilmiştir (**Resim 99. a**). Bunun yanı sıra Marcopoli Koleksiyonu'nda bulunan Suriye menşeli MÖ 1850-1620 yıllarına tarihlendirilen aşağıdaki 567 envanter numaralı silindir mühür sahnesinde sarmal çizgi (guilloche) ile ayrılmış iki yatay frizin üst kısmında dört yabani tavşan ve altta ise üç akrep resmedilmiştir⁷⁸⁵ (**Resim 99. b**). Zira sarmal çizgi deseni MÖ 4. binyıldan itibaren güçlü bir doğurganlık ve üreme sembolü olarak nitelendirilen dolanmış yılanları temsil etmektedir⁷⁸⁶. Netice itibarıyla kuş muhtemelen güvercini temsil etmekte ve akrep Samiler'in İstar'ıyla eşleştirilen Kuzey Suriye'li Aşk ve Üreme Tanrıçası İshara'nın sembolleridir⁷⁸⁷. Nitekim bu mühür sahnelerinde yabani tavşanın diğer üreme sembolleri kuş ve akreple aynı grupta yer alması, onun tanrıçayla bağlantılı bir sembol olduğunu ortaya koymaktadır.

⁷⁸⁴ S. Pizzimenti, agm, s. 168.

⁷⁸⁵ Beatrice Teissier, *Ancient Near Eastern Seals from the Marcopoli Collection*, Berkeley, London 1984, s. 278.

⁷⁸⁶ E. Douglas Van Buren, "Entwined Serpents", *Archiv für Orientforschung*, 10, 1935-1936, s. 53-65.

⁷⁸⁷ H. Hande Duymuş Florioti, "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Akrep Sembolü", *Tarih Okulu Dergisi*, C. 7, S. XIX, 2014, s. 350.

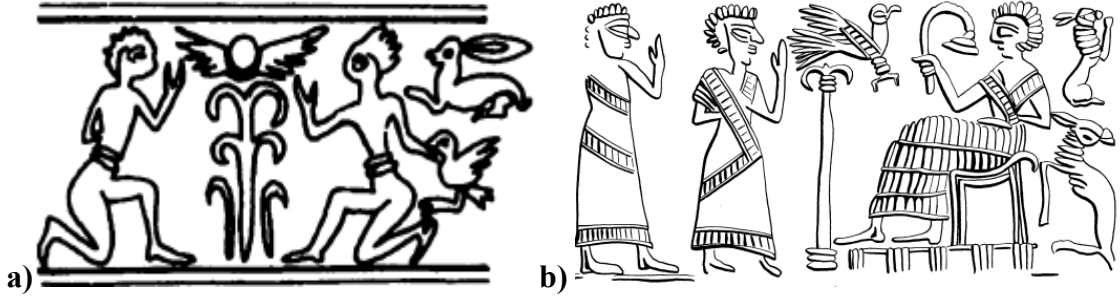
Resim 99. a, b) Suriye bölgesi silindir mühür baskıları üzerinde akrep, kuş ve yabani tavşan betimlemeleri. (B. Teissier, *age*, s. 278.)

Hemen altta verilen Eski Suriye mührünün çizimi üslup ve ikonografi yönünden incelendiğinde Kuzey Suriye’li izler taşıdığı anlaşılmaktadır. Mühürde ortadaki ağacın her iki yanında tapınan insan figürleri görülmektedir. Mührün hemen sağ tarafında tanrıçayla bağlantılı olan tavşan ve güvercin betimleri yer almaktadır. Mührün merkezinde ise kutsal ağaç motifi bulunmaktadır (**Resim 100. a**). Tasvir sanatında tanrıçanın, ağaç ve hayvanlarla olan sembolik ilişkisi bu mühür üzerinde resmedilmiş olup, ağaca duyulan saygının esasında ağaçla temsil edilen ve canlılara hayat veren tanrıçaya yönelik olduğunu söylemek mümkündür⁷⁸⁸. Ayrıca MÖ 2. binyıldan itibaren Eski Suriye gliptiğinde ortaya çıkan üsluba uygun oluşturulan silindir mühürler üzerinde Tanrıça İstar’ın çoğunlukla kanatlı olarak tasvir edildiği bilinmektedir. Bu üslubu yansıtan silindir mühürlerin ortak noktasını ise yabani tavşan motifleri oluşturmaktadır⁷⁸⁹. Bunun yanı sıra Eski Suriye’ye ait bir mühürde erkek ve kadından oluşan iki tapınan, selamlaşmak için bir tanrıçaya yaklaşırken gösterilmiştir. Tahtta oturan tanrıça elinde lotus çiçeğine benzer bir bitki tutmakta olup, aynı zamanda önündeki kaidenin üzerinde bir kuş (muhtemelen güvercin) durmaktadır. Tahtın arkasında ise iki yabani tavşan üst üste tasvir edilmiştir⁷⁹⁰ (**Resim 100. b**).

⁷⁸⁸ Othmar Keel, *Goddesses and Trees New Moon and Yahweh Ancient Near Eastern Art and the Hebrew Bible*, Sheffield Academic Press, England 1998, s. 29.

⁷⁸⁹ U. Winter, *age*, s. 222.

⁷⁹⁰ Urs Winter, “Die Taube Der Fernen Götter In Ps 56,1 Und Die Göttin Mit Der Taube In Der Vorderasiatischen Ikonographie”, *Vögel Als Boten: Studien zu Ps 68, 12-14, Gen 8, 6-12, Koh 10,20 und dem Aussenden von Botenvögeln in Ägypten*, Othmar Keel, Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen 1977, s. 58-60.

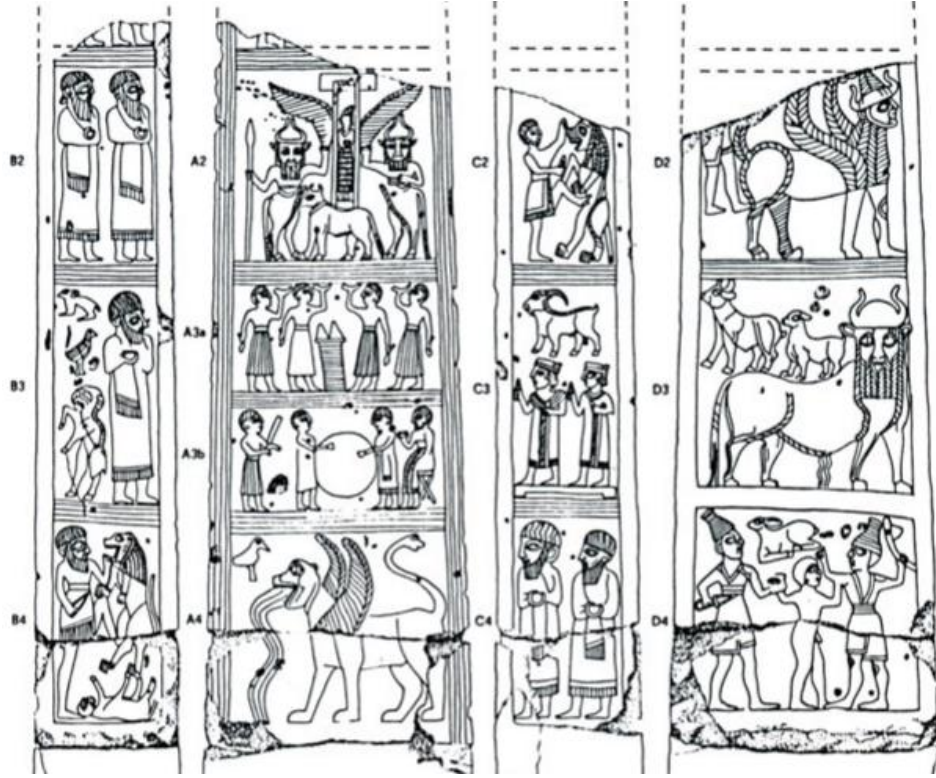

Resim 100. a, b) Eski Suriye'ye ait yaban tavşanı ve güvercin betimli silindir mühür çizimleri. (O. Keel, *age*, s. 129.; U. Winter, *agm*, s. 59.)

Öte yandan yaban tavşanı ile Mezopotamyalı Tanrıça İstar arasındaki sembolik bağlantıyı, Kuzey Suriye yerleşimlerinden Ebla kentinde ortaya çıkarılan “İstar Steli” ile “İstar Dikilitaşı” olarak adlandırılan bir stel ve dikilitaş üzerinde görmek mümkündür. Buradan hareketle İstar Steli, 1988 yılında Akropolis'teki D Tapınağı yakınında bulunan G3 Kutsal Alanı'nın kalıntıları arasında ortaya çıkarılmıştır. Bu stelin hem arka hem de yan yüzünde olmak üzere iki sahnede yaban tavşanı tasviriyle karşılaşılmıştır. Üst kısmı kırılmış ve dört tarafı oyulmuş bu eserde, dini sahneler (Tanrıça İstar ve onun kozmogonisine bağlı kutsal varlıklar), efsanevi sahneler (kahraman ve aslan mücadelesi) ve kült faaliyetlerini temsil eden sahneler (tanrıça için yapılan kutlama, sunu, kurban, müzisyen ve dansçılar) şeklinde düzenlenmiştir. Burada yabancı tavşan stelin arka tarafını teşkil eden D yüzünde en attaki sahnede ortada çıplak olarak resmedilen insan figürünün başının hemen üzerinde betimlenmiştir. Söz konusu hayvan, aynı stelin yan yüzü olan B panelinde üçüncü kesitte sağ elinde kâse tutan ayakta duran bir erkek motifinin arkasında kuş ve keçinin hemen üzerinde resmedilmiştir⁷⁹¹ (**Resim 101**). Eski Suriye mitolojik ve dini ikonografisinin yorumlanması açısından önemli olan bu eser doğaüstü varlıklarla da donatılmıştır. Bu bilgilere karşılık bazı araştırmacılara göre, MÖ 1800 yılına tarihlenen anıtsal stelin D yüzündeki söz konusu paneldeki tasvirli alandaki betimin kurban temasını barındırdığı ifade edilmiş olup, ortadaki kurbanın başı üzerinde tasvir edilen hayvanın ise kuzu ya da koç olduğu belirtilmiştir⁷⁹². Nitekim her ne kadar stelin D yüzündeki hayvan kuzu veya koç olarak yorumlansa da yüz hatları, göz ve kulak yapısı itibarıyla yani fizyolojik olarak daha çok tavşana benzediğini söylemek mümkündür.

⁷⁹¹ S. Pizzimenti, *agm*, s. 170.; Sebastiano Soldi, “Chimaeric Animals” *In the Ancient Near East*, *Myth, Allegory, Emblem the Many Lives of the Chimaera of Arezzo*, Ed. G. Carlotta Cianferoni, Mario Iozzo, Elisabetta Setari, ARACNE, Roma 2012, s. 94-95.

⁷⁹² Lorenzo Nigro, Human Sacrifice Associated With a Sheep Slaughter in the Sacred Area of Ishtar at MB I Ebla?, *Journal of Prehistoric Religion*, Vol. XI-XII, Paul Åströms Förlag, Jonsered 1998, s. 33.

Resim 101. Ebla kentinde bulunan İstar Steli'nin kabartmalı dört paneli. (L. Nigro, agm, s. 32.)

Bunun yanı sıra Ebla'daki 2006 yılı kazılarında Akropolis'in güneybatı yamacının yüzeyinde keşfedilen İstar Obelisk'inde de tavşan motifi dört panelden birinin orta kesitinde yer almaktadır. Aşağıda görülen dikilitaşta yabani tavşan, dairesel şekilli bir nesneyi muhtemelen müzik aletini iki eliyle tutan merkezdeki erkek figürünün ayaklarının hemen önünde doğal duruşuyla temsil edilmektedir (**Resim 102**). Hem dikilitaştaki hem de stelin yan yüzündeki tasvirler karşılaştırıldığında iki sahne arasında bir bağlantı kurulmaktadır. Zira steldeki tek bir insan figürüyle dikilitaştaki iki insan figürünün özellikle merkezdeki figürün giysisinin hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Nitekim iki anıtsal eser üzerindeki her iki sahnenin aynı kompozisyonu, iki farklı şekilde yansıttığı düşünülmektedir. Buna göre aynı temanın dikilitaş üzerinde daha hikâye tarzında ve genişletilmiş şekilde verildiği, stelde ise daha sembolik biçimde aktarıldığını söylemek mümkündür. Her iki anıtta bakıldığında bunların, Tanrıça İstar için yapılan bir ritüeli tasvir etmiş olması muhtemel olup, yabani tavşanında bu ritüelin bir parçası olduğu belirtilmektedir⁷⁹³. Eski Suriye ikonografisinde yabani tavşan, kendine has özellikleriyle birlikte betimlenirken bu hayvan ile aynı sahnede yer alan -aslan, kuş ve akrep- hayvan motifleriyle olan ilişkisi, tavşanın doğurganlıkla ve Tanrıça İstar'la

⁷⁹³ S. Pizzimenti, agm, s. 170.

bağlantılı bir imgesel yönü olduğunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca daha önce de değinildiği üzere yabancı tavşan figürlü tılsımlar Eski Suriye kültüründe bu hayvana koruyucu bir özelliğin atfedildiğini de göstermektedir.

Resim 102. Ebla kentinde bulunan İstar Dikilitaşı'nın kabartmalı yüzü. (S. Pizzimenti, agm, s. 176.)

Bunların yanı sıra bazı silindir mühür sahnelerinde Tanrıça İstar boğa üzerinde dururken tasvir edilmiştir. Örneğin aşağıdaki mühür çiziminde boğa üzerinde duran bu tanrıçanın gücü söz konusu hayvanla birlikte tasvir edilmiştir. Bu sahnede öncelikle tapınım nesnesi tanrıça olmasına rağmen boğa muhtemelen onun tanrısal eşiyle olan ilişkisine vurgu yapmaktadır. Genel itibariyle çeşitli tasvirlerde ve mühürler üzerinde tanrıçanın ayaklarında veya ellerinde bulunan kuşlar (güvercinler), burada tanrıçanın önünde bir bacağı bükmüş insan figürü ile boğa başı üzerinde görülmektedir. Belki de bu kuşlar tanrıçanın haberci kuşlarını temsil etmektedir. Sahnede kuşların yanı sıra, tanrıçanın sağ tarafında tanrıçayla ilişkili olduğu düşünülen yabancı tavşanları bulunmaktadır⁷⁹⁴ (**Resim 103**).

Resim 103. Morgan Koleksiyonu'ndaki Eski Suriye sanatına ait üzeri betimli silindir mührün çizimi. (U. Winter, age, lev. 293.)

⁷⁹⁴ U. Winter, age, s. 282.

Yeni Asur Devleti Dönemi saraylarını süsleyen duvar rölyeflerinde zaman zaman av ganimeti veya ziyafet malzemelerinin bir parçası olarak tutulan tavşanlar resmedilmiştir. Diğer yandan Nimrud'da ele geçen bronz bir kâse üzerinde yabani tavşan avı betimlenmiş olup, aynı zamanda bu örnek avcılıkta köpeklerin kullanıldığını ortaya koymaktadır⁷⁹⁵.

Tüm bunların dışında Eski Mısır uygarlığında yabani tavşanlar erken tarihlerden itibaren çöl hayvanı olarak bilinmekte olup Avcı Paleti⁷⁹⁶ ve Eski Krallık Dönemi (MÖ 2686-2345) mezar kabartmalarında görülmektedirler. Nadiren avlanan bu hayvan türünün 6. Hanedanlık Devri'nden (MÖ 2345-2181) itibaren sembolik önem kazanmaya başladığı anlaşılmaktadır. Zira Mısır'da tavşan olumlu ve olumsuz anlamlara karşılık gelmektedir. Şöyle ki bir çöl hayvanı olarak tavşan imgesel olarak ölümü ve ölümün üstesinden gelme alanlarını çağrıştırmaktadır. Hatta tavşan bazen fildişi asalarda ve Ölümler Kitabı'nın kısa hikâyelerinde bir iblis şeklinde görülmektedir. Bu olumsuz anlamına karşılık Orta Krallık Dönemi'nden (MÖ 2055-1650) itibaren tavşanın daha fazla sembolik anlam kazandığı gözlemlenmektedir. Adı zikrolunan bu hayvanın üreme kabiliyeti ve bunun sonucunda ortaya çıkan üreme ve yenilenme sembolizmi göz önüne alındığında, Mısır'ın Bereket Tanrıçası Hathor'la eşleştirildiği anlaşılmaktadır. Zira yaban tavşanı Yukarı Mısır'ın 15. Nom Tanrıçası Unut'a (Wenet) eşlik etmekte olup, söz konusu tanrıça ikonografide tavşan şeklinde betimlenmiştir. Mısır'ın Son Krallık Dönemi'ne geldiğinde ise tavşan biçimli tılsım/muskalar oldukça popülerleşmiş ve bu hayvana ait motifler nadiren skarebeler üzerinde temsil edilmiştir. Mısır'da ortaya çıkarılan bu tılsımlardaki mavimsi yeşil cam sırlar ferahlığı ve canlılığı simgelemektedir⁷⁹⁷. Nitekim bu tılsımlara koruyuculuktan ziyade doğurganlığı arttırıcı bir misyonun yüklendiğini söylenebilir. Öte yandan Antik Dönem Hellen sanatında da doğurganlığın, aşkın ve cinselliği simgesi olan tavşan Tanrıça Afrodite'le ilişkilendirilmektedir⁷⁹⁸.

Öte yandan küçük kara hayvanlarından yabani tavşan, Yahudiler'in kutsal kitabı Tevrat'ta kirli hayvan olarak nitelendirilmekte ve temiz olmadığı içinde yenmemesine

⁷⁹⁵ E. D. Van Buren, *The Fauna*, s. 27.

⁷⁹⁶ Tavşan avı oldukça eski bir motif olmakla birlikte Mısır sanatında ilk olarak Erken Hanedanlık Öncesi Döneme ait belirtilen palet üzerinde resmedilmiştir. Eski Mısır'da günlük diyetin bir parçasını oluşturan tavşanlar, av esnasında oklarla ya da köpekler vasıtasıyla yakalanırken tasvir edilmiştir. S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 373.

⁷⁹⁷ S. Schoer, *agm*, s. 1.

⁷⁹⁸ Victoria Dickenson, *Rabbit*, Reaktion Books, London 2014, s. 144.

hüküm getirilmiştir⁷⁹⁹. Benzer şekilde Ermenilerde ve Süryanilerde tavşan eti yenmemektedir. Hatta Alevi-Bektaşî toplumunda eski inançlardan dolayı tavşan olumsuz anlam ihtiva etmektedir⁸⁰⁰.

Netice itibariyle yabancı tavşan, inanç konusu olmuş hayvanlardan birisidir. Kara hayvanlarından tavşanın tarih öncesi dönemlerden itibaren günümüze kadar hem iyi hem de kötü manada çeşitli sembollere karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Karakteristik özelliği itibariyle söz konusu hayvan hızlı hareket etme kabiliyetine sahip olmuş ve doğası gereği ürkek olması da onu tehditlere karşı hassas hale getirmektedir. Bu açıdan da görme ve duyma duyuları da oldukça gelişkindir. Öte yandan geceleri ay ışığı altında hareket halinde olmasından dolayı ay ile ilişkilendirilmektedir. Ancak bilinen en belirgin özellikleri üreme ve doğurganlık olduğundan farklı kültürlerde tanrıçalar ile özdeşleştirilmiş bir hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunu hem yazılı hem de arkeolojik verilerden takip etmek mümkündür.

1.2.5. Maymun

1.2.5.1. İtibar/Statü-Hediye Sembolü Olarak Maymun

Evrin teorisinde insanlarla aynı kökten geldiği iddia edilen maymunlar (primat) diğer hayvanlardan bilinç düzeyi ve sosyal yaşam biçimleri açısından belirgin bir biçimde ayrılmaktadırlar⁸⁰¹. Zira maymunlar, fiziki görünümü itibariyle insana en çok benzeyen bir memeli türüdür. Bu nedenle insanın daima dikkatini çeken maymunlar görünüşleri, çıkarmış oldukları sesler ve yaydıkları enerji bakımından sevilen hayvan türleri arasında yer almışlardır. Zira maymunlar, Eski Yakın Doğu’da uzun ve oldukça saygın bir tarihi geçmişe sahiptir⁸⁰². Bunun yanı sıra maymunlar, Eski Mezopotamya toplumlarının edebiyat, kültür, sanat alanında yer alan egzotik türdür. Şöyle ki sanatta erken dönemlerden itibaren az da olsa görülmeye başlayan ve bölge faunasının bir üyesi olmayan maymunların zaman içerisinde popülerlik kazandığı, özellikle yüksek statülü kişiler tarafından evcil hayvan olarak beslendiği anlaşılmaktadır⁸⁰³.

⁷⁹⁹ Leviogulları 11:6, 29; Tekrar 14:7.

⁸⁰⁰ Pervin Ergun, “Alevilik-Bektaşîlikteki Tavşan İnancının Mitolojik Kökleri Üzerine”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 60, 2011, s. 285-287.

⁸⁰¹ D. Gezin, *age*, s. 152.

⁸⁰² R.D. Barnett, “Monkey Business”, *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, Vol. 5, 1973, s. 3.

⁸⁰³ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 462.

Yakın Doğu’da maymunlara dair ilk kanıtlara görsel sanatlarda rastlanmaktadır. İran coğrafyasında bulunan MÖ 4. ve 3. binyıllara ait tasvirler⁸⁰⁴ ile Uruk’taki MÖ 4. binyılın sonuna tarihlenen tabakalarda maymun şekilli tılsımlara ulaşılmıştır⁸⁰⁵. Bununla birlikte Suriye’nin kuzeydoğusunda yer alan Nagar’da Cemdet Nasr Dönemi’ne ait zoomorfik figürlü tılsımlar arasında maymun örneğine rastlanmıştır. B.L. Goff, ustalıklı modellenen örnekler içerisinde maymun şekilli olanların yaygın olduğunu belirtmiştir⁸⁰⁶. Diğer yandan Tutub’da Er Hanedanlar Dönemi’ne tarihlenen biri lapis-lazuli taşından, diğeri gümüşten yapılmış oturan maymun şekilli iki kolye ucu bulunmuştur. Diğer yandan Ur’daki Kraliyet Mezarlığı’nda I. Ur Hanedanı kralı Meskalamdug’un mezarında maymun şekilli topuzu bulunan bakır bir iğne ele geçmiştir. Ayrıca PG 1054 envanter numaralı mezarda ise flüt çalan maymun betimli bir silindir mühür ortaya çıkarılmıştır⁸⁰⁷ (**Resim 104. a**). Bununla birlikte Ur kentinde Akad Devleti Dönemi’ne tarihlenen çoğunluğu sırlı fritten yapılmış maymun şekilli muskalar keşfedilmiştir⁸⁰⁸. Ek olarak bu döneme ait kırsal bir yerleşim yeri olan Tel Taya’daki⁸⁰⁹ kalıntıların altında pişmiş topraktan yapıldığı anlaşılan küçük bir maymun figürünü ortaya çıkarılmıştır⁸¹⁰

⁸⁰⁴ Örneğin, maymunlar, Godin Tepe’de (yaklaşık MÖ 3300’ler) sayısal-ideografik bir tablet ile buradaki mühür baskıları üzerinde temsil edilmişlerdir. Aynı zamanda bu hayvana ait tasvirler Göktepe yerleşiminde Er Hanedanlar Dönemi’ne tarihlenen bir silindir mühür üzerinde yer almaktadır. Bunun yanı sıra Susa’da bir maymunun flüt çaldığı silindir mühür ile bir toplu iğnenin başını oluşturan lapis-lazuliden yapılmış maymun figürünü mevcuttur. Yine Susa’da yapılan çalışmalarda Proto-Elam ve Elam Dönemleri’ne ait beş primatomorfik figürünü ortaya çıkarılmıştır. Araştırmacılar bu heykelciklerin Zeytuni babunu (*Papio anubis*) ve Rhesus maymununu (*Macaca mulatta*) temsili olabileceğini belirtmektedirler. Doğal yaşam alanlarına bakıldığında Zeytuni babunlarının Orta Afrika’nın doğu kesimlerinde yayılış gösterdiği, Rhesus maymununun veya diğer adıyla Hint şebeginin ise, Orta Asya’nın batısı ile İndus Vadisi’nde dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Ancak MÖ 4. ve 3. binyıllarda İran bölgesinin Mısır’la ticari ilişkileri bilinmediğinden Zeytuni babununun temsili noktasında da belirsizlikler mevcuttur. Söz konusu dönemde Hindistan ile ticari ilişkilerin varlığı bilinmekle birlikte bu hayvanın langur türünü temsil ettiği düşünülmektedir. Marcos Such-Gutiérrez, “The Monkey in Mesopotamia During the Third Millennium BCE”, *World Archaeoprimateology Interconnections of Humans and Nonhuman Primates in the Past*, Eds. Bernardo Urbani, Dionisios Youlatos, Andrzej T. Antczak, Cambridge University Press, United Kingdom 2022, s. 423.; B. Urbani, D. Youlatos, agm, s. 1.

⁸⁰⁵ R.D. Barnett, agm, s. 3.

⁸⁰⁶ B. L. Goff, *age*, s. 149.

⁸⁰⁷ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 22.

⁸⁰⁸ Buren, erken dönem kuyruksuz maymunlarının Asya maymunu olan Gibbon (*Hylobates*)’un bir türü olabileceğini ileri sürmüştür. Benzer şekilde silindir mühürler üzerinde işlenmiş uzun kuyruklara sahip maymunun da Hindistan’ın *Hanuman*’ı olan *Semnopithecus entellus* türünden olabileceğini iddia etmiştir. E.D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 22.

⁸⁰⁹ Tel Taya, Kuzey Mezopotamya’da Sincar-Tel Afar ovasının kuzeydoğu köşesinde yer alan bir höyük yerleşimidir. 1967-73 yılları arasında üç sezon yapılan arkeolojik kazılar neticesinde yerleşime ilişkin en erken veriler MÖ 4. binyılın başlarına kadar dayandığı tespit edilmiştir. Söz konusu höyükteki yerleşim zirvesini MÖ 3. binyılda ulaşılmıştır. Höyükteki yerleşimlerin aralıklarla devam ettiği anlaşılmış, son kalıntılar da MÖ 1. binyılın ortalarına tarihlenmektedir. Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia, The Near East from the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*, Routledge, New York 2002, s. 694-695.

⁸¹⁰ Julian A. Reade, “Tell Taya (1972-73): Summary Report”, *Iraq*, Vol. 35, No. 2, 1973, s. 165.

(Resim 104. b). Ayrıca Akadlar’la birlikte Mezopotamya kültüründe maymunların prestij, gösteriş ve statüko imgesi haline gelerek zaman içerisinde daha da popülerlik kazandığı düşünülmektedir. Zira maymun yerleşikliğinin sunmuş olduğu lüks yaşamın sembolü olarak kullanılmış ve göçebelikten yerleşik yaşama geçen Doğu Samileri (Akadlar) için bir statü sembolü haline geldiği gözlenmektedir⁸¹¹.

Resim 104. a) Ur’daki PG 1054 numaralı mezarda ele geçen üzeri tasvirli silindir mührün çizimi. (M. Such-Gutiérrez, agm, s. 424.), **b)** Tel Taya’da bulunan maymun figürünü. (J. A. Reade, agm, s. 173.)

Eski Mezopotamya toplumlarının çivi yazılı belgelerinde maymun, Sumerce “*UGUDUL*”, “*DUL₆BĪ*”, Akadca “*pagû(m)*”⁸¹², “*uqûpu*”⁸¹³ terimleriyle ifade edilirken, dişi maymun ise Sumerce “*SAL.UGUDUL₆BĪ*” ve Akadca “*pa-gi-ti*”⁸¹⁴ şeklinde geçmektedir. Mezopotamya coğrafyasına dışarıdan getirilen maymunların karakteristik özellikleri itibari ile diğer hayvanlardan ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle hem olumlu hem de olumsuz durumların aktarımında metafor olarak kullanılan söz konusu hayvan tarihin erken dönemlerinden itibaren özellikle toplumun statülü kişilerinin evlerinde barındırdığı hayvanlar içerisinde yer almaktadır. Ayrıca neşeli ve sevimli özellikleri bulunan maymunlar, yine sahip oldukları becerileri sayesinde eğlence için kullanılmış oldukları düşünülmektedir. Buna karşın çirkin, zekâ eksikliği gibi olumsuz özelliklerin aktarımında sembol olarak kullanılmışlardır. Bunların yanı sıra Eski Mezopotamya literatüründe maymunlar (primatlar), kuyruklu (serkopitekoidler, örneğin, guenonlar, babunlar, makaklar ve langurlar) ve kuyuksuz (hominoidler, yani şempanzeler, bonobolar, goriller, orangutanlar, siamanglar ve gibonlar) olmak üzere iki gruba ayrılmıştır⁸¹⁵. Fakat bu hayvan türüne ait betimler benzerlik göstermekte olup bu durum

⁸¹¹ Dominique Collon, *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum, Cylinder Seals III Isin, Larsa and Old Babylonian Periods*, British Museum Publication, London 1986, s. 46.

⁸¹² J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 261.

⁸¹³ CAD U-W, s. 204.

⁸¹⁴ B. Landsberger, *Die Fauna Des Alten Mesopotamien.*, s. 118, 119.

⁸¹⁵ Bernardo Urbani, Dionisios Youlates, “The Primates of Susa: Depictions of Monkeys in Stone Statuettes from Elam”, *Ash-sharq*, Vol. 5, 2021, s. 1.

cinslerin ayırt edilmesini zorlaştırmaktadır. Ayrıca sosyal bir tür olan maymunlar, Mezopotamya tasvir sanatında hem ilgi çekici hem de eğlence nesnesi olarak görülmektedir. Öte yandan bu hayvanın tüyleri tıp ve büyüde, kemikleri ise tütsüleme de kullanılmakta olup zaman zaman çivi yazılı kehanet metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır⁸¹⁶.

Tüm bunların yanı sıra maymunların Mezopotamya'nın çivi yazılı belgelerinde nadiren yer aldıkları anlaşılmaktadır. Çünkü bu hayvan türü bölgenin faunasına ait olmayıp farklı bölgelerden getirilmiştir. Buradan hareketle maymunlara ilişkin kayıtlar Sumerliler'in III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nden itibaren karşımıza çıkmaktadır⁸¹⁷. İlk defa III. Ur Hanedanlığı Dönemi'ne ait belgelerde kral İbbi-Sin'e hediye olarak gönderildiğinden söz edilmektedir. Bu dönemden itibaren maymunların krallara veya elit kimselere hediye olarak verildiği anlaşılmaktadır⁸¹⁸. Öte yandan III. Ur Hanedanlığı Dönemi'ne tarihlendirilen "*Agade'nin Laneti*" isimli edebi kompozisyonunda fil ve bufaloyla birlikte maymunun da adı geçmektedir. Söz konusu edebi metinde İndus Vadisi dolaylarına lokalize edilen Meluhha'dan Akad'a getirilen ganimetler içerisinde maymunun yer aldığı aktarılmaktadır⁸¹⁹. Yine bu kompozisyonda dağlık bir kavim olan Gutiler "... dizginlenemeyen, insan zekasına, köpek içgüdülerine ve maymun özelliklerine"⁸²⁰ sahip bir halk olarak tanımlanmaktadır. Buradan hareketle Mezopotamya literatüründe maymun, insanlarla karşılaştırıldığında aşağılayıcı bir figür olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır⁸²¹. Bu maymun kelimesinin mizahi ya da aşağılayıcı bir sıfat olarak günümüze kadar devam eden uzun bir geleneği başlattığı söylenebilir.

Bunların yanı sıra Sumer bilgelik metinlerinden olan atasözleri ve fabllarda maymunların yer aldığı görülmektedir. Burada bir atasözü ile maymunun ağzından annesine yazılmış alaylı bir mektup örneği mevcuttur. Belgelerin ilki olan atasözünde:

⁸¹⁶ Detaylı bilgi için bakınız. CAD P, s. 17-19.

⁸¹⁷ M. Such-Gutiérrez, agm, s. 425.

⁸¹⁸ D. Collon, *First Impressions.*, s. 187, 190.; B. R. Foster, *The Age of Agade.*, s. 99.

⁸¹⁹ Daniel T. Potts, *Mesopotamian Civilization: The Material Foundations*, Cornell University Press, Ithaca 1997, s. 259; İndus Nehri Havzası'ndaki Mohenjo-Daro ve Harappa yerleşim bölgelerini kapsayan Meluhha, Mezopotamya'nın MÖ 3. binyılına ait bazı çivi yazılı belgelerde denizciler ülkesi olarak bahsedilmektedir. Söz konusu belgelerde Meluhha'dan ihraç edilen ürünler arasında kereste ve ahşap mobilyalar, bakır, altın tozu, lapis-lazuli, akik taşı, çeşitli kuşlar (tavus kuşu dâhil), fildişi ürünler, akik taşından yapılmış maymun gibi imal edilmiş nesnelere bulunmaktadır. P.R.S. Moorey, *age*, s. xxii.

⁸²⁰ J. Black, G. Cunningham, E. Robson, G. Zólyomi, *age*, s. 118, 122.; Söz konusu edebi şiirin Eski Babil versiyonu için bakınız. <https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section2/tr215.htm>.(Erişim tarihi:15.05.2023); III. Ur Hanedanlığı Dönemi'ne tarihlendirilen hikâye, Akad kralı Sargon'un torunu kral Naram-Sin'in tanrılarla, özellikle de Enlil'le olan savaşını konu almıştır. Andreas Leitz, *The Curse of Agade Naram-Sin's fight with the Gods*, Ancient Sumerian Texts Vol. 5, 2019.

⁸²¹ B. R. Foster, *The Age of Agade.*, s. 101.

“Bütün Eridu bolluk içindedir, ama Çalgılı Eğlence Yeri'nin maymunu çöp yığınının tepesinde oturur!” ifadesinden hareketle bu hayvanın içinde bulunduğu kötü durum aktarılmaktadır. Diğeri ise “Bir Maymunun Annesine Mektubu” isimli mektupta: ‘Ana’m Lusalusa’ya. Şöyle der Bay Maymun: “Ur, tanrı Nanna'nın güzel kentidir, Eridu tanrı Enki'nin gönençli kentidir; ama ben buradayım, Çalgılı Büyük Eğlence Yeri'nin kapıları ardında oturuyorum, Çöplerle karnımı doyurmak zorundayım; o da ölmeyecek kadar! Ekmeğin tadını bile bilmem; biranın tadını bilmem. Bana özel bir ulak gönder-Acilen!”⁸²². Buradan da anlaşılacağı üzere, maymunun ne kadar kötü koşullarda yaşadığı ve yiyeceğini kentin çöplüğünde bulmaya çalıştığı görülmektedir. Her iki Sumer belgesinde maymun eğlenme amaçlı kullanıldığı ve ona fazlasıyla haksızlık edildiği gözlenmektedir.

Öte yandan MÖ 2. binyıldan itibaren maymunların Mezopotamya toplumlarının gündelik yaşamında daha fazla yer almaya başladığı gözlenmekte olup ikonografide de sık sık yer aldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Güney Mezopotamya'daki Ur kentinde bulunan bir belge Meluhha ile yapılan ticarete atfen karnelyan taşından yapılmış bir maymun heykelciğinden bahsetmektedir. Ek olarak Ur kentinin doğu ve kuzeydoğu hattındaki Diqqiqqah bölgesindeki çalışmalarda çok sayıda hayvan şekilli tılsım bulunmuş olup bunlar içerisinde fayans taşından yapılan kurbağa, ördek ve çömelmış maymun figürlü olanların sayısı oldukça fazladır⁸²³. D. Collon, bu canlıların insana benzerliklerinden ötürü onlara apotropaik bir önem atfedilmesine neden olduğunu belirtmektedir. Hatta şehvet düşkünlüğüne meyilli olmalarından dolayı onların doğurganlık sembolleri olarak görülebileceğini ifade etmektedir⁸²⁴. Bunların yanı sıra hayvan tasvirleri Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait Bağdat'ın doğusundaki Diyala Nehri üzerinde bulunan Işçalı'daki (Neribtum) tapınak kalıntılarında su mermerinden yapılmış oturmuş biçimde bir maymun heykelciği ortaya çıkarılmıştır (**Resim 105. a**). Buradan hareketle Mezopotamya sanatındaki maymun heykellerinin genellikle oturur biçimde resmediliş olup, coğrafyanın faunasına ait olmayan bu egzotik hayvanın, dışarıdan getirilerek kentlerde insanlarla birlikte yaşamaya uyum sağladığı anlaşılmaktadır⁸²⁵. Ayrıca maymun gibi egzotik türdeki canlılar Eski Babil Devleti Dönemi Mezopotamya'sının ticari bağlantılarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

⁸²² S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar.*, s. 166-167.

⁸²³ P.R.S. Moorey, *age*, s. 97, 175.

⁸²⁴ D. Collon, *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum, Cylinder Seals III.*, s. 46.

⁸²⁵ Stephen Bertman, *age*, s. 26.; Agnes Spycket, “Le Carnaval des Animaux’: On Some Musician Monkeys from the Ancient Near East”, *Iraq*, Vol. 60, 1998, s. 2.

Nitekim görsellerdeki maymunların günümüzde evcil olan ve omuzda kolayca taşınabilen Hint Rhesus makağını (*Macaca mulatta*) temsil ettiği düşünülmektedir⁸²⁶.

Resim 105. a) Işçalı’da bulunan maymun heykelciği. (J. Qates, *age*, s. 64.), **b)** Işçalı’da bulunan ağaçtaki maymuna ok atan avcı kabartması. (D. Collon, *Ancient Near Eastern Art*, s. 104.)

Yine Işçalı’da bulunan ve Eski Babil Devleti Dönemi’ne tarihlenen pişmiş topraktan yapılmış bir levha üzerinde avcının ağaçtaki maymuna ok attığı dikkat çekici bir sahneyi göstermektedir. Avcının hemen arkasında diz çökmüş kişi de onu durdurmaya çalışmakta olup aynı zamanda bir yaban domuzu da ağaca yaklaşmaktadır. Nitekim bu sahne bir dostun öldürülürken gerçek düşmanın ise yaklaşmakta olduğunu sembolik biçimde anlatan kayıp bir hikâyenin betimsel aktarımı olduğu düşünülmektedir⁸²⁷ (**Resim 105. b**).

Orta Babil (Kassit) zamanında ise maymunların Amarna Dönemi’nde (MÖ 1390-1322), Kassit sarayıyla yakın temasları bulunan Mısır ülkesinden getirildiği kabul edilmektedir. Zira uluslararası diplomatik ilişkilerin en yoğun yaşandığı bu dönemde maymunların Mısır’dan getirildiklerine dair çivi yazılı mektuplar bulunmaktadır. Söz konusu döneme ait EA 14 envanter numaralı mektupta Mısır kralı IV. Amenhotep’ten (MÖ 1353-1336), dönemin Kassit kralı II. Burnaburiyaş’a (MÖ 1359-1333) gönderilen altın, gümüş gibi değerli madenlerden üretilen çeşitli hediyeler arasında kucığında yavrusu bulunan gümüş bir maymun heykelciğinin yer aldığı kaydedilmektedir⁸²⁸. Nitekim bu mektup adı geçen dönemden itibaren canlı maymunlarında Mısır’dan da Mezopotamya’ya taşınmış olabileceğine işaret etmektedir.

⁸²⁶ Daniel T. Potts, *age*, s. 259

⁸²⁷ R.D. Barnett, *agm*, s. 4.

⁸²⁸ William L. Moran, *The Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, London 1992, s. 27-30.; Patrick F. Houlihan, “Animals in Egyptian Art and Hieroglyphs”, *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. B. Jean Collins, Brill 2002, s. 117.

Resim 106. Nimrud'da bulunmuş Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait silindir mühür baskısı. (D. Collon, *Cataloge of the Western Asiatic Seals.*, lev. 27.)

Daha sonra Orta Asur prototipinde MÖ 8. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen ve Nimrud'dan (Kalhu) geldiği düşünülen bir silindir mühür üzerindeki sahnede tam merkezde yüzü sağa dönük dört kanatlı bir kahraman, her iki yanında yer alan baş aşağı ters dönmüş boğaların arka ayaklarının birisini kavrar vaziyettedir. Bu boğaların üzerinde, yani mührün üst iki köşesinde sağa ve sola bakar vaziyette sırtları dönük oturan maymunlar bulunmaktadır⁸²⁹ (**Resim 106**).

Ayrıca Orta Asur Devleti Dönemi'nden itibaren kralların düşman bölgeler üzerine gerçekleştirdikleri seferler sonucunda çeşitli ganimetleri aldıkları bilinmektedir. Zira kralların ganimet olarak aldıkları kalemler arasında hayvanların önemli paya sahip olduğu gözlenmektedir. Kral yıllıklarında adı geçen hayvanlar içerisinde çiftlik türlerinden egzotik bölge hayvanlarına değin farklı canlıların olduğu görülmektedir. Nitekim kralların kendi hayvanat bahçelerini oluşturdukları anlaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere kral I. Tiglat-pilaser'in (MÖ 1114-1076) yazıtında Suriye bölgesine gerçekleştirdiği sefer esnasında Levant kıyısından dışı bir maymunu haraç olarak aldığı aktarılmaktadır⁸³⁰. Akabinde kral Aşşur-bēl-kala'ya (MÖ 1073-1056) ait yazıtta ise Mısır kralı tarafından kendisine büyük bir maymun ve timsah ile bir deniz hayvanının hediye gönderildiği ve sonrasında kralın bu egzotik hayvanları halkına gösterdiği kaydedilmektedir⁸³¹.

Yeni Asur Devleti Dönemi'ne gelindiğinde de maymunların haraç olarak alınması geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Şöyle ki kral II. Adad-Nirari (MÖ 911-891) döneminde Yukarı Habur çevresinde bulunan Hanigalbat (Mitanni) ülkesine yaptığı seferinde bir Arami yerleşimi olan Bit-Adini ülkesinden bir yetişkin bir de küçük dışı

⁸²⁹ Dominique Collon, *Cataloge of the Western Asiatic Seals in the British Museum, Cylinder Seals V, Neo Assyrian and Neo-Babylonian Periods*, The Museum Press, 2001, London, s. 170.

⁸³⁰ A.K. Grayson, *RIMA 2*, s. 42.

⁸³¹ A.K. Grayson, *RIMA 2*, s. 98.

maymun aldığından söz etmektedir⁸³². Bu durum krala ait yıllıkla şöyle geçmektedir: “*I. Ninuāiia döneminde Hanigalbat topraklarına üçüncü kez yürüdüm. Huzirina şehrini ele geçirdim. Surları tamamen kuşattım. Temannu Mamli ’nin ele geçirdiği Kaşiiari Dağı ’nın eteklerindeki kentler (halkı) bana teslim oldu. Onun saraylarını kendime ait saydım. O sırada Fırat kıyısında bulunan Bīt-Adini ülkesinde bir sevkiyattan büyük bir dişi maymun (ve) küçük bir dişi maymun aldım.*”⁸³³. Ayrıca çivi yazılı belgelerde Yeni Asur krallarının hayvanat bahçesi oluşturduğuna dair veriler de mevcuttur. Örneğin II. Asurnasirpal’ın (MÖ 883-859) bir yazıtında avladığı hayvanları ve yavrularını Nimrud’a getirdiği ve onları kafesler içerisine koyarak, insanlara sergilediği ifade edilmektedir. Şöyle ki A.0.101.2 envanter numaralı belgede anlaşılacağı üzere kralın: “*Maymunları ülkem Aşşur’a getirdim. Kalah’ta onlardan çok sayıda sürü yetiştirdim ve onları ülkemin tüm insanlarına gösterdim. Dağlardan ve ormanlardan 15 güçlü aslan yakaladım. 50 yavru aslanı götürdüm. Onları Kalah’a ve sarayımın içerisindeki kafeslere koydum. Onların çok sayıda yavrularını yetiştirdim. Canlı kaplanlar yakaladım. Yabani boğalar, filler, aslanlar, devekuşları, erkek maymunlar, dişi maymunlar, yaban eşekler, geyikler, ayalu geyiği, dişi ayılar, leoparlar, senkurru, dağ ve ova hayvanlarından sürüler oluşturdum, hepsini şehrim Kalah’ta topladım. Ülkemin bütün insanlarına onları sergiledim.*”⁸³⁴ şeklinde beyanatları mevcuttur.

Resim 107. II. Asurnasirpal Dönemi’ne ait Nimrud’daki duvar rölyefinde haraç olarak getirilen maymunlar. (<https://www.britishmuseum.org/collection/image/586126001>. Erişim tarihi: 22.03.2024)

⁸³² S. Coşgun, O. Pekşen, agm, s. 2585.

⁸³³ A. K. Grayson, *RIMA 2*, s. 150.; A. Spycket, agm, s. 3.

⁸³⁴ A. K. Grayson, *RIMA 2*, s. 225.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak maymun betimlemeleri Yeni Asur Devleti Dönemi'nde sık sık görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere kral II. Asurnasirpal'in (MÖ 883-859) Nimrud kentindeki Kuzey Batı Sarayı'ndaki D salonunun kuzey cephesinde yer alan duvar kabartmasında yürüyen iki erkek figürü dikkat çekmektedir. Bu figürlerin vücutları boyunca bir yazıt yer almaktadır. Başlık, giysi ile kullanmış oldukları aksesuarlara bakıldığında yabancı oldukları anlaşılan bu iki erkek figürünün krala hediyeler götürdükleri anlaşılmaktadır. Arkadaki kişinin her iki elinde ise egzotik iklim hayvanı olan uzun kuyruklu iki maymun bulunmaktadır⁸³⁵ (**Resim 107**). Kral dairesinde yer alan bu tür kabartmalar genel itibariyle her Yeni Yıl Bayramı'nda düzenlenen haraç-armağan sunum törenini resmetmektedir. Bu tören esnasında hükümdara çeşitli ülkelerden gelen yabancı elçiler tarafından haraç ve armağan takdim edilmektedir⁸³⁶.

Bunların yanı sıra kral III. Salmanassar Dönemi'nde (MÖ 858-824) Nimrud kentinde ortaya çıkarılan "Siyah Obelisk" adı verilen dikilitaşın C ve D panelinde Mısır'la ilişkilendirilen Muşri ülkesinden getirilen egzotik hayvanların geçit töreni yer almaktadır (**Resim 108. a, b**). Ayrıca adı geçen dikilitaş üzerindeki yazıtta da kral haraç olarak aldığı hayvanlardan şöyle bahsetmektedir: "*Muşri'den iki hörgüçlü deve, manda, gergedan, antilop, dişi filler, dişi maymunlar ve kuyuksuz maymunları haraç aldım.*"⁸³⁷ Netice itibariyle II. Asurnasirpal'in taht odasının ön cephesinde bulunan kabartma ile III. Salmanassar'ın Siyah Dikilitaş'ının C ve D yüzündeki panellerde görüldüğü üzere imparatorluğun uzak eyaletlerinden getirilen deve, fil, maymun gibi canlı ganimetlerin doğrudan hükümdara sunuldukları anlaşılmaktadır.

⁸³⁵ Irene J. Winter, "Royal Rhetoric and the Development of Historical Narrative in Neo-Assyrian Reliefs", *Studies in Visual Communication*, Vol. 7, No. 2, 1981, s. 16.

⁸³⁶ V. Sevin, *age*, s. 31.

⁸³⁷ Bu dikilitaş MÖ 825 yılında Merkezi Yapı'nın avlusuna halka açık bir anıt olarak dikilmiştir. 197,48 cm yüksekliğindeki dikilitaş kaidesinin boyu 81,91 cm ve 45,08 cm genişliğinde olup üst kısmı ziggurat şeklindedir. Bu anıtsal taş, kralın 31 yıllık askeri seferlerini anlatmaktadır. Dört yüze ayrılan dikilitaşın iki yüzünde dikey olarak beş sahne yer almaktadır. Her bir panelde Asur kralı III. Salmanassar'ın önünde ona tabii olan hükümdarların haraç takdimi sahnesi yer almaktadır. Osama S. M. Âmin, "The Black Obelisk of Shalmaneser III at the British Museum", *Ancient History Encyclopedia*, 2016, s. 4, 10,12.

a)

Resim 108. a) III. Salmanasar Dönemi'ne ait Siyah Obelisk'in C yüzü. (O.S.M. Amin, agm, s. 12.)

b)

b) III. Salmanasar Dönemi'ne tarihlenen Siyah Obelisk'in D yüzü. (O.S.M. Amin, agm, s. 12.)

Öte yandan MÖ 9. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar ki süreçte Asurlular'ın Mezopotamya, Suriye, Levant ve hatta kısa bir süreliğine de olsa Mısır'a hâkim oldukları bilinmektedir. Dolayısıyla bu süreçte imparatorluğun pek çok bölgesinden Asur başkentlerine her türlü ganimetin yanı sıra lüks eşya yapan yetenekli sanatkârların da getirildiği gözlenmektedir. Bunun en bilinen örneklerinden birisini başkent Nimrud'daki Salmanasar Kalesi'nde ortaya çıkarılan ve Fenike üslubunda fildişinden yapılmış figürin oluşturmaktadır. Şöyle ki bir Nubye'li tarafından Asur kralına kendi ülkesinden hediye olarak bir maymun, antilop ve leoparın derisiyle tasvir edildiği görülmektedir. Söz konusu hayvanların tümü Mısır'ın güneyindeki bölgelerde yaşayan türlerdir. Nitekim usta bir işçilik gösteren bu figürinin bir kraliyet mobilyasını süslemek için tasarlanmış olabileceği düşünülmektedir⁸³⁸ (**Resim 109**).

⁸³⁸ K. Benzel, S. B. Graff, Y. Rakic, E. E. Watts, *age*, s. 92.

Resim 109. Maymun, antilop ve leopar derisi taşıyan fildişi Nubye’li heykelciği. (K. Benzel, S.B. Graff, Y. Rakic, E.E. Watts, *age*, s. 93.)

Yukarıdaki bilgilerden hareketle maymunların MÖ 1. binyıldan itibaren sanat ve edebiyatta daha fazla yer aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Eski Mezopotamyalılar maymunların insana olan benzerliklerinden büyülenmiş olup bu canlı türünü genellikle insan rolünde canlandırmışlardır. Bu bağlamda Yeni Babil Devleti Dönemi’ne (MÖ 600) ait bir silindir mühür örneğinde olduğu gibi maymunlar çoğunlukla flüt biçiminde bir müzik aleti çalarken tasvir edilmişlerdir⁸³⁹ (**Resim 110**). Ayrıca kral Nabukadnezar’ın hükümdarlık yıllarında Babil’den ele geçen bazı çivi yazılı tabletlerde “maymunların koruyucusu” olan Pusamiski’den bahsedilmektedir⁸⁴⁰.

Resim 110. Yeni Babil Devleti Dönemi’ne tarihlenen üzerinde flüt çalan maymunun tasvir edildiği silindir mühür baskısı. (K. Polinger Foster, *age*, s. 11.)

Arkeolojik ve çivi yazılı veriler, maymunların MÖ 3. binyılda Meluhha’dan yani İndus Vadisi’nden Mezopotamya’ya getirilen egzotik hayvanlar arasında bulunduğunu göstermektedir. Zira tarihin ilk dönemlerinden itibaren çeşitli maymun türlerinin bulunduğu ancak sanatta türlerin tam bir ayrımının yapılamadığı anlaşılmaktadır. Fakat Orta Babil Devleti Dönemi’nden itibaren maymunların Mısır’dan Mezopotamya’ya getirilmiş

⁸³⁹ Karen Polinger Foster, *Strange and Wonderful Exotic Flora and Fauna in Image and Imagination*, Oxford University Press, USA 2020, s. 11.

⁸⁴⁰ A. Spycket, *age*, s. 3.

oldukları söylemek mümkündür. Gerek arkeolojik gerekse çivi yazılı belgeler bu hayvan türünün kraliyet veya elit kişilere hediye olarak geldiği veya beslendiğini ortaya koymaktadır. Gerçekten statü veya itibar sembolü olarak ifade edebileceğimiz maymunların MÖ 1. binyıla kadar krallara hediye olarak gönderildikleri veya haraç şeklinde verildikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bu canlı türüne ait heykelciklerin tılsım olarak kullanıldığı da ele geçen verilerle teyit edilmektedir. Hatta mühürler üzerindeki flüt çalan maymun tasvirlerinden anlaşılacağı üzere, maymun en başından beri insanın yakın akrabası olarak kabul edilmiş ve daha düşük bir aşamada kalmış bir hayvan olarak görülmüş olup eğlence için de tutulmuştur.

1.2.6. Deve Kuşu

1.2.6.1. İtibar/Statü-Hediye Sembolü Olarak Deve Kuşu

Deve kuşları (*Struthio camelus*)⁸⁴¹ günümüz dünyasında yaşayan ve uçamayan en büyük kanatlı kuş türüdür. Kısa kanatları uçmaya elverişli olmayan fakat uzun bacaklarıyla çok hızlı koşabilen bu hayvanlara, yürüyücü ya da koşucu kuşlar adı verilmektedir. Görme ve işitme duyuları oldukça gelişmiş deve kuşlarının başları küçük olmasına rağmen iri gözlere ve gelişmiş kirpiklere sahiptir. Bununla birlikte gözlerin görüş açısı her ayrıntıyı net olarak görebilmesini sağlayacak genişliktedir. Aynı zamanda boynunun uzun ve esnek olması başını döndürerek her yönü görebilmesini sağlamaktadır. Açık alanlarda saatte ortalama 60-70 km hızla koşabilen bu kuş türünün korku esnasında hızı 90 km'ye kadar çıkabilmektedir⁸⁴². Bu özelliğiyle deve kuşları çitadan sonra en hızlı koşabilen ikinci hayvan olarak nitelendirilmektedir. Diğer yandan yetişkin erkekler yaklaşık 2.5 m uzunluğa ve 300 kg ağırlığa ulaşabilmektedir. Genel olarak erkek deve kuşlarının göze çarpan siyah-beyaz tüyleri mevcut olmakla birlikte dişilerin tüyleri kahverengi-grimsi renktedir. Bunun yanı sıra erkeklere göre dişilerin daha küçük vücut yapısı bulunmaktadır. Deve kuşları temelde vejetaryen olsalar da böcekleri, özellikle çekirgeleri yiyerek beslenmektedirler. Bu hayvan popülasyonu normalde ceylan ve zürafa

⁸⁴¹ Deve kuşu (*Struthio*), omurgalılar grubu, kuşlar (*Aves*) sınıfı, deve kuşları (*Struthioniformes*) takımının deve kuşgiller (*Struthionidae*) familyasında yer alan uçamayan bir kuş cinsidir. Bu familyanın dört üyesi bulunmaktadır. Bunlar; *Struthio australis*, *Struthio camelus*, *Struthio masaicus* ve *Struthio molybdophanes*'dir. F. D. Mellett, *The Ostrich as Meat Animal-Anatomical and Muscle Characteristics*, Degree Master of Science in Agriculture at the University of Stellenbosch, Stellenbosch, 1985, s. 1.

⁸⁴² Şaban Çelebi, "Deve Kuşu Yetiştiriciliği ve Ürünleri", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C. 36, S. 2, 2005, s. 235.

gibi otlayan hayvanların eşliğinde beş ila elli kişilik sürüler halinde yaşama biçimine sahiptir⁸⁴³.

Afrika menşeli bu hayvanın Eski Yakın Doğu'da yaşadığı düşünülen türü, Arap/Suriye deve kuşu (*Struthio camelus syriacus*)'dur. Bu hayvanın Afrika'dan Yakın Doğu coğrafyasına Pleistosen Dönem'de (MÖ 2.58 milyon-11.700 yılları) geldiği belirtilmektedir⁸⁴⁴. Ancak bu alt türün neslinin MS 20. yüzyılın ortalarında tükendiği kaydedilmektedir⁸⁴⁵. Söz konusu popülasyondan günümüzde Afrika deve kuşu (*Struthio camelus Linnaeus*) ve Somali deve kuşu (*Struthio molybdophanes*) alt türlerinin kaldığı ifade edilmektedir. Deve kuşunun tarih öncesi döneme ait kaya çizimlerinin yanı sıra çeşitli görsel sanat eserlerinde tasvir edilmesi, bu kuş türünün Eski Çağ'da yaygın halde bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Yakın Doğu coğrafyasında gerçekleştirilen zooarkeolojik çalışmalarda ele geçen faunal kalıntılar, insanların Prehistorik Dönem'den itibaren bu kuş türüyle etkileşim halinde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu cümleden hareketle Orta Suriye'deki Umm el Tlel, El Kowm yerleşimlerinde rastlanılan deve kuşu iskeletinin pelvis kemiğine saplanmış çakmaktaşı buluntusunun Mousterian Döneme (MÖ 350.000-35.000) ait olabileceği belirtilmektedir. Nitekim söz konusu buluntu daha o dönemlerde deve kuşlarının avlanarak etlerinin tüketildiğine işaret etmektedir. Ayrıca MÖ 4. binyıldan MÖ 2. binyıla kadar geçen süreçte Levant ve Suriye bölgesindeki yerleşimlerde az miktarda deve kuşu iskelet kalıntılarına rastlanılmış olup bunlar deve kuşlarının bu bölgede yaşamış olduğunu kanıtlamaktadır⁸⁴⁶.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle tarih öncesi döneme ait deve kuşu tasvirleri de bulunmaktadır. Örneğin Neolitik Dönem yerleşimlerinden Suriye'deki Tel Buqras'ta bir duvar resminde deve kuşları görülmele birlikte bu tasvirler söz konusu kuşa ait en eski ikonografik kanıt niteliği taşımaktadır. Ayrıca bu kuş türünün Eski Mezopotamya'daki

⁸⁴³ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 537.

⁸⁴⁴ Terence J. Robinson, Conrad A. Matthee, "Molecular Genetic Relationships of the Extinct Ostrich, *Struthio Camelus Syriacus*: Consequences for Ostrich Introductions Into Saudi Arabia", *Animal Conservation*, Vol. 2, 1992, s. 165.

⁸⁴⁵ Deve kuşunun yakın geçmişte Arabistan Bölgesi'ndeki varlığı, etno-tarihsel literatürde bildirilen çok sayıda gözlemlerle kesin olarak kanıtlanmış olup geçmişteki varlığı ise, petrogliflerde, kaya kabartmalarında ve boyalı çanak çömleklerde devekuşu tasvirleri ve arkeolojik alanlarda devekuşu yumurtası kabuğu buluntuları ile güçlü bir şekilde kanıtlanmaktadır. Arabistan'daki devekuşları hakkında bilgi için bkz. D.T. Potts, "Ostrich Distribution and Exploitation in the Arabian Peninsula", *Antiquity*, Vol. 75, No. 287, 2001, s. 182-190.; Allan S. Gilbert, "The Native Fauna of the Ancient Near East", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie J. Collins, Brill, Leiden 2002, s. 36.

⁸⁴⁶ Olga V. Popova, Louise Quillien, "Wild Ostriches: A Valuable Animal in Ancient Mesopotamia", *Fierce Lions, Angry Mice and Fat-Tailed Sheep, Animal Encounters in the Ancient Near East*, Ed. Laerke Recht&Christina Tsouparopoulou, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2021, s. 235.

varlığına dair işaretler, faunal kalıntılarda, sanatta ve çivi yazılı belgelerde ortaya çıkmaktadır. Özellikle MÖ 3. ve 1. binyıllar arasındaki zaman aralığına ait silindir mühürlerde, MÖ 2. binyıl Eski Babil Devleti Dönemi pişmiş toprak levhalarında ve Orta Babil Devleti Dönemi kudurruları üzerinde deve kuşuna ait çeşitli tasvirlerle karşılaşılmalıdır. Fakat deve kuşu motiflerine ağırlıklı olarak Yeni Asur Devleti Dönemi'nde rastlanmakta olup bunlar Ninova ve Nimrud (Kalhu) saraylarında ortaya çıkarılan kaplar, fildişi bant ve heykelcikler gibi birçok nesne üzerinde görülmektedir⁸⁴⁷. Tüm bu bilgiler tarihi dönemlerde Yakın Doğu'da deve kuşunun bol miktarda bulunduğuna işaret etse de ne yazık ki günümüzde aynı durumdan söz etmek mümkün değildir.

Deve kuşlarının Eski Mezopotamya toplumlarındaki rolüne bakıldığında çivi yazılı belgeler ve arkeolojik bulgular bu kuşların genellikle kraliyet saraylarında bulundurulduklarını ortaya koymaktadır. Buna göre ender bulunan ve prestij göstergesi olarak kabul edilen bu iri cüsseli kanatlı kuşların, özellikle hayvanat bahçelerinde krallar veya seçkinler tarafından avlanmak amacıyla tutulduğu ve diplomatik hediyeleşmelerde kullanıldığı anlaşılmaktadır⁸⁴⁸. Diğer hayvan türlerine göre oldukça hızlı olmaları nedeniyle avlanması zor bir tür olan deve kuşlarının bu özelliği onları krallara layık asil bir av haline getirmiştir. Ayrıca tüy ve deri gibi yan ürünleri oldukça rağbet gören deve kuşlarının etinin yanında devasa boyutlardaki yumurtaları tüketilmiş, kabukları ise hem süslemede hem de günlük yaşamda kap olarak kullanılmıştır⁸⁴⁹. Gerçekten deve kuşunun bu ürünlerinin özellikle soylu kimseler tarafından tercih edildiği bilinmektedir. Zira bu kuşun derisi yapı itibariyle genellikle timsah derisi ile mukayese edilmektedir. Fil derisiyle benzerlik gösteren deve kuşu derisi dayanıklı ve su geçirmez bir yapıya sahip olup sığır derisinden daha yumuşak bir yapıya sahiptir. Aynı zamanda tüylerinin, Mezopotamya'nın yanı sıra Mısır elitistlerince yelpaze, giysi aksesuarı gibi süs eşyası yapımında kullanıldığı yazılı belgelerde kaydedilmektedir⁸⁵⁰.

Eski Mezopotamya toplumlarının çivi yazılı belgelerinde deve kuşu, Sumerce "GA/GÁ-NU_{II}^{MUŞEN}" ya da "GÁ.NA^{MUŞEN}" Akadca "lurmu(m)"⁸⁵¹ terimleriyle gösterilmiştir. Bununla birlikte Yakın Doğu coğrafyasının genelinde varlık gösterdiği

⁸⁴⁷ O.V. Popova, L. Quillien, agm, s. 235.

⁸⁴⁸ O.V. Popova, L. Quillien, agm, s. 235.

⁸⁴⁹ Annie Caubet, "Animals in Syro-Palestinian Art", *A History of the Animal Word in the Ancient Near East*, Ed. Billie J. Collins, Brill, Leiden, 2002, s. 226.

⁸⁵⁰ Ş. Çelebi, agm, s. 236-237.

⁸⁵¹ CAD L, s. 255.; J.Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 185.

bilinen deve kuşu, çeşitli kültürlerde farklı isimlerle de adlandırılmıştır. Buna göre Eski Mısır dilinde deve kuşu “*niw*”; İbrani dilinde ise “*renanim, ya'en*” veya “*ya'ana*” kelimelerine karşılık gelmiştir⁸⁵². Nitekim yakın zamana kadar Suriye'nin iç bölgelerinde yaşayan deve kuşundan, çivi yazılı belgelerde, Fırat'ın batı kıyısında yer alan Eski Mari saray arşivi vesikalarında ve çoğunlukla da Asur mektuplarında sıkça bahsedilmiştir⁸⁵³.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Eski Yakın Doğu'nun çeşitli yerlerinde keşfedilen çivi yazılı belgeler içerisinde deve kuşu ile ilgili yazılı verilerle de karşılaşmaktadır. Bu cümleden hareketle Şuruppak ve Abu-Salabikh kentlerinde ortaya çıkarılan III. Er Hanedanlar Dönemi'ne (yaklaşık MÖ 2600-2500) tarihlenen iki sözlük listesinde deve kuşunun adına rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra MÖ 2. binyıl boyunca, deve kuşlarından söz eden çivi yazılı kaynakların çoğunluğunu Mari kentindeki saray arşivindeki vesikalar oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu iri cüsseli kuşun adı, Nippur yerleşimindeki Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait birkaç sözlük listesinde ve Sippar'da ele geçen kuş adlarının bulunduğu bir envanter kaydında yer almaktadır. Akabinde Sumerli III. Ur Hanedanlığı Dönemi'ne tarihlenen yaklaşık altı çivi yazılı belgede deve kuşundan bahsedilmektedir. Bunların yanı sıra 14 BM 103419 envanter numaralı belgede Enlil ve Ninlil tapınaklarında çeşitli hayvanların birkaç tanrıya sunu olarak verildiği kaydedilirken, bu hayvanlar arasında deve kuşunun adı da geçmektedir. Bunların dışında deve kuşu yumurtası Nuzi'den bir metinde ve Suriye'nin liman kenti Ugarit'te bulunan bir başka çivi yazılı belgede yer almaktadır⁸⁵⁴.

Resim 111. Tello'da ortaya çıkarılan yabancı hayvanların tasvir edildiği silindir mühür baskısı. (Briggs Buchanan, *Early Near Eastern Seals in the Yale Babylonian Collection*, Yale University Press, New Haven and London 1981, s. 176.)

⁸⁵² S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 538.

⁸⁵³ A. Caubet, *agm*, s. 226.

⁸⁵⁴ O.V. Popova, L. Quillien, *agm*, s. 236.; Niek Veldhuis, *Religion, Literature and Scholarship: The Sumerian Composition, Nanše and the Birds*, Brill, Leiden 2004, s. 242.

Günümüzde deve kuşunu ne kadar çiftliklerde görmeye alışkın olsak da Eski Yakın Doğu’da onlar vahşi hayvanlar kategorisinde bulunmaktaydı. Farklı kaynak türlerinde karşımıza çıkan deve kuşu bazı silindir mühürler üzerine kazınmış figüratif sahnelerde diğer vahşi hayvanlarla birlikte resmedilmiştir. Örneğin, Sumerliler’in Tello kentinde ortaya çıkarılan ve Er Hanedanlar Dönemi’ne tarihlenen siyah serpantin taşından yapılmış bir silindir mühür baskısı üzerindeki sahnede, etekli sakallı avcı erkek figürü ölü bir antilop üzerindeki aslanı mızraklarken gösterilmektedir. Ayrıca mührün her iki yanında elinde kâseye benzer nesne tutan sakallı ve etekli iki erkek figürü bulunmaktadır. Söz konusu mühür üzerinde üç yaban keçisi, geyik, ceylan, tilki ve deve kuşu gibi yabancı hayvanlar temsil edilmiştir⁸⁵⁵ (**Resim 111**). Öte yandan biri Kiş kentindeki “A” Mezarlığı’ndan, diğerleri Akad Devleti Dönemi’nden olmak üzere silindir mühürler üzerinde deve kuşu tasvirleri yer almaktadır. Ancak genel itibarıyla MÖ 2. binyıla kadar ki silindir mühürlerde nadiren temsil edilen deve kuşu motifleri, çoğunlukla gerçekten uzak ve yüzeysel olarak resmedilmişlerdir⁸⁵⁶.

Ayrıca deve kuşunun özellikle Asurlular tarafından tehlikeli bir hayvan olarak kabul edildiği hem yazılı vesikalarda hem de tasvirli eserlerde kralın gücünü vurgulamak için kullanılmış olduğu bilinmektedir⁸⁵⁷. Bu cümleden olmak üzere, Asur kraliyet yazıtlarında deve kuşlarından bahsedilmekte, kraliyet avı ve vahşi hayvanların öldürülmesi anlatılmaktadır. Örneğin Orta Asur Devleti Dönemi krallarından Aşşur-bêl-kala’nın (MÖ 1073-1056) yazıtında öldürdüğü hayvanlar arasında deve kuşu yer almaktadır⁸⁵⁸. Bunun yanı sıra II. Tukultî-Ninurta (MÖ 890-884) bir yazıtında, Orta Fırat bölgesi boyunca yaptığı av seferi sırasında nehrin batı yakasındaki çöl bölgesinde avlanırken deve kuşlarını öldürdüğü ve deve kuşlarının yavrularını da yakalayıp ülkesine getirdiğinden bahsetmektedir⁸⁵⁹. Yine II. Asurnasirpal’de çıktığı av seferlerinde 200 adet deve kuşunu öldürdüğü, 140 adette canlı yakaladığından söz etmektedir⁸⁶⁰. Böylelikle krallar vahşi doğaya ait güçlü ve oldukça hızlı hayvanlardan olan deve kuşlarını öldürerek kendilerini daha kudretli ve kuvvetli göstermek istemişlerdir. Bazı krallar, hayvanlar dünyasına hâkim olduklarını ifade etmiş olup, av sayılarını da kaydettikleri yazıtlarında hem kendi hem de devletin gücünü ön plana çıkarmışlardır. Ayrıca çivi yazılı vesikalarda

⁸⁵⁵ B. Buchanan, *age*, s. 177.

⁸⁵⁶ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 87.

⁸⁵⁷ P. Albenda, *Ornamental Wall Painting.*, s. 97-101.

⁸⁵⁸ A. K. Grayson, *RIMA 2*, s. 103-104.

⁸⁵⁹ A. K. Grayson, *RIMA 2*, s. 175.

⁸⁶⁰ A. K. Grayson, *RIMA 2*, s. 216.

Asur krallarının hayvanat bahçesi oluşturduğuna dair bilgilerde mevcuttur. Örneğin II. Adad-nirari (MÖ 911-891) çıktığı av seferinde canlı ele geçirdiği hayvanlardan olan vahşi boğalar, filler, aslanlar, ayalu-geyikleri, dağ keçileri, yaban eşekleri ve hatta deve kuşlarından müteşekkil sürüler oluşturduğundan bahsetmektedir⁸⁶¹. Benzer şekilde kral II. Asurnasirpal'e (MÖ 883-859) ait yazıtlarda, kralın dağlardan ve ormanlardan topladığı hayvanlar ve yavrularını saraya getirdiği bilgisine ulaşılmaktadır. Akabinde içerisinde deve kuşlarının da bulunduğu avlanan vahşi hayvanların, halka gösterildiği aktarılmaktadır⁸⁶². Nitekim kraliyet yazıtlarından hareketle Asur krallarının av seferleri esnasında günümüzde olmayan birçok hayvan türü içerisinde deve kuşlarını öldürdükleri veya hayvanat bahçelerine entegre ettikleri açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca Asur krallarının bırakmış oldukları yazıtlar, deve kuşlarının Orta Fırat'ın ormanlık ve çöl bölgelerinde yaşadığını kanıtlamaktadır.

Benzer uygulamaya Suriye'nin güneydoğusunda, Fırat Nehri kıyısında yer alan Mari kraliyet sarayında da rastlanmaktadır. Bu saraya ait arşivde ele geçen çivi yazılı metinlerde, deve kuşlarının bazen kralın av seferinde canlı olarak tutulduğu ve akabinde kraliyet hayvanat bahçesine konulduğu kaydedilmektedir. Bunun yanı sıra yine Mari sarayında deve kuşlarının diplomatik hediye olarak sunulduğu ya da kralın emriyle yakalanarak hayvanat bahçesinde tutulduğu da ifade edilmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere aslan gibi deve kuşları da Mari krallarının canlı yakalamak istediği hayvanlar arasında ilk sıralarda gelmektedir⁸⁶³. Nitekim aslan ve deve kuşu gibi vahşi hayvanların yakalanarak hayvanat bahçelerinde muhafaza edilmesi, kralların dağlık alanlar ve faunası üzerinde elde ettikleri gücü ortaya koymasına bakımından önem arz etmektedir. Öte yandan Mari'de, bozkırda bulunan deve kuşları ve yumurtalarının kral için ayrıldığı anlaşılmaktadır. Mari arşivine ait bir metin, krallık sınırları dâhilinde aslan gibi deve kuşunun da öldürülmesinin yasak olduğunu kaydetmektedir.⁸⁶⁴ Bu durum krallığın ve onun lideri olan kralın ideolojisini ortaya koymasına bakımından dikkat çekmektedir. Doğanın güçlü yabani yırtıcılarının başında gelen aslandan sonra kralın avını temsil eden

⁸⁶¹ A. K. Grayson, *RIMA 2*, s. 154.

⁸⁶² İlgili pasaj: "... Dağlardan ve ovalardan 150 güçlü aslan yakaladım. 50yavru aslanı alıp götürdüm. Onları Kalah'ta, sarayımın içindeki kafeslerde topladım. Onların çok sayıda yavrularını besledim. Canlı kaplanlar yakaladım. Yabani boğalar, filler, aslanlar, deve kuşları, erkek maymunlar, dişi maymunlar, yabani eşekler, geyik, ayalu-geyiği, dişi ayılar, leopardlar senkurru tuşenu sürülerini ve dağların canavarlarını topladım. Memleketimin bütün insanlarına onları/hayvanları gösterdim/teşhir ettim" şeklindedir. A.K. Grayson, *RIMA 2*, s. 226.

⁸⁶³ O. V. Popova, L. Quillien, *agm*, s. 238.

⁸⁶⁴ O. V. Popova, L. Quillien, *agm*, s. 240.

deve kuşu gibi güçlü ve gösterişli hayvanın seçilmesi, bu avlara krallık nezdinde özel bir önemin verildiğini ortaya koymaktadır.

Eski Mezopotamya'nın çivi yazılı belgelerinin yanı sıra tasvirli sanat eserleri saatte yaklaşık 70 km hızla koşabilen ve yakalanması zor olan deve kuşu avcılığını resmetmektedir. Zira hızlı bir koşucu olmasıyla bilinen bu kuş türü koşarken kanatlarını açmakta ve güçlü bacaklarını savunma amacıyla kullanmaktadır. Nitekim deve kuşunun özellikleri onu Asur kralları için zorlu bir av nesnesi haline getirmiştir. Bu cümleden hareketle Orta Asur ve özellikle Yeni Asur Devleti Dönemi'nde devekuşu avlayan bir kahraman ya da krala dair pek çok görsele rastlanmaktadır. Kraliyet avcılık geleneğine uygun olarak yapılan ve genellikle silindir mühürler üzerinde yer alan betimlemeler kraliyet ideolojisini aktarmakla birlikte mitsel bir mana da taşımaktadırlar. Aynı zamanda bu mühürler kahramanın veya kralın, adı geçen kuşları avlamak için kullandığı kılıç, mızrak, orak, yay ve sopa gibi av silahlarını da göstermektedir. Örneğin, aşağıdaki mühür sahnesinde kral olduğu düşünülen bir erkek figürü sol eliyle deve kuşunu kuyruğundan yakalarken, diğer eliyle de tuttuğu silahını hayvana saldırmak üzere kaldırmaktadır. Söz konusu sahnede koşarak ilerleyen ve başını geriye çevirmiş deve kuşunun duyduğu korku yüzünden okunabilmektedir⁸⁶⁵ (**Resim 112**).

Resim 112. Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait silindir mühür baskısı. (O.V. Popova, L. Quillien, agm, s. 239.)

Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait bir diğer silindir mühür örneğinde deve kuşu avlayan çıplak bir kahraman aslan ve geyikle bir arada tasvir edilmiştir. Zira burada kahramanın deve kuşunu avlayabilmek için ormanın en güçlü hayvanı olan aslanla mücadelesi işlenmiştir⁸⁶⁶ (**Resim 113**). Bu mühür sahnesinde insan ve hayvanların kas yapısı gibi anatomik detayları oldukça gerçekçi bir şekilde verilmiştir. Ayrıca insan ve hayvanlar farklı pozisyonlarda verilmiş, böylelikle sahneye hareketlilik kazandırılmıştır.

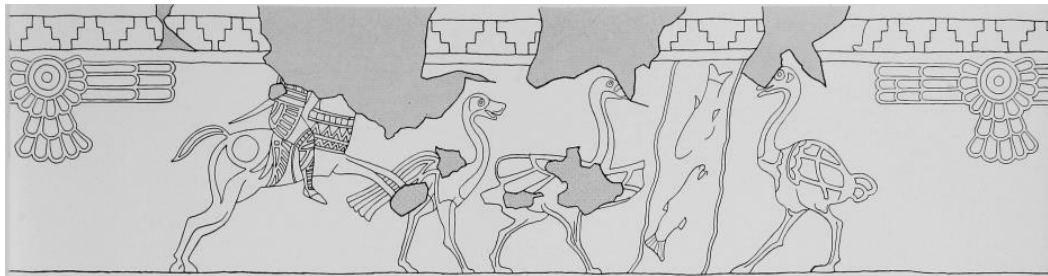
⁸⁶⁵ O. V. Popova, L. Quillien, agm, s. 238.

⁸⁶⁶ O.V. Popova, L. Quillien, agm, s. 236.

Resim 113. Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait bir silindir mühür baskısı. (O.V. Popova, L. Quillien, agm, s. 237.)

Deve kuşu avı tasvirleri Yeni Asur Devleti Dönemi'nde silindir mühürlerin yanı sıra rölyefler üzerinde de görülmektedir. Bu konuyla ilgili kompozisyonlarda avcı figürü bazen yaya, bazen de bir ata ya da deveye binmekte, nadiren de bir savaş arabasında temsil edilmektedir. Hatta birkaç kişinin birlikte deve kuşu avladığı betimlemeler de bulunmaktadır⁸⁶⁷. Buradan hareketle Nimrud'daki Kuzeybatı Sarayı'nın ZZ isimli odasında bulunan ve av sahnesi ile bezenmiş mavi-yeşil sırlı bir vazo üzerinde deve kuşu avı resmedilmiştir. MÖ 7. yüzyıla ait nesne üzerinde atlı bir süvari açık arazide, içerisinde balıkların yüzdüğü bir nehrin yanında üç deve kuşuna saldırmaktadır. Burada her kuşu farklı bir yürüyüş sergilediği görülmektedir. Bunlardan atlı avcı figürünün önündeki deve kuşu ileri doğru adım atmakta, ikincisi kanatlarını açarak hızla kaçmakta ve üçüncüsü ise durmuş vaziyette nehrin karşı tarafındaki güvenli bölgeden geriye bakmaktadır⁸⁶⁸ (**Resim 114**). Nitekim deve kuşlarının tasvirleri o dönem zanaatkârlarının bu kuşlar hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olduklarını ortaya koymaktadır.

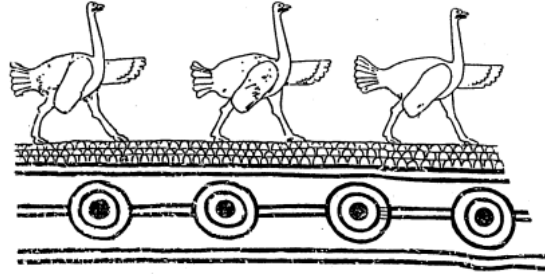
Resim 114. Nimrud'da Kuzeybatı Sarayı'nın ZZ isimli odasında bulunan üzeri deve kuşu av sahnesi ile dekore edilmiş vazo. (M.E.L. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, s. 119.)

Bunlara ek olarak Asur Devleti'nin eyalet merkezlerinden olan ve günümüzde Kuzey Suriye'deki Tel Sheikh Hamad'a lokalize edilen Dur-Katlimmu yerleşimindeki G yapısında yer alan B odasının kuzeydoğu duvarında MÖ 7. yüzyıla tarihlenen tek renkli

⁸⁶⁷ O.V. Popova, L. Quillien, agm, s. 248.

⁸⁶⁸ M.E.L. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, Collins, London 1966, s. 120.

boyalı süslemeli friz bulunmuştur. Görselde verilen bu frizde sağa doğru ilerleyen siyah çizgilerle oluşturulmuş deve kuşunun üç tekrarı görülmektedir. Burada kanatlarını açmış deve kuşu kayalık bir araziye temsil eden pullardan oluşan bir desen üzerinde ilerlemektedir. Desenin hemen altında da birbirini takip eden düz çizgiler ile geometrik motifler yer almaktadır⁸⁶⁹ (**Resim 115**). Ayrıca deve kuşunun Yeni Asur Devleti Dönemi'nde üretilen giysi bezemeleri, sırlı kaplar, fildişi oymaları gibi diğer malzemeler üzerinde temsil edildiği ifade edilmektedir⁸⁷⁰.

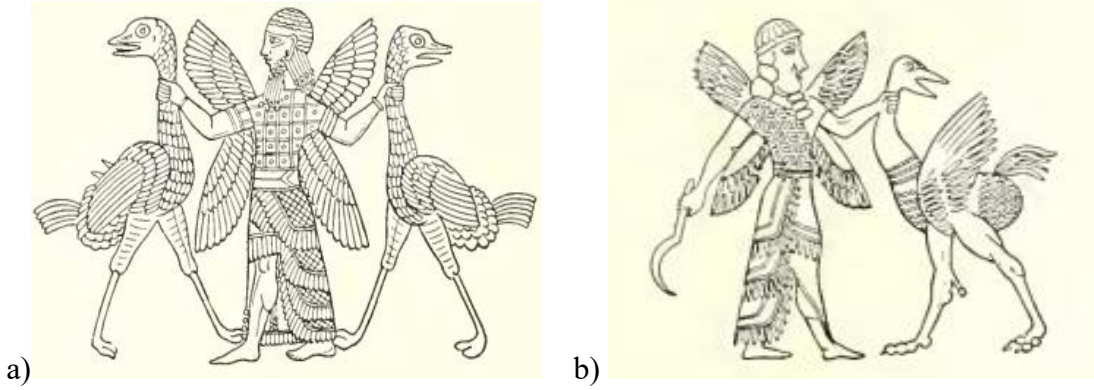
Resim 115. Dur-Katlimmu'daki G binası, B odasından deve kuşu tasvirli duvar resmi. (P. Albenda, *Ornamental Wall Painting.*, s. 28.)

Yeni Asur kralı II. Sargon'un (MÖ 722-705) çağdaşı Musaşir kralı Urzana'nın aşağıda gösterilen soldaki silindir mührü, büyük Asur tanrılarının kralı dört kanatlı temsil edilen Tanrı Assur'u iki deve kuşunu boğazlarken tasvir etmektedir (**Resim 116. a**). Sağdaki mühür sahnesinde ise, Babil kentinin Baş Tanrısı Marduk'un, bir deve kuşuyla mücadelesi gösterilmektedir. Sol eliyle kuşun uzun boynunu sıkıca kavrayan tanrı sağ eliyle kuşun kafasını kesmek için kullanacağı anlaşılabilir orğa benzer alet tutmaktadır. Buradan hareketle mühür sahneleri bir ritüel eyleme işaret etmekte olup deve kuşunun kurbanlık bir kuş olduğunu ve etinin törenle tanrılara sunulduğunu göstermektedir⁸⁷¹ (**Resim 116. b**).

⁸⁶⁹ P. Albenda, *Ornamental Wall Painting.*, s. 97.

⁸⁷⁰ P. Albenda, *Ornamental Wall Painting.*, s. 99.

⁸⁷¹ Berthold Laufer, "Ostrich Egg-shell Cups of Mesopotamia and the Ostrich in Ancient and Modern Times", *Anthropology Leaflet*, Field Museum of Natural History, Chicago 1926, s. 6-7.; P.R.S. Moorey, Urzana'nın mührü üzerindeki kişiyi efsanevi kahraman olarak tanımlamaktadır. P.R.S. Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries The Archaeological Evidence*, Clarendon Press, Oxford, 1994, s. 128.

Resim 116. a) Muşaşir kralı Urzana'nın silindir mührü üzerinde Tanrı Asur'un iki devekuşunu boğazlama sahnesi, **b)** Tanrı Marduk'un devekuşunu öldürme sahnesi. (B. Laufer, agm, s. 7.)

Arkeolojik çalışmalar, deve kuşunun etinin yanı sıra yumurtasının da tarih öncesi toplumları tarafından hem yiyecek olarak tüketildiğini hem de günlük yaşamda süs eşyası ya da kap şeklinde kullanıldığını göstermektedir. Buradan hareketle bugüne kadar bilinen en eski deve kuşu yumurtası kabuklarına Levant Bölgesi'nde rastlanmış olup bunlar yaklaşık MÖ 5000-4000 yıllarına tarihlenmektedir⁸⁷². Ayrıca Eski Mezopotamya'da MÖ 4. binyılın sonlarından itibaren deve kuşu yumurtası kabuğunun süs eşyası, vazo veya kap yapımında tercih edildiği anlaşılmaktadır⁸⁷³. Zira bölgede yürütülen çalışmalar esnasında deve kuşu yumurtasının kabuğundan mamul nesnelere büyük çoğunluğu saraylarda ve mezar alanlarında ortaya çıkarılmış olup tapınaklarda ve kişisel mekânlarda daha az veriye rastlanmıştır. Ancak bunların çoğu parçalanmış halde ortaya çıkarıldığından çoğunun envanter kaydı yapılmamıştır. Tüm bunlarla birlikte keşfedilen buluntuların sayısı oldukça fazladır⁸⁷⁴. Örneğin Orta Fırat bölgesindeki IV. Uruk Dönemi yerleşimi olan Tel Kannas'ta (Habuba Kabira) Güney Tapınağı'na bitişik odalar içerisinde deve kuşu yumurtasına ait parçalar bulunmuştur⁸⁷⁵.

Eski Çağ'da egzotik ve kolayca tanınan deve kuşu yumurtası lüks ve prestij ürünü olarak nitelendirilmiştir. Zira yumurtanın içi tüketildikten sonra kabukları ürün saklamak ya da taşımak için tercih edilmiştir. Aynı zamanda makyaj veya koku kabı olarak da kullanılmıştır. Söz konusu kabuklar bazen boyanmış daha sonra fildişi, değerli metaller

⁸⁷² O. V. Popova, L. Quillien, agm, s. 241.; Akdeniz dünyasındaki kanıtlar deve kuşu yumurtası kullanımının MÖ 7. binyıla kadar uzandığını göstermektedir. David Conwell, "On Ostrich Eggs and Libyans", *Expeditions*, Vol. 29, No. 3, 1987, s. 30.

⁸⁷³ Dominique Collon, "Ostrich", *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, 2010, s.1. https://www.religionswissenschaft.uzh.ch/idd/prepublications/e_idd_ostrich.pdf (Erişim tarihi: 17.01.2023).

⁸⁷⁴ P.R.S. Moorey, *age*, s. 128.

⁸⁷⁵ P.R.S. Moorey, *age*, s. 128.

ve fayans parçalarıyla süslenmiştir. Bunun yanı sıra bu ürünler fildişi, bronz, gümüş ve altından yapılmış dekoratif objelerle birlikte elitlerin statü göstergesi olmuştur. Ayrıca deve kuşu yumurtası kabuğundan üretilmiş ve dini anlamda yüklenen nesnelere MÖ 3.-1. binyıl Mezopotamya, Levant ve Akdeniz bölgelerindeki seçkin mezarlarında rastlanmıştır⁸⁷⁶. Söz konusu yumurta kabuğundan imal edilmiş kapların III. Er Hanedanlar Dönemi'nde seçkinler tarafından kullanımı Ur'daki Kraliyet Mezarlığı'nda ele geçen buluntularla kanıtlanmıştır. Burada PG/755 envanter numaralı Meskalamdug'a ait mezarın batı köşesinde kırmızıya boyanmış yumurta kabuğu kalıntısı keşfedilmiştir⁸⁷⁷. Aynı zamanda Kiş kentindeki 'A' Mezarlığı alanında rütbeli kişilere ait olduğu anlaşılan mezarlar içerisinde deve kuşu yumurtaları tespit edilmiştir⁸⁷⁸. Söz konusu mezarlıktaki 2 nolu mezar içerisinde üst kısmı kesilmiş kenarları kabaca düzeltilmiş deve kuşu yumurtası kabuğundan üretilmiş ve oldukça tahrip olmuş bir kap ele geçmiştir. Yine aynı kentin civar bölgelerinde yapılan kazılar esnasında çok sayıda deve kuşu yumurtası kabuğu parçaları gün yüzüne çıkarılmıştır. Zira Sumerliler tarafından kullanıldığı ifade edilen bu kapların en eski deve kuşu yumurtalarını temsil ettiği belirtilmektedir. Bunlar bitumla kaplanmış olup kilden yapılmış kapaklarla kapatılmışlardır. Öte yandan aşağıda resimde görülen ortalama 2 mm kalınlığındaki kap mezardan çıkarılan parçaların birleştirilmesiyle bütün hale getirilmiştir⁸⁷⁹ (**Resim 117**). Benzer bulgular Abu Salabikh'teki mezar alanlarında da ele geçmiştir⁸⁸⁰. Ayrıca Nimrud'daki Kuzeybatı Sarayı'nda deve kuşu yumurtasından yapılmış örneklere rastlanmıştır⁸⁸¹. Nitekim çöln görkemli kanatlı devesi olarak nitelendirilebilecek bu kuşların yumurtaları arkeolojik ve tarihi açıdan oldukça dikkat çekici niteliktedir. Yukarıda verilen bilgiler deve kuşu yumurtalarından elde edilen ürünlerin hem lüks hem de dini obje olarak değerlendirildiklerini ortaya koymuştur. Tüm bunlara ek olarak egzotik bir ürün olarak tanımlanan deve kuşu yumurtası kabuklarından boncuklar ve diğer küçük süs eşyaları yapılmış, hatta tılsım amaçlı da kullanılmıştır⁸⁸². Netice itibariyle birçok kullanım alanına

⁸⁷⁶ T. J. Robinson, C. A. Mathee, agm, s. 165.

⁸⁷⁷ Ur kenti mezar kalıntıları içerisinde bu türden örnekler hayli çoktur. Detaylı bilgi için bkz. C. Leonard Woolley, *Ur Excavations the Royal Cemetery a Report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated Between 1926 and 1931*, Volume II, The Trustees of the Two Museums, New York 1934, s. 173.

⁸⁷⁸ P.R.S. Moorey, *age*, s. 128.

⁸⁷⁹ B. Laufer, agm, s. 2.

⁸⁸⁰ J. Nicholas Postgate, "Excavations at Abu Salabikh 1978-79", *Iraq*, Vol. 42, No. 2, 1980, s. 73.

⁸⁸¹ M.E.L. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, s. 69, 181.

⁸⁸² Sara El Sayed Kitat, "Ostrich Egg and its Symbolic Meaning in the Ancient Egyptian Monastery Churches", *Egyptian Journals*, Vol. 15, No. 1, 2014, s. 23.

sahip deve kuşu yumurtası kabuklarının sanat, zanaat, ticaret ve dini alanda önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 117. Kiş kentinde ele geçen deve kuşu yumurtası kabuğundan yapılmış kap. (B. Laufer, agm, s. 6.)

Yukarıdaki bilgilerden hareketle deve kuşu yumurta kabuklarının yalnızca kap, süs eşyası ve dini obje olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Babil ve Asur çivi yazılı metinleri bu kabukların hastalıkların tedavisinde de kullanıldığını kaydetmektedir. Şöyle ki yumurta kabuklarının ezilerek toz haline getirildiği ve akabinde çeşitli hastalıkların tedavisinde ilaç yapımında kullanıldığından söz edilmektedir⁸⁸³. Buradan anlaşılacağı üzere deve kuşu yumurtası kabuklarının farklı alanlarda tercih edilmesiyle birlikte kullanımı da artmıştır.

Öte yandan deve kuşu yumurtası yüksek miktarda protein içeren bir besin takviyesi olarak bilinmektedir. Bu yumurtanın ağırlığı ortalama 2 kg'dır. Zira bir deve kuşu yumurtasının yaklaşık 24-28 tavuk yumurtasına karşılık geldiği belirtilmektedir. Boyut olarak 13-15 cm ulaşan yumurtaların kabuk kalınlığı ise 2 mm civarındadır. Yumurtaların renk özelliğine bakıldığında ise genellikle taba renginden fildişi rengine kadar çeşitli renk özellikleri taşıdıkları bilinmektedir⁸⁸⁴. Romalı yazar Plinius'ta *Doğa Tarihi* adlı eserinde bu iri cüsseli uçamayan kuş hakkında ayrıntılı bilgi vermiş olup büyük boyutlara sahip yumurtalarının değerli olduğunu ve özel olarak kullanıldıklarını yazmaktadır⁸⁸⁵. Ayrıca Collon'un Caubet'ten aktardığına göre Eski Çağ'da deve kuşu yumurtaları toplanarak krallara gönderilmekteydi. Bu bağlamda Orta Fırat kıyısındaki Mari saray arşivine ait çivi yazılı belgelerde yumurtaların kraliyet sofralarında yiyecek olarak tüketildiği kaydedilmektedir⁸⁸⁶. Buradan hareketle deve kuşu yumurtalarının

⁸⁸³ D. Conwell, agm, s. 30.

⁸⁸⁴ S. E. S. Kitat, agm, s. 24-25.

⁸⁸⁵ B. Laufer, agm, s. 4-5.

⁸⁸⁶ D. Collon, agm, s. 1.

kraliyete mensup lüks tüketim emtiaları arasında yer aldığını söylemek mümkündür. Yine Mari arşivinde ele geçen birkaç mektupta deve kuşu yumurtalarının kuşun yaşam alanını oluşturan bozkır veya çöl alanlarından özel olarak getirildiğinden bahsedilmektedir. Buna göre Qaṭṭunan valisi Ilušu-nāšir'in Mari kralı Zimri-Lim'e yazdığı mektupta bozkırdan dört deve kuşu yumurtası toplayıp krala götürdüğü aktarılmaktadır. Bir diğer mektupta ise, Qaṭṭunan'ın bir diğer valisi Hadni-Ilum-ma'nın, kral Zimri-Lim'e çöl bölgesinde bulduğu iki deve kuşu yumurtasını özel olarak götürdüğü aktarılmaktadır⁸⁸⁷. Tüm bu bilgiler söz konusu dönemde deve kuşlarının kentlerin dışındaki alanlarda yaşadıklarını gösterirken, protein yönünden oldukça zengin ve büyük yumurtalarının çoğunlukla kraliyet ailesince tercih edildiklerini ortaya koymaktadır.

Diğer yandan çivi yazılı belgelerde deve kuşu tüylerinin kullanımından nadiren bahsedilmektedir. Elde edilen verilere göre deve kuşu tüylerinin giysi yapımında tercih edildiği anlaşılmaktadır. Yine MÖ 18. yüzyıla tarihlenen Mari arşivindeki birkaç tablette bu tüylerle yapılan giysilerin “*šubât kap lurmim* ya da *TÚG kap lurmim*” ismiyle geçtiği görülmektedir. Öyle ki bir mektupta Burundum⁸⁸⁸ kralı Adal-šenni, Mari kralı Zimri-Lim'den kendisine deve kuşu tüyünden yapılmış bir giysi göndermesini talep etmektedir. Bu mektuba göre Mari vesikalarında adı çok sık geçmeyen bu değerli giysinin ise çeyiz olduğu düşünülmektedir⁸⁸⁹. Dokumacılıkta yün, keten gibi ürünlerin yanı sıra az da olsa deve kuşu tüyünün kullanılması, bu tüylerden yapılan ürünlerin kraliyet ailesinin veya seçkinlerin talepleri doğrultusunda yapılmış olabileceğine işaret etmektedir. Zira deve kuşu tüylerinin diğer ürünlere nazaran az olması ve deve kuşlarının bölge kralları için elde edilmesi zor bir av olması gibi faktörler bu kuşları ve ondan yapılan ürünleri oldukça değerli hale getirdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca söz konusu mektup, bölgede yaşamış deve kuşlarından her türlü istifade edildiğini göstermektedir.

Ayrıca 20. yüzyılda su altı arkeolojik çalışmalarında elde edilen bulgular, deve kuşu yumurtasının antik dünya ticaretinde oldukça yaygın ve önemli bir yere sahip olduğu ortaya koymaktadır⁸⁹⁰. Ancak buluntular yumurtaların ham ve mamul olarak hem süslenmeden hem de süslenikten sonra olmak üzere iki şekilde ticarete konu olduklarını göstermektedir. Zira bunların bilinen örneğini, yaklaşık MÖ 1300'lü yıllara ait Uluburun (Antalya/Kaş yakınlarındaki) ticari gemisinde rastlanılan üç adet bezemesiz devekuşu

⁸⁸⁷ O. V. Popova, L. Quillien, agm, s. 237.

⁸⁸⁸ Türkiye'nin güneybatısında, Suriye sınırında yer alan Tur Abdin bölgesindeki krallığın başkentidir.

⁸⁸⁹ O. V. Popova, L. Quillien, agm, s. 242.

⁸⁹⁰ Yunanistan ve İtalya'nın tarih öncesi mezarlarında, Miken'de, Etrurya'da, Latium'da ve hatta İspanya'da, Kartaca'nın Punic mezarlarında ve tarih öncesi Mısır'da keşfedilmiştir. B. Laufer, agm, s. 3.

yumurtası oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra geminin enkazında yumurta kabuklarından yapılmış birçok boncukta ortaya çıkarılmıştır. Nitekim çeşitli bölgelerin yerel zanaatkârlarına gönderilen bu yumurta kabukları egzotik mallar grubunda nitelendirilmişlerdir. Zira zanaatkârların adı geçen hammaddeden kap veya kaplar için süs parçaları, akıtacaklar ve tutamaklar imal ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte buluntu yerinde kabukların üzerine yerleştirildiği düşünülen mavi camdan bir disk keşfedilmiştir. Bu bilgilerden hareketle yumurta kabuklarının hammadde olma özelliklerinin yanında, üretilmiş hazır kap biçiminde geminin ambar bölümünde muhafaza edilmiş olması da mümkündür⁸⁹¹. Öte yandan bir diğer batık gemisi ise İspanya'nın Cartagena yerleşimi yakınlarındaki Bajo de la Campana açıklarında bulunan MÖ 7. yüzyılın sonları ile 6. yüzyılın başlarına tarihlendirilen gemi enkazıdır. Bu gemi enkazı içerisinde ticareti yapılan ham maddeler içerisinde tomruklar, kehribar, reçine bulunurken, işlenmiş egzotik ürünler arasında şimşir taraklar, oyma fildişi hançer sapları, fildişleri ve deve kuşu yumurtası kabuğu yer almaktadır⁸⁹².

Tüm bunların yanı sıra geçmişte vahşi doğanın bir parçası olan deve kuşları günümüzde çoğunlukla yaşamlarını çiftliklerde sürdürmektedirler. Değerini yitirmeyen bu hayvanın derileri de yine deri endüstrisinde kullanılmakta ve eti de ticari amaçla üretilmektedir.

1.2.7. Akrep

1.2.7.1. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Akrep

Akrepler (*Scorpiones*), örümceğisigiller (*Arachnida*) sınıfına bağlı bir eklembacaklı takımıdır. Birbirlerine benzerlik gösteren 16 akrep familyası içinde yaklaşık 1500 kadar türün günümüzde varlıklarını devam ettirdikleri bilinmektedir. Akrepler, Afrika ve Asya'nın sıcak, nemli habitatlarının yanı sıra tropikal iklime sahip Amerika ve Avustralya'da da bol miktarda bulunmaktadır. Bununla birlikte ekvatora doğru inildikçe hem çeşitleri hem de vücut büyüklükleri artmaktadır. Soğuk görünüme sahip bu canlılar; ağaç yarıkları, kabukları ve taşların altında yaşayan akrepler ile toprakta, oyuk ve yarıklarda yaşayan yer akrepleri olmak üzere yaşadıkları doğal ortamlarına göre, iki gruba ayrılmaktadır. Öte yandan akreplerin yeryüzündeki varlığının 420 milyon yıl öncesine

⁸⁹¹ Cemal Pulak, "Uluburun Batığı", *Uluburun Gemisi 3000 yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed. Ünsal Yalçın, Cemal Pulak, Rainer Slotta, Bocgum 2006, s. 80.

⁸⁹² Tamar Hodos, "Eggstraordinary Artefacts: Decorated Ostrich Eggs in the Ancient Mediterranean World", *Humanities & Social Sciences Communications*, Vol. 7, No. 45, 2020, s. 5.

dayandığı fosil kalıntılarında anlaşılmaktadır. Bu dönemlerde yaşamış akreplerin, yengeç görünümünde, boyu ortalama iki metre olan deniz hayvanı Merostomata'dan köken aldığı ve ortaya çıkışlarının Silurian Dönemi'nde olduğu belirtilmektedir. Ancak, yaklaşık 300 milyon yıl önce Karbonifer Dönemi'nin sonunda ilk görülen akrebin, modern akrep neslini oluşturduğu ifade edilmektedir⁸⁹³.

Öte yandan günümüzde Güneybatı Asya'da çoğu kurak koşullarda yaşamaya uyum sağlamış yirmi yedi cinse ait yetmiş beş akrep türü tanınmaktadır. Bu türler arasında; kalın kuyruklu akrepler (Kuzey Afrika'da yaşayan *Androctonus australis* ile Levant, Türkiye ve Irak'ta yaşayan *Androctonus crassicauda*), yaygın sarı akrep (Kuzey Afrika ve Levant'ta yaşayan *Buthus occitanus*) ve sarı akrep (Kuzey Afrika, Levant ve Türkiye'de yaşayan *Leiurus quinquestria*) bulunmaktadır⁸⁹⁴.

Yakın Doğu'da akrebin figüratif sanatta ilk ortaya çıkışını gösteren örneklerden birisi MÖ 10.000 yıllarına tarihlenen Göbekli Tepe'de tespit edilmiştir. Burada bilinen akrep kabartması D Tapınağı 43 numaralı dikilitaş üzerinde yer almakta olup kuş, yılanımsı şekiller ve sembolik manaya sahip geometrik desenlerle birlikte tasvir edilmiştir. Burada akrep figürü sahnenin merkezi konumunda olup, bazı araştırmacılar bu canlının Neolitik toplumların inancında doğurganlıkla bir bağlantısının olabileceğini belirtmektedirler⁸⁹⁵. Buna karşın bir başka görüş ise akrebin ölüm ve ölümden sonraki yaşamı yani ölümsüzlüğü sembolize etmektedir⁸⁹⁶. Buradan hareketle akrebin temsil ettiği mana ile ilgili farklı görüşlerin olması bu canlının çeşitli sembolik özellikleri bir arada barındırdığını ortaya koymaktadır.

Mezopotamya'da takip eden dönemde akrep Samarra'da (MÖ 7. binyıl) ortaya çıkarılan çanak çömlekler üzerinde görünüşte çıplak, cepheden temsil edilen, iki yana

⁸⁹³ Jürgen Wasim Frembgen, "The Scorpion in Muslim Folklore", *Asian Folklore Studies*, Vol. 63, No. 1, 2004, s. 96.; Özcan Özkan, K. Zafer Karaer, "Akreplerin Biyolojisi", *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, C. 64, S. 1, s. 52.

⁸⁹⁴ Bu canlı türünün korkutucu yönü, esnek metasomalarının ucunda taşıdıkları zehirli iğneden kaynaklanmaktadır. Genellikle kuyruk olarak yorumlanan metasoma, aslında alt karın bölgesinin bir uzantısıdır ve uca doğru giderek uzayan beş segmentten oluşmaktadır. Bu metasomayı sonlandıran büyük, kanca şeklinde bir telson vardır ve içindeki bir çift oval bez, kanallar aracılığıyla uzun iğne benzeri sivri uca zehir salgılamaktadır. Zira metasoma ile yapılan hızlı temaslar, kurbanın sinir impuls iletimini bozarak öldüren küçük miktarlarda güçlü proteinler sağlamaktadır. A. S. Gilbert, *The Native Fauna of the Ancient Near East*, s. 41-42.

⁸⁹⁵ Sara Pizzimenti, Andrea Polcaro, "From Earth to Heaven. The Symbol of the Scorpion and Its Astronomical Association in Mesopotamia", *Atti del XVII Convegno SIA Ex Oriente: Mithra and the others. Astronomical contents in the cults of Eastern origin in ancient Italy and Western Mediterranean*, Ed. E. Antonella, Padova 2021, s. 313.

⁸⁹⁶ Daha sonra ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Yusuf Kılıç-Elvan Eser, "Göbekli Tepe D Tapınağı Dikilitaş Betimlemeleri ile Sumer Mit Anlatıları Arasındaki Benzerlikler", *Samira Kortantamer Armağanı, Çizgi Kitabevi*, Konya 2019, s. 368-369.

açık kollar ile üç parmaklı elleri bulunan ve birbirine paralel uzun saçları hareket ediyormuş izlenimi uyandıran belirgin vücut yapısına sahip kadın figürleriyle birlikte görülmektedir. Bu çanak çömlekler üzerindeki kompozisyonda ilk kez kadın ve akrebin bir arada bulunması, söz konusu canlının hayvanın daha sonraki dönemlerde de sembolize edeceği doğurganlık ve üreme yönünü ortaya koymaktadır⁸⁹⁷. Öte yandan akrebin fizyolojik olarak incelenmesi, onun doğurganlık arasındaki güçlü özdeşliğin anlaşılmasına da yardımcı olacaktır. Buradan hareketle, akrepler 1 ile 12 ay arasında devam eden bir hamilelik süreci sonunda 34-110 arasında yavru doğurabilme özelliğine sahiptir. Bu durum türden türe değişiklik arz etse de yapılan araştırmalar çoğunlukla bu sonucu vermektedir. Aynı zamanda doğan yavrular ise, anne akrebin ön bacaklarından sırtına tırmanmakta ve gelişimlerini tamamlayana dek burada yaşamaktadırlar. Nitekim bu dikkat çekici bilgiler akrebin üreme/çoğalma sembolü olarak nitelendirilmesinde birincil faktör durumundadır⁸⁹⁸(**Resim 118**).

Resim 118. M. Gibbosus türü üzerinde rastgele yerleşim gösteren akrep yavruları. (Ö. Özkan, K.Z. Karaer, agm, s. 57.)

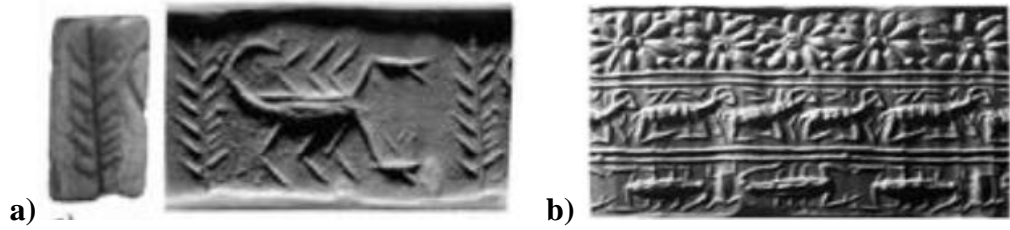
Daha önce de ifade edildiği üzere dini bir sembol olması açısından büyük bir öneme sahip olan akrebin, tarihin erken dönemlerinden itibaren sürekli tasvir edildiği bilinmektedir. MÖ 4. bin yıldan itibaren Eski Mezopotamya ikonografisinde sıklıkla görülen akrep betimine hem Tel Arpachiyah'ta hem de Tepe Gavra yerleşimindeki X. tabakada ele geçen iki mühür baskısında rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra Sumerliler'in Eridu kentinde ortaya çıkarılan El-Ubeyd Dönemi'ne ait çanak çömlek parçaları üzerinde akrep motifleri yer almakta olup bunlar oldukça sade ve gerçekçi görünüme sahiptir⁸⁹⁹. Özellikle bu hayvana ait figürlere Cemdet Nasr Dönemi'ne ait kil kaplar ve damga mühürler üzerinde yer verildiği görülmektedir. Ayrıca bu dönemde hayvan tasvirlerinin

⁸⁹⁷ S. Pizzimenti, A. Polcaro, agm, s. 314.; B.L. Goff, *age*, s. 3-4.

⁸⁹⁸ H.H. Duymuş Florioti, Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Akrep Sembolü, s. 352.

⁸⁹⁹ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 110.

boyalı bezemede daha sık betimlendiği gözlemlenmekte olup üzerinde akrep motifi bulunan örneklere Fara ve Tel Asmar kentlerinde rastlanmaktadır. Daha sonraki Er Hanedanlar Dönemi'nde silindir mühür geleneğinin yaygınlaşmasıyla birlikte akrep motiflerinin de yoğun bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıda görselde verildiği üzere çoğalmayı simgeleyen akrebin doğurganlıkla ilişkilendirilen bitki ve hayvan betimleriyle birlikte tasvir edildiği görülmektedir. (**Resim 119. a, b**) Bunun yanı sıra üreme ve cinsellikle ilişkilendirilen akrebin insan betimleriyle de beraber resmedildiği örnekler mevcuttur. Nitekim bu tür temalarda akrep, ilişkili olduğu tanrıçanın cinsel yönünü temsil etmektedir⁹⁰⁰. Buna ek olarak Susa'da ele geçen erken dönem boyalı çanak çömlekler, damga ve silindir mühürler üzerinde akrep betimleriyle sık sık karşılaşılmaktadır.

Resim 119. a) Akrebin bitkilerle birlikte betimi, **b)** Akrebin rozet, başak ve koyunlarla (veya koçlarla) tasviri. (S. Pizzimenti, A. Polcaro, agm, s. 316.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, Güney Mezopotamya'daki Girsu kenti, akrep motifli arkeolojik buluntuların yoğun olarak ele geçtiği diğer bir yerleşimdir. Burada akreplerin doğurganlık ve çoğalmayı sembolize eden birbirine dolanmış yılanlarla birlikte sahnenin merkezinde tasvir edildiği görülmektedir. Zira akrep ve yılan arasındaki sembolik ilişki akrebin temsil ettiği doğurganlığa işaret etmektedir⁹⁰¹. Bunların yanı sıra Ur'daki Kraliyet Mezarlığı'nın altındaki tabakalarda ele geçen mühür baskılarındaki sahnelerde akrep imgesine sık sık rastlanmaktadır. Yine Tepe Gavra'nın VII. tabakasında akrep motifleriyle süslenmiş kil kapların ele geçtiği kaydedilmektedir. Nitekim Eski Babil Devleti Dönemi'nden itibaren akrep sembolünün kullanımının sürekli arttığı anlaşılmakta, aynı zamanda Yeni Asur ve Yeni Babil Devleti ile Selevkos Dönemi'nde de sıklıkla temsil edildiği görülmektedir⁹⁰².

⁹⁰⁰ E.D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of*, s. 32-34.; E. Douglas Van Buren, "The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion", *Archiv für Orientforschung*, 12, 1937-1939, s. 7.; S. Pizzimenti, A. Polcaro, agm, s. 316.

⁹⁰¹ Sara Pizzimenti, "Fertility from the Sky: The Role of the Scorpion in the Ploughing Scenes on Akkadian Glyptic", *Pearls of the Past Studies on Near Eastern Art and Archaeology in Honour of Frances Pincock*, Eds. Marta D'Andrea, Maria Gabriella Micale, Davide Nadali, Sara Pizzimenti and Agnese Vacca, Zaphon, Münster 2019, s. 762-763.

⁹⁰² E.D. Van Buren, *The Fauna*, s. 111.; E.D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of*, s. 34.

Eski Yakın Doğu coğrafyasında yaygın olarak görülen bu eklem bacaklı canlı *HAR-ra=hubullu* serisinin 14. tabletinde zehirli ve tehlikeli hayvanlar arasında gösterilmiş olup çok sayıda çeşidinden bahsedilmektedir⁹⁰³. Bununla birlikte çivi yazılı belgelerde geçen farklı türlerdeki bu ayrımın Eski Mezopotamya sanatında yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Zira betimlemelerde biçimsel farklılıklar olmasına rağmen akrebin genellikle yukarıdan tasvir edildiği görülmekte, özellikle kıskaç ve kuyruğuna vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Sumer toplumunda akrebi tanımlamak için kullanılan terimin, kuyruğunun zehirli olma yönüyle de bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Buna göre akrep için kullanılan Sumerce “*GİR*” ifadesinin Eski Babil Devleti Dönemi’nden itibaren “*GİR.TAB*” biçimine dönüştüğü, aynı zamanda “hançer (ve) sivri uç”, “iki ucu keskin kılıç” veya “yakıcı kılıç” gibi anlamlara geldiği ifade edilmektedir⁹⁰⁴. Gerçekten Eski Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı belgelerde Sumerce “*GİR.TAB*” ve Akadca “*aqrabu*⁹⁰⁵/*zuqaqīpu*”⁹⁰⁶ kelimeleri akrebi tanımlamaktadır. Ayrıca Şumma Alu Serisi’nin 30. ve 31. tabletlerinde yer alan kısmen korunmuş yaklaşık 200 kehanetin tamamı akreplerin görünüş ve hareketlerinin yorumlanması vasıtasıyla oluşturulmuştur. Bu bağlamda 30. tablette akreplerin görüldükleri yerler, görünüşleri ve hareketleri dikkate alınırken, 31. tablette ise yalnızca akrep sokması ile ilgili yorumlara değinilmiştir⁹⁰⁷.

Öte yandan Eski Mezopotamya’da akrebin, tanrılardan ziyade tanrıçalarla özdeş tutulduğu bilinmektedir. Akreple ilişkili tanrıçalardan en önemlileri; İstar, İshara ve Ningișzida’dır. Sözü edilen tanrıçalardan İstar akreple ilişkili görülse de Asur ve Babil panteonunda Tanrıça İshara’nın adı daha ön planda yer almaktadır⁹⁰⁸. Kuzey Suriye kökenli bir tanrıça olan İshara, ilk olarak Akadlı Sargon Öncesi Dönemde Ebla’da karşımıza çıkmakta ve bu şehrin en önemli koruyucu tanrıçası olarak kabul edilmektedir. MÖ 24. yüzyıla tarihlendirilen Ebla metinlerinden, tapınak ve kült görevlilerinin olduğu, altın, gümüş, tekstil, kap ve ekmeğin hediye olarak sunulduğu, ayrıca kendisi için koyun kurban edildiğinden söz edilmektedir. Öte yandan kültü Akad Devleti Dönemi’nde Babil’e kadar yayılan Tanrıça İshara’nın Susa kentinde ortaya çıkarılan Naram-Sin ile Awan sülalesi kralı Hita arasındaki bir antlaşma metninin Elamca versiyonunda ismi ^dAš-

⁹⁰³ Bilgi için bkz. B. Landsberger, *Die Fauna Des Alten Mesopotamien.*, s. 28.

⁹⁰⁴ S. Pizzimenti, A. Polcaro, agm, s. 312.

⁹⁰⁵ CAD A2, s. 207.

⁹⁰⁶ J.Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 450.

⁹⁰⁷ Detaylı bilgi için bkz. F. Erdem, agt, s. 115-116.

⁹⁰⁸ H.H. Duymuş Florioti, *Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya’da Akrep Sembolü*, s. 350.

ha-ra olarak geçmekte, III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nde Drehem'de bir tapınağının, Eski Babil Devleti Dönemi'nden itibaren de Sippar, Larsa ve Harbidum'daki kutsal mekânların varlığı bilinmektedir⁹⁰⁹. Sippar kentinde ortaya çıkarılan ve Babil Kralı Hammurabi Dönemi'ne tarihlenen çivi yazılı belgeler, tanrıçanın kentteki ^d*e-eš-ḫar-ra* Tapınağı'nda görevli olan rahibi *Nûr-^dEš-ḫar-ra*'dan önemli bir kimse olarak söz etmekte ve ayrıca onun *Sin-mâgir* isimli libasyon dökücüsünden bahsetmektedir. Böylece tapınağın tam bir rahip kadrosuna sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tanrıça İşhara'nın yukarıda bahsedilen kentlerin dışında Lagař kentinde de tapınıldığı yine Hammurabi Dönemi'ne ait bir çivi yazılı belgede geçen "*E-pa*'da *parlayan, tanrı Ningirsu ve Tanrıça İşhara (onurlandırıldı)*" ifadesinden anlaşılmaktadır⁹¹⁰.

Bunun yanı sıra Hitit Devleti zamanında, kültürünün Hurriler aracılığıyla Kuzey Suriye ve Mezopotamya'dan Anadolu'ya geçtiği belirtilen İşhara'nın, bu dönemde en az MÖ 24. yüzyıldaki kadar değer gördüğü ve Kizzuwatna Bölgesi'nin en önemli tanrıçası olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca bu tanrıça Alalah, Ugarit, Emar ve şagir Bazar gibi kentlerde de tapınım görmüştür. Hastalık/şifa veren, yer altı, bitki, dağ, ırmak, su kaynağı, yeminin kraliçesi, cinsellik/üreme, lanetleme, günah, kan, cinayet, kirlilik ve kötülüklerden arındırıcı tanrıça olduğu kabul edilen İşhara'nın sembolik hayvanı ise akreptir⁹¹¹. Bununla birlikte Tanrıça İşhara'nın adı, Mitanni kralı Mattiwaza'nın Hitit kralı şuppiluliuma ile yaptığı antlaşmada adı geçen tanrı isimleri arasında ^D*Bēlat a-ia-ak-ki* ^D*İş-ḫa-ra*⁹¹² "*Ayaki'nin beycesi tanrıça İşhara*" şeklinde geçmektedir. Söz konusu Aşk ve Üreme Tanrıçası İşhara'nın nitelikleri Samiler'de Tanrıça İştar'a atfedilmiştir⁹¹³. Bu cümleden olmak üzere Gilgamiş Destanı'nın Ninova Versiyonu'nda Aşk, Savaş ve Bereket Tanrıçası olan ve Tanrıça İşhara ile özdeşleştirilen Tanrıça İştar, Gilgamiş'a kendisiyle evlenmesinin sağlayacağı yararları şöyle dile getirmektedir: "*Eller]ini öpe[cek], [En yüce rahipler]! [Dize gelecek senin önünde], [Krallar]!, [Bey]ler, [Başka ülkelerin ve ülkemizin (tüm) ürünlerini], [Sun]acaklar sana!, [Keçilerin] üçüz, [Koyunların ikiz] yavrulayacak!*" şeklindeki ifadelerden hareketle Uruk kralı

⁹⁰⁹ Remzi Kuzuoğlu, "Eski Asur Kaynaklarında Tanrıça İşhara ve Akrep Sembolü", *Archivum Anatolicum*, Vol. 10, No. 1, 2016, s. 31-32.

⁹¹⁰ E.D. Van Buren, *The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion*, s. 5.

⁹¹¹ R. Kuzuoğlu, agm, s. 32.

⁹¹² E.D. Van Buren, *The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion*, s. 4.

⁹¹³ H.H. Duymuş Florioti, *Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Akrep Sembolü*, s. 350.

Gılgamış'ın, Tanrıça İştar ile evlenmesinin ülkeye bolluk ve bereket getireceği hatta hayvanların doğurganlıklarının artacağına vurgu yapılmaktadır⁹¹⁴.

Eski dönemlerden itibaren doğurganlıkla ilişkilendirilen akrebin, Orta Babil Devleti Dönemi'ne ait üç adet kuduru taşı üzerinde İşhara'nın simgesi olarak tasvir edildiği bilinmektedir. Örneğin kral Meli-Şipak/Meli-Şi.ħu'ya (MÖ 1188-1174) ait kudurunun alt kısmında boynuzlu yılanın hemen altında tasvir edilmiştir. Bunun yanı sıra 1882'de Bağdat'ın güneyindeki Sippar kenti dolaylarında bulunan kireçtaşından yapılmış I. Nabukadnezar'a (MÖ 1125-1104) ait kuduru üzerinde altı adet tanrısal sembol yer almaktadır. Bunlar içerisinde sınır taşının en alt kısmında bulunan akrep motifi Tanrıça İşhara'yı temsil etmektedir⁹¹⁵. Ayrıca bu tanrıçayla bağlantılı olarak akrepler bazen rozet, dağ keçisi ya da süt veren hayvanlar gibi doğurganlık ve bereket sembolleriyle bir arada gösterilmiştir⁹¹⁶.

Diğer yandan Tanrıça İşhara'nın isminin, çivi yazılı kaynaklarda 'şhrj, 'éşhri, 'éşhr-t⁹¹⁷, ^dİş-ħa-ra, Aş-ħa-ra veya Eşħa-ra olarak geçtiği bilinmekte ve söz konusu tanrıça "Yedi Tanrının Annesi", "Merhametli Anne" gibi çeşitli sıfatlarla anılmaktadır. Bununla birlikte Ugarit toplumuna ait arşiv belgelerinde 'Uşħry şeklinde isimlendirilmiş olan bu tanrıça, savaş tanrıçası olup bilhassa Kuzey Suriye'nin önemli kentlerinden Alalah'da tapınım gördüğü bilinmektedir⁹¹⁸.

Genel itibariyle Eski Mezopotamya ve Suriye'de önemli konuma sahip Tanrıça İşhara'nın kutsal hayvanı akreple eşleştirilmesinde bazı noktalar dikkat çekmektedir. Buna göre sözü edilen tanrıçanın koruyucu, merhametli ve doğurgan özellikleriyle ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Diğer yandan akreplerin, yavru akrepleri sırtlarında taşımaları da günümüz Türkiye'nin bazı bölgeleri dâhil birçok toplumda kadınların, bebekleri büyüyüp yürümeyi öğreninceye kadar onları sırtlarında taşımaları durumuyla benzerlik göstermektedir⁹¹⁹.

⁹¹⁴ J. Bottero, *Gılgamış Destanı*, s. 274.

⁹¹⁵ U. Seidl, *age*, s. 157.

⁹¹⁶ D. Collon, *Ancient Near Eastern Art*, s. 121.; T. Ornan, *The Triumph of Symbol.*, s. 159.

⁹¹⁷ E.D. Van Buren, *The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion*, s. 3.

⁹¹⁸ H. H. Duymuş Florioti, *Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Akrep Sembolü*, s. 352.

⁹¹⁹ H. H. Duymuş Florioti, *Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Akrep Sembolü*, s. 352.

Resim 120. Cemdet Nasr Dönemi'ne tarihlendirilen üzeri betimli polikrom vazo. (B. L. Goff, *age*, s. 412.)

Tüm bunların yanı sıra yavrusunu emziren çeşitli hayvanların yer aldığı sahnelerde stilize akrep motiflerine rastlanmaktadır. Buna göre, Tutub'da ortaya çıkarılan Cemdet Nasr Dönemi'ne tarihlendirilen bir polikrom (çok renkli) vazo üzerinde betimlenen sahneler bu yönüyle dikkat çekmektedir. Bu vazo üzerindeki tasvirlerle sırasıyla bakıldığında en soldaki metopta yavrusunu emziren bir ceylan (veya keçi) figürü görülmektedir. Hemen devamında farklı alanlar içerisinde iki akrep betimi yer almaktadır. Takip eden birbirine bitişik iki metopta ise büyük gözler bulunmakta, ardından bir çizgi üzerinde iki balık motifi gelmektedir. Bir sonraki figür tam olarak tanımlanamamakta, ancak Uruk silindir mühürlerinde görülen tapınak yapısı girişlerine oldukça benzemektedir. İçerisinde iki kuşun bulunduğu metopta büyük kuşun gagasında balık, küçük olanın sırtında da bir çıkıntı yer almaktadır. Son metopta ise yavrusunu emziren bir başka ceylan motifi tasvir edilmektedir⁹²⁰(**Resim 120**). Nitekim bu dönem süslemeli çanak çömlekler üzerindeki kompozisyonların doğadaki canlı yaşamın temsili olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu tür kaplar üzerindeki betimlenen yavrusunu emziren hayvan motifi üreme ve besleyicilikle ilişkilendirilmektedir. Öte yandan Mezopotamya sanatında herhangi bir emziren hayvan ile akrebin yan yana geldiği tasvirler MÖ 1200 yılından itibaren yoğun olarak görülmeye başlanmış ve oldukça popüler bir konu haline gelmiştir. Mühürler üzerinde akreple birlikte resmedilen yavrusunu emziren hayvan türleri çoğunlukla yabani veya evcil keçi, geyik ve sığırdır. Ayrıca MÖ 10. yüzyıl ait bazı mühürlerde akrebin yanında ilave motif olarak stilize küçük bir ağaç ve ayın betimlendiği görülmektedir. Zira kutsal hayvanı akrep olan Tanrıça İstar'ın alanına işaret eden bu tür sahnelerdeki emziren hayvan tasvirleri, sembolizmi güçlendirici unsurlardan ağaç ve ay ile bir arada görülebilmektedir. Dolayısıyla tüm

⁹²⁰ B. L. Goff, *age*, s. 94-95.

bunlar çoğalma, yenilenme ve bereket sembolleri olarak kabul edilmektedir. Bu cümleden hareketle sığır, akrep, ay gruplamasına ait bir örnek Akka'da ele geçen bir levha üzerinde doğrudan görülmektedir. Bunların yanı sıra emziren hayvanın ağaç veya bitkiyle resmedildiği örnekler üremeden ziyade besleyiciliği öne çıkarmaktadır⁹²¹.

Resim 121. Dolanmış yılanlar ve iki akrep motifi. (B.L. Goff, *age*, s. 421.)

Berlin Müzesi'nde muhafaza edilen kilden yapılmış bir silindir mühür üzerinde birbirine dolanmış bir çift yılan, iki akrep ve bunların ortasında bir yılan figürü tanımlanamayan dört adet nesneyle birlikte verilmiştir. Eski Mezopotamya tasvir ve mühür sanatında oldukça sık karşılaşılan birbirine dolanmış iki yılan motifinin eril ve dişil unsurları temsil ettiği ve bunların üremeyi simgelediği bilinmektedir. Bunun yanı sıra toprakla ilişkili olan fizyolojik olarak doğurgan ve saldırgan yapıya sahip yılan ve akrebin aynı karakteristik özellikleri itibarıyla söz konusu mühür sahnesinde bir arada verildiği görülmektedir⁹²² (**Resim 121**).

Mezopotamya'da Yeni Yıl Festivali'nde temsili olarak gerçekleştirilen Kutsal Evlilik (*hieros gamos*) ritüelini tasvir eden mühürler üzerinde Bereket ve Evlilik Tanrıçası İşhara'nın kutsal sembolü olan akrep motifinin sıklıkla betimlendiği gözlemlenmektedir⁹²³. Bu bağlamda Irak Müzesi koleksiyonunda bulunan ve mermerden yapılmış 14334 envanter numaralı aşağıdaki mermerden yapılmış silindir mühür, desenli şeritlerle birbirinden ayrılmış olup iki sahneden oluşmaktadır. Bu mührün alt sahnesinde üç insan figürü, ellerinde kâse tutan oturmuş durumdaki iki insan figürün başında beklemektedir. Üst sahnede ise, birbirine dolanmış yılan ve biri yatay diğeri dikey iki akrep kabartması yer almaktadır. Üreme, bolluk ve bereketle ilişkilendirilen akrep ile dolanmış yılanların bu tür sahnelerde sürekli resmedilmesi, bu mühür sahnelerinin sıradan bir ziyafet sahnesi olmadığını kutsal evlilikle (*hieros gamos*) bağlantılı törensel bir ayini temsil ettiğini açık bir biçimde göstermektedir (**Resim 122**). Bunun yanı sıra Tel Asmar'da Er Hanedanlar Dönemi tabakasında ortaya çıkarılan kutsal evliliğin betimlendiği bir silindir mühür sahnesinde akrep sembolü, insan çiftin yer aldığı sedirin

⁹²¹ O. Keel, C. Uehlinger, *age*, s. 68.; Jürg Egger, "Scorpion", *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, 2008, s. 2/5.

⁹²² B.L. Goff, *age*, s. 102.

⁹²³ H. Frankfort, *Cylinder Seals*, s. 75.

hemen altında tasvir edilmiştir. Aynı kompozisyon he Tutub'da yerleşiminde ele geçen bir mühür üzerinde hem de küçük farklılıklarla Tel Asmar'da bir stelde karşımıza çıkmaktadır⁹²⁴. Nitekim kutsal evlilik temasına ait sahneler, Bereket ve Evlilik Tanrıçası İshara'yı simgeleyen akrebin doğurganlıkla ilişkisini doğrudan ortaya koymaktadır.

Resim 122. Kutsal Evlilik ritüelinin sahnelendiği silindir mühür. (E.D. Van Buren, *The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion*, s. 13.)

Ayrıca Yeni Asur Devleti Dönemi kraliçeleri ideolojik açıdan, Cennetin kraliçesi Tanrıça İstar'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak görülmüşlerdir. Bu nedenle Evlilik ve Aşk Tanrıçası İshara ile ilişkilendirilmişlerdir. Zira kraliçe mühürlerine bakıldığında, Tanrıça İshara'nın simgesi olan akrebin, kraliçelik sembolü olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır⁹²⁵.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak akrep ile bazı Yeni Asur kraliçeleri arasında bağlantının olduğunu akla getiren yazıt ve tasvirler mevcuttur. Bu dönem başkentlerinden Asur'da bulunan kaymaktaşıdan yapılmış bir vazo üzerinde, kral Sanherib'in eşi Taşmêtum-şarrat'a ait olduğunu belirten bir yazıtın yanı sıra şahsi sembolü olan akrep betimi de bulunmaktadır⁹²⁶. Aynı zamanda Ninova ve Nimrud'da Asur kraliçesi ve onun sorumluluğu altındaki saray kadınıyla yakından ilişkili olduğu düşünülen çok sayıda mühür ortaya çıkarılmıştır⁹²⁷. Özellikle Nimrud'da Kuzeybatı Sarayı'nda ortaya çıkarılan mezarlar içerisinde kraliçelere ait eşyalar üzerinde akrep motifinin olması, akrebin kraliyet kadınlarıyla ilişkili bir sembol olduğuna işaret etmektedir. Diğer bir mezarda da Asur kralı II. Sargon'un eşi Ataliya'ya ait olduğu anlaşılan altın bir kâse, ayna ve bilezik

⁹²⁴ E.D. Van Buren, *The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion*, s. 12, 14-16.; Henri Frankfort, *Stratified Cylinder Seals From the Diyala Region*, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois 1955, s. 38.

⁹²⁵ Hanım Hande Duymuş Florioti, *Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Kaynaklar Işığında Asur İmparatorluk Dönemi Kraliçeleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 34.

⁹²⁶ Van Buren, *age*, s. 112.; Astrolojik metinlerde Tanrıça İshara, akrep burcu ile özdeşleştirilmiştir. Cemdet Nasr Dönemi'nden itibaren akrebin, bu tanrıça ile ilişkili olarak astral bir önem kazandığı anlaşılmaktadır. Ancak en eski tasvirler, boyalı çanak çömlekler ve mühürler üzerindeki tasvirlerde akrep tek başına gösterilirken, bu dönemden sonra akrebin kozmik hiyerarşideki yerini Tanrıça İshara'ya göre aldığı gözlemlenmektedir. E.D. Van Buren, *The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion*, s. 7.; E. D. Van Buren, "The Sacred Marriage in Early Times in Mesopotamia", *Orientalia*, Vol. 13, 1944, s. 33-34.

⁹²⁷ Doris Prechel, "Ishara", *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, 2009, s. 1/2.

üzerinde akrep betimi yer almaktadır. Başka bir mezar kalıntısında ise kendisini kraliçe olarak nitelendiren ve kral IV. Salmanassar'ın eşi olabileceği muhtemel Hama'ya ait mühür baskısı üzerindeki sahnede kraliçe, yanında kutsal hayvanı köpek olan Şifa Tanrıçası Gula'ya dua eder pozisyonda olup tanrıçanın tahtının hemen arkasında da bir akrep figürünün resmedildiği görülmektedir⁹²⁸(**Resim 123**).

Resim 123. Asur Kraliçesi Hama'ya ait akrep betimli mühür baskısı. (H.H. Duymuş Florioti, Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Akrep Sembolü, s. 366.)

Tüm bunlara bakıldığında kutsal evliliği kutsayan Tanrıça İshara olduğundan, insan evliliğinde, sürülerin ve hayvanların çoğalmasında onun müdahalesi aranmakta ve onun gücünün ekinlerin ve tarlaların ürün vermesine kadar uzandığına inanılmaktadır. Bunun yanı sıra çoğalma, bolluk ve bereket simgesi olarak kabul edilen akrebin, bu özelliğinden ötürü tarihin erken dönemlerden itibaren boyalı çanak çömlekler, damga ve silindir mühürler ile daha sonraki hayvan mücadele sahnelerinde de sıklıkla betimlendiği arkeolojik verilerle kanıtlanmaktadır. Tanrıçanın doğal yaşam üzerindeki rolüyle de bağlantılı olan akrep, çift süren ve tanrı olduğu düşünülen iki figürün temsil edildiği birkaç stilize silindir mühür üzerinde doğrudan görülebilmektedir. Bu örneklerden birinde aslanın sabana koşulduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Eşnunna kentinde ele geçen bir silindir mühür üzerindeki kabartmada saban, kısmen bir yılanın gövdesi ve başından oluşmakta, ayrıca sahnenin üst kısmında hilal, akrep ve yıldız simgeleri görülmektedir⁹²⁹(**Resim 124**). Nitekim tarımsal ekim temasının yer aldığı bu mühürde yıldız tanrıçayı simgelemekte olup, akrep ve hilal betimi de bolluk ve bereketi temsil etmektedir. Ayrıca Mezopotamya kültüründe yılan toprağı dölleyen unsur olarak kabul

⁹²⁸ H.H. Duymuş Florioti, Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Akrep Sembolü, s. 355.

⁹²⁹ E.D. Van Buren, The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion, s. 16-17.

edildiğinden sabanın yarı yılan biçiminde olduğu bu sahne, onun toprağın verimliliğiyle olan ilişkisinin kanıtını oluşturmaktadır.

Resim 124. Eşnunna kentinde ele geçen silindir mühür üzerinde tarımsal ekim sahnesi. (E.D. Van Buren, *The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion*, s. 15.)

1.2.7.2. Ölüm ve Öteki Dünya Sembolü Olarak Akrep

Yakın Doğu'daki Neolitik Dönem yerleşimleri genel itibariyle sembolik unsurlar bakımından zengin bir görünüm arz etmektedir. Bu bağlamda Güneydoğu Anadolu'da Diyarbakır ilinin yaklaşık 70 km doğusunda, Batman Çayı'nın Dicle'ye karıştığı yerin yakınında yer alan Körtiktepe Höyüğü'nde Ilısu Barajı inşasından önce yapılan kurtarma kazıları esnasında çok sayıda ev içi gömüye rastlanmıştır. MÖ 11.000-10.000 yıllarına tarihlendirilen bu yerleşimdeki gömülerde boncuklar, taş kaplar, mil doğrultucular, tas ve kemik aletler gibi kültürel nesne toplulukları ile yabancı bitki ve hayvanların kullanımına dair detaylı verilere ulaşılmıştır. Söz konusu eserler üzerinde yabancı keçi, kuş, yılan, yabancı öküz, tilki, kaplumbağa, örümcek, kırkayak ve akrep gibi hayvanlara ait betimlemeler karşımıza çıkmaktadır. Fakat bunlar içerisinde akrep, en sık tasvir edilen zehirli canlılar arasında olup, bu hayvana ait motifler farklı şekillerde görülmektedir. Mezar hediyesi olarak kullanılan birçok taş kabın üzerinde akrepler, yılan, kuş ve dairesel formlarla birlikte kazınmıştır. Özellikle aşağıda görselde verilen klorit kabın tüm gövdesinde birbiri ardına tekrar eden akrep ve yılan motifleri işlenmiştir (**Resim 125**). Büyük yılan ve akrep resimlerinin arasında da insana benzeyen kuş tasvirleri yer almaktadır. Bunun yanı sıra akrep imgeleri yine mezar eşyası olarak kullanıldığı anlaşılan çok sayıda konik biçimli kemik levha üzerinde resmedilmiştir. Nitekim bu ilk yerleşik ama hala avcı-toplayıcı dünyada akrep, yılan, örümcek ve kırkayak gibi toprakla özdeşleştirilen canlılar çoğunlukla ölümler dünyasıyla ilişkilendirilmiş ve sık sık mezar eşyaları üzerinde tasvir edilmiştir. Bu yerleşimdeki akrep figürlerinin yılan, kuş, dairesel formlarla ve bazen de insansı figürlerle bir arada olması bunların animistik doğaüstü dünyayı temsil ettikleri veya bu dünyadan yapılan ruhani yolculuğu sembolize ettikleri düşünülmektedir. Zira akreplerin yaşamın önemli noktalarında (yani ritüeller ve cenaze

törenlerinde) sıkça görülmeleri, sıradan olayların ötesinde bazı simgesel anlamlara sahip olduklarını ispat etmektedir⁹³⁰.

Resim 125. Körtiktepe’de tüm gövdesi akrep ve yılanlarla bezenmiş mezar hediyesi olarak kullanılan bir klorit kap örneği. (V. Özkaya, A. B. Siddiq, agm, s. 5.)

Bunun yanı sıra akrebin Neolitik Dönem sanatında ölüm ve öte dünyayla ilişkisini ortaya koyan bir başka yer de Şanlıurfa’daki Göbekli Tepe’dir. Zira Göbekli Tepe’deki D Tapınağı içerisinde 43 numaralı dikilitaş üzerindeki betimlemelerde ölüm olgusunun işlendiği gözlemlenmektedir. Söz konusu taş üzerindeki betimlemelere bakıldığında, bunların yaklaşık 7500 yıl sonra Sumerliler tarafından çivi yazısı kullanılarak nakşedilmiş olan KUR mitlerinden “İnanna’nın Ölüler Diyarına İnişi” adlı öykü ile sembolik olarak örtüştüğü görülmektedir⁹³¹. Sumer mitolojisinin sembolik yorumunun yer aldığı bu 43 numaralı taşın üzerinde söz konusu mit üç bölüm halinde ele alınmıştır. “Baş” ve “gövde” olmak üzere iki ana bölümden oluşan T formundaki dikilitaşın “baş” olarak adlandırılan kısmının da kendi içerisinde belirgin bir hatla ikiye ayrıldığı görülmektedir. Burada taşın “baş” olarak adlandırılan bölümü kozmik gökyüzünü ve yeryüzünü temsil ederken, gövde denilen kısım ise yeraltını yani Ölüler Diyarı’na karşılık gelmektedir. Dikilitaşın beden kısmında yer alan üçüncü bölüm yani yeraltı dünyası da akrep sembolü ile başlamakta olup, burada akrep tam ortada belirgin bir şekilde verilmektedir. Aynı zamanda “İnanna’nın Ölüler Diyarına İnişi” adlı mitolojide akrep sembolü “Ölümler Diyarının Baş Kapıcısı” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Zira akrep bünyesinde hem ölümcül zehri hem de panzehri bulundurmasından ötürü Eski Çağ Mezopotamya sembolizminde ölümü ve

⁹³⁰ Vecihi Özkaya, Abu B. Siddiq, “Scorpion Imagery at Early Pre-Pottery Neolithic Körtiktepe”, *Academia Letters*, 2021, s. 1-8.

⁹³¹ Yusuf Kılıç-Elvan Eser, “Göbeklitepe Ne Anlatıyor: Doğum, Ölüm ve Hayat Döngüsü”, *III. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi 24-26 Ekim 2019, Iğdır 2019*, s. 750.

ölümden sonraki yaşamla yani Ölüler Diyarı'yla özdeşleştirilmiştir. Nitekim öte dünya inancının bulunduğu Eski Çağ toplumlarında Ölüler Diyarının yerin altında olduğu düşüncesi mevcuttur. Burada ikinci bir hayat düzeni de akrep betimlemesiyle başlatılmıştır (**Resim 126**)⁹³². Ayrıca Göbekli Tepe'deki en sık tasvir edilen hayvanlar arasında yer alan stilize akrep betimlerinin, yılan tasvirlerinde olduğu gibi oldukça gerçeğe yakın tasvir edildikleri görülmektedir. Buna karşın yerleşik avcı-toplayıcı Neolitik yerleşim yerlerinden Gusir Höyük (Siirt) ve Jerf el-Ahmar'da akrep imgeleri ise nadiren görülmektedir⁹³³.

Resim 126. Göbeklitepe D Yapısı'na ait 43 numaralı dikilitaş üzerinde hayvan kabartmaları. (K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, s. 294.)

Diğer yandan Eski Mezopotamya dininde akrebin, Aşk, Savaş ve Bereket Tanrıçası İstar'ın sembolik hayvanlarından biri olduğu bilinmektedir. Söz konusu bu omurgasız canlının doğal özelliğinin Tanrıça İstar'ın bazı yönleriyle paralellik arz ettiğini de mitolojik anlatılarda görmek mümkündür. Bu cümleden hareketle üreme dönemlerinde çiftleşmeden sonra erkek akrebin, dişi akrep tarafından öldürülmesi⁹³⁴ olgusu, Sumerliler'e ait "Dumuzi ile İnanna Mitosu" adlı mitolojik anlatıda Tanrıça İstar'ın kocası Dumuzi'yi ölümler dünyasına göndermesi durumuyla eşleşmektedir. Bu mitolojik anlatıya göre, ölümler dünyasına giden ve daha sonra geri dönen Tanrıça İstar'ın, kendisini karşılamayan kocası Dumuzi'yi cinlerle birlikte yer altı dünyasına gönderdiği

⁹³² Yusuf Kılıç, Elvan Eser, "Göbekli Tepe D Tapınağı Dikilitaş Betimlemeleri ile Sumer Mit Anlatıları Arasındaki Benzerlikler, s. 368-369.

⁹³³ V. Özkaya, A.B. Siddiq, agm, s. 6.

⁹³⁴ Ö. Özkan, K.Z. Karaer, agm, s. 55.

anlatılmaktadır⁹³⁵. Buradan anlaşılacağı üzere akrebin kendine özgü fizyolojik özelliklerinin, rol oynadığı herhangi bir efsaneye, dini inanca ya da büyü uygulamasına etki etmesi kaçınılmazdır.

Aynı zamanda akrep mitolojilerde ölümsüzlük sembolü olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda akrep sembolünün yaygın olarak yılanla birlikte kullanıldığı görülmektedir. Zira yılan gibi akrebin de mitolojiler, kutsal kitaplar, efsaneler, masallar ve halk hikâyelerinde yer aldığı gözlemlenmektedir. Doğu mitolojilerinde “akrep-adam” yahut “akrep-kadın” şeklinde de yer bulan akrep sembolü, Gılgamış Destanı’nda akrep-adam olarak görülürken, burada güneşin doğduğu Maşu Dağı’nın kapısını korumaktadır. Ayrıca akrep-adam, destanda hiçbir ölümlüye nasip olmayan ölümsüzlük sırrının bekçisi durumundadır⁹³⁶. Bunun yanı sıra destanda akrep-adam’ın ölümsüzlük sırrına vâkıf olması, akrebin sahip olduğu sihirli gücün bir işareti olarak yorumlanmaktadır⁹³⁷. Yine Gılgamış Destanı’nın ilgili bölümünde “akrep-adam” Gılgamış’a istediği ölümsüzlüğü bulamayacağını söylemektedir⁹³⁸.

Netice itibariyle akrebin Mezopotamya toplumlarının kültüründe fizyolojik özelliklerine göre sembolik anlamlar kazandığı anlaşılmaktadır. Özellikle doğurganlık vasfında olduğu gibi ölüm ve öte dünyayla olan ilişkisini hem arkeolojik hem de çivi yazılı belgelerde doğrudan görülebilmektedir.

1.2.8. Yılan

1.2.8.1. Bereket-Verimlilik Sembolü Olarak Yılan

Sürüngenler (*Serpentes*) sınıfının yılanlar (*Reptilia*) alt takımında yer alan ve yüksek adaptasyon kabiliyetine sahip yılanların her tür ekolojik ortamda yaşayabilen yaklaşık 2700 farklı türü bulunmaktadır. Çöllerden çayırlara, bataklıklardan ormanlara, deniz türleri de dâhil olmak üzere her türlü habitatta yaşayabilen bu sürüngen canlıyı, dünya genelinde 68° Kuzey Kutup Dairesi ile güneydeki Antartika Kıtası’na kadar dünyanın hemen her yerinde görmek mümkündür⁹³⁹. Bu geniş yelpaze, tarihin en eski

⁹³⁵ S. H. Hooke, *age*, s. 21-28.; E. D. Van Buren, *The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion*, s. 1.

⁹³⁶ Neşe Yıldırım, “Yakın Doğu Sembolizminde Akrep, Yılan; Akrep-Adam ve Şahmeran”, *Folklor / Edebiyat*, S. 27, 2001 / 3, s. 8.

⁹³⁷ Servet Tiken, “Sezai Karakoç’un Şiirlerinde Kültürel Bir Sembol: Akrep”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 37, Erzurum 2008, s. 160.

⁹³⁸ Yusuf Kılıç, Elvan Eser, “Eskiçağ Toplumlarının Mitolojisinde Ölümsüzlük Arayışı”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 4, S. 13, 2017, s. 148.

⁹³⁹ Diana Krumholz McDonald, *Serpent Imagery on Ancient Near Eastern Pottery*, Ph.D Thesis, Columbia University, 1989, s. 3-4.; Biyolojik sistemi karmaşık olan yılan türleri tek akciğer, keskin bir koku alma duyusu, ektotermik enerji, değiştirebilir deri ve titreşimsel işitme gibi temel özelliklere sahiptir. Yılanlar boyut ve ağırlık olarak farklılık göstermektedir; örneğin Anakondalar 250 kg, iplik yılanları ise 3 gr ağırlığa

dönemlerinden itibaren farklı kültürlerden insanların sık sık yılanla karşılaşmasına neden olmuştur. Öte yandan sıra dışı bir görünüme sahip olan yılanlar, koşmaya yardımcı bacakları olmamasına rağmen sürünebilme kabiliyetlerinden dolayı saatte 19 km hızla ilerleyebilmektedir. Bu canlı türünün yüzgeçleri olmamasına karşın suda yüzebilmekte, hatta bir ağaç üzerinde daldan dala gezebilmektedir. Avlarını yakalayacak herhangi bir uzuvları yoktur, ancak onları boğarak öldürebilmektedirler. Yılanların sivri dişleri olsa da avlarını çiğnemediği bütün olarak yutmaktadırlar. İnce ve uzun vücut yapısına sahip olan yılanlar açık alanlarda kolayca görülürken, çalılıklar arasında görülmeleri de bir o kadar zordur. Ayrıca bazı türleri yumurtlayarak çoğalırken, bir kısmı ise canlı doğum yaparak üremektedir. Oldukça güçlü kas yapısına sahip bir yılanın kopmuş kafası 90 dakika sonra dahi ısırma devam edebilmektedir⁹⁴⁰. Diğer yandan yılan türlerinin hepsi etoburdur ancak türlerin yalnızca küçük bir kısmı zehirlidir⁹⁴¹.

Yılanlara yönelik olumlu ve olumsuz düşüncelerin toplumdan topluma farklı kültürel özellikler sergilediği bilinmektedir. Zira insanların yılanlarla ilgili algısına bakıldığında, tiksinti, nefret, korku, hayret, hayranlık ve kutsallaştırmaya kadar uzanan duygularla karakterize edildiği görülmektedir. Şöyle ki insanların yılanlara dair düşüncesi birçok mistik inancı beraberinde getirmiş olup bu sürüngenler şifa, bilgelik, bereket, doğurganlık, ölümsüzlük, gençleşme, yenilenme, aşk, şehvet, günah ve ölümle özdeşleştirilen bir sembol haline gelmiştir⁹⁴². Gerçekten de yılanlar birden çok sembolik özelliği bünyesinde barındıran sayılı hayvanlardandır.

Yılanın yaratılış inancındaki yerine bakıldığında, hayatın başlangıcını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle yılan, Eski Çağlardan itibaren çoğalmanın, doğurganlığın, bereket ve bolluğun sembolü olarak nitelendirilmiştir. Aynı zamanda yılan toprakla olan bağından ötürü yeryüzündeki bereketin ve zirai gönencin devamı noktasında önemli bir unsur olarak görülmüştür. Ayrıca toprağın verimliliği, yılanın

ulaşabildiği gibi üreme, zehir üretme noktasında da çeşitlilik göstermektedirler. Bir yılanın ömrü ortalama 10 ila 50 yıl arasında değişiklik arz etmektedir, ancak bunu tam olarak tespit etmek imkânsızdır. Köpekbalıkları ve kaplumbağalar vb. diğer ilkel hayvanlardaki gibi, yaşlarını tespit etmenin bir yolu bulunmamaktadır. Yılanlar, diğer hayvanlarla karşılaştırıldığında hem alışılmadık derecede hızlı hem de bir o kadar da yavaştır. Bazı yılanlar gözün görebileceğinden daha hızlı olup, saatte 35 km hızla saldırabilmekte, hatta sinir ya da dolaşım sistemini dakikalar içerisinde paramparça eden bir zehir enjekte edebilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Drake Stutesman, *Snake*, Reaktion Books, London, 2005, s. 20-21.

⁹⁴⁰ Fardous Al-Ajlouny, Blala Khrisat, Eyad Al-Masri, Hassan Ahmad Hassan Alyassin, Abdulraouf Mayyas, Dima Kraishan, "Early Bronze Snake Motifs on Pottery Vessels and Their Symbolism in Southern Levant", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 22 No. 2, 2022, s. 69-70.

⁹⁴¹ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 578.

⁹⁴² Stavros A. Antoniou, George A. Antoniou, Robert Learney, Frank A. Grandearth, Athanasios I. Antoniou, "The Rod and the Serpent: History's Ultimate Healing Symbol", *World Journal of Surgery*, Vol. 35, 2011, s. 217.

yeraltındaki tanrısal güçlerle olan yakınlığıyla ilişkilendirilmiş olup deri değiştirmesi ise metaforik olarak her yıl tekrarlanan toprak hasadı devinimiyle özdeşleştirilmiştir⁹⁴³. Buradan hareketle gerçekte etobur olan yılanın toprakta yaşayan fare gibi haşerelerle beslenmesi onun toprağın bereketiyle bağlantısının temelini oluşturduğu söylenebilir.

Öte yandan Ay ile ilişkilendirilen hayvanlardan birisi olan yılanın, Ay gibi büyüdüğü, solduğu ve tekrar ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bununla birlikte yeryüzündeki değişimlerde ayın döngülerine göre şekillenmektedir. Nitekim Ay'ın, döngüleri okyanuslardaki gelgitleri meydana getirirken, hayvanlar için gerekli olan otların üzerine geceleri düşen çiyin de ilahı olarak kabul edilmektedir. Yılan da benzer şekilde yeraltı sularının ilahı olarak görülmektedir. Ayrıca etkileyici özellikleri bulunan yılanın ayla olan söz konusu benzerlikleri birçok toplumun mitolojisinde ortak öge durumundadır⁹⁴⁴. Bunların yanı sıra yılanın soğukkanlı oluşu, onun Ay'la ilişkilendirilen diğer bir ortak yönünü oluşturmaktadır.

Eski Mezopotamya toplumlarının inancında yılanın yeryüzündeki boşluklardan ya da nehir ve kanal sularından çıktığı düşünülmüştür. Bu durum yılanın yeraltı dünyasındaki su kaynaklarıyla ve orada bulunan yaşam suyuyla bağlantısının olduğu inancını doğurmuştur. Nitekim su kaynaklarıyla özdeşliğine bakıldığında bu sürüngenin bitki örtüsü ve ekili ürünlere bereket getirdiği kabul edilmiştir. Böylece yılan, yaşam ve ölüm ile iyileştirme ya da yok etme gibi özellikleri bulunan yeraltına ait bir güç olarak görülmüştür. Ayrıca yeraltıyla olan ilişkisinden dolayı saklı minerallerin efendisi olduğu böylece bolluk ve bereket bahşedebileceğine inanılmıştır⁹⁴⁵.

Eski Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı belgelerde yılan, Sumerce “*MUŠ*”, Akadca “*še-ri*” veya “*šerru(m)*”⁹⁴⁶ terimlerine karşılık gelmektedir. *HAR-ra-ħubullu* Serisi'nin 14. tabletinde bazıları mitolojik karakterde olmakla birlikte yaklaşık kırk altı yılan adı geçmektedir⁹⁴⁷. Sözü edilen seri yılanların isim listesiyle başlamakta olup onları tanımlamak için yalnızca büyük, küçük ve kötü gibi belirsiz sıfatların kullanıldığı görülmektedir. Ancak Mezopotamya sanatına ait eserler üzerinde yer alan yılan motiflerinin genel bir betimden ibaret olduğu gözlenmektedir. Fakat bunların hangi türü temsil ettikleri belirlenmemektedir. Çünkü bu yılanların başlarının dahi gelişi güzel bir

⁹⁴³ Erman Gören, “Yakındoğu Kökenli Yılan Motifinin Yunan-Roma Dinindeki Alımlanışı”, *Yılan Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, İstanbul 2014, s. 20.

⁹⁴⁴ Joseph Campbell, *Batı Mitolojisi, Tanrının Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, İstanbul 1995, s. 13.

⁹⁴⁵ E. D. Van Buren, *Entwined Serpents*, s. 54.

⁹⁴⁶ J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 336.

⁹⁴⁷ Bakınız. B. Landsberger, *Die Fauna des alten Mesopotamien.*, s. 2-5.

şekilde tasvir edildiği görülmektedir⁹⁴⁸. Diğer yandan kaplumbağa, akrep, yılan vb. canlılar, Orta Babil Devleti Dönemi kralı I. Nabukadnezar'a ait kudurru taşı üzerindeki betim örneklerinde olduğu gibi yukarıdan bakılıyormuş hissi oluşturacak şekilde resmedilmişlerdir⁹⁴⁹.

Diğer yandan Eski Mezopotamya sanatına bakıldığında yılanlar nadiren de olsa tek başlarına tasvir edilmektedir. Şöyle ki yılanlar mühür, taş heykel, rölyef ve çanak çömlekler üzerinde tanrı-tanrıça sembolü olarak yer almışlardır. Özellikle MÖ 3. binyılda ihraç emtiası olan klorit kaplar, başta yılan olmak üzere çeşitli hayvan ve bitki motiflerini barındırması bakımından önemli yere sahiptir. Nitekim Mezopotamya'daki çivi yazılı belgeler ile görsel sanat eserlerinde sözü edilen sürüngen türünün sıklıkla yer alması, bölgede var olduğu bilinen bu canlı türünün bolluğunu yansıtmaktadır⁹⁵⁰. Bu cümleden hareketle Tutub'da Cemdet Nasr Dönemi'ne (MÖ 2900-2600) tarihlendirilen bir çömlek ile Tel Agrap'da ortaya çıkarılan bir kap üzerindeki yılan motifleri oldukça dikkat çekmektedir. Burada yer alan yılanların kuyruk uçlarında dikey olarak durduğu, çeşitli bitki ve hayvan figürleriyle betimlendiği anlaşılmaktadır⁹⁵¹.

Resim 127. Tutub'da ortaya çıkarılan hayvan ve bitki tasvirli vazo. (D. Collon, *Ancient Near East Art*, s.69.)

Eski Mezopotamya'nın tasvirli sanat eserlerinden olan kaseler, hayvan, bitki ve insan betimlerinin sembolik kompozisyonlarını barındıran önemli buluntular arasında yer almaktadır. Buradan hareketle günümüzde Bağdat'ın kuzey doğusunda bulunan Khafaje'ye lokalize edilen Tutub yerleşiminde ortaya çıkarılan vazo, yerel bir mitolojiyle bağlantılı figüratif tasarıma sahiptir. Görselde bir kesiti verilen ve MÖ 2600 yıllarına tarihlendirilen steatit vazo üzerinde çeşitli hayvan, bitki ve insan kabartmalarının bir arada yer aldığı görülmektedir (**Resim 127**). Burada Mezopotamya'ya özgü bir tür

⁹⁴⁸ E. D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of Monuments*, s. 1.

⁹⁴⁹ C. Breniquet, *Animals in Mesopotamia Art*, s. 151.

⁹⁵⁰ D. K. McDonald, *agt*, s. 24-25.

⁹⁵¹ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 98.

olmayan Güney Asya kökenli Hörgüçlü Zebu boğası motifi bulunmaktadır. Boğalar üzerindeki erkek figürünün ellerindeki sular boğa boynuzlarından aşağıya doğru akıp toprağa karışmaktadır. Bu sahnede kutsal boğa ve suyun toprağın bereketini arttırdığı düşünülmektedir. Zira söz konusu sahnenin üstünde yılan, hilal ve Tanrıça İstar'ın simgesi olan rozet motifi mevcuttur. Bu kompozisyonda yer alan bitkilerin boğalar üzerinden akan suyla gelişip bereketlendiği söylenebilir. Diğer kompozisyonda ise iki leopar üzerinde ayakta duran insan figürünün elleriyle yılanları tuttuğu görülmektedir. Buradaki temaya bakıldığında insanın vahşi doğayla olan mücadelesi görülmektedir. Yine en sağdaki son kompozisyonda da aslan ile yırtıcı kuş tarafından yenilen ölmüş bir boğa tasviri görülmektedir⁹⁵². Nitekim vazo üzerindeki sahnede hem insanın vahşi doğayla hem de vahşi doğanın kendi içerisindeki mücadelesi yer almaktadır. Söz konusu temalara göre coğrafyanın genel itibarıyla bol ve bereketli topraklara sahip olduğu anlaşılmakla birlikte, bölgede yetişen bitki çeşitliliği ve farklı hayvan türleri bir arada görülmektedir.

Eski Yakın Doğu inancındaki tanrısal varlıkların çoğu, öncelikle şehir devletlerinin tanrı ve tanrıçalarıydı. Onların işlevleri tapınanların ihtiyaç ve isteklerine göre çeşitlilik arz etmektedir. İkincil konumdaki tanrı ve tanrıçalar ise çok daha az tasvir edilmekle birlikte karakterleri de değişebilmektedir. Yani tanrısal güçler siyasi veya özel nedenlerden dolayı yeni özellikler alabilmekte veya onların özellikleri itibarıyla panteonda farklı bir konuma gelebilmektedir⁹⁵³.

Mezopotamya mitolojisinde yılan ile özdeşleştirilen tanrılar genel itibarıyla bereket ve verimlilikle bağlantılı olduğu düşünülen hava/iklim, bitki, ağaç ve su kanalı tanrılarıdır. Güney Mezopotamya'nın meyve bahçelerinin tanrıları olarak da nitelendirilen bu tanrılar doğadaki bitkisel ölüm ve yeniden canlanma/dirilmeyle ilişkilendirilmektedirler. Aynı zamanda yer altı tanrıları olarak nitelendirilmelerinin yanı sıra diğer bir yönüyle panteonda bulunan yer altı tanrıçaları ile ilişkili olarak ağaç ve bitkilerden sorumludurlar. Bu tanrıların çoğunun kült merkezi Dicle'nin doğusunda (Eşnunna, Dēr, Elam) yer almaktadır. Yer altı güçleri ile ilişkili olan yılanın ise, A-bù, Ningișzida, Ninazu, Ninurta/Ningirsu, Dumuzi, Tișpak, İstaran, Ninmada, Nirah /İrhan, Elam kültüründe de İnșușinak gibi tanrılarla eşleştirildiği bilinmektedir. Yer altı

⁹⁵² Henri Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Penguin Books, USA 1954, s. 40-41.; D. Collon, *Ancient Near Eastern Art*, s. 68-69.

⁹⁵³ Elizabeth Douglas Van Buren, "The God Ningizzida", *Iraq*, Vol. 1, 1934, s. 60-89.

dünyasıyla özdeş bu tanrılar genel itibariyle, yer altı tanrıçalarının (Ereškigal, İştaran gibi) habercisi olma özelliğine de sahiptirler⁹⁵⁴.

Modern literatürde tanrı olarak addedilen Ningișzida'nın isminin etimolojik kökenine bakıldığında feminen bir ifadeyi barındırdığı görülmektedir. Yani bu ilahi karakter tanrı olarak kabul edilmesine karşın isminin kökeni incelendiğinde tam tersi durum ortaya çıkmaktadır. Zira Sumerce “*sahip efendi*”, “*yüksek rahip*” gibi anlamlara gelen *EN* kelimesinin dişil karşılığı olan *NIN* teriminin “*sahibe*” ya da “*kız kardeş*” gibi anlamları ifade ettiği bilinmektedir⁹⁵⁵. Nitekim burada zuhur eden belirsizliğin temelinde Ana Tanrıça inancının izleri bulunmaktadır. Bölgede kas gücüne dayalı zirai faaliyetlerin başlaması ve yaşam alanlarının savunulması için ihtiyaç duyulan eril gücün ön plana çıkmasıyla Ana Tanrıça inancının yerini başta An olmak üzere Enlil ve Ea gibi büyük tanrıların aldığı gözlenmektedir. Dolayısıyla başlangıçta panteonda yer alan tanrıça isimlerinin zaman içerisinde dönüşüme uğramasıyla birlikte tanrıların sıfatı haline geldiğini söylemek mümkündür. Yine Ningișzida terimi incelendiğinde Sumerce “*NIN*” “ana, anne”; “*GİȘ*” “ağaç”; “*Zİ*” “can, nefes, yaşam/hayat” gibi anlamları karşıladığı anlaşılmaktadır. Söz konusu ismin “*Hayat Ağacının Sahibesi*” şeklinde tercüme edilmesi daha yerinde olacaktır. Nitekim hayat ağacı daha önce de bahsedildiği üzere doğuran, besleyen gibi birçok dişil unsurlarla ilişkilendirilmektedir. Ayrıca ağaç kökleri şekil olarak yılanla benzediği için yılanla bağlantılı Tanrıça Ningișzida ile ilişkilendirilmektedir.

Öte yandan tanrısal sembolü yılan olan Ningișzida'nın⁹⁵⁶ ilahi yönleri çeşitlilik arz etmektedir. Bunlardan; bitki örtüsü, verimlilik ve küçükbaş hayvanların korunması, diğer yandan da yeraltı dünyasının bekçiliği başlıcalarıdır. Dolayısıyla yılan gibi yaşam ve ölümü temsil eden bu tanrı Sumer ve Akad Devleti Dönemi edebi metinlerinde her iki

⁹⁵⁴ Sevgi Dönmez, Eski Yakınoğu'da Yılanlı Tanrıça Kültü Üzerine bir Değerlendirme”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXII, S. 2, 2017, s. 416.

⁹⁵⁵ Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.13, S.1, 2003, s. 164.; Nafiz Aydın, *Büyük Sümerce Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 535.; CAD, s. 171.

⁹⁵⁶ Ningișzida Fara'daki Er Hanedanlar Dönemi tanrı listelerinde yer alan bu tanrıçanın adına sonraki dönemlerde de rastlanmaktadır. Söz konusu tanrının isminin Sumerce ^D*Nin-gi-zi-da* şeklinde yazılışının yanı sıra Akadca belgelerde ^D*Ni-gi-si-da*, ^D*Nin-ki-zi-da*, ^D*Nin-gi-iz-zi-da* gibi çeşitli varyantları da görülmektedir. Adı geçen tanrıçanın tapınım yeri Lagaş ve Ur şehirleri arasında bulunan Ğișbanda kentinde bulunmaktadır. Sumer tapınak ilahileri koleksiyonunda yer alan ve Ğișbanda Tapınağı'na yazılan bir ilahi de sözü edilen kent “çayırlarda uzanan” bir kült yeri olarak ifade edilmektedir. Bu da Ningișzida'ya ağırlıklı olarak bitki örtüsü bakımından zengin kırsal kesimde tapınıldığını göstermektedir. Ningișzida kültü ayrıca III. Ur'dan Yeni Babil Devleti Dönemi'ne kadarki olan süreçte Ur, Nippur, Uruk, Umma, Larsa, Kuara, İsin, Babil, Eșnunna, Kisurra ve Kamada gibi antik yerleşimlerde görülmektedir. Luděk Vacín, “Gudea and Ningișzida A Ruler and His God”, *Ancient Near Eastern Studies in Memory of Blahoslav Hruška*, Ed. Luděk Vacín, ISLET, Dresden 2011, s. 254.; E.D. Van Buren, *The God Ningizzida*, s. 60-89.

yönüyle öne plana çıkarken, Orta Babil Devleti Dönemi'nden itibaren Dumuzi ve Damu ile özdeşleştirilmiştir⁹⁵⁷. Nitekim Ningișzida'nın tarımdaki rolüyle bağlantılı olarak, bitki örtüsünün solduğu dönemde yeraltı dünyasına seyahat ettiği ifade edilmektedir. Bu yolculuk hem Sumer hem de Akad mitlerinde kaydedilmektedir. Buradan hareketle “*Ningișzida'nın Ölüler Diyarına Yolculuğu*”⁹⁵⁸ adlı mitte ve Adapa Efsanesi'nde Gișzida adıyla geçen Ningișzida, Dumuzi'yle birlikte yeryüzünden kaybolduğu ifade edilen iki tanrıdan birisidir⁹⁵⁹. Yılanın havaların soğumaya başladığı sonbaharla birlikte yeraltına inmesi hadisesi, söz konusu tanrıların her iki mitte olduğu gibi Ölüler Diyarı'na gitmesiyle paralellik göstermektedir. Aynı zamanda bu tanrıların yılan gibi havaların ısınması yani baharın gelmesiyle birlikte tekrardan yeryüzüne çıkarak tabiatın canlanışı temsilen bolluk ve bereket getirdikleri düşünölmektedir.

Resim 128. Tel Asmar'da ortaya çıkarılan ve Tanrı(ça) Ningișzida'yı betimleyen silindir mührün çizimi. (E. D. Van Buren, *Entwined Serpents*, s. 57.)

Ningișzida'nın sembolü olan yılanla temsil edildiği silindir mühür örneklerinden bir tanesi Tel Asmar kentinde ortaya çıkarılmıştır. (**Resim 128**) Bu mühürde koruyucu tanrısı tarafından tanrılar panteonuna çıkarılan bir kişi kurbanı olan keçiyle birlikte resmedilmiştir. Oturan boynuzlu başlıklı, sakallı tanrı ise elinde uzun formu kâse tutmakta ve aynı zamanda ayaklarının dibinde iki yılanın başı görölmektedir. Oturduğu yerin hemen arkasında ise kurban bıçağı veya büyük bir hançer tasvir edilmiş olup yine arkada ayaktaki ilahi görevli tanrının üç katlı olan asasını tutmaktadır. Bu mühür sahnesinin alt kısmındaki stilize dolanmış yılan motifleri baş tanrının yılanla ilişkilisini ortaya koyarken, bereketle bağlantısına da işaret etmiş olmalıdır⁹⁶⁰. Gerçekten adı geçen kentteki Abu Tapınağı'nda ortaya çıkarılan silindir mühürler ve mobilyalar üzerindeki yılan motifleri Tanrı(ça) Ningișzida kültünün varlığını dođrulamaktadır⁹⁶¹.

⁹⁵⁷ Luděk Vacín, *agm*, s. 254-255.

⁹⁵⁸ <https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.1.7.3#> (Erişim tarihi: 04.03.2024)

⁹⁵⁹ S. H. Hooke, *age*, s. 70.

⁹⁶⁰ E. D. Van Buren, *Entwined Serpents*, s. 11.

⁹⁶¹ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 98.

Resim 129. Morgan Koleksiyonu'nda bulunan silindir mühür baskısı. (Edith Paroda, “Why Cylinder Seals? Engraved Cylindrical Seal Stones of the Ancient Near East, Fourth to First Millennium B.C.”, *The Art Bulletin*, Vol. 75, No. 4, 1993, s. 567.)

Ayrıca literatürde *guilloche* olarak da adlandırılan iç içe geçmiş sarmallardan oluşan motifin kökeninin oldukça eskilere dayandığı bilinmektedir⁹⁶². Eski Yakın Doğu'da MÖ 4. binyılın sonlarında yani Sumer kültürünün erken evrelerinde gelişen birbirine dolanmış yılan motifi araştırmacılara göre, erkek ve dişi ilkesini temsil etmekte, aynı zamanda hem insanlar hem de hayvanlar için üreme, bereket ve bolluğun devamlılığını simgelemektedir. Guilloche, tarih boyunca taş kaplar, steller, adak levhaları, tapınak ve saray duvarları, takılar, silindir ve damga mühürleri süsleyen bir motiftir. Söz konusu motifin Kuzeybatıda Arslantepe'den (Malatya) Güneydoğu'da Susa kentine kadar geniş bir alanda kullanımına rastlanmaktadır⁹⁶³. Nitekim ilk örnekleri damga mühürler üzerinde görülen birbirine dolanmış yılan motifinin silindir mühürler üzerindeki en erken temsillerinden biri Morgan Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Bu cümleden hareketle IV. Uruk Dönemi'ne (MÖ 3200) ait yukarıdaki silindir mührün dikey olarak birbirine dolanmış büyük aslan başlı yılanlarla bölünerek iki sahneye ayrıldığı görülmektedir (**Resim 129**). Mührün sağındaki sahnede diz çökmüş insan figürü, bir elinde çubuk, diğer elinde ise kısa saplı küreğe benzer geniş ağızlı nesne tutmaktadır. Hemen önünde duran başka insan figürü de iki eliyle önündeki hayvanı boynundan kavramaktadır. Öte yandan soldaki sahnede de benzer iki figür karşılıklı durmakta biri hayvan diğeri de ritüellerde kullanıldığı düşünülen bir aleti tutmaktadır. Ayrıca mühür üzerindeki betimlemelerde her figürün arkasında birer tane olmak üzere toplamda dört

⁹⁶² De Morgan'ın bulduğu ve Solutreen Dönem'e (MÖ 25.000-20.000) ait olduğu anlaşılan bir taş bıçağın üzerinde birbirine dolanmış bir çift yılan figürü mevcuttur. M. Ateş, *age*, s. 91.

⁹⁶³ Detaylı bilgi için bkz. Adelheid Otto, “Much More Than Just a Decorative Element: The Guilloche as Symbol of Fertility”, *Mille et une empreintes Un Alsacien en Orient Mélanges en l'honneur du 65e anniversaire de Dominique Beyer*, Eds. ulie Patrier, Philippe Quenet et Pascal Butterlin, Brepols, Turnhout 2016, s. 379.

küçük yılanın dikey doğrultuda durduğu görülmektedir. Diz çökmüş figürün tuttuğu kürek şeklindeki nesne o döneme ait silindir mühürlerde, yalnızca kült sahneleriyle bağlantılı tasvir edilmiş olup yılanların da karakteristik olarak birbirine dolanmış şekilde veya tek başlarına resmedildikleri gözlenmektedir. Bu sahnelerdeki yılanların temsil ettikleri sembolik anlamı belirlemek zor olmasına rağmen icra edilen ayinin “Yeni Yıl Festivali” ya da yılanların da yer aldığı başka bir bereket törenini tasvir etmiş olabileceği düşünülmektedir⁹⁶⁴.

Resim 130. Irak Müzesi’nde bulunan 10759 envanter numaralı silindir mühür baskısı. (E. D. Van Buren, *Entwined Serpents*, s. 56.)

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Irak Müzesi’nde yer alan 10759 envanter numaralı silindir mührün IV. Uruk Dönemi’ne ait olduğu tespit edilmiştir. Soluk gri taştan yapılmış ve 35x15 mm boyutlarına sahip mühür üzerinde iki stilize yaban keçisi birbirine dönük resmedilmiş olup onların hemen üzerinde de kanatlarını açmış bir kartalın pençeleriyle bu keçileri sırtlarından kavradığı görülmektedir. İki büyük yılan ise dağ keçilerinin arasında sarmal oluşturacak şekilde durmakta ve aynı zamanda sahnenin üstünde Tanrıça İştâr’ın imgesi olan sekiz yapraklı bir rozet motifi bulunmaktadır. Söz konusu mühür üzerindeki betimlemelere bakıldığında bunların oldukça gerçeğe yakın biçimde resmedildikleri görülmektedir. Bu mühür üzerindeki birbirine dolanmış yılanlar doğurganlık ve bereketi sembolize etmektedir. Ayrıca yaban keçilerinin sırtındaki kartal figürü de doğrudan saldırganlığı ifade etmektedir. Nitekim çeşitli hayvanların olduğu bu mühür sahnesi antitetik özellik göstermektedir⁹⁶⁵ (**Resim 130**). Buradan hareketle Mezopotamya’nın tasvirli eserleri ve mühürlerinde boğa/yılan/kuş, aslan/boğa/caprid (koyun-keçi) ya da yılan/kuş/tanrıça şeklinde karşıt unsurların üçlü gruplar halinde sıkça bir araya geldiği görseller oldukça dikkat çekmektedir. Öyle ki grup bileşenlerinin bu tür kompozisyonlarda birbirini tamamlayıcı role sahip oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin havadaki kuş yerdeki yılanın karşılığı olarak nitelendirilmektedir. Benzer şekilde Tanrıça

⁹⁶⁴ E. D. Van Buren, *Entwined Serpents*, s. 55-58.

⁹⁶⁵ E. D. Van Buren, *Entwined Serpents*, s. 58.; B. L. Goff, *age*, s. 66.

İştar'ın kutsal hayvanı olan vahşi aslanda tanrıçanın karşılığı durumundaki Fırtına Tanrısının sembolü olarak da kabul edilen caprid (keçi-koyun) veya evcil boğayı karşılık gelmektedir. Nitekim bu tür temaya ait örnekler üreme ve mücadele, ölüm ve yenilenme/bereket gibi doğadaki karşıtlıkları birbirine bağladığı gibi doğanın dengesi için gerekli olan tamamlayıcılığı ortaya koymaktadır⁹⁶⁶.

Öte yandan Ur'daki Kraliyet Mezarlığı'nın altındaki tabakalarda hayli miktarda yılan motifli mühür baskısı gün ışığına çıkarılmıştır. Bunlardan bir kısmı yılan imgelerini başka figürlerle birlikte betimlerken, bazıları da yılanları sarmal deseni şeklinde temsil etmektedir. Yine diğer bir yerleşim yeri olan Fara'da (Şuruppak) birbirine dolanmış yılan tasvirli çok sayıda kil tablet ve silindir mühür buluntusuna rastlanmıştır⁹⁶⁷. Bunun yanı sıra Er Hanedanlar Dönemi silindir mühürlerinde Tanrı(ça) Ningiřzida'nın birbirine dolanmış yılanlarla birlikte betimlendiği gözlemlenmektedir⁹⁶⁸. Zamanla popüler hale geldiği anlaşılan bu motifin Akad Devleti Dönemi'nde daha az kullanıldığı tespit edilmiştir. Adı geçen dönemde bu motifin kullanımına örnek teşkil eden bazı silindir mühür buluntuları Eşnunna kentinde ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda aşağıdaki mühür örneği, dizlerinin üzerine çöktürdüğu düşmanına karşı zafer kazanan bir tanrının tasvirini göstermektedir. Bu sahne üzerinde oldukça büyük olan birbirine dolanmış yılanların sarmallarının sahnenin yarısından fazlasını kapladığı açıkça görülebilmektedir. Buradan hareketle Frankfort, bu motifin biri erkek bir dişi iki yılanı ve yılanla ilişkili tanrıyı sembolize ettiğini, yani "*Bitkilerin Efendisi*" *Ab-ù*'nun bir başka yönü olduğunu düşündüğu Tanrı(ça) Ningiřzida'nın imgesi olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bereket tanrısının bitki örtüsünün büyümesi yönünde kazandığı zaferi tasvir ettiği düşünölen sahnede yılan motifinin tamamlayıcı unsur olarak bolluk ve bereketin devamlılığını simgelediğini belirtmektedir ⁹⁶⁹(Resim 131).

⁹⁶⁶ A. Caubet, *Animals in Syro-Palestinian Art*, s. 231.

⁹⁶⁷ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 98.

⁹⁶⁸ Balaji Mundkur, *The Cult of the Serpent, An Interdisciplinary Survey of its Manifestations and Origins*, State University of New York Press, Albany 1983, s. 123.

⁹⁶⁹ Henri Frankfort, "*Gods and Myths on Sargonid Seals*", *Iraq*, Vol. 1, No. 1, 1934, s. 22.

Resim 131. Tel Asmar’da ortaya çıkarılan silindirik mühür örneği. (H. Frankfort, *Gods and Myths on Sargonid Seals*, s. 13.)

Diğer yandan Sumerliler’in Girsu kentindeki Ningișzida Tapınağı’nda yürütülen arkeolojik kazılar neticesinde III. Ur Hanedanlığı Dönemi’ne tarihlendirilen bir kutu kapağı ortaya çıkarılmıştır. Sanatın ulaştığı seviyeyi ortaya koymasına bakımından son derece dikkat çekici olan bu kapağın üstü, başları aynı yöne bakan birbirine dolanmış üç yılan kabartmasıyla süslenmiştir. Aynı zamanda başı bulunmayan üçüncü bir yılanın ait gövde de net bir biçimde görülmektedir (**Resim 132**). Ayrıca bu kutsal alanda Tanrı(ça) Ningișzida kültürünü kanıtlayan kabartma yılanlarla süslenmiş çok sayıda pişmiş toprak kutu ve kapağı keşfedilmiştir⁹⁷⁰. Tüm bunlar Eski Mezopotamya’da gerçek yaşamda sıkça karşılaşılan canlılardan olan yılanın düşünce dünyasında da farklı kavramlara karşılık geldiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra ekonominin tarıma dayandığı bu coğrafyada yılanların çeşitli görsel malzemeler üzerinde sık sık bereket ve verimlilikle ilişkili temalarda resmedildiği ve sembolü olduğu tanrılara da bu yönde özellikler kazandırdığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

Resim 132. Girsu’da bulunan birbirine dolanmış yılanlarla dekore edilmiş kutu kapağı. (B. Andre-Salvini, *agm*, s. 443.)

1.2.8.2. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Yılan

Doğum ve yeniden doğum düşüncesi Üst Paleolitik Dönem insanının önemli tutkularındandır. Zira bu düşüncenin sembolik yansımalarını çeşitli mağara resimlerinde ve mezar alanlarında görmek mümkündür. Doğum ve yeniden doğum temasının sembolik öğelerinden biri olarak kabul edilen yılan, görünüşü itibarıyla phallusu simgelemekte, aynı zamanda doğurganlık ile özdeşleştirilmekte ve bu yönüyle toprağı dölleyen bir unsur olarak görülmektedir. Nitekim sözü edilen bu döneme ait tipik yılan çizimlerinin esasında

⁹⁷⁰ Beatrice Andre-Salvini, “The Rediscovery of Gudea Statuary in the Hellenistic Period”, *Art of the First Cities The Third Millenium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, Ed. Joan Aruz, Ronald Wallenfels, Yale University Press, New Haven and London, 2003, s. 442-443.

phallusu temsil ettiği ifade edilmektedir. Üst Paleolitik Dönem'e tarihlenen Lespugue'de (Haute Pyrenees) bir şamana ait olan ve kemikten yapılmış phallusun üzerinde gerçeğe yakın yılan betimlerinin resmedildiği bilinmektedir. Zira adı geçen bu dönemdeki stilize yılan motiflerinin birden fazla yani çoğul olarak resmedildikleri gözlenmektedir. Burada sperma gibi yılan da phallus üzerinde gösterilmiş olup böylelikle yılan ve sperma arasında ciddi bir özdeşlik olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır⁹⁷¹. Nitekim dönemin şartlarının üzerinde bir yetenek sergileyen bu dönem insanının yapmış olduğu tasvirler, onların doğayı detaylı şekilde gözlemlediklerini ve bunların benzerliklerinden yola çıkarak sembol dili olarak kullandıklarını göstermektedir.

Bunların yanı sıra Üst Paleolitik Dönem kültürünün devamında gelen Mezolitik Dönem'in mağara sanatında da hayvan sembolleri genellikle mobil eşyalar üzerinde görülmektedir. Kadın göğsü, boynuzlu hayvan, akbaba-kuş, yılanımsı şekiller bu dönem sanatının önde gelen simgelerindendir. Öte yandan bu dönemde Ay ve Ay'a doğru ilerleyen yılan betimleri de dikkat çekmektedir. Zira bir daireden çıkan ok şeklinin de modern tıpta kullanılan ve erkeği sembolize eden simgeyle olan benzerliği dikkat çekmektedir⁹⁷².

Diğer yandan biyolojik yapı itibarıyla yılanların doğurgan olması onların üreme ile özdeşleştirilmesine neden olan özelliklerinden bir başkasıdır. Şöyle ki bu canlı türünün üreme sistemine bakıldığında en az iki türü partenogenetiktir, yani kendi kendini dölleyebilmektedir. Zira bunların hepsi dişi olup, yavrular vücutlarında kendiliğinden oluşmaktadır. Geriye kalan yılanların bazı türleri canlı doğururken, yaklaşık dörtte üçü de yumurtlama yoluyla çoğalmaktadır⁹⁷³. Yumurtlama yoluyla çoğalan yılanların birçoğu tek seferde çok sayıda yumurta bırakma özelliğine sahiptir. Örneğin, kobralar kırk beş, pitonlar yaklaşık yüz yumurta bırakırken, çingiraklı yılanlar ve diğer bazı engerekler ovovivipar (yani yumurtaları vücut içerisinde gelişen) olarak sekiz ila on iki yavru doğurabilmektedir (**Resim 133**). Fransa'nın Üst Paleolitik Dönem mağaralarında, bazıları dolgun ve bitişik dairesel form yapısına sahip gebe olduğu düşünülen bir yılanı temsil

⁹⁷¹ M. Ateş, *age*, s. 85-89.; Mehmet Ateş, "Tarih Öncesi Dönemlerde Yılan Sembolizmi ve Tıbbın Amblemi Üzerine", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı 1-6 Eylül 2002, C.1*, Ed. Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 1.

⁹⁷² M. Ateş, *age*, s. 114.

⁹⁷³ Bazı yılan türleri gelişen yumurtaları sığıklara ya da toprak altına bırakırken, bazıları da örneğin piton gibi yavrular yumurtadan çıkıncaya kadar geçen süreçte yumurtalarıyla birlikte kalmakta veya kuluçkaya yatmaktadır. Başu üstte olacak şekilde yumurtaların etrafından sarılan bu tür yılanlar havanın sıcaklığına göre ısı üretebilmekte veya tutuşunu gevşetmektedir. D. Stutesman, *age*, s. 27-29.

eden kemik bulunmuştur⁹⁷⁴. Nitekim sürüngenlerin doğal karakterlerinin, işaret ettikleri sembolik düşünceye temel oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Resim 133. Yılan doğumunu gösteren 19. yüzyıl diyagramı. (D. Stutesman, *age*, s. 28).

Ayrıca tarih boyunca üreme organlarını vurgulayarak doğurganlığı sembolize eden çok sayıda tasvir mevcuttur. Fakat bunların çoğunlukla stilize bir biçimde resmedildiği bilinmektedir. Eski Yakın Doğu kültürlerinde doğurganlık sıfatıyla öne çıkan ana tanrıçalar tasvirlerde belirgin göğüs ve üçgen forma sahip üreme organlarıyla betimlenmişlerdir. Bunun yanı sıra sarmal, zikzak, spiral ve dalgalı çizgiler yılanların tanrıçayla ilişkisini ortaya koymakla birlikte onun üreme özelliğini öne çıkaran sembollerdendir⁹⁷⁵. Yılan ve doğurganlık ilişkisine sanatsal açıdan bakıldığında Kuzeydoğu İtalya'nın Neolitik Dönemi'ne tarihlenen kemik üzerine kazınmış bir insan figüründe doğrudan görmek mümkündür. Söz konusu figürün üzerinde yılanımsı forma sahip üç zigzag çizgi mevcuttur. Kemiğin tabanındaki ters çevrilmiş üçgen ise kadın üreme organını yani jenital bölgeyi temsil etmektedir⁹⁷⁶ (**Resim 134**).

Resim 134. Kuzeydoğu İtalya'daki Neolitik Dönem'e ait üzeri yılanımsı formla şekillendirilmiş insan motifinin bulunduğu kemik nesne. (B. Mundkur, *age*, s. 184.)

Tüm bunların yanı sıra yılan, çeşitli doğal üreme unsurlarıyla da ilişkilendirilmekte özellikle toprak ile yılan arasında bir bağ kurulmaktadır. Toprağın

⁹⁷⁴ B. Mundkur, *age*, s. 174.

⁹⁷⁵ B. Mundkur, *age*, s.182.; M. Gimbutas, *age*, s. 38-39.

⁹⁷⁶ B. Mundkur, *age*, s.184-185.

bolluğu yani doğurganlığı üzerine Eliade; “yerin, toprak olarak, yani üzerindeki toprak katmanı ve yeraltıyla kazandığı en önemli teofanilerden biri de onun sonsuz üretkenlik kapasitesi, yani ‘doğurganlığıdır’” demektedir⁹⁷⁷. Nitekim yılan hem toprak üzerinde hem de toprak altında yaşamasıyla bu doğurgan toprağı dölleyen bir unsur olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca yılan kadının toplayıcı erkeğin avcı olduğu dönemlerdeki avcı toplayıcı toplumlarda erkek ile özdeşleştirilmektedir. Zira erkek avlanmak için her zaman dolaşmak ve kendi hayatını sürdürebilmek için bir av bulmak durumundadır⁹⁷⁸.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak yılanın, derisini değiştirebilmesi ve böylece gençliğini yinelemesi, ona tüm evrende yeniden dünyaya gelme gizinin ustası niteliği kazandırmaktadır. Öte yandan suların ilahı sayılan yılan, dünyada ağaç köklerinin arasında yaşamakta, çoğunlukla kaynaklara, bataklıklara, su yollarına dalgaların hareketiyle kayarak uğramakta veya sarmaşık gibi tırmanmakta, orada bir ölüm meyvesi gibi asılı durmaktadır. Burada phallus düşüncesi hemen akla geldiği gibi yutucu olarak da dişilik organını düşündürmektedir. Öyle ki duygusal anlamda ikili bir imge oluşturmaktadır⁹⁷⁹. Neredeyse tüm toplumların kültüründe önemli yeri bulunan yılan, bilhassa yaradılışla ilgili mitlerde kendisinin varoluşun temelinde yer almasını destekleyen başka unsurlarla da özdeşleşmektedir. Bu cümleden olmak üzere yılan genellikle ağaç, yumurta ve su ile ilişkilendirilmektedir. Sözü edilen unsurlar doğada yılanın üreme ve varoluşuyla ilgili bütünlüğü sağlayan semboller arasında yer almaktadır. Ayrıca yılanın ağaçla arasındaki bağa bakıldığında ise, ağacın yani hayat ağacının doğurganlıkla ilişkili bir sembol olduğu ifade edilmektedir. Nitekim bazı araştırmacılara göre, ağaç ve bitki dalları hem kadın jenital bölgesiyle hem de yılanla bağlantılı olup her iki simge de kadın doğurganlığını temsil etmektedir⁹⁸⁰.

Daha önce de ifade edildiği üzere Neolitik Dönem sembolizminde önemli bir yere sahip olan Türkiye’nin güneydoğusundaki Göbekli Tepe ören yerinde yürütülen arkeolojik kazı çalışmalarında etkileyici mimariye, küçük boyutlu figürinlerden hayvan heykellerine ve T biçimli dikilitaşlar üzerinde çok çeşitli hayvan tasvirlerine rastlanmıştır. Nitekim Göbekli Tepe’de yılan, farklı şekil ve kombinasyonlarda tasvir edilen canlıların başında gelmektedir. Zira Göbekli Tepe’deki yılan kabartmalarını A, B ve D tapınak yapılarında bulunan dikilitaşlar üzerinde açık bir şekilde görmek mümkündür. Özellikle

⁹⁷⁷ M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 248.

⁹⁷⁸ Medine Sivri, Canan Akbaba, “Dünya Mitlerinde Yılan”, *Folklor/Edebiyat*, C. 24, S. 96, 2018, s. 55.

⁹⁷⁹ J. Champell, *age*, s. 13-14.

⁹⁸⁰ M. Sivri, C. Akbaba, *agm*, s. 55.

merkezdeki buluntular arasında bulunan ve Yılanlı Dikilitaş olarak da adlandırılan A yapısı, yılan motifinin sıkça karşılaşıldığı bir alan olması bakımından dikkat çekmektedir. Bu sürüngen genellikle tek başına, üç, dört veya beşli gruplar halinde ya da bir tür dalga deseni oluşturacak şekilde birbirine paralel hareket eden 12 ve daha fazla hayvanın olduğu gruplar halinde ya da dalgaları veya ağ benzeri bir yapıyı andıran daha büyük bileşik desenler halinde betimlenmişlerdir. Tasvir edilen yılanlar basık üçgen başlı, kalın ve kısa olarak resmedilmişlerdir. Bazı araştırmacılar, bunların özellikle Şanlıurfa bölgesinde günümüzde de yaygın halde bulunan Koca Engerek (*Vipera lebetina*) türünü temsil ettiğini belirtmişlerdir⁹⁸¹. Öte yandan buradaki yılanların hangi sembolik anlama geldiği ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Luckert, Göbekli Tepe adı verilen yükseltinin doğal bir tepe olmadığını, aksine bu tepenin maden artıkları ve moloz yığınlarıyla yapay olarak oluşturulduğunu ifade etmektedir. Sözü edilen bu tepenin bir kadın silüetini temsil ettiğini, ritüel uygulamaların ise buradaki Toprak Ana'nın jenital bölgesi olarak tasarlanan kısımda gerçekleştirildiği belirtmektedir. Aynı zamanda Göbekli Tepe'de üzerinde yılan kabartmalarının olduğu dikilitaşlar ise phallusları temsil etmekte olup buradaki dairesel tapınak yapıları bu tanrıçanın döllenmesini, sonrasında da gebeliğini simgelemektedir⁹⁸². Bununla birlikte Kılıç ve Eser'e göre, Göbekli Tepe fiziksel olarak bir tanrıçayı yansıtmakta, buradaki inşa edilmiş tapınakları da Toprak Ana'nın rahminin giriş kapıları olarak düşünmek mümkündür. Bunun yanı sıra T formundaki kaideler phallusları temsil etmekle birlikte üst üste inşa edilen tapınaklar da Toprak Ana'nın döllenmesini daha sonra da gebeliğini sembolize etmektedir. Dahası dişil bir mahiyete sahip olan Göbekli Tepe'de inşa edilen dairesel yapıların dizilim şekli kadının rahmindeki yumurtaların dizilimiyle de benzerlik taşıdığı ifade edilmektedir. Zira bu oval tapınakların içerisindeki dikilitaşların sadece sağ yüzünde sembolik resim ve kabartmaların kullanılması ise, bu da kutsal bir ritüelde ziyaretçilerin saat yönünde hareket etmiş olabileceklerini göstermektedir. Öyle ki mitolojide spiral form kadınla ilişkilendirilmekte olup dişil olan Göbekli Tepe'de bu formda bir ritüelin kadın, döllenme, doğum/doğurganlık ve ölümü kapsayan varoluşla olan bağından ileri geldiği belirtilmektedir. Ayrıca oval bir görünüm arz eden D tapınağının merkezinde yer alan dikilitaşların güneye bakan yüzlerinde 7 adet kuş motifi bulunmakta olup bu

⁹⁸¹ Joris Peters, Klaus Schmidt, "Animals in The Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, South-Eastern Turkey: A Preliminary Assessment", *Anthropozoologica*, Vol. 39, No. 1, 2004, s. 181-185.; K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, s. 117-118, 220.

⁹⁸² K. V. Luckert, *age*, s. 73-86.

dikilitaşlarında kadın, dölleme ve doğum/doğurganlık temalarıyla bağlantılı oldukları kaydedilmektedir. Diğer bir deyişle üzerinde kuş figürleri bulunan dikilitaşlar kadını temsil ederken, üzerine dikilmiş phallus formlu dikilitaşların erkek üreme organı olarak tasvir edildiği ve bunların birleşiminde doğumu yani yaratılışı meydana getirdiği belirtilmektedir. Diğer yandan Göbekli Tepe'deki anıtsal taşlar üzerindeki yılan tasvirlerinin ise spermaya karşılık geldiğini işaret etmektedirler. Ayrıca A Tapınağı'ndaki 1 numaralı dikilitaş üzerinde gerçek görünümünden oldukça uzak ağ benzeri yapı oluşturmuş yılan şekillerinin matematiksel düzlemde 72 sayısını ortaya koyduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda Göbekli Tepe insanının gebelik hadisesinde oluşacak olan yeni canlının döllemeyi takip eden 72. günde ruhuna kavuşacağı ve parmak izlerinin meydana geleceğini bildiğine de dikkat çekilmektedir⁹⁸³ (**Resim 135**). Nitekim en eski çağlardan beri insanoğlunun hayatında önemli yer tutan sembollerden biri olan yılanın doğurgan eril güç olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Zira yeraltıyla da ilişkilendirilen yılan, doğurganlığı sembolize etmesi bakımından toprak ve tarımla özdeşleştirilmiştir. Eliade'ye göre, kadının tarlayla özdeşleştirilişi, erkeklik organının sabanla, ekimin doğumla eşleştirilmesini beraberinde getirmektedir⁹⁸⁴. Netice itibariyle toprakla yakından bağlantılı ve kadını dölleyen unsurun esasında görünüşü itibariyle spermayı benzeyen yılan olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 135. Göbeklitepe A Tapınağı 1 nolu dikilitaş üzerindeki yılan kabartmaları. (K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, s. 176-177.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, Göbekli Tepe'dekine benzer T biçimli dikilitaşlar üzerine resmedilmiş yılanla ilgili bir başka örnek, Şanlıurfa'nın yaklaşık 63 km

⁹⁸³ Yusuf Kılıç, Elvan Eser, "Göbekli Tepe (Maden-İnanç Bağlamında) Toprak Ana İnanıcı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4, 2020, s. 1999-2001.; Y. Kılıç, E. Eser, Göbekli Tepe Ne Anlatıyor: Doğum, Ölüm ve Hayat Döngüsü, s. 754-755.

⁹⁸⁴ M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 260.

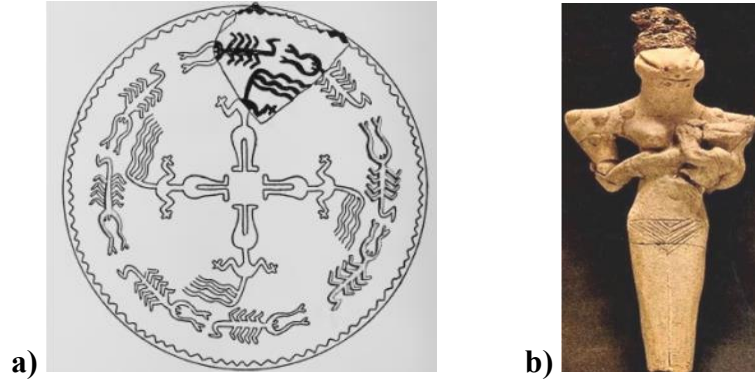
doğusundaki Karahan Tepe kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Büyük bir parçada, geniş üçgen başa sahip tek bir yılan kabartması, üst bölüme doğru ilerlerler biçimde resmedilmiştir. Burada 2011 yılında gerçekleştirilen kazılarda bulunan T biçimli ikinci bir sütun parçasında da aynı motifin silik bir kabartmasına rastlanmıştır. Bunun yanı sıra yılan ve yılan benzeri motifler Neolitik Dönem'in Nevali Çori, Sefer Tepe, Körtik Tepe, Tel Qaramel, Tel Abr Şeyh Hassan, Mureybet III ve Jerf-el Ahmar gibi yerleşimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu yerleşmelerde bulunan arkeolojik buluntular üzerindeki yılan tasvirlerinin, genel itibarıyla zigzag ya da su dalgası şeklinde ve gövde ile üçgen formlu bir başa sahip olduğu görülmektedir⁹⁸⁵.

Ayrıca tarih öncesi dönemlerden itibaren yılanın, bir tanrıçanın gözetiminde, bolluk ve bereket getiren, değişim ve dönüşümü sembolize eden yer altı güçleriyle bağlantılı bir varlık biçiminde imge durumuna geldiği bilinmektedir⁹⁸⁶. Eski Mezopotamya'da Neolitik Dönem Samarra mezarlık alanında ortaya çıkarılan ve Samarra kültürüne ait seramikten imal edilmiş geniş ağızlı derin çanakların iç kısımlarında mevsimsel döngüyü betimleyen tasvirlerin, saçları yılan formlu kadın, svastika ve akrep sembolleriyle bir arada verilmiş olduğu görülmektedir. Bu kültüre ait seramiklerden bazısında svastika motifi yerine kadın figürlerinin kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Seramikler üzerindeki kadınların/tanrıçaların yılan saçlı olduğu ve saçlarının arkaya doğru kıvrılarak uzamasından hareketle bunların, saçları rüzgârda dalgalanan bir demonun temsili de olabileceği belirtilmektedir. Saçları yılan kıvrımı biçiminde arkaya doğru paralel çizgilerle gösterilen, gövde ve bacakları merkezde yer alan kollarını iki yana açmış bu kadın/tanrıçaların akreplerle bir arada resmedildiği gözlenmektedir (**Resim 136. a**). Buradan hareketle Samarra seramikleri üzerindeki yılanlı kadın/tanrıçaların döngüsellikle bağlantılı yeniden doğuş veya doğum ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bu seramikler üzerindeki kadın tasvirlerinin Eski Yakın Doğu'da bilinen ilk yılanlı tanrıça imgesinin öncülü olabileceği de ileri sürülmektedir⁹⁸⁷.

⁹⁸⁵ Thomas Zimmermann, "Snakes in the Plain. Contextualizing Prehistoric Near Eastern Snake Symbolism and Early Human Behavior", *Anatolica*, Vol. XLV, 2019, s. 20-21.; S. Dönmez, agm, s. 409.; Erhan Bingöl, "Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneği: Bağlamsal Yaklaşımla Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Anadolu Araştırmaları*, S. 25, 2021, s. 36.

⁹⁸⁶ S. Dönmez, agm, s. 408.

⁹⁸⁷ S. Dönmez, agm, s. 410-411.

Resim 136. a) Mezopotamya'da Samarra kültürüne ait çömlek üzerindeki betimlemeler. (S. Dönmez, agm, s. 424.), **b)** Yılan başlı kadın heykelciği. (J. Bottero, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, s. 45.)

Daha sonraki El-Ubeyd Dönemi'ne ait pişmiş topraktan yapılmış yılan başlı 15 cm boyutundaki kadın heykelciği arkaik bir tanrısal varlığın tasviri olarak yorumlanmaktadır. Ur kentinde bulunan ve kabaca şekillendirilen söz konusu figürin bir kadını tasvir etmektedir. Belirgin göğüslere sahip bu kadın figürünün jenital bölgesi üçgen formla simgelenmiş olup başına da bitümden bir tür takma saç veya başlık geçirilmiştir. Söz konusu figürünün kucığında da bir çocuk bulunmaktadır⁹⁸⁸ (**Resim 136. b**). Nitekim bu heykelcik Mezopotamya'nın tarih öncesi dönem sanatındaki kadın ve yılan arasındaki ilişkiye kanıt oluşturmaktadır.

Bu bilgilere ek olarak Mezopotamya'da ortaya çıkarılan küçük kuş evi modelleri ve kült stantları, dekorasyonlarında tanrıçayla bağlantılı yılanların yer aldığı bir başka nesne grubunu oluşturmaktadır. Bu ev modelleri genellikle kuşlarla, özellikle de güvercinlerle ve sembolü olduğu tanrıçalarla ilişkilendirilmektedir. Buradan hareketle Asur kentinde Aşk, Savaş ve Bereket Tanrıçası İstar'ın G Tapınağı'nda bulunan ve MÖ 3. binyılın ortalarına ait kuş evi modeli buna iyi bir örnektir. Dalgalı forma sahip yılanlar, dikdörtgen ve üçgen şekillerin üzerine uygulandığı kilden yapılmış çok sayıda güvercin yuvasının yer aldığı bu basamaklı model üzerinde yukarı doğru dolanmaktadırlar. Söz konusu kuş evi üzerindeki üçgen biçimli şekiller ise bazı araştırmacılar tarafından kadının jenital bölgesiyle eşleştirilmektedir. Nitekim Asur kentindeki kuş evi modelinin Tanrıça İstar'a ait bölgede bulunması da güvercinin yanı sıra yılanın da tanrıçayla yakından bağlantılı bir sembol olduğunu kanıtlamaktadır⁹⁸⁹. Ayrıca bunun daha erken örnekleri El-

⁹⁸⁸ J. Bottero, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, s. 45.

⁹⁸⁹ D.K. McDonald, agt, s. 32.

Ubeyd'de karşımıza çıkmakta olup, burada bulunan küçük kilden yapılmış bir kuş evi modelinin üst kısmında da yılanlar resmedilmiştir⁹⁹⁰.

Yılanın tanrıçalarla ilişkisini Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait silindir mühürler ve mühür baskıları üzerinde de görmek mümkündür. Buradan hareketle MÖ 1826 yılına ait, Warad-Sin yönetiminin 9. yılına tekabül eden (Hammurabi'den 34 yıl önce) tahıl sözleşmesi ile ilgili bilgilerin kaydedildiği bir tablet üzerinde silindir mühür baskısı bulunmaktadır. Suriye kökenli olması muhtemel olan ve Larsa'da ele geçen tablet üzerindeki bu mühür baskısında, elleri yukarı doğru dua eder pozisyonda, uzun bir başlık giymiş kanatlı bir tanrıça ile tanrıçanın arkasında eğilmiş ve iki kanadını aşağıdan yukarı doğru açmış uzun başlıklı bir akrobat motifi yer almaktadır. Burada tanrıçanın jenital bölgesi üçgen şeklinde tasvir edilmiş olup belden aşağısının iç içe dolanmış iki yılan formunda, ayak bileğine kadar sarmalandığı görülmektedir. Tanrıçanın ayakları ise bu iki yılan sarmalının kuyrukları şeklinde yanlara doğru açılmaktadır⁹⁹¹(**Resim 137**).

Resim 137. Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait Larsa'da bulunan, tahıl sözleşmesinin kaydedildiği tablet üzerindeki mühür baskısı YBC 5638. (B. Buchanan, agm, s. 8.)

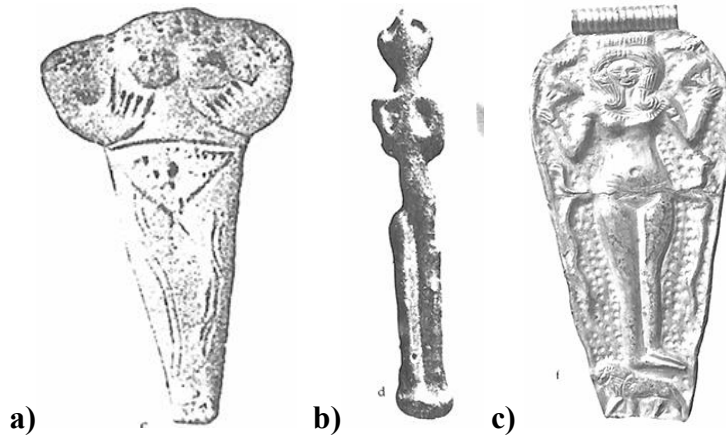

Resim 138. British Müzesi'nde bulunan Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait üzerinde yılanlı tanrıça ve akrobat motifinin yer aldığı mühür baskısı. (B. Buchanan, agm, lev. Ie.)

⁹⁹⁰ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 7.

⁹⁹¹ Yılanlı tanrıça ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. S. Dönmez, agm, s. 412.; Briggs Buchanan, "A Snake Goddess and Her Companions a Problem in the Iconography of the Early Second Millenium B.C.", *Iraq*, Vol. 33, No. 1, 1971, s. 1.

Bunun yanı sıra yine Eski Babil Devleti Dönemi'ne tarihlendirilen ve British Müzesi'nde sergilenen bir başka silindir mühür üzerinde hem yılanlı tanrıça hem de akrobat ana figürünün yanında çeşitli dolgu motifleri bulunmaktadır. Bu mühür üzerindeki esas figürler kanatlı ve uzun başlıkla resmedilmiş, yılanlı tanrıçanın arkasında ve önünde yer alan akrobatların ayakları pençeli olarak betimlendiği anlaşılmaktadır⁹⁹² (**Resim 138**). Doldurma motifi olarak kullanıldığı düşünülen tasvirler içerisinde Fırtına Tanrısı, elinde simgesi olan şimşek demetini tutarken, kanatlı bir aslan ejderhanın sırtında resmedilmektedir. Bunun yanı sıra yağmur ve bereketle ilişkisini gösteren Akad Devleti Dönemi'ne ait bir silindir mühür üzerinde Fırtına Tanrısı, kanatlı bir aslan ejderhanın sırtında, önünde boğa ve boğanın üzerinde de başka bir tanrı, kollarını açmış yağmur yağdırırken tasvir edilmektedir. Yine aynı dönem mühürleri üzerinde Tanrıça İstar, Fırtına Tanrısıyla veya bu tanrının aslan ejderhası ile görülmektedir. Nitekim British Müzesi'nde bulunan söz konusu silindir mühür üzerinde yılanlı tanrıçanın, Fırtına Tanrısı ile bir arada tasvir edilmesi onun ayrıca bolluk ve bereket ile olan bağlantısını ortaya koymaktadır.

Resim 139. a) Asur İstar Tapınağı'nda bulunan pişmiş topraktan yapılmış figürin, b) İsrail'in Nahariyeh'teki bir tapınakta bulunmuş yılanlar ile ilişkili ve bacaklarında yılan benzeri çıkıntılar bulunan Aştarte'nin simgesi, c) Ugarit'te MÖ 1450-1365 yıllarına ait çıplak bereket tanrıçasını aslan, üçgen formlu jenital bölgesi ve yılanlarla birlikte gösteren altın kolye ucu. (B. Mundkur, *age*, s.186.)

Yukarıda verilen tasvirler Eski Yakın Doğu'nun önemli tanrıçalarından olan İstar ve onunla etimolojik olarak özdeş Batı Sami'li Astarte ile ilişkilendirilmektedir. Söz konusu tanrıçalar cinsellik ve doğurganlık tanrıçası olup en önemli sembollerinden birisi de yılan olmuştur. Buradan hareketle Asur kentindeki İstar Tapınağı'nda ele geçen ve

⁹⁹² B. Buchanan, *agm*, s. 9.

Tanrıça İştar'ı temsilen yapılmış pişmiş toprak figür çıplak ve göğüslerini tutarken tasvir edilmiştir. Jenital bölgesi büyük bir üçgenle belirtilmiş bu figürün bu üçgen forma doğru bitişik olarak verilmiş bacaklarından yukarı kildeki kesiklerle temsil edilen iki yılan ilerlemektedir. Söz konusu tanrıçanın -Asur kentindeki tapınağında ve başka yerlerde halktan kişilerin Tanrıça İştar'a adak olarak sundukları- bu tür pişmiş topraktan yapılmış figürinleri hayli çoktur ve bunlar adayın kişinin doğurgan olma arzusunu ifade etmektedir (**Resim 139. a**). Bunların yanı sıra Tanrıça İştar'ın Batı Sami'li versiyonu Tanrıça Astarte'nin ince gövdeli gümüş heykelciği, çarpıcı bir şekilde yılan başını andıran bir başa, gözlerin yerinde büyük yuvalara sahip insan dışı bir görünüme sahiptir. Genişliği 1 cm'den az ve boyu 5,3 cm olan gövde yine de insana benzemektedir. Her bir bacakta dize kadar uzanan hafif bir çıkıntı kilden yapılmış İştar figürünün bacaklarındaki kesiklerle benzerlik göstermektedir. Bu gümüş figür, Tanrıça Astarte'ye adanmış bir Kenan tapınağının en alt kattaki zemin yapısı altında bulunmuş olması nedeniyle ilgi çekmekte olup bu da onun ölümler dünyasıyla ve yılan ile ilişkili yönünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır (**Resim 139. b**)⁹⁹³. Bunun yanı sıra Ugarit'te MÖ 1450-1365 yıllarına tarihlendirilen altın kolye ucunda çıplak doğurganlık tanrıçasının aslan, iki antilop ve jenital bölge hizasında çaprazlanmış bir çift yılanla birlikte resmedildiği görölmektedir (**Resim 139. c**)⁹⁹⁴. Nitekim yaşam döngüsünde dişil güç yani tanrıça doğum, doğurganlık ve yaşamın sürdürölmesini tezahür ederken, aynı zamanda ölüm, yok olma ve yenilenmeyi de temsil etmektedir. Bu bağlamda tanrıçanın her iki dünyayla bağlantılı düalist bir imgeyi bünyesinde barındırdığı anlařılmaktadır⁹⁹⁵.

Bunların dışında doğurganlık ve yeniden doğuş ile bağlantılı tanrıçaların yılan ile ilişkisine dair örnekler Mezopotamya'nın çivi yazılı belgelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Yeni Asur Devleti Dönemi'ne ait bir kült metninde, Tanrıça Nintu'nun bazı fiziksel özellikleri yılan ile ilişkili gözükmektedir. Adı geçen kült metninde ise Tanrıça Nintu şöyle betimlenmektedir: “*Onun önünde boynuzları olan bir başlığı var. Onun ensesinde saçları var; kıvrıcık(?), tel gibi saçları var. Onun elleri insan elidir. O bir peştemale sarınmıştır; göğüsleri çıplaktır. O sol (elinde) bir yeni doğan taşımakta ve o (bebek) onun göğüslerinden emmektedir; o sağ eliyle bir kutsama işareti*

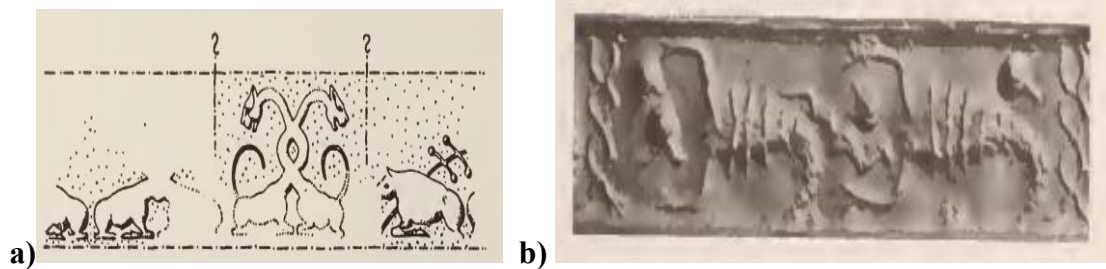
⁹⁹³ B. Mundkur, *age*, s. 187-188.

⁹⁹⁴ Izak Cornelius, *The Many Faces of the Goddess: The Iconography of the Syro-Palestinian Goddesses Anat, Astarte, Qadesh, and Asherah c. 1500-1000 BCE*, Academic Press, Germany 2008, s. 45.

⁹⁹⁵ M. Gimbutas, *age*, s. 45.

yapar. Başından peştemaline kadar vücudu çıplaktır. O, peştemalinden ayağına kadar, bir yılan gibi pullar ile kaplıdır. Göbeğinde dalgalı çizgiler vardır.”⁹⁹⁶

Öte yandan Eski Mezopotamya sanatında antitetik yani birbirine karşı tasarımların silindir mühürler üzerinde tasvir edilen yaygın temalardan birisi olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda aşağıda verilen silindir mühür çiziminde merkezde yılan boynu gibi iç içe geçmiş uzun boyunları aslan başlarıyla sonlanan iki adet dört ayaklı figür görülmektedir. Bu figürlerin sağında sırtının üzerinde bir dalın yükseldiği yerde boğa olduğu düşünülen yatmış iki hayvan bulunmaktadır. Bilindiği üzere Mezopotamya ikonografisinde birbirine dolanmış yılanlar erkek ve dişi ilkesini yani doğurganlığı, üremeyi ve yaşamı sembolize etmektedir (**Resim 140. a**). Dolayısıyla burada anlatılmak istenilenin doğurganlık ya da yaşam teması olduğu görülmektedir. Buna karşın bu hayvanların başlarının ise mücadele sahnelerinde görüldüğü üzere saldırgan ve vahşi aslan başı formunda verildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bu sahnede yaşamın birbirine dolanmış yılanlarla, boğa ve ağaçla temsil edildiği, saldırganlığın ise aslan başlarıyla yani antitetik olarak eşleştirilmiş hayvanlarla tasvir edildiğini söylemek mümkündür⁹⁹⁷. Ayrıca antitetik kompozisyonun yer aldığı sahnelerde yılanla birlikte yalnızca dört ayaklı hayvanların değil, sembolik özelliği güçlendirici faunadaki diğer canlıların da resmedildiği görülmektedir. Yani yılanla eşlik eden hayvanlar içerisinde kuş, balık, akrep, örümcek vb. türlere ait motifler bulunmaktadır. Bu cümleden olmak üzere Berlin Müzesi’nde bulunan bir silindir mühür üzerinde birbirine dolanmış bir çift yılanın, iki akrep, başka bir yılan ve tanımlanamayan dört nesnenin yanına yerleştirildiği açık bir biçimde görülmektedir. Burada doğurganlık ve saldırganlık motiflerinin birlikteliği özellikle vurgulanmaktadır (**Resim 140. b**)⁹⁹⁸. Nitekim her iki mühür örneğinde yılan doğurganlık ve bereket sembolü olma özelliğiyle dikkat çekmektedir.

Resim 140. a, b) Antitetik kompozisyonların yer aldığı silindir mühür çizim ve baskı örnekleri. (B. L. Goff, *age*, s. 394, 421.)

⁹⁹⁶ J. Scurlock, *Animals in Ancient Mesopotamian Religion*, s. 363.

⁹⁹⁷ B. L. Goff, *age*, s. 67.

⁹⁹⁸ B. L. Goff, *age*, s. 101.

Tüm bunlardan hareketle insanlık tarihinin en eski hayvan sembollerinden birisi olan yılanın doğurganlık, üreme, bereket gibi anlamlara geldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte insan düşüncesinde yılan, fiziki özelliği itibariyle erkek üreme organı olan phallusla özdeşleştirilmiştir. Hatta tarım toplumlarında toprak dışıl unsur sayılırken onu dölleyeninde yılan olduğu düşünülmüştür. Bunun yanı sıra yılan fizyolojik olarak doğurgan olmasında ötürü de kadın doğurganlığı ile ilişkilendirilmiş ve dolayısıyla kadın ve tanrıçalarla bağlantılı olarak görülmüştür. Nitekim hayvan sembolizminin yoğun olarak görüldüğü Mezopotamya toplumlarında da yılanın bu yönüyle önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır.

1.2.8.3. Şifa Sembolü Olarak Yılan

Omurgalı sürüngenlerden olan yılan, en eski dönemlerden beri insanoğlunu etkilemiş, efsanelerde ve mitolojilerde kendine yer edinmiştir. Fiziki yapısı itibariyle dikkat çeken yılan, tarih öncesi dönemin sanatında çeşitli imgelemlerde kullanılmıştır. Özellikle Eski Yakın Doğu coğrafyası faunal açıdan olduğu gibi, farklı yılan türlerini barındırması bakımından da dikkat çekmektedir. Bölgenin arkeolojik buluntularından olan kabartmalar, heykeller, silindir mühürler üzerinde en çok betimlenen hayvanlardan birisi de şüphesiz yilandır.

Tarih boyunca yılanın yenilenme, gençlik, doğurganlık, ilaç, uzun yaşam, ölümsüzlük, sağduyu, tedbir, fiziksel güç, kudret, bilgelik, ileri görüşlülük, kehanet, iyi şans ve hız gibi birçok özellik atfedilmiştir. Yılanın sağlıkla ilişkilendirilmesinin temel nedeni ise, derisini yüzerek yenilenmesi ve gençleşmesidir. Zira bu doğum, yaşam ve ölüm arasındaki metamorfozu sembolize eden bir süreçtir. Ayrıca yer altında, yer üstünde ve su altında yaşayabilen bir hayvan olarak yılan, doğal kaynak sularında, çiçeklerde ve otlarda kendini gösteren doğanın iyileştirici gücünü en iyi bilen canlı olarak kabul edilmekte ve bu nedenle de ona sağlık ve tıp sembolü olma özelliği atfedilmektedir⁹⁹⁹. Nitekim yılanın ilk çağlardan itibaren günümüze dek rağbet gördüğü ve halk hekimliğinde önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda halk hekimliğinde çeşitli hastalıklara karşı hem canlı olarak kullanıldığı hem de deri, et, kemik vb. şekilde kullanıldığı gözlemlenmektedir¹⁰⁰⁰.

⁹⁹⁹ Ekrem Güner, Kail Gökhan Şeker, Şebnem İzmir Güner, "Why is thr Medical Symbol a Snake?", *History of Medicine*, Vol. 20, No. 2, 2019, s. 172.

¹⁰⁰⁰ Zeki Başar, *Halk Hekimliğinde ve Tıp Tarihinde Yılan*, Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Yayınları, Kalite Matbaası, Ankara 1978, s. 12.

Eski Yakın Doğu’da yılan motifleriyle ilişkilendirilen çeşitli çömlek kaplar ve sanat eserleri görülmektedir. Bu bağlamda modern Bağdat’ın doğusunda, İran sınırına kadar uzanan coğrafyada yani Diyala Bölgesi’nde yapılan kazılarda yılan bezemeli çok sayıda çanak çömlek parçası (ve birkaç bütün çanak çömlek) gün ışığına çıkarılmıştır (**Resim 141**). Bu parçalar ağırlıklı olarak Tutub ve Tel Asmar’da bulunan tek ya da çift ağızlı kaplardan oluşmakta olup bunların çoğu ağza doğru kıvrıla kıvrıla ilerleyen dalgalı bir yılanı tasvir etmektedir. Yılanın başı bazen aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere sanki kaptan su içiyormuş gibi ağızlığına doğru dalmış şekilde betimlenmiştir. Yalnızca Diyala’ya özgü olmayan bu tür yılan bezemeli kaplara benzer buluntular Tel ed-Der, Nagar, Tepe Gavra, Nuzi, Tello, Uruk gibi yerleşimlerin yanı sıra İran ve Filistin bölgelerindeki yerleşimlerde rastlanmıştır. Nitekim bu kap ve parçaların Ubeyd Dönemi’nin sonlarından İsin-Larsa Dönemi’ne kadar kullanıldığı tespit edilmiştir¹⁰⁰¹. Ancak sözü edilen kapların neden yılan motifleriyle süslendiği ya da hangi amaçla kullanıldıkları açık olmamakla birlikte çoğunlukla dini ritüellerde sıvıların muhafaza edilmesi veya sunusuyla ilişkilendirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte yılan motifinin genellikle kitonik bereket ve yenilenme güçlerini de bünyesinde taşıdığı öne sürülen görüşlerdendir¹⁰⁰².

Resim 141. Diyala Bölgesi’nde bulunan yılan dekorlu çömlek parçaları. (D. Krumholz McDonald, agm, s. 3.)

MÖ 3. binyıldan itibaren Mezopotamya toplumlarının mitolojilerinde ve efsanelerinde yılanın, önemli rol oynadığı bilinmektedir. Buna göre Sumerliler’e ait Gılgamış Destanı’nda, MÖ 2600 tarihinde yaşadığı ve 126 yıl hüküm sürdüğü ifade

¹⁰⁰¹ Diana Krumholz McDonald, “The Serpent as Healer: Theriac and Ancient Near East Eastern Pottery”, *Notes in the History of Art*, Vol. 13, No. 4, 1994, s. 21.

¹⁰⁰² E. Douglas Van Buren, “The God Ningizzida”, *Iraq*, Vol. 1, No. 1, 1934, s. 60-89.

edilen Uruk kenti kralı Gılgamış'ın ölümsüzlüğü arayışının yılan üzerinden yaptığı meşakkatli yolculuğu anlatılmaktadır. Yılanın sembolik özelliğinin en belirgin olduğu kısım ise ölümsüz olma şansını yitirmiş olan Gılgamış'ın gençlik otunu yılanı kaptırdığı pasajdır. Efsaneye göre, Uruk kenti kralı Gılgamış'ın, yakın dostu Enkidu'nun ölümü, ona kendi sonunun acımasız ve korkunç yönünü göstermiş ve kendisini de ölüm korkusu sarmıştır. Bu durum karşısında kayıtsız kalmamak, ölümsüz olmak amacıyla maceraya atılan Gılgamış, Tufan'dan sağ kurtulmuş olan ve tanrılar tarafından kendisine ölümsüzlüğün verildiğine inanılan Utnapiştim'i bulmak üzere yola çıkmıştır. Ölümsüzlüğün sırrını bilen bilge Utnapiştim, Gılgamış'a gençliğine yeniden dönmesini sağlayacak gençlik otunu vermiştir. Otu alan Gılgamış, uzun yolda susuzluğunu gidermek için bir pınara dalınca, suyun derinliklerinde bulunan yılan, gençlik bitkisinin kokusunu alarak suyun yüzüne çıkarak bitkiyi kapmış ve hemen devamında derisini değiştirerek gençleşmiştir. Nitekim bu destan yılanın derisini değiştirerek gençleşme özelliğini aktaran bir mit olması bakımından önemlidir. Gılgamış Destanı'nın Akadca versiyonunun XI. Tablet, 287-89 satırlarında yılanın gençlik otunu alıp gitmesi sorusuna şöyle yanıt verilmektedir. "Niçin yılan derisini döker (değiştirir)?" "Niçin yılan insanoğlundan ölümsüzlüğü (gençleştirmeyi) alır?". Yanıt ise; yılan sihirli bitkinin kokusunu alma yetisine sahip olduğu için bitkiyi almış ve böylece gençleşmiştir. Dolayısıyla yılanın, derisini değiştirme yeteneği ve böylece genç kalması, ona tüm dünyada yeniden dünyaya gelme gizinin ustası niteliği kazandırmıştır¹⁰⁰³.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Gılgamış Destanı'nda kahraman Gılgamış'ın, sudan çıkardığı gençlik otunu bir yılanın yemesinden sonra derisini yüzerek gençleşmesi metaforunun ¹⁰⁰⁴ gerçekte de zoolojik bir temeli bulunmaktadır. Bu sürecin gençleştirme veya dönüştürme yönü, yılanın deri değiştirmeden önce ve sonra farklı bir görünüme sahip olmasıyla daha da ön plana çıkmaktadır. Zira bir yılan deri değiştirmeden hemen önce üst deri (epidermis) ve hatta gözler opak, sütümsü ve cansız hale gelirken, deri değiştirdikten sonra gözler oldukça parlak hale gelmekte, derinin deseni canlı ve yeni bir görünüm kazanmaktadır¹⁰⁰⁵. Nitekim destanda da vurgulandığı üzere yılanın derisinin dökmesinin onu hastalıklara karşı dirençli hale getirdiği, aynı zamanda gençleştirerek yenilenmesini sağladığı hatta ölümsüz kıldığını söylemek mümkündür.

¹⁰⁰³ Y. Kılıç, E. Eser, Eskiçağ Toplumlarının Mitolojisinde Ölümsüzlük Arayışı, s. 144-145.

¹⁰⁰⁴ Joseph Campbell, Doğu Mitolojisi, Çev. Kudret Emiroğlu. İmge Yayınları, Ankara, 1993, s. 38.

¹⁰⁰⁵ D. Krumholz McDonald, agm, s. 23.

Ayrıca Mezopotamya tıbbında yılanın ilaç imalinde kullanıldığı ele geçen çivi yazılı tabletlerden anlaşılmaktadır. Bu cümleden hareketle Sumerliler'e ait tıbbi reçetelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş "ilk ilaç formülleri kitabı" olarak isimlendirilen eser çivi yazılı bir kil tablet üzerine kaydedilmiştir. Bu eserin içerisindeki ilaçların ana bileşenlerini, bitkisel, hayvansal ve madeni mineraller teşkil etmektedir. Bununla birlikte bazı hastalıkların tedavisinde toz haline getirilmiş yılan derisi ve kaplumbağa kabuğunun kullanıldığından söz edilmektedir¹⁰⁰⁶. Örneğin bir hastalığın tedavisi maksadıyla oluşturulmuş Reçete No. 13 envanter numaralı belgede; *"Kurutularak toz haline getirilmiş bir suyulanı, ama-maşumkaspal-bitkisi, "diken"-bitkisi kökleri, toz haline getirilmiş naga, köknar yağı tuzu, garib (?)-yarasası dışkısı üzerine su dökünüz; (bu eriyiği) ısıtınız (ve) (hasta yeri) bu sıvıyla yıkayınız; sıvıyla yıkadıktan sonra sebze yağıyla ovunuz (ve) şakiyle kaplayınız."*¹⁰⁰⁷ ifadesinde yılanın hastalıkların tedavisi için yapılan karışımlar içerisinde dahil edildiği anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra MÖ 1. binyıla tarihlenen ve ilaçların kaydedildiği listelerde 250 şifalı bitki, 180 hayvan ve 120 madeni mineralin kullanımına rastlanılmaktadır¹⁰⁰⁸. Nitekim söz konusu bu belgeler yazıldıkları dönemin tematik bilgisinin doğası ve kapsamını ortaya koymasından bakımından önemlidir.

Eski Yakın Doğu medeniyetlerinde kutsallaştırılmış hayvanlar arasında yer alan yılan kısa sürede insan ve hayvanların ölümüne neden olan zehrenden dolayı sıra dışı güçleri olan bir varlık olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca deri değiştirmesiyle gençleşmeyi ve ölümsüzlüğü çağrıştıran yılanın ölüm "thanatos" ve yaşamla "zoe" yakın ilişkisi, onun insanın yaşam süresinin ya da ömrünün belirleyicisi olan bilinmeyen güçlerle bağlantılı olduğu fikrini de beraberinde getirdiği düşünülmektedir. Bu nedenle yılanın sağaltıcı güçlerinin, ölümle yaşam arasındaki sınırın koruyuculuğunu üstlenişinin ve tıbbın sembolü sayılışının ve zamanın hâkimi olan evrensel tanrıların da temsilcisi olduğu göz önünde bulundurulmalıdır¹⁰⁰⁹. Zira yılan zehri insanı öldürebildiği gibi iyileşmesini de sağlayabilmekte yani panzehir rolü görmektedir. Nitekim zıtların birliğini bünyesinde barındıran yılan, bir ağaçta birbirine dolanmış iki yılanda olduğu gibi yaşam ve ölümün esasında bir arada ve birbirinden ayrılamayan iki unsur olduğunu sembolik olarak göstermektedir.

¹⁰⁰⁶ S.N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 87.

¹⁰⁰⁷ S.N. Kramer, *Sümerler*, s. 133.

¹⁰⁰⁸ D. Krumholz McDonald, agm, s. 24.

¹⁰⁰⁹ Emine Gürsoy Naskali, *Yılan Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 5-6.

Bununla birlikte sanat eserleri, yılanın tıbbın sembolü olarak kullanımının ilk defa Sumerliler’de görüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu cümleden olmak üzere yılanın şifa ve büyü ile ilişkisini ortaya koyan tasvirlerin en ünlüsünü, daha sonraları bir Şifa Tanrısı haline gelen Sumer Bereket Tanrı(ça)sı Ningiŝzida’ya adanmış koyu yeşil steatit vazo üzerine kabartma olarak boynuzlu, taçlı ve kanatlı iki grifonun (aslan-kuş melezi) eşlik ettiği bir ağacın etrafına dolanmış iki yılanla temsil edilen tasvir oluşturmaktadır¹⁰¹⁰. Sumerliler’in Lagaş kentindeki arkeolojik kazılarda ele geçen ve Kral Gudea döneminde yapılmış steatit bir vazanın üzerindeki betim, ikonografik açıdan günümüzdeki hekimliğin sembolünün prototipi olarak yorumlanmaktadır. Sanat ve tarih açısından önemli yere sahip olan vazo Sumer tanrı(ça)larından Ningiŝzida’nın sembolü olan bu tasvirde, F. Yöndemli, sopanın hayat ağacını, yani hayatı; yılanın ise gençliği temsil ettiğini belirtmektedir¹⁰¹¹. Ancak kral Gudea döneminde üzerinde sarmal yılan motifinin yer aldığı vazanın basit öncü örneğini Tutub kenti kazılarında ele geçen bir vazo oluşturmaktadır. Fakat Gudea döneminde ise bu sembolün kutsallığı tam olarak anlaşılmiş olup söz konusu sembol mistik bir anlam kazanmıştır¹⁰¹² (**Resim 142**).

Resim 142. Günümüzde Paris’teki Louvre Müzesi’nde bulunan Lagaş Kralı Gudea için yapılmış yeşil steatit vazo üzerindeki sahne (MÖ 2200-2025). (H. Frankfort, *Gods and Myths on Sargonid Seals*, s. 10.)

Sumer tanrılarında Ningiŝzida’nın adı “Yaşam Ağacının Hâkimi” anlamına gelmektedir. Söz konusu tanrının sembolü ise sopaya sarılı olarak betimlenen biri erkek diğeri dişi iki yilandır. Burada sopanın yaşam ağacını diğerk bir deyişle yaşamı; yılanın ise gençliği temsil ettiği söz konusu motif, binlerce yıl boyunca çeşitli toplumlarda sadece

¹⁰¹⁰ Touraj Nayernouri, “Asclepius, Caduceus, and Simurgh as Medical Symbols Part I”, *Archives of Iranian Medicine*, Vol. 13, No. 1, s. 61.

¹⁰¹¹ Fuat Yöndemli, *Tarihöncesinden Günümüze Yılan*, Piramit Yayıncılık, Ankara 2004, s. 17, 20.

¹⁰¹² E. D. Van Buren, *Entwined Serpents*, s. 65.

sopa veya sopa-yılan, ya da birbirine dolanmış iki yılan biçiminde koruyucu ve şifa verici bir sembol olarak tasvirlerde ve kabartmalarda resmedilmiştir¹⁰¹³. Temelde bitki örtüsü, tarımsal bereket ve küçükbaş hayvanların korunması, diğer yandan da yeraltı dünyasının bekçisi gibi çeşitli ilahi karaktere sahip olduğu bilinen Tanrı(ça) Ningișzida'nın bazı dönemlerde özelliklerinin değiştiği bilinmektedir. Lagaş kralı Gudea'nın kişisel koruyucu tanrı(ça)sı¹⁰¹⁴ olan Ningișzida'nın kültü, söz konusu kralın ölümünden sonra giderek azaldığı anlaşılmaktadır. Farklı ilahi karaktere sahip tanrı(ça) Ningișzida'nın kutsal hayvanı yılanla bereket, doğurganlık, gençleştirme ve şifa ile bağlantılı olarak görülmektedir. Dolayısıyla bu tanrı(ça)nın, yılanla olan sembolik ilişkisinden ötürü şifa tanrısı olma misyonu da yüklenmiştir. Nitekim gerek yılan gerekse Tanrı(ça) Ningișzida yeraltı dünyasında yaşadığı düşünülmekte olup her ikisinin de ophidyen özelliklere sahip olduğuna inanılmıştır¹⁰¹⁵. Ayrıca Babilliler'de de yılan; su, hayat ve şifa tanrı(ça)sı Ningișzida'nın sembolü olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda Babil kentinin diğer adının Tintirki olduğunu ve bu kelimenin “Hayat ağacının Yeri” anlamına geldiği belirtilmektedir. Zira Hayat Ağacıyla beraber yılan motifi Sumer ve Babilliler'in yanı sıra Asurlular'da da görülmekte, hatta Mısır İran ve Kıbrıs mühürleri üzerindeki figürlerde de yer almaktadır¹⁰¹⁶.

Şifa Tanrı(ça)sı Ningișzida'nın yılanla olan sembolik ilişkisi çivi yazılı belgelerde nadiren bahsedilmiş olmasına karşın görsel sanat eserlerinde bolca yer almaktadır. Örneğin Sumerliler'in III. Ur Hanedanlığı Dönemi'ne ait silindir mühürlerdeki betimlemeler¹⁰¹⁷ ile Lagaş kralı Gudea'ya bir mühür üzerinde resmedilmiştir. Ancak bunlardan en bilinenini kral Gudea tarafından Ningișzida'ya adanmış olan üzeri tasvirli vazo oluşturmaktadır. Tekrardan Gudea'nın mühründe bakıldığında mușhușu'ların (yılan-ejderha) tanrının omuzlarının üzerinde yükselmekte oldukları görülmektedir.

¹⁰¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamit Hancı, “Yılan Hikayesi”, *Sted*, C. 14, S. 8, Ankara 2005.

¹⁰¹⁴ Dietz Otto Edzard, *Gudea and His Dynasty*, *RIME 3/1*, Toronto University Press, Toronto/Bufalo/London 1997.

¹⁰¹⁵ E. D. Van Buren, *The God Ningizzida*, s. 60-64.; Öte yandan Ningișzida'nın tüm evrende ilahi güçlerin kalıcı bir kanalını temsil eden “Doğruluk Ağacının Efendisi” rolü de kendi kararlılığı veya güvenilir olmasıyla ve dolayısıyla adalet, yasa ve düzene gösterdiği özenle yakından bağlantılıdır. Orta Babil Devleti Dönemi Ur kentinde *é-niğ-gi-na'* da (Adalet/Doğruluk Evi) ikamet etmiş olup bu tanrı hukuksal özellikleri ile de ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda Eski Mezopotamya'daki yılan sembolizminin ikili bir yapı sergilediğini belirtmek gerekmektedir. Yukarıdaki bilgilerden yılanlar üyüleştiren güçleri temsil ederken aynı zamanda adalet güçlerini de somutlaştırdıkları anlaşılmaktadır. Yılan sembolizmi günümüzde kadar hem şifa hem de adalet kavramıyla bağlantılı olmuştur. Nitekim bazı ülkelerde Gümrük İdaresi'nin ambleminde yılanlara rastlanmaktadır. Bu kurumlar, Gudea'nın vazosundaki Tanrı Ningișzida'nın imgesine oldukça benzeyen, iç içe geçmiş iki yılanla (caduceus) çevrili bir sopa sembolünü kullanmaktadır. L. Vacin, *agm*, s. 258.

¹⁰¹⁶ Y. Kılıç, E. Eser, *Eskiçağ Toplumlarının Mitolojisinde Ölümsüzlük Arayışı*, s. 143.

¹⁰¹⁷ <http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/ningizida/index.html>. (Erişim tarihi: 16.11.2023)

Burada Tanrı(ça) Ningiŝzida, Gudea'yı bileğinden tutarak, iki elinde içerisinden sular akan vazoyu tutan Akıl ve Bilgelik Tanrısı Ea'ya götürmektedir. Bu sahnede Sağlık Tanrı(ça)sı Ningiŝzida vazolardan birini desteklemek için diğer elini uzattığı görülmektedir¹⁰¹⁸ (**Resim 143**). Nitekim bu mühür söz konusu tanrı(ça)nın yaşam veren sularla da bağlantılı olduğunu kanıtlamaktadır.

Resim 143. Sağdan sola Tanrı Ea, Ningiŝzida, Gudea ve bir Tanrıça. (E. D. Van Buren, *The God Ningizzida*, s. 72.)

Eski Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır toplumunda da yılan kutsal bir varlık olarak nitelendirilmektedir. Tıp kelimesinin köken olarak Teb (Thebai) kelimesinden geldiği ve bu kentin toteminin de bir yılan olduğu belirtilmektedir¹⁰¹⁹. Ayrıca bazı bilgileri Mezopotamya'dan alan Hellen dünyasında da yılanların deri değiştirerek gençleşmesi, yaşamın yenilenmesi ve böylelikle ebedi gençliğe sahip oldukları inancı, onların sağlıkla ilişkilendirilmelerinin nedeni olmuştur. Zira bu da yılanın, sağlık, uzun ömür, yenilenme, ölümsüzlük sembolü olarak görülmesini sağlamıştır. Eski Helen'de yılan, hayat ağacını simgeleyen bir asaya sarılmış olarak Sağlık Tanrısı Asklepios'un simgesi olmuştur¹⁰²⁰. Antik çağın en kalıcı kültürlerinden biri Asklepios kültürüne ait İtalya, Yunanistan, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da yüzlerce tapınak bulunduğu belirtilmektedir. Kültürün kökeninin Epidaurus'ta olduğu ve buradan kutsal yılanlardan birinin taşınmasıyla yeni bölgelere yayıldığı düşünülmektedir¹⁰²¹.

Tüm bunlardan hareketle Eski Çağlar'dan günümüze kadar yılan birçok toplumda sağlık, hekimlik, bilgelik, ebedi yaşamla ilişkilendirilmiştir. Öyle ki tabiatın şifalı bitkilerle iyileştirici gücünü yakından tanıyan canlının yılan olduğu kabul edilmiş ve bundan ötürü hekimliğin sembolü olarak işaret edilmiştir. Günümüzde sağlık kuruluşlarında sık sık karşılaştığımız, tıp ve eczacılığın sembolü olan yılan motifleri, bir

¹⁰¹⁸ E. D. Van Buren, *The God Ningizzida*, s. 72.

¹⁰¹⁹ F. Yöndemli, *age*, s. 23-24.

¹⁰²⁰ Ekrem Güner, Kamil Gökhan Şeker, Şebnem İzmir Güner, "Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına, Yılan Sembolü", *Lokman Hekim Dergisi*, C. 9, S. 1, 2019, s.101.

¹⁰²¹ Susan M. Kellie, "Cult of Asclepius", *The Lancet*, Vol. 354, 1999, s. 1038

asa etrafına sarılmış bir ya da iki yılan, kadehe sarılmış veya birbirine sarılmış iki yılan gibi çeşitli biçimlerde resmedilmiştir¹⁰²².

¹⁰²² Hayrettin Ordu, Meryem Temiz, Bahar Tunctan, Seyhan Şahan Fırat, “Sağlığın Sembolü: Gılgamış Destanı’ndan Asklepios’a Yılan”, *Lokman Hekim Journal XI. Naitonal Conference on the History of Turkish Pharmacy 25-28 May*, Özel sayı, 2014, s. 62.

İKİNCİ BÖLÜM

KANATLI VE SEMBOL ANLAMI OLAN HAYVANLAR

2.1. Kanatlı ve Sembol Anlamı Olan Hayvanlar

2.1.1. Güvercin

2.1.1.1. Güvercinin Evcilleştirilme Süreci

Güvencin, Güvercingiller (*Columbidae*) familyasının 42 cins ve 309 türünden oluşan kuş ailesinin üyesidir. Bu familya içerisinde tüm evcil güvercin (*Columbia domestica*) türleri, Kaya güvercininin (*Columba livia*) soyundan gelmektedir. Söz konusu bu kuş türü yoğun iklimsel özelliklerin yaşandığı Kuzey Kutbu, Antarktika, Yağmur Ormanları ve çöl bölgeleri dışında dünya genelinde yaygın halde bulunmaktadır¹⁰²³. Yaban güvercininin tam olarak ne zaman evcilleştirildiği bilinmemekle beraber bu sürecin Neolitik Dönem'e kadar uzandığı ifade edilmektedir¹⁰²⁴. Söz konusu kuş türünün Eski Mezopotamya'daki mutlak varlığı MÖ 5. binyıllarına dayanmakta olup¹⁰²⁵ daha sonra MÖ 4. binyıldan itibaren de çeşitli türleriyle birlikte Suriye ve Filistin bölgelerinde de sıklıkla görüldüğü aktarılmaktadır¹⁰²⁶. Nitekim insanoğlu ile en erken temas kuran kuşlardan birisi olan güvercin, Eski Yakın Doğu toplumlarının gündelik yaşamında çeşitli yönleriyle sembol olma rolünü üstlenmiştir. Özellikle Mezopotamya'nın bazı yerleşimlerinde ortaya çıkarılan çivi yazılı belgeler ve arkeolojik veriler güvercin ile ilgili bol miktarda bilgiyi sunması bakımından oldukça önemlidir.

2.1.1.2. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Güvercin

Güvercin, kentsel çevreye uyum sağlama yeteneği nedeniyle insanın kolonileştiği hemen her yerde yaşama özelliğine sahiptir. Dolayısıyla insan ve güvercin arasındaki temasın izleri oldukça eski dönemlere kadar gitmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere bu evcil kuş türünün Mezopotamya'daki varlığı MÖ 5000 yıllarına dayanmaktadır. Başlangıçta bir besin kaynağı olarak evcilleştirilen güvercinin, esaret altında kısa süre içerisinde üremesi ve uçuğunda içgüdüsel olarak yuvasına dönmesi gözlemlenmiş, böylece zaman içerisinde haberleşme amacıyla kullanılmıştır. Ayrıca bu kuş türü Eski

¹⁰²³ John Chitty, "Pigeons (*Columba livia*)", *Companion Animal Care and Welfare*, Ed. James Yeates, Wiley-Blackwell 2018, s. 355.

¹⁰²⁴ Gábor Kalla, "Date Palms, Deer/Gazelles and Birds in Ancient Mesopotamia and Early Byzantine Syria. A Christian Iconographic Scheme and Its Sources in the Ancient Orient", *Across the Mediterranean-Along the Nile*, Eds. Tamás A. Bács, Ádám Bollok, Tivadar Vida, Vol. 2, Budapest 2018, s. 879.

¹⁰²⁵ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 254.

¹⁰²⁶ G. Kalla, *agm*, s. 879.

Yakın Doğu toplumlarının hem gündelik yaşamında hem de dini ritüellerinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu bağlamda başta Mezopotamya olmak üzere Levant Bölgesi ve Mısır gibi çeşitli bölgelerde ele geçen yazılı belgeler güvercinin kurban sunusu olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır¹⁰²⁷. Sözü edilen bu kuş türü günlük yaşamda her yerde bulunması, alışkanlıkları ve doğasından ötürü tarihsel süreç içerisinde birçok edebi metafora da konu olmuştur¹⁰²⁸. Nitekim sahip olduğu karakteristik özelliklerinden dolayı binlerce yıldır yetiştirilen güvercin, somut aktarımların imgesel ifadesinde kullanılmıştır.

Eski Mezopotamya'nın çivi yazılı belgelerinde Sumerce "TU.^{MUŞEN}", Akadca "summatu"¹⁰²⁹ terimleri güvercin kelimesine karşılık gelmektedir. Bununla birlikte Sumerce "IR₇(KASKAL).SAG^{MUŞEN}" ve Akadca "uršānu(m)"¹⁰³⁰ ifadeleri de yabancı veya herhangi bir güvercin türünü tanımlamaktadır. Bunun yanı sıra vesikalarda güvercinin yuvalama yeri "kuytu yer" anlamında "ab-lal" şeklinde geçmektedir¹⁰³¹. Ayrıca Mezopotamya'nın edebi yazınında güvercin sesinin yas ve kaygı ile ilişkilendirildiği¹⁰³² yeraltı dünyasındaki ölümlerin seslerinin de güvercinle özdeşleştirildiği bilinmektedir¹⁰³³.

Eski Yakın Doğu toplumlarının kültüründe güvercin, cinsellik ve aşkı temsil etmenin yanı sıra anneliğin ve annelik içgüdüsünün sembolü olarak görülmüştür. Zira ötücü kuşlar içerisinde kuş sütü salgısına sahip güvercinin (ve kumru) yavruları yumurtadan çıktıktan sonraki bir hafta boyunca bu salgıyla beslemesi söz konusu düşüncenin biyolojik temelini oluşturmaktadır. Akabinde kursağında öğütülmüş ve yarı sindirilmiş besinlerle yavrularını doyurmaktadır¹⁰³⁴. Nitekim bu kuşun sahip olduğu süt salgısıyla yavrularını besleme özelliği, diğer memeli türlerin yavrularını sütle beslenmesi durumu ile benzerlikler göstermektedir. Mezopotamya coğrafyasına ait bir mitolojik

¹⁰²⁷ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 254.

¹⁰²⁸ Bunlardan birkaç örnek vermek gerekirse, örneğin karısının ölümüne ağıt yakan koca, "deliğindeki bir güvercin gibi" inler veya "korku içindeki bir güvercin gibi çırpınır" ifadeleri yas ve korku imgeleri uyandırmaktadır. Yine III. Ur krallarından Şulgi kollarını "yulandan isteri nöbetine tutulmuşçasına kaçan bir güvercin" gibi sallamakla övünmektedir. S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 357.

¹⁰²⁹ CAD S, s. 378.; Benno Landsberger, *Materialien Zum Sumerischen Lexicon VIII/2, The Fauna of Ancient Mesopotamia Second Part Tablets XVI and XVIII*, Pontificium Institutum Biblicum, Roma 1962, s.135; N. Veldhuis, *Religion, Literature and Scholarship.*, s. 289.

¹⁰³⁰ Michael P. Streck, "Taube", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Red. T. Blaschke, A. Ecklin, J. Fechner, S. Pfaffinger, De Gruyter, Band 13, 5/6, Berlin New York 2012, s. 479; CAD U, s. 248; B. Landsberger, *MSL VIII/2*, s. 135-137.

¹⁰³¹ N. Veldhuis, *Religion, Literature and Scholarship.*, s. 289.

¹⁰³² M. P. Streck, *agm* s. 478.

¹⁰³³ Joonas Hirvonen, "Animals and Demons, Faunal Appearances, Metaphors and Similes in Lamaštu Incantations", *Animals and their Relations to Gods, Humans and Things in the Ancient World*, Ed. Raija Mattila, Anae Ito, Sebastian Fink, Springer, Wiesbaden 2019, s. 333.

¹⁰³⁴ Orhan Yılmaz, Mehmet Ertuğrul, "Tarihte Güvercin Yetiştiriciliğinin Önemi", *HR.Ü.Z.F. Dergisi*, C. 16, S. 2, 2012, s. 2.

hikâye olan Semiramis¹⁰³⁵ Efsanesi’ni, güvercin ve annelik içgüdüsünün en iyi örneği olarak görmek mümkündür. Bu hikâyeden hareketle güvercinlerin anne şefkatinde olduğu ve bebeği besleyebilmek içinde vefakâr davrandıkları söylenebilir. Adı geçen mitolojik hikâyeden de anlaşıldığı üzere halk dilinde Semiramis’in bir güvecine dönüştüğü ve tanrıların armağanı olarak kutsandığına inanılmaktadır¹⁰³⁶. Dolayısıyla Suriye’de güvercinlerin insan ruhunun sembolü, ölen kişilerin ruhunun taşıyıcısı olduğu inancı nedeniyle bir güvercini öldürmek ve yemek tabu olarak görülmektedir¹⁰³⁷.

Diğer yandan doğurganlıkla ilişkilendirilen güvercin, Eski Çağ toplumların kültürlerinde aşk ve cinsellik tanrıçalarının simgesel hayvanı olmuştur¹⁰³⁸. Bu cümleden olmak üzere Mezopotamya ve çevresindeki kentlerde yürütülen arkeolojik kazı çalışmalar neticesinde güvercinlerle ilgili çok sayıda bulguya rastlanmış olup bunların ilk örneklerini MÖ 4. binyıla tarihlenen pişmiş topraktan yapılmış tasvirler oluşturmaktadır. Günümüzde Kuzey Irak’taki Ninova kentinin kuzeyinde bulunan ve belirtilen zaman dilimine tarihlendirilen Tel Arpachiyah Höyüğü’nde, Venüs tipinde çok sayıda başsız kilden kadın heykelciğiyle karşılaşmıştır. Dikkat çekici bu heykelciklerin bazıları yuvarlak biçimde modellenmiş olup diğerleri düz formdadır, ancak hepsinde göğüsler sarkık, göbek belirgin, bel ince ve gövdenin alt kısmı oldukça geniş verilmiştir. Bunların çoğu, doğumu andıran çömelle pozisyonunda olup bazıları da hamilelik durumuna işaret etmektedir. Ancak bazı figürinlerde mevcut olan delikler ise, doğumları kolaylaştırmak ve doğurganlığı arttırmak amacıyla tılsım ve muska olarak kullanılmış olabileceklerini akla getirmektedir. Edwin O. James bu kadın heykelciklerinin, sonraki dönemlerde Girit

¹⁰³⁵ Mezopotamya’da Babil yakınlarında büyükçe bir gölde Suriye’li Derketo adında kadın yüzlü, balık gövdeli güzel bir tanrıça yaşamıştır. Ne var ki dünyalar güzeli Aphrodite gerek soyluluğundan gerekse güzelliğinden dolayı Derketo’yu kıskanmıştır. Bu nedenle Derketo’nun rahatını bozmak için Eros’u görevlendirerek ölümlü bir çobana âşık etmesini söylemiştir. Derketo deli divane âşık olduğu çobanla birlikte yaşamaya başlamıştır. Bir süre sonra güzel bir kız çocukları olmuştur. Ancak Derketo ölümlüyle yaşadığı bu durumu kendi onuruna yakıştıramamıştır. Bu olaydan dolayı kendini kınayan ve dalga geçen diğer tanrıçaların baskısına dayanamayıp bir gün çoban sevgilisini bırakıp kaçmıştır. Çobandan olan kız çocuğunu da dağ başında bir kayalığa bırakmıştır. Sonra da o yöredeki ıssız bir gölde eski tanrıçalık günlerini yaşamaya devam etmiştir. Tanrıça Derketo’nun dağ başına bıraktığı öksüz ve güzel bebeğini, o yörenin ak güvercinleri bir ana gibi sıcak kanatları altına almıştır. Onu en iyi şekilde büyütmek için ülke kralının mandırasından çaldıkları peynir, süt gibi gıda maddeleriyle beslemişlerdir. Güvercinlerin çaldıkları bu gıdalar mandıra çalışanlarının dikkatini çekmiş ve bir gün o hırsız güvercinlerden birini takip etmişlerdir. Sonunda onların dağ başında öksüz bırakılmış bir bebeğe annelik yaptıklarını görmüşler, bu durumdan etkilenerek, bebeği aldıkları gibi çiftliğe getirmişlerdir. Ona “güvercinlerin beslemesi, güvercinlerden gelen” anlamında gelen “Semiramis” adını vermişlerdir. Mandıra çalışanlarının karşılıksız sevgisiyle yetişmiş ve büyümüş, zamanla güzeller güzeli bir genç kız olmuştur. M. G. Beydiz, *age*, s. 157-158.

¹⁰³⁶ D. Gezgin, *age*, s. 98.

¹⁰³⁷ Barbara Allen, *Pigeon*, Animal Series, Reaktion Books, London 2009, s. 59.; Antik dönem yazarı Kenophon eserinde Suriye’de güvecine verilen önemden bahsetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1985, s. 27.

¹⁰³⁸ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 254.

ve Ege’de ele geçen çift ağızlı balta, güvercin, boğa başı ve yılanla ilişkilendirilen Doğu Akdeniz’in tanrıça figürinlerinin öncülere olduğundan söz etmektedir¹⁰³⁹. Bununla birlikte Tel Arpachiyah’ta ele geçen dört adet güvercin heykelciği, Neolitik Dönem’den itibaren “Ana Tanrıça”yı temsil ettiği belirtilen Venüs tipi kadın heykelciklerinin hemen yanında ortaya çıkarılmıştır¹⁰⁴⁰. Buradan hareketle söz konusu kuş ve kadın figürinleri arasındaki aralarındaki sembolik bağın güvercinin doğurganlığından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Nitekim oldukça gerçekçi resmedilmiş güvercin figürinleri bu özdeşliğin somut kanıtlarını açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Sumerliler’in Uruk kentinde Gök Tanrısı Anu’nun Beyaz Tapınağı’nın kalıntılarında biri koyu yeşil şistten, diğeri yeşil ve beyaz çizgili kuvars taşından yapılmış kanatlarını açmış, uçmak üzere olan güvercini temsil eden kuş figürinlerine ulaşılmıştır. Bunlar içerisinde lapis-lazuli taşından yapılmış kuş heykelciği ise Eanna Bölgesi’nde bulunmuş olmasına rağmen diğerlerine nazaran güvercine daha az benzediği ifade edilmektedir. Fakat diğer figürinlerin şekillendirildiği yeşilimsi renkteki taşların, güvercin tüylerinin metalik parlaklığını vermek amacıyla seçilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu tapınak yapısının altında yürütülen kazı çalışmalarında vazo olduğu düşünülen kaymaktaşıdan yapılmış güvercin motifli bir kaba rastlanmıştır. Benzer bir parçada Tel Asmar’daki kazılar esnasında Kare Tapınağı kalıntılarında çıkarılan objeler arasında bulunmuştur¹⁰⁴¹. Bir başka güvercin tasvirli buluntu ise Sumer şehri Ur (Tel el Mukayyar) yakınlarındaki El-Ubeyd yerleşiminde yer alan Ninhursag Tapınağı’nda keşfedilmiştir. Doğurganlık Tanrıçası Ninhursag adına yapılan ve onun ismiyle anılan bu tapınağın ön cephe dekoruna ait yaklaşık MÖ 2400’lere tarihlendirilen kakma beyaz kireçtaşından yapılmış kuş frizi bulunmuştur. Frizlerdeki kuşların küçük yuvarlak başa, ince, hafif kavisli gagaya ve kabarık göğüslü olmalarından ötürü bunların güvercin olduğu belirtilmiştir¹⁰⁴².

Sumerliler’in bir diğer yerleşimi olan Ur kentindeki Kraliyet Mezarlığı bölgesinde 11 mm yüksekliğinde ve 15 cm uzunluğunda lapis-lazuli kuyruğa sahip tılsım olduğu düşünülen güvercin şekilli bir figürin ele geçmiştir. Ayrıca Kiş kentindeki ‘A’ Mezarlığı’nda da yuvarlak göz ve belirgin göğüs gibi güvercinin temel özelliklerine sahip

¹⁰³⁹ Edwin O. James, *The Cult of the Mother-Goddess*, Thames and Hudson, London 1959, s. 23.

¹⁰⁴⁰ M.E.L. Mallowan, J. C. Rose, agm, s. 80.

¹⁰⁴¹ U. Winter, agm, s. 42.; E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 88.

¹⁰⁴² El-Ubeyd’deki Ninhursag Tapınağı’nın frizinde tasvir edilen kuşlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Marcin Z. Paszke, “Bird Species Diversity in 3rd Millennium BC Mesopotamia: The Case of The Al-Ubaid Bird Frieze From the Temple of Ninhursag” *Bioarchaeology of the Near East*, Vol. 15, 2021, s. 25-54.

kilden kuş heykelciği ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Eski Asur Devleti Dönemi'ne tarihlendirilen İştar Tapınağı'nın G yapı katındaki kült odasında pişmiş topraktan inşa edilmiş kuş evleri bulunmuştur (**Resim 144**). Bunların bazı cephelerindeki kirişler ile pencere çerçeveleri Tanrıça İştar'ı temsil eden yılan ve aslanın yanı sıra güvercin betimleriyle süslenmiřtir¹⁰⁴³. Mezopotamya'daki kuş evi modellerine benzer örnekler modern İsrail'in kuzeydoğusundaki Beth-şan kentinde yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılmıştır. Beth-şan'daki güvercin figürlü ev modelleri MÖ 13. yüzyıla aittir. Buradaki güvercin figürleri söz konusu ev modellerinin en üst kısmında bir tanrıçanın her iki kolu üzerinde tasvir edilmiştir. Alanın uzmanları burada güvercinle tasvir edilen tanrıçanın Mezopotamyalı İştar'ın Levant'taki temsilcisi Aştarte'nin simgesi olduğunu ileri sürmüřlerdir¹⁰⁴⁴.

Resim 144. Eski Asur Devleti Dönemi'ne tarihlenen pişmiş topraktan yapılmış kuş evi (U. Winter, agm, s. 49.)

Orta Asur kralı I. Tukulti-Ninurta'nın (MÖ 1233-1196) Asur şehrinde tekrardan inşa ettirdiği İştar Tapınağı'nda çok sayıda kuş figürünü bulunmuş olup bunlardan ikisinin güvercin temsili olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra Yeni Asur kralı II. Sargon'un Korsabad'daki (Dur-şarrukin) sarayında bulunan duvar kabartmalarında uçan ya da dinlenen kuşlar arasında iki adet güvercin betimi yer almaktadır. Öte yandan Babil kentinde Ninmah Tapınağı'nın ana giriş kapısının altında iki tuğla keşfedilmiş, bunlardan

¹⁰⁴³ U. Winter, agm, s. 50.; E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 88.

¹⁰⁴⁴ Ayrıca Levant'm çeşitli yerleşimlerinde güvercin ile kadın ilişkisini gösteren başka bulgularda ele geçmiştir. Örneğin İsrail'in Yukarı Celile'nin kuzeyinde bulunan Tel Hazor'da MÖ 8. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen fildişi malzemeden yapılmış bir kozmetik kaşığı bulunmuştur. Kaşığın arka yüzünde bir kadın başı tasvir edilmiş olup güvercinler kadının baş hizasında ve her iki tarafta buklelerinde tasvir edilmiştir. Bir başka örnekte yine özel bir koleksiyonda bulunan hemen hemen aynı döneme tarihlenen Fenike pişmiş topraktan yapılmış bir kadın figürünüdür. Burada iki eliyle göğüs hizasında bir güvercin tutmuş kadın resmedilmiştir. Nitekim her iki kadın betiminin tanrıçadan ziyade normal bir kadını temsil etmesi oldukça muhtemeldir. U. Winter, agm, s. 50-54.

birinde kilden yapılmış bir güvercin ile okunamaz hale gelmiş yazıt bulunmaktadır. Diğer tuğla kutuda ise yine kilden yapılmış küçük bir etiket üzerine yazılmış bir yazıt ile bir güvercin betimi yer almaktadır. Buna benzer bir diğer buluntu, Tanrıça Gula'ya ait 'Z' Tapınağı'nın giriş kapısının altında da tuğla kutu içerisinde kil güvercin figürünü mevcuttur¹⁰⁴⁵. Nitekim hem Ninmah hem de "Z" Tapınağı'nın kapı eşiklerine kutular içerisinde konularak gömülü vaziyette bulunan bu güvercinlerin farklı amaçlar gözetilerek yerleştirilmiş olduğu, düşünülmektedir. Bilindiği üzere Mezopotamya kültüründe yapılar ve içerisindeki kişilerin kötü güçlerden arındırılması ve korunması amacıyla kapı girişlerinin altına apotropaik işleve sahip olduğu düşünülen figürinler yerleştirilmektedir. Adı geçen heykelciklerinde aynı şekilde yapıları korumak amacıyla gömülmüş olmaları muhtemeldir¹⁰⁴⁶.

Eski Mezopotamya toplumlarının tasvir ve mühür sanatında bakıldığında güvercinin MÖ 3. binyıldan itibaren Aşk ve Savaş Tanrıçası İstar'ın (Ašera, Aštarte, Anat ve Atargatis) kutsal sembolü olduğu görülmektedir. Özellikle MÖ 2. ve 1. Binyıla ait kabartmalar, pişmiş toprak ve silindir mühürler üzerinde görülen güvercin betimleri, simgesi olduğu tanrıçanın omuzlarına konmuş biçimde tasvir edilmiş olup bunlar tanrıça özelinde yeni yaşam meydana getiren kadın ve onun doğurganlığını temsil etmektedir¹⁰⁴⁷. Bunun dışında güvercinin öne çıkan bir diğer özelliği ise doğal yeteneği olan haberciliktir¹⁰⁴⁸.

Mezopotamya'nın çeşitli yerleşimlerinde Aşk ve Savaş Tanrıçası İstar'ın simgesel hayvanı güvercinle yan yana betimlendiği kabartmalı eserler karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle Lagaş ve Susa kenti kazılarında bulunan Eski Babil Devleti Dönemi'ne

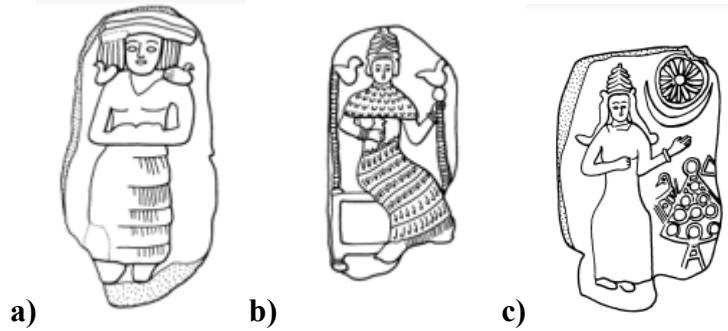
¹⁰⁴⁵ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 8.

¹⁰⁴⁶ U. Winter, agm, s. 48.

¹⁰⁴⁷ G. Kalla, agm., s. 879.; Genellikle güvercin "İstar'ın kuşu", "Tanrı'nın güvercini" ya da "Astarte'nin güvercini" olarak adlandırılmıştır. U. Winter, agm, s. 46.

¹⁰⁴⁸ Gilgamiş Destanı'na göre Utnapiştî yedi gün süren tufan sonrası suların çekilip çekilmediğini anlamak amacıyla sırasıyla güvercin, kırlangıç ve karga yollamıştır. 146-156. dizelerde bu olay: "*Beşinci ve altıncı gün, Nissir gemiyi alıkoydu yolundan. Yedinci gün bir güvercin salıverdim. Güvercin uçtu gitti sonra geri geldi: Konacak bir yer bulamadığı için geri geldi. (Sonra) bir kırlangıç salıverdim. Kırlangıç uçtu gitti: Ama geri geldi: Konacak bir yer bulamadığı için geri geldi. (Sonra) bir karga (a-ri-bi-ma43) salıverdim: Karga uçtu gitti. Ama suların çekilmiş olduğunu görünce ne bulduysa yemeğe koyuldu, gag gak öttü (?), piskırdı. Ama geri dönmedi artık.*" şeklinde aktarılmıştır. Nitekim burada suların çekilmesinin anlaşılmasında kuşların haberci yönlerine başvurulduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan güvercinin gemiden bırakılması kuşun yuvaya dönem yeteneğine de aşına olduğunu göstermektedir. Jean Bottéro, *Gilgamiş Destanı*, s. 198; Ayrıca yaklaşık MÖ 2450'ye, yani Er Hanedanlar Dönemi'nin sonuna tarihlendirilen Lagaş kralı Eannatum, Akbabalar Steli'nde, Umma kralının bir daha Lagaş topraklarını işgal etmeyeceğine dair ettiği yemini çeşitli tanrılara bildirmek amacıyla güvercinleri haberciler olarak göndermiştir. MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlenen Akbabalar Steli'nde de Lagaslı Eannatum, Umma hükümdarının Lagas topraklarını bir daha işgal etmeyeceğine dair ettiği yemini bildirmek üzere çeşitli tanrılara elçi olarak güvercinler göndermiştir. N. Veldhuis, *Religion, Literature and Scholarship.*, s. 290.

ait üç pişmiş toprak kabartma üzerinde Tanrıça İştâr ve güvercin motifleri görülmektedir. Lagaş kabartmasında uzun ve katlı elbisesi olan, ellerini göbek hizasında birbirine bağlamış, geniş ve yüksek başlıklı tanrıçanın omuzları üzerinde yönleri sağa ve sola dönük iki güvercin mevcuttur (**Resim 145. a**). Susa’da ele geçen kabartmaların ilkinde uzun ve katlı elbiseli tanrıça, tanrısallığının göstergesi olan boynuzlu başlığı ile bir tahtta oturmaktadır. Söz konusu tasvirde yönleri sağa dönük iki güvercin tahtın direkleri üzerinde durmaktadır (**Resim 145. b**). İkinci Susa buluntusunda da diğerlerinde olduğu gibi uzun elbise içerisinde ve başında boynuzlu başlığı ile oturur pozisyonda resmedilen tanrıça yukarı kaldırdığı sol elini omuz hizasında tutmaktadır (**Resim 145. c**). Bu kabartmada tanrıçanın hemen sağında büyük bir hilal ile rozetli disk motifi bulunmaktadır. Sağ alt kısımda ise güvercin olduğu ifade edilen kuşun çıktığı kafes biçiminde bir stand yer almaktadır.¹⁰⁴⁹

Resim 145. a) Tello, **b, c)** Susa’da ortaya çıkarılan pişmiş topraktan yapılmış kabartmalar. (O. Keel, *age*, s. 51.)

Ayrıca Mezopotamya’da farmakolojik içerikli ve tedavi maksatlı metinlerin yer aldığı *UGU* serisi içerisinde çeşitli kuş türlerinin hastalığın iyileştirilmesinde malzeme olarak kullanıldığından söz edilmektedir. Özellikle de güvercin gübresinin, doğum yaptıktan sonra yüksek ateş ve kusma sorunu yaşayan bir kadın için hazırlanacak tedavide yer aldığı belirtilmektedir. Örneğin, gübre içerikli hazırlanan karışım bir beze sarıldıktan sonra kadının jenital bölgesi içerisine yerleştirildiği ve bu karışımın renk değiştirene kadar tedavi sürecine devam edildiği ifade edilmektedir. Aynı zamanda güvercin yumurtasının da kadın hastalıklarının tedavisi için yapılan karışımlarda kullanıldığı aktarılmaktadır¹⁰⁵⁰.

¹⁰⁴⁹ U. Winter, *agm*, s. 52.

¹⁰⁵⁰ Şeyma Ay Arçın, “Eski Mezopotamya Yazılı Kaynaklarında Muşen/İşşuru “Kuş” ve Sembolizmi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXXIX, 2019, s. 509-510.; Öte yandan güvercin yumurtası da düzensiz kanama durumlarında tedavide kullanılmıştır. J. Scurlock, *age*, s. 579.

Öte yandan M. Stol, ilk gerçek kutsal evliliğin¹⁰⁵¹ gökyüzü ile yeryüzü arasında oluştuğunu, yani gökyüzünün (eril) yağmurla yeryüzünü (dişil) döllemesiyle topraklarda yeşil bitki örtüsünün meydana geldiğini ifade etmektedir. İlk yazılı şekliyle Sumerliler’de karşılaşılan bu kozmik evlilik ritüeline (*hieros gamos*) kozmogoni de denilmektedir. Eski Asur Devleti Dönemi’ne (MÖ 1800) tarihlenen ve Suriye Bölgesi’nde bulunan bir silindir mühür üzerinde resmedilen kompozisyon, Aşk ve Savaş Tanrıçası İstar ile Fırtına Tanrısı Adad arasında gerçekleşen kutsal evliliğin tasviri olarak yorumlanmaktadır. Bu mühür sahnesinde oturmuş Tanrı Adad’ın karşısında, başı ileri dönük betimlenen tanrıçanın her iki tarafında ve baş hizasında güvercin tasvirleri bulunmaktadır (**Resim 146. a**). Benzer kompozisyona ise, Yeni Asur Devleti Dönemi’ne tarihlendirilen bir başka silindir mühür sahnesinde görülmektedir. Çizimi verilen mührün üst sahnesinde, birbirine dönük tanrı ve tanrıça figürü yer almaktadır. Sahnenin ortasında, öküzün çektiği sabanın üzerinde gösterilen ve bereket kaynaklarını yönettiğine inanılan Fırtına Tanrısı Adad elinde tuttuğu üç tahıl başağını Tanrıça İstar’a uzatmakta olup bunlar arasında da aşkı simgeleyen kanatlarını açmış bir güvercin motifi mevcuttur (**Resim 146. b**). Mührün alt kısmında öküze bağlı sabanla toprağı süren ve onun arkasında tohum atan olmak üzere iki erkek figürü görülmektedir. Toprağın ekimi, yeryüzündeki bereketin ve dolayısıyla kutsal evliliğinin sembolü olarak kabul edilmektedir¹⁰⁵². Bu bilgilerden hareketle kutsal evliliğin temsili olarak yer aldığı her iki mühür sahnesinde güvercin motifinin ortak bir sembol olduğu görülmektedir. Nitekim bolluk bereketle ilişkili kompozisyonda Tanrıça İstar ile özdeşleştirilen kuşun çoğalmayı ve bolluğu simgelediğinden söz edilebilir.

¹⁰⁵¹ Sumer ülkesindeki kentlerde toprağın bereketini, bolluğunu ve doğurganlığını güvence altına alma ve artırma vesilesiyle yapılan bir verimlilik ayini olan “Kutsal Evlilik” ilk olarak Sumerliler’in Aşk ve Bereket Tanrıçası İnanna ile Çoban kral Dumuzi arasında gerçekleşmektedir. Burada tanrıça kendisinin kutsadığı ve ilahlaştırdığı Uruk kentinin kralı arasındaki evlenme töreninde, tanrısal çiftin birleşmesi her tarafa bolluk ve bereket getirmektedir. Sumerli yazarların kaleme aldığı bu şiir tarzındaki mitolojik metnin sonunda İnanna, kralın sarayını sembolize ettiği düşünülen “kutsal ağılı” koruyacağına söz vermektedir. Ülkeye gönenç ve insanlara mutluluk getirdiğine inanılan bu ayinsel evlilik zaman içerisinde gelenek halini almıştır. Daha sonra Yeni Yılın en önemli ayini *hieros gamos*, yani Sumer ülkesindeki bolluk ve zenginliğin kuvvetli bir biçimde güvence altına alınması amacıyla tanrı Dumuzi’yi temsil eden kralla tanrıça İnanna’yı temsilen rahibelerden birisi arasında gerçekleştirilmeye devam edilmiştir. Sebahattin Bayram, “Eski Mezopotamya’da Kutsal Evlilik Metinleri ve ‘Kutsal/Kült/Mabet Fahişe(Si)’ İbaresini”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2, S. 2, 2019, s. 550, 554.

¹⁰⁵² Marten Stol, *Women in the Ancient Near East*, De Gruyter, Boston/Berlin 2016, s. 646.

a)

b)

Resim 146. a) Eski Asur Devleti Dönemi'ne ait Suriye Bölgesi'nde ele geçen üzeri motifli silindir mühür baskısı. b) Yeni Asur Devleti Dönemi'ne tarihlendirilen Tanrıça İştar ve Fırtına Tanrısı Adad arasındaki aşkı simgeleyen silindir mührün çizimi. (M. Stol, *age*, s. 646.)

Eski Mezopotamya'nın ünlü eşsiz peyzaj sahnelerinden şimdiye kadar en bilinenini, Suriye'deki Mari kentinde kazılarında gün ışığına çıkarılan ve kral Zimri-Lim'in sarayının kraliyet odasının cephesini süsleyen MÖ 18. yüzyıla ait 'kraliyet töreni' temalı boyalı fresk oluşturmaktadır. Efsanevi yaratıkların ve iki ağacın motifinin yer aldığı sahnede, hurma ağacı (veya palmye ağacı) üzerinde henüz uçmaya başlayan boynu gerdanlıklı bir güvercin betimi görülmektedir. Freskin merkezinde ise, kral Zimri-Lim ile Aşk ve Savaş Tanrıçası İştar kutsal hayvanı olan aslanla birlikte görülmektedir (**Resim 147**). Burada Tanrıça İştar'ı simgeleyen güvercinin, tanrıçanın şefkatli yanını temsil ederken, aslanın da güçlü, görkemli ve ulaşılmaz yönünü resmettiği anlaşılmaktadır¹⁰⁵³. Nitekim şu ana kadar gelinen noktada Mezopotamya'da güvercinin, özellikle Babil ve Asur gibi Sami kökenli toplumlarda tanrıçayla arasında sıkı bir simgesel ilişkinin olduğu gözlemlenmektedir¹⁰⁵⁴.

Resim 147. Mari kraliyet sarayındaki duvar freski. (U. Winter, *agm*, s. 61.)

¹⁰⁵³ U. Winter, *agm*, s. 60.

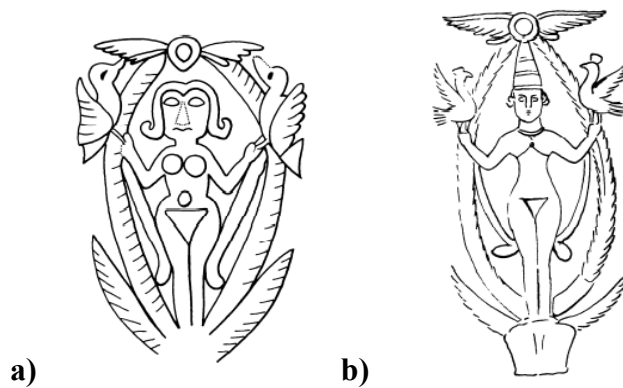
¹⁰⁵⁴ M. Eliade, *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, s. 70.

Güvercinin Tanrıça İştar ile ilişkisinin somut kanıtları Kuzey Suriye'deki bir diğer krallık merkezi olan Eski Ebla kentinde ortaya çıkarılan arkeolojik bulgular üzerinde de izlenebilmektedir. şöyle ki Ebla'da ele geçen ve Orta Tunç ağı'na (MÖ 1750-1650) tarihlendirilen bezemeli çanak-çömlek bulgularına çoğunlukla Tanrıça İştar'ın kutsal bölgesi olarak tanımlanan P Bölgesi ve Sarnılar Meydanı'ndaki çalışmalarda rastlanmıştır. Bunların yanında akik taşından yapılmış aslanlar, bronzdan boğalar ve yılanlar ile boncuklar gibi objeler bulunmuştur. Bu iki çömlek grubundaki süslemelerin tuhaf ve ilginç yanı, üzerlerinde şematik kuş figürlerinin olmasıdır. Yırtıcı türden olmadığı anlaşılan boynu gerdanlıklı bu kuşlar, bazen vazunun kenarına tünemiş şekilde, sanki su iiyorlarmış gibi tasvir edilmişlerdir. Zira bu veriler onların güvercin veya evcil başka bir kuş türünün temsili olabileceklerini göstermektedir. Özellikle ikinci grup çömleklere kuş başlarının alt ve üst olmak üzere iki sıra halinde çömleğin boyun kısmına yerleştirildikleri gözlenmektedir. Bunlar içerisine yer alan motifler arasında belirgin gözleri, küçük bir delik olarak temsil edilen göbekleri ve nokta şeklinde göğüsleri olan çıplak kadın figürlerinin yer aldığı tasarımın temelinde yine bir dizi kuş başı bulunmaktadır. Bu tür figürler aynı dönemin yuvarlak kil figürlerine benzemesine rağmen onlardan farklı olarak vücutta ya da jenital bölgeyi gösteren çizgi desenler yoktur. Yine bu çömleklere üzerinde boğa ya da koyun gibi toynaklı havyanlar da temsil edilmiştir. Ayrıca kutsal alanlarda bulunan çömleklere ritüeller esnasında kullanılmak amacıyla özel olarak üretildikleri düşünölmektedir. Nitekim kapların buluntu yerleri dikkate alındığında, bunların İştar'ın kült bölgesinde özel olarak gerçekleştirilen doğurganlık ritüellerinde kullanılmış birer kült nesnesi olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca Ebla sanatında güvercin tasvirleriyle olduğa sık karşılaşılması söz konusu kuş türüne atfedilen önemi de gözler önüne sermektedir. ömleklere üzerinde tanrıça ile ilişkili evcil hayvan tasvirleri de bereketin sembolüdür¹⁰⁵⁵.

Bunların yanı sıra çıplak bedeniyle ön profilden temsil edilen Tanrıça İştar motifi, bazı Suriye mühür sahnelerinde, elleri üzerinde kanatlarını ırpan kuşlarla tasvir edildiği kaydedilmektedir. Fakat ne yazık ki, bu türden mühürlerin detayları ve korunma durumu kötü olup söz konusu kuş türü hakkında da net bir çıkarım yapılamamaktadır. Öte yandan bu motifi, Kültepe-Kaniş'te (Kayseri) ele geçen ve günümüzde Aulock Koleksiyonu'nun bir parçası olan bir tasvirin çizimi üzerinden yorumlamak mümkündür. Söz konusu aşağıda sağda yer alan tasvirde yüzü, göğüsü ve jenital bölgesi açıkça belirgin olan ıplak

¹⁰⁵⁵ Frances Pinnock, "The Doves of the Goddess. Elements of the Cult of Ishtar at Ebla in the Middle Bronze Age", *Levant*, Vol. 32, No. 1, 2000, s. 121-128.

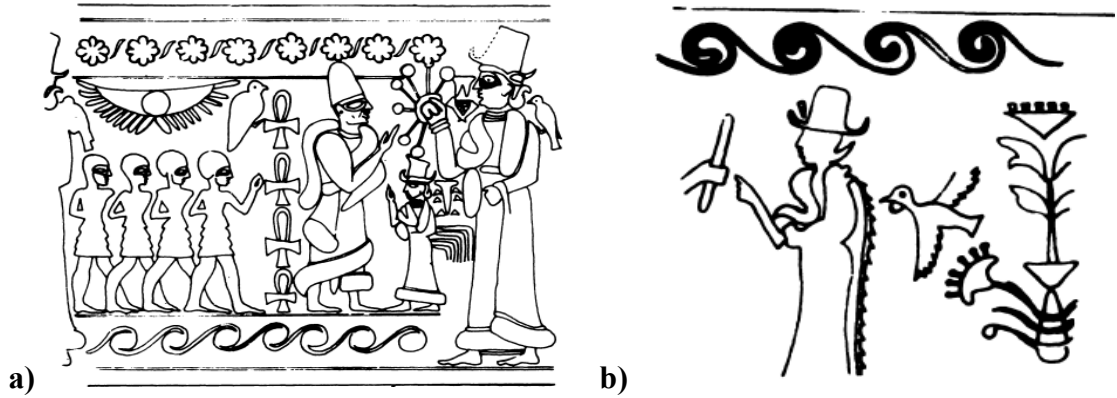
tanrıça, örtüyü açarken gösterilmektedir. Tanrıça badem şeklinde haleye benzeyen ve vücudunu saran bir öge içerisinde temsil edilmiş olup bu halenin altında bir çift kanat ve üstünde de kanatlı güneş diski bulunmaktadır. Kollarını iki yana açmış ve ellerinde kendisini içine alan çerçeveyi tuttuğu yerin dışında güvercin oldukları kabul edilen ve kanatlarını çırpan iki kuş motifi görülmektedir (**Resim 148. a**). Bunun yanı sıra Eski Anadolu'da, özellikle Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde bu türden başka örnekler de mevcuttur. Nitekim Anadolu kökenli bu veri üzerindeki kanatlı güneş diski ve tanrıçanın kendini çıplak göstermesi gibi bazı özelliklerin Mısır ve Suriye üslubunu yansıttığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Mısır'dan alınan güneş diski, Suriye'nin kuzeyinde yer alan Alalakh'ın VII. tabakasında (MÖ 1800-1650) ortaya çıkarılan pişmiş topraklar üzerinde de görülmektedir. Söz konusu höyüğün daha üstteki MÖ 1358-1285 yıllarına tarihlenen III. tabakasında keşfedilmiş bir pişmiş toprak levhada yine aynı motif göze çarpmaktadır¹⁰⁵⁶ (**Resim 148. b**). Alalakh'daki ikinci örnekte bir hale içerisinde resmedilen tanrıçanın, Hitit tanrılarının sivri başlıklarını anımsatan bir başlık giymesi her iki görsel arasındaki belirgin olan farklılıktır. Buna karşın hem Kültepe hem de Alalakh betimlerinde tanrıçanın tuttuğu noktada çerçevenin dış kısmında güvercin olarak tanımlanan ve kanatlarını çırpan kuşlar ortak motifi oluşturmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere her iki örnek Anadolu ve Suriye arasında siyasi ilişkilerden mütevellit, kültürel aktarımların gerçekleştiğini somut olarak göstermektedir. Mezopotamya sanatında görülen tanrıça ve güvercin ilişkisinin Levant ve Anadolu toplumlarının kültüründe de değişmeden devam etmesi bunun en açık örneğini oluşturmaktadır.

Resim 148. a) Kültepe ATK Dönemi döküm kalıbı parçası üzerinde Tanrıça İstar ve güvercin betiminin çizimi, **b)** Alalakh'ta pişmiş topraktan yapılmış üzeri motifli rölyefin çizimi. (U. Winter, agm, s. 63.)

¹⁰⁵⁶ U. Winter, agm, s. 64.

Bunların yanı sıra MÖ 18. yüzyılın sonlarına doğru Eski Suriye sanatıyla sınırlı olarak yeni bir tanrıça türünün ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Tasvirlerde tanrıça, etek kısmı kabarık bir pelerin giymiş ve karakteristik bir başlık olarak genellikle bir çift boynuzla sahip silindirik formlu bir başlık takmaktadır. Bu tanrıça tipine çoğunlukla güvercin eşlik etmektedir. Alalah'taki VII. tabaka kazılarında rastlanan bir silindir mühür üzerindeki sahnede, mührü yukarıdan aşağıya dolduran tanrıçanın sağ eliyle, onun savaşçı karakterini gösteren yedi başlı nesne tutmaktadır. Sol omzunda ise bir güvercin bulunmaktadır (**Resim 149. a**). Karşısında ise bir rozet ve spiral frizler arasında bir hükümdar veya yüksek kademeli bir görevliyi temsil eden bir erkek figürü durmaktadır. Kabarık bir kıyafet giymiş ve konik formlu başlığını takmış söz konusu figürün, tanrıçayı selamlamak için sağ elini havaya kaldırdığı görülmektedir. Hükümdar ve büyük boyutlu tanrıça arasında, çift boynuzlu silindirik başlıklı tanrıça daha küçük tasvir edilmiştir. Hükümdarın arkasında dört Mısır yaşam işareti olan *ankh* üst üste resmedilmiş olup en üsttekinin üzerinde bir başka güvercin motifi bulunmaktadır. Mührün diğer tarafında dört insan figürü sıra halinde ilerlemekte ve onların üzerinde kanatlı güneş diski yer almaktadır¹⁰⁵⁷.

Resim 149. a, b) Alalah kentinde ortaya çıkarılan MÖ 1800-1650 yıllarına tarihlenen silindir mühür çizimleri. (U. Winter, agm, s. 67.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Alalah'taki aynı tabakada yürütülen çalışmalarda ele geçen kırık bir parça üzerinde aynı üslupta betimlenmiş tanrıça betimi görülmektedir. Yukarıda çizimde verilen tanrıçanın başlığının önünde üçüncü bir boynuz bulunmakta ve sırtından aşağı sarkan giysisinin uçları saçaklı olması yönüyle diğerinden farklıdır. Tanrıça bir elini kırık yerdeki başka birisi tarafından kendisine uzatılan asa benzeri nesneye doğru uzanmaktadır. Tanrıçanın arkasında ise dalları arasından bir güvercinin tanrıçaya doğru uçtuğu bilinenin dışında stile sahip “kutsal ağaç” betimi yer

¹⁰⁵⁷ U. Winter, agm, s. 66.

almaktadır¹⁰⁵⁸ (**Resim 149. b**). Buradan hareketle Mezopotamya sanatında sık sık betimlenen kutsal ağaç, bereket, doğurganlık, canlılık ve sonsuz yaşamı sembolize etmektedir. Zira kadının (veya tanrıçanın) doğurganlığını temsilen tasvirlerde bazı hayvanlarla birlikte betimlenen kutsal ağaç, burada yine aynı yönüyle güvercin ile görülmektedir. Ayrıca ele geçen arkeolojik veriler bu dönemde özellikle Suriye bölgesinde güvercinin tanrıçanın en yakın hayvanı haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Öte yandan Orta Anadolu’da MÖ 2. binyılda imparatorluk kurmuş olan Hititler’de doğumla ilgili ritüeller ve kurbanlarda güvercinin önemli yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere Hititler’de doğum yapan bir kadının tapınağa götürüldüğü ve doğum sonrası tapınağın kapısında rahibin bir kurban bağışladığı ifade edilmektedir. Söz konusu kurbanın ise genellikle güvercin olduğu belirtilmektedir. Zira güvercin kanı çok eski inançlardan beri kadın cinselliği ile bekâret, annelik ve evlilikle ilgili olarak görülmektedir¹⁰⁵⁹. Bunun yanı sıra Hitit uygarlığının hiyeroglif yazısında da Tanrıça Kubaba ve güvercin motifi arasında bir bağlantının olduğu ifade edilmektedir. Yani Hitit anıtlarında Tanrıça Kubaba/Kupapa adı, Hitit hiyeroglif yazısı ile bilindiği üzere Dingir (tanrı) işaretinden sonra “*Ku*” olarak okunan dörtgen, determinatif olarak bir güvercin resmi ve “*Ba/pa*” şeklinde okunan bir kap resmiyle ifade edilmektedir¹⁰⁶⁰. Kybele adıyla da bilinen bu tanrıça kabartmalarda yer yer güvercinle tasvir olunmuştur. Öte yandan tanrıçanın güvercinle olan bağı sonraki dönemlerde de batı dünyasında da devam etmektedir.

Eski Hellen toplumunun din ve mitolojisine bakıldığında güvercinin Mezopotamya’da olduğu gibi Eski Batı toplumlarında cinsellik, aşk ve sadakatle özdeşleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda Hellenler’in Aşk ve Güzellik Tanrıçası Afrodit’in (Roma’da Venüs) bir güvercin tarafından kuluçkaya yatırılan yumurtadan doğduğuna inanılmış ve sembolik olarak güvercinlerle temsil edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Hellen toplumunda genç kadınlar arasında güvercin saflığı ve masumiyeti temsil ederken, MÖ 4.-5. yüzyıllardan kalma Hellenli genç kızların mezar taşlarını süsleyen

¹⁰⁵⁸ U. Winter, *agm*, s. 66, 68.

¹⁰⁵⁹ M. Eliade, *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, s. 70.; Buna benzer bir uygulama Yahudilerin kutsal kitabı Kitâb-ı Mukaddes’te de karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, doğum yapmış bir kadının temiz sayılması ve günahlarından arınması için RAB’be sunabileceği sunular arasında güvercinin adı zikrolunmaktadır. Bu durum söz konusu dini kitapta şöyle geçmektedir: “*Erkek ya da kız çocuk doğuran kadının temiz sayılması için geçmesi gereken günler dolunca, yakmalık sunu olarak bir yaşında bir kuzu, günah sunusu olarak bir güvercin ya da bir kumru getirip Buluşma Çadırı’nın giriş bölümünde kâhine verecektir.*” Başka bir yerde de bu durum: “*Eğer kadının kuzu alacak gücü yoksa biri yakmalık sunu, öbürü günah sunusu olmak üzere, iki kumru ya da iki güvercin yavrusu getirecek. Kâhin kadını arıtacak ve kadın temiz sayılacaktır.*”¹⁰⁵⁹ şeklinde ifade edilmektedir. Levililer 12:6.

¹⁰⁶⁰ Ömer Çapar, “Anadolu’da Kybele Tapınımı”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, C. 29, S. 1-4, 1978, s. 198.

güvercin heykellerine rastlanmaktadır. Bazı tasvirlerde Venüs adıyla bilinen bu tanrıça, iki güvercin tarafından çekilen *şara* denilen iki tekerlekli bir arabaya binmiş şekilde betimlenmektedir¹⁰⁶¹. Ayrıca Grekçe’de *Peristera*, güvercin anlamına gelirken, söz konusu ifadenin Farsça’ya da *Peristo* olarak geçtiği görülmektedir¹⁰⁶².

Tüm bunlardan hareketle tarih öncesi dönemlerden günümüze dek kuş ve kuşa dair ne varsa kadın ve onun doğurganlığı ve yaşam bahşetmesiyle bağlantılı olarak görülmüştür. Kuşlar içerisinde güvercin Eski Çağ Mezopotamya, Anadolu ve Levant toplumlarında genellikle İstar’la özdeşleştirilmiş, silindir mühürler ve kabartmalar üzerinde adı geçen tanrıçayla birlikte resmedilmiştir. Hatta daha sonraki Eski Batı toplumlarının kültürüne de geçmiş olan güvercin aynı tanrıçanın batılı versiyonlarının kutsal sembolü olmuştur.

2.1.2. Akbaba

2.1.2.1. Ölüm ve Öteki Dünya Sembolü Olarak Akbaba

Eski Yakın Doğu’da saygı gören kuşlardan olan Akbaba’nın (*Gyps*), Kızıl akbaba (*Gyps fulvus*), Sakallı akbaba (*Gyps barbatus*), Mısır akbabası (*Neophron percnopterus*), Sarkık yüzlü akbaba (*Torgos tracheliotus*) ve Kara akbaba (*Aegyptius monachus*) gibi beş farklı türünün olduğu bilinmektedir¹⁰⁶³. Diğer kuş türlerine nazaran büyük boyutlara sahip, ürkütücü, ölümü hatırlatan yırtıcı bu kuşun sembolik anlamının kökleri oldukça eskilere dayanmaktadır.

Eski Çağlardan itibaren akbaba gibi yırtıcı kuş türleri, sahip oldukları uçuş yetenekleri sayesinde daima dikkatleri üzerlerine çekmiş olup aynı zamanda kanat veya tüyleri dini ritüellerde kullanılagelmiştir. Söz konusu bu kuş türleri tarih öncesi kültürlerin ritüellerinde, imgelerinde ve mitlerinde sembolik olarak güçlü bir rol üstlenmişlerdir. Özellikle Eski Yakın Doğu’da, Epi-paleolitik’ten Neolitik Dönem’e kadar olan zaman aralığında akbaba ve diğer yırtıcı kuşların birtakım metaforik özellikleriyle karşılaşılmaktadır. Bu cümleden hareketle Irak’ın kuzeyindeki Zagros Dağları’nda bulunan ve Büyük Zap Nehri’ne bakan Zavi Çemi Şanidar açık hava

¹⁰⁶¹ B. Allen, *age*, s. 60.

¹⁰⁶² Ş. Can, *age*, s. 465.

¹⁰⁶³ Silvia Schroer, “Vulture”, *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, 2008, s. 1.; W. Geoffrey Arnott, *Birds in the Ancient World From A to Z*, Routledge, London and New York 2007, s. 91-92.; Fakat bu beş tür içerisinden Kızıl akbaba (*Gyps fulvus*), Sakallı akbaba (*Gypaetus barbatus*) ve Mısır akbabası’nın (*Neophron percnopterus*) Mezopotamya’da bulunduğu, ancak bunların yaygın türler olmadığı kaydedilmiştir. Söz konusu bu üç türün Kuzey Irak tepelerinde ve Cebel Hamrin sıradağlarının yüksek kesimlerinde yaşadıkları ve ovalık alanlara nadiren indikleri aktarılmıştır. E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 8.

yerleşiminde Epi-paleolitik Dönem'e tarihlendirilen tabakalarda aralarında akbabanın¹⁰⁶⁴ da bulunduğu on yedi yırtıcı kuşun kanatlarına rastlanmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde söz konusu kanatların, kuşların bedenlerinden dikkatli bir şekilde kesildiği ve keçi kafataslarıyla birlikte gömüldüğü tespit edilmiştir. Nitekim araştırmacılar bu kanatların dini ayinlerde kullanılan kostümlerin yapımında ve dekorasyonunda tercih edilmiş olabileceğini ifade etmişlerdir¹⁰⁶⁵.

Bunların yanı sıra Lübnan'daki Beyrut'un 10 km kuzeydoğusunda yer alan Ksar Akil kaya barınağında Orta Paleolitik'ten Epi-paleolitik Dönem'e kadar ki zaman aralığına ait kuş kemiği kalıntıları içerisinde Siyah akbaba ve Kızıl akbaba türlerine ait kanat ve bacak kemiklerine ulaşılmıştır¹⁰⁶⁶. Aynı zamanda Doğu Ürdün bozkırındaki Azrak Havzası'nın güneybatısında yer alan Epi-paleolitik Dönem yerleşimi olan Wadi Jilat 22'de de çok sayıda hayvan kemiği bulgusuna rastlanmıştır. Bu kemik bulguların çoğunluğunu akbaba ve kartal kemikleri oluşturmaktadır. Ele geçen bu kemik buluntularına bakıldığında yırtıcı kuşların etiyle besleniminden ziyade insanların süslenme veya sembolik kullanımına hizmet ettikleri düşünülmektedir. Dikkat çeken bir başka nokta ise buradaki kaplumbağa kalıntıları ile yırtıcı kuşların yakalanması arasındaki bağlantıdır. Şöyle ki, Wadi Jilat 22 toplumlarının, akbaba ve kartal tüylerini elde etmek amacıyla yerleşim alanı etrafındaki kaplumbağaları yem olarak kullandıkları ve böylece adı geçen yırtıcı kuşları avladıkları anlaşılmaktadır¹⁰⁶⁷. Nitekim gerçek hayatta da kartalların beslenmesinde ilk sırada kaplumbağaların geldiği bilinmektedir. Bu durum tarih öncesi toplumlarının doğayı ve içerisinde yaşayan canlıları oldukça yakından gözlemlediklerini ortaya koymaktadır.

Akabinde İsrail'deki Natufian Dönemi'ne tarihlenen Hayonim Mağara alanında yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde akbaba bacağına ait kemik kalıntıları ortaya

¹⁰⁶⁴ Buradaki kemikler üzerinde yapılan analizler neticesinde bunların; dördü sakallı akbaba (*Gypaetus barbatus*), bir kızıl akbaba (*Gyps fulvus*) yedi ak kuyruklu deniz kartalı (*Haliaeetus albicilla*), bir büyük toy kuşu (*Otis tarda*) ve dört küçük kartal'a ait oldukları anlaşılmıştır. Toy kuşu hariç bu kuşların hepsi leşle beslenen türlerdir. Öte yandan ele geçen kuşların kemikleri, kült işlevi gördüğü düşünülen taş bir yapının yanında bulunmuştur. Bölgedeki kazı çalışmalarını yürüten araştırmacılar, kuşların kanatlarının öleceği sırada kesildiğini ve daha sonra yapılan ritüellerde kullanıldığını ifade etmişlerdir. A. Collins, *age*, s. 143.; M. Gimbutas, *age*, s. 189.

¹⁰⁶⁵ Augusta McMahon, "The Encultured Vulture: Late Chalcolithic Sealing Images and the Challenges of Urbanism in 4 th MBC Northern Mesopotamia", *Paléorient*, Vol. 42, No. 1, 2016, s. 178.; J. Black, A. Green, *age*, s. 99.

¹⁰⁶⁶ Annemie M.P. Kersten, "Birds from the Palaeolithic Rock Shelter of Ksar 'Akil, Lebanon", *Paléorient*, Vol. 17/2, 1991, s. 99-116.

¹⁰⁶⁷ Louise Martin, Yvonne Edwards, Andrew Garrard, "Broad Spectrum or Specialised Activity? Birds and Tortoises at the Epipalaeolithic Site of Wadi Jilat 22 in the Eastern Jordan Steppe", *Antiquity*, Vol. 87, No. 337, 2013, s. 649-665.

çıkarılmıştır¹⁰⁶⁸. Benzer şekilde Kuzey Suriye'deki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem yerleşimlerinden Mureybet ve Jerf el-Ahmar ile Türkiye'nin güneydoğusundaki Göbekli Tepe'de yürütülen arkeofaunal çalışmalarda ele geçen kalıntıların önemli derecede yırtıcı kuşların baş ve uzuv parçalarını barındırdığı gözlemlenmiştir¹⁰⁶⁹. Söz konusu buluntular öncelikle kuşların kanatları veya tüyleri için avlandıklarını, tüyelerinin ise ritüellerde kullanılan kostümlerin dekoratifinde tercih edildiğini ya da grup üyeliğini yansıtan totemik semboller olabileceğini göstermektedir.

Diğer yandan akbabaların, Neolitik Dönem'de Yukarı Fırat ve Dicle havzasında yaşayanların sembolik dünyasında da önemli bir role sahip olduğu bilinmektedir. Buradan hareketle adı geçen havzada yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda çeşitli yerleşim yerlerinde akbaba tasvirli buluntularla karşılaşmıştır. Kuzey Irak'taki Nemrik 9 yerleşimindeki çalışmalarda bir dizi taş heykelcik ve havaneli bulunmuş olup bunların birçoğunun tepesinde akbaba ve kartal gibi yırtıcı kuşların baş figürleri yer almaktadır¹⁰⁷⁰. Öte yandan Suriye'nin Fırat Nehri kıyısındaki Jerf el-Ahmar yerleşiminde ele geçen iki stel üzerinde şematik akbaba başlarının işlendiği bilinirken yine aynı bölgede ortaya çıkarılan taş mil doğrultucular üzerinde akbaba gravürleri bulunmaktadır¹⁰⁷¹. Türkiye'nin güneydoğusundaki bir başka Neolitik Dönem yerleşimi olan Nevali Çori'deki (Şanlıurfa) kült yapısı kalıntıları arasında akbaba tasvirli nesnelere ortaya çıkarılmıştır. Burada yapılan kazı çalışmaları neticesinde ele geçen en dikkat çekici buluntu ise, üzerinde iki insan başı ve akbabaların birlikte tasvir edildiği çok figürlü bir totem direğidir (**Resim 150. a**). Kült yapısının duvarlarının inşasında dolgu malzemesi olarak kullanıldığı düşünülen bu totem direği, yaklaşık MÖ 8500-8400 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Ayrıca ortaya çıkarılan buluntular içerisinde yontulmuş bir akbaba heykeli de ele yer almaktadır¹⁰⁷².

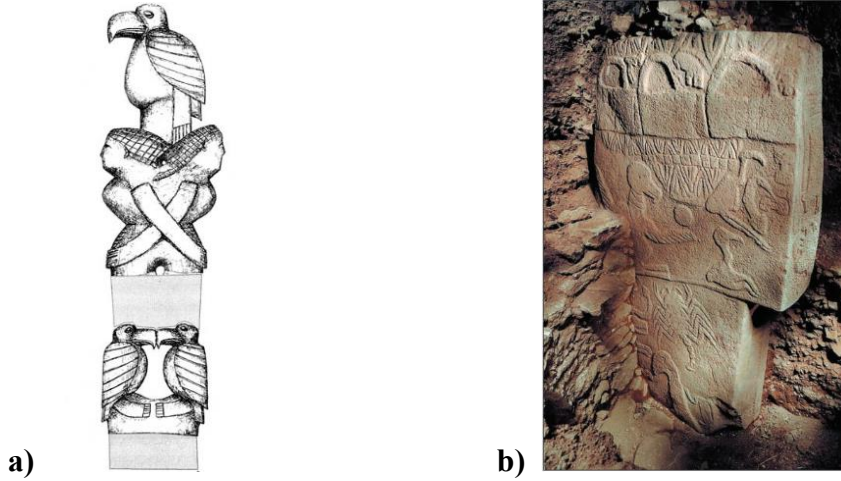
¹⁰⁶⁸ A. McMahon, s. 178.

¹⁰⁶⁹ A. McMahon, agm, s. 179.

¹⁰⁷⁰ Stefan Karol Kozłowski, "Nemrik 9, a PPN Neolithic Site in Northern Iraq", *Paléorient*, Vol. 15/1, 1989, s. 25-31.

¹⁰⁷¹ A. McMahon, agm, s. 179.

¹⁰⁷² Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe-The Stone Age Sanctuaries.", s. 248.; A. Collins, *age*, s. 140.

Resim 150. a) Nevali Çori'deki totem direğinin rekonstrüksiyonu, **b)** Göbeklitepe D Tapınağı'nda bulunan 43 numaralı dikilitaş. (K. Schmidt, Göbekli Tepe-The Stone Age., s. 244-248.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak insan sanatında kaydedilen en eski canlılar arasında yer alan bu yırtıcı kuşun betimlemeleri Türkiye'nin güneydoğusundaki Göbekli Tepe'de, D Tapınağı'ndaki 43 numaralı dikilitaş üzerinde de yer almaktadır. Collins ve C. Caletti'ye göre, D Yapısı'nın kuzey-kuzeybatı kısmında yer alan bu dikilitaşın batı yüzünde, biri genç olmak üzere toplam üç akbaba kabartma tasviri bulunmaktadır (**Resim 150. b**). Bunlardan sol tarafta bulunan akbabanın ayakta ve kanatları insan koluna benzeyecek şekilde resmedildiği görülmektedir. Ayrıca yukarıda adı zikrolunan araştırmacılar, dizleri bükülü ve tuhaf görünüme sahip olan bu varlığın akbaba kılığına girmiş bir şaman veya antropomorfik görünüme sahip bir kuş olabileceğini de ifade etmektedirler. Bu yönüyle Göbekli Tepe'deki bu kuşa ait motiflerin Çatalhöyük'teki tapınakların duvarlarında tasvir edilen akbabalarla benzerlik taşıdığını belirtmişlerdir. Ayrıca akbabanın sağ kanadının hemen üzerinde yuvarlak, top benzeri bir daire formu görülmektedir. Zira insan başının temsili olarak yorumlanan bu dairenin ise insan ruhlarını yansıttığı ileri sürülmektedir¹⁰⁷³. Bir başka görüşe göre, 43 numaralı dikilitaşta heybetli ve gösterişli şekilde resmedilen kuşun kanadında tuttuğu dairesel şekil erkek başını temsil etmektedir. Kanatlarını açmış, boynunda sıra sıra dizilmiş gerdanlığı bulunan bu kuş figürünün, yaklaşık 7500 yıl sonra çivi yazısıyla kaydedilmiş olan Sumer mitolojisindeki “Tanrıça İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi” adlı mitosta yer alan Tanrıça

¹⁰⁷³ A. Collins, *age*, s. 140-141.; Christopher C. Caletti, “Göbekli Tepe and the Sites around the Urfa Plain (SE Turkey): Recent Discoveries and New Interpretations”, *Asia Anteriore Antica. Journal of Ancient Near Eastern Cultures*, 2020, s. 101.

İnanna'yı zoomorfik görünümünü yansıttığı belirtilmektedir¹⁰⁷⁴. Bu iddialara karşın Peters ve Schmidt ise, Göbekli Tepe'de akbabalara dair verilerin birkaç münferit kuş kemiği ile taştan oyulmuş bir akbaba figür başıyla sınırlı olduğunu belirtmektedir¹⁰⁷⁵. Öte yandan S. Lewis ve L. Llewellyn-Jones'de yaptıkları çalışmada bölgede ele geçen yırtıcı kuş tasvirlerinin akbaba olmadığını aktarmaktadır. Tüm bunlar bir yana genel kanı ise, akbabaların Neolitik Dönem'in kült uygulamalarında ruhun ölümle göçünü simgeleyen kuş türü olduğuna yönelik bir inancın olduğu şeklindedir¹⁰⁷⁶. Zira Türkiye'nin güneydoğusunda Taş Tepeler Projesi kapsamında yürütülen çalışmalarda Karahan Tepe'de 2023 yılında yürütülen arkeolojik kazı çalışmalarında ise, bir insan heykeli ortaya çıkarılmıştır. Gerçekçi bir yüz ifadesi taşıyan bu heykel tarih öncesi dönemin sanatına ait eşsiz örneklerden birini oluşturmaktadır. Yaklaşık 2,30 cm yüksekliğindeki heykel, bir sekinin içerisinde zemine sabitlenmiş olarak bulunmuştur. Ölü bir insanı çağrıştıran kaburga, omurga ve omuz kemiklerinin öne çıktığı oturur vaziyetteki heykelin bulunduğu alanda duvara yerleştirilmiş bir akbaba heykeline rastlanmıştır¹⁰⁷⁷ (**Resim 151**). Nitekim cansız bir insan temsili olarak yorumlanan heykelin yanı başına akbaba figürünün yerleştirilmesi, bu kuşun doğal rolünü yani ölüm ve öte dünya ile ilişkisini açık bir şekilde göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Resim 151. Karahan Tepe'de sürdürülen kazı çalışmalarında bulunan akbaba heykeli.

(<https://arkeofili.com/gobeklitepe-ve-karahantepede-gercek-boyutlu-heykeller-bulundu/>

Erişim tarihi: 30.09.2023)

Bir leş yiyici tür olan akbaba, ölüm ve yeniden doğuş ile savaş ve mücadeleye eşlik etmesi açısından iki sembolik özelliği bünyesinde barındırmaktadır. Buradan hareketle Neolitik Dönem'den itibaren Yakın Doğu'nun bazı bölgelerinde ölen kişilerin

¹⁰⁷⁴ Y. Kılıç, E. Eser, Göbekli Tepe D Tapınağı Dikilitaş Betimlemeleri ile Sümer Mit Anlatıları Arasındaki Benzerlikler, s. 367-371.

¹⁰⁷⁵ Joris Peters, Klaus Schmidt, *Animals in The Symbolic World.*, s. 214.

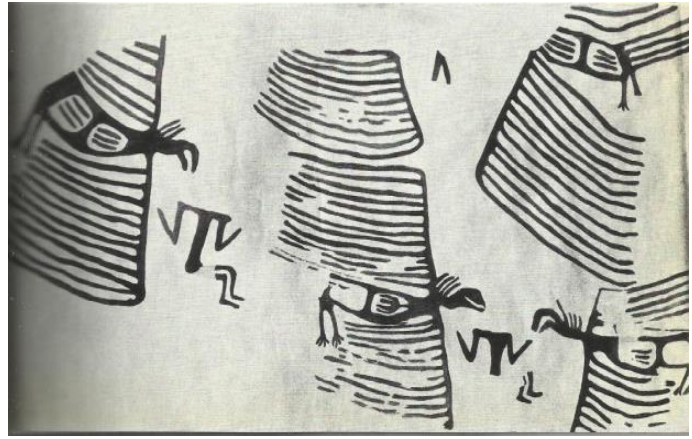
¹⁰⁷⁶ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 512.

¹⁰⁷⁷ <https://arkeofili.com/gobeklitepe-ve-karahantepede-gercek-boyutlu-heykeller-bulundu/>. (Erişim tarihi: 30.09.2023)

bedenlerinin yenmesi için akbabalara bırakıldığı bilinmektedir. Bu olayda belki de insanlar doğaüstü güçlerin varlığını bizatihi görmüşlerdir. Bu bağlamda ölümü sembolize eden akbaba tasvirleri erken dönem dini yapılarında sıkça karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁷⁸. Yakın Doğu coğrafyasının önemli Neolitik yerleşimlerinden birisi olan ve Türkiye'nin Konya ili sınırları içerisinde yer alan Çatalhöyük'te yapılan arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde duvar resimlerinde akbaba betimlemelerine rastlanmıştır. İnsan cesetlerine saldıran akbaba tasvirli duvar resimleri MÖ 6200'lere tarihlendirilen VII. ve VIII. tabakalardaki üç tapınakta bulunmuş olup Çatalhöyük yerleşimi sakinlerinin cenaze uygulamalarında bu yırtıcı kuşların yer almış olabileceğini göstermektedir. Doğanın usta temizlik işçileri olarak nitelendirebileceğimiz akbabalar, bu sayede bulaşıcı hastalıkların yayılmasına da engel olmaktadır. Çatalhöyük betimlemelerinde akbabaların, olasılıkla ölü atayla ilgili ayinlerde, cesetleri tüm etlerinden arındırma görevini yerine getirdikleri ve cesedin sonrasında gömüldüğü aktarılmak istenmiştir. Genel itibariyle bu yerleşim yerinin çeşitli tapınak duvarlarında çok sayıda akbaba motifi betimlenmiş olup bu kuşlar çoğunlukla başı olmayan insan resimleriyle birlikte tasvir edilmişlerdir (**Resim 152**). Aynı zamanda devasa kanatlarıyla bu ürkütücü kuşlar, aralarındaki küçük başsız insan figürlerini de oldukça küçük göstermektedir. Hatta bazı duvar resimlerinde akbabaların, kanat açıklıklarının yaklaşık 1,5 m bulduğu yani neredeyse gerçek boyutlarda tasvir edilmiş oldukları görülmektedir. Nitekim Çatalhöyük duvarlarında temsil edilen bu yırtıcı kuş türünün Konya Ovası'nda çok sık görülen Anadolu'nun Kızıl akbabasının (*Gyps vulvus*) temsili olduğu düşünülmektedir¹⁰⁷⁹. Netice itibariyle Çatalhöyük'teki vahşi yaşam ve ölümün olgusunun duvar resimlerindeki akbaba betimleriyle sembolize edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan ölüm, yeniden doğuşu da meydana getirmektedir. Zira bu şekliyle bakıldığında akbabalar yeniden doğuşun simgesi olarak da gösterilmiş olabilir.

¹⁰⁷⁸ James Mellaart, *Çatal Hüyük, A Neolithic Town in Anatolia*, New York 1967, s. 166, 169, levha 45-46, 48-49, 183.

¹⁰⁷⁹ J. Mellaart, *age*, s. 166-168.

Resim 152. Çatalhöyük tapınak duvarlarındaki akbaba ve başsız insan tasvirleri. (J.Mellaart, *age*, s. 92, 94.)

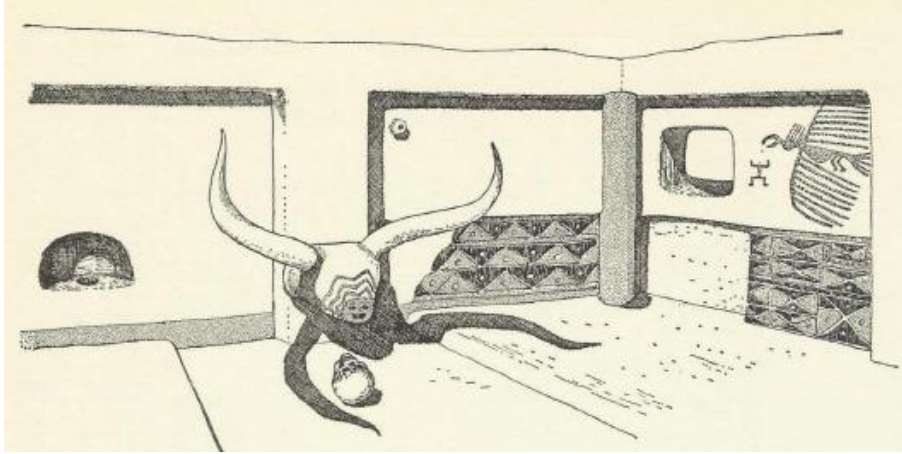
Gerçekten de Çatalhöyük akbabaları, kuşun kanatları ve tüyleri gibi, Neolitik sanat eserleri de akbabaların ve diğer yırtıcı kuşların ritüeller ve inanç sistemleriyle, özellikle ölümlerle ilişkilendirildiğini göstermektedir¹⁰⁸⁰. Ayrıca akbaban Ana Tanrıça'nın ölüm özelliğinin bir tasviri olduğu düşünüldüğünde, o zaman bu sahne ölüm tanrıçasını temsil etmekte, diğer yandan yeniden doğuşu simgelemektedir¹⁰⁸¹. Genel olarak akbaba sahneleri, ölüm ve dirilişin ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlı olduğunu sembolize ederken, bu kavram imgesel olarak birçok şekilde ifade edilmektedir. Şöyle ki başsız cesetler uzatılmış bacak ve kollarla gösterilmektedir. Daha da önemlisi, akbabalar siyah değil, yaşamın rengi olan kırmızıdırlar. Tapınak VII 21 olarak tanımlanan alanda akbaba freskinin yanı sıra altında bir insan kafatası bulunduğu, hayati yaşam gücünün simgesi olan büyük bir boğa başı yer almaktadır (**Resim 153**). Zira burada yeniden dirilişin ölümü takip ettiğine dair doğrudan bir gönderme bulunmaktadır. Ölüm anında Ana Tanrıça'nın ölüm özelliğini simgeleyen akbaba, ölünün ruhunu almakta, freskteki kesilmiş başla yan yana bulunan boğa başı da yeniden canlanmayı sembolize etmektedir¹⁰⁸². Bununla birlikte Çatalhöyük'te 2022 yılı kazı çalışmaları esnasında bir evde yedi bireyin bulunduğu tespit edilen bir mezar ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu mezarda trepanasyon (kafatası delgisi) uygulaması yapılmış bir bireye ait kafatasının yakınında akbaba pençesi ortaya çıkarılmıştır¹⁰⁸³. Nitekim bu mezar buluntusu akbabanın Çatalhöyük'teki ölüm ve öteki dünyayla olan bağlantısının somut kanıtını oluşturması bakımından önemlidir.

¹⁰⁸⁰ Ian Hodder, "An Archaeological Response", *Paléorient*, Vol. 35, No. 1, 2009, s. 109-111.

¹⁰⁸¹ J. Mellaart, *age*, s. 183.

¹⁰⁸² M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, s. 187.

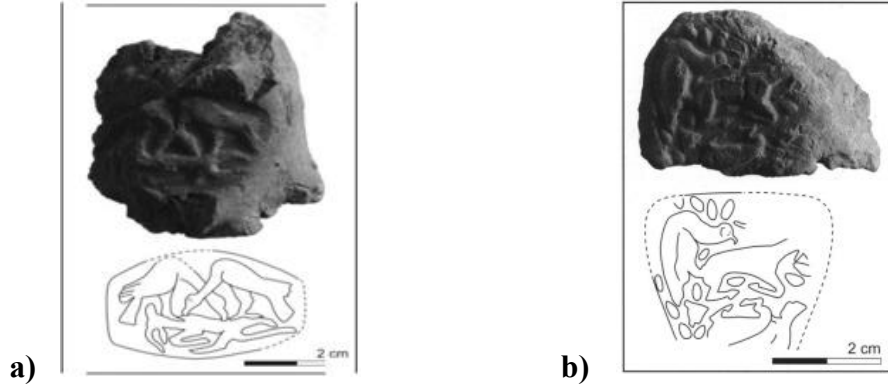
¹⁰⁸³ <https://arkeofili.com/catalhoyukte-akbaba-penceli-mezarda-trepanasyon-ornegi/>. (Erişim tarihi: 31.12.2023)

Resim 153. Çatalhöyük Tapınak VII.21'in rekonstrüksiyonu. (J. Mellaart, *age*, s. 82)

Daha sonraki dönemlere ait çeşitli yerleşim yerlerinde yürütülen arkeolojik çalışmalar esnasında çok sayıda akbaba motifli nesnelere bulunmuştur. Bu cümleden olmak üzere Kuzeydoğu Suriye bölgesindeki Tel Brak yerleşiminde 2007-2008 yıllarında yapılan kazılarda Son Kalkolitik Dönem'in sonlarına (yaklaşık MÖ 3900-3600) tarihlenen çok sayıda mühür buluntusu ele geçmiştir. Mühürlerin çoğunluğu, kentin kuzey sınırında yer alan ve kentin çöplüğü olduğu anlaşılan Tel Majnuna'daki birikintiler içerisinde ortaya çıkarılmıştır. Burada keşfedilen bazı mühürler üzerinde akbaba motifleri betimlenmiş olup bunların iki farklı tema halinde tasvir edildikleri tespit edilmiştir. Bu temaların ilkinde genellikle profilden verilmiş iki akbabanın birbirine değen gagaları çapraz pozisyonda gösterilmiştir. Aynı zamanda bu temada akbabalar doğal karakteristiğine uygun olarak bir hayvan leşiyle beslenirken tasvir edilmişlerdir. (**Resim 154. a**). İkinci temada ise yine profilden verilen bir akbaba, ölü hayvanın üzerinde durur pozisyonda resmedilmiştir (**Resim 154. b**). Nitekim ölü oldukları anlaşılan hayvanlar ise her iki sahnenin ortak yönünü oluşturmaktadır. Bununla birlikte akbabaların tek veya gruplar halinde diğer hayvanlarla bir arada tasvir edildiği sahneler de mevcuttur. Aynı zamanda kanatları açılmış olarak işlenen akbabalar karışık varlıklarla bir arada resmedilmiştir. Yine Tel Brak yerleşiminde yapılan çalışmalarda çoğunluğunu Tel Majnuna buluntularının oluşturduğu yaklaşık 99 silindir mühür üzerinde yer alan akbaba figürleri genellikle profilden verilmişlerdir. Zikrolunan mühürler üzerindeki bu yırtıcı kuşa ait betimlerin, tanınması ve başka bir hayvanla karışmamasını sağlayan ayırt edici dış hatlara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Gerçekten de tasvirlerdeki akbabaların boyun ve kuyruklarının belirgin yapısal kıvrım ayrıntıları, deforme olmuş mühürlerde bile

tanınmayı mümkün hale getirmektedir¹⁰⁸⁴. Dolayısıyla akbaba tasvirlerinde işlenen anatomik yapıya ait detaylar, özellikle de boyun ve kanatların duruşu, dönemin sanatçılarının leş yiyen bu iri yırtıcı kuş türünü yakından gözlemlemiş olduklarını göstermektedir.

Resim 154. a) Tel Majnuna'dan MÖ 3900-3800 dönemine ait mühür baskısı, ölü keçi ile beslenen çapraz boyunlu akbabalar, **b)** Tel Majnuna MÖ 3900-3800 mühür baskısı, hayvan üzerinde tek akbaba. (A. McMahon, The Encultured Vultures., s.172.)

Bazı araştırmacılar Tel Brak'ta MÖ 3900-3600 yıllarına tarihlendirilen damga mühürler içerisinde çok sayıda boyunları çapraz birleştirilmiş akbabaların yer aldığı kompozisyonun, Kuzey Mezopotamya'da ortaya çıktığını ve sonraları Mezopotamya'nın güneyine yayıldığını ifade etmektedir. Zira akbaba tasvirinin bulunduğu Uruk Dönemi'nin sonlarına ait silindir mühür örnekleri de bu düşüncüyü doğrulamaktadır¹⁰⁸⁵. Bunların dışında boyunları çapraz birleştirilmiş akbaba tasvirli eserlere Tel Kaskashok II ile Hacinebi yerleşimlerinde rastlanmaktadır. Hacinebi'deki Son Kalkolitik Dönem'e (MÖ 3900-3600) tarihlendirilen B1 Tabaka'da ters dönmüş ölü bir keçinin üzerinde boyunları birbirine çaprazlanmış akbaba çifti bulunmaktadır¹⁰⁸⁶.

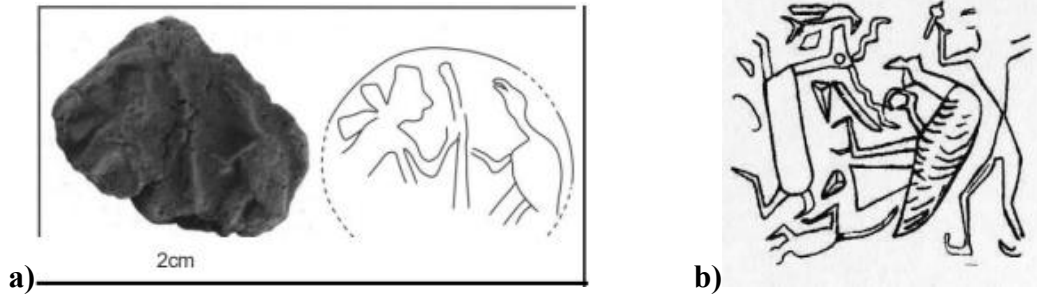
Tekrardan Tel Brak kentindeki Tel Majnuna höyüğünde ele geçen mühürlere bakıldığında, bunların neredeyse yarısını bir akbabanın profilden gösterildiği veya birden fazla akbabayı betimleyen örnekler oluşturmaktadır. Söz konusu örnekler içerisinde bazısı hayvan leşi üzerinde duran bir akbabayı temsil ederken, geriye kalanların çoğunda da akbabalar, aslan ve keçi-aslan mücadeleleri ile akrep gibi hayvanların bulunduğu sahnelerde ikincil figür durumundadır. Ayrıca bu yırtıcı kuş motifler, bir insan ve aslanın mücadelesinin sahnelendiği mühürlerde ölü insanların üzerinde gezinen 'Şaman' olduğu

¹⁰⁸⁴ Detaylı bilgi için bkz. A. McMahon, The Encultured Vultures., s. 172.

¹⁰⁸⁵ Holly Pittman, "Administrative Evidence from Hacinebi Tepe: an Essay on the Local and the Colonial", *Paléorient*, Vol. 25, No. 1, 1999, s. 46.

¹⁰⁸⁶ A. McMahon, The Encultured Vultures., s. 175.

düşünülen figürlerle birlikte görülmektedir (**Resim 155. a**). Bu konuya dair başka örneklere, Mezopotamya'nın kuzeyindeki MÖ 4200-3600 yılları arasına tarihlendirilen Hacinebi Tepe (A Bölgesi), Tepe Gavra (XI-X. Tabakalar), Tel Brak, Tel Hamoukar, Arslantepe gibi yerleşimlerde rastlanmış olup güney ve güneybatı bölgelerdeki Uruk, Susa ve Habuba Kabira silindir mühürleri üzerinde akbabaların aslanlarla bir arada tasvir edildikleri görülmektedir¹⁰⁸⁷ (**Resim 155. b**).

Resim 155. a) Son Kalkolitik Dönem (MÖ 4200-3600) Tel Brak'ta bulunan şaman ve akbaba motifli damga mühür ve çizimi. **b)** Hacinebi Tepe'den (A Bölgesi) ele geçen üzeri şaman, akbaba ve boynuzlu hayvan (geyik, keçi) figürlü damga mühür çizimi. (A. McMahon, *The Encultured Vultures.*, s. 176)

Mezopotamya Son Kalkolitik Dönem eserlerindeki akbaba betimlerinin çoğunlukla çağrıştırdıkları simgesel manaya karşılık tasvir edildikleri görülmektedir. Bu coğrafyanın en güçlü sembolik hayvanlarından olan aslanın aksine, akbabaların insan figürlerine karşı gösterilen veya diğer hayvanları avlayan rakipler olmadıkları anlaşılmaktadır. Buradan hareketle söz konusu kuş türünün o dönemlerde canlı yaşam için bir tehdit oluşturmadığı, ancak genellikle ölmüş hayvanların resmedildiği kompozisyonlarda yer aldığı gözlemlenmektedir. Nitekim yaşamın son bulması olarak tanımlanan ölüm hadisesinin aktarıldığı bu tasvirlerde akbabalar, ölümü ve sonrasındaki parçalanmayı net bir biçimde imgesel yolla ortaya koymaktadır.

Açık kanatlı yırtıcı kuş tasvir geleneği, Kuzey ve Güney Mezopotamya'daki silindir mühürlerde MÖ 3. binyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Ancak MÖ 3. binyıla ait tasvirli eserler üzerinde bu kuşlar diğer hayvanların çoğunlukta olduğu sahnelerde ikincil figürler olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁸⁸. Cemdet Nasr Dönemi'ne tarihlendirilen bir silindir mühür sahnesinde, akbaba olduğu anlaşılan iki büyük kuş betimi, oturan figürlere

¹⁰⁸⁷ A. McMahon, *The Encultured Vultures.*, s. 175-176.; Holly Pittman, "Mesopotamian Intraregional Relations Reflected Through Glyptic Evidence in the Late Chalcolithic 1-5 Periods", *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, Ed. Mitchell S. Rothman, School of American Research Press, New Mexico 2001, s. 417,

¹⁰⁸⁸ A. McMahon, *The Encultured Vultures.*, s. 177.

doğru, doğal bir biçimde kanatlarını kabartarak yürümektedir. Bununla birlikte bir akbaba ve aslanın yerde yatmakta olan bir bizona saldırdığı bir başka sahne, Mohenjo-Daro üslubunda bir steatit kâsenin dış yüzeyine stilize biçimde işlenmiştir¹⁰⁸⁹. Fakat bu dönemden itibaren akbaba motiflerinin daha büyük ölçekli sanat eserlerinde, bilhassa savaş sahnelerinde sıkça yer almaya başladıkları görülmektedir. Bu cümleden hareketle Girsu şehrinde bulunan ve Sumer kabartmalarının eşsiz örneklerinden birisini teşkil eden “Akbabalar Steli” bunların en bilinenidir. Adı geçen stel üzerindeki kabartmada, Lagaş şehir devletinin kralı Eanatum’un (yaklaşık MÖ 2450), komşusu Umma kentine karşı kazandığı zafer sahnesi betimlenmiştir. Dört bölüme ayrılan stelin arka yüzünde sağ üst alanda, anıta modern adını veren akbabalar gagalarında Lagaş’ın, Umma’lı düşmanlarının kesik başlarını tutarken tasvir edilmişlerdir¹⁰⁹⁰ (**Resim 156**). Daha açık bir ifadeyle Umma zaferi, stelin üst kısmında ölü askerlerin kafalarını taşıyan akbabalarla sembolize edildiği görülmektedir. Zira bu sanatsal geleneğin daha sonraki silindir mühürlerde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre, bazı eserlerde bir akbaba avına saldırırken veya zaferin habercisi olarak bir savaşçının arabasının önünde uçarken gösterilmektedir. Hatta zaman zaman çıplak bir tanrıça figürünün yanında dururken resmedilmektedir¹⁰⁹¹.

¹⁰⁸⁹ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 84.

¹⁰⁹⁰ Oldukça kötü durumda olan Akbabalar Steli beyaz kireçtaşından yapılmış, tepesi yuvarlatılmış büyük, dikdörtgen bir levhadır. Yedi parçaya ayrılmış olan stelin parçalarının altısı 1880 yılı kazılarında Girsu kentinde bulunmuştur. Bölgedeki yağmalarda ele geçen yedinci parça ise, 1900 yılında British Müzesi tarafından satın alınmış ve daha sonra restorasyon için Louvre Müzesi’ne verilmiştir. Restore edilmiş haliyle stel 1,80 m yüksekliğinde, 1,30 m genişliğinde ve 0,11 m kalınlığındadır. Hem metin hem de görsel olarak, ön ve arka yüzünde, Lagaş şehir devletinin komşu Umma’ya karşı toprak ve su hakları konusunda uzun süredir devam eden anlaşmazlıklardan kaynaklanan bir savaşta kazandığı zaferi belgelemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Irene J. Winter, “Chapter Sixteen After the Battle is Over: The Stele of the Vultures and the Beginning of Historical Narrative in the Art of the Ancient Near East”, *On Art in the Ancient Near East, Cilt 2, From the Third Millennium BCE*, Brill, Leiden-Boston 2010, s. 5, 11-12.; Amelie Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu (MÖ 3000-330) Cilt 1*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 46-47.; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s. 49-50.

¹⁰⁹¹ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 84.

Resim 156. Akbabalar Steli'nin arka yüzü, Akbabalar ve düşman başları, üst kısım detayı. (I.J. Winter, *On Art in the Ancient Near East* Vol.2, s. 46.)

Bunların yanı sıra Eski Mezopotamya sanatının ilk dikilitaşı olarak nitelendirilen ve günümüzde Fransa'daki Louvre Müzesi'nde sergilenen Sargon Steli, Akad Devleti'nin kurucusu Sargon'un hükümdarlık yıllarına tarihlenmektedir. Dikdörtgen formda kabaca şekillendirilen bu stelin yalnızca üç kenarı korunmuş olup yüzeyi de üç frize bölünmüştür. Adı geçen stel ideolojik mesajların iletilmesi için propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Sargon'un saltanat dönemindeki askeri seferlerini temsil eden stelin C yüzünde, savaşın sonuçları hemen alt kısımda görselleştirilmiştir. Bunun yanı sıra zaferden sonra düşman cesetleri akbabalara ve köpeklere terk edilmiş şekilde betimlenmiştir. Güçlü bir etkiye sahip bu sahnede, akbabalar ve yırtıcı kuşlar çeşitli uçuş pozisyonlarında resmedilerek daha gerçekçi bir izlenim verilmiştir. Ayrıca sahnenin solunda ve ortasında bulunan köpeklerin¹⁰⁹² ölen kişilerin uzuvlarını yemesi ya da sahnenin en sağındaki akbabanın bir insan bacağını tutması gibi ayrıntılar da imgeselliği artırmaktadır. Aynı zamanda yırtıcı kuşların farklı boyutlarda betimlenmesi, yani en küçük kuşların en üstte olması gibi detaylarda sahneye uzamsal derinlik katmaktadır¹⁰⁹³ (**Resim 157**). Genel itibariyle ideolojik bir mesaj içeren stel üzerindeki kabartmada dini bir mesajda aktarılmaktadır. Buna göre, hayvanlar tarafından yaralanmak ya da gömülmeden kalmak, tanrılar tarafından tamamen terk edilmek manasına gelmektedir. Stelden hareketle Akad Devleti Dönemi'nde siyasi amaçlara hizmet eden resim sanatında akbabaların, tabiatına uygun olarak ölümle ilgili sahnelerde resmedildikleri anlaşılmaktadır.

¹⁰⁹² Soldaki köpeğin tasmalı olması, köpeklerin muhtemelen askeri seferlerde kullanılan evcil hayvanlar olduklarını göstermektedir.

¹⁰⁹³ Lorenzo Nigro, "The Two Steles of Sargon: Iconology and Visual Propaganda at the Beginning of Royal Akkadian Relief", *Iraq*, 1998, Vol. 60, s. 85-102.

Resim 157. Günümüzde Louvre Müzesi'nde bulunan Sargon Steli'nin çizimi. (L. Nigro, agm, s. 97.)

Ölümün, yeniden doğuşun ve yenilenmenin sembolü olan akbaba Mezopotamya toplumlarının çivi yazılı belgelerinde Sumerce “*NU.UM.MA.^{MUŞEN}*”, Akadca “*zībū*”¹⁰⁹⁴, “*tesuz^{MUŞEN}*”¹⁰⁹⁵ şeklinde geçmektedir. Mezopotamya'nın tasvir ve mühür sanatında olduğu gibi çivi yazılı belgelerde de akbabanın ölümle bağlantılı metaforik aktarımlarda geçtiği görülmektedir. Örneğin Sumerliler'in ünlü efsanesi olan Gılgamış Destanı'nın V. tabletinde Humbaba, Gılgamış'ı ölü bedenini akbabalara yedirmekle tehdit etmektedir¹⁰⁹⁶. Bu destanda vahşi doğanın korkutucu yönünün akbabayla temsil edildiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca bu yırtıcı kuşa ait tasvirler, Yeni Asur Devleti Dönemi kabartmalarında ve Nimrud'daki “Yanık Saray” olarak isimlendirilen saray yapısında keşfedilen fildişi objeler üzerinde yer almaktadır. Zira bu dönemin başkentlerinden Nimrud kentinde bulunan ve MÖ 9-8. yüzyıla tarihlenen Kuzey Batı Sarayı'ndaki AB Odası olarak isimlendirilen alanda üzerinde hayvan tasvirlerinin sıralandığı bronz bir kâse bulunmuştur. Hafif yuvarlak tabanlı ve geniş kenarlara sahip kâsenin ağız ve kaide kısmında tahribat nedeniyle eksiklikler bulunmakla birlikte kâsenin ortasında lotus çiçeklerinden frizlerle çevrelenmiş bir motif bulunmaktadır. Bunun etrafında da, domuz olduğu düşünülen kabarık tüylü ölmüş hayvanları parçalayan akbabaların resmedildiği görülmektedir. Kâsenin ağız kenarının hemen iç kısmında ise, daha fazla akbaba tasviri vardır¹⁰⁹⁷ (**Resim 158**). Nitekim bu kâse üzerindeki betimlemelerden anlaşılacağı üzere akbabalar doğalarına uygun olarak ölü hayvanla beslenmektedirler.

¹⁰⁹⁴ J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 447.

¹⁰⁹⁵ Ş. Ay Arçın, agm, s. 495.; CAD Z, s. 106.

¹⁰⁹⁶ J. Bottero, *Gılgamış Destanı*, s. 114.

¹⁰⁹⁷ J. E. Curtis, J. E. Reade, *age*, s. 140.

Resim 158. Nimrud'daki Kuzeybatı Sarayı'ndaki AB Odası'nda bulunan üzeri tasvirli bronz kâse. (J.E. Curtis, J.E. Reade, *age*, s. 140.)

Bilindiği üzere etkileyici bir görünüme sahip akbabalar yalnızca leşle beslenmektedirler. Bu durum akbabaların ölümle ilişkilendirilmesindeki en önemli özelliği olmuştur. Söz konusu etkileyici görünüme sahip akbabalara genellikle kırsal ve çöl bölgelerinde rastlandığı gibi zaman zaman açlık sebebiyle şehir merkezlerinde de rastlanmaktadır. Eski Çağ toplumlarının birçoğu akbabalardan korkmakla birlikte bu güçlü yırtıcılara karşı aynı zamanda saygı duyarak hayranlık beslemişlerdir. Öyle ki Eski İran'da Zerdüştlük inancının bir parçası olarak, cenaze törenlerinde, ölümler dağların zirvelerine veya özel olarak oluşturulmuş “dakhma” adı verilen sessizlik kulelerinin üstüne yerleştirilmiştir. Böylece bu binalarda cesetlerin özellikle akbaba, karga ve kuzgun gibi yırtıcı kuşlar tarafından tüketilmesi sağlanarak önemli bir ritüel gerçekleştirilmiştir¹⁰⁹⁸. Nitekim İran'da 20. yüzyıla kadar sürdürülen “dakhma” uygulaması, modern Hindistan'ın bazı bölgelerinde aynı amaçla kullanılmaya devam etmektedir.

2.1.3. Kartal

2.1.3.1. Güç Sembolü Olarak Kartal

Yırtıcı kuşlar (*Accipitridae*) familyasından olan kartal, kızıl siyah tüylü, oldukça güçlü, yuvasını yüksek kayalıklar üzerinde kuran, iri bir kuştur. Söz konusu kanatlı canlı, hayvanlar âleminin en keskin gözlü kuşu olarak nitelendirilmekle birlikte gözleri kamaşmadan güneşe bakabilen tek hayvan olarak bilinmektedir¹⁰⁹⁹. Ayrıca kartal büyük boyutu, kanat açıklığı, güçlü pençeleri ve kancalı gagası ile diğer kuş türlerinden rahatça ayırt edilmektedir. Zira kartal, Eski Çağ toplumlarının çoğunda güneşin yaratıcısı ya da güneşin kendisi olarak kabul edilmiş olup ölenlerin ruhlarını öteki dünyaya taşıdığına inanılmıştır. Hatta gelecekte haber verdiği de düşünülmüştür. Göğün ve kozmolojik güçlerin simgesi sayılan bu kanatlı yırtıcı kuşun, göksel güçler ile yeryüzündekiler arasında arabuluculuk yaptığına inanılmıştır¹¹⁰⁰. Nitekim kuşlar arasında en asil tür olarak kabul edilen kartal gökyüzünün hâkimi olarak nitelendirilmiş özellikle oldukça yüksekte ve güneşe yakın uçma yeteneği de onu ilahi bir varlık haline getirmiştir.

¹⁰⁹⁸ Thom Van Dooren, *Vulture*, Reaktion Books, London 2011, s. 9-12.; J.Peters, K. Schmidt, agm, s. 214.

¹⁰⁹⁹ Özlem Güngör, “Divan Şiirinde Mitolojik bir Unsur Olarak Kartal Figürü”, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, C. I, S. II, 2016, s. 71.; Simone Voegtle, “The Eagle as a Divine Symbol in the Ancient Mediterranean”, *Symbols and Models in the Mediterranean: Perceiving through Cultures*, Eds. Aneilya Barnes, Mariarosaria Salerno, Cambridge Scholar Publishing, UK 2017, s. 107.

¹¹⁰⁰ A. Armutak, Doğu ve Batı Miolojilerinde Hayvan Motifi II., s. 7.; D. Gezgin, *age*, s. 114.

En eski çağlardan beri çeşitli toplumlarda öne çıkan üst tabaka insanları ve mahiyetindeki kimseler, siyasi propaganda amacıyla doğal çevrede bulunan güçlü, kuvvetli, cesur ve atik özelliklere haiz olağanüstü hayvanlara benzetilmiş ya da bu türden kimseler, çevresine hükmedebilmek amacıyla bu doğaüstü varlıklardan yararlanmışlardır. Söz konusu bu hayvanlar içerisinde aslan, kaplan, ayı ve kartal ilk akla gelenlerdir. İnsanoğlunun söz konusu hayvanlarla ilgili düşünce ve uygulamaları ilk çağlardan itibaren günümüze kadar kesintisiz olarak varlığını sürdürme gelmiştir¹¹⁰¹. Buradan hareketle tarihsel süreç boyunca kartalın saldırgan gücüne saygı duyulmuş ve sonuç olarak tanrıların bir sıfatı ve gücün, kuvvetin sembolü olarak Eski Çağ sanatında en sık tasvir edilen hayvanlardan biri olmuştur. Özellikle Mezopotamyalı krallar kartalı kraliyet yönetiminin en üst sembolü olarak kullanmışlardır¹¹⁰². Nitekim kuşların kralı olarak nitelendirilen kartal zaman içerisinde kraliyetle ayrılmaz bir bütün oluşturmuştur.

Eski Mezopotamya toplumlarının gündelik yaşamında kuşlara birçok sembolik anlamın yüklendiği arkeolojik veriler ile çivi yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Zira bazı kuş türleri tanrının bir tecellisi olarak görülmüştür. Bu kuşlardan kartal, dünyadaki birçok kültürde olduğu gibi Mezopotamya’da da kutsal sayılmış, tanrıların sıfatı, güç ve egemenlik sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle görsel sanatta en sık tasvir edilen hayvanlardan birisidir. Ayrıca kartal, Mezopotamya’nın kanatlı güneş disklerinde görüldüğü üzere Güneş Tanrısı’nın bir imgesi olarak kabul edilmiştir¹¹⁰³. Bunun yanı sıra alanın uzmanlarına göre kartal Mezopotamya’da doğan ve akabinde Anadolu’ya yayılan fırtına kuşu olarak nitelendirilmektedir. Nasıl ki gökyüzünün hâkimi kartal ise yeryüzünün hâkimi olarak da aslan görülmekte ve bu iki hayvanın birleşiminden ortaya çıkan melez varlığa tasvir ve mühür sanatında sıkça karşılaşılmaktadır¹¹⁰⁴.

Eski Mezopotamya toplumlarının kültüründe önemli bir yere sahip kartal çivi yazılı literatürde Sumerce “*TI₈.MUŞEN*”, “*Á.MUŞEN*” Akadca “*erû(m)*”¹¹⁰⁵ terimleriyle ifade edilmektedir.

Eski Mezopotamya’da tarihin erken dönemlerinden itibaren güç ve egemenlikle ilişkilendirilen kartal ikonografide de sıklıkla yer almıştır. Buradan hareketle ilk örnekler üzerinde kartal kanatlarını açmış şekilde iki hayvanın üzerinde gezinirken ya da

¹¹⁰¹ Ramazan Özgan, “Antik Çağ’dan Günümüze Çift Başlı Kartal: Anlamı, Yorumu ve Propagandası”, *Arkhaia Anatolika*, Vol. 3, 2020, s. 99.

¹¹⁰² S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 502.

¹¹⁰³ Lindsay Jones (Ed.), “Birds”, *Encyclopedia of Religion*, s. 948.

¹¹⁰⁴ J.E. Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, Routledge, London, 1971, s. 91-93.

¹¹⁰⁵ CAD E, s. 321.; J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 80.

sırtlarından kavrarken tasvir edilmiştir. Aynı zamanda bazen doğal kuş başının yerine bir aslan başı kullanılarak tamamıyla fantastik bir varlığa da dönüştürülmüştür. IV. Uruk Dönemi'nden itibaren görülmeye başlanan kartal veya aslan başlı kartal motifinin sonraki Er Hanedanlar Dönemi'nden Akad Devleti Dönemi'ne kadar yoğun olarak silindir mühürlerde karşılaşılmaktadır. Bu mühürler üzerinde kartal veya aslan başlı kartalın, dağ keçisi, sığır, geyik ya da aslan gibi bir çift hayvan üzerinde kanatlarını ve bacaklarını açmış biçimde cepheden resmedildiği gözlenmektedir (**Resim 159**). Bunun yanı sıra kartalın, Ur Kraliyet Mezarlığı'nda bulunan mühür baskılarında soyut formda, zıt temaların bir arada olduğu örnekler ile diğer biçimsel kompozisyonlarda betimlendiği anlaşılmaktadır¹¹⁰⁶.

Resim 159. Kalsit taşından yapılmış silindir mührün tasvirli sahnesi. (B. Buchanan, *age*, s. 92.)

Bunların yanı sıra Sumerliler'de kullanılan en erken kartal tasvirlerinden birini Lagaş kentinin sembolü olan aslan başlı kartal figürü oluşturmaktadır. Söz konusu kanatlı, kuş gövdeli ve aslan başlı mitolojik bir kuş olan Anzu kuraklıkları yok eden, yağmur fırtınalarını başlatan bir varlık olarak nitelendirilmiştir. Yani bu karışık varlığın atmosferik bir gücün kişileştirilmiş hali olduğunu söylemek mümkündür. Zira aslan ve kartal Mezopotamya toplumlarının ikonografisinde hemen hemen aynı sembolik manayı çağrıştırdığı hatta bu iki hayvanın birleştirilmesinden daha güçlü ve vahşi bir varlığın oluşturulduğu görülmektedir. Öyle ki aslan yeryüzünün rakipsiz canlısıyken, kartal da

¹¹⁰⁶ Arkeolojik veriler üzerindeki kartal tasvirleri için bkz. için bkz. E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 83.; B. Buchanan, *age*, s. 93.; Chikako E. Watanabe, "Composite animals in Mesopotamia as Cultural Symbols", *Composite Artefacts in the Ancient Near East Exhibiting an Imaginative Materiality Showing a Genealogical Nature*, Ed. Silvana Di Paolo, Archaeopress, Oxford 2018, s. 32.

gökyüzünün hâkimidir. Nitekim bu iki hayvanın birleştirilmesiyle yerin ve göğün hâkimiyetinin hedeflendiğini söylemek mümkündür¹¹⁰⁷.

Öte yandan Anzu kelimesinin aslan başlı kartalı temsil edip etmediği noktasında da bazı belirsizlikler bulunmaktadır. Zira 1925 yılında F. Thureau-Dangin tarafından yayımlanan ve Lagaş kentinde ortaya çıkarılan kralı Gudea'ya ait Silindir A yazıtının XIII 20-23 satırlarındaki pasajda kral Gudea, tanrısı Ningirsu'nun amblemi olan Anzu damgasını bir tuğla üzerine derince bastırıldığından bahsetmektedir. Zira modern Tello'da yürütülen çalışmalarda üzerinde aslan başlı kartal motifinin bulunduğu bir tuğlanın ele geçmesi, söz konusu ifade ile aslan başlı kartal arasında bir bağlantının olduğunu göstermektedir¹¹⁰⁸ (**Resim 160**).

Resim 160. Tello kentinde bulunan aslan başlı kartal baskılı tuğla. (M.T. Öğreten, agm, s. 1235.)

Aslan başlı kartal vücutlu bu mitolojik yaratık Mezopotamya literatüründe Sumerce “*AN.IM.DUGUD*”^{MUŞEN},¹¹⁰⁹ “*ANZU*”^{MUŞEN} Akadca “*Anzû*”¹¹¹⁰ şeklinde gösterilmektedir. “Lugalbanda ile Anzu Kuşu” adlı efsanenin 45-49. satırlarındaki “*Anzu kükrediğinde, Lullubi Dağları'nda yer yerinden oynar, dişleri köpekbalığı gibi, pençeleri kartal gibi, korkudan yabancı boğalar tepelere, dağ keçileri dağlara kaçar*” ifadelerden hareketle bu kuşun sahip olduğu doğaüstü özellikler dile getirilmiştir. Söz konusu destanda Anzu kuşunun avının boğa olduğu belirtilmekte, burada canlı bir boğayı pençesinde ölü bir boğayı da boynunda tuttuğu aktarılmaktadır¹¹¹¹.

¹¹⁰⁷ M. Fazıl Himmetoğlu, “Eski Çağda Çift Başlı Kartal Sembolü Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, *TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi*, C. 9, S. 33, 2017, s. 201.

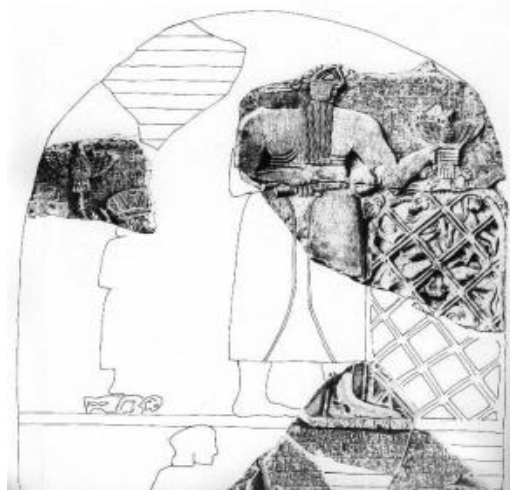
¹¹⁰⁸ M. Tarık Öğreten, “Anzu: Güney Mezopotamya'dan Kültepe'ye”, *DTCF Dergisi*, C. 62, S. 2, 2022, s. 1222.

¹¹⁰⁹ CAD A2, s. 153.

¹¹¹⁰ J. Black, A. Green, N. Postgate, *age*, s. 19.

¹¹¹¹ Bu destanda Lugalbanda ücra Zabû Dağları'nda Anzû Kuşu'nu aramaktadır. Bu kuşa ait yuvayı ve içerisinde de yavrusunu bulduğunda, kuşu hoşnut edebilmek için Anzu yavrusunu tatlı ekmekler, seçkin yiyecekler, kurutulmuş et ve koyunun yağıyla beslemiştir. Daha sonra kuşun yavrusunu yuvaya geri

Bunların yanı sıra Anzu'nun aslanla kombinasyonu Girsu'da sıklıkla görülmekte ve şehrin Baş Tanrısı Ningirsu'nun amblemi olarak kabul edilmektedir. Şöyle ki Akbabalar Steli üzerindeki tasvirde Anzu kuşu, Girsu kentinin düşmanlarının içine hapsedildiği ağın üstünde görülmekte olup ağın yanında yer alan ve Tanrı Ningirsu olduğu düşünülen tanrı sol eliyle adı geçen kuşu gövdesinden tutmaktadır (**Resim 161**). Nitekim burada Anzu kuşu sembolik olarak düşmanları ezip geçen Ningirsu'nun gücünün somut bir göstergesidir¹¹¹². Öte yandan F. Wiggerman, aslan başlı kartalın, hayvan çiftleriyle bir arada tasvir edildiğinde farklı tanrılarla özdeşleştirildiğini ifade etmektedir. Buna göre Anzu kuşu, dağ keçisiyle birlikte tasvir edildiğinde Tanrı Enki'yi, geyik ile bir arada betimlendiğinde Tanrıça Ninhursag'ı ve aslanla yan yana resmedildiğinde ise Tanrı Ningirsu'yu temsil ettiği belirtilmektedir¹¹¹³.

Resim 161. Lagash kentinde bulunan Akbabalar Steli üzerinde Tanrı Ningirsu ve Anzu kuşu betimi. (S. Voegtle, agm, s. 121.)

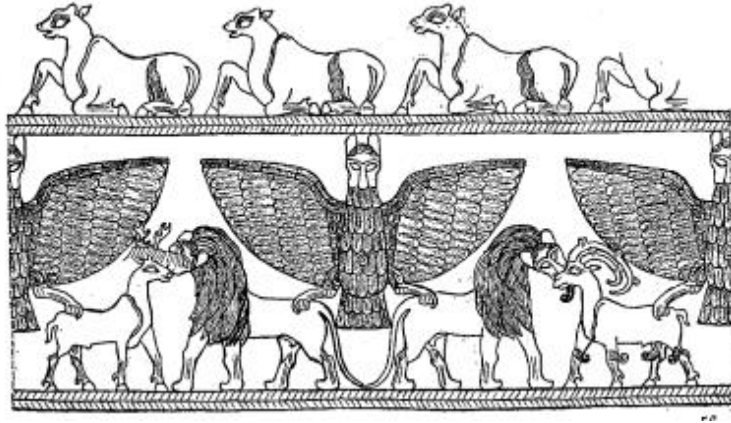
Bunların yanı sıra Mezopotamya tarihinin ilk dönemlerinden itibaren silindir mühürler üzerinde sıklıkla görülen betimlemelerden biri olan ve Lagash kartalı olarak adlandırılan mitolojik Anzu kuşunun detaylı temsili günümüzde Louvre Müzesi'nde bulunan Entemena Vazosu üzerinde de yer almaktadır¹¹¹⁴ (**Resim 162**).

koyarak gözlerine sürme çekmiş, başına beyaz sedir kokusu sürmüş ve başının üstüne de kurutulmuş et asmıştır. Yaban boğası avından dönen kuş, yuvasının tanrı sarayı gibi döşendiğini, yavrusunu da yerinde görünce sevinmiş, bunları yapan kimseye istediği şekilde kaderini belirleyeceğini söylemiştir. Tüm bunları yapan Lugalbanda ise karşılık olarak güç ve hızlı koşabilmeyi dilemiş, kuşta bu dileğini yerine getirmiştir. Bu efsanede Anzud kuşunun kader bahşedici ve dost yönü ön plana çıkarılmıştır. H. Koçak (Ed.) *Sümer Kral Destanları Enmerkar ve Lugalbanda*, s. 64.

¹¹¹² C. E. Watanabe, *age*, s. 127-128.

¹¹¹³ C. E. Watanabe, *Composite animals in Mesopotamia as Cultural Symbols*, s. 32.

¹¹¹⁴ William Hayes Ward, *The Seal Cylinders of Western Asia*, Carnegie Institution of Washington, 1910, s. 30.

Resim 162. Lagaş kralı Entemena'nın vazosu üzerindeki Anzu betiminin çizimi (W.H. Ward, *age*, s. 30.)

Yırtıcı kuş ile aslanın birleşiminden müteşekkil söz konusu canlıyı temsil eden figürinlerin yapımında farklı türde taşlar ile altın, gümüş ve lapis-lazuli gibi değerli madenlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu değerli malzemelerden yapılan ve MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlendirilen Anzu kuşuna ait iki heykelcik Mari ve Tel Brak'ta ortaya çıkarılmıştır. Her iki örneğin Güney Mezopotamya'da üretildiği ve daha sonra kişisel eşya olarak bu yerleşimlere getirildiği düşünülmektedir. Bunların yanı sıra Tel Asmar'da ele geçen üç adet aslan başlı kartal figürünü Akad Devleti Dönemi'nin sonlarına tarihlendirilmektedir. Figürinlerden birinin gövdesi lapis-lazuli taşından, kanadı, başı ve kuyruğu gümüşten üretilmiş olup diğer ikisinin kanatları lapis-lazuli'den, gövde, baş ve kuyruklarının gümüşten yapıldığı bilinmektedir¹¹¹⁵. Yine Tel Asmar'da ele geçen aslan başlı kartal figürinlerinin koruyucu özelliğe sahip tılsım objesi olarak da kullanıldığı düşünülmektedir. Zira bu figürinlerin sırt kısmının ip geçirmek amacıyla delinmiş olduğu görülmektedir¹¹¹⁶ (**Resim 163**). Nitekim güç ve egemenliği sembolize eden aslan ve kartal birleşiminden oluşan varlığın etkin koruma özelliği olduğuna inanıldığını söylemek mümkündür. Genel itibariyle değerli taş ve madenlerin kraliyet üyeleri ile seçkin kişilerce kullanımı göz önüne alındığında bu nesnelere güç ve iktidarla doğrudan bağlantılı olduğu ifade edilebilir.

¹¹¹⁵ C. E. Watanabe, *Composite.*, s. 32-33.

¹¹¹⁶ E. D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments.*, s. 8.

Resim 163. Tel Asmar'da bulunan aslan başlı kartal (Anzu) figürünü. (E.D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments.*, s. 9.)

Ayrıca dünya üzerindeki birçok toplumda iktidar ve güçle bağlantılı olarak askeri savunma sistemlerinde ve devlet armalarında çokça karşılaşılan çift başlı kartal motifinin köklerinin günümüzden yaklaşık 4000 yıl önce Mezopotamya sanatına dayandığı kabul edilmektedir. Zira Mezopotamya'nın dağlık kavmi Gutiler'in Akad Devleti'ne son vermesinden sonra gelişen Yeni Sumer veya III. Ur Hanedanlığı Dönemi'ne ait bazı silindir mühürler üzerinde beşerinin tanrılarla ilişkisini gösteren bazı ritüel sahnelerinde çift başlı kartal tasvirine rastlanmaktadır. Söz konusu temaya ait Lagaş kentinde ortaya çıkarılan ve Urdun isimli kişiye ait bir silindir mühür üzerinde çift başlı kartal motifi dikkat çekmektedir. Burada mührün sahibinin, kentin Tanrısı Ningirsu'nun önünde sunusunu gerçekleştirmekte olduğu görülmektedir¹¹¹⁷ (**Resim 164**). Bunun yanı sıra W.H. Ward ise adı geçen mührün kral Gudea'nın hükümdarlık dönemine tarihlendiğini belirtmektedir¹¹¹⁸. Yine aynı zaman aralığına ait Gimbel Koleksiyonu'nda bulunan siyah steatit taşından yapılmış bir silindir mühür sahnesinde birer aslan üzerinde duran dört adet çift başlı kartal motifi bulunmaktadır¹¹¹⁹.

Resim 164. III. Ur Hanedanlığı Dönemi, Urdun isimli bir kişiye ait mührün çizimi. (W. H. Ward, *age*, s. 160.)

¹¹¹⁷ H. Frankfort, *Cylinder Seals.*, s. 143.

¹¹¹⁸ W. H. Ward, *age*, s. 420.

¹¹¹⁹ Söz konusu mühür sahnesi için bkz. B. Buchanan *age*, s. 106,107.

Diğer yandan Mezopotamya silindir mühürlerinin çoğunda, mitoslarda geçen olaylarla ilgili birtakım sahnelerin işlendiği bilinmektedir. Bu cümleden olmak üzere “Etana ile Kartal Mitosu” bir mühür üzerine işlendiği saptanan anlatı olması açısından dikkat çekmektedir. Söz konusu mitosta Sumer Kral Listelerinde, Tufan’dan sonra Sumer’de egemenlik kuran Kiş kenti kralı Etana’nın soyunun devamlılığı için bir varis veya oğlu bulunmamasından ötürü Güneş Tanrısı Şamaş’a her gün kurban sunduğu ve doğum bitkisini istediğinden söz edilmektedir. “Kartal ile Yılan” öyküsüyle başlayan bu mitosta bir ağacın tepesinde yaşayan kartal ile dibinde yaşayan yılanın dostluk anlaşması yaptığı, ancak ilerleyen zamanlarda kartalın yılanın yavrusunu yemesiyle bu dostluğun düşmanlığa dönüştüğü anlatılmaktadır. Zira burada kartal, fırsatçı ve kötü bir şekilde sembolize edilmiştir. Daha sonra Tanrı Şamaş’tan yardım isteyen yılanın ölü bir öküzün karnında saklanarak gelen kartalı yakaladığı, pençesini kırarak tüylerini yolduğu ve onu derin bir çukura attığı aktarılmaktadır. Hikâyenin ikinci kısmında Etana’nın ‘doğum bitkisini’ için Tanrı Şamaş’a dua ettiği, tanrının da yılanın yaralayıp çukura attığı bu kartala yardım etmesini önerdiği ifade edilmektedir. Yardımı karşılığında kartalın, Etana’yı sırtına alıp doğum otunu elde edebileceği Tanrıça İstar’ın tahtına götürmek için havada yükseldiğinden bahsedilmektedir¹¹²⁰. Bu hikâyeden yola çıkarak kartalın dostane yönüne, arkadaş canlılığına ve gökyüzüne yani tanrılar âlemine yaptığı yolculuktaki rehberlik, elçilik rolüne vurgu yapıldığı sonucu çıkarılabilir¹¹²¹. Nitekim Akad Devleti Dönemi’ne tarihlenen ve bu mitosun resmedildiği silindir mühür sahnesinde kral Etana’nın kartalın sırtında yerden yükselirken tasvir edildiği görülmekte olup aynı zamanda yerde koyunlar otlamakta, iki köpek ise gökyüzüne doğru yükselen kişiye dikkatli bir şekilde bakmaktadırlar¹¹²² (**Resim 165**).

¹¹²⁰ Etana ile Kartal Mitosu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. S. H. Hooke, *age*, s. 72.; H. McCall, *age*, s. 96-100.; Yukarıda verilen mitosun girişinde bahsedilen “Yılan ve kartal” fablının bir başka formu Eski Helen edebiyatındaki Ezop ve Phaedrus’un masallarında, aynı zamanda Hint Panchatantra’sında karşımıza çıkmaktadır. S. Voegtle, *agm*, s. 108.

¹¹²¹ Daha sonraki Roma imparatorları da tanrısallık mertebesine bir kartal vasıtasıyla yapmışlar ve önemli kişilerin cenaze törenlerinde yükselen ruhu simgeleyen bir kartal, ölü yakılan odun yığınının üzerinden salınmıştır. S. Voegtle, *agm*, s. 108.

¹¹²² S. H. Hooke, *age*, s. 72.; H. Schmökel, *agm*, s. 205.

Resim 165. Kral Etana'nın kartalın sırtında gökyüzüne yükselişini gösteren silindir mühür çizimi. (W.H. Ward, *age*, s. 144.)

Öte yandan MÖ 2. binyıldan itibaren Anadolu coğrafyasıyla ticari münasebetler kurmuş olan Asurlular'ın mühürlerinde çift başlı kartal motifine rastlandığı gibi, yine bu bölgenin sakinlerinden Mitanniler'in sanatında da çift başlı kartal imgesinin kullanıldığı görülmektedir¹¹²³. Söz konusu çift başlı kartal betiminin eski Sumer kaynaklarındaki İmdugud'a (Anzu) bir gönderme yapmış olabileceği düşünülmektedir. Zira bu kuş Sumer baş tanrısı Enlil'in oğlu olan önceleri Tarım Tanrısı ancak sonradan savaşla ilişkilendirilen Ningirsu'nun sembolü olarak bilinmektedir. Bu nedenle adı geçen tanrının bereket ve savaş gibi iki önemli gücü elinde bulundurduğu düşünülmüştür. Aynı anda hem yağmurun hem de savaşın tanrısı olma durumu her ne kadar çelişkili olsa da bu iki kavram birbirlerinin sebep ve sonuçlarını oluşturmaktadır. Nitekim Sumerliler'in ünlü Ur Standardı üzerinde bolluk ve savaşın birbiri ile bağlantısını açık bir biçimde görmek mümkündür. Muhtemelen Sumerlilerle başlayan bu düalist yaklaşımın daha sonraki toplumları da etkilemiş olabileceği ve bu etkileşimin sonunda savaşın ve barışın sembolü olan çift başlı kartalın çıkmasına sebep olmuş olabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla Mezopotamya'daki çift başlı veya aslan başlı kuş vücutlu olarak betimlenen Anzu'nun istediği şekli alabildiği anlaşılmaktadır¹¹²⁴. Nitekim aslan arzın rakipsiz canlısıyken kartal semanın hâkimi durumundadır. O halde bu iki hayvanın birleştirilmesinde yerin ve göğün hâkimiyeti hedeflenmiş olmalıdır.

Ayrıca kartalın çift başlı olarak tasvir edilmesi ve sembol olarak kullanılması noktasında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Buradaki ilk görüş; sanattaki simetri tutkusudur. İkincisi ise; koruyucu ruhla, egemenlik kuran ruhun birleşmesiyle daha güçlü bir varlığın meydana geldiği ve bu oluşan gücün ise çift başlı kartalla simgeleştirildiği görüşüdür¹¹²⁵. Aynı zamanda kartalın çift başlılığının doğu ve batı; gece ile gündüz; yer ile gök, savaş ve barış; bolluk ve kıtlık gibi birbirleri ile zıt kavramları kendinde toplayan düalist bir dünyayı sembolleştirdiği düşünülmektedir. Nitekim söz konusu motifi dünyadaki hemen hemen tüm kültürlerde ve çeşitli zaman dilimlerinde yaygın olarak görmek mümkündür. Bu bölümde de değinildiği üzere çift başlı kartal imgesi Eski Çağ'dan günümüze kadar güç, kuvvet ve egemenlikle ilişkili olarak kraliyet veya hanedan

¹¹²³ Jesse D. Chariton, "The Mesopotamian Origins of the Hittite Double-Headed Eagle", *UW-L Journal of Undergraduate Research*, Vol. XIV, 2011, s. 8.

¹¹²⁴ F. Himmetoğlu, agm, s. 201.

¹¹²⁵ İbrahim Çoban, "Türk İkonografisinde Kartal Motifi ve Çağdaş Türk Resmine Yansımaları", *İdil Dergisi*, C. 4, S. 16, 2015, s. 61.

temsili olagelmıştır¹¹²⁶. Tüm bunlardan hareketle modern dünya devletlerinin ve savunma sistemlerinin armalarında yer alan çift başlı kartal betiminin sembolik anlamlarını yitirmeden güncelliğini koruduğu anlaşılmaktadır.

Resim 166. Orta Babil Devleti Dönemi'ne ait üzeri tasvirli silindir mühür ve baskısı. (R.B. Koehl, agm, s. 281.)

Yukarıdaki bilgilerin yanı sıra Mezopotamya sanatında aslan ve kartalın birleşiminden meydana gelen çift aslan başlı kartal betimleriyle de karşılaşmaktadır. Bu cümleden olmak üzere Orta Babil Devleti Dönemi'ne tarihlenen bir silindir mühür üzerinde çift aslan başlı bir kartal tasviri bulunmaktadır. Söz konusu sahnede boynuzlu başlığıyla resmedilen Akıl, Bilgelik ve Su Tanrısı Enki'nin omuzlarından çıkan suların dalgalı çizgi formunda aşağı ve yukarı yönde kesintisiz olarak aktığı görülmektedir. Burada suların yukarı yönde akması ve çift aslan başlı kartalın kanatlarında son bulması oldukça dikkat çekicidir. Görselden hareketle tanrının başının hemen üzerinde yer alan söz konusu karışık varlığın, yağmur sularının kaynağını temsil ettiği düşünülmektedir. Diğer iki akarsu kolu ise yerde oturan balık-adamların avuçlarına dökülmektedir. Onlarda çiçeklerle birlikte tanrının bedeninden yayılan suları kavramakta, yerdeki kök benzeri uzantılar da ağaçla birleşmektedir. Bereketle ilişkili bir temanın olduğu bu mühür sahnesinde koşarken tasvir edilen simetrik dağ keçileri ise kompozisyona canlılık katmaktadır. Mührün en üst kısmında da Babil'in Baş Tanrısı Marduk'a yapılan çivi yazılı dua metni yer almaktadır¹¹²⁷ (**Resim 166**). Nitekim bu mühür üzerinde yeryüzünün ve gökyüzünün hâkimi olarak öne çıkan aslan ile kartalın birleşiminin her iki tarafta gücün yanı sıra bereketi sağlayıcı unsurlar olduğu söylenebilir.

Diğer yandan Asur Devleti'nin diplomatik içerikli belgelerinde sıkça geçen kuş türü olan kartal, savaşçı tabiatı, keskin görüşe sahip olması, yükseklerde yuva yapması,

¹¹²⁶ C.N. Deeds, "The Double-Headed God", *Folklore*, Vol. 46, No. 3, 1935, s. 106.

¹¹²⁷ Robert B. Koehl, "Aegean Interactions With the Near East and Egypt During the Late Bronze Age", *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium B.C.*, Eds. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, Yale University Press, New Haven and London 2008, s. 281.

gökyüzüne egemen olması gibi özelliklerinden dolayı iktidar ve egemenlikle ilişkilendirilmiş, hatta krallar yazıtlarında kendilerini kartala benzetmişlerdir. Şöyle ki krallar yıllıklarında: “*uçan bir kartal gibi düşmanlarımı püskürtmek için kanatlarımı açtım.*” ya da “*öfkeli bir kartal gibi, kanatlarım [ordumun] önünde iki yana açıldı (ve) ben sel gibi ilerliyordum*” gibi ifadelerle güçlü yönlerini ortaya koymuşlardır¹¹²⁸. Orta Asur Dönemi'nin güçlü krallarından biri olan I. Tiglat-pilaser'in (MÖ 1114-1076) yıllığında: “*Savaşçı hükümdar Ninurta-apil-ekur'un soyu, ülkesinin üzerinde kanatları açılmış kartal gibi ve Asur halkına sadakatle yönelmiş tanrı Aşşur'un sevdiği biridir.*”¹¹²⁹ ifadeleri yer amaktadır. Burada kartalın kanatlarını birinin üzerine açması durumu koruma simgesi olarak nitelendirilmekte olup kralın kendisini kartalla eşleştirdiği görülmektedir. Daha sonraki Yeni Asur Devleti Dönemi krallarından II. Tukulti-Ninurta'nın (MÖ 890-884) Kirriuru Dağı'ndaki seferlerini anlattığı yazıtında şu ifadelerle yer vermektedir. Buna göre kral: “*.... Ladānu ülkesinde A[ramililer ve] Lullu'ların elinde tuttuğu şehirlere yaklaştım. Dağlar arasındaki şehirlerini fethettim. Şehirlerini yıktım, yerle bir ettim (ve) yaktım. Geri kalanlar korkup kaçtılar (ve) zorlu dağlara çekildiler. İkinci gün, İsrun Dağı'nın tepelerinden ne savaş arabalarımla ne de süvarilerimle geçebildiğim için [...], göklerin kanatlı kartalının bile gidemediği engebeli bir bölge olan İsrun Dağı'nın tepelerine yürüyerek çıktım. Onları İsrun Dağı'nın tepelerindeki bozkırdan Aşağı Zap'a kadar takip ettim. Onlardan sayısız ganimet aldım. Geri kalanlar canlarını kurtarmak için Aşağı Zap'ı [geçtiler].*”¹¹³⁰ demektedir. Nitekim kral burada gökyüzünün hâkimi olan kartaldan bile güçlü niteliklere sahip olduğunu dile getirmektedir.

Ayrıca çivi yazılı belgelerdeki, benzetmelerin savaş alanındaki ve dışındaki olayları anlatmak, kralın ordusu ile düşmanlarının eylemlerini ve hareketlerini tasvir etmek, hatta bazen de düşman bölgesini tanımlamak için kullanıldığı görülmektedir. Buradan hareketle gücün, cesaretin ve askeri yiğitliğin sembolü olan kartalın, Yeni Asur Devleti Dönemi kral yazıtlarında birçok benzetmede yer aldığı anlaşılmaktadır. Örneğin kral V. Şamşi-Adad (MÖ 823-811) kartal gibi bir günde düşmanlarının üzerine çullandığını söylemektedir. Aynı zamanda bu kuş, güçlü ve görkemli uçuşuyla ünlü olduğu için kral II. Sargon (MÖ 721-705) savaşçıları sembolik olarak kartallar ya da

¹¹²⁸ Ş. Ay Arçın, Eski Mezopotamya Yazılı Kaynaklarında muşen/ işşuru “kuş” ve Sembolizmi Üzerine bir Değerlendirme, s. 510.

¹¹²⁹ A.K. Grayson, *RIMA 2*, s. 28.

¹¹³⁰ A.K. Grayson, *RIMA 2*, s. 173.

yiğit kartallar gibi nehirlerin ve dağların üzerinden uçarak gönderdiğinden söz etmektedir. Aynı zamanda kartal vahşi bir kuş olmasından ötürü avını kolayca yakalayabilmekte ve hatta öldürmektedir. Yine kral II. Sargon, kendisinin uçan bir kartal gibi düşmanlarını ağla yakaladığından söz etmektedir. Diğer yandan bu yırtıcı kuş türünün karakteristik olarak dağ kayalıklarında yuva inşa ettiği bilinmektedir. Kartalın doğuştan gelen bu özelliği ise kral Sanherib'in (MÖ 704-680) düşmanının meskeninin Nippur Dağı'nın sarp tepelerinde, kuşların en önde geleni olan bir kartalın yuvası gibi yer aldığı benzetmesine temel oluşturmuştur. Bunun yanı sıra kartalın dağlık bölgelerdeki bu doğal yaşam alanına gönderme yapan kral Sanherib, Elamlılar'ın canlarını kurtarmak için kartal gibi sarp bir dağa sığındıklarını anlatmaktadır¹¹³¹. Diğer yandan yine bu döneme ait savaşlarda düşmanların kartal tarafından parçalanarak yenmesini anlatan metinlerde bulunmaktadır. Örneğin, kral Esarhaddon Dönemi'ne (MÖ 680-669) tarihlenen bir anlaşma metninin beddua bölümünde: “...*Tanrıların başında gelen Ninurta, şiddetli okuyla seni düşürsün; ovayı senin kanınla doldursun ve etini kartal ve akbabaya yedirsün.*”¹¹³² demektir.

Bunların yanı sıra Yeni Asur Devleti Dönemi tasvirli sanat eserlerinden olan duvar kabartmalarındaki savaş sahnelerinde kartal motiflerine rastlanmaktadır. Buna göre Nimrud'daki II. Aurnasirpal'in Kuzeybatı Sarayı'nın taht odasında yer alan kabartmalar içerisinde kartal tasvirleri genellikle savaş sahnelerinde bulunmaktadır. Zira o dönemde kraliyetle ilişkili olan aslan ve boğadan sonra üçüncü sırada gelen kartalın, askerlerin veya doğrudan kralın üzerinde resmedildiği görülmektedir (**Resim 167**). Bunun yanı sıra diğer sahnelerde söz konusu yırtıcı kuş türü düşman askerinin kesik kafasını pençeleri ile taşıırken, yaralı ya da ölmüş bir düşmanı parçalarken resmedilmiştir. Nitekim kartalların, Asur askerleri gibi bizzat savaşın içinde yer aldığı anlaşılırken, bunlar özellikle düşman askerleri için savaşa gelmiş gibi gösterilmektedir¹¹³³.

¹¹³¹ David Marcus, “Animal Similies in Assyrian Royal Inscriptions”, *Orientalia*, Vol. 46, No. 1, s. 86-95.

¹¹³² SAA 02 006, 425.

¹¹³³ İsmail Coşkun, “Eski Yakındoğu'da Avcı Kuşlar”, *Current Debates on Social Sciences Human Studies* 3, Eds. Salih Çeçen, Ömer Kahya, Şafak Bozgun, Koray Toptaş, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019, s. 136.

Resim 167. Kalhu Kuzeybatı Saray Kabartması, savaş sahnesi. (İ. Coşkun, agm, s. 148.)

Kuzeybatı Sarayı'nda Asur 'kutsal ağacı'nın ya da kralın kendisini çevreleyen *apkalluların* önemli bir kısmı aşağıdaki görselde verildiği üzere kanatlı ve kuş başlı olarak resmedilmiştir. Bunların bir kartal başı ve kanatları olduğu düşünüldüğü gibi akbaba başı ve kanatları da olması muhtemeldir. Buna karşın kralın taht odasındaki kutsal ağaç kabartmasının etrafını çevreleyen insan başlı *apkallular* da kanatlı olup, kanatları da bir kartalın kanatları olan güneş diskinin kanatlı niteliğini paylaşmaktadır. Şamanik yükselişle en yakından ilişkili hayvanın kuş, özellikle de kartal olduğu düşünüldüğünde, Yeni Asur sanatının başlangıcında kartal başlı ve kanatlı bilgelerinin bu sanatsal gelenekte şamanik bilginin varlığına işaret ettiği düşünülmektedir¹¹³⁴(**Resim 168**).

Resim 168. II. Asurnasirpal'i Nimrud'daki Kuzeybatı Sarayı G Odası'ndan iki kanatlı kuş başlı apkallu arasında gösteren kabartma panel. (M.A. Ataç, age, s. 99.)

Tüm bunların yanı sıra zamanla kartal, Asur kentinin adını aldığı Tanrı Aşur'un sembolü haline gelmiş ve kanatlı diske biçimini vermiştir. Ayrıca daha önce de ifade edildiği üzere Asurlular'ın çift başlı kartalın yanı sıra kartal başlı insan vücutlu dört kanatlı tasvirler yaptıkları bilinmektedir.

¹¹³⁴ M. A. Ataç, age, s. 99.

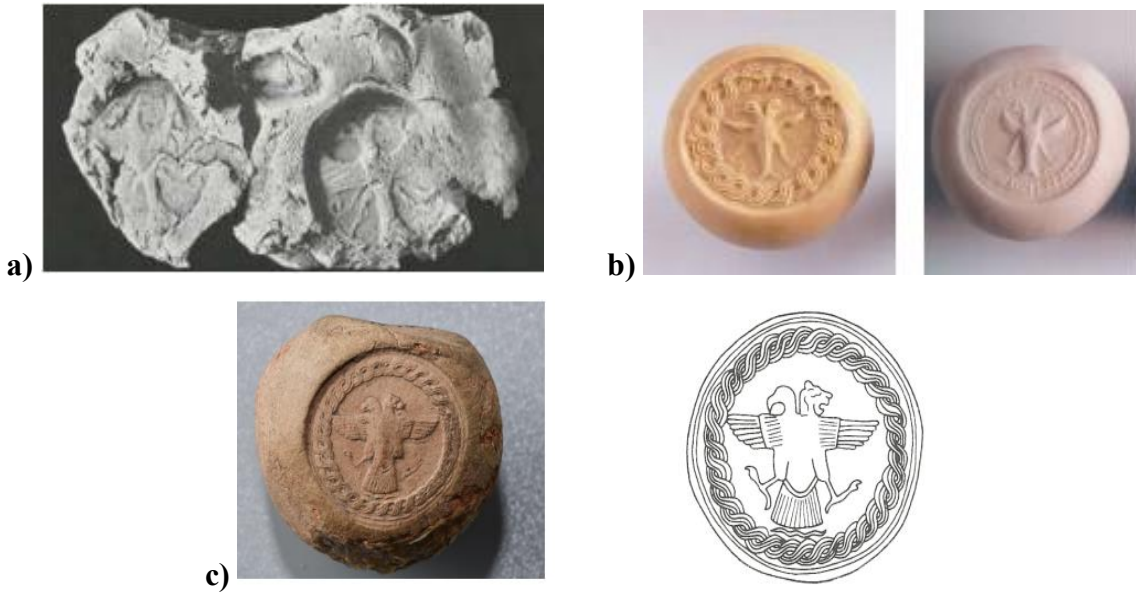
Resim 169. MÖ 2. binyıla ait gövdesi delikli balta Baktriya-Margiana (Orta Asya). (K.Benzel, S.B. Graff, Y. Rakic, E.W. Watts, *age*, s. 75.)

Yukarıda görselde verilen gümüşten yapılmış sap kısmı delikli balta, kısmen yuvarlak kısmen de kabartma bir heykel eserdir. Üzeri altın varakla yaldızlanmış olan balta kuş başlı kompozit varlığın bir yaban domuzu ve ejderha ile olan canlı mücadelesini tasvir etmektedir. Merkezdeki çift başlı kartal figürünün elleri ve ayakları kuş pençeli olup, kaslı vücudu ise insan formundadır. Yaban domuzunun duruşu, sırtı baltanın şeklini alacak şekilde bükülmüştür. Yuvarlak olarak temsil edilen ejderhanın katlanmış kanatları, kedigil biçiminde bir gövdesi ve ön pençelerinin yerini alan bir yırtıcı kuşun pençeleri mevcuttur (**Resim 169**). Nitekim bu baltanın yapımında kullanılan değerli malzemeler, onun pratik bir işlevden çok törensel bir amaca hizmet ettiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra baltanın formunun yanı sıra kanatlı ejderha ve tasarımı güçlendirmek için iki metalin bir arada kullanılması gibi stilistik ve ikonografik detaylar, bu eserin Eski Baktriya-Margiana kültürünün bir ürünü olduğunu ortaya koymaktadır. Günümüzde Kuzey Afganistan ve Güney Türkmenistan'ın bir kısmını kapsayan bu bölgede MÖ 3. binyılın sonları ve 2. binyılın başlarında, batıdaki İran, Mezopotamya ve Anadolu'daki uygarlıklarla lüks ve işlevsel malların canlı ticaretinin yapıldığı bir kent kültürü gelişmiştir¹¹³⁵. Tüm bunlardan hareketle yapılan ticari faaliyetlerin neticesinde kültürel temaslarında yaşandığını söylemek mümkündür. Şöyle ki modern kurumların, ülkelerin vb. amblemlerinde yer alan çift başlı kartal motifinin de söz konusu temaslar sonucu yayıldığı ifade edilebilir.

Öte yandan Mezopotamya sanatını Anadolu'ya taşıyan Asurlular'ın Mezopotamya kökenli bazı unsurları beraberlerinde Kültepe'ye getirdiklerini burada ortaya çıkarılan damga ve silindir mühürler üzerinde görülmektedir. Şöyle ki burada ele geçen bazı mühür baskılarında çift başlı kartal motifi yer almaktadır. Zira Anadolu'da

¹¹³⁵ K.Benzel, S.B. Graff, Y. Rakic, E.W. Watts, *age*, s. 74.

Koloni Dönemi çift başlı kartal betimli kilden yapılmış mühürler, Karahöyük, Kültepe ve Achemhöyük gibi yerleşimlerde bulunmuştur (**Resim 170. a, b**). Diğer yandan arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde çift başlı kartalın yanı sıra Anzu kuşu betimlerine de rastlanmıştır. Hem çift hem de tek başlı olarak iki ana tipte karşımıza çıkan Anzu'nun, çift başlı tasvirlerinde her iki başı Mezopotamya örneklerinde olduğu gibi aslan şeklinde ya da bir başı aslan bir başı kartal biçiminde betimlenen iki farklı tipi görülmektedir. Örneğin Kültepe'nin höyük kısmında yer alan ve höyükteki 7. yapı katına tarihlendirilen Warşama Sarayı'nın kalıntısında Kt.g/t.280 envanter numaralı damga mühür baskısında sarmal motifler ile çevrelenmiş kartal gövdesine sahip çift başlı bir mitolojik varlık bulunmaktadır. Burada da görüleceği üzere söz konusu varlığın bir başı kartal diğer başı ise aslan biçiminde tasvir edilmiştir¹¹³⁶ (**Resim 170. c**).

Resim 170. a) Karahöyük, **b)** Kültepe (R. Özgan, agm, s.106.), **c)** Kültepe'de ele geçen Kt.g/t.280 envanter numaralı damga mühür baskısı. (T. Öğreten, agm, s. 1238.)

Bir başka Mezopotamya orjinli mühür Alalah'da ortaya çıkmıştır. Mezopotamya, Suriye ve Anadolu ticaret üçgeninde oldukça önemli bir kavşak noktası olan Alalah'ta yapılan kazı çalışmaları sonucu çıkan mühürde çift başlı kartal tasviri görülmektedir. Bu mühürde çift başlı kartal iki kere tasvir edilmiştir. Bunların boyunları oldukça uzun olup kanatları küçük ayakları da oldukça zayıf tasvir edilirken gagaları hayli açıktır. Gözleri çoğunlukla net olarak görülen bu kuşlar ürkütücü bir görünüm sergilemektedirler. Zira bu mühür örneği de Asur koloni döneminin geç ürünlerindedir. Buradan da anlaşılacağı

¹¹³⁶ R. Özgan, agm, s. 106.; M. F. Himmetoğlu, agm, s. 200-201.; M. T. Öğreten, agm, s. 1227.

üzere bu motif artık Mezopotamya'ya sığmamakta ve başka coğrafyalarda da karşımıza çıkmaktadır.¹¹³⁷

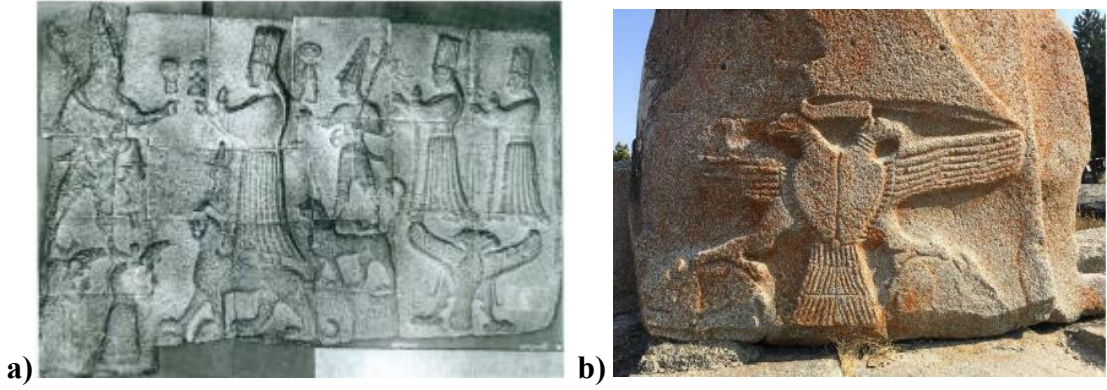
Öte yandan MÖ 2. binyılda Anadolu'nun merkezinde kurulan Hitit Devleti'nin sanatında da çift başlı kartal motifinin yoğun olarak kullanıldığı bilinmektedir. Zira Hititler'de kartal, kraliyet hanesiyle aslandan sonra en yakın ilişkiye sahip ikinci hayvan olarak nitelendirilmiştir. Bu cümleden olmak üzere Eski Hitit Devleti Dönemi'ne ait oldukları düşünülen ve başkent Hattuşa'da (Boğazkale) yapılan kazılarda çift başlı kartal betimli kilden yapılmış mühürler ortaya çıkarılmıştır¹¹³⁸. Kartalın çift başlı biçimi, Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nın A Odası'ndaki betimlemelerde ve Alacahöyük Sfenkli Kapı'da resmedilmiştir. Zira Yazılıkaya'daki Fırtına Tanrısı Teşub ile Güneş Tanrıçası Hepat'la karşılaşmalarının tasvir edildiği sahnede Hepat'a eşlik eden ve neredeyse birbirinin aynısı ya da tekrarı gibi ele alınan figürler çift başlı kartal üzerinde tasvir edilmiştir¹¹³⁹ (**Resim 171. a**). Alacahöyük Sfenkli Kapı'da ise büyük tapınağa giden yol üzerinde bulunan ve alana girişi sağlayan kapıda, koruyucu büyük boyutlu sfenks kabartmalarından, batıdaki (sağ) kabartmanın iç cephesinde çift başlı kartal figürü işlenmiştir (**Resim 171. b**). Buradaki çift başlı kartalın üzerindeki figürün bir erkek, diğer yan yüzdeki alt kısmı görülebilen ve uzun giysiyle tasvir edilen figürün ise kadın figürü olduğu tespit edilmiştir. Bunların da bir kral ile kraliçe olduğu kronolojik olarak kral IV. Tuthaliya ile karısı kraliçe Pattiya olabileceği ileri sürülmüştür. Fakat burada IV. Tuthaliya ile kısa bir dönem büyük krallık konumunda olan kral Kurunta'nın da birlikte tasvir edilmiş olabileceği de düşünülmektedir. Ayrıca kral IV. Tuthaliya döneminde oldukça sık kullanıldığı anlaşılan çift başlı kartal betimli kilden mühür baskıları Hattuşa'da ele geçmiştir¹¹⁴⁰. Tüm bunlardan hareketle çift başlı kartal motifinin Hititler'de kraliyet arması şeklinde nitelendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim zaman içerisinde fonksiyonu değişmeyen kartal, bugün de Anadolu'da koruyucu bir sembol olarak savunma ile ilgili kurumların amblemi durumundadır.

¹¹³⁷ M. F. Himmetoğlu, agm, s. 202.

¹¹³⁸ R. Özgan, agm, s. 106.

¹¹³⁹ B.J. Collins, *Animals in the Religion of Ancient Anatolia*, s. 316.; Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Yayınları, İstanbul 1992, s. 94.

¹¹⁴⁰ R. Özgan, agm, s. 109.

Resim 171. a) Boğazköy Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı A Odası kabartmaları, b) Alacahöyük Sfenksli Kapı yan süslemeleri. (R. Özgan, agm, s. 109.)

Bunların yanı sıra Hitit kültüründe de önemli yere sahip kartallar, hem tanrılarla iletişim kurmak için kanallar açan ya da onlara doğrudan mesajlar taşıyan araçlar hem de mekânları ve insanları temizleyen arındırıcı güçler olarak işlev görmüşlerdir¹¹⁴¹. Öte yandan üslup bakımından Hitit sanatını yansıtan bir silindir mühür üzerinde yer alan figürlerin Babil sanatına ait olduğu ifade edilmektedir. Çizimi verilen söz konusu mühür sahnesinde Tanrıça Şala uzun ve katlı elbisesiyle görülmektedir. Simetrik olarak tanrıçaya dönük olan ve belden yukarısı kırık iki erkek figürünün ise yalnızca alt kısmı tanımlanabilmektedir. Nitekim Mezopotamya ve Anadolu sanat unsurlarının bir arada verildiği Hitit mührü üzerinde çift başlı kartal, pençelerinde iki yaban keçisi bulundurmasıyla Babil tarzını yansıttığı anlaşılmaktadır¹¹⁴² (**Resim 172**).

Resim 172. Hitit Devleti Dönemi'ne ait üzeri tasvirli mühür çizimi. (W.H. Ward, *age*, s. 274.)

Tüm bunların dışında Eski Türk kültüründe de önemli bir yere sahip olan kartal, Gök Tanrı'nın simgesi olarak görülmüştür. Aynı zamanda Şamanist uygulamalarda sıklıkla izine rastlanılan kartal ruh timsali olan hayvan olmasının yanı sıra ayin esnasında yardım almak için müracaat edilen bir hayvandır. Kartalın tüyleri ve pençeleri şamanın elbisesi üzerinde bulunmakta olup bunlar şamanın kartal biçimine girebildiğini

¹¹⁴¹ B. J. Collins, *Animals In The Religions Of Ancient Anatolia*, s. 326.

¹¹⁴² W.H. Ward, *age*, s. 275.

göstermektedir. Türk mitolojisinde türeme sembolü olarak kabul edilen kartal genellikle hükümdarlık egemenlik, güç ve kuvvetle ilgili simgesel anlamlara karşılık gelmektedir. Zira Türk devlet teşkilatında hükümdar, bey veya kahramanın ata sembolü olan kartal zaman içerisinde alplık ongunu haline gelmiş ve yalnızca hükümdar soyundan gelenler bu kuşların isimlerini almışlardır¹¹⁴³. Kartal figürüne dair bilinen ilk arkeolojik buluntu Altaylarda MÖ 5. ve 4. yüzyıla ait Pazırık Kurganı I'de ortaya çıkmıştır. Bir eyer örtüsü üzerine deriden aplike bir şekilde işlenmiş olan süslemede kartal grifonun bir geyik ile mücadele sahnesi resmedilmiştir. Kartal betimi bir geyiği pençeleri ile yakalayarak havada uçururken tasvir edilmiştir¹¹⁴⁴. Türk sanatında kartalın bir başka hayvanla mücadele ettiği sahneler hükümdarların düşmana karşı kazanmış oldukları zaferi, yiğitliği, iyiliği vs. temalarını temsil etmektedir. Nitekim Türk sanatındaki bu sahne Eski Mezopotamya'da aslan başlı kartal Anzu kuşunun pençeleriyle geyik vb. hayvanları tutması temasıyla benzerlikler göstermektedir. Şöyle ki her iki kompozisyonda doğadaki iki güçlü hayvanın birleşiminden yeni bir varlık oluşturulmuş ve bu varlıkta yabani keçi, geyik, sığır gibi toynaklı hayvanları pençeleriyle kavrarken betimlenmiştir. Nitekim benzerlikler her iki temanın ortak veya aynı düşüncenin bir ürünü olup olmadıkları sorusunu akla getirmektedir. Gerçekten de Orta Asya'da MÖ 1. binyıl göçebe sanatında geniş yer bulan dik kulaklı ve pençelerinde bir dağ keçisi taşıyan yırtıcı kuş motifinin, çoğu kez bir çift ceylan üzerinde süzülen aslan başlı El-Ubeyd kartalı ya da aynı şekilde dağ keçisi kaçıran İç Asya avcı kartalının gerçekçi bir tasviri veya bahar ekinoksunun veya hanedanlık ongunlarıyla temsil edilen iki kardeş boyun çarpışmasının simgesi olarak Mezopotamya motifleriyle ortak yönler barındırdığı düşünülmektedir¹¹⁴⁵.

Ayrıca yaklaşık tüm kültürlerde yer edinmiş çift başlı kartal motifi Eski Türk sanatında da en sık karşılaşılan hayvan tasvirlerinden birisidir. İslamiyet öncesi ve sonrasında Türk hayvan üslubunun karakteristiğini ortaya koyan çift başlı kartal motifinin geç dönem örneklerinden biri dünya tarihinde önemli bir yeri olan ve daha önce değinilen Pazırık Kurganlarından çıkarılan bir lahit üzerinde yer aldığı kaydedilmektedir. Çift başlı

¹¹⁴³ Y. Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s. 52-55.

¹¹⁴⁴ Coşkun Kumru, "Eski Türk Kültüründe Kartal Simgesi", I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Antalya 11-14 Mayıs 2017, Ankara 2017, s. 404-405.; Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 179.

¹¹⁴⁵ Bu mühür baskısında Koloni Dönemi örneklerinde olduğu gibi çift başlı kartal figürü üçgenimsi bir gövdeye ve yelpaze şeklinde biten bir kuyruğa sahiptir. Geniş ve uzun teleklerden müteşekkil kanatlar yelpaze formundadır. Uzun boyun ucundaki başlar yumuşak olarak zıt yönlere çevrilmiş olup, dolgun boyunlara estetiklik kazandırılmıştır. Oldukça uzun betimlenen bacaklar ise eklem yerlerinden bükülerek yanlara ve hafif yukarıya kaldırılmış ve pençelerde belirginleştirilmiştir. Çift başlı kartal pençeleriyle, olasılıkla guilloche olarak da adlandırılan sarmal yılanı basmakta veya yılanı tutmaktadır. E. Esin, *agm*, s. 205.

kartalın daha sonraki Türk devletlerini bayraklarında hanedanlık sembolü olarak kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Örneğin Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklular'a ait çeşitli arkeolojik eserler üzerinde bu motifin yaygın kullanımını ve Türk ikonografisindeki önemini ortaya koymaktadır. Nitekim Türklerin İslamiyet öncesinde kartal sembolüne yükledikleri tanrısal kavramın zaman içerisinde yerini erk, kuvvet, zenginlik ifade eden bir kavrama bıraktığı ifade edilmektedir¹¹⁴⁶.

¹¹⁴⁶ Kezban Sönmez, Hale Avcı Yılmaz, "Çift Başlı kartal motifinin Türk Sanatındaki Yeri ve Çağdaş Giysi Tasarımlarına Yansıması", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 12, S. 28, 2019, s. 1156-1157.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SUDA YAŞAYAN-AMFİBİ VE SEMBOL ANLAMI OLAN HAYVANLAR

3.1. Suda Yaşayan-Amfibi Hayvanların Sembolik Anlamları

3.1.1. Balık

3.1.1.1. Bereket-Verimlilik Sembolü Olarak Balık

Birçok kültürde varoluşun kaynağı, yaşamın özü olarak görülen su, evrendeki düzenin oluşmasını ve sürekliliğini sağlayan önemli unsur olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında yaşam bahsetme, yenilenme, arınma, tedavi ve yok etme gibi özellikleri, tarihin en erken dönemlerinden itibaren suya kutsallık atfedilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda hem Eski Çağ inançlarında hem de Semavi dinlerde suyun kutsallığına ilişkin pek çok dini sembolik ve mitolojik anlatımla karşılaşmaktadır¹¹⁴⁷. Ayrıca su bünyesinde barındırdığı birçok canlının hayat kaynağını oluşturmaktadır. Zira suyun derinliklerinde gizlenmiş olan bütün canlıların, suyun kutsallığını bünyelerinde barındırdığı düşünülmeyle birlikte bunlar suyun simgeleri olarak addedilmişlerdir. Suda yaşayan kutsal canlılar, yağmur yağdırarak havayı nemlendirmekte, yağmur ve sel getirmekte, böylelikle yeryüzünde bereket ve verimliliği sağlamaktadırlar. Bu canlılardan olan balık, Eski Çağlardan günümüze kadar üreme, bereket, gönenç, yaşam ve süreklilik sembolü olagelmıştır. Nitekim ikonografik temalarda oldukça sık temsil edilen balığın, içerisinde yaşamakta olduğu su ile tam bir ilişki içinde bulunduğu anlaşılmaktadır¹¹⁴⁸. Bu bilgilerden hareketle Mezopotamya dininin doğal kökenlerine bakıldığında en önemli faktörün çevresel olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu bölge su kaynaklarının yanı sıra iklim ve coğrafi özellikleri bakımından verimlilik arz etmektedir.

Mezopotamya coğrafyasında Fırat ve Dicle'nin yanı sıra daha küçük nehirler de mevcut olup, bunlar çeşitli balık türlerini barındırmaktadır. Dolayısıyla sanatkarlar görsel kompozisyonlarında tüm suları, nehirleri, gölleri veya denizleri farklı türlerde balıklarla dolu olarak tasvir etmişlerdir. Bunlar içerisinde sazan en bol bulunan türü oluşturmaktadır. Ancak ikonografide temsil edilen balıkların biçimlerine bakıldığında genellikle türler tanımlanamamakla birlikte nadiren tatlı ve tuzlu su balıkları arasında ayırım yapılabilmektedir. Bunun yanı sıra zaman zaman tatlı ve tuzlu su balıklarının ortak sulara yaşıyormuş gibi resmedildiği görülmektedir. Öte yandan Mezopotamya'nın bazı

¹¹⁴⁷ Maksude Kurt Fidan, "Kutsal Suyun İzinde: Suyu Yüklenen Dini ve Sembolik Anlamlar", *İLSAM Akademi Dergisi*, C. 1, S. 1, 2021, s. 4.

¹¹⁴⁸ M. Eliade, *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, s. 249.

yerleşimlerinde balık motifli arkeolojik buluntulara rastlanmaktadır. Örneğin Arpachiyah yerleşiminde ortaya çıkarılan boyalı bir çanak çömlek parçası üzerinde bir balığın yalnızca siyaha boyanmış uzun kıvrımlı kuyruğu görülebilmektedir. Fakat söz konusu çanak çömlek üslup bakımından incelendiğinde bunun Samarra'dan getirilmiş olabileceği düşünülmektedir¹¹⁴⁹.

Diğer yandan Eski Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı belgelerde Sumerce “*KU₆*”¹¹⁵⁰, “*HA*” ve Akadca “*nūnu(m)*”¹¹⁵¹ kelimeleri balık sözcüğüne karşılık gelmektedir. Bununla birlikte Sumerlilerde balık sözcüğünü simgeleyen “*HA*” işareti aynı zamanda yazının fonetik gelişimi için bir başka örneği oluşturmaktadır. Yani Sumerce bu terim yalnızca balık değil *-ebilmek* anlamına da gelmektedir. Zira Sumer kültüründe söyleyişi aynı fakat anlamları farklı iki tane “*HA*” sözcüğünün mevcut olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁵². Nitekim gündelik yaşamın önemli bir beslenme ürünü olan balığın icat olunan yazı gibi kültürel gelişmelere de ilham olduğu görülmektedir. Öte yandan balıkçılık endüstrisinin balığın, MÖ 2. binyılın ortalarına kadar kurutularak veya tuzla muhafaza edilen bir gıda kaynağı olarak büyük ölçekte tüketildiği anlaşılmaktadır. Bu cümleden hareketle Eski Babil Devleti Dönemi'nin ilk yıllarına kadar olan Sumer ekonomi metinleri, balıkçılığın toplum için önemini ortaya koyması açısından önem arz etmekte olup, çeşitli balık isimleri yer almaktadır. Aynı şekilde sözlük listeleri de çok sayıda balık adından söz etmektedir¹¹⁵³. Örneğin S. Noah Kramer'in ilk akvaryum olarak tanımladığı “Balığın Evi” adlı metinde on altı balık adına yer verilmiştir¹¹⁵⁴. Ayrıca tarih öncesi dönemlerden bu yana balığın içerisinde yer aldığı su, ay ve kadınla ilişkilendirilmekte ve hem insanın hem de dünyanın verimliliğinin yörüngesini şekillendirici olarak kabul edilmektedir. Buradan hareketle Sumerce *A* işareti “su” anlamına gelmekte, bu da “döl, gebe kalmak ve soy” manasını ifade etmektedir. Bu bağlamda Mezopotamya'nın tasvir ve mühürleri üzerinde resmedilen simgesel su ve balık motifleri verimliliğin yanı sıra doğurganlığın sembolü olmuştur¹¹⁵⁵. Aynı zamanda çeşitli silindirik mühürlerde betimlenen ritüel sahnelerinde sıklıkla balığa bir eşkenar dörtgen eşlik etmekte olup, bu unsur Hooke gibi bazı araştırmacılar tarafından kadın vulvasını temsil

¹¹⁴⁹ E. D. Van Buren, *The Fauna*, s. 104.

¹¹⁵⁰ J. Black, A. George, N. Postgate, *age*, s. 258.

¹¹⁵¹ CAD N2, s. 336.

¹¹⁵² S. N. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s. 192.

¹¹⁵³ A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia Portrait of a Dead Civilization*, The University of Chicago Press, London 1977, s. 46.

¹¹⁵⁴ S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s. 420.

¹¹⁵⁵ M. Eliade, *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, s. 226-227.

ettiği şeklinde yorumlanmaktadır¹¹⁵⁶. Nitekim burada balığın doğurgan olma özelliğinin simgesel bir anlam kazandığını söylemek mümkündür.

Öte yandan Eski Mezopotamya coğrafyası iklim ve toprak yapısı bakımından sıcak ve kurak bir görünüm arz etmektedir. Söz konusu doğal şartlar tarihi dönemlerden itibaren bu bölgede yaşamış olan toplumların hayatını büyük ölçüde etkilemiş olup, su yaşamın kaynağı olarak görülmüştür. Bu nedenle suya ve su kaynaklarına büyük değer atfedilmiş, inanç dünyasında da su ile özdeşleştirilen tanrılar ayrı bir yere sahip olmuştur. Nitekim Mezopotamya panteonunun önemli tanrılarında olan Su, Akıl ve Bilgelik Tanrısı olan Enki (Samiler’de Ea), bolluk ve bereketle ilişkilendirilmiş, hatta onun evrene verimlilik kattığına inanılmıştır. Buna göre aşağıda verilen Sumer mitinde geçen dizeler Tanrı Enki’nin bolluk ve bereket getirdiği düşüncesini ortaya koymaktadır:

*“Ey saygıdeğer Enki, tüm insanların hükümdarı
Sensin! Senin buyruğun gelir gelmez, herşey bollaşır,
Ve bereket yağar yeryüzüne!”¹¹⁵⁷*

Ayrıca Eski Mezopotamya coğrafyası etrafındaki denizler ile bölgedeki nehir vb. sulak alanların çok sayıda balık habitatını barındırdığı bilinmektedir. Dolayısıyla oldukça çeşitlilik arz eden balığın bu coğrafyada yaşamış olan toplumlar arasında önemli bir yiyecek kaynağı olduğu, aynı zamanda farklı sembolik anlamlara da karşılık geldiği gözlemlenmektedir. Gerçekten balıklar Mezopotamya’nın gündelik yaşantısında olduğu gibi dini yaşamında da büyük rol oynamıştır. Zira balıklar inanca göre yaratıcı Enki’nin dünyaya armağanı olarak görülmüş ve bu nedenle de verimliliğin, gönencin sembolleri olarak kabul edilmiştir¹¹⁵⁸. Nitekim Mezopotamya’da her yıl ilkbahar mevsiminde nehir sularının taşmasıyla birlikte tarımsal faaliyetlerin başladığı bilinmektedir. Balıkların taşkın suyuyla toprak yüzeyine çıkmasıyla birlikte yüzgeçli bu canlının bereket ve bolluk getireceği düşüncesine temel oluşturduğu söylenebilir.

Bunların yanı sıra dini inancı günlük hayatının bir parçası haline getiren Mezopotamya toplumlarında bilginin arkasında ilahi bir gücün olduğuna inanılmaktadır. Zira insanın hayatta kalabilmesi için gerekli olan tüm malzemeleri sunan ilahi gücün, aynı zamanda insana yaşamın devamlılığı için gerekli bilgileri de sağladığı düşünülmektedir. Buna göre tanrılardan insanlara uygarlık sanatının ilahi bilgeliğe sahip olduğuna inanılan Oannes, Apkallu gibi varlıklar tarafından ulaştırıldığı ifade edilmektedir. Kabartmalarda

¹¹⁵⁶ Samuel H. Hooke, “Fish Symbolism”, *Folklore*, Vol. 72, No. 3, 1961, s. 536.

¹¹⁵⁷ J. Bottero, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, s. 109.

¹¹⁵⁸ S. Lewis, L.Llewellyn-Jones, *age*, s. 651.

yarı insan yarı balık veya yarı kuş olarak resmedilen Oannes ile Yedi Bilge şeklinde de ifade edilen bu varlıklar bilgelikle ilişkilendirilmiş olup her birinin kendi adı, unvan ve görevi bulunmaktadır¹¹⁵⁹. Zira MÖ 3. yüzyıla ait Babilli rahip Berossus'un "*Babylonaica*" adlı eserinde de yarı insan yarı balık formunda Oannes adı verilen bir varlığın denizden çıktığı, akabinde insanlara uygar yaşamın temellerini öğrettiği aktarılmaktadır¹¹⁶⁰. Nitekim Mezopotamya toplumlarının düşüncesinde bilginin sudan geldiğine inanılmakta ve içerisinde bulunduğu balıkla özdeşleşmektedir. Dolayısıyla Tanrı Enki ile ilişkilendirilen bu yarı balık şeklindeki varlıkların denizlerden gelmiş olmaları şaşırtıcı değildir.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle balık Akıl, Bilgelik ve Su Tanrısı Enki (Samilerde Ea),'nin sembolü olmuş, ikonografide sık sık bu tanrı ile tasvir edilmiştir. Mezopotamya tanrılar panteonunun en yüksek mertebedeki dört tanrısından birisi olarak kabul edilen Enki, Gök Tanrısı An ve Enlil'den sonra üçüncü sırada gelmektedir. Enki adı "*toprağın efendisi*" anlamına gelmekte olup bu isim suyun toprağı verimli hale getirmesindeki rolünü yansıtmaktadır. Aynı zamanda "*nehirin sahibi*", "*Apsû'nun sahibi*" ve Akadca *naqbu* "*kaynak*" gibi diğer isimleri de onun nehirlerdeki veya yeraltı sularındaki sahip olduğu gücü ortaya koymaktadır¹¹⁶¹. Sumer kozmolojisinde tanrıları ve evreni yaratan Tanrı Enki, aynı zamanda "*dipsiz derinlik*"in yer altı tatlı su okyanusunun, yani "*ABZU*"nun (*Apsû*) tanrısı olma rolüne sahiptir. Sumer inancına göre, yeryüzündeki tüm suların tanrısı olan Enki'nin, kozmosun düzenli işleyişini sağlayan "özler"e ve "kaderler"e hâkim olduğu düşünülmekte ve aynı zamanda bilgelikle de ilişkilendirilmektedir. Bunlara ek olarak Tanrı Enki güzel sanatların ve zanaatların becerikli bir ustası olmakla birlikte yazgıları belirleyen ve değerli me'lerin idarecisi olarak nitelendirilmektedir. Tanrı Enki'nin kült merkezi Güney Mezopotamya'da Fırat ve Dicle'nin birleştiği ve Basra Körfezi'ne oldukça yakın bir yerde bulunan, günümüz adı Tel Abu Şahreyn olan Eridu kentidir¹¹⁶².

Mezopotamya sanatına bakıldığında Tanrı Enki su ile ilişkili temalarda karşımıza çıkmaktadır. Silindir mühürlerde çoğunlukla içerisinde balıkların yüzdüğü sular omzundan aşağı akarken betimlenen bu tanrının sembolleri balık, keçi-balık, balık-insan ve içerisinde suların taşıdığı vazodur. Bunlar içerisinde bir keçinin başı, göğsü ve ön

¹¹⁵⁹ Ercüment Yıldırım, "A Comparative Approach to the Oannes Narrative in Mesopotamia and the Prometheus Myth in the Ancient Greek World", *Belleten*, C. 86, S. 305, 2022, s. 40-44.

¹¹⁶⁰ S.N. Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, s. 250.; J. Bottero, S.N. Kramer, *age*, s. 224.

¹¹⁶¹ T. Jacobsen, *age*, s. 111.

¹¹⁶² Samuel Noah Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, s. 8-10.

ayaklarından; arka kısmı balık şeklinde olan “*Şuhurmāšu*” keçi-balık motifinin III. Ur Hanedanlığı Dönemi’nden itibaren ortaya çıkmış olduğu düşünülmektedir. Eski Babil Devleti Dönemi’nde yaygınlık kazanan hem keçi hem de balık özelliklerine sahip bu melez varlık, tasvirlerde bazen Tanrı Enki’nin bir başka sembolü olan koç başlı asa ile yan yana temsil edilmiştir. Orta Babil (Kassit) Dönemi’ne ait çivi yazılı belgelerde adı geçen keçi-balık, Meli-Ši.Ħu’nun kudurusu üzerinde kaplumbağa ve koç başlı asa ile birlikte Tanrı Enki’nin amblemi olarak görülmektedir¹¹⁶³. MÖ 6. ila 5. yüzyıl Yeni Babil mühürlerine bakıldığında keçi-balığın yaygın bir tema olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır¹¹⁶⁴.

Bunların yanı sıra Tanrı Enki ile özdeşleşen dar boyunlu, yuvarlak gövdeli, ağız kısmı geniş olan ve içerisinden sular akan vazonun insanlığa ve doğaya, yaşam ve bereket sularını akıttığı düşünülmektedir. Söz konusu vazonun zaman zaman farklı figürler tarafından taşındığı örnekler de bulunmaktadır. Nitekim içerisinden sular taşan vazo Sumerce “*ĦE₂-GAL₂*” (Akadca *hegallu*)¹¹⁶⁵ ifadesine karşılık gelmekle olup bu terim hayvansal ve bitkisel bolluk, üretkenlik, doğurganlık ve berekete işaret eden bir semboldür¹¹⁶⁶. Nitekim kurak iklim özelliğine sahip Güney Mezopotamya’da içerisinden sular akan vazonun yaşamı simgelediğini söylemek mümkündür.

Resim 173. Elinde bereket vazosunu tutan ve etrafı mahfazalı Tanrı Enki tasvirli mühür baskısı. (D.P. Hansen, agm, s. 215.)

Akad Devleti Dönemi silindir mühürlerinde sıklıkla tasvir edilen Su Tanrısı Enki, göğsüne yakın tuttuğu ve içinden iki su akan vazo ile tasvir edilmektedir. Bu bağlamda yukarıdaki mühürde Tanrı Ea, yeryüzünün altındaki tatlı su okyanusunda olduğu

¹¹⁶³ U. Seidl, *age*, s. 180.

¹¹⁶⁴ T. Ornan, *age*, s. 125.

¹¹⁶⁵ CAD H, s. 167.

¹¹⁶⁶ E. Burrows (Review by), “The Flowing Vase and the God with the Streams by E. Douglas Van Buren”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 1935, s. 219-221.; Renate Marian van Dijk, *The Form, Function and Symbolism of Standards in Ancient Mesopotamia During the Third and Fourth Millennia BCE: An Iconographical Study*, Stellenbosch University, 2016, s. 129.

düşünülen evini temsil eden bir muhafazanın içinde tahta oturmuş olarak gösterilmiştir. Ayrıca bu muhafazanın sudan yapılmış olması muhtemel olup yapının her köşesinde su yolu bir halka oluşturmaktadır. Diğer yandan Enki'nin önünde iki yüzü olan ve böylelikle aynı anda hem ileriye hem de geriye bakabilen veziri durmaktadır. Tanrı Ea ile vezirinin her iki yanında çıplak, sakallı kahramanlar durmakta ve her birisi su tanrısının evinin kapı direğini tutmaktadır. Bu kahraman figürler diğerlerinden daha uzun boylu ve frontal maskeye benzeyen yüzleri, kaslı vücutlarıyla koruma imgesi sunmaktadırlar. Sahnenin solunda tapınan bir erkek figürü kutsal yere yaklaşmakta, tanrıya karşı saygı duyduğunu gösteren bir hareketle sol elini yüzüne doğru kaldırmaktadır. Vezir bir yüzüyle tapınan kişiye, diğer yüzüyle de ilerideki Tanrı Ea'ya bakmakta ve sol eliyle tapan kişiyi tahttaki tanrının huzuruna sunmaktadır¹¹⁶⁷ (**Resim 173**).

Resim 174. Akad Devleti Dönemi'ne tarihlenen Adda'nın mührünün baskısı. (S.N. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s. 71.)

Vazonun yanı sıra Tanrı Enki'nin betimlendiği silindir mühür örnekleri de mevcuttur. Buna göre Akad Devleti Dönemi'ne ait yukarıda görülen Adda'nın mührü üzerinde üç tanrı tanınabilmektedir. Sağdan ikinci sırada, omzundan akan ırmaklar içerisinde ters yönde yüzen balıklarla resmedilen Su Tanrısı Enki yer almaktadır. Onun hemen arkasındaki kişi de yardımcısı başı iki yüzü olan Ulak Usimud'dur. Tanrı Enki'nin solunda boynuzlu başlığa sahip, kanatları olan ve soldaki dağın üstünde duran tanrıça İştâr olup dağların arasında ışıklar içerisinde görünen ise Güneş Tanrısı Utu'dur¹¹⁶⁸ (**Resim 174**). Ayrıca Tanrı Enki'nin, akan ırmaklar, yüzen balıklar ve sürgün veren bitkilerle bir sandalda Eridu sazlığında yolculuk yaparken betimlendiği bir başka silindir mühür örneği bulunmaktadır¹¹⁶⁹ (**Resim 175**). Bu betimlemede Tanrı Enki uzun sakalı,

¹¹⁶⁷ Donald P. Hansen, "Art of the Akkadian Dynasty", *Art of the First Cities The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, Eds., Joan Aruz, Ronald Wallenfels, Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New Haven and London 2003, s. 215.

¹¹⁶⁸ S. N. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s. 69-71.

¹¹⁶⁹ S. N. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s. 116.

çok sayıda boynuzu olan başlığı ve uzun pileli giysisiyle tasvir edilmiştir. Önceki örnekte olduğu gibi bu mühürde de tanrının kollarından yere yani toprağa oluk oluk sular akmakta; su boyunca yukarı doğru küçük balıklar yüzmektedir.

Resim 175. Eridu sazlığında yolculuk yapan Tanrı Enki. (S.N. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s. 117.)

Resim 176. Akad Devleti Dönemi'ne ait şarkıcı Ur-Ur'un silindir mühür baskısı. (D. Collon, *Ancient Near Eastern Art*, s. 226.)

Önceki bilgilere ek olarak yukarıdaki silindir mühür üzerindeki sahnede Enki, yer altı sularının, bilgeliğin ve zanaatkârların tanrısı olarak ön plana çıkmaktadır. Söz konusu sahnede oturan adı geçen tanrının omuzlarından akan suyun içerisinde balıkların stilize olarak ters yönde yüzdüğü görülmektedir. Tanrının hemen arkasında ise veziri çift yüzlü Usimud durmaktadır (**Resim 176**)¹¹⁷⁰. Nitekim Tanrı Enki'nin yaygın olarak görülen tasvirlerinde omuzlarından veya elinde tuttuğu vazodan akan sular Fırat ve Dicle nehirlerinin sularıyla özdeşleştirilmektedir. Bunun yanı sıra bazı sahnelerde de elinde bulutları simgeleyen ve gök gürlemesiyle ilişkilendirilen aslan başlı kartal İmdugud (Anzu) kuşunu tutarken görülmektedir¹¹⁷¹.

Ayrıca silindir mühürler üzerinde IV. Uruk Dönemi'nden itibaren görülmeye başlanan stilize balıklar, Cemdet Nasr Dönemi'yle birlikte sıralar ya da sürüler halinde yüzerken tasvir edilmişlerdir. Bunlar çoğunlukla şematize bir şekilde resmedilmiş olup

¹¹⁷⁰ D. Collon, *Ancient Near Eastern Art*, s. 226.

¹¹⁷¹ T. Jacobsen, *age*, s. 111.

gözün küçük bir çukurla betimlenmesi dışında belli belirsiz gösterilmişlerdir¹¹⁷². Ayrıca daha önce de ifade edildiği üzere suyun önemli bir unsur olduğu sahneler arasında balıklar bir teknenin altında veya Enki gibi tanrıların elinde tuttuğu vazodan akan sularda yukarı ve aşağı yönde yüzerken resmedilmişlerdir. Bununla birlikte sanatta sıklıkla bu konuyu resmeden silindir mühürlerde tanrı genellikle oturur vaziyetteyken, taş kabartmalarda ayakta durmaktadır. Diğer yandan Girsu kentindeki tapınakta ortaya çıkarılan Lagaş kralı Gudea'ya ait heykel de benzer temayı yansıtmaya bakımdan dikkate değerdir. Bu heykelde uzun bir giysi ve rahipliğin nişanesi olarak başlık takmış olan Gudea, iki eliyle göğüs hizasında yuvarlak gövdeli bir vazo tutmaktadır. Söz konusu vazodan suların ikisi sağda ikisi solda olmak üzere yere yerleştirilmiş dört vazo içerisine akmakta olduğu; oradan da toprağı sulamak için etrafa akmaya devam ettiği görülmektedir. Zira balıklar her iki yerde de suyun canlı ve hayat veren niteliğini göstermek için akan sular içerisinde ters yönde yani suyun kaynağına doğru yüzmektedir¹¹⁷³(**Resim 177**). Tüm bunlardan hareketle iki nehir arasında ortaya çıkmış toplumların inancında suyun hayatın birçok alanında yer aldığı anlaşılmaktadır. Öyle ki hayat su ile başlamakta ve devam etmektedir. Aynı zamanda suyun varlığı sonsuz bolluk ve bereketin varlığına da işaret etmektedir. Ayrıca su kendisi dışındaki hayata verimlilik kattığı gibi kendi içerisindeki yaşama da bereket getirmektedir. Suyun içerisindeki balık simgesi de söz konusu temaya doğrudan gönderme yapmaktadır. Balıkların sıralar veya sürüler halinde yüzmesi ise suyun ne kadar temiz ve berrak olduğunu göstermesi bakımından önemli olup suyun kesintisiz akması da sonsuz bereket ve bolluğun temsili noktasında dikkat çekmektedir.

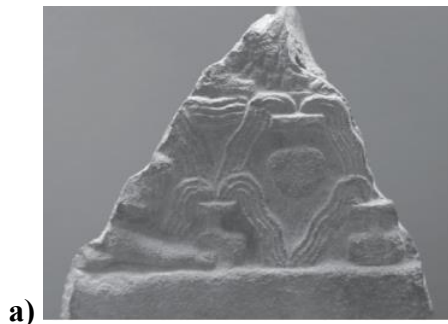
¹¹⁷² E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 105.

¹¹⁷³ E. D. Van Buren, "Fish-Offerings in Ancient Mesopotamia", *Iraq*, Vol. 10, No. 2, 1948, s. 101.; E. Douglas Van Buren, "The Sacred Marriage in Early Times in Mesopotamia", *Orientalia*, Vol. 13, 1944, s. 47.

Resim 177. Girsu’da bulunan ve Yeni Sumer Dönemi’ne ait elinde akan vazo tutan Gudea heykeli. Paris, Louvre Müzesi. (N. Ataç, *age*, s. 59.)

Akan vazonun taşıdığı sonsuzluk olgusu, geometrik veya akarsularla birbirine bağlanan su akıntılarının birçok kabı birbirine bağlamasında görülmektedir. Zira bu konfigürasyonlar içerisinde akan ırmakların kaynağı ve varış noktasına ilişkin çoğu zaman netlik olmaması, bu kompozisyonların ilettiği döngüsel ve büyümlü sonsuzluğun göstergesidir. Yeni Sumer Dönemi’ne ait bir stel parçasında (**Resim 178. a**) ve kral Gudea’nın mührü (**Resim 178. b**) üzerinde vazoların her biri diğerinin tam üstünde olmayacak şekilde kademelendirildiği, hepsinin akarsularla birbirine bağlandığı görülmektedir. Nitekim MÖ 2. binyılın ikinci yarısında ait Kassit ve Asur gliptiğinde, sahnenin üstünde ve altındaki vazoların yine net bir başlangıç ve varış noktası olmaksızın, dikey olarak akarsularla birbirine bağlandığı anlaşılmaktadır¹¹⁷⁴.

a)

b)

Resim 178. a) Yeni Sumer Dönemi’ne tarihlenen ve Girsu’da bulunan kademeli akan vazo motifini gösteren Gudea steli parçası, **b)** Gudea’nın silindir mührü üzerinde oturan tanrının ellerinde tuttuğu içerisinde suların aktığı vazolardan oluşan bir ağı tasvir eden çizim. (N. Ataç, *age*, s. 60.)

¹¹⁷⁴ N. Ataç, *age*, s. 59-60.

Ayrıca Eski Mezopotamya’da bolluk ve bereket temasının edebi metinlerde metaforik bir simge olarak kullanımına rastlanmaktadır. Özellikle çivi yazısıyla oluşturulmuş kraliyet ilahilerinde ülkedeki bolluk ve bereketin kutlandığı, kayıplar için de matem tutulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin III. Ur Hanedanlığı kralı Ur-Nammu’nun D İlahisi’nde, Ur kentinin Tanrı Enki tarafından geniş bir bilgelikle donatıldığı, bu kentte bir “bolluk kanalı” kazdığı ve bu kanalda bol miktarda balık, kuş ve bitki ürettiği aktarılmaktadır. Ayrıca bu kanalın, arpanın sazlık gibi filizlendiği geniş tarımsal alanları suladığından söz edilmektedir¹¹⁷⁵.

Daha sonraki Orta Babil (Kassit) ve Yeni Asur Devleti Dönemlerinde de balığın, Tanrı Enki’yi sembolize eden hayvan olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır¹¹⁷⁶. Zira bu döneme tarihlenen bir silindir mühür üzerinde Tanrı Enki ve sembolü balık-adamın yer aldığı bereket sahnesi bulunmaktadır. Aşağıdaki görselde verilen mühür sahnesinde Tanrı Enki antitetik bir temanın merkezinde yer almaktadır. Başı sağa dönük resmedilen tanrının vücudunun alt kısmı bir dağ tanrısına benzer şekilde işlenmiş olup, iki eliyle, içerisinden simetrik olarak dört akarsuyun çıktığı küçük bir vazoyu tutmaktadır. Üstteki iki akarsu tanrının baş hizasında yükselmekte ve geniş bir açıyla yerde duran büyük vazoya akmaktadır. Alttaki diğer iki su demeti ise, önce Enki’nin her iki yanında duran balık-adamların tuttuğu vazolara akmakta ve akabinde de diğer iki suyun aktığı yerdeki büyük vazo içerisine dökülmektedir. Kanatlarını açmış çift başlı bir kartal ise, Tanrı Ea’nın omuzlarından yukarı yükselen suların oluşturduğu üçgenin hemen üzerinde durmaktadır. Ayrıca sahnenin üst kısmında yatay olarak iki şerit halinde bir yazıt yer almaktadır¹¹⁷⁷ (**Resim 179**). Söz konusu tanrının bir başka ilahi sembolü ise koç başlı asadır. Bu tanrıyı temsilen adı geçen asayı Orta Babil Devleti Dönemi’ne tarihlendirilen sınır taşları üzerindeki kabartmalarda görmek mümkündür¹¹⁷⁸.

¹¹⁷⁵ I.J. Winter, *Representing Abundance.*, s. 134, 136.

¹¹⁷⁶ J. Black, A. Green, *age*, s. 72.

¹¹⁷⁷ E. Douglas Van Buren, “The Esoteric Significance of Kassite Glyptic Art”, *Orientalia*, Vol. 23, No. 1, 1954, s. 21-22.

¹¹⁷⁸ H. Frankfort, *Cylinder Seals.*, s. 165.

Resim 179. İçerisinde Tanrı Enki ile balık-adamların yer aldığı antitetik kompozisyona ait silindir mühür baskısı, Ashmolean Müzesi. (E. D. Van Buren, *Esoteric Significance.*, s. 41.)

Yeni Asur Devleti Dönemi'nde ise krallar yapmış oldukları sarayların duvarlarını hem dekorasyon hem de seferlerinin görsel bir sunumunu oluşturması amacıyla çeşitli tasvirlerle kaplamışlardır. Bu kabartmaların birçoğu çeşitli balık türlerinin yer aldığı nehirleri, dereleri ve gölleri göstermektedir¹¹⁷⁹. Nitekim tüm bunlardan hareketle Yeni Asur Devleti Devleti Dönemi'nde de balığın önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. İklim özellikleri itibarıyla söz konusu coğrafyada su, yaratılışın ilk ögesi, yaşamın, bolluğun, bereketin ve üremenin kutsal sembolü olmuştur. Zira suyun kutsallığı, içerisinde yaşayan canlılara da sirayet etmiştir. Bu canlılardan birisi olan balık, yer altı sularıyla, pınarlarla ve nehirlerle bağlantılı olarak görülmüştür. Fizyolojik olarak üreme özelliğiyle bilinen balık, suyun vasıflarını da üstlenerek bilgelik, bolluk, bereket ve çoğalmayı sembolize etmiştir. Sözü edilen su canlısının öne çıkan bu sembolik yönü günümüzde de aynı şekilde karşımıza çıkmaktadır.

3.1.1.2. Koruyucu Sembolü Olarak Balık

Eski Mezopotamya toplumlarının kültürlerinde insan-hayvan veya hayvan-hayvan karışımından müteşekkil varlıklara çivi yazılı belgeler ile rölyefler, damga ve silindir mühürler gibi çeşitli görsel sanat eserleri üzerinde rastlamak mümkündür. Öyle ki sanatçının hayal gücünün ürünü olan karışık varlıkların çeşitli kavramları veya ilahi güçleri temsil ettiğine inanılmıştır. Nitekim bu varlıklar doğası gereği mitolojik veya ilahi unsurlar barındırmışlardır. Buradan hareketle Mezopotamya toplumlarının her alanda olduğu gibi sanat alanında da kendi üsluplarını meydana getirdiklerini söylemek mümkündür. Bu bağlamda Mezopotamya inancında keçi-balık "*suhurmāšu*" ve balık-

¹¹⁷⁹ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 107.

insan “*kulullû*” gibi karışık varlıklar kötülükleri savuşturucu apotropaik figürinler arasında yer almıştır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Mezopotamya’nın Eski Çağ yerleşimlerinde yürütülen arkeolojik kazı çalışmalarında oda tabanlarının altına gömülmüş efsanevi varlıkları tasvir eden kil figürinlerin bulunduğu tuğla kutulara rastlanmıştır. Söz konusu kutular genellikle tek, çiftler veya yedili gruplar halinde ortaya çıkarılmıştır. Nitekim bu kutuların kapıların yanlarına, eşiklerine, duvar diplerine, köşelere ve odaların ortasına gibi belirli alanların altına yerleştirildikleri tespit edilmiştir. Asur, Nimrud, Kiş, Ur ve Babil gibi yerleşimlerde ele geçen bu tür buluntular, çeşitli ritüel metinlerde kaydedilen bir uygulamaya işaret etmektedir. Bu metinlere göre, uygulamanın bireyleri ve yapıları hastalıklardan, kötü güçlerden arındırmayı ve korumayı amaçladığı, bunların eğitilmiş kişiler tarafından törenle yerleştirildikleri anlaşılmaktadır¹¹⁸⁰.

Bunların yanı sıra yapılan kazı çalışmaları sonucunda taştan, deniz kabuğundan, sedeften ya da altından yapılmış balık şeklinde sayısız heykelcik ya da tılsım objesi ortaya çıkarılmıştır. Detaylı incelemelerde üzerlerindeki pulları belirgin olan bu balıkların bazılarının Dicle balıklarını, diğerlerinin ise tuzlu su türlerini temsil ettiği tespit edilmiştir. Örneğin Tutub’daki Sin Tapınağı’nda sırlı steatit veya fayansla yapılmış çeşitli türlerde küçük balık figürinlerine rastlanmıştır. Bu figürinlerin bitüm içerisine yerleştirilmiş kırmızı boncuktan yapılmış gözleri vardır¹¹⁸¹. Diğer yandan Eski Babil Devleti Dönemi’ne ait mühürlerde de balık imgesi, insanlara saldıran tanrılar ve ifritler gibi, insanlığa kötülük getirecek figür ve öğelerin yakınına doldurma motifi olarak yerleştirilmiştir. Buradan hareketle balığın, kötü güçlere karşı koruyucu bir rol üstlendiği anlaşılmıştır¹¹⁸². Nitekim Mezopotamya’da balık daima iyi şeyler atfedilmiş bir hayvan olarak görülmüştür. Balığın bilge oluşundan olmalı ki onun kötülüklerden koruyucu gücüne de inanılmıştır.

Orta Asur Devleti Dönemi’ne gelindiğinde ise kilden yapılmış, mavi-yeşile boyanmış ve sırlanmış balık figürinleri bulunmuştur. Örneğin kral I. Tukulti-Ninurta tarafından Asur’da inşa edilen Aşşurîtu Tapınağı’nın kült odasında sırlı fritten yapılmış bir balık figürini bulunmuştur. Söz konusu figürin kült kaidesine çıkan basamakların hemen önünde ele geçmiştir¹¹⁸³.

¹¹⁸⁰ Carolyn Nakamura, “Dedicating Magic: Neo-Assyrian Apotropaic Figurines and the Protection of Assur”, *World Archaeology*, Vol. 36, No. 1, 2004, s. 14.

¹¹⁸¹ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 105.

¹¹⁸² J. Black, A. Green, *age*, s. 44.

¹¹⁸³ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 107.

Belden yukarıda insan formuna, aşağısı ise bir balığın pullu gövdesine ve kuyruğuna sahip balık-adam “*kullullû*” ve balık kadın “*kuliltu*” motifli buluntulara çeşitli yerleşim kalıntılarında keşfedilmiştir. Örneğin Nimrud kentindeki resmi bir yapıda bulunan bir mühür üzerinde, bir eli kanatlı güneş diskinde degecek şekilde kaldırılmış, diğeri küçük bir kova tutmuş, kuyrukları yüzme pozisyonunda geriye kıvrılmış bir çift balık-adam tasvir edilmiştir (**Resim 180. a**). Aynı zamanda adı geçen kentteki Nabu Tapınağı’nın girişini koruma misyonuna sahip taştan yapılmış balık-insan heykellerine rastlanmıştır. Nitekim apotropaik nitelik taşıyan bu figürinler Yeni Asur ve Babil gliptik sanatında yaygın olarak görülmektedir¹¹⁸⁴. Yukarıda bahsedilen örneğinde içerisinde yer aldığı Nimrud koleksiyonu, Yanık Saray, Akropol Sarayı ve Salmanassar Kalesi olmak üzere üç yapının kalıntılarında 66 farklı alandan 136 figürin ele geçmiştir¹¹⁸⁵.

a)

b)

Resim 180. a) Nimrud’dan kanatlı diskli balık-adamı betimleyen damga mühür çizimi. (M. Huxley, agm, s. 123.), **b)** Asur kentinde bir rahibin evinde bulunan balık-apkallu figürünü. (C. Nakamura, agm, s. 20.)

Ayrıca Yeni Asur Devleti’nin başkentlerinden birisi olan Asur’da apotropaik niteliğe sahip yaklaşık 117 adet kil figürin ortaya çıkarılmış olup toplamda sekiz farklı figürin tipi tespit edilmiştir. Bu kil figürinler, içerisinde II. Sargon Dönemi’nde tapınak okulunun bulunduğu bir rahip ailesine ait bir evde ortaya çıkarılmıştır. Buluntu yeri, apotropaik ritüelin yalnızca maddi kanıtlarını değil, aynı zamanda metinsel kanıtlarını sunması açısından özellikle dikkate değerdir. Ayrıca kötülüğü savuşturucu heykelciklerin üretimi, kullanımı ve yerleştirilme ritüelini anlatan KAR 298 envanter numaralı belge, diğer birçok edebi ve büyüsel metinle bu evde keşfedilmiştir. Bunların yanı sıra rahibin evinde 21 adet balık-*apkallu* heykelciği ele geçmiştir (**Resim 180. b**). Figürinler, zemin

¹¹⁸⁴ Anthony Green, “A Note the Assyrian “Goat-Fish”, “Fish-man” and “Fish Woman””, *Iraq*, Vol. 48, 1986, s. 27.; Margaret Huxley, “The Gates and Guardians in Sennacherib’s Addition to the Temple of Assur”, *Iraq*, Vol. 62, 2000, s. 122.

¹¹⁸⁵ A. Green, Neo-Assyrian Apotropaic Figures, s. 87.

seviyesinin yaklaşık 35 cm altına dik olarak yerleştirilmiş tuğla kutular içerisinde bulunmuştur¹¹⁸⁶. Nitekim bu ritüel uygulamanın maddi, metinsel ve mitolojik verilere dayanan analizi, Yeni Asurlular'ın bazı koruma anlayışlarını aydınlatması noktasında da önem arz etmektedir.

Tüm bu bilgiler balığın ve yarı balık varlıkları temsil eden figürinlerin yerleştirildikleri yerlerdeki kötülükleri kovma ve benzer olumsuzlukların girişini engelleme fonksiyonuna sahip oldukları anlaşılmaktadır. Yapıların kapı girişi, duvar dibi veya oda tabanlarına ritüellerle birlikte gömülen bu nesnelerin hem yapıları hem de sakinlerini kötülüklerden ve hastalıklardan sürekli olarak koruduklarını arkeolojik veriler ve çivi yazılı belgeler doğrulamaktadır.

3.1.2. Kurbağa

3.1.2.1. Doğurganlık-Çoğalma Sembolü Olarak Kurbağa

Türkçe sözlükte sıçrayarak yürüyen ve suda iyi yüzen küçük hayvan¹¹⁸⁷ olarak tanımlanan kurbağalar, omurgalı hayvanların *anura* sınıfında yer alan dört ayaklı ve kuyruksuz amfibilerdir. 2006 yılında Calgary Üniversitesi'nde yapılan araştırmalar sonucunda modern amfibilerin (anurular, semenderler ve ilkel caecilianlar), yaklaşık 240 ila 275 milyon yıl önce yaşamış ilkel ve büyük boyutlu *Temnospondyli*'den gelişmiş olduklarını bilgisine ulaşılmıştır. Kurbağaların şimdiye kadar tespit edilebilmiş 6000'den fazla türü mevcut olsa da yapılacak araştırmalarda bu sayının değişmesi muhtemeldir. Kurbağalar kutup bölgeleri, Afrika ve Arabistan'ın en sıcak çöl bölgeleri ve uzak okyanus adaları dışında dünyanın hemen her yerinde bulunmaktadır¹¹⁸⁸. Gerçekten de kurbağalar, çöl, orman, çayırlar gibi oldukça farklı çevrelere uyum sağlama yeteneğine sahiptir. Ayrıca yaşam alanı ve görünümüne bağlı olarak kurbağalar; pürüzsüz derili ve suda yaşayan türler ile siğilli deriye sahip karada yaşayan türler şeklinde gruplandırılmaktadır¹¹⁸⁹.

Kurbağalar Eski Yakın Doğu'nun nehir kıyılarında kurulmuş Mezopotamya ve Mısır gibi medeniyetlerinde görülen en eski hayvanlar arasında yer almaktadır. İkili yaşama sahip bu canlılar tarihin en eski dönemlerinden itibaren yoğun üreme yetenekleri nedeniyle doğurganlıkla ilişkilendirilmiş, hatta yumurtaları yenilenmeyi ve yaşam

¹¹⁸⁶ Apotropaik niteliğe sahip figürinlerin türleri ve buluntu noktaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Carolyn Nakamura, "Neo-Assyrian Apotropaic Figurines and the Protection of Assur", *World Archaeology*, Vol. 36, No. 1, 2004, s. 19-23.

¹¹⁸⁷ T. Gülensoy, *age*, s. 570.

¹¹⁸⁸ Charlotte Sleight, *Frog*, Animal Series, Reaktion Books, London 2012, s. 13-15.

¹¹⁸⁹ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 565.

döngüsünü temsil etmiştir. Aynı zamanda küçük forma sahip ve sempati uyandırmayan bu amfibi türünün Mezopotamya’da MÖ 3. binyıldan itibaren arınmayla bağlantılı olarak hematit (kan taşı) ve steatitten (sabun taşı) tılsım şeklinde oyuldukları görülmektedir¹¹⁹⁰.

Bunların yanı sıra Mezopotamya’nın nehir ve bataklık alanları çeşitli kurbağa türlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle kurbağaların Mezopotamya tarihinin erken dönemlerinden itibaren çeşitli sanat eserleri üzerinde tasvir edilmesi ve bölgenin mitolojisinde yer bulması şaşırtıcı değildir. Fizyolojik özelliği bakımından sucul ve karasal yaşam arasında köprü kurdukları düşünülen kurbağalara özel önem atfedilmiştir. Ayrıca çoğalmayı sembolize eden bu canlıların üreme yöntemlerinden¹¹⁹¹ biri olan suda yaşayan, solungaç solunumu yapan, uzuvları olmayan bir iribaştan, tam gelişmiş, akciğer solunumu yapan, karasal, dört ayaklı bir kurbağaya dönüşme evresi de insanları her zaman büyülemiştir. Ekolojik yaşamlarının dikkat çeken bir başka yönü ise yağmurlardan sonra aniden ortaya çıkmalarıdır. Zira uzun kuraklık dönemlerinden sonra bu yeniden doğuş olgusu onların mistik çağrışım kazanmalarına yol açmıştır¹¹⁹². Nitekim kurbağaların önemi onların su kaynağıyla olan ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Daha açık ifade etmek gerekirse, kurbağaların yaşam yeri olan sulu alanların ana rahmindeki amniyotik sıvıyla paralellik gösterdiği düşünülmüştür. Zira kurbağaların insan fetüsüne benzer olması ile yavruların gelişimini suda tamamlaması bu düşüncenin temelini oluşturmuştur. Hatta kurbağaların doğurganlığı kadın veya tanrıça doğurganlığı ile özdeşleştirilmiştir. Nitekim tarih öncesi dönem yerleşimlerinde yeşil ve siyah taştan yapılmış küçük kurbağa biçimli tanrıça/kadın figürinlerine rastlanmış olması bunu kanıtlamaktadır¹¹⁹³.

Ayrıca tarih boyunca dünyanın hemen her yerinde yaşayan insanlar için kurbağaların, doğurganlığı, yeniden doğuşu ve değişimi simgelediği gözlenmektedir. Zira bu canlı türünün mevsimsel olarak yağın bir yağmurun ardından toprak yüzeyine çıkması

¹¹⁹⁰ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 565.

¹¹⁹¹ Kurbağa türlerinin farklı üreme yöntemleri bulunmaktadır. Bunlar; yumurtadan iribaş haline geçiş, yumurtadan yavru kurbağaya geçiş, kuluçkaya yatma ve iribaşların annesinin midesinde dünyaya gelmesi şeklindedir.

https://services.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf;jsessionid=gcYir5FJ25bCRRfVU3hnygG?dergiKodu=4&cil_t=31&sayi=366&sayfa=90&yaziid=10645. (Erişim tarihi: 18.03.2024)

¹¹⁹² Carolin Dittrich, Eva Götting-Martin, “‘Green Frog in the Water’. A Herpetological Approach to the Magico-Medical Use of Frogs and Frog-Amulets in Mesopotamia”, *Bridging the Gap: Disciplines, Times and Spaces in Dialogue Vol.1, Sessions 1, 2 and 5 from the Conference Broadening Horizons 6 Held at the Freie Universität Berlin, 24-28 June 2019*, Eds. Christian W. Hess, Federico Manuelli, Archaeo Press, Oxford 2021, s. 100.

¹¹⁹³ Kurbağa ve tanrıça ilişkisi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Marija Gimbutas, *The Living Goddesses*, University of California Press, London 1999, s. 54-60.

ve kısa süre içerisinde de kaybolması bu düşüncenin özünü oluşturmaktadır. Gerçekten bu canlı türü ılıman iklim bölgelerinde ilkbahar sıcaklıklarının artmasıyla ortaya çıkmakta sonbaharda sıcaklıkların düşmesiyle de yok olmaktadır¹¹⁹⁴. Ek olarak, kurbağaların periyodik olarak en dıştaki derisini dökerek altından taze deri tabakasının oluşması nedeniyle yenilenme ve yaşam döngüsünü simgelediği kabul edilmektedir. Şöyle ki bu süreçte deri, kafadan başlayıp arkaya doğru ilerleyerek sırtın ortasından ayrılmaktadır. Birçok kurbağa türü dökülen deriyi arka bacaklarıyla gevşetip çıkarırken, deriyi yiyerek besinlerini muhafaza etmektedir. Kurbağaların yeniden doğuşla özdeşleştirilmesinde bir başka biyolojik faktör ise, metamorfoz geçirmeleridir. Bu amfibiinin yaşam döngüsü, dışının vücudunun dışında döllenmiş yumurtaların dişi tarafından suda bırakılmasıyla başlamaktadır. Daha sonrasında dış solungaçlarıyla nefes alan larva ya da iribaş, bu yumurtalar içerisinde çıkmaktadır. Düz kuyruğu büyüyen larva başkalaşım adı verilen bir süreç sonunda ise fiziksel değişimler geçirerek iribaş hayvana dönüşmektedir. Netice itibarıyla bu döngü suda yaşayan, yumurtadan, larvaya oradan da solungaç solunumu yapan yüzen bir iribaştan karada yaşayan, akciğer solunumu yapan sıçrayan bir kurbağaya dönüşümü kapsamaktadır. Buradan hareketle kurbağa türünün yumurta, iribaş ve yetişkin evrelerinin; insan yaşamındaki fetüs, çocukluk ve yetişkinlik evreleriyle paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu süreç genel itibarıyla ele alındığında doğum, yaşam, ölüm ve yeniden diriliş döngüsünü temsil etmektedir¹¹⁹⁵.

Eski Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı metinlerde kurbağa, Sumerce “*BİL.ZA.ZA*”, Akadca “*muşa*”, “*irānu*” veya “*kittiru*”¹¹⁹⁶ terimleriyle gösterilmiştir. Bunun yanı sıra kurbağalar, kendisi gibi suyla ilişkili Yaratılış ve Bilgelik Tanrısı Enki ve onun su altı diyarı Apsû ile ilişkilendirilmiştir¹¹⁹⁷. Bunun yanı sıra Mezopotamyalılar kurbağaları doğurganlık ve yaşam kaynağı olarak görmüşlerdir. Bu sembolik düşüncenin

¹¹⁹⁴ Örneğin, Eski Mısırlılar’da kurbağaları yeniden doğuşla ilişkilendirmişlerdir. Çünkü Nil Nehri’nin her yıl taşmasından sonra öldüğü sanılan kurbağalar gizemli bir şekilde yeniden ortaya çıkmaktaydı. Nehrin hediye ettiği zengin, alüvyonlu toprak başlı başına bir yenilenmeyi sembolize etmekte olup, kurbağalar da bu sürecin ayrılmaz bir parçasını oluşturmuştur. Hatta kurbağaların toprak ve suyun birleşmesinden meydana geldiklerine inanmışlardır. Öte yandan Eski Mısır’da ölümlerin yanına kurutulmuş kurbağalar gömüldüğü gibi yeniden doğuş ve yenilenmeyi sağlamak için de ölümlerin mumya sargılarının içerisine kurbağa şekilli tılsımların yerleştirildiği bilinmektedir. Marty Crump, *Eye of Newt and Toe of Frog, Adder’s Fork and Lizard’s Leg, The Lore and Mythology of Amphibians and Reptiles*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2015, s. 84-85.

¹¹⁹⁵ M. Crump, *age*, s. 85-86.

¹¹⁹⁶ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 11.

¹¹⁹⁷ “Inanna ve Enki” adlı Sumer şiirinde, sarhoşken oynadığı bir kumarda Enki, Inanna’nın bütün me’yi kendisinden almasına izin verdiğini anladığında, Inanna’nın teknesinin arkasından su canlıları göndererek, kaybettiklerini geri almayı denediği anlatılmaktadır. İlk Enki’nin sağ eliyle sıkıca tuttuğu kurbağadır. Nitekim kurbağa bu işte başarılı olamaz ve aynı işi yapmak için başka yaratıklar gönderilmiştir. J. Black, A. Green, *age*, s. 133.

temeline bakıldığında yapılan araştırmalar çeşitli kurbağa türlerinin bir kümede 20.000-30.000 civarında yumurta bıraktığını ortaya koymuştur¹¹⁹⁸.

Resim 181. I. Er Hanedanlar Dönemi'ne tarihlenen mühür baskısı. (B. Buchanan, *age*, s. 91.)

Eski Mezopotamya'da I. Er Hanedanlar Dönemi'ne ait olduğu düşünülen serpantinden yapılmış bir silindir mühür baskısı üzerinde merkez motifin hemen solunda aşağı ve yukarı bakan iki akrep motifi yer almaktadır. Sahnenin sağında kertenkele olduğu ifade edilen bir hayvan betimi ile onun yanında başı aşağı bakacak şekilde dik olarak yerleştirilmiş bir akrep betimi bulunmaktadır. Mührün esas konusunu teşkil eden merkezdeki figürün ise bir kadının bacaklarını açmış çömelmiş pozisyonda hem gebeliğini hem de doğumunu andıran bir kurbağayı resmettiği kaydedilmektedir. Nitekim bu silindir mühür sahnesinde akrebin olması da sahnenin doğurganlıkla ilgili olduğunu akla getirmektedir¹¹⁹⁹ (**Resim 181**). Zira dönemin sembolizminde ve mitolojinde akrep doğurganlık ve çoğalmayı simgelemekte olup sahnede akrebinde yer alması söz konusu düşünceyi desteklemektedir.

Resim 182. Dokuz kurbağa motifinin sahnelendiği Kassit Devleti Dönemi'ne ait silindir mühür baskısı. (E. Wallis Budge, *age*, s. 89.)

Öte yandan Orta Babil Devleti Dönemi'ne tarihlenen yukarıdaki silindir mühür üzerinde dokuz adet kurbağanın tasvir edildiği görülmektedir (**Resim 182**). W. Budge, üzeri tasvirli bu silindir mührün aynı zamanda doğurganlık tılsımı olarak kullanıldığını

¹¹⁹⁸ M. Crump, *age*, s. 134.

¹¹⁹⁹ B. Buchanan, *age*, s. 90.

ifade etmektedir¹²⁰⁰. Bunun yanı sıra farklı araştırmacılar da doğurganlığı arttırıcı misyona sahip olduğu düşünülen bu silindir mühür üzerinde resmedilen kurbağaların sayısal açıdan insan gebeliğinin dokuz ayını temsil ettiğini öne sürmektedirler. Eski Hellen dünyasında doğurganlığı sembolize eden kurbağa, Aşk ve Bereket tanrıçası Afrodit (Roma'da Venüs) ile ilişkilendirilmektedir. Hatta Hellenler'de kendi doğurganlıklarını sağlamak amacıyla tanrıçanın imgesi olan kurbağa şekilli figürinleri boyunlarına takmışlardır¹²⁰¹. Nitekim Afrodit, Mezopotamya'nın Aşk ve Bereket Tanrıçası İştâr'ın Eski Batı'daki karşılığı olduğu bilinmekle birlikte sembolik hayvanı olan kurbağanın da Tanrıça İştâr'la bağlantılı olabileceği düşünülmektedir.

Mezopotamya toplumlarının genelinde olduğu gibi Orta Babil Devleti'nin tüm arzusu ekili toprakların verimli olması, bol hasat vermesi ve hayvanların gelişip çoğalmasıydı. Kassitler'in bolluk arzusunu sağlamak için tahılları arttıran veya ekinlerin büyümesini sağlayan yağmurlar gönderen tanrılara hitap eden sözlerle formüle edilmiş dua metinleri yazılmış olup aynı zamanda bu istekler sembollerle de ifade edilmiştir. Zira toprağın sürülmesi, sonsuz akan ırmaklar, büyüyen başakların tasviri ile hayvan sürülerinin artışını resmeden sahneler tanrılardan istenilen bolluk, bereket ve çoğalmanın görsel ifadelerini oluşturmuştur. Yine bir balık motifi, balığın akan dere boyunca yüzdüğü sahneleri temsil etmekte ve dolayısıyla bu sahneler muhtemelen akarsuların bereket yönüne gönderme yapmaktadır. Bunun yanı sıra normal yaşam alanı bir gölet ya da bataklık olan kurbağaların görsel tasviri de taşan nehirlerin bıraktığı alüvyon birikintisinin yarattığı berekete işaret etmektedir¹²⁰². Buradan hareketle tanrılardan istenilen ve gerekli olan bolluk-bereketin doğal yaşam unsurlarıyla ifade edildiği, hatta bu isteklerin bütün yerine geçen parçalarla (pars pro toto) dile getirildiğini söylemek mümkündür. Nitekim Mezopotamya'nın tabiat unsurlarının zaman içerisinde sembolik düşünceye kaynak oluşturduğu ve bir bütün haline geldiği anlaşılmaktadır.

3.1.2.2. Koruyucu Sembolü Olarak Kurbağa

İnsanoğlunun yeryüzünde bulunan bazı objelerin büyü/tilsımlı olduğuna yönelik inancının izleri, tarihinin erken dönemlerine kadar uzanmaktadır. Doğadaki herhangi bir nesne, bir kimseye renginden, yapısından veya biçiminden dolayı etkileyici hale

¹²⁰⁰ Sir E.A. Wallis Budge, *Amulets and Superstitions: The Original Texts With Translations and Descriptions of a Long Series of Egyptian, Sumerian, Assyrian, Hebrew, Christian*, Oxford University Press, London 1930, s. 91.

¹²⁰¹ M. Crump, *age*, s. 135.

¹²⁰² E.D. Van Buren, *The Esoteric Significance of Kassite Glyptic Art*, s. 35-36.

geldiğinde onu bulan kişinin zaman içerisinde başına gelen olumlu olaylarla o şeyin bir bağlantısı olduğu düşünülmüş ve bu durum nesneyi tılsım haline getirmiştir. Zaman içerisinde, bu nesnelere kötülükler karşı koruyucu olduklarına inanılmış ve bu objeler çoğunlukla, sahip oldukları özelliklerine, genellikle de renklerine ve yapılarına göre sınıflandırılmıştır¹²⁰³. Ana hatlarıyla muska/tılsım olarak adlandırılan ve büyüsel özelliklere sahip olduğu düşünülen bu objeleri, bir kişinin vücuduna asılan ya da apotropaik amaçla yapıların altlarına yerleştirilen, iyi sağlık, iyi şans veya doğurganlık gibi belirli yönleri güçlendirdiğine ve kötülükleri savuşturduğuna inanılan nesnelere olarak tanımlamak mümkündür¹²⁰⁴.

Arkeolojik kazılardan elde edilen veriler ve çivi yazılı belgeler, Mezopotamya toplumlarında taş, kemik, metal gibi birçok objenin tılsım olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. İnanç ve büyüün grift bir yapı arz ettiği Mezopotamya’da, muskaların/tılsımların toplumun en alt tabakasından en üst kesimine varıncaya dek hemen her yerde bulunmuş olması, bu apotropaik nesnelere yaygın şekilde kullanıldığını göstermektedir¹²⁰⁵. Öte yandan sık sık kullanılan tılsım nesnelere için, Sumer ve Akad dilinde bir sözcük kullanılmamış olması da anlaşılması zor bir durum teşkil etmektedir¹²⁰⁶.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Eski Mezopotamya toplumlarında hayvan şekilli nesnelere tılsım olarak kullanımıyla karşılaşmaktadır. Bu bağlamda bölgenin faunasına ait hayvanlardan olan kurbağaların bazı doğaüstü güçlerle bağlantılı oldukları düşünülmüştür. Aynı zamanda uygarlığın başlangıcından itibaren büyü önemi atfedilen kurbağalar astrolojik semboller olarak görülmüşlerdir. Mezopotamya’nın kuzeyindeki Ninova yerleşiminin eski tabakalarında gerçekleştirilen kazı çalışmaları neticesinde biri siyahla boyanmış kil parçaları üzerinde kurbağa motiflerine rastlanmıştır. Daha sonraki Cemdet Nasr Dönemi’ne ait iki silindir mühür üzerinde yabancı keçi sürüleri ile tanımlanamayan hayvanlar kurbağayla birlikte resmedilmiştir. Hatta mühürlerin birisinde her hayvanın konumu yıldızlarla temsil edilmiştir¹²⁰⁷. Tüm bunlar kurbağaların, hayvan topluluklarının koruyuculuğunu üstlenmiş olabileceğini akla getirmektedir. Aynı

¹²⁰³ Abdulgani Kaçar, “Eski Mezopotamya Kültüründe Tılsım İnanışı ve Bazı Tılsımlı Objeler”, *Archivum Anatolicum*, Vo. 10, No. 1, 2019, s. 71.

¹²⁰⁴ C. Dittrich, E. Götting-Martin, agm, s. 100

¹²⁰⁵ A. Kaçar, agm, s. 71.

¹²⁰⁶ J. Black, A. Green, *age*, s. 218.

¹²⁰⁷ E. D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments.*, s. 35.

zamanda hayvan tasvirlerinin yerine yıldızların kullanılması, onların astrolojik yönünü de ortaya koymaktadır.

Öte yandan MÖ 3. binyıldan itibaren boyunda takmak amacıyla yaygın olarak kullanılan zoomorfik biçimli tılsım nesnelерinin en bilinenini kurbağa formlular oluşturmaktadır. Aynı zamanda kehanet metinlerinde apotropaik niteliklere sahip canlılar arasında yer alan kurbağaların, genellikle beş farklı renkte boyandıkları gözlenmektedir. Zira bu tılsımların yapımında sedef ve lapis-lazuli gibi değerli taşların yanı sıra beyaz mermer, steatit, akik, yeşil kalsedon ve diyorit gibi farklı yapısal özelliklere sahip taşların da tercih edildiği görülmektedir¹²⁰⁸.

Ayrıca koruyucu olduğuna inanılan kurbağa figürlerine Ur kentindeki Er Hanedanlar ve Akad Devleti Dönemleri'ne ait varlıklı kişilerin mezarlarında rastlanmıştır. Örneğin Kraliyet Mezarlığı'nda kral Meskalamdug'un mezarında, cesedin hemen yanındaki boncuklar arasında lapis-lazuli'den yapılmış kurbağa şekilli bir tılsım nesnesi ortaya çıkarılmıştır. Benzer şekilde PG/1400 envanter numaralı bir başka mezar içerisinde de altından yapılmış kurbağa figürünü ele geçmiş olup bunun kolye şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir¹²⁰⁹. Öte yandan Kiş (Tall al-Uhaymir) kentindeki "A" Mezarlığı'ndaki Mezar 16 yapısında yürütölen çalışmalar esnasında iskeletin boynunda bulunan kolyenin boncukları arasında kurbağa formlu nesne ele geçmiştir. Aynı şekilde 59 ve 100 envanter numaralı mezarlar içerisinde birer, 63 numaralı mezarda ise iki örneğe ulaşılmıştır¹²¹⁰. Buradan hareketle kurbağaların gündelik yaşamın yanı sıra öteki dünyada ölülerin korunmasını sağlamak amacıyla tılsım şeklinde kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır¹²¹¹. Bunların yanı sıra Girsu kentinde yürütölen arkeolojik çalışmalar neticesinde III. Ur Hanedanlığı Dönemi'ne (MÖ 2114-2004) tarihlenen sarı sırlı taştan yapılmış bir kurbağa figürünü ortaya çıkarılmıştır¹²¹².

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, Güney Mezopotamya'da bulunan Eşnunna kentindeki çalışmalarda Akad Devleti Dönemi'ne ait "Kemerli Ev" olarak isimlendirilen bir yapının zemininde küpler bulunmuştur. Özellikle değerli madenlerden yapılmış süs

¹²⁰⁸ P.R.S. Moorey, *age*, s. 175.; E.D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments*, s. 35.

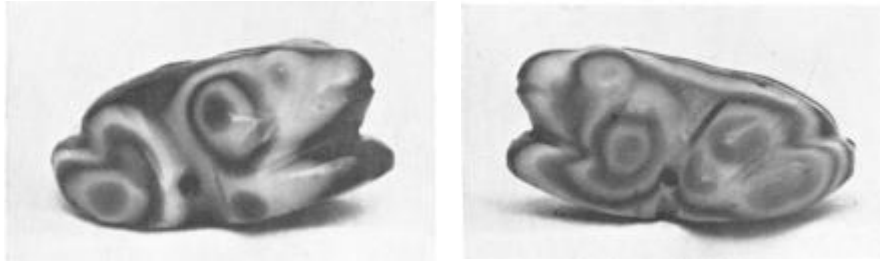
¹²⁰⁹ Ur Kraliyet Mezarlığı'ndaki PG/69, PG/1006, PG/1403, PG 1405, PG/1490 envanter numaralı mezarlar içerisinde de kurbağa şekilli tılsımlar bulunmuştur. C. Leonard Woolley, *Ur Excavations the Royal Cemetery Volume II*, Trustees of the British Museum and The Museum of the University of Pennsylvania, Oxford and Philadelphia 1934, s. 158, 175, 375.

¹²¹⁰ E. D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments.*, s. 36.

¹²¹¹ C.J. Gadd, "An Old Babylonian Frog-Amulet", *The British Museum Quarterly*, Vol. 10, No. 1, 1935, s. 7-8.

¹²¹² P.R.S. Moorey, *age*, s. 175.

eşyalarının içerisinde bulunduğu bu küplerden birisinde gümüşten yapılmış kurbağa biçimli bir tılsım objesi ortaya çıkarılmıştır¹²¹³. Daha sonra Eski Babil Devleti Dönemi'ne tarihlenen çizgili akik taşından oyulmuş küçük bir kurbağa figürünü keşfedilmiştir. Bu zoomorfik figürünün, bir boncuk dizisine geçirmek ve boyunda taşınmak amacıyla gövdenin en dar yerinden yatay olacak şekilde delindiği tespit edilmiştir. Nitekim gelişmiş bir sanat anlayışını gözler önüne seren bu figürünün üzerindeki kahverengi ve beyaz halkalar uzuvların şekillendirilmesinde doğal etkiye sahip olmuştur. Hatta yaratıcılık gözlerde doruk noktasına ulaşmış olup bu gözler her iki yanda beyaz halkaların ortasında bırakılan iki küçük kahverengi noktayla gösterilmiştir¹²¹⁴ (**Resim 183**).

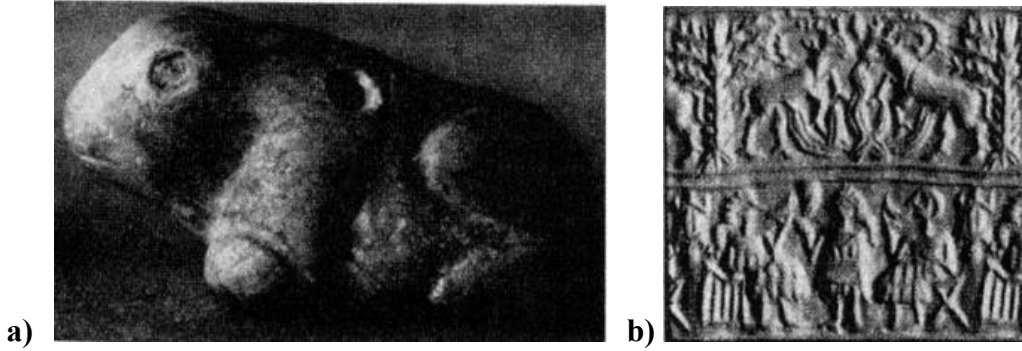
Resim 183. Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait akik taşından yapılmış kurbağa formlu tılsım objesi. (C.J. Gadd, agm, s. 8.)

Bunların yanı sıra Hurriler'in önemli bir yerleşimi olan Nuzi'de MÖ 2. binyılın ortalarına tarihlenen saray kalıntılarında yapılan çalışmalar neticesinde apotropaik fonksiyona sahip, kolye olarak kullanıldığı tespit edilen ve çeşitli taşlardan imal edilmiş kurbağa biçimli figürinlerle karşılaşmıştır. Söz konusu zoomorfik şekilli buluntuların boyutları değişiklik göstermektedir. Yine aynı bölgede büyük çoğunluğunu küçük boyutluların oluşturduğu ve boyunda taşınmak amacıyla üretildiği anlaşılan kurbağa formlu fayans taşından yapılmış figürinler bulunmuştur. Örneğin, günümüzde Nies Koleksiyonu'nda yer alan beyaz mermerden oyulmuş kurbağa şekilli tılsım objesinin gözleri, bir zamanlar kabuklarla doldurulmuş olduğu anlaşılan sığ çukurlara sahiptir¹²¹⁵ (**Resim 184. a**).

¹²¹³ B. R. Foster, *The Age Of Agade.*, s. 235.

¹²¹⁴ C.J. Gadd, agm, s. 8-9.

¹²¹⁵ E. D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments.*, s. 36.

Resim 184. a) Nies Babil Koleksiyonunda yer alan kurbağa formlu figürin, **b)** (E. D. Boston Müzesi'nde bulunan üzeri tasvirli silindir mühür baskısı. (E.D. Van Buren, Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments., s. 33.)

Ayrıca ilk dönemlerde kurbağalar, bazen silindir mühürler üzerine kazınmış hayvan yarışmalarını gösteren sahnelerde veya Er Hanedanlar Dönemi'ne (MÖ 2600-2450) tarihlenen bazı mühürlerde olduğu gibi insan figürlerinden oluşan gruplarla birlikte tasvir edildiği görülmektedir (**Resim 184. b**). Zira amfibiler grubunda yer alan kurbağaların daha önce de ifade edildiği üzere Eski Mezopotamya'da MÖ 3. binyıldan itibaren kötülükleri bertaraf edebilmek, onları uzak tutmak amacıyla muska veya tılsım objesi olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır¹²¹⁶. Ayrıca çift yaşamlı olan bu canlı türünün adına, tıbbi metinlerde rastlanmakta, hatta bazı hastalıkların tedavisinde iyileştirici fonksiyona sahip olduğu kaydedilmektedir¹²¹⁷. Bunun yanı sıra Namburbi Ritüeli'nde de günahların ve olumsuzlukların aktarımında tercih edilen bu hayvanın kendisinin veya vücut parçalarının herhangi bir kişinin günahlarına karşılık kullanıldığı görülmektedir¹²¹⁸. Nitekim kurbağanın gizemli niteliklerinin yanı sıra itici özellikleri, onun koruyucu mistik bir güce sahip olarak düşünülmesinin nedeni olsa gerekir.

3.1.3. Kaplumbağa

3.1.3.1. Ölüm ve Öteki Dünya Sembolü Olarak Kaplumbağa

İnsanlık tarihine bakıldığında, kırsal yaşam stiline sahip ve doğa ile iç içe olan toplumların hayvanlarla arasında doğal bir iletişimin varlığı görülmektedir. Zira bu iletişim yönteminin şekli ve değerleri, her toplumda farklılık göstermektedir. Öyle ki bu farklılıkların meydana gelmesinde iklim, inanç sistemleri, eskiden kalma gelenekler,

¹²¹⁶ E. D. Van Buren, Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments., s. 37.

¹²¹⁷ Kurbağa'nın tıbbi ve ritüel kullanımı ile ilgili detaylı bilgi için bakınız. András Bácskay, "Seize a frog! The Use of the Frog in Medical and Magical Texts", *Le Journal des Médecines Cuneiformes*, No. 32, 2018, s. 1-16.

¹²¹⁸ İlgili metinler için bkz. CAD M/2, s. 241.

kültür ve coğrafya gibi bazı unsurların etkili olduğunu söylemek mümkündür¹²¹⁹. Tarih öncesi dönemden itibaren Yakın Doğu toplumlarının hayvanlarla yoğun bir iletişim içerisinde olduğu maddi kültür eserlerinden bilinmektedir. Ancak zaman zaman bu iletişim şekli ve yaklaşımı farklılık göstermekle birlikte bu durum hayvan üslubunun varlığını kanıtlamaktadır. Bu bilgilerden hareketle kaplumbağanın Doğu'dan, Batı'ya birçok kültürde farklı sembolik yönleriyle yer aldığı anlaşılmaktadır.

Dinazorlar çağının bir kalıntısı olarak nitelendirilen kaplumbağalar (*Chelonian*) evrenin en eski sürüngenleri arasında yer almaktadır¹²²⁰. Kaplumbağalar ilk olarak yaklaşık 220 milyon yıl önceki fosil kalıntılarında görülmektedir. Günümüzde yaşayan kaplumbağalar yaşam alanları ve vücut şekilleri açısından farklılık gösteren yaklaşık 313 türle 13 familyada yer almaktadır. Kaplumbağalar kara kaplumbağası ve su kaplumbağası olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır¹²²¹. Kaplumbağaların ayırt edici özelliği yırtıcılardan korunmasını ve kamufle olmasını sağlayan vücutlarını üstten/alttan koruyan ve baş, boyun ve bacaklarını içeriye tümüyle veya kısmen çekebilmelerini olanak tanıyan kemiksi sert kabuklarıdır. Kaplumbağalar dişleri olmadığından yiyecekleri kesmek ve çiğnemek için güçlü çenelerini kullanmaktadırlar. Bunun yanı sıra uzun süre açlığa ve susuzluğa dayanabilmeleri her türlü iklim koşullarında yaşama yetenekleri, bu canlıların uzun ömürlü olmasının sebeplerindedir. Zira yapılan araştırmalar neticesinde kaplumbağaların 250 yıla kadar yaşayabildiği tespit edilmiştir. Aynı zamanda keskin gözlere, güçlü bacak yapısına, gelişmiş bir hafızaya ve mükemmel koku alma özelliğine sahip olan bu hayvanların yer ve yön bulmada da usta olduğu bilinmektedir. Kaplumbağaların bir başka özelliği de tehlike anında pis kokulu bir idrar çıkararak kendisini korumaya almasıdır¹²²².

Kaplumbağalar dünyanın farklı bölgelerindeki eski kültürler tarafından kozmik sembolizmle ilişkilendirilmiş olup bu düşüncenin Üst Paleolitik Dönem'e kadar uzandığı düşünülmektedir. Yani kaplumbağaların fiziki görünüm itibariyle dünyanın yapısını simgelediği ifade edilmektedir. Buna göre üstteki kubbemsi kabuk gökyüzünü temsil ederken, alttaki düz tabaka da dünyayı sembolize etmektedir. Öte yandan suda yaşayan türlerinin de kozmostaki suya hükmettiği, onu koruduğu, yaşamı sağladığı ve

¹²¹⁹ Elif Aksoy, "Kaplumbağa Figürünün Mitolojik Olarak İncelenmesi ve Anadolu Dokumalarında Kullanımı", *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 55, 2022, s. 57.

¹²²⁰ S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *age*, s. 556.

¹²²¹ Dinçer Ayaz, Yusuf Bayrakçı, "Zoolojik Açıdan Kaplumbağalar", *Kaplumbağalar*, Ed. Dinçer Ayaz, Eren Akçiçek, Hüseyin Arıkan, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2022, s. 1.

¹²²² Esmâ Şimşek, "Türk Kültüründe, Kaplumbağalarla İlgili Efsaneler Üzerine Bir Değerlendirme", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S. 10, 2016, s. 52.

sürdürdüğüne inanılmaktadır. Hatta çok sayıda yumurta bırakmalarından ötürü de doğurganlıkla özdeşleştirilmektedirler¹²²³. Nitekim su ve kara kaplumbağalarına fizyolojik özelliklerinden dolayı tarihsel süreç içerisinde birçok sembolik anlam yüklendiği anlaşılmaktadır. Bunlar arasında bilgelik, mutluluk, başarı, yeniden doğuş, diriliş, sabır, azim, umursamazlık, sakinlik, uysallık, asalet, adalet, ululuk, koruma, iyileştirme, dayanıklılık, güç, istikrar gibi özellikleri söylenebilir. Ayrıca bu canlı türü evini sırtında taşıması ve çok uzun ömürlü olmasından dolayı bazı kültürlerde uğurlu ve kutsal sayılmış, hatta devletin gücünü, koruyuculuğu, ölümsüzlüğü ve sonsuzluğu simgelemektedir¹²²⁴. Bunların yanı sıra kaplumbağa mistik bir anlama sahip hayvanlardan bir diğeridir.

Tarih öncesi dönem toplumlarında kaplumbağaların çeşitli kullanım ve tüketimini ortaya koyan hayli miktarda veri mevcuttur. Söz konusu veriler kaplumbağaların yiyecek olarak tüketildiklerini göstermektedir. Buradan hareketle Epi-Paleolitik Dönem'in başlarına tarihlendirilen modern İsrail'deki Hayonim Mağarası ve Meged kaya sığınağında, kaplumbağaların yenmeden önce pişirildiğine dair güçlü kanıtlar bulunmaktadır. Ayrıca ele geçen arkeofaunal buluntular kaplumbağaların diğer hayvanları avlamak için yem olarak da tercih edildiklerini göstermektedir. Örneğin, Doğu Ürdün'de yer alan Azrak Havzası'ndaki bir Epi-Paleolitik Dönem yerleşimi olan Wadi Jilat 22'de ele geçen bulgular yırtıcı kuşların avlanmasında, kaplumbağaların yem olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Aynı zamanda kaplumbağa kabuklarının bu dönemden itibaren günümüze kadarki süreçte kap veya hammadde olarak kullanıldığı da gözlenmektedir. Zira Eski Çağ'ın günlük yaşam aktivitelerinde sık sık tercih edildiği

¹²²³ Michael A. Rappenglück, "The Whole World Put Between to Shells: The Cosmic Symbolism of Tortoises and Turtles", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 4, No. 3, 2006, s. 223-230.; Yumurta bırakarak çoğalma özelliği gösteren kaplumbağaların denizel ve karasal formlarının tümü yumurtalarını toprağa gömmektedirler. Kumda veya toprakta yuva kazmak için arka üyelerini kullanana dişi kaplumbağaların küçük türleri 4-5 yumurta bırakırken, en büyük deniz kaplumbağaları yüzlerce yumurtadan fazlasını bırakmaktadırlar. Embriyonik gelişim türlerine göre 40 ile 60 gün arasında gerçekleşmektedir. Kaplumbağaların üremesinin ilginç bir özelliği yumurtadan çıkan yavruların cinsiyetini yuva sıcaklığının belirlemesidir. Şöyle ki kuluçka sırasındaki düşük sıcaklıklar erkeği, yüksek sıcaklıklar ise dişi yavruyu oluşturmaktadır. D. Ayaz, Y. Bayrakçı, agm, s. 5.

¹²²⁴ Kaplumbağalar fizyolojik özelliklerinden dolayı Eski Türkler'de devletin gücünü, koruyuculuğunu, ölümsüzlüğünü ve sonsuzluğunu simgelemiştir. Zira Göktürkler'lerde hanedan mensubu olan kişilerin yazıtlarında kaplumbağa şeklinde kaidelere rastlanmıştır. Örneğin Kül Tiğin dikilitaşı, kaplumbağa şeklindeki bir kaide üzerine oturtulmuştur. Aynı zamanda Eski Çin ve Türk ortak inanışına göre, kaplumbağanın sırtı gök kubbeyi yani gökyüzünü (yang), alt kısmı da yeryüzü (yin) temsil eden astrolojik bir simge olarak düşünülmüştür. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002, s. 12.; Y. Çoruhlu, age, s. 190.

anlaşılan kaplumbağaların bazı bölgelerdeki dini ritüel uygulamalarında da önemli rol oynadıkları bilinmektedir¹²²⁵.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle İsrail'in Batı Celile Bölgesi'nde Natufian Dönemi'ne (MÖ 12.400-12.000) tarihlendirilen Hilazon Tachtit mağara alanında gerçekleştirilen kazılarda bir mezar ortaya çıkarılmıştır. Mezarda, yaşlı bir kadına ait olduğu anlaşılan iskelet kalıntısının 50'den fazla Mahmuzlu Akdeniz kaplumbağasıyla birlikte gömüldüğü tespit edilmiştir. Söz konusu kaplumbağalar muhtemelen ölünün gömülmesi esnasında kurban edilip cesedin yanına yerleştirilmiştir. Özel olarak yapıldığı anlaşılan ve çoğunluğunu kaplumbağalara ait kalıntıların oluşturduğu bu mezarda, bir yaban domuzu ile bir yaban öküzü kuyruğunun birkaç eklemli omuru, bir kaya kartalına ait kanat ucu ve iki kaya sansarı kafatası gibi hayvanlara ait çeşitli vücut parçaları gibi dikkat çekici buluntular ortaya çıkarılmıştır. Buluntular itibariyle kadının bir çeşit şaman olduğu düşünülmektedir¹²²⁶. Buradan hareketle kaplumbağaların tarih öncesi insanı için yalnızca yiyecek kaynağı olmadığı aynı zamanda yaşamın son noktası ve yeni yaşamın başlangıcında da sembolik manaya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Güney Mezopotamya'da Fırat ve Dicle nehirlerinin sürüklediği alüvyonlardan meydana gelen arazinin güneydoğusundaki bataklık yerler çeşitli hayvan gruplarının yaşam alanlarını oluşturmuştur¹²²⁷. Bu durum çevrede yaşayan insanlar ve kaplumbağalar arasında zaman içerisinde bazı temasların gerçekleşmesini sağlamış olup bunun örneklerini mevcuttur. Güneydoğu Anadolu'daki Diyarbakır ilinin Bismil ilçesi sınırları içerisinde yer alan Körtik Tepe'de Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait mezarlarda ölü gömme gelenekleriyle bağlantılı olarak insan iskeletleriyle birlikte gömülmüş kaplumbağa kabuklarının bulunduğu mezarlara rastlanmıştır¹²²⁸. Bu cümleden olmak üzere söz konusu kaplumbağa kabukları bireylerin yakınında ya da başlarını örtecek şekilde ortaya çıkarılmış olmakla birlikte bunların çoğu alanın batısında ele geçmiştir. Ayrıca gömü hediyesi olarak klorit taşından yapılmış bir kaplumbağa başı da bulunmuştur. Nitekim mezar alanında bulunan taş obje ile kaplumbağa kabukları, Körtik

¹²²⁵ Louise Martin, Yvonne Edwards & Andrew Garrard, "Broad Spectrum or Specialised Activity? Birds and Tortoises at the Epipalaeolithic site of Wadi Jilat 22 in the Eastern Jordan Steppe" *Antiquity*, Vol. 87, 2013, s. 660.

¹²²⁶ Leore Grosman, Natalie D. Munro, Anna Belfer-Cohen, "A 12,000-Year-Old Shaman Burial From the Southern Levant (Israel)", *PNAS*, Vol. 105, No. 46, 2008, s. 17665-17669.; Natalie D. Munro, Leore Grosman, "Early Evidence (ca.12,000 B.P.) for Feasting at a Burial Cave in Israel", *PNAS*, Vol. 107, No. 35, 2010, s. 15362-15366.

¹²²⁷ Susan Pollock, *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, Çev. Burak Esen, Sümer Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 51.

¹²²⁸ Vecihi Özkaya, Aytaç Coşkun, "Körtik Tepe 2009 Yılı Kazıları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt 24-28 Mayıs 2010 İstanbul*, Ankara 2011, s. 90-91.

Tepe yerleşiminde ölüm ve öteki dünya ile bağlantılı kaplumbağa kültürünün önemli örneğini oluşturmuştur¹²²⁹. Körtik Tepe bulguları bu hayvanların sahip olduğu yüksek değeri de göstermektedir. Ayrıca Körtik Tepe’de avcılık ekonomisini ortaya koyan faunal kalıntılar içerisinde kaplumbağanın da ağırlıklı olduğu gözlemlenmiştir. Bu kalıntılar üzerinde yapılan çalışmalar sayesinde burada avlanılan kaplumbağa türünün Mahmuzlu Akdeniz kaplumbağası (*Testudo graeca*) olduğu tespit edilmiştir¹²³⁰.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Yakın Doğu coğrafyasının farklı bölgelerinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde MÖ 5. binyıldan MÖ 1. binyılın ortalarına kadar olan zaman dilimini kapsayan bazı höyük yerleşimlerinde kaplumbağa kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bunlar; Türkiye’de Hassek Höyük, Kenan Tepe, Hirbermerdon Tepe; Suriye’de Habuba Kabira, Tel Koşak Shamali, Tel Halawa, Tel Munbaqa, Tal Seh Hamad; Irak’ta Tel Rubeidheh, Nippur, Isin-Isan Bahriyat ve Uruk’da farklı dönemlere tarihlenen kaplumbağa kalıntıları ortaya çıkarılmıştır¹²³¹. Özellikle mezar kazılarında ortaya çıkan bulgular bize kaplumbağaların ölümler ile gömülmüş olduklarını göstermektedir.

Diğer yandan Mezopotamya’nın güneyindeki Doğu Arabistan Bölgesi, Deniz kaplumbağalarının mezar ritüellerinde kullanımını ortaya koyan bulguların ele geçtiği yerlerden bir diğeridir. Bu cümleden olmak üzere Umman’ın kıyı bölgesi yerleşim yeri olan Ras al-Hamra’daki RH5 olarak tanımlanan höyük biçimindeki yatay dolguda bulunan ve MÖ 5. binyılın son çeyreği ile MÖ 4. binyılına tarihlendirilen mezarlıkta Yeşil deniz kaplumbağası (*Chelonia mydas*) türüne ait kabuk ve iskelet parçaları ortaya çıkarılmıştır. Buradaki mezar çukurları genellikle sığ ve oval yapıda olup cesetler cenin pozisyonunda ağırlıklı olarak sağ yanlarına yatırılmış, kolları bükülmüş ve elleri başının önünde ya da altında olacak şekilde gömülmüştür. Mezarların neredeyse tümünde cenaze ritüeliyle ilişkili olduğu tahmin edilen yumuşakça, balık ve Yeşil deniz kaplumbağası kabuk ve diğer iskelet parçaları ele geçmiştir. Örneğin Mezar 31’de bir kaplumbağa kafatası iskeletin baş hizasında bulunmuştur. Zira böyle bir pozisyon, kaplumbağaların buradaki insanların eskatolojik düşüncelerinde ayrı bir öneme sahip olduklarını düşündürmektedir. Bunların yanı sıra kaplumbağanın kabuk bütünlüğünün bozulmadan

¹²²⁹ Aytaç Coşkun, Marion Benz, Yılmaz S. Erdal, Melis M. Koruyucu, Katleen Deckers, et al., “Living by the Water-Boon and Bone for the People of Körtik Tepe”, *Neo-Lithics*, Vol. 2, No. 10, 2010, s. 64-66.

¹²³⁰ Vecihi Özkaya, Aytaç Coşkun, Marion Benz, Yılmaz S. Erdal, Levent Atıcı, Feridun S. Şahin, “Körtik Tepe 2010 Yılı Kazısı”, *33. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt* 23-28 Mayıs 2011 Malatya, Ankara 2012, s. 315-338.

¹²³¹ R. Berthon, Y. S. Erdal, M. Mashkour, G. Kozbe, agm, s. 120.

yerleştirildiği 59 ve 97 envanter numaralı mezar örnekleri ilgi çekici niteliktedir. Ayrıca mezarların hemen yanındaki bir çukurda yapılan arkeolojik çalışmalar esnasında 12 adet kaplumbağa kafatasına rastlanmıştır¹²³². Tüm bu veriler Yeşil deniz kaplumbağasının mezarlardaki hayvan kalıntılarının çoğunluğunu teşkil ettiğini göstermekle birlikte inanç noktasında önemli rolünün olduğunu ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, insan ve Yeşil deniz kaplumbağası (*Chelonia mydas*) arasındaki etkileşimin kanıtlarını gösteren bulguların bazıları Doğu Arabistan Bölgesi'ndeki MÖ 5. binyıla ait Dalma Adası yerleşim alanının farklı katmanlarından rapor edilmiştir. Kuveyt'teki As-Sabiyah'ta bulunan yaklaşık aynı döneme tarihlenen bir başka Ubeyd yerleşmesinde de Yeşil Deniz kaplumbağası kemiklerine rastlanmıştır. Bunun yanı sıra Doğu Arabistan'daki birçok alanda, hatırı sayılır miktarda Yeşil deniz kaplumbağasına ait kemik kalıntıları bulunmuştur. Karakteristik olarak deniz kıyısında bulunan bu alanların birçoğu Tunç Çağı'na tarihlendirilirken, bazıları da daha önceye tarihlendirilmiştir. Bunlar arasında Suudi Arabistan'ın Ras az-Zor (ya da Ras as-Zoror) kentindeki Abu Khamis ile Umman'daki Ra's al-Hamra yerleşimleri MÖ 3500 yılına aittir. Ra's al-Hamra'daki sığ mezarlar içerisinde çoğunluğunu balık ve kaplumbağaların oluşturduğu kalıntılara ulaşılmıştır. Yeşil deniz kaplumbağasına ait kabuklar diğer hayvan kalıntılarında daha fazla miktarda olup, bu da söz konusu canlının adı geçen yerleşimin eski sakinleri için özel bir öneme sahip olduğunu göstermiştir. Öte yandan Akdeniz dolaylarında yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında 5 binyıl öncesine tarihlendirilen deniz canlılarına ait buluntular keşfedilmiştir. Bu bağlamda İsrail'in güneyinde bulunan sahil kenti Aşkelon yakınlarındaki Afridar şehrinin İlk Tunç Çağı (MÖ 3600-3300) tabakasında Yeşil deniz kaplumbağasına ait olduğu düşünülen bir parça ortaya çıkarılmıştır¹²³³. Tüm bu arkeofaunal veriler, tarih öncesi dönemlerden itibaren farklı bölgelerde yaşayan topluluklar tarafından çeşitli kaplumbağa türlerinin bilindiğini, tüketildiğini göstermekte, hatta cenaze ritüelleriyle ilişkili olarak mezarlar içerisinde yerleştirildiklerini ortaya koymaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere uzun ömürlü olmasından dolayı sonsuz yaşamı temsil eden kaplumbağaların ölen kişiye öteki dünyaya

¹²³² Sandro Salvatori, "Death Ritual in a Population of Coastal Food Foragers in Oman", *The Prehistory of Asia and Oceania*, XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences 16, Eds. Gennady Afanas'ev, Serge Cleuziou, John R. Lukacs, Maurizio Tosi, Forli, Abaco 1996, s. 205-207.

¹²³³ Jack Fraizer, "Prehistoric and Ancient Historic Interactions Between Humans and Marine Turtles", *The Biology of Sea Turtles, Volume II*, Ed. Peter L. Lutz, John A. Musick, Jeanette Wyneken, CRC Press, 2002, s. 3-6.

yolculuğunda rehberlik ettiklerine inanılmış ve bu nedenle de ölen kişilerle birlikte gömülmüşlerdir.

Çalışmanın esas konusunu teşkil eden Eski Mezopotamya coğrafyasına bakıldığında kaplumbağaların günlük hayatta bilindiği ve çivi yazılı literatürde yer aldığı görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere Eski Mezopotamya'nın çivi yazılı belgelerinde Sumerce “*NÍG.BÚN.NA (KU₆)*” veya “*UH*”¹²³⁴ ile Akadca “*šeleppû*” ifadesi kaplumbağayı tanımlamaktadır¹²³⁵. Yine Sumerce “*BAL.GI*”, Akadca “*raqqu*” terimleri de Fırat Yumuşak Kabuklu kaplumbağasını tanımlamaktadır¹²³⁶. Bunların yanı sıra Mezopotamya'daki çivi yazılı vesikalarda, kaplumbağaların gündelik yaşamda yiyecek olarak tüketildiğini ve çeşitli hastalıkların tedavisi için ilaç¹²³⁷ yapımında kullanıldığı kaydedilmektedir. Hatta ismi, çeşitli belgelerde yer alan cenaze törenleri ve dini bayramlar için sunulan kurbanlar arasında geçmekte olup, aynı zamanda adına kehanet metinlerinde rastlanmaktadır¹²³⁸. Gerçekten Akad Devleti Dönemi (MÖ 2350-2150) öncesinde kaplumbağaların bilindiği ve bunların az da olsa yazılı belgelerde kaydedildiği anlaşılmaktadır. Akabinde Eski Babil Devleti Dönemi arkeolojik bulgular ve yazılı vesikalara göre çeşitli kaplumbağa türlerinin Yakın Doğu'nun çeşitli yerlerinde yaşayan toplumların günlük yaşamında önemli bir rol oynadıkları sonucuna varılmaktadır¹²³⁹.

Eski Mezopotamya coğrafyasında kaplumbağalar yaygın olmasına rağmen sanatta diğer hayvanlara nazaran daha az tasvir edilmişlerdir. Ancak mevcut veriler üzerindeki betimlemelere göre bunların kara mı yoksa suda yaşayan türler mi oldukları noktasında net ayırım yapılamamaktadır. Sumerliler'in Uruk kentindeki Beyaz Tapınak yapısının altında kireçtaşından üretilmiş bir silindir mühür ele geçmiş olup mühür üzerine işlenmiş av sahnesinde çeşitli hayvanların arasında bir kaplumbağa motifi bulunmaktadır¹²⁴⁰.

¹²³⁴ Bu eserde Sumerce “*NUNUZ.NÍG.BÚN.NA*”, Akadca “*pi-el šeleppû*” ifadeleri kaplumbağa yumurtasını tanımlamakla birlikte Sumerce “*AMAR.NÍG.BÚN.NA*” ve Akadca “*a-tam šeleppû*” terimleri de kaplumbağa yavrusu için kullanılmıştır. B. Landsberger, *Die Fauna Des Alten Mesopotamien.*, s. 16, 18.

¹²³⁵ CAD Ş II, s. 271.; B. Landsberger, *Die Fauna Des Alten Mesopotamien.*, s. 18.

¹²³⁶ J. L. Peterson, *A study of Sumerian Faunal Conception With a Focus on the Terms Pertaining to the Order Testudines*, Unpublished PhD dissertation, University of Pennsylvania, 2007, s. 202.

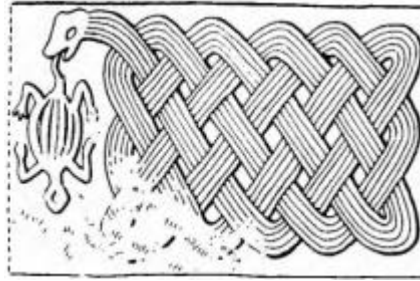
¹²³⁷ Sumerlilerin tıbbi metinlerinden birisi olan ve üzerinde on beş reçetenin yazılı olduğu 10x16 cm boyutlarındaki bir tablet tıp tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. MÖ 3. binyılın son yıllarında oluşturulmuş bu tablet üzerinde yer alan reçetelerde ilaçların hazırlanmasında kaplumbağa kabuğundan yararlanıldığı görülmektedir. Zira 12 envanter numaralı reçetenin çevirisi şu şekildedir: “*Kaplumbağa kabuğunu, naga-bitkisi (soda ve öteki alkalileri elde etmekte kullanılan bir bitki) filizlerini (?), tuzu (ve) hardalı birlikte eleyerek yoğurunuz; (hasta yeri) kaliteli bira (ve) sıcak suyla yıkayınız, (hasta yeri) hepsiyle (yoğurulmuş karışımın hepsiyle) temizleyiniz; temizledikten sonra sebze yağıyla ovunuz (ve) toz haline getirilmiş köknarla kaplayınız (?)*.” S. N. Kramer, *Sümerler*, s. 129, 133.

¹²³⁸ CAD R, s. 172-173

¹²³⁹ J. Fraizer, *agm*, s. 27.

¹²⁴⁰ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 103.

Nitekim silindir mühürlerde genellikle sürüngenler, akrepler ya da çok sayıda hayvanın ortasında bulunan kaplumbağanın farklı bir anlam alanına ait olabileceği düşünülmektedir¹²⁴¹. Ayrıca aşağıdaki silindir mühür baskısında, ağzında bacağından sallanan kuyruklu bir kaplumbağayı tutan, karmaşık bir şekilde örülmüş sarmallara sahip büyük bir yılan tasvir edilmiştir¹²⁴² (**Resim 185**). Ancak bazı silindir mühürlerde temsil edilen söz konusu hayvan türü bazı araştırmacılara göre kaplumbağadan ziyade kirpiyi tasvir etmektedir. Çünkü kirpinin bacakları eklemli iken, kaplumbağa türünün kısa ve daha kalındır¹²⁴³. Nitekim her iki hayvanın fiziki özellikleri göz önünde bulundurulduğunda ve araştırmacıların yorumu da dikkate alındığında aşağıda resmedilen türün kara kaplumbağasından ziyade su kaplumbağasına daha benzediği anlaşılmaktadır.

Resim 185. Üzeri kaplumbağa ve yılan motifli silindir mühür çizimi. (E. D. Van Buren, *The Fauna.*, lev. 106.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Mezopotamya kültüründe simgesel anlama sahip kaplumbağalar, Akad Devleti Dönemi'nden itibaren panteonun en önemli tanrılarından olan Akıl, Su ve Bilgelik Tanrısı Enki ile ilişkilendirilmiştir. Bu döneme ait bir silindir mühür sahnesinde bir kaplumbağa, çıplak kahraman tarafından Tanrı Enki'ye sunu olarak taşınırken betimlenmiştir. Ayrıca kudurrular üzerinde kaplumbağa motifi resmedilmiş, bazen kabuklar detaylı olarak işlenmiş bazen de oldukça sade bir görünümde verilmiştir.¹²⁴⁴ Öte yandan kaplumbağa modelleri başlangıçta damga mühür olarak kullanılmak üzere mermerden oyulmuş, deniz kabuğu veya lapis-lazuliden tılsım olarak yapılmış ve daha sonraları ise taş, kil, frit veya bakır gibi maddelerden şekillendirilmiştir¹²⁴⁵.

¹²⁴¹ U. Seidl, *age*, s. 153-154.

¹²⁴² E. D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments.*, s. 27.

¹²⁴³ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 103.

¹²⁴⁴ E. D. Van Buren, *Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments*, s. 27.

¹²⁴⁵ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 103.

Resim 186. Üzeri kaplumbağa betimli silindir mühür baskısı. (D. Collon, *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum Cylinder Seals III Isin-Larsa and Old Babylonian Periods*, s. 92.)

İsin-Larsa ve Eski Babil Devleti Dönemi betimlemelerinde kaplumbağaların genellikle yukarıdan görüldüğü şekliyle tasvir edildikleri anlaşılmaktadır. Bu temaya mühürlerde kaplumbağaların başı yukarı bakacak şekilde dikey olarak yerleştirildikleri görülmektedir (**Resim 186**). Ayrıca yavaş hareket eden bu hayvan yarışma sahnelerinde de görülmektedir¹²⁴⁶. Bahreyn (Dilmun) adasındaki Saar adı verilen yerleşimde MÖ 2000-1900 yıllarına tarihlendirilen ve üzerinde kaplumbağa motiflerinin bulunduğu mühürler ve mühür baskılarına rastlanmıştır. Örneğin Hamad Kasabası'ndaki bir mezarda ele geçen bir damga mühür çiziminde, iki kişinin teknede ayakta durduğu ve birinin zıpkın kullanarak büyük yüzgeçleri olan kaplumbağayı kaldırdığı ya da zıpkınladığı sahne tasvir edilmiştir (**Resim 187**). Yine Saar'dan keşfedilen üç adet mühür üzerinde de kaplumbağa temsilleri yer almakta olup yüzgeçleri bulunan iki kaplumbağanın ise suda yaşayan türler olduğu anlaşılmıştır. Nitekim Saar mühürlerindeki su kaplumbağasına ait motifler, sözü edilen canlının buradaki insanlar için önem arz ettiğini göstermiştir¹²⁴⁷.

¹²⁴⁶ Dominique Collon, *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum, Cylinder Seals III Isin-Larsa and Old Babylonian Periods*, s. 47.

¹²⁴⁷ J. Fraizer, agm, s. 19.

Resim 187. Bahreyn, Hamad Kasabasında bir mezarda bulunan damga mührün çizimi. (J.Fraizer, agm, s. 20.)

A.H. Layard'ın koleksiyonunda bulunan ve Nimrud'a atfedilen mühürlerden birinde, insan figürünün önünde büyük kaplumbağa ile büyük boyutlu bir kuş tasvir edilmiştir. Söz konusu canlının bir deniz kaplumbağası olduğu düşünülmekte ve yüzgeçlerin nispeten büyük olması da bu yorumla tutarlılık göstermektedir. Yeni Asur kralı II. Sargon'un Korsabad'da yer alan sarayındaki kabartmalarda kaplumbağalar, balıklar ve kuşlar birlikte betimlenmiştir¹²⁴⁸. Aynı zamanda kral Sanherib'in Ninova'daki sarayının duvarlarındaki kabartmalarda kralın zaferle sonuçlanan seferinden sahneler yer almakta olup deniz sularında kaplumbağa, yengeç ve balık gibi canlılar betimlenmektedir¹²⁴⁹.

Antropolog Y. S. Erdal vd. göre, insan toplumları ile yerleşim yerlerinin içerisinde ve çevresinde yaşayan yabani hayvanlar arasındaki ilişki genellikle ekonomik çıkar, ritüel ve dini inançlar çerçevesinde şekillenmiştir. Eski Çağ toplumları için bu ilişkinin varlığı arkeofaunal kalıntılardan, maddi kültür unsurlarından ve yazılı belgelerden doğrudan anlaşılabilir. Bu durum tarih öncesi dönemden itibaren Mezopotamya'da yaşamış toplumlar ile Fırat yumuşak kabuklu kaplumbağası (*Rafetus euphraticus* veya *Tyrionyx euphraticus*) ve diğer kaplumbağalar için geçerlidir. Fırat ve Dicle Nehirleri ile kollarında endemik bir tür olan Fırat yumuşak kabuklu kaplumbağası Türkiye, Suriye, Irak ve İran'da görülmektedir. Dicle Nehri'nin güney kıyısında, nehrin kolu olan Seyhan Çayı ile birleşme noktasının hemen doğusunda ve Diyarbakır ili Bismil ilçesinin yaklaşık 10 km aşağısında yer alan Kavuşan Höyük'te bir mezar içerisinde bu kaplumbağa türüne ait kalıntıları keşfedilmiştir. Başlangıçta hububat depolama amacıyla kullanıldığı anlaşılan üç çukur tespit edilmiştir. MÖ 7. ve 6. yüzyıla yani Yeni Asur Devleti Dönemi'ne tarihlenen bu çukurlardan Silo 3 olarak adlandırılan alanın zemininde bir kadın ve 6-7 yaşlarında bir çocuğa ait iki iskelet ile 4 adeti kara kaplumbağası, 17 adeti Fırat yumuşak kabuklu kaplumbağası olmak üzere toplam 21 kaplumbağa kalıntısı bulunmuştur. Söz konusu silonun, depo olarak kullanıldıktan sonra gömü çukuru olarak işlev gördüğü gözlemlenmiştir. Genellikle kaplumbağalar Silo 3'ün kenarında çıkarılmış, fakat mezarın ortasında iki kabuk ve bazı dağınık iskelet elemanları bulunmuştur. Merkezde bulunan bu kabuklardan üçü Çizgili kaplumbağaya (*Mauremys caspica*), biri Mahmuzlu Akdeniz kaplumbağasına (*Testudo graeca*) ait olup diğer kalıntılar Fırat yumuşak kabuklu

¹²⁴⁸ J. Fraizer, agm, s. 19-20.

¹²⁴⁹ E. D. Van Buren, *The Fauna.*, s. 104.

kaplumbağa (*Rafetus euphraticus*) türüne aittir¹²⁵⁰ (**Resim 188**). Buradaki kaplumbağaların cenaze sunusu olarak mezar içerisine bırakıldıkları ileri sürülmektedir. Ayrıca bu su canlısına ait V biçimindeki omuz kemiklerinin gömü içerisine yerleştirilmiş olması da dikkat çekmektedir. Hatta mezar çukurundaki kaplumbağa kemiklerinde bulunan kesik izleri, bunların mezara yerleştirilmesi esnasında etinin, bazı uzuvlarla birlikte alındığını göstermektedir. MÖ 4. binyıldan 1. binyıla kadar Mezopotamya’da bu kaplumbağa türünün ekonomik olarak kullanıldığına dair kanıt bulunmaması, Kavuşan Höyük’teki varlığının sembolik anlamını ortaya koymaktadır. Mezarda bulunan kaplumbağaların, kadın ve çocuk iskeletinin yanında yer alması, muhtemelen bu sürüngenlerin öldükten sonraki yaşamda ruhlara rehberlik ettiği sonsuz yaşamın simgesi olarak ölümden sonraki yaşamla bağlantı kuran ruhani timsaller olduğu düşünülmüş olup cenaze ritüellerinde kullanıldıkları anlaşılmaktadır¹²⁵¹.

Resim 188. Kavuşan Höyük’teki in situ durumdaki insan ve kaplumbağa iskelet kalıntıları. (R. Berthon, Y. S. Erdal, M. Mashkour, G. Kozbe, agm, s. 116.)

Ayrıca Suriye Bölgesi tasvir ve silindir mühürleri üzerinde kaplumbağaların balıklar ve kurbağaların yanında dolgu motifi olarak yerleştirildikleri gözlenmektedir. Zira bu üç tür canlının Mezopotamya düşüncesinde yılan gibi yer altı dünyasına ait güçlerle, yeraltı sularıyla, pınarlarla ve nehirlerle bağlantılı olduklarına inanılmıştır¹²⁵².

Tüm bunların yanı sıra kaplumbağaların günümüzde olduğu gibi geçmişte de nazardan korunmak ve nazarın zararlı etkilerini uzaklaştırdığına inanılmıştır. Şöyle ki

¹²⁵⁰ Remi Berthon, Yılmaz S. Erdal, Marjan Mashkour, Gülriz Kozbe, “Buried with Turtles: The Symbolic Role of the Euphrates Soft-Shelled Turtle (*Rafetus euphraticus*) in Mesopotamia”, *Antiquity*, Vol. 90, 2016, s. 111-118.; Höyük ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gülriz, Kozbe, “Kavuşan Höyük/Diyarbakır Yeni Asur Dönemi Gömüleri”, *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin’e Armağan*, Ed. Aynur Özırat, Ege Yayınları, İzmir 2015, s. 257.

¹²⁵¹ R. Berthon, Y. S. Erdal, M. Mashkour, G. Kozbe, agm, s. 118-123.

¹²⁵² A. Caubet, agm, s. 225.

Eski Çağ'ın farklı kültür ve toplumlarında kaplumbağalara ait iskelet kalıntılarında çeşitli sembolik anlamlar yüklenmiştir. Eve, tarlaya ve bahçeye at, köpek, eşek kafasının yanı sıra kaplumbağa kabuğu asmak, tarlanın bereketinin kaçmaması tarıma dayalı nazardan korunma pratikleri arasında yer almaktadır. Hatta yakın döneme kadar Türkiye'nin güneydoğusunda, bu iskelet unsurları, onları nazara karşı korumak için düzenli olarak bebeklerin boyunlarına veya omuzlarına asılmaktaydı.¹²⁵³ Buradan hareketle söz konusu bölgede geçmişten günümüze inanç pratiklerinin çok fazla değişikliğe uğramadan süregeldiği anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle Mezopotamya toplumlarında kaplumbağalara atfedilen çeşitli sembolik manalar arasında, yeni ölen kişilerin ruhlarını öteki dünyaya taşıma misyonunun olduklarına inanılmıştır. Bazı höyük yerleşimlerindeki mezar buluntuları Mezopotamya'da yaşayan kara ve su kaplumbağalarının farklı habitat ve davranışlarına rağmen cenaze törenlerinde kullanıldığını, çeşitli kültürlerde benzer sembolik roller oynadığını doğrulamaktadır. Kaplumbağaların bölgede öne çıkan diğer imgesel özelliği ise kötülüğü uzaklaştıran ve iyileştirici role sahip olmalarıdır. Nitekim sonsuz yaşamın, uzun ömürlülüğün, dayanıklılığın, gücün ve zekânın simgeleri olan kaplumbağalar aynı zamanda beslenme, ekonomik, dini yönüyle Mezopotamya kültürünün önemli bir parçasını oluşturduğu anlaşılmaktadır.

¹²⁵³ R. Berthon, Y. S. Erdal, M. Mashkour, G. Kozbe, agm, s. 116.

SONUÇ

Çalışmada yararlanılan temel kaynaklar arkeolojik buluntular ile çivi yazılı belgelerdir. Bu bağlamda orijinal tarihi malzemeye dayalı tetkik eserlerden elde edilen veriler ışığında Eski Mezopotamya coğrafyasında yaşayan evcil ve yabani hayvanların sembolik anlamları detaylı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Burada öncelikle sembol kavramının tanımı yapılarak ortaya çıkışı hakkında bilgiler verilmiş, akabinde ise insan-hayvan ilişkilerinin gelişim seyri ele alınmıştır. Bunun yanı sıra Eski Yakın Doğu coğrafyasında gerçekleşen evcilleştirme hadisesinin tarihi, evcilleştirilen hayvan türleri ve bunların sembolik özellikleri şu şekilde özetlenmeye çalışılmıştır:

Tarihin ilk dönemlerinden günümüze dek hayvanlar, tabiatın varlığı ve devamlılığının bir parçasını oluştururken, insanoğlunun yaşamında da önemli rol oynamıştır. Başlangıçta insanlar kendisine benzemeyen, çeşitli fiziki ve karakteristik özelliklere sahip bu hayvanlardan korkmuş ve onları tehdit olarak görmüştür. Fakat zaman içerisinde yaşadığı dünyanın paydaşı olan hayvanları birçok yönden gözlemlemiş ve onlara hayranlık duymaya başlamıştır. Bu bağlamda insanlar zamanla içerisinde hayvanları daha yakından tanıyarak onlara hükmetmeye başlamış ve böylelikle kendini tabiatın merkezine konumlandırmıştır.

Öte yandan hayvanların sadece gücünden, etinden, sütünden, derisinden, yününden vb. özelliklerinden faydalanılmakla kalınmamış, her hayvanın kendine haiz özellikleri ile insanoğlunun düşünce dünyasında önemli bir yer edinmiştir. Şöyle ki tarih öncesi dönemlerden itibaren duygu ve düşüncelerini aktarmaya başlayan insanoğlu çeşitli mağara ve kaya duvarlarına hayvanları resmederek sembolik özelliklerini ön plana çıkarmaya başlamıştır. Hatta fiziki özelliklerinin yanında onlara kutsiyet atfedilerek doğaüstü niteliklerinin olduğu da tasavvur edilmiştir. Nitekim gündelik hayatın büyük bölümünde kendine yer edinen hayvanlar, insanların inanç bağlamında da önemli misyon kazanmışlardır. Hayvanlarla ilgili tarih öncesi devirlerden itibaren birtakım inançların var olduğu düşünülmektedir. Şöyle ki Neolitik Dönem öncesinde doğaüstü güç taşıdıklarına dair inancın kronolojisini kestirmek bir hayli güçtür. Özellikle insanların tarih öncesi dönemde hayvan avcılığına dayalı yaşam biçimi, onları yakından tanıyarak söz konusu inanç sisteminin gelişmesine vesile olmuştur.

Bu bağlamda Mezopotamya'nın da içerisinde bulunduğu Eski Yakın Doğu coğrafyası jeopolitik konumu itibariyle toplum ve kültürlerin kavşak noktası olmanın yanı sıra çeşitli hayvan türlerinin de kaynaşma, toplanma ve yaşam alanı olmuştur. Ayrıca burada söz konusu bölgenin iklim özelliklerinin müsait olması da en büyük etmenlerden

biridir. Dolayısıyla Mezopotamya faunasına bakıldığında oldukça çeşitlilik arz eden hayvanları görmek mümkündür. Bununla birlikte Mezopotamya bazı hayvan türlerin ilk evcilleştirildiği bölge olma özelliğine de sahiptir. Nitekim adı geçen coğrafyada habitatlarından uzaklaşan bitki ve hayvanların zaman içerisinde insana bağımlı hale gelmesi olarak tanımlanan evcilleştirme olgusunun vuku bulunduğu bilinmektedir. Özellikle insan ve hayvan ilişkilerinde köklü değişimlerin başladığı Neolitik Dönem’de bölgede yaşayan hayvanlar içerisinde sırasıyla köpek, koyun, keçi, sığır, domuz, eşek, at ve deve gibi türlerin insana bağımlı hale geldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu coğrafyada bulunan çeşitli mağara yerleşimlerinde hayvan evcilleştirilmesine dair çok sayıda arkeofaunal buluntuya rastlanmıştır.

Güney Mezopotamya bölgesinde gelişkin bir medeniyetin oluşturulmasında önemli yeri bulunan Sumerliler MÖ 3200 yıllarında icat ettikleri çivi yazısı sayesinde yazılı kayıt geleneğini başlatmışlardır. Daha sonra bölgeye gelen Akad, Babil, Asur gibi Sami kökenli toplumlar da bu geleneği geliştirerek devam ettirmişlerdir. Bu bakımdan Sumerliler’den itibaren oluşturulan çivi yazılı tabletlerde Mezopotamya’nın faunasıyla ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Zira bu çivi yazılı belgelere bakıldığında hayvanların gündelik hayatın birçok alanında önemli rolünün olduğu gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra Mezopotamya toplumlarının hayvanlarla olan etkileşimine dair yazılı belgelerdeki veriler onların düşünce dünyasını aktarması açısından da kıymetlidir. Nitekim yukarıda tarihi ve coğrafi sınırlıkları verilen evcil ve yabani hayvan türlerinin aynı zamanda birden fazla simgesel yönünün olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla çalışmada çivi yazılı vesikalar, arkeolojik buluntular, çeşitli tasvirli eserler ile damga ve silindir mühürlerden elde edilen verilere dayanarak hayvanların sembolik özellikleri şu şekilde tespit edilmiştir:

Eski Mezopotamya faunasında yer alan hayvan türlerinden bazılarının Paleolitik Dönem’den itibaren dünyanın çeşitli mağara ve kaya duvarlarında tasvir edildiği gözlemlenmektedir. Burada insan-hayvan etkileşimine dair ilk kanıtı oluşturan hayvan motiflerine bakıldığında ise özellikle iri cüsseli, güçlü ve yırtıcı özellikleri öne çıkan yaban öküzü, aslan, at, vb. türlerin ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Ancak belirtilen alanlardaki hayvan betimlerinin avın bereketli geçmesi amacıyla mı yapıldığı yoksa imgesel bir düşüncenin yorumu mu olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte hayvan tasvirlerinin Paleolitik Dönem mağara ile kaya resimleriyle başlayıp Neolitik Dönem ve sonrasında daha da gelişerek yaygınlaştığı görülmektedir.

Ayrıca Neolitik Dönem, insan-hayvan etkileşiminin arttığı bir evre olmasının yanı sıra tasvir edilen hayvan türlerinin de çeşitlendiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tespitin yapılmasında, Son Buzul Çağ'ın sonundan itibaren iklim şartlarının günümüz değerlerine yaklaşmasıyla Yakın Doğu coğrafyasında insanlarla birlikte yaşayan hayvan türü yelpazesinin çeşitlenmesinin de büyük payı vardır. Buradan da anlaşılacağı üzere Mezopotamya'da çok sayıda hayvan türünü yaşamakta olup tarih öncesi dönem hayvan tasvirlerinin yoğun olarak karşılaşıldığı bölge olarak dikkat çekmektedir. Sözü edilen coğrafyayı da içine alan Göbekli Tepe ile Karahan Tepe başta olmak üzere Sayburç, Sefer Tepe, Nevali Çori, Körtik Tepe gibi Neolitik Dönem yerleşimlerinde ortaya çıkarılan birçok yabancı hayvan türü tasvirleri son derece önemlidir. Buradaki anıtsal kalıntılar üzerinde yer alan hayvan kabartmalarının çoğunlukla vahşi ve saldırgan özellikleri dikkat çekmekle birlikte bölgede yaşadıkları bilinen yabancı türlere ait oldukları tespit edilmiştir. Dikili taşlar üzerinde yılan, yaban sığı, yaban koyunu, yaban eşeği, bataklık kuşları, tilki, yaban domuzu, leopar/aslan, akrep gibi türlerin tasvirleri mevcuttur. Adı geçen yerlerdeki hayvan betimlerinin sembolik anlamları konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Genel itibariyle hayvan figürleri ve simgelere bakıldığında tanrıların sembolü, kutsal hayvanı, öteki dünyanın tasviri veya o dönem insanının anlatmaya çalıştığı mitolojik hikâyeler olabileceği düşünülmektedir. Hayvan betimlerinin belirli bir estetik kaygı çerçevesinde oluşturulduğu düşünüldüğünde ise bunlar eski çağ insanının eriştiği bilinç düzeyini ortaya koyması bakımından oldukça önem arz etmektedir.

Kalkolitik Dönem'e gelindiğinde ise, bazı hayvan türlerinin kilden figürlerinin yapıldığı ve çanak çömlek gibi maddi kültür öğeleri üzerinde resmedildikleri görülmektedir. Özellikle MÖ 4. binyılın sonlarından itibaren Sumer yerleşimlerinde ele geçen arkeolojik bulgulardan hayvan betimlerinin önceki dönemlere nazaran daha yaygın hale geldiği anlaşılmaktadır. Yine Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı belgelerde evcil ve yabancı hayvan türlerinin sınıflandırıldığı, Sumerce ve Akadca'da farklı isimlerin verildiği ve bunlar içerisinde yılan, aslan, akrep, koyun ve keçi gibi birçok türün belirli simgesel özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bölge insanının coğrafyanın sunduğu imkânlar dâhilinde temel geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olduğu bilinirken, yine hayvan yetiştiriciliğine verdiği önemi ele geçen arkeolojik buluntular ile çivi yazılı belgelerden teyit etmek mümkündür. Her iki veri grubu incelendiğinde birçok hayvan türünün dini bir niteliğe büründürüldüğü ve bunların karakteristik özelliklerine göre sembolleştirildiği gözlemlenmektedir. Şöyle ki koyun keçi, aslan, boğa, tavşan, deve

kuşu, akrep, balık, kurbağa gibi hayvan türleri iyilik, güç, barış, egemenlik, bereket-verimlilik, üreme, hâkimiyet, bilgelik, itibar/statü, ölüm, ölümsüzlük, şifa, koruyucu sembolü rolündedir. Yine akbaba, kartal, kaplumbağa, yılan, akrep, aslan gibi bazı hayvanlar da kötülük, uğursuzluk, savaş, yıkım, ölüm ve yer altı unsurlarının sembolü olmuşlardır. İsmi geçen aslan, akrep gibi birçok hayvanın da hem olumlu hem de olumsuz yönlerinin tasvirlerde yer aldığı düşünülmektedir. Dolayısıyla hayvan betimlerinde inanç olgusu ile hayvanların yararlılık ve verimlilik gibi birtakım özelliklerinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu kavramlarla özdeşleştirilen hayvan betimlerine Mezopotamya ve çevre toplumlara ait çoğu yerleşimde yaygın olarak rastlanmıştır. Ayrıca bazı hayvan türlerinin birden fazla inancın simgesel anlamlarına karşılık geldiği düşünülmektedir. Diğer bir deyişle Mezopotamyalıların inancında bir hayvan tek bir anlamı sembolize etmeyip birçok düşünceyi simgeleme özelliğine sahiptir. Bu bağlamda çivi yazılı belgeler ile hayvan tasvirli arkeolojik buluntular Mezopotamya insanının algısında, hayvanlar dünyasının o dönemdeki görüntüsünü sunması bakımından oldukça kıymetlidir.

Ayrıca Mezopotamya faunasının yansımalarını çivi yazısının ortaya çıkışı ve şekillenmesinde de görmek mümkündür. Şöyle ki MÖ 3200 yıllarında Sumerliler tarafından icat olunan çivi yazısının ilk oluşum şekline (piktografik yapısına) bakıldığında özellikle bölgede yaşayan evcil ve yabani hayvan türlerine ait betimlerin esin kaynağı olduğu kabul edilmektedir. Yani bir hayvanı tanımlayacak ifadenin esas niteliğini hayvan şeklindeki betimlerden aldığı görülmektedir. Bu cümleden hareketle Sumerliler'in sığırı ifade etmek için inek veya öküz kafasının stilize formunu kullandıkları anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Mezopotamya'da tarihin erken döneminde eşek hem piktografik bullalar hem de çivi yazılı tabletlerde tanımlanan hayvanların başında geldiği gözlenmektedir. Bunların yanı sıra balık, domuz, kuş gibi hayvan türü betimleri de yazının ilk oluşumunda yer almıştır. Daha sonra bölgenin mitoloji, masal, büyü, kehanet, edebi, tarihi ve dini içerikli belgelerinde evcil ve yabani türler ayırt edilmeksizin birçok hayvanın yer aldığı, hatta bunların bazılarıyla benzetme ve yakıştırmaların da yapıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda edebi kayıt geleneğine konu olmuş kişilerin bazı yönleri kendisiyle özdeşleştirilen hayvanların karakteristik özellikleriyle aktarıldıkları gözlemlenmektedir. Ayrıca herhangi bir durumun ifadesinde de yine hayvanların fizyolojik nitelikleri üzerinden sembolleştirmenin yapıldığı kabul edilmektedir. Örneğin, Mezopotamya kültüründe aslan, boğa, yaban öküzü gibi hayvanlar güç, kuvvet ve bereket; uçan yırtıcı hayvanlar güç, liderlik ve gökyüzü unsuru; maymun, deve kuşu, eşek ve at statü; yılan, akrep, balık, kurbağa, kaplumbağa gibi toprakla ilişkili

hayvanlar ise yer altı unsuru olmakla birlikte bereket, doğurganlık ve kötülük unsuru olarak nitelendirildikleri düşünülmektedir. Aynı zamanda akrep, tavşan, domuz, yılan gibi tek seferde çok sayıda yavrulama özelliğine sahip hayvanlar da üreme ve dişillliği temsil etmektedir. Gerçekten de evcil ve yabani birçok hayvan türü biyolojik özellikleri temelinde sembolleştirildikleri anlaşılmaktadır.

Ek olarak Eski Mezopotamya toplumlarının hayvanlarla olan etkileşimi onların düşünce ve anlam dünyasını büyük oranda şekillendirmiştir. Gündelik yaşamın vazgeçilmezi olan bazı hayvan türleri bölge insanının zihin dünyasının yanı sıra yaşam pratikleri ve uygulamalarında da önemli bir paya sahiptir. Bu bağlamda boyalı çanak çömlekler, damga ve silindir mühürler, kilden kaplar, değerli metal ve taş levhalar ile sanat eserleri üzerinde çeşitli hayvan imgeleri resmedilmiştir. Bunun yanı sıra kutsallık atfedilen değerler, krallık ve yaşamın bereketi gibi bazı kavramlar hayvan tasvirli kompozisyonlarla ifade edilmiştir. Zira tarihin ilk zamanlarından itibaren boyalı çanak çömlekler ile mühür, rölyef ve heykelciklerin temel özellikleriyle stilize edildiği veya abartılmış hayvan figürleriyle süslendiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte ele geçen arkeolojik buluntular üzerindeki betimlerde evcil ve yabani hayvanların doğal yönlerinin sembolik özellikleri ortaya çıkaracak şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Nitekim Eski Mezopotamya sanat eserleri incelendiğinde her türden hayvan tasvirleriyle süslendiği ve bu hayvanlardan bazılarının birden fazla metaforik sembolün karşılığında kullanıldığı düşünülmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere görsel sanatlarda yer alan hayvan betimlerinin çok yönlü olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca günümüzde dünyanın çeşitli müzelerinde bulunan tasvirli sanat eserleri ile damga ve silindir mühürler, Mezopotamya insanının tefekkür ve sanat dünyasına dair eşsiz güzelliğini yansıtması bakımından oldukça kıymetlidir.

Tüm bunların yanı sıra Eski Mezopotamya toplumları paganizm temelli çok tanrılı bir dini yapıya sahip olduklarından bölge insanını derinden etkileyen doğal ve kozmik güçlerle bağlantılı olduğu varsayılan unsurlar ön plandadır. Bu cümleden olmak üzere Yakın Doğu coğrafyası içerisinde bulunan Mezopotamya tanrılar panteonunun önde gelen tanrı ve tanrıçalarının yeryüzüne bolluk ve bereket sunmak gibi bir misyonlarının da olduğu düşünülmektedir. Bu anlamda panteondaki Gök Tanrısı An/Anu, Hava Tanrısı Enlil, Su-Akıl ve Bilgelik Tanrısı Ea/Enki, Ay Tanrısı Nanna/Sin, Güneş Tanrısı Utu/Şamaş, Fırtına Tanrısı Adad/İşkur, Aşk, Bereket ve Üreme Tanrıçası İnanna/İstar ve Doğurganlık Tanrıçası Ninhursag gibi tanrı ve tanrıçalar en bilinenleridir. Ayrıca doğa güçlerini betimleyen ve zaman içerisinde sembol durumuna gelen hayvanlar panteonda

yer alan tanrı-tanrıçalarla özdeşleştirilmiş ya da bu tanrılara eşlik etmişlerdir. Buradan hareketle Fırtına Tanrısı Adad/İşkur'un, gök gürültüsü ile güçlü bir boğanın kükremesi arasındaki benzerlik nedeniyle boğayla özdeşleştirilmesinde olduğu gibi, hayvanlar doğal niteliklerini paylaştıkları tanrı-tanrıçalarla eşleştirilmişlerdir. Örneğin Aşk, Savaş ve Bereket Tanrıçası İnanna/İştar'ın savaşçı ve güçlü yönü aslanla temsil edilirken, doğurganlık ve bereket yönü ise akrep ve tavşanla sembolize edilmiştir. Ek olarak çeşitli hastalıklara iyi geldiği salyasından faydalanılan köpek Şifa Tanrıçası Gula'nın sembolü olarak kabul edilmiştir. Yine koruyucu misyonu bulunan, bilgelikle ilişkilendirilen, üreme ve bereket sembolü olan balık içerisinde yaşadığı suyla bütünleşmiş ve bu bağlamda Akıl, Bilgelik ve Su Tanrısı Enki'nin simgesi olarak görülmüştür. Bu bağlamda herhangi bir antropomorfik görünüme sahip tanrı için kutsal kabul edilen hayvana, söz konusu tanrıyı temsilen varlığına ve karakteristiğine uygun olarak sembolik bir anlam yüklenilmiştir. Hatta zaman zamanda bir hayvan birden fazla tanrının kutsal sembolü olmuştur. Buna göre sığır An, Enlil, Adad gibi göksel tanrılarla ve Doğurganlık Tanrıçası Ninhursag'la; koyun İştar, Geştinanna, Duttur gibi tanrıçalarla ve Tanrı Dumuzi'yle; aslan Tanrıça İştar, Tanrı Nergal ve Ninurta ile; akrep İshara, Ningișzida ve İştar'la; son olarak yılan ise Ninazu, Nirah, Tişpak, Ninmada, Ningirsu gibi tanrıların sembolik hayvanı olarak nitelendirilmiştir.

Bununla birlikte Mezopotamya ve çevresindeki kentlerde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılan çok sayıda damga ve silindir mühür ile farklı gruplardaki tasvirli buluntular üzerinde tanrı ve tanrıçaların sembolü olan hayvanlarla birlikte betimlendikleri gözlenmektedir. Özellikle MÖ 3. binyılda yoğun olarak karşılaşılan geleneğin Sumerliler'den sonra Akad, Babil ve Asurlular tarafından da fazla değişikliğe uğramadan devam ettirildiği ve bu durumun kültür-inanç sürekliliğini gösterdiği kabul edilmektedir. Ayrıca Mezopotamya'nın çeşitli yerlerinde ortaya çıkarılan arkeofaunal kalıntılar, görsel sanat eserleri ile çivi yazılı belgeler hayvanların, coğrafya insanının yaşamının önemli bir parçası olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu cümleden olmak üzere hayvanların sosyal, siyasi ve ekonomik dinamikler üzerinde büyük etkilere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mesela sığır tarım ve gıda, koyun et süt ve yünlü dokuma, eşek ve atlar ulaşım, ticaret ile savaş gibi etmenlerde aktif rol üstlenmişlerdir.

Öte yandan eskiçağ insanının tasavvur dünyasında boynuzlu hayvanlardan boğa/ineğin ve koçun boynuz şekillerinden dolayı sembolik olarak kadın rahmiyle eşleştirildiği düşünülmektedir. Zira boğa/inek ve koç başı ve boynuzlarının gerçek anlamından ziyade metaforik yapısı esas alınmakla birlikte kadın ve doğurganlığı

sembolize ettiği varsayılmaktadır. Özellikle Prehistorik Dönem toplumlarında hayvanın kendisi bir sembol olmanın ötesinde, mevcut olan niteliklerinin o hayvan formu ya da uzvuyla sembolleştirildiği anlaşılmaktadır. Boğa/ineğin kadın veya dişillikle yakın ilintisi Üst Paleolitik Dönem'den itibaren çeşitli mağara duvarlarındaki kabartmalarda rahatlıkla görülmektedir. Örneğin Fransa'daki Pech-Merle Mağarası'nda başsız kadın tasvirlerinin yanında boynuzlu hayvan başları resmedilmiştir. Yine Fransa'nın bir başka mağara yerleşimi olan Pileta Mağarası'nda da kadın jenital organı boynuzlu bir inek formuyla eşleştirilmiştir. Bunların yanı sıra Fransa'nın Dordogne bölgesinde yer alan aşu boyalı Laussel Venüsü ise kadın ve elindeki boynuz tasvirinin kadın doğurganlığını ortaya koymasından oldukça dikkat çekmektedir. Yine Neolitik Dönem'de boynuzlu ve iri cüsseli hayvanların veya boynuzlarının kadınla ilişkisi bağlamında yan yana betimlenmiş örneklerine de rastlanmaktadır. Bunun en bilinen örneğini Çatalhöyük kabartmaları oluşturmaktadır. Öte yandan Mezopotamya'da ise boğa/ineğin tarihin erken dönemlerinden itibaren üremeyi sembolize ettiği ve tanrıçalarla ilişkilendirildiği düşünülmektedir. Nitekim boğa/ineğin dişilik ve üremeyle bağlantısını arkeolojik bulgular ile çivi yazılı vesikalar ortaya koymaktadır. Ayrıca boğa/ineğin boynuz yapısı hilal şeklini çağrıştırmamasından dolayı Ay'ın bir simgesi kabul edilmiştir. Bu nedenle birçok kültürde olduğu gibi Eski Mezopotamya toplumlarında bitkilerin büyümesinde ve hayvansal verimlilikte Ay Tanrısı Nanna/Sin'in etkin olduğuna inanılmış söz konusu tanrı boğayla özdeşleştirilmiştir. Nitekim Ay Tanrısı imgesinin boğayla yakın ilişkisini çivi yazılı belgelerdeki ifadeler ile arkeolojik veriler üzerindeki tasvirlerde de görmek mümkündür.

Mezopotamya toplumlarında hayvanlara ait fiziki özellikler (güç, hızlı koşma, yırtıcı tırnak, pençe, uçma, yüzme, uzun yaşam vb.) tanrıların yanı sıra krallar, komutanlar ve toplumun önde gelen kişilerine atfedilen semboller olmuştur. Bu bilgilerden hareketle aslan, boğa, yaban boğası, at ve kartal gibi genellikle vahşi ve güçlü niteliklere sahip bazı hayvan türlerinin modern kültürlerde olduğu gibi söz konusu dönemde devlet simgesi olarak da kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca devletin yegâne idarecisi olan krallar güç ve iktidar açısından kendilerini birtakım hayvanlarla eşleştirmişlerdir. Yine fiziki özellikleri ön planda olan bu hayvanların bölge toplumlarının mitoloji ve betimlerinde çoğunlukla iktidar sembolü olarak işlendiği gözlenmektedir. Zira adı geçen hayvanların, güç ve kuvvet kavramlarının ortaya çıkarılmasının temelinde bu düşünce yer almaktadır. Dolayısıyla dönemin tasvir sanatında tanrının güçlü ve yaratıcı olma özelliği boğayla simgeleştirilmiştir. Öte yandan

vahşi hayvan türleri Mezopotamya toplum tasavvurunda doğa üstü güçleri somutlaştırmakta bu nedenle de sık sık krallarla mücadele sahneleri betimlenmiştir. Şöyle ki Uruk Dönemi'ne ait buluntular üzerindeki krallar ile vahşi hayvan mücadele sahneleri kralın gücünün ve yenilmezliğinin temsili olarak yorumlanmıştır. Nitekim krallar kendilerini genellikle kuvvetli saldırgan hayvanlarla ilişkilendirmekte yine güçlü yönlerinin ifadesi olarak da aslan, boğa gibi hayvanları benzetme unsuru olarak kullandıkları gözlenmiştir.

Boğa ile ifade edilen Sumer kraliyet metaforlarına bakıldığında yabancı ve evcil türlerin vücut parçalarının görünümü ile davranışları daha önceden de ifade edildiği üzere tanrılar ve krallarla eşleştirilmiştir. Ancak Akad kraliyet metaforlarına bakıldığında ise çoğunlukla vahşi boğa türlerinin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu durum her toplumun kendi kültürel değerini yansıtan evren algısıyla ilgili temel bir farklılığın olduğunu göstermektedir. Ancak evcil veya vahşi boğa imgesinde özellikle hayvanın her an saldıracak gibi duruşu ile ayrıntılı fiziki görünümü eril gücü temsil etmektedir. Yine bu sembolik durum ilahi ve krali düşüncede karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten güç, kuvvet ve heybetiyle dikkat çeken boğanın, Eski Yakın Doğu coğrafyasında yaşayan toplumların dini, sosyal hayatında zengin bir sembolik manaya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte duvar kabartmaları, dikili taşlar, kudurrular, damga ve silindir mühürler üzerinde tarihin ilk dönemlerinden itibaren bu sembolik ifadelerin tezahürleriyle karşılaşmaktadır. Ayrıca MÖ 3. binyılın başlarından itibaren üzerinde, üst üste dizilmiş yedi boğa boynuz çifti bulunan başlık, tanrısallığın en ayırt edici nesnesi olmuş ve bu başlık panteonda önde gelen üç tanrının yani Anu, Enlil ve Ea'nın simgesidir. Hatta MÖ 1. binyıla kadar önemini kaybetmeyen bu başlık Yeni Asur Devleti Dönemi'nde Tanrı Aşur'un simgesi durumuna gelmiştir. Dolayısıyla tanrı tasvirlerinin bulunduğu silindir mühürler başta olmak üzere çeşitli duvar kabartma ve gravürlerinde boynuzlu başlık oldukça sık kullanılmıştır. Zaman zaman bu boynuzlu başlık, tanrılarının yeryüzündeki temsilcileri olarak kabul edilen krallar tarafından da tercih edilmiştir.

Bunların yanı sıra Eski Mezopotamya duvar kabartmaları üzerinde görülen vahşi doğada gerçekleştirilen kraliyet av sahneleri erken dönemlerde başlamış olup çoğunlukla da MÖ 1. binyıla tarihlendirilmektedir. Burada kral tek başına, at üzerinde ya da atlı veya eşekli bir araba üzerinde tasvir edilmiş olup hızla koşan hayvanları mızrakla vurduğu av sahneleri çoğunluğu oluşturmaktadır. Söz konusu bu sahneler kralın vahşi doğaya hükmedişinin sembolü olarak yorumlanmaktadır. Bununla birlikte kraliyete özgü aslan avı sahneleri Mezopotamya hayvan sembolizminin sevilen temalarından birisi olarak

karşımıza çıkmaktadır. Tasvir sanatında yoğun olarak işlenen aslan avı temasının daha sonra özellikle Pers ve Sasani Devleti Dönemlerinde de devam ettiği gözlemlenmektedir.

Ayrıca Yeni Asur Devleti Dönemi'nde kralların aslan, boğa, fil gibi vahşi hayvanları avlamak için çeşitli av partileri düzenledikleri bilinmektedir. Zira kraliyet yazıtlarında yabancı hayvanların öldürülmesi veya yakalanmasıyla ilgili genellikle belirli oranda sayıların verildiği görülmektedir. Söz konusu kral yıllıklarında avlanan hayvanlar içerisinde aslan, yaban boğası, at, geyik ve deve kuşu gibi iri cüsseli türler başta gelmektedir. Bunları koyun, keçi, evcil sığır, gibi çiftlik hayvanları izlemektedir. Bu bilgilerden hareketle aslan ve yabancı boğa avlarına dair sembollerin elitler tarafından yaygın bir şekilde, kendi siyasi güçlerinin metaforu olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira kendilerini güçlü ve yırtıcı hayvan türleriyle karşılaştıran liderlerin sembolik olarak doğal hiyerarşinin en üst noktasında yer aldıkları düşünülmektedir. Böylece semboller vasıtasıyla lider rollerini meşrulaştıran krallar ve elitist kişiler, askeri hünerlerini ve fiziksel niteliklerini aktarmışlardır. Aynı zamanda krallar kendi güç ve otoritelerini hükmettiği topluma göstermek amacıyla yabancı yırtıcıların yer aldığı av sahnelerini kraliyet duvarlarına resmettikleri görülmektedir. Hatta kraliyet yazıtlarında, kralların yalnızca aslan ve yabancı boğa gibi vahşi hayvanları avlamakla kalmayıp, birçok yabancı türü de canlı olarak yakalayıp krallığın hayvanat bahçesinde sergilediklerine de değinilmektedir.

Bunların dışında Eski Mezopotamya toplumlarına ait hayvan tasvirlerine bakıldığında heterojen bir yapıyla da karşılaşılmaktadır. Yani birkaç hayvanın fiziki özelliklerinin tek bir hayvan bünyesinde toplandığı hibrid varlıklara da rastlanmaktadır. Bunlar içerisinde keçi-balık, boğa-adam gibi karışık varlıklar en bilinenleri arasındadır. Bu cümleden olmak üzere melez yaratıkların çoğunlukla koruyucu olduklarına inanılmakla birlikte bunlar binalar ve kent surlarının girişleri ile kapı üstlerine buldukları mekanları korumak için yerleştirilmişlerdir. Ayrıca zaman zaman silindir mühürler, rölyefler ve heykeller üzerine resmedilen bu karışık varlıklar aracılığıyla düşmana korku verilmek istendiği düşünülmektedir.

Öte yandan tarih ve sanatta derin izler bırakan Eski Mezopotamya toplumlarının meydana getirdiği hayvan betimli eserleri incelendiğinde coğrafi, siyasi ve dini koşullardan etkilendiği tespit edilmiştir. Sıcak ve yarı kurak topraklarda yaşamlarını sürdüren Mezopotamya toplumlarının aynı coğrafyada iç içe buldukları hayvanlara olan bakış açılarını sanat eserlerine yansıttıkları anlaşılmaktadır. Hayvan figürlerinin sanat eserlerinde doğal üslup biçiminde geniş ölçüde betimlenmesi, buradaki toplumların

estetik anlayışlarını da gözler önüne sermektedir. Zira yaşam biçiminin, algılama biçimine etkisi düşünüldüğünde hayvanları fikirleri temsil eden sembolik unsurlar olarak tanımlamak mümkündür. Gerçekten Yakın Doğu toplumlarının büyük çoğunluğunun ilk zamanlarda avcı-toplayıcı, zirai faaliyetler ile hayvan yetiştiriciliğine dayalı yaşam tarzına sahip olmuşlardır. Bu durum onların hayvanlara bakış açısını etkilediği gibi kendi coğrafyalarında yaşayan hayvanlara ayrıca önem atfetmelerinden dolayı çoğu hayvana sembolik birtakım anlamlar yüklemişlerdir. Bu durumun Orta Asya Türk topluluklarında gelişen hayvan sembolizmiyle benzerlik gösterdiğini açıkça ifade edebiliriz.

Şüphesiz, Mezopotamya'nın eski çağ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan arkeolojik kaynaklar hayvan sembolizminin Mezopotamya kültürlerinin her döneminde mevcut olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda hayvan imgeleri kent kültürünün geliştiği söz konusu coğrafyada insana ilişkin sosyo-siyasi düzeni yansıtan önemli araçlardır. Zira yabani ve evcil hayvanlar her çağ yaşamının tanımlanmasında ve anlamlandırılmasında önemli sembolik anlatım öğeleri olmuşlardır.

Tüm bunların yanı sıra Mezopotamya toplumlarının ikonografisinde yer alan hayvan betimlerine bakıldığında sanatsal açıdan oldukça ileri bir seviyeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Öncelikle Mezopotamya'da gelişerek varlığını devam ettiren hayvan sembolizmi sonrasında Anadolu, Akdeniz, Helen ve Roma toplumlarının sanatını da derinden etkilediğini söylemek mümkündür. Zira adı geçen memleketlerde ortaya çıkarılan sanat eserleri üzerindeki aslan, yılan, kartal, boğa gibi birçok hayvan motifinin Mezopotamyalı unsur taşıdıkları görülmektedir. Öyle ki Eski Mezopotamya hayvan sembolizm sanatının izleri modern kültürler için hayvan tasvirli eserler üzerinde devam ettirdiği düşünülmektedir. Örneğin, kartal veya çift başlı kartal motifinin Hitit, Roma, Bizans gibi eski çağ devletlerinin yanı sıra günümüzde ise Rusya, Almanya, Arnavutluk vb. devletlerin resmi armasında kullanımı devam etmektedir. Hatta adı geçen hayvan sembolünün Eski Türk devletlerinden İslamiyet sonrası Türk devletlerine ve oradan da yakın döneme kadar geniş bir zaman aralığı içerisinde benimsenip kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Eski Çağ'ın birtakım hayvan sembolü modern toplumlardaki birçok ülkenin bayrağında, devlet armasında, ordu flamasında, spor kulüp amblemlerinin yanı sıra kültürel yaşamın hemen her alanında kendisine yer bulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim tüm bunlara bakıldığında devletler, toplumlar değişse dahi insanlar nazarında hayvan sembol ve anlamlarının çok da değişmediğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abd Elmohsen, I. M., (2018). "The Forked Lightning Bolt in Ancient Mesopotamia", *Egyptian Journals*, No. 29, s. 1-50.
- , (2022). "The Horns: Symbol of Power An Iconographical Study in Mesopotamian Art", *Journal of the Faculty of Archaeology*, Vol. 25, s. 247-288.
- Adalı, S. F., Görgü, A. T. (Çev.), (2019). *Sümer Kral Destanları Enmerkar-Lugalbanda*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- , (2021). *Gılgamış Hikayeleri Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Adam, B., (2002). *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Adıbelli, R., (2009). *Mircea Eliade ve Din: Mircea Eliade'in Din Bilimi Çalışmalarının Etimolojik Açından Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri.
- Favaro Adriano (Ed.), (2017). *Signs Berofe the Alphabet Journey to Mesopotamia at the Origins if the Writings*, Giancarlo Ligabue Foundation, Venice-Italy.
- Akkuş Mutlu, S., (2014). "Eski Mezopotamya'da Beddua ve Felaketlerden Korunma Ritüelleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S. 9, 2014, s. 278-293.
- , (2014). "Eski Mezopotamya'da Beddua ve Felaketlerden Korunma Ritüelleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S. 9, s. 278-293.
- , (2018). "Asur Devleti'nin Anadolu Politikasında Hıbuškia Ülkesi'nin Rolü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 5/17, s. 130-152.
- , (2017). "Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 4, S. 11, s. 225-239.
- Aksoy, E., (2022). "Kaplumbağa Figürünün Mitolojik Olarak İncelenmesi ve Anadolu Dokumalarında Kullanımı", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 55, s. 56-72.
- Al-Ajlouny F., Khrisat B., Al-Masri E., Alyassin H.A.H., Mayyas A., Kraishan D., (2022). "Early Bronze Snake Motifs on Pottery Vessels and Their Symbolism in Southern Levant", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 22 No. 2, s. 67-96.
- Albarella, U., Dobney, K., Rowley-Conwy, P., (2009). "The Domestication of the Pig (*Sus scrofa*) New Challenges and Approaches", *Documenting Domestication: New Genetic and Archaeological Paradigms*, University of California Press, Berkeley, s. 209-227.
- Albayrak, İ. (2017). "Sembollerden Çiviyazına Geçiş ve Yazının Anadolu'ya Gelişi", *Archivum Anaticum-Anadolu Arşivleri*, Cilt. 10, S. 2, s. 15-26.
- Albenda, P., (1972). "Ashurnasirpal II Lion Hunt Relief BM 124534", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 31, No. 3, s. 167-178.
- , (1974). "Lions on Assyrian Wall Reliefs", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 6, s. 1-27.
- , (1978). "Of Gods, Men and Monsters on Assyrian Seals", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 41, No.1, s. 17-22.
- , (2005). *Ornamental Wall Painting in the Art of the Assyrian Empire*, Brill, Leiden.
- , (2004). "Horses of Different Breeds: Observations in Assyrian Art", *Nomades et sédentaires dans le Proche-orient ancien: compte rendu de la XLVle Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 10-13 juillet 2000)*, Amurru 3, s. 321-334.
- , (2008). "Assyrian Royal Hunts: Antlered and Horned Animals from Distant Lands", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 349, s. 61-78.
- Allen, B., (2009). *Pigeon*, Animal Series, Reaktion Books, London.
- Alp, K. Ö., (2009). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Eflatun Yayınevi, Ankara.
- Al-sayed Aman, M., (2011). "The Frog in Ancient Egypt, with Unpublished Frog Statues, Amulets, and other Related Objects in the Agricultural and Mallawy Museums in Egypt", *Journal of the General Union of Arab Archaeologists*, Vol. 12, No. 2, s.154-173.
- Âmin, O. S. M. (2016). "The Black Obelisk of Shalmaneser III at the British Museum", *Ancient History Encyclopedia*.

- Ancient Near Eastern Art, (1984). *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. XLI, No. 4, s. 1-60.
- Andre-Salvini B., (2003). "The Rediscovery of Gudea Statuary in the Hellenistic Period", *Art of the First Cities The Third Millenium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, Ed. Joan Aruz, Ronald Wallenfels, Yale University Press, New Haven and London, s. 424-448.
- , (2008). "Babylon", *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium B.C.*, Eds. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, Yale University Press, New Haven and London, s. 18-26.
- Antoniou S.A., Antoniou G.A., Learney R., Granderath F.A., Antoniou A.I., (2011). "The Rod and the Serpent: History's Ultimate Healing Symbol", *World Journal of Surgery*, Vol. 35, s. 217-221.
- Arbuckle, B. S., (2012). "Animals in the Ancient World", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East Vol I*, Ed. D.T. Potts, Blackwell Publishing Ltd, Wiley-Blackwell, s. 201-219.
- , (2014). "Pace and Process in the Emergence of Animal Husbandary in Neolithic Southwest Asia", *Bioarchaeology of the Near East*, Vol. 8, s. 53-81.
- Armutak, A. (2004). "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi II. Sürüngenler, Balıklar, Kanatlılar ve Mitolojik Hayvanlar", *İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, Cilt. 30, No. 2, s. 143-157.
- Arnott, W.G., (2007). *Birds in the Ancient World From A to Z*, Routledge, London and New York.
- Arslantaş Y., (2009). "Mezopotamya'nın Faunası ve Florası", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri, (25-31 Mayıs 2009)*, Elâzığ, s. 405-435.
- , (2013). "Kuzey Mezopotamya'da bir Kavşak Noktası: Tepe Gawra", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, S. 2, 2013, s. 1-50.
- Aruz J., Benzel, K., Evans, J.M., (2008). *Beyond Babylon, Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium B.C.*, Yale University Press, New Haven and London.
- Asher-Greve, J.M., Goodnick Westenholz, J., (2013). *Goddesses in Context: On Divine Powers, Roles, Relationships and Gender in Mesopotamian Textual and Visual Sources*, Academic Press, Fribourg/Göttingen.
- Ataç, M. A., (2018). *Art and Immortality in the Ancient Near East*, Cambridge University Press, United Kingdom.
- Atalay, M. C., Süle, E., (2019). "Paleolitik Dönem ve Chauvet Mağarası'nın Son Odasındaki Aslan Panelinin Estetik Yapısına Dair Bir İnceleme", *Ulakbilge*, C. 41, s. 737-741.
- Atasagun, G., (1997). "Sembol ve Sembolizm", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 7, s. 369-387.
- , (2000). "Hristiyanlığın Tanıtımı, Yorumu ve Kurumsallaşmasında Sembollerin Yeri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 10, s. 181-199.
- Ateş, M., (2012). *Mitolojiler ve Semboller*, Milenyum Yayınları, İstanbul.
- , (2015). "Tarih Öncesi Dönemlerde Yılan Sembolizmi ve Tıbbın Amblemi Üzerine", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı 1-6 Eylül 2002, C.1*, Ed. Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, TTK Yayınları, Ankara, s. 1-8.
- Ay Arçın, Ş., 2019. "Eski Mezopotamya Yazılı Kaynaklarında Muşen/İşşuru "Kuş" ve Sembolizmi Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXXIX, s. 483-527.
- Ayaz, D., Bayrakcı, Y., (2022). "Zoolojik Açından Kaplumbağalar", *Kaplumbağalar*, Ed. Dinçer Ayaz, Eren Akçiçek, Hüseyin Arıkan, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, s. 1-7.
- Aydın, N., (2013). *Büyük Sümerce Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bácskay, A., (2018). "'Seize a frog!' Teh Use of the Frog in Medical and Magical Texts", *Le Journal des Médecines Cuneiformes*, No. 32, s. 1-16.
- Balkan, K., (1951). "At Kültürü ile İlgili M.Ö. 14.yüzyıldan Nippur'da Bulunmuş Akatça Metinlerin Tercüme ve İzahı", *AÜDTCF Dergisi*, C. 9, S. 1-2, s. 85-104.
- Baltacıoğlu, H., (2004). "Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında Hattuşa ve Arinna Arasındaki Uzaklık", *Archivum Anatolicum*, C. 7, S. 2, Ankara, s. 13-47.
- Banks, E. J., (1912). *Bismya or The Lost City of Adab*, Knickerbocker Press, New York and London.

- Barnett, R.D., (1973). "Monkey Business", *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, Vol. 5, s. 1-10.
- , (1976). *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668-627 B.C)*, The Trustees of the British Museum, London.
- Baskıcı, M. M., (1998). "Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, C. 53, S. 1-4, s. 73-94.
- Basson, D., (2012). *The Goddess Hathor and the Women of Ancient Egypt*, The Degree MPhil in Ancient Cultures at the University of Stellenbosch, Stellenbosch.
- Başar, Z., (1978). *Halk Hekimliğinde ve Tıp Tarihinde Yılan*, Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Yayınları, Kalite Matbaası, Ankara.
- Bataille, G., (1955). *Lascaux: Or, the Birth of Art*, Skira.
- Baumann, C., Pfrengle, S., Münzel, S. C., Molak, M., Feuerborn, T. R., Breidenstein, A., Reiter, E., Albrecht, G., Kind, C. J., Verjux, C., Leduc, C., Conard, N. J., Drucker, D. G., Giemsch, L., Thalmann, O., Bocherens H., Schuenemann, V. J., (2021). "A Refined Proposal For the Origin of Dogs: the Case Study of Gnrshöhle, a Magdalenian Cave Site", *Scientific Reports*, Vol. 11, No. 5137, s. 1-14.
- Bayram, S., (2019). "Eski Mezopotam'yada Kutsal Evlilik Metinleri ve 'Kutsal/Kült/Mabet Fahişe(Si)' İbaresi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2, S. 2, s. 546-575.
- Bennett, E. A., Champlot, S., Peters, J., Arbuckle, B. S., Guimaraes, S., Pruvost, M., et. all., (2017). "Taming the late Quaternary phylogeography of the Eurasian wild ass through ancient and modern DNA", *PLoS ONE*, Vol. 12, No. 4, s. 1-28.
- Benton, W., (1965). "Symbol", *Encyclopedia Britannica (I-XXIII)*, Cihago-London, Vol. XXI, s. 701-702.
- Benzel, K., Graff, S. B., Rakic, Y., Watts, E. E., (2010). *Art of the Ancient Near East: A Resource for Educators*, The Metropolitan Museum of Art, New York.
- Beşkardeş, V., Uslu, Y.B., Uslu, B., (2014). "Geyik İle İlgili Bazı Türkçe Terimler Üzerine Düşünceler", *Avrasya Terim Dergisi*, C. 2, S. 1, s. 17-24.
- Berthon, R., Erdal, Y.S., Mashkour, M., Kozbe, G., (2016). "Buried With Turtles: The Symbolic Role of the Euphrates Soft-Shell Turtle (*Rafetus euphraticus*) in Mesopotamia", *Antiquity*, Vol. 90, No. 349, s. 111-125.
- Bertman, S., (2003). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Facts On File, New York.
- Beydiz M. G., (2016). *Mitolojiden Sanata Hayvan İmgesi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Bingöl, E., (2018). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgeçiliği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.
- , (2021). "Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneği: Bağlamsal Yaklaşımla Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Anadolu Araştırmaları*, S. 25, s. 27-59.
- Black, J., George, A., Postgate, N., (2000). *A Concise Dictionary of Akkadian, 2nd printing*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden.
- , Green, A. (2017). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar, İfritler, Semboller*, Köprü Kitapları, İstanbul.
- , Cunningham, G., Robson, E., Zólyomi, G., (2004). *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford University Press, New York.
- Bonatz, D., (2008). "Dog", *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-publication*, Last Revision, s. 1-6.
- Bonner, C., (1950). *Studies in Maical Amulets Chiefly Graeco-Egyptian*, The University of Michigan Press, London.
- Borowski, O., (2002). "Animals in the Literatures of Syria-Palestine", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie J. Collins, Brill, Leiden, s. 289-306.
- Bottero, J., (2001). *Religion in Ancient Mesopotamia*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- , (2006). *Kültürümüzün Şafağı Babil*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- , Kramer, S.N., (2017). *Mezopotamya Mitolojisi*, Çev. Alp Tümertekin, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- , (2020). *Gilgamiş Destanı, Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, Çev. Orhan Suda, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Böck, B., (2014). *The Healing Goddess Gula*, Brill, Leiden.
- , (2015). “Ancient Mesopotamian Religion: A Profile of the Healing Goddess”, *Religion Compass*, Vo. 1, No. 8, s. 1-8.
- Breniquet, C. (2002). “Animals in Mesopotamian Art”, *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie J. Collins, Brill, s. 145-168.
- Bryce, T., (2002). *The Routledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia, The Near East from the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*, Routledge, New York.
- Buchanan, B., (1971). “A Snake Goddess and Her Companions a Problem in the Iconography of the Early Second Millennium B.C.”, *Iraq*, Vol. 33, No. 1, s. 1-18.
- , (1981). *Early Near Eastern Seals in the Yale Babylonian Collection*, Yale University Press, New Haven and London.
- Budge E.A.W., (1920). *The Babylonian Story of The Deluge As Told By Assyrian Tablets From Niniveh*, London.
- Bugrul, H., (2016). “Reflections of Horse and Ram Beliefs on the Tombstones in the East Region of Turkey”, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 20, s. 128-149.
- Burrows E., (Review by), (1935). “The Flowing Vase and the God with the Streams by E. Douglas Van Buren”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, s. 219-221.
- CAD A1, (1998). *The Assyrian Dictionary Volume 1-A1*, Ed. Leo Oppenheim, vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- CAD A2, (2004). *The Assyrian Dictionary Volume 1-A2*, Ed. Leo Oppenheim vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- CAD D, (2004) *The Assyrian Dictionary Volume 3-D*, Ed. Leo Oppenheim vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- CAD E, (2004). *The Assyrian Dictionary Volume 4-E*, Ed. Leo Oppenheim vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- CAD I&J, (2004). *The Assyrian Dictionary Volume 7-I&J*, Ed. Leo Oppenheim vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- CAD M/2, (2004). *The Assyrian Dictionary Volume 10-M/2*, Ed. Leo Oppenheim vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- CAD M1, (2004). *The Assyrian Dictionary Volume 10-M1*, Ed. Leo Oppenheim vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- CAD N2, (2008). *The Assyrian Dictionary Volume II*, Ed. Erica Reiner vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- CAD P, (2005). *The Assyrian Dictionary Volume 12-P*, Ed. Martha T. Roth vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- CAD R, (1999). *The Assyrian Dictionary Volume 14-R*, Ed. Erica Reiner vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- CAD S, (2000). *The Assyrian Dictionary Volume 15-S*, Ed. Erica Reiner vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- CAD U-W, (2010). *The Assyrian Dictionary Volume 20-U-W*, Ed. Martha T. Roth vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- CAD Z, (1998). *The Assyrian Dictionary Volume 21-Z*, Ed. Leo Oppenheim vd., The Oriental Institute, Chicago, Illinois, USA.
- Caletti, C.C., (2020). “Göbekli Tepe and the Sites around the Urfa Plain (SE Turkey): Recent Discoveries and New Interpretations”, *Asia Anteriore Antica. Journal of Ancient Near Eastern Cultures*, 2020, s.95-123.
- Campbell, J., (1990). *Doğu Mitolojisi Tanrının Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, Ankara.
- , (1995). *Batı Mitolojisi, Tanrının Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, İstanbul.
- Can, Ş., (1994). *Klasik Yunan Mitolojisi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

- Caubet A., (2002). "Animals in Syro-Palestinian Art", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie J. Collins, Brill, Leiden, s. 211-234.
- Ceccarelli, M., (2009). "Einige Bemerkungen zum Synkretismus BaU/Ninisina", *Dallo Stirone al Tigri, dal Tevere all'Eufrate. Studi in onori de Claudio Saporetti*, Ed. P. Negri Scafasc. Viaggio, Aracne (AIO 477), Roma, s. 31-54.
- Cevizci A., (1999). "Sembol", *Felsefe Sözlüğü*, 3. Basım, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Ceylan, N., (2015). "Kuzeybatı İnan'da Önemli bir Yerleşme: Hasanlu", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 9, s. 189-221.
- Chamberlin, J. E. (2007). *At*, Çev. Uğur Peçe, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Chariton, J. D., (2011). "The Mesopotamian Origins of the Hittite Double-Headed Eagle", *UW-L Journal of Undergraduate Research*, Vol. XIV, s. 1-13.
- Chitty, J., (2018). "Pigeons (*Columba livia*)", *Companion Animal Care and Welfare*, Ed. James Yeates, Wiley-Blackwell, s. 355-370.
- Clutton-Brock, J., (1992). "The Process of Domestication", *Mammal Review*, Vol. 22, No. 2, s. 79-85.
- Cirlot, J.E., (1971). *A Dictionary of Symbols*, Routledge, London.
- Collins, A. (2014). *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- Collins, B. J., (1990). "The Puppy in the Hittite Ritual", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 42, No. 2, s. 211-226.
- , (2002). "Animals in Hittite Literature", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie J. Collins, Brill, Leiden, s. 237-250.
- , (2002). "Animals in the Religion of Ancient Anatolia", *A History Of The Animal World In The Ancient Near Easts*, Ed. Billie Jean Collins, Brill, s. 309-334.
- , (2006). "Pigs at the Gate: Hittite Pig Sacrifice in its Eastern Mediterranean Context", *JANER*, Vol. 6, s. 155-188.
- Collon, D., (1987). *First Impressions Cylinder Seals in the Ancient Near East*, The University of Chicago Press, Chicago.
- , (1987). *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum, Cylinder Seals III Isin, Larsa and Old Babylonian Periods*, British Museum Publication, London.
- , (1992). "The Near Eastern Moon God." In *Natural Phenomena: Their Meaning, Depiction, and Description in the Ancient Near East*, Ed. D.J.W. Meijer, Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, New York, s. 19-37.
- , (1995). *Ancient Near Eastern Art*, University of California Press, Los Angeles.
- , (2001). *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum, Cylinder Seals V, Neo Assyrian and Neo-Babylonian Periods*, The Museum Press, London.
- , (2001). *Western Asiatic Seal in the British Museum Cylinder Seals V Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Period*, The British Museum Press, London.
- , (2004). "Eski Yakındoğu'da Rahip ve Rahibe Tasvirleri", Çev. Fatma Sevinç, *AÜ. DTCF Dergisi*, C. 44, S. 2, s. 79-110.
- Collon, D., (2010). "Ostrich", *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, s. 1-8.
- Conard, N.J., (2003). "Palaeolithic Ivory Sculptures from Southwestern Germany and the Origins of Figurative Art", *Nature*, Vol. 426, s. 830-832.
- Conwell, D., (1987). "On Ostrich Eggs and Libyans", *Expeditions*, Vol. 29, No. 3, s. 25-34.
- Cooney, J.D., (1976). "An Early Dynastic Statue of the Goddess Heqat", *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, Vol. 63, No. 7, s. 202-209.
- Cornelius, I., (2008). *The Many Faces of the Goddess: The Iconography of the Syro-Palestinian Goddesses Anat, Astarte, Qedeshet, and Asherah c. 1500-1000 BCE*, Academic Press, Germany.
- , (2009). "Aspect of the Iconography of the Warrior Goddess İstar and Ancient Near Eastern Prophecies", *Images and Prophecy in the Ancient Eastern Mediterranean*, Eds. M. Nissinen-C.E. Carter, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, s. 15-40.

- Coşgun, S., Pekşen, O., (2022). “Yeni Asur Devleti’nin Askeri Seferlerinde Ganimet Alınan Hayvanlar ve Bölgeleri”, *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 12, S. 4, s. 2583-2599.
- Coşkun, A., Benz, M., Erdal, Y.S., Koruyucu, M.M., et. all, (2010), “Living by the Water-Boon and Ban efor the People of Körtik Tepe”, *Neo-Lithics*, Vol. 2, No. 10, s. 60-71.
- Coşkun, İ., (2019). “Eski Yakınoğu’da Avcı Kuşlar”, *Current Debates on Social Sciences Human Studies 3*, Eds. Salih Çeçen, Ömer Kahya, Şafak Bozgun, Koray Toptaş, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, s. 133-148.
- Coşkun, İ., Demirtaş, D., (2020). “Yeni Asur Saray Sanatı”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4, s. 2102-2154.
- Cox, J. L., (2004). *Kutsalı İfade Etmek Din Fenomenolojisine Giriş*, Çev. Fuat Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Cömert, B., (2010). *Mitoloji ve İkonografi*, De Ki Yayınevi, Ankara.
- Crump, M., (2015). *Eye of Newt and Toe of Frog, Adder’s Fork and Lizard’s Leg, The Lore and Mythology of Amfibians and Reptiles*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Curtis J.E., Reade J.E. (Ed.), (1995). *Art and Empire Treasures From Assyria in the British Museum*, British Museum Press, London.
- Curtis, J.E., Reade, J. E., (1995). *Art and Empire Treasures From Assyria in the British Museum*, The Trustees of the British Museum, London.
- Çağdaş, K., (1955). “Hindistan’da İnek Kültü ve Bu Kültün Menşei Üzerine Bir Araştırma”, *AÜDTCF Dergisi*, C. 13, S. 1-2, s. 53-67.
- Çapar, Ö., (1978). “Anadolu’da Kybele Tapınımı”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, C. 29, S. 1-4, s. 191-210.
- Çayır, M., (2020). “Eski Mezopotamya Mitolojisinde İnsanın Yaratılışı”, *Antropoloji*, S. 39, s. 98-102.
- Çelik, B. (2006). “A New Pre-Pottery Neolithic Site in Southern Turkey: Sefer Tepe”, *Neo-Lithics*, Vol. 1, No. 1, s. 23-24.
- , Güler, M., Güler, G., (2011). “Türkiye’nin Güneydoğusunda Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Yerleşim: Taşlı Tepe”, *Anadolu*, S. 37, s. 225-236.
- Çelebi, Ş., (2005). “Deve Kuşu Yetiştiriciliği ve Ürünleri”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C. 36, S. 2, s. 234-241.
- Çıvgın, İ., (2018). “Bereketli Hilal’de Hayvan Evcilleştirme Sürecinin Evrimi ve Kültürlerarası Karşılaşmalar (M.Ö.10 000-7000)”, *Social Sciences Studies Journal*, Vol. 4, No. 16, s. 1322-1349.
- Çoban, H., (2017). “Eskiçağ’da İlk Evcil Hayvanlar ve Deve”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, Vol. 4, No. 11, s. 554-560.
- Çoban, İ., (2015). “Türk İkonografisinde Kartal Motifi ve Çağdaş Türk Resmine Yansımaları”, *İdil Dergisi*, C. 4, S. 16, s. 57-80.
- Çoruhlu Y., (2000). *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Dagan, A., (2007). “Kapparat”, *Encyclopaedia Judaica* Vol.11, JA-KAS, Ed. Fred Skolnik-Michael Berenbaum, Macmillan Reference USA, Detroit, s. 781-782.
- Dalley, S., (2017). “The Natural World in Ancient Mesopotamian Literature”, *A Global History of Literature and the Environment*, Ed. John Parham, Louise Westling, Cambridge University Press, USA, s. 21-36.
- Dalkesen, N., (2005). “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Kültüründe Geyik Kültü”, *Milli Folklor*, Yıl. 27, S. 106, 2005, s. 58-69.
- Darga, M., (1992). *Hitit Sanatı*, Akbank Yayınları, İstanbul.
- David Lewis-Williams, J., (2020). *Mağaradaki Zihin*, Yapı Kredi Yayınları, Çev. Tolga Esmer, İstanbul.
- Davis, S.J.M., Valla, F. R., (1978). “Evidence for the Domestication of the Dog 12,000 Years Ago in the Natufian of Israel”, *Nature*, Vol. 276, No. 7, s. 608-610.
- Day, L. P., (1984). “Dog Burials in the Greek World”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 88, s. 21-32.
- Deeds, C.N., (1935). “The Double-Headed God”, *Folklore*, Vol. 46, No. 3, s. 194-243.

- De Pietri, M., (2020). "From Thebes to Arslantaş: Ivory Iconography Through Egypt, Ugarit, Byblos and Megiddo", *From the Prehistory of Upper Mesopotamia to the Bronze and Iron Age Societies of the Levant Vol.1, Proceedings of the 5th "Broadening Horizons" Conference (Udine 5-8 June 2017)*, Ed. Marco Iamoni, Edizioni Università di Trieste, Trieste, s. 303-323.
- Değirmencioğlu, H., (2017). "Persler'de At ve Atın Kullanım Alanları", *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*, Ed. Pınar Pınarcık vd., Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s. 545-566.
- Demirci, K., (2002). "Hayvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, Ankara, s. 81-85.
- Di Stefano, G., (1996). "The Mesopotamian Fallow Deer (Dama, Artiodactyla) in the Middle East Pleistocene", *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie-Abhandlungen*, Vol.199, No.3, 1996, s. 295-322.
- Diamond, J., (2018). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Çev. Ülker İnce, Pegasus yayınları, İstanbul.
- Dickenson, V., (2014). *Rabbit*, Reaktion Books, London.
- Dilek, Y., (2019). *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Dirbas, H., (2021). "Animal Names in Semitic Toponyms", *Fierce Lions, Angry Mice and Fat-Tailed Sheep Animal Encounters in the Ancient Near East*, Eds. Laerke Recht & Christina Tsouparopoulou, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, s. 103-111.
- Dittrich, C., Götting-Martin, E., (2021). "'Green Frog in the Water'. A Herpetological Approach to the Magico-Medical Use of Frogs and Frog-Amulets in Mesopotamia", *Bridging the Gap: Disciplines, Times and Spaces in Dialogue Vol.1, Sessions 1, 2 and 5 from the Conference Broadening Horizons 6 Held at the Freie Universität Berlin, 24-28 June 2019*, Ed. Christian W. Hess, Federico Manuelli, Archaeo Press, Oxford, s. 97-113.
- Dixon, H., (2018). "Late 1st Millenium B.C.E. Levantine Dog Burials as an Extension of Human Mortuary Behavior", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 379, s. 19-41.
- Dönmez, S., (2017). "Eski Yakındoğu'da Yılanlı Tanrıça Kültü Üzerine bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXII, S. 2, s. 407-426.
- Dunn Mascetti, M., (2000). *İçimizdeki Tanrıça Kadınlığın Mitolojisi*, Çev. Belkıs Çorakçı, Doğan Kitapçılık, İstanbul.
- Durand, G., (2017). *Sembolik İmgelem*, (Çev.) Ayşe Meral, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Duymuş Florioti, H.H., (2014). "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Akrep Sembolü", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XIX, s. 347-370.
- , (2015). *Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Kaynaklar Işığında Asur İmparatorluk Dönemi Kraliçeleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- , (2016). "Eki Yakındoğu'da Nar Sembolizmine Dair: Bir Derleme Çalışması", *Eski Yakındoğu Üzerine Notlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 205-219.
- , (2016). "Eski Mezopotamya'da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış", *Eski Yakındoğu Üzerine Notlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 55-69.
- , (2016). "Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: "Eski Mezopotamya Örneği", *Eski Yakındoğu Üzerine Notlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 33-50.
- Dwyer, C. M., (2008). "Environment and the Sheep Breed Adaptations and Welfare Implications", *The Welfare of Sheep*, Ed. Cathy Dwyer, Springer, s. 41-97.
- Dyson, R.H., (1964). "Hasanlu Golden Bowl", *The Circle of Ancient Iranian Studies*, s. 1-3.
- Eggler, J., (2008). "Scorpion", *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, s. 1-5.
- , (2009). "Swine (Palestine/Israel)", *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, s. 1-6.
- El Sayed Kitat, S., (2014). "Ostrich Egg and its Symbolic Meaning in the Ancient Egyptian Monastery Churches", *Egyptian Journals*, Vol. 15, No. 1, s. 23-41.
- Eliade, M., (1992). *Kutsal ve Dindışı*, Çev. Mehmet A. Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara.
- , (2000). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I Taş Devrinden Eleusis Misterialarına*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

- , (2003). *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- , (2005). *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, Çev. Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya.
- , (2020). *İmgeler ve Simgeler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- , (2020). *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, Çev. Mehmet E. Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Erdem, F. (2020). *Eski Mezopotamya'da Kehanet Geleneği*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Denizli.
- Ergin, M., (2002). *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Ergun, P., (2011). "Alevilik-Bektaşlıktaki Tavşan İnancının Mitolojik Kökleri Üzerine", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 60, s. 281-312.
- , (2017). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Ersoy, N., (2000). *Semboller ve Yorumları*, Dönence Yayınları, İstanbul.
- Eser E., Erat, S., (2022). "Domestication and Origins of the Modern Horse Breeds", *Bahri Bağdaş Hayvancılık Araştırma Dergisi*, C. 11, S. 1, s. 51-61.
- Esin, E., (2003). *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- Espak, P., (2010). *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology*, Doctoral Dissertation, Tartu University Press, Tartu.
- Evans, J.M., (2008). "The Middle Assyrian Period", *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium B.C.*, Eds. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, Yale University Press, New Haven and London, s. 206-213.
- Eyüpoğlu, İ.Z., (1998). *Anadolu İnançları Anadolu Üçlemesi I*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- Felius, M., Beerling, M.L., Buchanan, D. S., Theunissen, B., Koolmees, P. A., Lenstra, J. A., (2014). "On the History of Cattle Genetic Resources", *Diversity*, Vol. 6, s. 705-750.
- Finkel, I., (2014). *The Ark Before Noah Decoding the Story of the Flood*, Doubleday, New York.
- Fletcher J., (2014). *Deer*, Reaktion Books, London.
- Fontana, D., (1993). *The Secret Language of Symbols A Visual Key to Symbols and Their Meanings*, Chronicle Books, San Francisco.
- Foster, B. R. (2002). "Animals in Mesopotamian Literature", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie J. Collins, Brill, s. 271-288.
- , (2015). *The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, Routledge.
- Fraizer, J., (2002). "Prehistoric and Ancient Historic Interactions Between Humans and Marine Turtles", *The Biology of Sea Turtles, Volume II*, Ed. Peter L. Lutz, John A. Musick, Jeanette Wyneken, CRC Press, s. 1-38.
- Francfort, H.P., (2008). "A Note on the Hasanlu Bowl as Structural Network: Mitanni-Arya and Hurrian?", *Bulletin of the Asia Institute*, Vol. 22, s. 171-188.
- Frankfort, H., (1939). *Cylinder Seals: A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East*, MacMillan and Co., London.
- , (1934). "Gods and Myths on Sargonid Seals", *Iraq*, Vol. 1, No. 1, s. 2-29.
- , (1939). *Sculpture of the Third Millennium B.C. from Tell Asmar and Khafājah*, OIP 44, Chicago.
- , (1944). "A Note on the Lady of Birth", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 3, No. 3, s. 198-200.
- , (1955). *Stratified Cylinder Seals From the Diyala Region*, The University of Chicago Press, Chicago.
- , (1954). *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Penguin Books, USA.
- , "Early Dynastic Sculptured Maceheads", *Miscallanea orientalia: dedicata Antonio Deimel annos LXX complenti, Analecta Orientalia 12*, Rome, s. 105-121.
- Frayne, D. R., Stuckey, J. H., (2021). *A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East Three Thousad Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia, Assyria and Elam*, Eisenbrauns, Pennsylvania.
- Frayne, D.R., (1993). *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 2, Toronto.

- , (2008). *Presargonic Period (2700-2350 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 1, Toronto.
- Frazer, J. G., (2021). *Altın Dal*, Çev. Mehmet H. Doğan, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Frembgen, J.W. (2004). "The Scorpion in Muslim Folklore", *Asian Folklore Studies*, Vol. 63, No. 1, s. 95-123.
- Gadd, C.J., (1935). "An Old Babylonian Frog-Amulet", *The British Museum Quarterly*, Vol. 10, No. 1, s. 7-9.
- Gezgin, D., (2007). *Hayvan Mitosları*, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Gilbert, A. S., (1995). "The Flora and Fauna of the Ancient Near East", *Civilizations of the Ancient Near East Vol I*, Ed. Jack M. Sasson, Charles Scribner's Sons, New York, s. 153-174.
- , (2002). "The Native Fauna of the Ancient Near East", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Billie J. Collins, Brill, Leiden, s. 3-78.
- Gimbutas, M., (1989). *The Language of the Goddess*, Harper & Row, San Francisco.
- , (1999). *The Living Goddesses*, University of California Press, London.
- Gökce, B., (2017). "Urartu Sanatında Hayvanlar Hâkimi Betimi", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, C. 8, S.21, s. 1-13.
- Gökçek, L. G., (2004). "Asur Ticaret Kolonileri Çağında (M.Ö. 1975-1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti" *Archivum Anatolicum*, C. 7, S. 1, Ankara, s. 59-78.
- , (2015). *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Gören E., (2014). "Yakındoğu Kökenli Yılan Motifinin Yunan-Roma Dinindeki Alımlanışı", *Yılan Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, İstanbul, s. 5-52.
- Götherström, A., Anderung, C., Helborg, L., Elburg, R., Smith, C., Bradley, D. G., Ellegren, H., (2005). "Cattle Domestication in the Near East was followed by Hybridization with Aurochs Bulls in Europe", *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, Vol. 272, No. 1579, s. 1-6.
- Grayson, A. K., (1991). *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I (MÖ 1114-859)*, RIMA 2, University of Toronto Press, London.
- , (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II (858-745 BC)*, RIMA 3, University of Toronto Press, London 1996.
- Green, A., (1986). "A Note the Assyrian "Goat-Fish", "Fish-man" and "Fish Woman"", *Iraq*, Vol. 48, s. 25-30.
- , (1398). "Figures Neo-Assyrian Apotropaic Figures: Figurines, Rituals and Monumental Art, with Special Reference to the Figurines from the Excavations of the British School of Archaeology in Iraq at Nimrud", *Iraq*, Vol. 45, No. 1, s. 87-96.
- Greenfield, H. J., Greenfield, T. L., Shai, I., Albaz, S., Maeir, A. M., (2018). "Household Rituals and Sacrificial Donkeys: Why Are There So Many Domestic Donkeys Buried in an Early Bronze Age Neighborhood at Tell eş-Şâfi/Gath?", *Near Eastern Archaeology*, Vol. 81, No. 3, s. 202-211.
- Greve, A., Westenholz, J. M., (2013). *Joan Goodnick, Goddesses in Context: On Divine Powers, Roles, Relationships and in Mesopotamian Textual and Visual Sources*, Academic Press, Fribourg/Göttingen.
- Grigson, C., (2012). "Donkeys and Horses in the Preshistory of the Southernmost Levant", *Paléorient*, Vol. 38, No. 1/2, s. 185-201.
- Grosman, L., D. Munro, N., Belfer-Cohen, A., (2008). "A 12,000-Year-Old Shaman Burial From the Southern Levant (Israel)", *PNAS*, Vol. 105, No. 46, s. 17665-17669.
- Gülensoy, T., (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDKY, Ankara.
- Günaltay, M. Ş. (1987). *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Günbattı, C., (2017). *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, İkinci Baskı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.
- Güner, E., Şeker, K.G., İzmir Güner, Ş., (2019). "Why is thr Medical Symbol a Snake?", *History of Medicine*, Vol. 20, No. 2, s. 172-175.

- , (2019). "Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına. Yılan Sembolü", *Lokman Hekim Dergisi*, C. 9, S. 1, s. 97-104.
- Güngör, Ö., (2016). "Divan Şiirinde Mitolojik bir Unsur Olarak Kartal Figürü", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, C. I, S. II, s. 70-79.
- Hall, J., (1996). *Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*, Westview Press, USA.
- Hancı, H., (2005). "Yılan Hikayesi", *Sted*, C. 14, S. 8, Ankara, s. vi-ix.
- Hansen, D.P., (2003). "Art of the Early City-States", *Art of the First Cities The Third Millenium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, Ed. Joan Aruz, Yale University Press, New Haven and London, s. 21-134.
- , (2003). "Art of the Akkadian Dynasty", *Art of the First Cities The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, Eds., Joan Aruz, Ronald Wallenfels, Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New Haven and London, s. 189-228.
- Harman, Ö. F., Taşpınar, İ. (Ed.), (2006). *Larousse Semboller Sözlüğü*, Çev. Beyza Akşit, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Harmanşah, Ö., (2013). "The Cattlepen and The Sheepfold: Cities, Temples and Pastoral Power in Ancient Mesopotamia", *Heaven on Eart Temples, Ritual and Cosmic Symbolism in the Ancient World*, Ed. Deena Ragavan, The Oriental Institute of Univesity of Chicago, Chicago, s. 371-392.
- Hartner W., (1965). "The Earliest History of the Constellations in the Near East and the Motif of the Lion Bull Combat", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 2, s.1-16.
- Hartner, W., Ettinghausen R., (1964). "The Conquering Lion, the Cycle of a Symbol", *Oriens*, Vol. 17, s. 161-171.
- Hatziminaoglou, Y., Boyazoglu, J., (2004). "The Goat in the Ancient Civilisations: From the Fertile Crescent to the Aegean Sea", *Small Ruminant Research*, Vol. 51, s. 123-129.
- Heidel, A., (2000). *Enûma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, Çev. İsmet Birkan, Ayraç Yayınları, Ankara.
- Heimpel, W., (1972-1975). "Hirsch", *RIA* 4, s. 418-421.
- Himmetoğlu, M.F., (2017). "Eski Çağda Çift Başlı Kartal Sembolü Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi*, C. 9, S. 33, s. 199-205.
- Hirvonen, J., (2019). "Animals and Demons, Faunal Appearances, Metaphors and Similes in Lamaštu Incantations", *Animals and their Relations to Gods, Humans and Things in the Ancient World*, Ed. Raija Mattila, Anae Ito, Sebastian Fink, Springer, Wiesbaden, s. 313-343.
- Hodder, I., (2009). "An Archaeological Response", *Paléorient*, Vol. 35, No. 1, s. 109-111.
- , (2011). "The Role Of Religion in the Neolithic of the Middle East and Anatolia with Particular Reference to Çatalhöyük", *Paléorient*, Vol. 37, No. 1, s. 111-122.
- Hodos, T., (2020). "Eggstraordinary Artefacts: Decorated Ostrich Eggs in the Ancient Mediterranean World", *Humanities & Social Sciences Communications*, Vol. 7, No. 45, s. 1-7.
- Hogarth, D.G., (1920). *Hittite Seals with Particular Reference to the Asmolean Collection*, Oxford University Press, Oxford.
- Homeros, (2008). *İlyada*, Çev. Azra Erhat, A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul.
- Hooke, S. H., (2015). *Ortadoğu Mitolojisi Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara.
- , (1961). "Fish Symbolism", *Folklore*, Vol. 72, No. 3, s. 535-538.
- Houlihan, P. F., (2002). "Animals in Egyptian Art and Hieroglyphs", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. B. Jean Collins, Brill, s. 97-144.
- Hrouda, B., (1977). *Isn-Isan Bahriyat: I. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1973-1974, Veröffentlichungen der Kommission zur Erschließung von Keilschrifttexten Serie C/2 Stück*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, München.
- Hussein, I. L., (2020). "Bull Symbolism in Ancient Iraqi Thought", *International Journal of Innivation, Creativity and Change*, Vol. 11, No. 2, s. 734-749.

- Huxley, M. (2000). "The Gates and Guardians in Sennacherib's Addition to the Temple of Assur", *Iraq*, Vol. 62, s. 109-137.
- Finkel, I.L. Reade, J.E., (1996). "Assyrian Hieroglyphs", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete bzw. und Vorderasiatische Archäologie*, Band. 86, s. 244-268.
- İbiş, O., (2019). Türkiye Anadolu Eşği (*Equus asinus*)'nin Mitogenom Karakterizasyonu ve Filogenetik İlişkileri", *Türkiye Tarımsal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 3, s. 257-267.
- Jacobsen, T., (1976). *The Treasures of Darkness A History of Mesopotamian Religion*, Yale University Press, New Haven and London.
- James, E. O., (1959). *The Cult of the Mother-Goddess*, Thames and Hudson, London.
- Jones, L., (Ed.), (2004). "Birds", *Encyclopedia of Religion*, s. 947-949.
- Jung, C. G., (2009). *İnsan ve Sembolleri*, Çev. Ali Nahit Babaoğlu, Okyanus yayınları, İstanbul.
- Kaçar, A., (2019). "Eski Mezopotamya'da Cinsel İktidarsızlığı Sağaltmak için Yapılan Büyü Ritüelleri: *ŞA.ZI.GA/ Nīš Libbi*", *Archivum Anatolicum*, C. 13, S. 2, s. 123-133.
- , (2019). "Eski Mezopotamya Kültüründe Tılsım İnanışı ve Bazı Tılsımlı Objeler", *Archivum Anatolicum*, Vo.10, No.1, s. 69-81.
- Kağnıcı, G., (2018). "Eski Mezopotamya Çivi Yazılı Metinlerde Kuduz", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz*, Ed. Ç. Büke-Ş. Köse-F.Çakmak-E. Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, s. 31-45.
- , (2020). "Asur Kral Yazıtlarında Hayvanlar: Siyasi ve Edebi Kayıt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies*, Vol. 12, No. 6, s. 2895-2918.
- Kahler E., (1961). "The Nature of the Symbol", *Symbolism in Religion and Literature*, Rollo May (Ed.), USA.
- Kahya, Ö., (2019). *Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Rüya*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Kalla, G., (2018). "Date Palms, Deer/Gazelles and Birds in Ancient Mesopotamia and Easrly Byzantine Syria. A Christian Iconographic Scheme and Its Sources in the Ancient Orient", *Across the Mediterranean-Along the Nile*, Ed. Tamás A. Bács, Ádám Bollok, Tivadar Vida, Vol. 2, Budapest, s. 863-899.
- Kalof, L., (2007). *Looking at Animals in Human History*, Reaktion Books, London.
- Kaplan, M., Karaöz Arihan, S., (2012). "Antikçağdan Günümüze Bir Şifa Kaynağı: Zeytin ve Zeytinyağının Halk Tıbbında Kullanımı", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, C. 52, s. 1-15.
- Karağuz, G., (2018). *Hitit At Eğitimi Kil Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Karlsson M., (2013). *Early Neo-Assyrian State Ideology Relations of Power in the Inscriptions and Iconography of Ashurnasirpal II (883-859) and Shalmaneser III (858-824)*, Upsala Universitet, Sweden.
- Kavak, A., (2020). "Yeni Asur Döneminde Silindir Mühürler Üzerinde Çizgisel Üslupta Betimlenen Mücadele, Hayat Ağacı, Savaş Arabası Ziyafet Sahneleri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, No. 101, s. 135-143.
- Kawami, T.S. (2005). "Deer in Art, Life and Death in Northwestern Iran", *Iranica Antiqua*, Vol. XL, s. 107-131.
- Keel, O., Uehlinger, C., (2010). *Göttinnen, Götter und Gottessymbole, Neue Erkenntnisse zur Religionsgeschichte Kanaans und Israels aufgrund bislang unerschlossener ikonographischer Quellen*, Tübingen, Germany.
- Keel, O., (1998). *Goddesses and Trees New Moon and Yahweh Ancient Near Eastern rt and the Hebrew Bible*, Sheffield Academic Press, England.
- Kellie, S.M., (1999). "Cult of Asclepius", *The Lancet*, Vol. 354, No. 9183, s. 1038.
- Kersten, A.M.P., (1991). "Birds from the Palaeolithic Rock Shelter of Ksar 'Akil, Lebanon", *Paléorient*, Vol. 17/2, s. 99-116.
- Kılıç Y., Duymuş H.H., (2003). "Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 13, S. 1, s. 159-178.
- Kılıç, Y. (2009). "Eski Ön Asya Toplumları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, s. 122-151.
- , Uncu, E., (2011). "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar Aphrodite Örneği) *History Studies*, Vol. 3, No. 1, s. 183-201.

- , (2012). "Eskiçağda Kapadokya'da At Yetiştiriciliği", *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu*, C. VIII, Nevşehir Üniversitesi Yayınları, Nevşehir, s. 189-200.
- , Turgut, M., (2016). "Eski Anadolu'da Bucrania Kültü ve Bu Kültürün Günümüz Bozkır'ına Yansımaları", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Bozkır Sempozyumu*, Isparta, 6-8 Mayıs 2016, s. 773-790.
- , Eser, E., (2016). "Eskiçağ Düşüncesi ve Kutsal Kitaplarda Yedi Sembolizmi", *Turkish Studies*, S. 11, C. 11, s. 77-98.
- , Eser E., (2017). "Eskiçağ Toplumlarının Mitolojisinde Ölümsüzlük Arayışı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 4, S. 13, s. 122-156.
- , Eser, E., (2019). "Göbekli Tepe Ne Anlatıyor: Doğum, Ölüm ve Hayat Döngüsü", *III. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi 24-26 Ekim 2019*, Iğdır, s. 746-766.
- , Eser, E., (2019). "Göbekli Tepe D Tapınağı Dikilitaş Betimlemeleri ile Sümer Mit Anlatıları Arasındaki Benzerlikler", *Doç. Dr. Samira Kortantamer Armağanı*, Ed. A. Mesut Ağır, Ahmet Özturhan, Çizgi Kitabevi, Konya, s. 357-376.
- , Eser, E., (2020). "Göbekli Tepe (Maden-İnanç Bağlamında) Toprak Ana İnanıcı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4, s. 1985-2010.
- Kızıl, H., (2018). "Özellikleri Açısından Sembol", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 4, s. 1306-1327.
- , (2018). "İşlevleri Açısından Dini Sembol", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, s. 30-41.
- Kimura, B., Marshall, F. B., Chen, S., et. al., (2010). "Ancient DNA from Nubian and Somali wild Ass Provides Insights into Donkey Ancestry and Domestication", *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, Vol. 278, No. 1702, s. 50-57.
- King, P. J., Stager, L. E., (2001). *Library of Ancient Israel*, Westminster John Knox Press, London.
- Kirkbride, D., (1975). "Umm Dabaghiyah 1974: A Fourth Preliminary Report", *Iraq*, Vol. 37, No. 1, s. 3-10
- Kitat, S. El Sayed, (2014). "Ostrich Egg and its Symbolic Meaning in the Ancient Egyptian Monastery Churches", *Egyptian Journals*, Vol. 15, No. 1, s. 23-41.
- Kleinerman, A., (2011). *Education in Early 2nd Millenium BC Babylonia, The Sumerian Epistolary Miscellany*, Brill.
- Koçak H., (Ed.), (2016). *Sümer Kral Destanları Enmerkar ve Lugalbanda*, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, Çev. Selim F. Adalı-Ali T. Görgü, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Koehl, R.B. (2008). "Aegean Interactions With the Near East and Egypt During the Late Bronze Age", *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium B.C.*, Eds. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, Yale University Press, New Haven and London, s. 270-273.
- Konstantopoulos, G., (2018). "Pigs and Plaques: Considering Rm.714 in Light of Comparative Artistic and Textual Sources", *Iraq*, s. 1-15.
- Kozbe, G., (2015). "Kavuşan Höyük/Diyarbakır Yeni Asur Dönemi Gömüleri", *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan*, Ed. Aynur Özfirat, Ege Yayınları, İstanbul, s. 257-276.
- Kozłowski, S. K., (1989). "Nemrik 9, a PPN Neolithic Site in Northern Iraq", *Paléorient*, Vol. 15/1, s. 25-31.
- Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- , (2019). "Anadolu'daki Yeni Asur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları", *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, Haz. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 138-184.
- Köse, O. E., (2017). "Doğum Sonrası Bazı Kültürel Uygulamalar ve Arkeoloji", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 26, S. 1, s. 171-185.
- Kramer, S. N., (1999). *Sümer Mitolojisi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- , (2000). *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- , (2002). *Sümerler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

- , (2002). *Tarih Sümerde Başlar*, Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- , Albright, W.F., (1945). "Enki and Ninḫursag: A Sumerian 'Paradise' Myth", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 1, s. 1-40.
- Ksenophon, (1985). *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınları, İstanbul.
- Kuhrt, A., (2010). *Eski Çağ'da Yakınoğu (MÖ 3000-330) Cilt 1*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kummer, H., (1995). *In Quest of the Sacred Baboon: A Scientist's Journey*, Princeton University Press, Princeton.
- Kumru, C., (2017). "Eski Türk Kültüründe Kartal Simgesi", *I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Antalya 11-14 Mayıs 2017*, Ankara, s. 401-418.
- Kurt Fidan, M., (2021). "Kutsal Suyun İzinde: Suya Yüklenen Dini ve Sembolik Anlamlar", *İLSAM Akademi Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 1-27.
- Kurt, A. O. (2017). "Anadolu'da İlk Tapınak: Göbeklitepe", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. 21, S. 2, s. 1107-1138.
- Kutlu Alancı, H., (2021). "Hitit Sağaltma ve Arındırma Ritüellerinde Anaoljiler", *Archivum Anatolicum*, Vol. 15, No. 1, s. 97-136.
- Kuzuoğlu R., (2016). "Eski Asur Kaynaklarında Tanrıça İşhara ve Akrep Sembolü", *Archivum Anatolicum*, Vol. 10, No. 1, s. 29-54.
- Kwasman, T., Parpola, S., (1991). *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I*, Helsinki University Press, Helsinki.
- Lambert, W. G., (1967). "The Gula Hymn of Bulluṣa-rabi", *Orientalia*, Vol. 36, No. 2, s. 105-132.
- Landsberger, B. (1934). *Die Fauna Des Alten Mesopotamien Nach der 14. Tafel Der Serie HAR-RA=HUBULLU*, Leipzig.
- , (1960). *Materialien Zum Sumerischen Lexicon VIII/1, The Fauna of Ancient Mesopotamia First Part Tablet XIII*, Pontificium Institutum Biblicum, Roma.
- , (1962). *Materialien Zum Sumerischen Lexicon VIII/2, The Fauna of Ancient Mesopotamia Second Part Tablets XVI and XVIII*, Pontificium Institutum Biblicum, Roma.
- Larson, G., Cucchi, T., Dobney, K., (2011). "Genetic Aspect of Pig Domestication", *The Genetics of the Pig*, 2nd Edition, Ed. Max F. Rothschild-Anatoly Ruvinsky, Oxfordshire, s. 14-37.
- Laufer, B., (1926). "Ostrich Egg-shell Cups of Mesopotamia and the Ostrich in Ancient and Modern Times", *Anthropology Leaflet, Field Museum of Natural History*, s. 2-50.
- Legrain, L., (1936). *Ur Excavations Archaic Seal-Impressions Volume III*, Great Britain at the University Press, Oxford.
- Leitz, A., (2015). *The Curse of Agade Naram-Sin's fight with the Gods*, Ancient Sumerian Texts Volume 5, Vedicreligion Institute of Vedic Research and Publications.
- Lenzi, A., (2011). *Reading Akkadian Prayers&Hymns An Introduction*, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- Lewis, S., Jones, L. L., (2018). *The Culture of Animals in Antiquity*, Routledge, London and New York.
- Lewis-Williams, J. D., (2020). *Mağaradaki Zihin*, Yapı Kredi Yayınları, Çev. Tolga Esmer, İstanbul.
- Lion, B., (2013). "Pigs, Ancient Near East", *The Encyclopedia of Ancient History*, First Edition, Ed. Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, Sabine R. Huebner, Blackwell Publishing, s. 1.
- Littauer, M.A., Crouwel, J.H., (1979). *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, Brill, Leiden/Köln.
- Livingstone, A., (1987). *Court Poetry and Literary Miscellanea*, SAA 3, Helsinki.
- Lodrick, D. O., (2005). "Symbol and Sustenance: Cattle in South Asian Culture", *Dialectical Anthropology*, Vol. 29, No. 1, s. 61-84.
- Luckenbill, D. D., (1926). *Ancient Record of Assyria and Babylonia, Vol. 1*, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

- , (1927). *Ancient Record of Assyria and Babylonia, Vol. II*, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.
- Luikart, G., Gielly, L., Excoffier, L., Vigne, J. D., Bouvet, J., Taberlet, P., (2001). "Multiple Maternal Origins and Weak Phylogeographic Structure in Domestic Goats", *PNAS*, Vol. 98, No. 10, s. 5927-5932.
- Mallowan, M.E.L., Rose, J. C., (1935). "Excavations at Tall Arpachiyah, 1933" *Iraq*, Vol. 2, No. 1, s. 154-163.
- Mallowan, M.E.L., (1966). *Nimrud and its Remains I*, Collins, London.
- , (1947). "Excavations at Brak and Chagar Bazar", *Iraq*, Vol. 9, s. 1-87+89-259-i-iv.
- Marchesi, G., (2002). "On the Divine Name ^dBA.Ú", *Orientalia*, Vol. 71, No. 2, s. 161-172.
- Marcovich M., (1996). "From Ishtar to Aphrodite", *The Journal of Aesthetic Education*, Vol. 30, No. 2, s. 43-59.
- Marcus, D., (1977). "Animal Similies in Assyrian Royal Inscriptions", *Orientalia*, Vol. 46, No. 1, s. 86-106.
- Marshall, F., Weissbrod L., (2011). "Domestication Process and Morphological Change: Through the lens of Donkey and African Pastoralism", *Current Anthropology*, Vol. 52, No. S4, s. S397-S413.
- Martin, L., Edwards, Y., & Garrard, A., (2013). "Broad Spectrum or Specialised Activity? Birds and Tortoises at the Epipalaeolithic Site of Wadi Jilat 22 in the Eastern Jordan Steppe", *Antiquity*, Vol. 87, No. 337, s. 649-665.
- McCall, H. (2008). "Max Mallowan at Nimrud", *New Light on Nimrud Proceedings of the Nimrud Conference 11th-13th March 2002*, Eds. J. E. Curtis, H. McCall, D. Collon, L. Al-Gailani Werr, The British Museum, London, s. 65-72.
- , (2017). *Mezopotamya Mitleri*, Çev. Bircan Baykara, Phoenix Yayinevi, Ankara.
- McCormick, F., (2012). "Cow, Milk and Religion: the Use of Dairy Produce in Early Societies", *Anthropozoologica*, Vol. 47, No. 2, s. 101-113.
- McDonald D. K., (1989). *Serpent Imagery on Ancient Near Eastern Pottery*, Ph.D Thesis, Columbia University.
- McMahon, A., (2009). "The Lion, The King and the Cage: Late Chalcolithic Iconography and Ideology in Northern Mesopotamia", *Iraq*, Vol. 71, s. 115-124.
- McMahon, A., (2016). "The Encultured Vulture: Late Chalcolithic Sealing Images and the Challenges of Urbanism in 4 th Millennium BC Northern Mesopotamia", *Paléorient*, Vol. 42, No. 1, s. 169-183.
- Mellet, F. D., (1985). *The Ostrich as Meat Animal-Anatomical and Muscle Characteristics*, Degree Master of Science in Agriculture at the University of Stellenbosch, Stellenbosch.
- Mellaart, J., (1967). *Çatal Hüyük, A Neolithic Town in Anatolia*, New York.
- Memiş, E. (2012). *Eskiçağda Mezopotamya En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Yayinevi, Bursa.
- Milevski, I., (2019). "Local Exchange in the Southern Levant During the Early Bronze Age: A Political Economy Viewpoint", *Antiguo Oriente*, Vol.7, No. 2, s. 125-159.
- Miller, N. F., (2013). "Symbols of Fertility and Abundance in the Royal Cemetery at Ur, Iraq", *American Journal of Archaeology*, Vol. 117, s. 127-133.
- Mitchell, P., (2018). *The Donkey in Human History*, Oxford University Press, Oxford.
- Moran, W. L., (1992). *The Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, London.
- Moorey, P.R.S., (1994). *Ancient Mesopotamian Materials and Industries The Archaeological Evidence*, Clarendon Press, Oxford.
- Mundkur B., (1983). *The Cult of the Serpent, An Interdisciplinary Survey of its Manifestations and Origins*, State University of New York Press, Albany.
- Munro, N. D., Grosman, L., (2010). "Early Evidence (ca.12,000 B.P.) for Feasting at a Burial Cave in Israel", *PNAS*, Vol. 107, No. 35, s. 15362-15366.
- Murat, L., (2003). "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Archivum Anatolicum*, C. 4, S. 2, s. 89-109.
- Mutlu, S. İ., Albayrak, Y., (2018). "Harran ve Soğmatar'da Sin Kültünün Varlığı", *Karadeniz*, C. 37, s. 133-144.

- Na'aman N., (2011). "The Shephelah According to the Amarna Letters", *The Fire Signals of Lachish. Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*, Eds. I. Finkelstein & N. Na'aman, Winona Lake, Eisenbrauns, s. 281-299.
- Nakamura, C., (2004). "Dedicating Magic: Neo-Assyrian Apotropaic Figurines and the Protection of Assur", *World Archaeology*, Vol. 36, No. 1, s. 11-25.
- Nemet-Nejat, K. R., (1998). *Daily Life In Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press, London.
- Nigro, L., (1998). "The Two Steles of Sargon: Iconology and Visual Propaganda at the Beginning of Royal Akkadian Relief", *Iraq*, Vol. 60, s. 85-102.
- Nigro, L., (1998). Human Sacrifice Associated With a Sheep Slaughter in the Sacred Area of Ishtar at MB I Ebla?", *Journal of Prehistoric Religion*, Vol. XI-XII, Paul Åströms Förlag, Jonsered, s. 22-36.
- Oates, J., (2015). *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- , (2012). "Southern Mesopotamia", *A Companion to the Archaeology of Ancient Near East*, Ed. D.T. Potts, Wiley-Blackwell, Oxford, s. 466-485.
- Omran, O. K., Faisal, A. M., (2022). "Animal comedy in Mesopotamia and Its Impact on Spreading the Spirit of Entertainment and Entertainment", *Journal of Positive School Psychology*, Vol. 6, No. 4, s. 8486-8494.
- Ontañón-Peredo, R., Rodríguez-Asensio, J. A., (2014). "Cave of Altamira and palaeolithic cave art of northern Spain. Composition, characteristics and management", *Cuadernos de Arte Rupestre*, Vol. 7, s. 37-57.
- Oppenheim, L., (1977). *Ancient Mesopotamia Portrait of a Dead Civilization*, The University of Chicago Press, London.
- Ordu, H., Temiz, M., Tunçtan, B., Fırat, S. Ş., (2014). "Sağlığın Sembolü: Gilgames Destanı'ndan Asklepios'a Yılan", *Lokman Hekim Journal National XI. Conference on the History of Turkish Pharmacy 25-28 May*, Özel Sayı, s. 62-63.
- Ornan, T., (2001). "The Bull and its Two Masters: Moon and Storm Deities in Relation to the Bull in Ancient Near Eastern Art", *Israel Exploration Journal*, Vol. 51, No. 1, s. 1-26.
- , (2005). *The Triumph of the Symbol Pictorial Representation of Deities in Mesopotamia and the Biblical Image Ban*, Academic Press Fribourg, Vandenhoeck&Ruprecht Göttingen.
- Ornan, T., (2004). "The Goddess Gula and Her Dog", *Israel Museum Studies in Archaeology*, Vol. 3, s. 13-30.
- Ornan, T., (2007). "Labor Pangs: The Revadim Plaque Type", *Bilder als Quellen Images as Sources Studies on Ancient Near Eastern artefacts and the Bible Inspired by the work of Othmar Keel*, Ed. Susanne Bickel, et al., Academic Press Fribourg, Göttingen, s. 215-235.
- Otto A., (2016). "Much More Than Just a Decorative Element: The Guilloche as Symbol of Fertility", *Mille et une empreintes Un Alsacien en Orient Mélanges en l'honneur du 65e anniversaire de Dominique Beyer*, Eds. ulie Patrier, Philippe Quenet et Pascal Butterlin, Brepols, Turnhout, s. 379-393.
- Ögel, B., (2013). "Türk Mitolojisinde Geyik", *Geyik Kitabı*, Ed. Emine Gülsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi, İstanbul, s. 27-43.
- Öğreten, M. T., (2022). "Anzu: Güney Mezopotamya'dan Kültepe'ye", *DTCF Dergisi*, C. 62, S. 2, s. 1221-1239.
- Ören, H., (2024). *Eski Yakın Doğu'da Fildişi Kullanımı ve Ticareti (MÖ 5. Yüzyıla kadar)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Denizli.
- Öz E., Albayrak İ., (2015). "Çivi Yazılı Belgelerde Kralları Tanımlayan Unvan ve Sıfatlar", *History Studies*, Vol. 7, No. 1, s. 139-151.
- Öz Kiriş, E., (2016). "Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Buluntular Işığında, Mezopotamya'nın Erken Dönemlerinden Yeni Asur Devri Sonuna Kadar Kralların Av Faaliyetleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, No. 45, s. 143-158.
- , (2019). "Eski Mezopotamya'da At, At Yetiştiriciliği ve Binicilik", *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 8-14 Eylül 2014)*, C. 2, s. 685-711.

- , (2023). "Eski Mezopotamya'da Domuz, Domuz Yetiştiriciliği ve Domuzun Ritüel Metinlerinde Kullanımıyla İlgili Çeşitli Kayıtlar", *Oannes*, s. 185-209.
- Özalp, M., (2021). "Yahudilikte Tartışmalı bir Ritüel: Kapporat", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 44, s. 329-353.
- Özdoğan, E., (2022). "The Sayburç Reliefs: A Narrative Scene from the Neolithic", *Antiquity*, Vol. 96, No. 390, s. 1599-1605.
- Özgan, R., (2020). "Antik Çağ'dan Günümüze Çift Başlı Kartal: Anlamı, Yorumu ve Propagandası", *Arkhaia Anatolika*, Vol. 3, s. 98-125.
- Özgül, E., (2023). *Eski Anadolu Toplumlarında Tanrıça Tasvirleri (MÖ 2. Binyılın Sonuna Kadar)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.
- Özkan Ö., Karaer K.Z., (2007). "Akreplerin Biyolojisi", *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, C. 64, S. 1, s. 51-60.
- Özkaya, V., Coşkun, A., (2011). "Körtik Tepe 2009 Yılı Kazıları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt 24-28 Mayıs 2010 İstanbul*, Ankara, s. 81-100.
- , Coşkun, A., Benz, M., Erdal, Y.S., Atıcı, L., Şahin, F.S., (2012). "Körtik Tepe 2010 Yılı Kazısı", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt 23-28 Mayıs 2011 Malatya*, Ankara, s. 315-338.
- , Siddiq A.B., (2021). "Scorpion Imagery at Early Pre-Pottery Neolithic Körtiktepe", *Academia Letters*, s.1-8.
- Özmen Batihan, Ö., Batihan, M., (2019). "Ritüelleştirilmiş Bir Nesne Olarak Göz İdollerini", *Arkeoloji'de Ritüel ve Toplum*, Yayına Hazırlayan: Çiğdem Atakuman, Ege Yayınları, İstanbul, s. 215-226.
- Paçacıoğlu, B., (2004). "Sözlerin Soyağacı" Üzerine Bazı Notlar", *TÜBAR*, S.XV, s. 279-289.
- Pardal, L.P., Sánchez-Gracia, A., et al., (2018). "Legacies of Domestication, Trade and Herder Mobility Shape Extant Male Zebu Cattle Diversity in South Asia and Africa", *Scientific Reports*, Vol. 8, No. 1, s. 1-8.
- Pardee, D., (2000). "Divinatory and Sacrificial Rites", *Near Eastern Archaeology*, Vol. 63, No. 4, s. 232-234.
- Paroda E. (1993). "Why Cylinder Seals? Engraved Cylindrical Seal Stones of the Ancient Near East, Fourth to First Millennium B.C.", *The Art Bulletin*, Vol. 75, No. 4, s. 563-582.
- Parpola, S., (1997). *Assyrian Prophecies*, Helsinki University Press, Helsinki.
- , (Ed.), (2007). *Assyrian English-Assyrian Dictionary*, The Neo-Assyrian Corpus Project, Helsinki.
- Paszke, M. Z., (2021). "Bird Species Diversity in 3rd Millenium BC Mesopotamia: The Case of The Al-Ubaid Bird Frieze From the Temple of Ninħursağ" *Bioarchaeology of the Near East*, Vol. 15, s. 25-54.
- Pepper, H.J., (2009). "The Persian Fallow Deer", *Oryx*, Vol. 7, No. 6, s. 291-294.
- Peredo, R. O., Rodriguez-Asensio, J. A., (2014). "Cave of Altamira and Palaeolithic Cave Art of Northern Spain. Composition, Characteristics And Management", *Cuadernos de Arte Rupeste*, Vol. 7, s. 37-57.
- Perkins, D., (1964). "Prehistoric Fauna from Shanidar Iraq", *Science*, Vol. 144, s. 1561-1566.
- Peters, J., Schmidt, K. (2004). Animals in the Symbolic Word of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, South-Eastern Turkey: A Preliminary Assesment", *Anthropozoologica*, Vol. 39, No. 1, s. 179-218.
- Peterson, J.L., (2007). *A Study of Sumerian Faunal Conception With a Focus on the Terms Pertaining to the Order Testudines*, Unpublished PhD dissertation, University of Pennsylvania.
- Pienaar, D. N., (2009). "Symbolism in the Samaria İvories and Architecture", *Acta Theologica*, Vol. 28, No. 2, s. 48-68.
- Pinnock, F., (2000). "The Doves of the Goddess. Elements of the Cult of Ishtar at Ebla in the Middle Bronze Age", *Levant*, Vol. 32, No. 1, s. 121-128.
- Piotrovskiy, B. B., (1965). "Urartu Dini", Çev. İsmail Kaynak, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 23, S. 1-2, s. 37-52.

- Pittman, H., (2001). "Mesopotamian Intra-regional Relations Reflected Through Glyptic Evidence in the Late Chalcolithic 1-5 Periods", *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, Ed. Mitchell S. Rothman, School of American Research Press, New Mexico, s. 403-443.
- Pittman, H., Aruz, J., (1987). *Ancient Art in Miniature: Near Eastern Seals from the Collection of Martin and Sarah Cherkasky*, The Metropolitan Museum of Art, New York.
- , (1999). "Administrative Evidence from Hacinebi Tepe: an Essay on the Local and the Colonial", *Paléorient*, Vol. 25, No. 1, s. 43-50.
- Pizzimenti, S., (2015). "A Hare in the Land of Lions Analysis and Interpretation of the Leporid Symbol in the Old Syrian Glyptic", *Studia Eblaitica Studies on the Archaeology, History, and Philology of Ancient Syria 1*, Ed. Paolo Matthiae, Harrossowitz Verlag, s. 165-178.
- , (2019). "Fertility from the Sky: The Role of the Scorpion in the Ploughing Scenes on Akkadian Glyptic", *Pearls of the Past Studies on Near Eastern Art and Archaeology in Honour of Frances Pinnock*, Eds. Marta D'Andrea, Maria Gabriella Micale, Davide Nadali, Sara Pizzimenti and Agnese Vacca, Zaphon, Münster, s. 761-774.
- , Polcaro A., (2021). "From Earth to Heaven. The Symbol of the Scorpion and Its Astronomical Association in Mesopotamia", *Atti del XVII Convegno SIA Ex Oriente: Mithra and the others. Astronomical contents in the cults of Eastern origin in ancient Italy and Western Mediterranean*, Ed. E. Antonella, Padova, s. 311-328.
- Polinger Foster, K., (2020). *Strange and Wonderful, Exotic Flora and Fauna in Image and Imagination*, Oxford University Press, USA.
- Pollock, S., (2017). *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, Çev. Burak Esen, Sümer Yayıncılık, İstanbul.
- Portolano, B., Finocchiaro, R., et al., "Demographic Characterization and Genetic Variability of The Girgentana Goat Breed by the Analysis of Genealogical Data", *Italian Journal of Animal Science*, Vol. 3, 2004, s. 41-45.
- Popova, O.V., Quillien, L., (2021). "Wild Ostriches: A Valuable Animal in Ancient Mesopotamia", *Fierce Lions, Angry Mice and Fat-Tailed Sheep, Animal Encounters in the Ancient Near East*, Ed. Laerke Recht&Christina Tsouparopoulou, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, s. 235-243.
- Postgate, J. N., (1980). "Excavations at Abu Salabikh 1978-79", *Iraq*, Vol. 42, No. 2, s. 87-104.
- Potts, D. T., (1997). *Mesopotamian Civilization: The Material Foundations*, Cornell University Press, Ithaca.
- , (2001). "Ostrich Distribution and Exploitation in the Arabian Peninsula", *Antiquity*, Vol. 75, No. 287, s. 182-190.
- Prechel D., (2009). "Ishara", *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, s. 1-2.
- Price, M. D., Meier, J., Arbuckle, B.S., (2020). "Canine Economies of the Ancient Near East and Eastern Mediterranean", *Journal of Field Archaeology*, Vo. 46, No. 2, s. 1-12.
- Pulak, C., (2006). "Uluburun Batığı", *Uluburun Gemisi 3000 yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed. Ünsal Yalçın, Cemal Pulak, Rainer Slotta, Bogum, s. 57-104.
- Ramazanoğlu, M., (2001). (Çev.), *Gilgamiş Destanı*, MEB Yayınları, Ankara.
- Rappenglück, M.A., (2006). "The Whole World Put Between to Shells: The Cosmic Symbolism of Tortoises and Turtles", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 6, No. 3, s. 223-230.
- Reade, J. A., (1973). "Tell Taya (1972-73): Summary Report", *Iraq*, Vol. 35, No. 2, s. 155-187.
- Reed, C. A., (1959) "Animal Domestication in the Prehistoric Near East", *Science*, Vol. 130, No. 3389, s. 1629-1639.
- Robins, A., (2019). "The Alpha Hypothesis: Did Lateralized Cattle-Human Interactions Change the Script for Western Culture", *Animals*, Vol. 9, No. 638, s. 1-25.
- Robinson, T.J., Matthee, C.A., (1992). "Molecular Genetic Relationships of the Extinct Ostrich, *Struthio Camelus Syriacus*: Consequences for Ostrich Introductions Into Saudi Arabia", *Animal Conservation*, Vol. 2, s. 165-171.
- Rodney, N. B. (1952). "Ishtar, The Lady of Battle", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 10, No. 7, s. 211-216.

- Roellig, K., Menzies, B.R., Hildebrandt, T.B. Goeritz F., (2011). "The Concept of Superfetation: A Critical Review on a 'Myth' in Mammalian Reproduction", *Biological Reviews*, Vol. 86, No. 1, s. 77-95.
- Roller, L. E., (2004). *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*, Çev. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Sabuncuo, T., (2020). "Eski Mezopotamya'da Gebelik ve Doğum", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 3, s. 1820-1841.
- , Kılıç, Y., (2020). "Eski Mezopotamya Çivi Yazılı Kaynaklarında Kısırlık ve Çocuk Düşür/tme", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 1, s. 1-25.
- Salive, N., (2017). *Lions and Kings: The Transformation of Lions as an Index of Power in the Middle East*, Thesis the Faculty of the College of Literature, Science, & Arts at the University of Michigan, The Degree of Bachelor of Arts, USA.
- Salvatori, S., (1996). "Death Ritual in a Population of Coastal Food Foragers in Oman", *The Prehistory of Asia and Oceania, XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences 16*, Eds. Gennady Afanas'ev, Serge Cleuziou, John R. Lukacs, Maurizio Tosi, Forli, Abaco, s. 205-222.
- Saritiken, H., (2019). "Tavşan Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine", *Asia Minor Studies Journal*, Vol. 7, No. 1, s. 130-135.
- Sauvet, G., (2019). "The Hierarch of Animals in the Paleolithic Iconography", *Journal of Archaeological Science: Reports*, Vol. 28, s. 1-9.
- Sayılı, A., (1991). *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK, Ankara.
- Schimmel, A., (1968). "Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 3-4, Ankara, s. 67-74.
- , (2017). *Dinler Tarihine Giriş*, Küllüyat Yayınları, İstanbul.
- Schmidt, K., (2007). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, Çev. Rüstem Aslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- , (2010). "Göbekli Tepe the Stone Age Sanctuaries, New Results of Ongoing Excavation With a Special Focus on Sculptures and High Reliefs", *Documenta Praehistorica*, Vol. XXXVII, s. 239-256.
- Schmökel, H., (1953). "Sumer Dini", Çev. M. Turhan Özdemir, *AÜDTCF Dergisi*, C.XIX, s. 197-217.
- Schroer, S., (2006). "Hare", *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, s. 1-3.
- , (2008). "Vulture", *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, s. 1-4.
- Schwemer, D., (2008). "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies Part I", *Journal of the Ancient Near Eastern Religions*, Vol. 7, No. 2, s. 121-168.
- , (2008). "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies Part II", *JANER*, Vol. 8, No. 1, s. 1-44.
- Scurlock, J., (2002). "Animals in Ancient Mesopotamian Religion", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Billie J. Collins, Brill, s. 361-388.
- , (2014). *Sourcebook for Ancient Mesopotamian Medicine*, SBL Press, Atlanta, Georgia.
- Seidl, U., (1989). *Die babylonischen Kudurru-Reliefs: Symbole mesopotamischer Gottheiten*, Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, Freiburg, Schweiz.
- Selz, G. J., (2019). "Reflections on the Pivotal Role of Animals in Early Mesopotamia", *Animals and their Relation to Gods, Humans and Things in the Ancient World*, Ed. Rajia Mattila, Sanae Ito, Sebastian Fink, Springer, Wiesbaden, s. 23-56.
- Sevin, V., (2010). *Assur Resim Sanatı*, TTK Basımevi, Ankara.
- , (2014). *Assur Resim Sanatı II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Shaffer, A., (1974). "Enlilbani and the 'Dog House' in İsin", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 26, No. 4, s. 251-255.

- Shai, I., Greenfield, H. J., Brown, A., Albaz, S., Maeir, A. M., (2016). "The Importance of the Donkey as a Pack Animal in the Early Bronze Age Southern Levant: A View from Tell eš-Şāfi/Gath", *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins*, Vol. 132, s. 1-25.
- Siddiq, A. B., (2019). *Tarihöncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Silistreli, U., (1989). "Köşk Höyük'te Bulunan Kabartma İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezeli Vazolar", *Belleten*, C. 53, S. 206, s. 361-374.
- Sir Gavaz, Ö., (2016). "MÖ 2. Binyıl Bazı Gelenek ve Halk Motiflerinin Günümüze Yansıyan Örnekleri", *TÜBA-AR*, S. 19, s. 79-91.
- Sivri M., Akbaba C., (2018). "Dünya Mitlerinde Yılan", *Folklor/Edebiyat*, C. 24, S. 96, s. 54-64.
- Sleigh, C., (2012). *Frog*, Animal Series, Reaktion Books, London.
- Soldi, S., (2012). "Chimaeric Animals", *In the Ancient Near East*, *Myth, Allegory, Emblem the Many Lives of the Chimaera of Arezzo*, Ed. G. Carlotta Cianferoni, Mario Iozzo, Elisabetta Setari, ARACNE, Roma, s. 91-112.
- Spycket, A., (1998). "Le Carnaval des Animaux': On Some Musician Monkeys from the Ancient Near East", *Iraq*, Vol. 60, s. 1-10.
- Stager, L. E., (1991). "Why Were Hundreds of Dogs Buried at Ashkelon?", *Biblical Archaeology Review*, Vol. 17, No. 3, s. 26-42.
- Steinert, U., (2017). "Cows, Women and Wombs Interrelations Between Texts and Images from the Ancient Near East", *Studies in Iconography and Cultures of the Ancient Near East in Honour of F.A.M. Wiggermann*, Ed. David Kertai, Oliver Nieuwenhuys, Ugarit-Verlag, Münster, s. 205-258.
- Steinkeller, P., (2019). "Text, Art and Archaeology: An Archaic Plaque From Mari and the Sumerian Birth-Goddess Ninhursag", *de l'Argile Au Numérique: Melanges Assyriologiques En l'Honneur de Dominique Charpin*, Ed. Grégory Chambon, Michaël Guichard, Peeters, Paris, s. 977-1011.
- Stern, E., (Ed.), (1993). *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 3, The Israel Exploration Society, Jerusalem.
- Stol, M., (2000). *Birth in Babylonia and The Bible: Its Mediterranean Setting*, Styx Publications, Groningen.
- , (2016). *Women in the Ancient Near East*, De Gruyter, Boston/Berlin.
- Streck, M. P., (2012). "Taube", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 13, 5/6, Berlin-New York, s. 478-479.
- Strommenger, E., (1964). *The Art of Mesopotamia*, Thames and Hudson, London.
- Struck, P. T., (2005). "Symbol and Symbolism", *Encyclopedia Of Religion*, Ed. Lindsay Jones (Ed.), 2005, USA.
- Stutesman D., (2005). *Snake*, Reaktion Books, London.
- Such-Gutiérrez, M., (2022). "The Monkey in Mesopotamia During the Third Millennium BCE", *World Archaeoprimateology Interconnections of Humans and Nonhuman Primates in the Past*, Eds. Bernardo Urbani, Dionisios Yonlatos, Andrzej T. Antczak, Cambridge University Press, United Kingdom 2022, s. 419-430.
- Şahin, G., (2020). "Türk Dünyasında Domuz Yetiştiriciliği ve Türk Kültüründe Domuz", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 9, s. 104-122.
- Şimşek, E., (2010). "Türk Kültüründe, Kaplumbağalarla İlgili Efsaneler Üzerine Bir Değerlendirme", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S. 10, s. 51-63.
- Tadmor H., (1958). "The Campaigns of Sargon II of Assur. A Chronological-Historical Study", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 12, s. 77-100.
- , Yamada, S., (2011). *The Royal Inscriptions of Tiglat-pileser III (744-722 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), King of Assyria, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period Volume I*, Wiona Lake, Eisenbrauns.
- Tarhan Z., (2019-2020). "Origin, Diffusion and Significance of the Scene of the Lion-Bull Combat", *Orpheus Journal of Indo-European and Thracian Studies*, Vol. 26-27, Sofia, s. 76-88.
- Teissier, B., (1984). *Ancient Near Eastern Seals from the Marcopoli Collection*, Berkeley, London.

- Telecthea, F., (2019). "Animal Domestication: A Brief Overview", *Animal Domestication, Intech Open*, s. 1-19.
- Tez, Z., (2010). *Tıbbın Gizemli Tarihi*, Hayykitap, İstanbul.
- Thompson, G.D., (2013). *A Comparative Study of Near Eastern and Aegean Glyptic Art 2000-1400 B.C.: Combat, Hunt, Chariot, Boar, Goat, Bird and Bull Scenes*, Buffalo University, Degree of Doctor of Philosophy, New York.
- Tiken S., (2008). "Sezai Karakoç'un Şiirlerinde Kültürel Bir Sembol: Akrep", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 37, Erzurum, s. 159-172.
- Tillich, P., (1968). "Symbols of Faith", *Religious Language and The Problem of Feligious Knowledge*, Ed. R.E. Santoni, Bloomington, London.
- , (2001). "Varoluşsal Analizler ve Dini Semboller", Çev: Aliye Çınar, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. X, No. 2, s. 271-283.
- , (2002). "Din Dilinin Doğası", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, C. 11, S. 2, s. 227-236.
- Todd, E.T., Tonasso-Calvière, L., et al., (2022). "The Genomic History and Global Expansion of Domestic Donkey", *Science*, Vol. 377, s. 1-9.
- Tolunay, O., (2014). "Türk Tıp Tarihinde Emzirme", *Lokman Hekim Dergisi*, C. 4, S. 3, s. 6-10.
- Tosun, M., Yalvaç, K., (1989). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Treasure, M.S., (2021). "*Four Faces on one Neck*": *The Tetracephalic Ram as an Iconographic Form iin New Kingdom Egypt*, The Degree of Master of Arts, The American University in Cairo, AUC Knowledge Fountain.
- Tsouparopoulou, C., (2020). "The Healing Goddess, Her Dogs and Physicans in Late Third Millenium BC Mesopotamia", *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, Vol. 110, No. 1, s. 14-24.
- Turak, Ö., (2018). "Boğa ve Trident: Poseidon'un Kökeni Üzerine Bir İnceleme", *MASROP E-Dergi*, S. 12, N. 1, s. 35-48.
- Turnbull, P. F., Reed, C. A., (1974). "The Fauna from the Terminal Pleistocene of Palegawra Cave, A Zarzian Occupation Site in Northeastern Iraq", *Anthropology*, Vol. 63, No. 3, s. 81-146.
- Tutaysalgır, O., Arı S., (2023). "Aslan Motifinin Tarihsel Yolculuğu ve Güncel Logo Tasarımlarında Kullanımı", *Motif Vakfı*, C. 16, S. 41, s. 434-453.
- Türkçe Sözlük 2, K-Z*, (1998). Türk Dil Kurumu, TTK Basımevi, Ankara.
- Uerpmann H. P. (1987). *The Ancient Distribution of Ungulate Mammals in the Middle East: Fauna and Archaeological Sites in Southwest Asia and Northeast Africa*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- Ulanowski, K., (2015). "The Metaphor of the Lion in Mesopotamian and Greek Civilization", *Mesopotamia in the Ancient World, Proceedings of the Seventh Symposium of the Melammu Project Held in Obergurgl, Austria, November 4-8, 2013*, Eds. Robert Rollinger, Erik van Dongen, Ugarit-Verlag, Münster, s. 255-284.
- Uncu, E., (2011). *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli.
- Urbani, B., Youlates, D., (2020). "Occam's Razor, Archeoprimatology and the 'Blue' Monkeys of Thera: A Reply to Pareja et al.", *Primates*, Vol. 61, s. 757-765.
- , (2021). "The Primates of Susa: Depictions of Monkeys in Stone Statuettes from Elam", *Ash-sharq*, Vol. 5, s. 1-9.
- Uzun, N., (2019). *Başlangıcından MÖ II. Bin Yıl Sonuna Kadar Anadolu'da Geyik Tasvirleri*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın.
- Ünal, S., (1986). "Tavşanların Beslenmesi", *Lalahan Hayvancılık Araştırma Enstitü Dergisi*, C. 26, S. 1-4, s. 33-41.
- Vacín L., (2011). "Gudea and Ningišzida A Ruler and His God", *Ancient Near Eastern Studies in Memory of Blahoslav Hruška*, Ed. Luděk Vacín, ISLET, Dresden, s. 253-275.
- Van Buren, E. D., (1933-1934). "A Clay Relief in the Iraq Museum", *Archiv für Orientforschung*, Vol. 9, s. 165-171.

- , (1934). "The God Ningizzida", *Iraq*, Vol. 1, s. 60-89
- , (1935-1936). "Entwined Serpents", *Archiv für Orientforschung*, 10, s. 53-65.
- , (1936). "Sheep and Corn", *Orientalia*, Vol. 5, s. 127-137.
- , (1936-1937). "Mesopotamian Fauna in the Light of the Monuments. Archaeological Remarks upon Landsberger's 'Fauna des alten Mesopotamien'", *Archiv für Orientforschung*, Vol. 11, s. 1-37.
- , (1937-1939). "The Scorpion in Mesopotamian Art and Religion", *Archiv für Orientforschung*, 12, s. 1-28.
- , (1939). *The Fauna of Ancient Mesopotamia as Represented in Art*, Pontificium Institutum Biblicum, Roma.
- , (1944). "The Sacred Marriage in Early Times in Mesopotamia", *Orientalia*, Vol. 13, 1944, s. 1-72.
- , (1945). *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*, Pontificium Institutum Biblicum, Roma.
- , (1948). "Fish-Offerings in Ancient Mesopotamia", *Iraq*, Vol. 10, No. 2, s. 101-121.
- , (1954). The Esoteric Significance of Kassite Glyptic Art, *Orientalia*, Vol. 23, No. 1, s. 1-39.
- , (1955) "Representations of Fertility Divinities in Glyptic Art", *Orientalia*, Vol. 24, No. 4, s. 345-376.
- Van de Microop, M., (2018). *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, Çev. Sinem Gül, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Van Dijk-Coombes, R.M., (2016). *The Form, Function and Symbolism of Standards in Ancient Mesopotamia During the Third and Fourth Millennia BCE: An Iconographical Study*, Stellenbosch University.
- , (2018). "Mesopotamian Gods and the Bull", *Sociedades Precapitalistas*, Vol. 8, No. 1, s. 1-15.
- Van Dooren, T., (2011). *Vulture*, Reaktion Books, London.
- Veldhuis, N., (1991). *A Cow of Sin*, Styx Publications, Groningen.
- , (2004). *Religion, Literature and Scholarship: The Sumerian Composition, Nanše and the Birds*, Brill, Leiden.
- , (2006). "How to Classify Pigs: Old Babilonian and Middle Babylonian Lexical Texts", *De la domestication on au tabou: le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, Ed. B. Lion –C. Michel, Paris, s. 25-29.
- Velten H., (2007). *Cow, Animal Series*, Reaktion Books, London.
- Verginelli, F., Capelli, C., Coia, V., Musiani, M., Falchetti, M., Ottini, L., Palmirotta, R., Tagliacozzo, A., De Grossi Mazzorin I., and Costantini, R. M., (2005). "Mitochondrial DNA from Prehistoric Canids Highlights Relationship Between Dogs and South-East European Wolves", *Molecular Biology and Evolution*, Vol. 22, No. 12, s. 2542-2551.
- Vila, E., (1998). "Interpreting the Faunal Remains of El Kowm 2-Caracol (IVth Millenium BC, Syria)", *Archaeozoology of the Near East III. Proceedings Of The 3rd International Symposium on the Archaeozoology of South-Western Asia and Adjacent Areas*, Eds. H. Buitenhuis, L. Bartosiewicz, A.M. Choyke, ARC-Publicaties 18, Groningen, The Netherlands, s. 120-129.
- , Abrahami, P., Albesso, M., Amane, A., Bader, C., Berthon, R., Bouzid, S., Bradley, D., Breniquet, C., Chahoud, J., Cucchi, T., Davoudi, H., De Cupere, B., Escarguel, G., Estrada, O., Gourichon, L., Helmer, D., Huangfu, W., Lesur, J., Mashkour, M., Michel, C., Mohaseb, A., Orlando, L., Pompanon, F., Studer, J., Vuillien, M., (2021). "Evosheep: The Makeup Pf Sheep Breeds İn The Ancient Near East", *Antiquity*, Vol. 95, No. 379, s. 1-8.
- Vilà, C., Leonard, J.A. Beja-Pereira, A., (2006). "Genetic Documentation of Horse and Donkey Domestication", *Documenting Domestication: New Genetic and Archaeological Paradigms*, Eds. M.A. Zeder, D.G. Bradley, e. Emshwiller, B.D. Smith, University of California Press, Berkeley and London, s. 342-353.

- Voegtle, S., (2017). "The Eagle as a Divine Symbol in the Ancient Mediterranean", *Symbols and Models in the Mediterranean: Perceiving through Cultures*, Eds. Aneilya Barnes, Mariarosaria Salerno, Cambridge Scholar Publishing, UK, s. 107-123.
- Wallis Budge, S.E.A., (1930). *Amulets and Superstitions: The Original Texts With Translations and Descriptions of a Long Series of Egyptian, Sumerian, Assyrian, Hebrew, Christian*, Oxford University Press, London.
- Ward, W.H., (1910). *The Seal Cylinders of Western Asia*, Carnage Institution of Washington, London.
- Watanabe, C. E., (2018). "Composite Animals in Mesopotamia as Cultural Symbols", *Composite Artefacts in the Ancient Near East Exhibiting an Imaginative Materiality Showing a Genealogical Nature*, Ed. Silvana Di Paolo, Archaeopress, Oxford.
- , (2000). "Assyrian Royal Bull Hunt", *Studi Sul Vicino Oriente Antico*, Estratto, Napoi, s. 1149-1160.
- , (2000). "Mythological Associations Implied in the Assyrian Royal Bull Hunt", *Studi Sul Vicino Oriente Antico*, Estatto, Napoli, s. 1149-1160.
- , (2000). "The Lion Metaphor in the Mesopotamian Royal Context", *Topoi. Orient-Occident*, Supplément 2, s. 399-409.
- , (2002). *Animal Symbolism in Mesopotamia A Contextual Approach*, Institut fur Orientalistik der Universitat Wien, Wien.
- , (2015). "The Symbolic Role Of Animals In Babylon: A Contextual Approach to The Lion, The Bull and the Mušhuššu", *Iraq*, Vol. 77, s. 215-224.
- Watt, M., (2012). *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, Çev. Turan Koç, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Way, K. C., (2011). *Donkey in the Biblical World: Ceremony and Symbol*, Penn State University Press, Eisenbrauns.
- Weber, J. A., (2005). "Elite Equids: Redefining Equid Burials of the Mid-to Late 3rd Millenium BC From Umm El-Marra, Syria", *Archaeozoology of the Near East VIII*, s. 549-519.
- Wee, J. Z., (2014). "Lugalbanda Under the Night Sky: Scenes of Celestial Healing in Ancient Mesopotamia", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.73, No.1, s.23-42.
- Wells, M. L. S., (1993). *The Greek Language of Healing from Homer to New Testaments Times*, PhD Thesis, University of Tasmania, Tasmania.
- Wiggermann, F.A.M., (2010). "Dogs, Pigs, Lamaštu, and the Breast-Feeding of Animals by Women", *Von Göttern und Menschen. Beiträge zu Literatur und Geschichte des Alten Orients. Festschrift für Brigitte Gronenberg*, Vol.41, Ed. D. Shehata- F. Weierhäuser-K.V. Zand, Brill, Leiden-Boston, s. 407-414.
- , (1992). *Mesopotamian Protective Spirits the Ritual Texts*, Styx&Pp Publications, Groningeni.
- Wilkinson, T., (2010). *Eski Mısır*, Çev. Ü.H. Yolsal, Say Yayınları, İstanbul.
- Winter, I. J., (1981). "Royal Rhetoric and the Development of Historical Narrative in Neo-Assyrian Reliefs", *Studies in Visual Communication*, Vol. 7, No. 2, s. 2-32.
- , (1983). "The Program of the Throne Room of Assurnasirpal II", *Essays on Near Eastern Art and Archaeology in Honor of Charles Kyrle Wilkinson*, Eds. P.O. Harper & H. Pittman, The Metropolitan Museum of Art, New York s. 15-32.
- , (1989). "The 'Hasanlu Gold Bowl': Thirty Years Later", *Expedition 31* (2-3, East of Assyria-The Highland Settlement of Hasanlu), s. 87-106
- , (2007). "Representing Abundance: A Visual Dimension of the Agrariant State", *Settlement and Society: Festschrift Volume for Robert McCormack Adams*, Ed. E.C. Stone, University of California, Los Angeles, s. 117-138.
- , (2010). "Chapter Sixteen After the Battle is Over: The Stele of the Vultures and the Beginning of Historical Narrative in the Art of the Ancient Near East", *On Art in the Ancient Near East, Cilt 2, From the Third Millennium BCE*, Brill, Leiden-Boston, s. 3-51.
- Winter, U., (1977). "Die Taube Der Fernen Götter In PS 56,1 Und Die Göttin Mit Der Taube In Der Vorderasiatischen Ikonographie", *Vögel Als Boten: Studien zu Ps 68, 12-14, Gen 8, 6-12, Koh 10,20 und dem Aussenden von Botenvögeln in Ägypten*, Othmar Keel, Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, s. 37-8.

- Winter, U., (1983). *Frau und Göttin Exegetische und Ikonographische Studien zum Weiblichen Gottesbild im Alten Israel und in Dessen Umwelt*, Florian Lippke, Tübingen Germany.
- Wolf, S., Conard, N.J., (2015). "Personal Ornaments Of The Swabian Aurignacian" *Palethnology*, s.2-12.
- Woodard, R. D. (2008). *The Ancient Languages of Syria-Palestine and Arabia*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Woolley, C. L., Litt, M.A. D., (1934). *Ur Excavations Vol II The Royal Cemetery A Report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated Between 1926 and 1931*, The Trustees of the Two Museums, New York.
- , (1934). *Ur Excavations the Royal Cemetery Volume II*, Trustees of the British Museum and The Museum of the University of Pennsylvania, Oxford and Philadelphia.
- Yakar, J., (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, Çev. Selen Hırçın Riegel, Homer Kitapevi, İstanbul.
- Yamaner, M., (2018). *Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Müzik*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli.
- Yaylalı, S., (2014). "Göz İdoller ve Pirot Höyük Örneği", *Cedrus*, S.2, s.1-26.
- Yıldırım N., (2001). "Yakın Doğu Sembolizminde Akrep, Yılan; Akrep-Adam ve Şahmeran", *Folklor / Edebiyat*, C. 7, S. 27, s. 5-22.
- Yıldırım E., (2022). "A Comparative Approach to the Oannes Narrative in Mesopotamia and the Prometheus Myth in the Ancient Greek World", *Belleten*, C. 86, S. 305, s. 39-60.
- Yılmaz, O., Ertuğrul, M., (2011). "Eşeğin (Equus asinus) Evcilleştirilmesi", *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitü Dergisi*, C. 1, S. 3, s. 111-115.
- , (2012). "Tarihte Güvercin Yetiştiriciliğinin Önemi", *HR.Ü.Z.F. Dergisi*, C. 16, S. 2, s.1-7.
- Yılmaz, C., (2020). *Amarna Mektupları Işığında Akdeniz Dünyası'nın Siyasi ve Sosyal Görünümü*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Denizli.
- Yoder, D., (1975). "Halk Tıbbı", *Folklor Doğu*, S. 43, s. 23-31.
- Yöndemli, F., (2004)., *Tarihöncesinden Günümüze Yılan*, Piramit Yayıncılık, Ankara.
- Zarins, J., (1978). "The Domesticated Equidae of Third Millennium B.C. Mesopotamia", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 30, No. 1, s. 3-17.
- Zeder, M. A., (1999). "Animal Domestication in the Zagros: A Review of Past and Current Research", *Paléorient*, Vol. 25, No. 2, s. 243-277.
- , (2008). "Domestication and Early Agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, Diffusion and Impact", *PNAS*, Vol. 105, No. 33, s. 11597-11604.
- , (2006). "Central Questions in the Domestication of Plants and Animals", *Evolutionary Anthropology*, Vol. 15, No. 3, s. 105-117.
- , (2011). "The Origin of Agriculture in Near East", *Current Anthropology*, Vol. 52, No. S4, 2011, s. S221-S235.
- , (2012). "The Domestication of Animals", *Journal of Anthropological Research*, Vol. 68, No. 2, s. 321-327.
- , Hesse, B., (2000). "The Inital Domestication of Goats (Capra Hircus) in the Zagros Mountains 10.000 Years Ago", *Science*, Vol. 287, No. 5461, s. 2254-2257.
- Ziffer, I., (2010). "Western Asiatic Tree-Goddess", *Egypt and the Levant*, Vol. XX, s. 411-430.
- Zimmermann T., (2019). "Snakes in the Plain. Contextualizing Prehistoric Near Eastern Snake Symbolism and Early Human Behavior", *Anatolica*, Vol. XLV, s. 17-27.

İnternet Kaynakları

- <https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/tr113.htm> (Erişim tarihi: 29.04.2022)
- <https://phys.org/news/2021-03-european-domestic-dog-southwestern-germany.html> (Erişim tarihi: 20.01.2023)
- <http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/gulaninkarrak/index.html> (Erişim tarihi: 22.01.2021)
- <https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section2/tr215.htm> (Erişim tarihi: 15.05. 2023)

<https://phys.org/news/2021-03-european-domestic-dog-southwestern-germany.html> (Erişim tarihi: 20.01.2023)

<https://etcs1.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcs1.cgi?text=t.2.4.1.1#> (Erişim tarihi: 25.05.2023)

<https://etcs1.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcs1.cgi?text=t.1.7.3#> (Erişim tarihi: 04.03.2024)

http://www.cais-soas.com/CAIS/Art/hasanlu_bowl.htm (Erişim tarihi: 26.01.2023)

https://www.religionswissenschaft.uzh.ch/idd/prepublications/e_idd_ostrich.pdf (Erişim tarihi: 17.01.2023).

<https://services.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf;jsessionid=gcYir5FJ25bCRRfVU3hnygG?dergKodu=4&cilt=31&sayi=366&sayfa=90&yaziid=10645>. (18.03.2024)

https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1849-0502-2 Erişim tarihi: 23.04.2024)

(https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_Rm-1041 Erişim tarihi: 26.04.2024)